الفاروق

مؤلفہ

شمس العلماء مولانا شبلی نعمانی

بعد از حمد و ستائش خدائے برتر و درود و ثنا محمد و بر سیّد البشر خیر الانام علیہ التحیّۃ والسّلام بہ پیشگاہِ ارباب خبرت بعزّ عرض میرساند کہ فنّ تاریخ را در سائرِ ادوار متمدّنہ از فنونِ مہمّہ دانستہ اند چہ در آن از حوادث و وقائع ازمنۂ ماضیہ بحث میرود و آئینہ ایست برائے تبیینِ صورِ قوانین حکومت و آئینہائے سیاسیّات سابقہ و واسطہ ایست برائے درکِ اسباب و علل راجع بہ بلندی و پستی و ارتفاع و انحطاطِ اُمم سابقہ۔ مورخین قدیم اسلام نظر بہ اہمیّت و افادۂ این فن شریف را بہ سعیِ ہر چہ تمامتر بپایۂ بلند رسانیدہ و ذخائرِ معلوماتِ صحیحہ برائے استفادۂ ملل آیندہ نہادہ اند سیّما در عصرِ حاضر این فن لطیف را اہمیّتِ فوق العادہ دستدادہ و ہمانا علمائے این فن کہ حالیا در نشر و اشاعت کتبِ متعلّقہ مساعی جمیلہ بکار مے برند ناشی از منبع بذل مجہود علمائے اسلام ست کہ در ہر شعبۂ فن آفتاب را ید بیضا نمودہ و بر اقوام متمدّنۂ عالم اتمام حجّت نمودہ اند ؎

بر زمینے کہ نشانِ کفِ پائے تو بود
سالہا سجدۂ صاحب نظران خواہد بود

ازینجاست که اہلِ اروپا فی زماننا در تقسیم شعبہ ہائے این فن مسلک عناوینِ مختلفہ از قبیل عمومیّہ و خصوصیّہ وغیرہ ذلک اختیار نمودہ اند۔ کتاب الفاروق را کہ از مولفات علامہ شبلی نعمانی (بانی و فیسر دار العلوم علیگڈھ و صدر مجلس ندوۃ العلماء ہند) رحمۃ اللہ علیہ ست از قبیل شعبۂ خصوصیّہ قرار دادن اولےٰ ست۔ کتابِ مذکور محتوی ست بر احوال و سیر حضرت فاروق اعظم رضی اللہ عنہ خلیفۂ ثانی جناب رسالت مآب محمد صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم امّا مولّف موصوف آنرا بزبانِ اردو بضبط تحریر آوردہ کہ فہم آن مخصوص ست باہل ہند و دیگران را ازان بہرہ نیست۔ لہذا توجہ جناب عصمت مآب علیا جناب (والدہ ماجدۂ سردار اسد اللہ خان خلف الصدق اعلیحضرت امیر حبیب اللہ خان شہید نور اللہ مرقدہٗ) خواہر پاکیزہ گوہر اعلیحضرت محمد نادر شاہ غازی پادشاہِ افغانستان خلد اللہ ملکہٗ کہ بزبانِ اردو مہارتِ تامہ داشت داعیٔ آن شد کہ این شاہدِ رعنائے ہندی را بہ پیرایۂ فارسی ہر ہفت کردہ نظر بہ افادۂ عمومیِ فارسی خوانان در بزمِ مشتاقانِ این فن جلوہ گر سازد تا ملّتِ اسلامیان دور و نزدیک بدانند کہ حضرت عمر رض خلیفۃ المسلمین رضی اللہ عنہ من حیث الاجتماع والانفراد در حفظِ حقوق الناس چہ منہج اختیار نمودہ و در نظمِ جہانبانی کدام شیوہ بکار بردہ و چگونہ اساسِ عدل و نصفت در مراکزِ جہل و فساد نہادہ و خارِ عوائق از جادۂ رعیّت پروری بر داشتہ و در ظرف دہ و نیم سالِ خلافت خود رقاب دولِ اکاسرہ و قیاصرہ بکمندِ اطاعتِ ملّتِ اسلام در آوردہ۔ جناب ملکہ مرحومہ ترجمۂ کتاب را بزبانِ فارسی شروع کرد و قریب بہ اختتام رسیدہ بود کہ مزاج

مبارکش بجدے اعتلال و اختلال پذیرفت که این دار ناپایدار را پدرود نمود و اوراقِ مسوده ترجمه ناتمام و غیر مرتب ماند. جناب سردار محمد یوسف خان مرحوم قبله گاهِ جناب ملکه مغفوره بنده را که به خاندانِ شان خلوص و عقیدت داشتم به تکمیل و ترتیب کتاب اشارت فرمود. حسب الایمای معزی الیه مرحوم بنده به تکمیل آن پرداختم و بحوله تعالی به اندک مدتی کارِ ترجمه را به اختتام رساندم و بهمان اسم **الفاروق** موسوم ساختم والحمد لله علی ذلک. ولی نسخه قلمی ماند و بطبع نرسید.

چون منشای مرحومه از ترجمه کتاب محض اشاعت و افادهٔ عمومی بوده تا بطور باقیات صالحات از وی یادگاری بماند اعلیحضرت **غازی محمد نادر شاه** ابدالله ملکه بطبع آن امر فرمود. از حضرت الهی خواستگارم که قارئین کرام از مطالعه این کتاب سرمایهٔ فیوض بدست آورده بحق ملکهٔ مرحومه دعای مغفرت نمایند و این عاصی پر معاصی را هم از دعای عافیتِ دارین محروم نگذارند.

والاحضرت شاه محمود خان سپه سالار اعظم و وزیر حربیهٔ افغانستان برادر عزیز اعلیحضرت غازی خلدالله ملکه را قلباً متشکرم که بتوسط او مسودهٔ کتاب بحضور اعلیحضرت غازی دام ملکه شرف تقدیم و به ایمای وی فرمان مبارک شاهانه بطبع کتاب عز صدور یافت.

ادیب فاضل حافظ عبدالله قاری معلم فارسی و عربی مکتب حبیبیه دار السلطنه کابل که حسب الامر اعلیحضرت غازی خلدالله ملکه در نظر ثانی و تصحیح کتاب بنده را ممنون ساخته از خلوص دل تشکر می نمایم.

خادم قدیم دولت اسلام
شفقت علی عاصی جلال پوری کان الله له
۱۳۵۱ ق — ۱۳۱۱ ش

فہرست مضامین الفاروق حصہ اوّل

فہرست مضامین الفاروق حصۂ دوم

حصۂ اوّل

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

اے ہمہ در پردہ نہان رازِ تو ✤ بے خبر انجام ز آغازِ تو۔

اَلْحَمْدُ لِلّٰہِ رَبِّ الْعٰلَمِیْنَ وَالصَّلٰوۃُ عَلٰی رَسُوْلِہٖ مُحَمَّدٍ وَّاٰلِہٖ وَاَصْحَابِہٖ اَجْمَعِیْنَ

اکثر علوم و فنونے کہ در عصر تمدّن بظہور میرسد از ین قبیل است کہ آثار آن در زمانۂ ماقبل ہم بنظر آمدہ و ہیولائے آن موجود بودہ۔ ولے در زمان ترقّیِ تمدّن یک قالب موزونے اختیار کردہ و بنام و لقب خاص مشہور گشتہ مثلاً اقسام استدلال و اثبات مُدّعا مدام موجود بودہ و جمیع مردم از خاص و عام آن را باستعمال آوردہ لاکن ارسطاطالیس کہ از مشاہیر حکمائے یُونان بودہ آن جزئیات را بوضع خاص ترتیب دادہ و بہ فنِّ منطق موسوم کردہ۔ فنِّ تاریخ و تذکرہ ہم از ین قبیل است و در رُبعِ مسکون بہر جائے کہ گروہ بنی نوعِ انسان موجود بودہ تاریخ و تذکرہ ہم مدام ہمراہِ شان بود۔ زیرا کہ بہنگامِ فخر و مباہات کہ خاصۂ بنی آدم است مردم کارنامہ ہائے اسلافِ خود را بیان می نمودند۔ و از بہرِ تفریحِ طبع و گرمیِ صحبت در اکثر مجالس خود از معارک و مقدمات پیشینیان ذکر میکردند۔ و از برائے تقلیدِ آبا و اجداد عادت و رسوم قدیمہ را قائم مے داشتند۔

عنصرِ تاریخ

ہمین سرمایہ است کہ آنرا ماخذِ تاریخ وتذکرہ مبتوان گفت۔ بنابرین جمیعِ اقوامِ عالم از عرب وعجم وترک وتاتار وہند وافغان ومصر ویونان وغیرہ در قابلیتِ فنِّ تاریخ یکسان دعوائے ہمسری میتوانند کرد۔

لیکن درین فن عمومِ عرب بہ بعض اوصافِ خاص موصوف بودند کہ نظیرِ آن در اقوامِ دیگر نبودہ مثلاً ذکرِ انساب در آنہا بحدّے عام شدہ بود کہ اطفالِ کوچک ہم انسابِ خود را تا بہ دہ دوازدہ پُشت بنوکِ زبان ہمیداشتند بلکہ حفظِ انساب بہ نوعِ انسان محدود نبودہ۔ نسب نامہائے اسپان وشتران را ہم حفظ میداشتند وایام العرب عبارت است از روایاتِ مرویّہ در میلہائے بازارِ عکاظ۔ چہ ہر سال مشاہیرِ ہر قوم وقبیلہ در آنجا جمع مے آمدند سلسلہ بہ اقوام وقبائلِ مختلفہ مے رسید وفنِّ شاعری در اہلِ عرب بحدّے عروجِ کمال داشت کہ نظر بہ زبانِ دانیِ خویش سوائے عرب ہمہ را بہ عجم تعبیر مے کردند وبادیہ نشینانِ عرب کہ از شتربانی معراجِ تمدّنِ شان بود وبانوشت وخواند ہیچ سروکارے نداشتند۔ واقعات وحسیاتِ خود را بہ آن خوبی اظہار مے کردند کہ گویا کلامِ آنہا دلارامے بودہ مستغنی از حلیۂ تکلف وتصنّع۔

ابتدائے تاریخ در عرب

ازین جہت وقتیکہ تمدّن در عرب آغاز کرد از ہمہ پیشتر تصنیفاتِ تاریخی بوجود آمد بلکہ قبل از اسلام حسب الامر سلاطین حیرہ بعض واقعاتِ تاریخی در حیزِ تحریر آمدہ وتا مدّتِ مدیدے محفوظ بودہ چنانچہ ابن ہشام در کتاب التیجان بعبارتِ صریح مے آورد کہ من از تالیفاتِ

عہد سلاطین حیرۃ متمتع شدہ ام - در بدوِ اسلام از روایاتِ زبانی یک
ذخیرۂ وافی فراہم شدہ بود - ولے چون مدّتِ مدیدے سلسلۂ تصنیف
وتالیف عموماً قایم نبود کتابے در باب روایاتِ مذکورہ بحیطۂ تحریر نیامد
وچون سلسلۂ تالیفات آغاز شد نخستین کتابے کہ تصنیف شد
در فنِ تاریخ بود -

حضرت معاویہ رض المتوفی سنہ ۶۰ھ عبید ابن شربیہ را
کہ زمانۂ جاہلیت را دیدہ و اکثرے از کوائفِ معارک عرب وعجم را
یاد داشت از صنعا خواست وچند نفر محرّر با او متعین نمود تا بیاناتِ او را
مے نوشتند - علامہ ابن الندیم در کتاب الفہرست ذکرے از تالیفاتش
آوردہ مے گوید یکے از تصنیفاتِ او کتاب الملوک واخبار الماضیین
است وغالباً ہمان کتاب است کہ حسب الامر امیر معاویہ رض مسوّدہ اش
تیار گشتہ - بعد از عبید بایست از عوانۃ ابن الحکم ذکرے بمیان آوردہ
شود - چہ در فنِ انساب واخبار مہارتِ تامے داشتہ ودر سنہ ۱۴۷ھ
جان بحق تسلیم نمودہ - مورخ مذکور علاوہ از تاریخ عام کتابے متضمن
بہ حالاتِ بنو امیہ وامیر معاویہ رض نوشتہ ودر سنہ ۱۱۷ھ حسب الامر ہشام
ابن عبد الملک تاریخِ عجم را کہ در زبانِ پہلوی کتابے بودہ جامع - بہ زبانِ
عربی ترجمہ کردہ و این نخستین کتابے است کہ از زبانِ اجنبی بہ عربی ترجمہ گشتہ
در سنہ ۱۴۳ھ کہ تفسیر و حدیث و فقہ آغاز تدوین نہاد وعلاوہ بر علوم
ودیگر کتبِ تاریخ ورجال ہم بحیّزِ تحریر درآمد محمد ابن اسحاق المتوفی سنہ ۱۵۱ھ

اولین تصنیف در باب سیرۃ النبی

کتابے موسوم بہ سیرت نبوی بپاس خاطر خلیفہ منصور عباسی تالیف
نمود و کتاب مذکور تا حال موجود ست - بعضے از مورخین اسلام
برآن رفتہ اند کہ نخستین کتابے در تاریخ اسلام ہمین کتاب است -
ولے حقیقتاً موسٰے[1] ابن عقبہ المتوفی سنہ ۱۴۱ھ پیش ازآن مغازی جناب
رسالت مآب صلعم راقلمبند نمودہ - و مورخ موصوف بغائر ثقہ و محتاط
بودہ و زمانۂ صحابہ رض راہم دیدہ وازین جہت کتاب مذکور را در دائرۂ
محدثین ہم بنظر احترام مے بینند -

ازان بعد فن تاریخ باوج ترقی رسید و بسیارے از مورخین نامور
بمعرض ظہور برآمدند از جملہ ابومخنف و کلبی و واقدی بیشتر شہرت
دارند و تصانیف ایشان کہ بہ عنوانہائے مختلف مے باشد در نظر مورخین
بسیار وقعت و اعتبار دارد - مثلاً از کلبی تصانیف ذیل یادگار ماندہ -
[1] افواج اسلام [2] بیشہ ہائے اہل قریش [3] مناظرات قبایل عرب -
نوادر احکام اسلام و احکام جاہلیت - و سلسلۂ تصنیف تاریخ تا بحدے
وسعت یافت کہ در قرن چہارم ہجری یک دفترے پایانے بوجود آمد -
طرفہ تر اینکہ ہر صاحب قلم را موضوع و عنوان جداگانہ بودہ -

درین دور ترقی علم مورخین بے شمارے گذشتہ اند لاکن کسانے
کہ تصانیف آنہا متضمن حالات جناب رسالت مآب صلعم و صحابۂ

---

[1] حالات موسٰے ابن عقبہ در تہذیب التہذیب و مقدمہ فتح الباری شرح صحیح بخاری
مندرج است ۱۲

رضی اللہ تعالےٰ عنہم میباشد در فہرست ذیل مندرج اند -

مورخین قدیم

نام مورخ	تصنیف	کیفیت (ملاحظات)
عمر ابن شبہ المتوفی سنہ ۲۶۲ھ	کتاب امراء الکوفہ و کتاب امراء البصرہ	مورخ مشہور و نامور است
عبد الرحمن ابن عبدہ	مناقبِ قریش	خیلے مورخ معتبر و ثقہ بودہ
احمد ابن حارث خزاز	کتاب المغازی اسماء الخلفاء و کتابہم	شاگرد مدائنی بودہ
ابو الحسن علی ابن محمدؒ ابن عبد اللہ المدائنی المتوفی سنہ ۲۲۴ھ		کتب بسیار متضمن بحالات جناب رسول صلعم و خلفاء راشدین نوشتہ و عنوانہاے جدید وضع نمودہ
ابو البختری وہب ابن وہب	کتاب صفۃ النبی صلعم و کتاب فضائل الانصار	در سنہ ۲۰۰ھ انتقال کردہ
عبد اللہ ابن سعد زہری المتوفی سنہ ۳۸۰ھ	فتوحاتِ خالد ابن الولید	
معمر ابن راشد کوفی	کتاب المغازی	استاد الاستاد حضرت امام بخاری بودہ
سیف ابن عمر الاسدی	کتاب الفتوح الکبیر	مورخ خیلے نامور است
نصر ابن مزاحم کوفی	کتاب الجمل کہ متضمن است از جدال حضرت علیؓ و حضرت عائشہؓ	
نجیح مدنی	غزواتِ نبوی صلعم	

تصنیف قدما کہ حال موجود است

اگرچہ تصنیفاتِ فوق فی زماننا ناپدید است - لاکن سرمایۂ آنہا اکثر در کتب

دیگر کہ در ہمان زمانہ یا اندک بعد نوشتہ شدہ موجود و تفصیل آنہا حسب ذیل است۔

عبد اللہ ابن مسلم ابن قتیبۃ المتولد ۲۱۳ھ والمتوفی ۲۷۶ھ خیلے مصنف نامور و معتبر بودہ و در زمرۂ محدثین ہم بہ نظر اعتبار و احترام دیدہ مے شد۔ مشہور ترین تصنیفش در فن تاریخ معارف نام دارد و در مطابع مصر بہ طباعت رسیدہ و ہدیۂ ارباب شوق شدہ۔ کتاب مذکور ہر چند خیلے مختصر ست لاکن بعض مطالب آن خیلے مفید ست و امثال آن مطالب در کتب ضخیم ہم بنظر نمے آید۔

احمد ابن داؤد ابو حنیفہ دینوری المتوفی ۲۸۱ھ از مشاہیر مؤرخین اسلام است۔ کتابے در فن تاریخ نوشتہ کہ الاخبار الطوال نام دارد۔ حالات خلفائے اسلام تا عہد خلیفہ معتصم باللہ در آن مندرج است۔ فتوحات عجم را کہ در عہد مبارک خلفائے راشدین شدہ بود مفصل نوشتہ۔ این کتاب در اروپا در مقام لیدن طبع شدہ۔

محمد ابن سعد کاتب الواقدی المتوفی ۲۳۰ھ خیلے مؤرخ ثقہ و معتمد است۔ اگرچہ استادش واقدی ضعیف الروایہ است و لے خود محمد ابن سعد بسیار ثقہ و معتبر ست۔ و کتابے ضخیم مشتمل بر دوازدہ جلد راجع بحالات رسول صلعم و صحابہ و تابعین و تبع تابعین بہ کمال و ضاحت نوشتہ و جمیع واقعات را بہ طریق محدثین بہ سند مسلسل تصدیق کردہ و بہ طبقات ابن سعد شہرت دارد۔ و در ملک المان بکمال اہتمام

واحتیاط چاپ[1] مے شود۔

احمد ابن ابی یعقوب ابن واضح کاتب عباسی از جملہ مورخین قرن سویم ہجری ست۔ اگرچہ حالاتش در کتب رجال بنظر نیامدہ لاکن کتابش شاہد ناطق ست بر عظمت شان این مورخ و چون بہ دربار عباسی تعلق داشت سرمایۂ تاریخ را بوجہ احسن فراہم نمودہ۔ کتابش بنام تاریخ یعقوبی شہرت دارد۔ و در اروپا بمقام لیدن در سنہ ۱۸۸۳ء طبع شدہ۔

احمد ابن یحییٰ البلاذری المتوفی سنہ ۲۷۹ھ شاگرد ابن سعد و از اہل دربار خلیفۂ المتوکل باللہ عباسی بودہ و سعت نظر و صحت روایت او را محدثین ہم تسلیم مے نمایند۔ در علم تاریخ و رجال کتب مشہورہ فتوح البلدان و انساب الاشراف دارد۔ فتوح البلدان راجع باسمائے صوبہ ہا و اضلاع عنوانہائے جداگانہ داشتہ۔ مصنف از ابتدائے فتح اسلام تا زمانۂ خود حالات را بہ تفصیل و تشریح نوشتہ۔ و در انساب الاشراف ہمہ واقعات را بطور تذکرہ بیان نمودہ۔ حالات حضرت عمر فاروق ہم دران مندرج ست۔ کتاب فتوح البلدان بکمال اہتمام در اروپا چاپ شدہ و انساب الاشراف تا حال بچاپ نہ رسیدہ اما نسخۂ قلمی آن در کتب خانۂ قسطنطنیہ موجود ست۔

ابو جعفر محمد ابن جریر الطبری المتوفی سنہ ۳۱۰ھ در علوم حدیث و فقہ ہم او را امام تسلیم مے کنند و بہ قول بعض از اہل نظر با ائمہ اربعہ در زمرۂ

---

[1] انشاء اللہ الحال چاپ شدہ باشد ۱۲

مجتہدین شمار میرود۔ در علم تاریخ کتابے بغایت بسیط و مفصل نوشتہ مشتمل بر ۱۳ مجلد ضخیم ودر اروپا بمقام لیدن خیلے بہ صحت واہتمام چاپ شدہ۔

ابوالحسن علی ابن حسین مسعودی المتوفی ۳۸۶ھ امام فن تاریخ ست۔ در مورخین اسلام بلحاظ وسعت نظر نظیر ندارد۔ در تواریخ اقوام دیگر ہم مہارت کامل داشت واگر سائر تصانیف او بدست مے آمد طالب علم تاریخ را از جمیع تصانیف عالم مستغنی مے کرد۔ لاکن متاسفانہ اکثرے از تصانیفش بسبب غفلت قوم ناپدید شدہ اما اہل مغرب بعد از مساعی بسیار دو جلد کتاب را از جملہ تصانیف وے پیدا کردہ اند یعنے مروج الذہب وکتاب الاشراف والتنبیہ۔ مروج الذہب در مصر ہم چاپ شدہ۔

دور متاخرین

دور مورخین مذکور را دور قدما مے گویند واز بدو قرن پنجم ہجری دور متاخرین آغاز مے شود۔ و این دور را قدم اول از تنزل فن تاریخ مے توان گفت۔ اگرچہ مورخین بسیارے در متاخرین گذشتہ وازان جملہ ابن الاثیر۔ سمعانی۔ ذہبی۔ ابوالفداء۔ نویری۔ وسیوطی وغیرہ در چہار دانگ عالم شہرت زیادے حاصل کردہ لاکن محل افسوس ست کہ فن تاریخ از خامۂ شان فواید معتد بہ ندیدہ ومن حیث الفن تاریخ را بہیچگونہ ممنون نہ ساختہ اند۔ زیرا کہ خصوصیات قدما را تلف کردند واز خود چیزے اختراع نہ کردند چہ در قدما خاصیتے بودہ

کہ ہر تصنیف شان بر معلوماتِ جدیدہ مشتمل مے بود لے۔ متاخرین محض تصانیفِ متقدمین را پیشِ نظر داشتہ ہمان موضوع را بہ تغییرِ عبارت مختصر یا مطوّل نوشتند چیزے از طرفِ خود اضافہ نہ کردند۔ تاریخ ابن الاثیر را علامہ ابن خلقان من خیار التواریخ گفتہ و لاریب قبولیتِ عامۂ این تاریخ بدرجہ رسیدہ کہ تصانیف قدیمہ را کالعدم نمودہ لاکن اگر بمعیارِ انصاف سنجند ہمان مضمونِ طبری است چیزے زائد بہ نظر نمے آید۔ و ہلم جرّا کسانیکہ بعد از ابن الاثیر بر منصۂ شہود جلوہ گر شدہ اند محض ہمین کتاب را مدار علیہ خود گردانیدہ اند۔ بر علاوہ متاخرین در حینِ اختصارِ کتبِ متقدمین بعض امور را از قلم انداختہ اند حالانکہ ہمان امور مغز واقعات بودہ۔ در حصّۂ دوم این کتاب دلیلِ این دعوے بر ناظرین ظاہر خواہد شد انشاء اللہ تعالٰی۔

متقدّمین خاصیّتے عجیبے داشتند کہ ہمہ واقعات را بسانِ حدیث بسندِ متصل روایت میکردند۔ متاخرین این گونہ التزام را ہم ترک کردند خاصیّتے دیگرے در متقدمین این بود کہ اگرچہ ذکر تمدّن و معاشرت کدام عہد را بہ عنوانِ مخصوص بیان نمی کردند لیکن در اثنائے ذکر واقعات عہد مذکور جزئیات را این قسم بیان میکردند کہ ناظرین کتاب را بر تمدّن و معاشرتِ آن عہد آگہی دست میداد مورخین دورِ ثانی این خصوصیّت را ہم ترک کردند۔

لے ابن خلدون فخر مورخین اسلام از متاخرین مستثنٰی است

چہ مشارٌ الیہ موجدِ فلسفۂ تاریخ است - و تنہا در متاخرین نے بلکہ در کُل اہل اسلام وجودش موجب فخر است و ہمچنان علامہ مقریزی از شاگردان ابن خلدون سزاوار مدح و تحسین است -

بہر حال در تالیفِ کتاب ہذا ہمین تصانیفِ قدما بود کہ از آنہا تمتّع حاصل مے شود - لیکن حقیقتاً فن تاریخ و تذکرہ درین عصر بحدّ سے ترقی نمودہ کہ تصانیفِ مذکورہ ہر چند بمنزلۂ گنج شایگان است چندان کار آمد نمے باشد - و برائے تفصیل این اجمال لازم است ماہیّت و حقیقتِ فن تاریخ ظاہر شود -

تعریف تاریخ

یکے از مصنفین عظام مے گوید تغیّرا تے کہ از واقعاتِ فطرتِ عالم در حالاتِ بنی نوع انسان بظہور مے آید و اثرے کہ انسان بر عالم فطرت مے اندازد ہمان مجموعۂ تغیّرات و اثر مذکور را تاریخ می گویند - حکیمے دیگر بران رفتہ کہ تاریخ عبارت است از تلاشِ واقعات و حالاتے کہ از دانستنِ آنہا معلوم شود کہ زمانۂ حال چگونہ بطور نتیجہ از زمانۂ ماقبل بوجود آمدہ - یعنے چون این امر مسلّم است کہ تمدّن و معاشرت و مذاہب کہ فی زماننا موجود است لا ریب نتائجے است از واقعاتِ ماضیہ بنا بر آن از تفحّصِ واقعاتِ مذکورہ و ترتیب آنہا طورے کہ ہر واقعۂ موجودہ نتیجۂ واقعۂ ماضیہ معلوم شود بہ لفظِ تاریخ تعبیر مے توان کرد - نظر بہ تعریفاتِ فوق دو چیز از برائے تاریخ از جملۂ لوازم است :-

لوازم تاریخ

(اوّل) چون تذکرۂ عہدے به ضبطِ تحریر درآید لازم است ہر قسم واقعاتے که در عہدِ مذکور بظہور آمده قلمبند شود۔ یعنے باید سرمایۂ معلومات راجع بہمه امور مثلِ تمدّن و معاشرت و اخلاق و مذاہب وغیره مہیّا شود۔

(دویم) در ہمگی واقعات سلسلۂ علّت و معلول تحقیق شود۔

نقص تواریخ قدیم و اسبابش

در تواریخ قدیم ہر دو امر وجود ندارد و از اخلاق و عادات و تمدّن و معاشرتِ رعایا ابداً ذکرے بمیان نمے آید۔ و حالاتِ فرمانروائے وقت بدون از فتوحات و مقدمات و خانه جنگی ہائے خاندانِ شاہی دیگر چیزے نمے باشد۔ و درین باب نه فقط تاریخ اسلام ناقص است بلکه جمیع تواریخ ایشیا بہمین انداز به نظر مے آید و این از جملۂ مقتضیاتِ طبعی است چه در ممالکِ ایشیا مدام رواج سلطنتِ شخصی بوده و نظر به عظمت و اقتدارِ فرمانروائے ملک کافۂ رعایا ہیچ وقعت و منزلت نداشتند و بنابران لازم بوده که در صفحاتِ تاریخ غیر از بیانِ عظمت و جلالِ شاہی چیزے دیگر نباشد و از آنجا که لفظِ پادشاهِ وقت بمنزلۂ قانون و دستور العمل بوده مورخین ایشیا ضرورتِ بیانِ قوانین و ضوابطِ ملک را اہم محسوس نه کردند۔

از آنجا که ماہرینِ فنِ تاریخ به علومِ فلسفه و عقلیات آشنا نه بودند در بیاناتِ واقعاتِ تاریخی توجۂ آنہا به سلسلۂ اسباب

مبذول نشدہ وبنابرآن نظرِ شان بہ اصول ونتائج فلسفۂ تاریخ
نرسیدہ واز ہمین سبب دراحادیث وسیر روایت بیشتر از درایت
زور داشتہ بلکہ بمقتضائے انصاف باید اعتراف نمودہ شود کہ اگر
از درایت چیزے موجود ہم است بمنزلۂ کالعدم ہست ۔ از متاخرین
کسیکہ بانیٔ فلسفۂ تاریخ گفتہ مے شود۔ ابن خلدون است مشارٌ
الیہ اصول وقوانینِ فلسفۂ تاریخ را منضبط نمودہ ۔ ولے او را این قدر
فرصت دست نہ دادہ کہ اصولِ مذکور را در کتاب خود ملحوظ میداشت
افسوس کہ بعد از آن سلسلۂ تنزّلِ علوم بحدّے رسید کہ خیالاتِ
ترقیٔ علم از دل ودماغ اہل اسلام بدر شد۔

فنِ تاریخ نہ فقط در اہلِ اسلام بلکہ در جمیع اقوام ناتمام ماندہ
ووجہ موجّہ اش اینکہ واقعاتِ عالم کہ در تاریخ مذکور مے شود بہ فنونِ
مختلفہ تعلّق دارد۔ مثلاً واقعاتِ جنگ بہ فنِ حرب امورِ انتظامی
بہ قانون ۔ وتذکرۂ امورِ اخلاقی بہ علم الاخلاق وہرگاہ مورخ در فنونِ
مذکورہ مہارت نداشتہ باشد از بیانِ واقعات طوریکہ باید
وشاید قاصر مے ماند۔ ونظرش بر امورِ تاریخی مثل یک شخصِ عامی
محض سرسری وسطحی مے باشد۔ بلے ظاہر است کہ اگر کدام واقعہ نگار
انشاء پرداز کہ در فنِ عمارت مہارتے نداشتہ باشد بر عمارتے گذر
کند وبیان آن عمارت نماید ہمانا بہ عبارتِ دلاویز وپیرایۂ دلکش
وسعت وخوبیٔ آن را بیان خواہد نمود وتصویر حسن صوری عمارت

را برائے ناظرین مصوّر خواہد کرد۔ لاکن شرحِ نکاتے کہ از روئے اصولِ فنِ عمارت ضروری است۔ در بیانش بنظر نخواہد آمد و از ہمیں سبب است کہ از مطالعۂ ہزار ہا موقعِ حالاتِ جنگ کہ در تواریخِ قدیمہ مندرج است ہیچگونہ اطلاع بر اصولِ فنِ جنگ دست نمی دہد۔

ہمچنان از مطالعۂ بیانات امورِ انتظامی ابدًا معلوم نمے شود کہ حیثیتِ قانونِ وقت چہ بودہ چرا کہ مورخین در فنِ قانون ماہر نبودند اگر از حسنِ اتفاق مصنفینِ تاریخ در فنونِ اصولِ جنگ و اصولِ قانون و اصولِ سیاست و علم الاخلاق ماہر مے بودند فنِ تاریخ بہ پایۂ بسیار بلندی مے رسید۔

معیارِ صحت واقعات

قطعِ نظر از اینکہ جمیع واقعاتِ ضروری در تواریخِ قدیمہ مذکور نیست چیز یکہ مذکور ست ہم در آن سلسلۂ اسباب و علل مفقود ست پس واقعاتے کہ بیان گشتہ بر صحّتِ آنہا تا بکدام حد اعتبار شود؟

معیارِ تنقیحِ واقعات روایت است و درایت و روایت عبارت ست از اینکہ ہر واقعہ کہ بیان می شود بہ واسطۂ شخصے بیان شود کہ خود شخص دران واقعہ موجود بودہ باشد و سلسلۂ روایت متصل تا بہ راوی آخرین برسد و در باب رُواۃ تحقیق شود کہ صحیح الروایہ و ضابط بودند یا خیر۔ و درایت عبارت ست از اینکہ واقعات بہ معیار اصولِ عقلی تنقید شود۔

روایت

لاریب اہلِ اسلام را مقامِ فخر ست کہ در فنِ روایت چیز یکہ

حق سعے بودہ ادا کردہ و درین امر از جمیع اقوام عالم گوئے سبقت ربودہ اند و در روایات ہر قسم اسنادِ مسلسل راجستجو نمودہ حالاتِ رُواۃ را بعد از تلاش و تفحّص فراوان بہم رسانیدہ اند مساعیِ آنہا درین باب بحدّے رسیدہ کہ یک فنِ مستقل کہ عبارت از فنِ رجال است موجود شدہ۔ اگرچہ این گونہ اہتمام و سرگرمی بالا کلام را برائے تدوینِ حدیثِ نبوی صلعم کردہ اند لاکن فنِ تاریخ ہم از فیضِ این فن محروم نماند چنانچہ در طبری و فتوح البلدان و طبقاتِ ابن سعد وغیرہ جمیع واقعات بہ سندِ متصل مذکور است۔ اہل اروپا ہر چند فنِ تاریخ را بمعراجِ کمال رسانیدہ اند لاکن درین امر بگردِ پائے مورخینِ اسلام ہم نمے رسند۔ و بواقعہ نگار ثقہ و غیر ثقہ ابداً پروا نداشتند و بلکہ با صطلاحاتِ جرح و تعدیل ہم آشنا نمے باشند۔

درائیت

اصُولِ درائیت اگرچہ در اسلام موجود بودہ چنانچہ ابن حزم و ابن قیّم و خطابی و ابن عبد البر در تنقید بعض روایات اصولِ مذکور را بکار آوردہ اند لاکن انصاف آن ست کہ مصنّفینِ اسلام فنِ درائیت را باندازہ روایت باوجِ ترقی نہ رسانیدند۔ و فنِ تاریخ را مطلقاً ازین فن مستفیض نہ کردند۔ البتہ علّامہ ابن خلدون کہ از مورخینِ قرنِ ہشتم ہجری است بنائے فلسفۂ تاریخ نہاد و اصُولِ درائیت را بغایت نکتہ سنجی و باریک بینی مُرتّب نمودہ۔ چنانچہ در ضمن دیباچۂ تاریخ خود مے گوید۔

اِنَّ الْاَخْبَارَ اِذَا اعْتُمِدَ فِيْهَا عَلٰى مُجَرَّدِ النَّقْلِ وَ لَمْ تَحْكُمْ اُصُوْلُ الْعَادَةِ وَ قَوَاعِدُ السِّيَاسَةِ وَطَبِيْعَةُ الْعُمْرَانِ وَالْاَحْوَالِ فِي الْاِجْتِمَاعِ الْاِنْسَانِيِّ وَ لَا قِيْسَ الْغَائِبُ مِنْهَا بِالشَّاهِدِ وَالْحَاضِرُ بِالذَّاهِبِ فَرُبَّمَا لَا يُؤْمَنُ فِيْهَا مِنَ الْعُثُوْرِ۔	اگر در اخبار محض بہ روایت اعتبار کردہ شود و اقتضائے اصولِ عادت و قواعدِ سیاست و اجتماعِ انسان را بخوبی لحاظ نہ کردہ شود غائب را بر حاضر و حال را بر ماضی قیاس نہ کردہ شود اکثر لغزش مے شود۔

علامۂ موصوف تصریح نمودہ کہ در تحقیقاتِ واقعہ لازم نیست کہ نخستین در بابِ جرح و تعدیلِ رُواۃ بحث شود۔ بلکہ غور باید کہ آیا واقعۂ مذکورہ فی نفسہٖ از جملۂ ممکنات است یا نہ چہ اگر واقعہ از جمیع ممکنات نباشد عدلِ راوی بیکار است۔ مزید بر آں علامۂ موصوف میگوید ممکنات عبارت از ممکناتِ عقلی نیست بلکہ چیزے است کہ بقرار اصولِ عادت و قواعدِ تمدّن ممکن باشد در تالیفِ این کتاب حتے الامکان سعی میرود کہ جبر نقصان از تاریخہائے قدیم شود۔ یعنے در تنقیدِ ہر واقعہ فنِ درایت اجرا مے شود۔

اگرچہ این امر واقعی ست کہ در کتب تاریخ کہ بالاستقلال مُشعر بحالاتِ حضرت فاروق اعظمؓ مے باشد ہمگی انواع واقعاتِ ضروریہ بنظر نمے آید لاکن از تصانیفِ قسمِ اُخرٰی تا بحدّے تلافیٔ ما فات مے شود مثلاً از مطالعۂ الاحکام السلطانیہ لابن الوردی و مقدمۂ ابنِ خلدون و کتاب الخراج در بابِ طریق حکومت و آئینِ انتظامِ حضرت فاروق اعظم اکثر حالات معلوم مے شود۔ و از اخبار القضاۃ لمحمد بن خلف الوکیع طریقِ عمل جناب ممدوح در بابِ صیغۂ قضا ظاہر مے شود۔ و تفصیل اولیاتِ آن جامع صفاتِ حسنہ در کتاب الاوائل لابی ہلال العسکری و محاسن الوسائل الیٰ اخبار الاوائل مندرج ست و خطبہا در عقد الفرید و کتاب البیان و التبیین للجاحظ منقول ست۔ و از مطالعۂ کتاب العمدہ لابن رشیق القیروانی مذاقِ شاعرانۂ او رضی اللہ عنہ معلوم میگردد و مقالاتِ حکمت آیاتش در کتاب الامثال مذکور ست کہ از تصانیف میدانی ست و ابن جوزی در سیرۃ العمر اخلاق و عاداتِ فاروقی را بہ بسط و تفصیل بیان نمودہ۔ و فخرِ ہند شاہ ولی اللہ محدث دہلوی در ازالۃ الخفاء از فقہ و اجتہادِ حضرتِ فاروق اعظمؓ طورے مجتہدانہ و محققانہ بحث نمودہ کہ زایدبر آن از امکان خارج است در تالیفِ این کتاب جملہ تصانیفِ مذکورہ را پیشِ نظر داشتہ از آنہا استفادہ نمودہ ام در ریاض النضرۃ للمحب الطبری نیز حالات

حضرت فاروق اعظم رضؓ به بسط و تفصیل مندرج است۔ شاہ صاحب دہلوی ہمین کتاب را ماخذ خود قرار دادہ است لاکن از آنجا کہ اکثر روایات کتابِ مذکور موضوع و ضعیف است من در کتابِ خود دیدہ و دانستہ از آنہا احتراز ورزیدہ ام۔

از برائے تنقید و تحقیقاتِ واقعات فنّ درایت خیلے کار آمد است و درین عصر فنّ مذکور یک فنّ مستقل و اصول و قواعدِ آن بہ بسیار وضاحت منضبط شدہ۔

اصولے کہ درین کتاب بکار آوردہ خواہد شد حسب ذیل است۔

(۱) آیا واقعۂ مذکورہ بقرارِ اصولِ عادت از جملۂ ممکنات است یا نہ؟

(۲) آیا دران زمان میلانِ طبع عوام موافق بواقعہ مذکورہ بودہ یا مخالف؟

(۳) اگر واقعۂ مذکورہ تا حدّے خلافِ عادت است آیا شہادتِ ثبوتش ہمان قدر قوی است یا نہ؟

(۴) تفتیشِ این امر کہ آیا چیزے را کہ راوی بطورِ واقعہ بیان میکند قیاس را تا بکدام حد در آن دخل است؟

(۵) بہر صورتیکہ راوی واقعہ را ظاہر نمودہ است آیا من کلّ الوجوہ کامل است یا احتمال دارد کہ واقعہ را از ہر پہلو نہ سنجیدہ و بنا بر آن

از بعضِ خواصِ واقعہ صرفِ نظر نمودہ ـ ؟

(۶) اندازۂ این امر کہ از امتدادِ زمانہ وطریقہ ہائے مختلفہ ادائے روایت چہ تغیّراتے در روایت پیدا شدہ واز این سبب صورتِ واقعہ تا بہ کُدام حدّ تغییر یافتہ ـ ؟

درصحتِ اصولِ فوق شخصے را مجالِ انکارے نمے توان بود ولو سلّمہ آنہا بسیارے از اسرارِ مخفی معلوم بیتوان شد ـ مثلاً در اکثرے از تواریخ متداولۂ عصرِ حاضر منقول ست کہ احکامِ فاروقی متعلّق بہ اقوامِ اجنبیہ خیلے تشدّد آمیز بودہ ـ لیکن چون این امر ملحوظ شود کہ تواریخ مذکور در وقتے تصنیف شدہ کہ در کافۂ اہلِ اسلام مذاقِ تعصّب پیدا بودہ وچون تصنیفاتِ زمانۂ قدیم مطالعہ شود این قسم واقعات مطلقاً وجود ندارد واگر چیزے ہست از نوادرِ قیاس مے شود وظاہر مے شود کہ ہمچنان کہ تعصّبِ اہلِ اسلام یوماً فیوماً ترقی نمودہ بہمان نسبت روایاتِ مذکورہ پیرایۂ تشدّد اختیار نمودہ ـ چنانچہ در جمیعِ تواریخ اسلامی مذکور ست کہ حسب الامر فاروقِ اعظمؓ نصارائے بہ ہیچ وقت مجاز بہ دمیدنِ ناقوس نبودند لاکن در تواریخِ قدیم مثلِ کتاب الخراج وتاریخِ طبری وغیرہ روایتِ مذکور وابستہ بشرطے ست یعنی وقتیکہ اہلِ اسلام بحالِ نماز باشند نصارے را مجالِ دمیدنِ ناقوس نخواہد بود ـ بقولِ ابن الاثیر وغیرہ حضرت فاروقِ اعظم بذریعۂ فرمان اعلان کردہ کہ نصارائے قبیلۂ تغلب اولادِ خود را اصطباغ نہ کنند

ل
درایت
معلوم میشود

لاکن ہمین روایت در تاریخ طبری بہ این عبارت منقول است کسانے کہ مذہب اسلام قبول کردہ اند اولادِ شان جبرًا اصطباغ نہ شود۔

در اکثرے از تواریخ بہ الفاظ صریح مذکور ہست کہ حضرت فاروق اعظم رض از بہر تحقیر و تذلیل نصارائے را بہ پوشیدن لباس خاص مجبور فرمودہ لیکن بعد از غور و تدقیق معلوم مے شود کہ حقیقت واقعہ فقط ہمین است کہ حضرت فاروق اعظم رض نصارائے را ہدایت فرمود کہ لباس خاص برائے خود اختیار کنند و اینکہ فرمان مذکور از برائے تذلیل نصارائے بودہ قیاس خود مصنف تاریخ معلوم مے شود و درین باب بحث مفصل خواہد شد ان شاء اللہ۔

بعض روایاتے کہ علاوہ از واقعات تاریخی حیثیت مذہبی ہم دارد از انہا صاف معلوم مے شود کہ بعد از تنقید و تحقیق کما ینبغی روایاتِ مذکورہ از شائبہ شک و شبہ برآمدہ است مثلًا واقعاتِ فدک و قرطاس و سقیفہ بنی ساعدہ را ابن عساکر رض و ابن سعد رض و بیہقی و مسلم رض و بخاری رض نقل کردہ اند لاکن ہر قدر درین مصنفان از حیث اصول و شدت احتیاط فرقِ مراتب موجود ہست ہمان نسبت در روایاتِ آنہا الفاظ مشتبہ و نزاع انگیز متفاوت است حتّٰی در بیاناتِ خود امام مسلم رض و امام بخاری رض اثر فرقِ مراتب مشاہدہ مے شود۔ و این را در موقع مناسب بعبارتِ واضح بیان

خواہم نمود ان شاء اللہ۔

بر بنائے اصولِ عقلی کہ در صدر مذکور شدہ لازم ست کہ درباب صحت و اعتبار واقعاتِ مختلفہ مدارج قایم شود۔ مثلاً این امر مسلم ست کہ واقعاتِ عہد حضرت فاروق اعظم رض بعد از یک صد سال بہ ضبطِ تحریر درآمدہ۔ و بناءً علیہ باید قایم شود کہ تفصیلاتِ جزئی معارکِ فاروقی مثل کیفیتِ صف آرائی و سوال و جواب فریقین و معرکہ آرائی بہادرانِ طرفین بدرجۂ یقین نمے توان رسید لاکن واقعاتے کہ درباب امورِ انتظامی و قواعدِ حکومت منقول ست از شائبۂ شبہ مبرا است زیرا کہ امورِ مذکورہ تا عرصۂ درازے در صورتِ محسوس موجود بودہ مثلاً از قوانین و آئین ہائے کہ اکبر شہنشاہ ہند نافذ کردہ ہر بچۂ ہندوستان باخبر ست و سببش این نیست کہ مثلِ حدیثِ نبوی روایاتِ قطعی درباب قوانین و انتظاماتِ مذکور موجود ست بلکہ انتظاماتِ مذکور مدتِ مدیدے قایم بودہ و بنام آئین اکبری شہرت داشتند۔

درباب خطب و مقولاتِ حکمت آیاتِ حضرتِ فاروقِ اعظم رض کہ در تواریخ منقول ست باید قیاس شود فقراتے کہ زیادہ تر پراثر و فصیح و بلیغ ست لاریب صحیح ست چرا کہ از مقتضیاتِ طبعی است کہ از جملۂ تقریرِ کدام مقررِ فصیح البیان بعضے فقرات کہ ندرت و اثر خاص بر سامعین پیدا میکند بالضرور محفوظ مے مانند و تا مدتِ مدید زبان زدِ خلائق مے باشند بنائً علیٰ ذٰلک ہمان فقراتِ خطبِ فاروقی حکما

قابلِ اعتبار است کہ مُشعر بہ بیانِ احکامِ شرعیّہ باشد زیرا کہ
این قسم فقرات را مردم بحیثیتِ فقہ محفوظ داشتہ اند۔

در بابِ واقعاتے کہ بلحاظِ مذاقِ زمانہ قابلِ ذکر نبودہ و باز ہم
ذکرے از آنہا بمیان آمدہ باشد قیاس مے توان کرد کہ اصلِ واقعہ
از واقعۂ مذکورہ بدرجہا زیادہ تر بودہ باشد مثلاً مورخینِ اسلام اکثر
زورِ بیانِ خود را بر حالاتِ رزم و بزم صرف میکنند و بالعموم ذکرے
از امورِ انتظامی نہ میکنند با این ہمہ در حالاتِ حضرت فاروق اعظم رض
ذکرِ صیغۂ عدالت و عسس و بند و بستِ مالگذاری و نفوس شماری ضمناً
وارد شدہ و از آن قیاس می شود کہ چیزے کہ در بابِ امورِ انتظامی قلمبند
شدہ اصلِ واقعہ از آن بدرجہا زیادہ بودہ در بابِ زہد و تقشّف
و تشدّدِ مزاج و سخت گیریِ حضرت فاروق اعظم رض صدہا روایات
در کتبِ تواریخ و سیر موجود است و لاریب جناب ممدوح نسبت
بہ صحابۂ دیگر رضوان اللہ علیہم اجمعین بہ این اوصاف زیادہ تر موصوف
بودہ لاکن ہمگی روایات را کہ در حلیۃ الاولیاء و ابن عساکر و کنز العمال
و ریاض النضرۃ وغیرہ مذکور است بلا استثناء صحیح باور نمے توان
کرد بلکہ قیاس کردہ مے شود کہ این قسم روایات باعث برگرمیِ محفل
بودہ و عوام الناس آنہا را بہ بسیار ذوق مے شنیدند۔ بنا بر آن
روایاتِ مذکورہ خود بخود رنگِ مبالغہ اختیار نمودہ و تصدیقِ این قیاس
از این مے شود کہ در کتبِ معتبرۂ متقدمین روایاتِ مذکورہ شاذ و نادر

موجود است۔ بناءً علیٰ ذٰلک من در کتابِ ہٰذا در نقلِ این قسم روایات احتیاطے بلیغ بکار بردہ ام و از روایاتِ ریاض النضرہ و ابن عساکر و حلیۃ الاولیاء وغیرہ مطلقاً صرف نظر کردہ ام۔

در بابِ طرزِ تحریر ہم باید چیزے بنویسم۔ تاریخہائے درجۂ اعلیٰ کہ فی زمانہ شرفِ قبولِ عامہ حاصل کردہ از فلسفہ و انشاپردازی مرکب می باشد و آنقدر کہ طرزِ انشاء مقبولِ عام می باشد ہیچ طرز نمے شود لاکن حق این است کہ حدودِ تاریخ و انشاپردازی از ہم جدا و فرق درمیانِ ہر دو مماثل است بہ فرقے کہ درمیان نقشہ و تصویر مشاہدہ مے شود مثلاً نقاشِ قابل وقتیکہ نقشۂ کدام قسمتِ ملک یا مرزبوم بیسازد بہ کمالِ دقت شکل و سمت و جہت و اطراف و اضلاع را احاطہ مے نماید و مساحت نمودہ بہ تناسب یکدگر ترتیب میدہد برعکس مصور خصوصیاتے را در تصویر ظاہر میکند کہ برائے ناظرین موجبِ نزہتِ خاطر باشد و قوتِ منفعلۂ تماشائیان از آن متاثر شود مثلاً داستانِ رستم و سہراب اگر از خامۂ مورخ برآید ہمہ واقعاتِ جزئی را بطرزِ ادائے بے تصنع بیان خواہد نمود لیکن انشاءپرداز ہمان داستان را طورے بیان خواہد کرد کہ تصویرِ مظلومی و بیکسیِ سہراب و ندامت و حسرتِ رستم در نظرِ ناظرین مجسم شود و دیگر جزئیاتِ واقعہ ہرچند کہ ردی باشد بہ نظر نیاید۔

فرق مابین تاریخ و انشاپردازی

از فرائضِ مہمۂ مورخ یکے این است کہ از حدِ واقعہ نگاری بے تکلف

تجاوز نکنند۔ مورخ عظیم الشان ارو پا که موجد طرزِ موجودهٔ تاریخ
است ربنکی نام دارد۔ یکے از مدرسانِ یک بیت العلوم ارو پا تعریفش
به الفاظِ ذیل میکند۔

در بیانِ واقعاتِ تاریخی فنِ شاعری را بکار نیاورده و نه خود را همدردِ
ملک ظاهر کرده و نه مذهب و قوم را حمایت نموده و از طرزِ بیانِ وے
مطلقاً ظاهر نمے شود که مذاقِ طبعی و اعتقادِ ذاتی او چیست ؟

اظهارِ این امر هم لابدی است که اگرچه من بکمال سعے و عرق ریزی
در بیانِ واقعات سلسلهٔ اسباب و علل را جستجو نموده ام لاکن
از بے اعتدالی هائے اہلِ ارو پا هم درین باب احتراز ورزیده ام
در اقامهٔ سلسلهٔ اسباب و علل قیاس را بسیار دخل است و
بنابر آن مورخ را از قیاس و اجتهاد چاره نمیباشد و لاکن باید این امر را
فرض لازمی پندارد که قیاس و اجتهاد را با اصل واقعه طورے مخلوط نکند
که اگر شخصے بخواهد قیاس را از واقعه جدا نتواند۔ طرزِ عامهٔ اہلِ ارو پا
همین است که واقعه را طورے ترتیب میکنند که خود واقعه در قالبِ
قیاس و اجتهاد مے در آید و هیچ کس اصلِ واقعه را از قیاس و اجتهاد
جدا نمے تواند۔

در بابِ ترتیب و اصولِ تحریرِ کتابِ هذا باید که چند امورِ خاص
ملحوظ شود۔

(اول) بعضے از واقعات حیثیت هائے مختلف داشته و در تحتِ

عنوانہائے مختلف داخل مے توان شد و بنا بر آن ہمچہ
واقعات بہ تکرار درج شدہ است و غیر ازین چارہ نبود۔
لاکن این امر را التزاماً ملحوظ داشتہ ام کہ حیثیت ہر عنوان
خاص را کہ در تحت آن واقعہ مذکور است بہ زیادہ تر وضاحت
ظاہر نمودہ ام۔

(دوئم) واقعاتِ قابلِ تحقیق را کہ خصوصیتے داشتہ بہ کتبِ تواریخ
حوالہ دادہ ام۔

(سوئم) و چون بہ ازالۃ الخفاء و ریاض النضرۃ وغیرہ کہ در کتب تاریخ
چندان اعتبار ندارد حوالہ نمودہ ام تصدیقِ روایت از کتبِ
معتبرہ نمودہ ام۔

غرض چیزیکہ بعد از مساعیٔ چندین سال پیدا کردہ و از تحقیق و تفحص
تمام حاصل آوردہ ام بطورِ ہدیۂ مزجاۃ تقدیم قوم خود میکنم۔

ع گر قبول افتد زہے عز و شرف

ابیات

مدتے یک چند دم مہرِ خموشی بر لب	کس چہ داند کہ درین پردہ چہ سودا کردم
پیکرے تازہ کہ خواہم بہ عزیزان بنمود	لختے از ذوق خودش نیز تماشا کردم
محفل از بادۂ دوشینہ نیاسود ہنوز	بادۂ تند تر از دوش بہ مینا کردم
باز خواہم کہ دہم در تنِ اندیشہ روان	منکہ در یوزۂ فیض از دمِ عیسےٰ کردم

همنشین نکتۂ حکمت ز شریعت می جست
لمحۂ از نفسِ روح القدس املا کردم

شاهدِ راز که کس پرده ز رویش نگرفت
گره از بندِ قبایش بہ فسون وا کردم

بسکه هر بار گهر پاش گذشتم زین راه
دشتِ معنی همه پر لولوئے لالا کردم

نام و نسب رشد و تربیت

سلسلۂ نسب حضرت فاروقِ اعظم رضی اللہ عنہ این ست۔ عمر رضی اللہ عنہ ابن خطاب ابن نفیل ابن عبد العزیٰ ابن ریاح ابن عبد اللہ ابن قرط ابن رزاح ابن عدی ابن کعب ابن لوی ابن فہر ابن مالک۔

عرب بالعموم از اولادِ عدنان یا قحطان میباشند و سلسلۂ عدنان بحضرت اسماعیل علیہ السلام میرسد۔ از اولادِ قحطان در پشت یازدہم فہر ابن مالک شخصے بسیار صاحب اقتدار بودہ۔ و کسانیکه بلقبِ قریش شهرت دارند از اولادِ همین شخص بودند۔ از جملہ قوم قریش ده نفر و قابلیت امتیاز داشتند و از انتساب آنها ده قبیله نامور پیدا شد۔ یعنی ہاشم۔ امیه۔ نوفل۔ عبد الدار۔ اسد۔ تیم۔ مخزوم۔ عدی۔ جمح۔ سہم۔ و حضرت فاروق اعظم رضی اللہ عنہ از اولادِ عدی میباشد۔ عدی را یک برادر دیگر مرة نام بود که از اجدادِ جناب رسول صلعم میباشد۔ و بنا بر آن سلسلۂ نسب حضرت فاروق اعظم رضی اللہ عنہ بپشت هشتم بجناب رسول صلعم می پیوندد۔

از آنجا کہ قریش را فخر مجاورت و سرپرستی خانۂ کعبہ حاصل بودہ برعلاوہ وجاہت وجاہ و جلال دنیوی تاج تقدس مذہبی ہم زیب سر آنہا بود۔ چون وسعت تعلقات و اشتغال بوقتاً فوقتاً ترقی نمود در کاروبار آنہا صیغہ ہائے مختلف پیدا و اہتمام ہر صیغہ از ہم جداشد مثلاً نگرانی خانہ کعبہ و خبرگیری حجاج و سفارت و انتخاب شیوخ قبائل و فصل دعاوی و مجلس شوریٰ وغیرہ۔

عدی کہ مورث اعلائے حضرت فاروق اعظم ست بہ منصب سفارت ممتاز بود یعنے وقتیکہ قریش را در کدام معاملہ ملکی موقع گفتگو پیش مے آمد عدی را بحیثیت سفیر قوم روانہ مے کردند و علاوہ ازین در معارک منافرہ اکثر بحیثیت ثالث فصل خصومات ہم مے نمود و در قبائل عرب دستور بود کہ ہرگاہ از جملہ روسائے ملک کدام شخص را بمقابلۂ دیگرے ادعائے فضیلت مے بود آنہا یک رئیس دیگر را کہ قابلیت پایہ شناسی مے داشت بطور ثالث مقرر مے کردند و فریقین درحضور او دلائل ترجیح خود را بیان مے نمودند و در بعض اوقات این قسم مناظرات بحدے طول مے کشید کہ چند ماہ متواتر معرکہ ہا قائم مے شد کسانیکہ از برائے فصل خصومات حکم مقرر مے شدند علاوہ از وسعت معاملہ فہمی بحلیۂ فصاحت و قوۂ تقریر ہم متحلی مے بودند و خاندان عدی نسلاً بعد نسل بہ اوصاف مذکورہ موصوف بودہ۔

جد امجد حضرت فاروق اعظم نفیل ابن عبد العزیٰ مثل اسلاف

جد امجد حضرت فاروق رض

خود خدمات سفارت وفصل خصومات قومی را بوجهٔ احسن انجام میداد
وبنابر آن بسیارے از اشخاص عالی مرتبت برائے فصل خصومات
خود او را حَکَم مقرر مے کردند وقتیکه درمیان عبد المطلب جدّ امجد رسول
صلعم وحرب ابن امیّه درباب دعوائے ریاست نزاع برخاست
فریقین برضا ورغبت خود نفیل را حَکَم قبول کردند ونفیل در حقّ
عبد المطلب فیصله نمود وحرب را بالفاظ ذیل خطاب کرد۔

اَتُنَافِرُ رَجُلاً هُوَ اَطْوَلُ مِنْكَ قَامَةً وَاَوْسَمُ وَسَامَةً
وَاَعْظَمُ مِنْكَ هَامَةً وَاَكْثَرُ مِنْكَ وَلَدًا وَاَجْزَلُ
مِنْكَ صَفَدًا وَاِنِّیْ لَاَقُوْلُ هٰذَا وَاِنَّكَ لَبَعِيْدُ
الْغَضَبِ رَفِيْعُ الصَّوْتِ فِي الْعَرَبِ جَلْدُ الْمَرِيْرَةِ لَحَبِيْلُ الْعَشِيْرَةِ۔

زید برادر عم زاد حضرت فاروق رضؓ

نفیل دو پسر داشت عمرو وخطاب قابلیّت عمرو بدرجهٔ معمولی
بود لاکن فرزندش زید که نبیرهٔ نفیل وپسر عمّ حضرت فاروق رضؓ
مے باشد۔ شخصے بود بسیار عالی مرتبت و از جمله کسانے شمرده
مے شود که قبل از بعثت حضرت رسالت پناهی صلعم به اجتهاد خود
بت پرستی را ترک داده وعقیدهٔ توحید باری را اختیار نموده
بودند و اشخاص دیگر که در عقیدهٔ توحید همخیال زید بودند قیس ابن ساعده
و ورقه ابن نوفل اند۔

زید علے رؤس الاشهاد از رسوم جاهلیّت وعقاید بت پرستی تبرّا مے
کرد ومردم را ترغیب به دین حنیفی یعنی ملّت ابراهیمی میداد وبناءً علیه

جمیع مردم بمخالفتش برخاستند و از جملہ اینہا خطّاب پدر حضرت فاروق اعظم رض در مخالفت او زیادہ تر سرگرم بود و آخر کار از دست خطّاب بجان آمدہ از مکہ معظمہ برآمد و در حراء مسکن گرفت و بعد ازان ہم بعضے اوقات خفیہ برائے زیارتِ خانہ کعبہ مے آمد بعضے از اشعار زید حالا ہم موجود است کہ تصدیقِ روشن ضمیری و اجتہاد و میکند چنانچہ[1] از اشعارِ ذیل ظاہر مے شود:۔

أَرَبًّا وَاحِدًا أَمْ أَلْفَ رَبٍّ	آیا یک خدائے واحد را قبول
أَدِينُ إِذَا تَقَسَّمَتِ الْأُمُورُ	کنم یا ہزارہا را۔ من لات و عزّیٰ
تَرَكْتُ اللَّاتَ وَالْعُزَّىٰ جَمِيعًا	را مطلقاً ترک کردم۔ ہمین طور میکند
كَذٰلِكَ يَفْعَلُ الرَّجُلُ الْبَصِيرُ	شخصے کہ صاحب بصیرت باشد۔

خطاب والد حضرت فاروق رض

پدر حضرت فاروق اعظم رض از جملہ اشخاص ممتازِ قریش بود۔ قبیلۂ عدی و بنو عبد الشمس مدت مدیدے با یکدگر عداوت داشتند و چون عدد ارکانِ خاندان بنو عبد الشمس بسیار بود اکثر بر عدیہم غالب مے آمد و جمیع خاندانِ عدی کہ خطاب ہم از جملۂ آنہا بود از دست بنو عبد الشمس بجان آمدہ بحالتِ مجبوری در زیرِ سایۂ بنو سہم پناہ گزین شدند و بعد از آن چون از طرف فریق مخالف نعرۂ ھل من مبارز بلند شد خطاب قبیلہ خود را بہ اشعارِ ذیل خطاب نمود:۔

[1] حالاتِ مفصل زید در کتاب الاوائل و اسد الغابہ ۲ ص ۲۳۶ کتاب المعارف ابن قتیبہ ۱۲ منہ

اَبُو عَدِیٍّ اَبُو عَمْرٍو وَدُونِی + رِجَالٌ لَا یُنَهْنِهُهَا الْوَعِیدُ
رِجَالٌ مِّنْ بَنِی سَہْمِ بْنِ عَمْرٍو + اِلیٰ اَبْیَاتِہِمْ یَاْوِی الطَّرِیدُ

اشعار فوق از جملہ ہشت فرد مے باشد کہ ہمہ آنہا در تاریخ مکہ مصنفہ علامہ ازرقی مندرج ست ہمہ خاندان عدی در مکہ معظمہ بمقام صفا سکونت داشت لاکن بعد از آن کہ با قبیلۂ بنو سہم رابطۂ اتحاد پیدا کردند مساکن خود را ہم بہ قبیلۂ مذکور فروختند اما بعد از ین ہم بعضے از مساکن خطاب در صفا موجود بودہ و از جملہ سرائے حضرت فاروق اعظمؓ را بہ وراثت رسیدہ بود۔ سرائے مذکور مابین صفا و مروہ واقع بودہ و حضرت فاروق اعظمؓ در عہد خلافت خود آن را مسمار نمودہ از برائے حجاج میدان فرودگاہ ساخت لاکن چند دکان کہ از قدیم تعلق بہمان سرائے داشت عرصۂ درازے در تصرف خاندان فاروق اعظمؓ بود۔ خطاب زنانے چند را از خاندانہائے معزز و معتبر بعد یک دیگر بحبالۂ نکاح خود در آوردہ چنانچہ والدۂ حضرت فاروق اعظمؓ کہ حنتمہ نام داشت بنت ہشام ابن المغیرہ بود و رتبۂ مغیرہ را از ین قیاس مے توان کرد کہ ہرگاہ قریش را با کدام قبیلۂ دیگر نوبت بمعرکہ مے رسید اہتمام فوج ہمیشہ در دست مغیرہ مے بود۔ و از ین جہت او را بہ لقب صاحب الاعنۃ ملقب میکردند حضرت خالد رضؓ نبیرۂ ہمین شخص بود۔ ہشام ابن مغیرہ کہ جدِ مادری

ـــــــــــــــــ

[1] تاریخ مکہ للازرقی ذکر رباع بن عدی کعب ۱۲

حضرتِ فاروق بود ہم شخصے صاحبِ اعتبار و وقار بود۔

ولادتِ حضرت فاروق رض

از روئے روایتِ مشہورہ ولادتِ حضرتِ فاروقِ اعظم رض چہل سال قبل از ہجرتِ نبوی است حالاتِ ولادت وطفولیّتِ جنابِ ممدوح مطلقاً نامعلوم است۔ حافظ ابن عساکر در تاریخِ دمشق از زبانِ عمرو ابن العاص روایتے نقل کردہ کہ من برفاقتِ جمعے در جلسۂ احباب نشستہ بودم کہ ناگاہ صدائے غلغلہ برآمد و بعد از دریافت معلوم شد کہ خطّاب را فرزندے بوجود آمدہ است از این واقعہ قیاس میتوان کرد کہ بتقریبِ ولادتِ حضرتِ فاروقِ اعظم رض مسرّت فوق العادہ بظہور پیوستہ۔ حالاتِ سنِّ رشدِ جنابِ ممدوح نیز چندان معلوم نیست و وجہہ این ابہام موجّہ است چہ کسے نمیدانست کہ ہمین نوجوان وقتے بفاروقِ اعظم رض ملقب خواہد شد۔ بلکہ بعد از تفحّص وتحقیقِ فراوان بعض حالاتِ سنِّ رشد او بہم رسیدہ ونقل آنہا درین مقام بیجانہ خواہد بود۔

سنِّ رشد

وقتیکہ حضرتِ فاروقِ اعظم رض بسنِّ رشد رسید پدرش او را بخدمتِ شتربانی مامور کرد۔ اگرچہ این شغل در عرب از روئے عرف و رواج عیب نبودہ بلکہ از جملہ شعائر قومی بودہ لاکن خطّاب خیلے بہ تشدّد و بے رحمی با فرزندِ خود سلوک مے کرد و اگر حضرت فاروق بعد از مشقتِ بسیار بہ تقاضائے طبعِ بشری برائے استراحت بنائے دم گرفتن میکرد۔ پدرش بتازیانہ سزا تادیب مے کرد۔ مبادا

کہ درآنجا حضرتِ فاروق خدماتِ شتربانی را انجام میداد ضجنان نام دارد و در مضافاتِ مکۂ معظمہ بمسافتِ دہ میل از قدید واقع است۔ در عہدِ خلافتِ خود روزے حضرتِ فاروق را بہ آن میدان گذر افتاد و شتربانی یادش آمدہ آب بہ چشمش چرخ خورد و فرمود اللہ اکبر روزے بود کہ من قمیص نمد در بر شتران را درین میدان مے چراندم وچون ماندہ شدہ برائے استراحت مے نشستم پدرم مرا زدو کوب مے کرد و امروز روزے ست کہ بغیر از جناب باریتعالےٰ کسے را بر من حکومت نیست۔

در آغازِ شباب حضرتِ فاروقِ اعظم رضی اللہ عنہ در مشاغلِ شریفانہ کہ از روئے مذاقِ عرب معمولِ شرفا بود مشغول شدہ و چیزے کہ دران زمانہ عرب لازمۂ شرافت میدانستند فنونِ نسب دانی وسپہگری و پہلوانی ونطق بودہ۔ فنِ نسب دانی در خاندانِ حضرتِ فاروق موروثی بود وچنانچہ امام جاحظ در کتاب البیان والتبیین بہ تصریح آوردہ است کہ خود حضرتِ فاروقِ اعظم رضی اللہ عنہ و پدرش خطاب وجدش نفیل در فنِ نسب دانی خیلے نامور بودند و سببش چنانکہ در صدر مذکور شد غالباً ہمین بودہ کہ منصبِ سفارت و فیصلۂ منافرہ در خاندانِ جناب ممدوح موروثی بودہ و برائے انجام دادنِ خدمتِ این دو منصب فنِ نسب دانی از جملۂ لوازم و از ہمہ فنون

لہ طبقات ابن سعد ۱۲

مقدم تر بوده درین فن حضرتِ فاروق شاگردِ پدرِ خود بود جاحظ در کتابِ خود تصریح کرده که چون حضرتِ فاروق ذکرے در بابِ انساب میکرد مدام به پدرِ خود حواله مے فرمود۔

در فنِ پہلوانی و کُشتی ہم حضرتِ فاروق را درجۂ کمال حاصل بود چنانچه در بازارِ عکاظ قریبِ جبل عرفات مقامے بود که ہر سال در آنجا نام آورانِ ہر فن از قبائل عرب حاضر آمده دادِ مردانگی میدادند و جوہرِ کمالاتِ خود را ظاہر میکردند و محض کسانے که صاحبِ کمال بودند در میدانِ مقابله مے آمدند۔ نابغه ذبیانی و حسان ابن ثابت و قیس ابن ساعده و خنساء که در فنِ شاعری و قوتِ تقریر از جملۂ مشاہیر عرب بوده اند از متعلمانِ ہمین دبستان بودند۔ علامه بلاذری در کتاب الاشراف بسندِ متصل روایت کرده ست که حضرتِ فاروق اعظمؓ در میدانِ عکاظ کُشتی میگرفت - ازین قیاس مے توان کرد که جنابِ ممدوح در فنِ کُشتی به مرتبۂ اعلیٰ فائز شده۔

در فنِ سواری نیز کمالِ حضرتِ فاروقؓ مسلّم است چنانچه امام جاحظ در کتابِ خود آورده که حضرتِ فاروق جَست زده به اسپ سوار مے شد و چنان باستحکام بر پشتش مے نشست که گوئی جزوِ بدنِ اسپ مے شد۔

راجع بقوّتِ تقریرِ حضرتِ فاروق اعظمؓ اگرچه صراحتاً شهادتے موجود نیست لاکن جمیع مورخین باتفاق تسلیم نموده اند که قبل از

قبولِ اسلام جناب ممدوح را از طرفِ قریش منصبِ سفارت عطا شدہ و برائے این منصب محض کسانے را منتخب مے کردند کہ در قوۂ تقریر و معاملہ فہمی صاحبِ کمال مے بودند۔

در جلدِ دویم این واقعہ را بہ تفصیل نقل کردہ ام کہ جناب فاروق اعظم را مذاقِ شاعری بدرجۂ اتم حاصل بودہ و اشعارِ منتخب شعرائے عرب را از بر داشت۔ ازین قیاس مے توان کرد کہ مذاقِ شعر را ہم در تعلیم گاہِ عکاظ قبل از آنکہ بشرفِ اسلام مشرف شود حاصل کردہ بود زیرا بعد از قبولِ اسلام در مشاغلِ دینی بحدّے محو و مستغرق بود کہ ذکر این قسم امور را ہم چندان پسند نہ داشت۔

حضرت فاروق در ہمین وقت ملکۂ تحریر ہم پیدا کردہ۔ و درین خصوصیت از ہمعصرانِ او کم کسے بہ جناب ممدوح شرفِ شراکت حاصل کردہ۔ علامہ بلاذری در تصنیفِ خود بہ سند مے آورد کہ بوقتِ بعثتِ جناب رسول صلعم در تمام قبیلۂ قریش فقط ۱۷ انفر ملکۂ تحریر داشتند و ازان جملہ حضرت عمر و ابن الخطاب بودہ۔[۱]

بعد از فراغتِ فنونِ مذکورہ حضرت فاروقِ اعظمؓ در فکرِ معاش مصروف شد۔ در عرب ذریعۂ معاش اکثر تجارت بود و جناب ممدوح ہمین شغل را اختیار نمودہ و ازین سبب در حالاتِ خود بہ اوجِ ترقی رسیدہ۔ چرا کہ برائے تجارت بہ ممالکِ دور و دراز سفر میکرد

[۱] فتوح البلدان بلاذری صفحہ ۴۷۱

وبہ اشخاصِ ذی رتبہ و معتبر اتفاقِ مجاورت و مخالطت مے افتاد و اوصافِ کمال مثل خودداری و بلند حوصلگی و تجربہ کاری و معاملہ فہمی کہ قبل از قبولِ اسلام در ذاتش پیدا شدہ نتیجۂ سفر و سیاحتِ ممالکِ مختلفہ بودہ۔ حالاتِ این سفرہا لاریب خیلے دلچسپ و پرمعنی بودہ باشد ولے افسوس کہ ہیچ یک از قدمائے مورخین عنانِ توجہ بہ این طرف منعطف نہ کردہ۔ علامہ مسعودی در کتابِ خود مشہور بمروج الذہب محض ہمین قدرے نویسد۔

وَلِعُمَرَ ابْنِ الْخَطَّابِ اَخْبَارٌ كَثِيْرَةٌ فِيْ اَسْفَارِهٖ فِي الْجَاهِلِيَّةِ اِلَى الشَّامِ وَالْعِرَاقِ مَعَ كَثِيْرٍ مِّنْ مُّلُوْكِ الْعَرَبِ وَالْعَجَمِ وَقَدْ اَتَيْنَا عَلٰى مَبْسُوْطِهَا فِيْ كِتَابِنَا اَخْبَارِ الزَّمَانِ وَالْكِتَابِ الْاَوْسَطِ

عمر ابن خطاب در ایام جاہلیت سفرہائے عراق و شام اختیار نمودہ و در اثنائے سفرہائے مذکور بہ اکثرے از ملوکِ عرب و عجم ملاقی شدہ و این وقائع را بہ بسط و تفصیل در دیگر تصانیفِ خود یعنے کتاب اخبار الزمان و کتاب الاوسط نوشتہ ام۔

اگرچہ کتبِ مذکورہ کہ علامۂ موصوف ذکرے از آنہا بمیان آوردہ از برائے فنِّ تاریخ بمنزلۂ روح و روان مے باشد ولیکن افسوس کہ از غفلت و بے ذاقیِ ملّتِ اسلام مدتے میرود کہ ناپدید ہست از برائے حصولِ این مدعا کہ وقائع سفرہائے حضرت فاروق اعظمؓ بہ تفصیل معلوم شود در کتب خانۂ دار السلطنت قسطنطنیہ تفحّصِ تام نمودم امّا از نیلِ مرام ناکام ماندم۔

ابن عساکر محدث در تاریخِ دمشق کہ بعض مجلداتش از نظرِ من گذشتہ برخے از واقعاتِ سفرِ حضرتِ فاروقِ اعظم رضی اللہ عنہ راقلمبند نمودہ لاکن در آنہا ہیچ واقعہ دلچسپ بنظر نمے آید۔

فی الجملہ حضرتِ فاروقِ اعظم رضی اللہ عنہ از سببِ شمول در معارکِ عکاظ و حصولِ تجاربِ تجارت در کلِ عرب روشناس شد و یوماً فیوماً جوہرِ قابلیتش بر عرب بیشتر آشکارا شد۔ حتیٰ کہ قریش او را منصبِ سفارت مقرر نمودند و ہر گاہ در قبائلِ قریش کدام معاملۂ پرخطر بوقوع می آمد جنابِ ممدوح را بحیثیتِ سفیر روانہ مے کردند۔

قبولِ اسلام و ہجرت

حضرت عمر فاروق بست و ہفت سالہ بود کہ آفتابِ رسالت در عرب طلوع نمود یعنے جنابِ رسول اللہ صلعم مبعوث و صدائے اسلام بلند شد۔ در خاندانِ حضرت فاروق از سببِ وجودِ زید آوازِ توحید چندان غیر مانوس نبود و پیشتر از ہمہ سعید فرزندِ زید بہ اسلام مشرف شد۔ فاطمہ خواہرِ حضرتِ فاروق کہ در حبالۂ نکاح سعید در آمدہ بود از برکتِ ہمنشینیِ شوہر بشرفِ اسلام رسید لاکن خود حضرتِ فاروق ہنوز بعقیدۂ اسلام آشنائی نداشتہ۔ و چون صدائے اسلام بگوششں رسید خیلے بہم بر آمد حتیٰ کہ با جمیع

ارکانِ خاندانِ خود که مشرف به اسلام شده بودند بنائے خصومت نهاد۔ لبینہ نام کنیزے ہم در خاندانِ حضرت فاروق بدولتِ اسلام رسیدہ بود۔ فاروق اعظمؓ از بسکہ او را بے زد ماندہ مے شد و سے گفت باش دم بگیرم باز ترا مے زنم۔

گذشتہ از لبینہ ہر شخصے کہ دستش میرسید از زد و کوب دریغ نے کرد۔ لیکن نشۂ اسلام ہر دماغے کہ میرسید دور نے شد۔ با این ہمہ تشدد حضرتِ فاروق ہیچکس از متعلّقینِ او کہ بشرفِ اسلام رسیدہ بودند از عقیدۂ خود برنہ گشتند۔ آخر الامر مجبور شدہ عزمِ مصمم نمود کہ نعوذ باللہ بایست وجودِ مسعودِ بانیٔ اسلام از صفحۂ ہستی حک شود و این خیال را در دل متمکّن نمودہ و تیغ در کمر بستہ بطرفِ آستانۂ مبارکِ جنابِ رسالت مآب روان شد ولے کارکنانِ قضا و قدر گفتند:۔

آمد آن یارے کہ ما مے خواستیم

اتفاقاً نعیم ابن عبد اللہ در راہ تصادف کرد و حضرت فاروق را چنین خشمگین دیدہ پرسید۔ خیر است۔ موجبِ ملالِ خاطر چیست۔ گفت میروم کہ کارِ محمدؐ را (نعوذ باللہ) تمام کنم۔ نعیم گفت باید اول کارِ خاندانِ خود را تمام کنی چرا کہ خواہرت با شوہرش اسلام آوردہ بمجردِ استماعِ این خبر بخانۂ خواہر رفت۔ از اتفاق حسنہ خواہرش در آن وقت تلاوتِ قرآن شریف میکرد و چون صدائے

پائے حضرت فاروق را شنید دم درکشید و اجزائے قرآن شریف
را از نظر پنہان کرد لاکن بعض آیاتِ قرآنی بگوشِ حضرت فاروق
رسیدہ بود۔ از خواہر خود پرسید کہ این چہ آواز بود۔ خواہرش گفت
ہیچ۔ باز بہ تکرار گفت چرا پنہان میکنی۔ من شنیدہ ام کہ شما ہر دو مُنکر
شدہ اید۔ این بگفت و با شوہرش درآویخت۔ خواہرش پیش آمد
کہ شوئے خود را یاری کند با او نیز ہمچنان دلیرہ رفتار نمود تا حدے کہ بدن
خواہرش پُرخون شد۔ درین حال از زبانش بے ساختہ برآمد۔ عمر!
ہر چہ میتوانی بکن عقیدۂ اسلام از دلِ ما ہیچگونہ بدر نمے شود۔ این الفاظ
در دلِ حضرت فاروق اثرے خاص انداخت و بہ نگاہِ شفقت و
محبّت در خواہر نگاہ کرد و دید کہ از بدنش خون جاری است دلش
سوخت و گفت چیزے کہ میخواندی پیشِ من باز بخوان۔ فاطمہ ہمان
اجزائے قرآن شریف را برآوردہ پیشِ روئے او نہاد۔ حضرت
فاروق برداشت و سورۂ ذیل را نوشتہ دید۔ سَبَّحَ لِلّٰهِ مَا فِي
السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضِ وَهُوَ الْعَزِيْزُ الْحَكِيْمُ۔ خلاصہ اینکہ
این سورہ را میخواند و از ہر کلمہ رُعبے در دلش پدید مے آمد۔ و چون بر آیۂ
اٰمِنُوْا بِاللّٰهِ وَرَسُوْلِهٖ رسید بے اختیار از زبانش برآمد۔

اَشْهَدُ اَنْ لَّا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ وَاَشْهَدُ اَنَّ مُحَمَّدًا رَّسُوْلُ اللّٰهِ

درین وقت جناب رسول اللہ صلعم در مقامِ ارقم واقعۂ دامنۂ کوہ
صفا پناہ گزین بودہ۔ حضرت فاروق باستانۂ نبوت رسیدہ حلقہ

بر ورزد از آنجا کہ شمشیر بکف رفتہ بود و از واقعۂ تازہ کہ در خانۂ خواہرش
بوقوع آمدہ کسے خبر نداشت۔ صحابہ رضوان اللہ علیہم را از مشاہدۂ
این حال تردد پیدا شد۔ لاکن حضرت امیر حمزہ سید الشہداء گفت
خیر ست اگر باخلاص آمدہ فبہا و الّا بہمان شمشیر کہ در کف دارد سرش
از تن جدا خواہم نمود۔ چون حضرت فاروق داخل دربار نبوت شد
خود جناب رسالت پناہ صلعم بہ نفسِ نفیس پیش رفتہ دست بر دامنش
انداخت و فرمود۔ عمر! ازین آمدن چہ در دل داری۔ ازین الفاظ
کہ از زبانِ حقیقت بیانِ نبوت برآمد دلِ حضرت فاروق خیلے متاثر
و مرعوب شد و بنہایتِ خضوع و انکسار گفت برائے قبولِ اسلام
حاضر آمدہ ام۔ جناب رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہٖ وسلم بے اختیار
نعرۂ اللہ اکبر بلند فرمود و صحابہ نیز بہ اتفاق ہم نعرۂ اللہ اکبر
را بہ شدتے بلند کردند کہ از کوہ ہائے مکہ معظمہ صدائیش[1] برآمد۔

از دخولِ حضرت فاروق در حلقۂ اسلام در تاریخ اسلام یک دور
جدید پیدا شد۔ اگرچہ قبل ازین ۴۰ یا ۵۰ نفر مشرف باسلام شدہ
بودند و سید الشہداء حضرت امیر حمزہ ہم در آن جملہ بود۔ اما اہل اسلام
فرائض مذہبی خود را بہ آزادی و آشکارا ادا نمے توانستند۔ و ادائے
نماز در کعبۃ اللہ مطلقاً ممکن نبود۔ چون حضرت فاروق اسلام قبول

---

[1] انساب الاشراف بلاذری و طبقات ابن سعد و اسد الغابہ و ابن عساکر
و کامل ابن الاثیر ۱۲ منہ

کرد حالتِ اسلامیان ہم معاً تغییر یافت - حضرت فاروق اسلام خود را علانیہ ظاہر نمود و ہر چند کفّار در ایذائے او تشدّد بسیار بنمودند- حضرتِ فاروق در مقابلہ خیلے استقلال و ثبات نشان مے داد و بالآخر با جماعتِ مسلمانان در کعبۂ معظمہ نماز ادا کرد- ابن ہشام این واقعہ را بہ روایت عبداللہ ابن مسعود بہ عبارتِ ذیل بیان میکند فَلَمَّا اَسْلَمَ عُمَرُ قَاتَلَ قُرَیْشًا حَتّٰی صَلّٰی عِنْدَ الْکَعْبَۃِ وَ صَلَّیْنَا مَعَہٗ - یعنے چون حضرتِ عمر فاروق اسلام آورد با قریش مقاتلہ کرد حتّٰی کہ در کعبہ نماز ادا کرد و ما ہم با وے نماز ادا کردیم-

قبولِ اسلامِ حضرتِ فاروق اعظمؓ در سال ششم نبوّت اتفاق افتادہ-

ہجرت

ہجرتِ حضرت فاروقؓ

قریش ابتدائے ادعائے نبوّت را از جناب رسول اللہ صلعم بہ بے اعتنائی میدیدند لاکن ہر قدر اسلام شیوع مے یافت بے اعتنائیِ شان باندوہ و خفقان تبدیل مے گشت و چون قریش دید جمعے کثیر در حلقۂ اسلام داخل شدہ خواست بہ زورِ بازو اسلام را محو نماید اگرچہ در حیاتِ ابوطالب نتوانستند بالمخالفت از اسلام کشند و لے بعد از وفاتِ آن خیر اندیشِ نبوی آتشِ فتنہ از ہر طرف شعلہ ور گشت و از کفّار ہر کہ بر مسلمانے دست مے یافت در صددِ ایذائے

او برمے آمد اگر اہلِ اسلام از دل شیدائے دینِ اسلام نمے بودند
ہیچ یک بر عقیدۂ خود ثابت قدم نمے ماند۔ این دور ابتلا پنج شش
سال دوام ورزیدہ و تفصیلِ جور و ستم کفّار بر مسلمانان آن عہد
داستانیست خیلے درد انگیز۔

رفقائے ہجرت حضرت فاروق رض

دراثنائے این حال جمعے از اعیان مدینۂ منوّرہ مشرّف بہ اسلام
شدہ بودند بنا بر آن جناب رسول صلعم فرمود کہ کسانیکہ از جور و ستم
کفّارِ مکّہ بجان آمدہ اند بہ مدینۂ منوّرہ ہجرت کنند۔ بر طبقِ فرمانِ جناب
رسالت مآب نخستین کسانیکہ در زمرۂ مہاجرین داخل شدند ابو
سلمہ عبد اللہ ابن اشہل رض و حضرت بلال موذن رض و عمار یاسر
بودند۔ بعد ازان حضرت فاروق بہ رفاقت ۲۰ نفر ارادۂ ہجرت نمود
در صحیح بخاری عدّۂ رفقائے حضرت فاروق البتہ میگوید۔ لاکن تفصیلِ
اسمائے آنہا منقول نیست۔ ابن ہشام اسمائے بعضے از آنہا
راچنین مے نویسد۔ زید ابن خطاب و سعید ابن زید ابن خطاب
و خنیس ابن حذافہ سہمی و عمر ابن سراقہ عبد اللہ ابن سراقہ واقد ابن
عبد اللہ تمیمی خولے ابن خولے۔ مالک ابن ابی خولے۔ ایاس ابن بکیر
عاقل ابن بکیر۔ عامر ابن بکیر۔ خالد ابن بکیر۔ از جملہ زید۔ پسر عم و سعید
برادر زادہ و خنیس داماد حضرت فاروق و باقی در جمیع احباب بودند۔

قیام گاہ حضرت فاروق رض

ازانجا کہ مدینۂ منوّرہ چندان وسعتے نداشت اکثرے از مہاجرین
در قبا کہ از مدینہ بمسافتِ ۳ میل واقع است قیام ورزیدند

وحضرت فاروق ہم ہمانجا در جائے رفاعہ ابن عبد المنذر قیام نمود قبا را عوالی ہم میگویند۔ در صحیح بخاری فرودگاہ جناب فاروق اعظم رض بہ عوالی تعبیر یافتہ[1]۔ بعد از حضرت فاروق اکثر صحابہ ہجرت نمودند۔ حتّٰی کہ در سنہ ۱۳ بعثت؁ ۶۲۲ء خود جناب رسالت مآب از مکہ برآمد و آفتاب رسالت از اُفق مدینہ طلوع نمود۔

چہ جنبشے ست کہ از غایتِ جلالت و قدر
لُبابِ جملہ تواریخ در جہان آمد

اخوت مہاجرین و انصار

چون جنابِ رسالت مآب صلعم واردِ مدینہ شدہ نخستین بہ مرتبۂ قیام و سکونتِ مہاجرین پرداختہ انصار را بہ حضور انور خواستہ رابطہ مواخات در بین مہاجرین و انصار بستند۔ وکسانے کہ از انصار بحسب فرمانِ واجب الاذعانِ جنابِ رسالت مآب با مہاجرین عقدِ مواخات بستند مال و اسباب و نقد و جنس و دیگر املاکِ خود را با برادرانِ دینی خود بقسمتِ مساوی تقسیم نمودند و جناب رسول اللہ صلعم ہرگاہ در بین گرام مہاجر و انصار رشتۂ اخوت مے بست رتبہ و حیثیتِ طرفین را مدِّ نظر میداشت و التزامِ این امر مے فرمود کہ درجہ مہاجر و انصار باہم برابر باشد چنانچہ عتبان ابن مالک رض را کہ سر گروہِ قبیلۂ بنی سالم بود برادرِ دینی حضرتِ فاروق رض قرار دادند۔

و در وقتیکہ جناب رسالت مآب صلعم ہم بہ نفسِ نفیس واردِ

[1] صحیح بخاری۔ کتاب الاذان ۱۲ منہ

مدینۂ منورہ شدند اکثرے از مہاجرین مثل سابق در قبا قیام داشتند چنانچہ حضرت فاروق نیز بہمانجا قیام داشت لاکن ہمیشہ دو روز بعد بدرگاہِ رسالت حاضر شدہ از صبح تا شام بحضورِ پرنور بسر میبرد و روزے کہ خود حاضر نمے شد برادرِ دینی اش عتبان ابن مالک بحضورِ مبارک حاضر آمدہ ۔ چیزے کہ از زبانِ ہدایت ترجمان جنابِ رسالت مآب صلعم مے شنید حرف بحرف بہ حضرت فاروق بیان مے نمود چنانچہ امام بخاری علیہ رحمت اللہ الباری در ابوابِ متعدد مثل باب العلم و باب النکاح وغیرہ این واقعہ را ضمناً ذکر میکند۔

بعد کہ جنابِ رسالت مآب در مدینۂ منورہ قیام فرمود توجہ باین امر نمود کہ فرائض و ارکانِ اسلام را محدود و معین بفرمایند زیرا کہ در مکۂ معظمہ فرضِ اہم فقط حفظِ جان بود وازین جہت ہنوز چیزے از احکام روزہ و زکوٰۃ و نمازِ جمعہ و نمازِ عید و صدقۂ فطر معین نگشتہ نمازِ روزمرہ ہم خیلے مختصر بود حتیٰ کہ سوائے مغرب دیگر نمازہا محض دو رکعت بودہ و طریقۂ اعلانِ نماز ہم معین نشدہ بود نخستین توجہ بانیِ اسلام بصوب تقررِ طریقِ اعلان نماز مبذول گشت ۔ و چون در یہود و نصارٰے برائے اعلانِ نماز استعمالِ بوق و ناقوس مروج بود اکثر صحابہ برین اتفاق رائے کردند کہ در اعلانِ نماز نیز ہمین طریق اختیار شود ۔ و بقرار روایت ابن ہشام خود جنابِ رسالت مآب ہمچہ تجویز فرمودہ بود ۔ بہر حال این مسئلہ زیر بحث بودہ و ہنوز رائے

معین نشدہ بود کہ حضرت فاروق اعظمؓ در اثنائے این حال داخل مجلس اصحاب شد و گفت شخصے برائے اعلانِ نماز مقرر شود جناب رسالت مآب صلعم این تجویز را قبول فرمودہ حضرت بلالؓ را برابن خدمت مامور فرمود۔

طریق اذان حسب تجویز حضرت فاروق مقرر شد

این امر خیلے قابلِ لحاظ ست کہ اذان یعنی دیباچۂ نماز و بزرگترین شعائرِ اسلام بقرارِ تجویزِ حضرت فاروق اعظمؓ مقرر مے شود ازین جا بلندیٔ رتبۂ حضرت فاروق را میتوان تقدیر نمود۔

۱؁ تا وفاتِ جناب رسول صلعم

غزوات و دیگر حالات

واقعاتِ حضرت فاروق اعظمؓ از ابتدائے ۲؁ تا وفاتِ جناب رسالت مآب صلعم حقیقتاً از اجزائے سیرۃ نبوی میباشد۔ اگرچہ در جمیع واقعات یعنے غزوات و مقدماتِ جنگ و معاہدات با اقوام و سر رشتۂ انتظامات ملک وقت بوقت و تدابیر اشاعتِ اسلام کہ برحسب اقتضائے وقت اختیار مے شد حضرت فاروق اعظم درہمہ شریک بودہ لاکن اگر واقعاتِ فوق بہ نہایت بسط و تفصیل نوشتہ شود ہمانا این قسمتِ کتاب صورتِ سیرۃ النبی اختیار خواہد

گرچہ کہ کارنامہ ہائے حضرتِ فاروق اعظم در حیاتِ جناب رسالت مآب صلعم ہر چند عظیم الشان ہم باشد بہ سلسلۂ حالاتِ جناب رسالت پناہ صلعم وابستہ و مربوط است و چون رقم بپذیرد۔ جز این چارہ نیست کہ عنوانِ ہر واقعہ بنامِ نامیِ جناب رسالت مآب صلعم مزین گشتہ کارنامہ ہائے حضرت فاروق ضمناً بیان گردد پس ناچار تصمیم نمودم کہ واقعاتِ مذکورہ را بعبارتِ مختصر بیان کنم۔ مگر واقعاتے را کہ در آن حضرتِ فاروق تعلّق خاص دارد بیشتر بہ بسط و تفصیل بنگارم۔ اگرچہ درین صورت کارنامہ ہائے فاروقی بطور نمایان ظاہر نخواہد شد۔ چہ تا وقتیکہ صورتِ واقعہ من کلّ الوجوہ مکمّل ظاہر نشود۔ عظمت و شانِ آن کماہی قوام نہ پذیرد لاکن جز این چارۂ نبود۔

بنا بر آن واقعاتِ مذکورہ را بنہایت اختصار بیان میکنم:۔

چون جناب رسول اللہ صلعم از مکۂ معظمہ ہجرت و بہ مدینۂ منورہ نزول فرمودند قریشِ مکہ خیال کردند کہ اگر در ابتدائے امر استیصالِ اسلام صورت نہ بندد پیروانِ او روز بہ روز ترقی نمودہ قوت خواہند گرفت و در آن صورت مقابلہ ممتنع خواہد شد بنا بر آن بنائے تعرض بہ مدینہ را گذاشتند لاکن تا ۲ھ ہیچ معرکۂ قابل الذکر بوقوع نیامدہ محض ہمین قدر شد کہ دو سہ بار جمعے قلیل از قریش بصوبِ مدینہ پیشقدمی نمودہ و جناب رسالت مآب صلعم از حرکاتِ

ایشان فوری خبر شدہ دستۂ از فوج اسلام را جہت سدّ راہ
غنیم گسیل مے فرمود۔

غزوۂ بدر سنہ ۲ ھ

در سنہ ۲ھ ۶۲۴ء واقعۂ بدر کہ از مشہور ترین معارکِ نبوی است
بوقوع آمد و ابتدائش بر این قسم بود کہ ابوسفیان سرگروہ قریش
با مالِ تجارت از شام مراجعت میکرد در عرض راہ خلافِ واقعہ شنید
کہ اہلِ اسلام ارادۂ یورش دارند بنابر آن بہ قریشِ مکہ پیام فرستاد
و ہمہ اہلِ مکہ از مکہ بر آمدہ زیر علم ابوسفیان گرد آمدند۔ بمجرد استماع
این خبر جناب رسول صلعم با ۳۰۰ صد نفر از مدینہ روان گردید بہ قولِ
بعضے از مورخین بر آمدنِ جناب رسالت مآب صلعم از مدینہ برائے
تاخت و تاراج قافلۂ ابوسفیان بود ولے غلط محض است چراکہ ہیچ
شہادت قطعی تر از قرآن مجید نمیشود۔ و ذکر این واقعہ در قرآن شریف
بہ کلمات ذیل نزول یافتہ:۔

كَمَآ أَخْرَجَكَ رَبُّكَ مِنۢ بَيْتِكَ بِٱلْحَقِّ وَإِنَّ فَرِيقًا مِّنَ ٱلْمُؤْمِنِينَ لَكَٰرِهُونَ ۝ يُجَٰدِلُونَكَ فِى ٱلْحَقِّ بَعْدَ مَا تَبَيَّنَ كَأَنَّمَا يُسَاقُونَ إِلَى ٱلْمَوْتِ وَهُمْ يَنظُرُونَ ۝ وَإِذْ يَعِدُكُمُ ٱللَّهُ إِحْدَى ٱلطَّآئِفَتَيْنِ	چنانکہ بیرون آورد ترا پروردگار تو از خانۂ تو بہ تدبیر درست و ہر آئینہ گروہے از مسلمانان ناخوشنود بودند خصومت میکردند با تو در سخن۔ است بعد از آنکہ ظاہر شد گویا راندہ میشوند بسوئے مرگ و ایشان در آن مے نگرند و یاد کن نعمت الٰہی را آنکہ وعدہ میداد خدا بشما یکے

اَنَّهَا لَكُمْ وَتَوَدُّوْنَ اَنَّ غَيْرَ ذَاتِ الشَّوْكَةِ تَكُوْنُ لَكُمْ۔	از دو گروہ را کہ وے شمارا باشد و دوست مید اشتید کہ غیر فوج جنگی شمارا بود۔

از آیاتِ کریمہ خیلے ظاہرست کہ :۔

(۱) چون حضرت جناب رسالت مآب صلعم از مدینۂ منورہ ارادۂ برآمدن فرمود۔ جمعے از مسلمانان بحالِ تذبذب بودند و گمان میکردند کہ برآمدن از مدینہ در دہانِ مرگ رفتن ست۔

(۲) بوقتِ برآمدن از مدینۂ کُفّار دو قسمت بودند یک گروہِ غیر ذات الشوکۃ و عبارت بودہ از کاروانِ تجارتِ ابوسفیان و گروہِ دیگر اہلِ مکہ کہ باہمہ ساز و سامان برآئے یورش از مکہ برآمدہ بودند۔ برعلاوہ عدۂ کاروانِ ابوسفیان محض بر چہل نفر بالغ مے شد و جناب رسالت مآب باسہ صد نفر از مدینۂ منورہ برآمدہ بود۔ پس بمیزانِ عقل برابر نمے آید کہ ۳ صد نفر را بمقابلۂ چہل نفر این قدر بیم در دل باشد کہ گویا بدہانِ مرگ مے روند بنا برین اگر جناب رسالت مآب صلعم برائے غارتِ کاروانِ ابوسفیان مے برآمد در قرآن شریف این الفاظ مطلقاً نمے بود کہ اہل اسلام مقابلۂ قریشِ مکہ را دہانِ مرگ مے پنداشتند۔

بہر کیف بتاریخ ۸۔ رمضان المبارک ۲ھ جناب رسالت مآب با ۳۱۳۔ نفر از غازیانِ اسلام از مدینہ نہضت فرمودند و درین عدہ ۸۳ نفر مہاجر و باقی انصار بود۔ و عدد لشکرِ قریش بہ ۹۵۰ نفر

میرسید و در سلکِ ایشان بہادرانِ نام آور قریش ہم بودند۔ و در مقامِ بدر کہ از مدینہ منورہ بمسافتِ ۶ میل واقع است بین ہر دو لشکر اتفاقِ مقابلہ افتاد و کفّارِ قریش شکستِ فاش خوردند۔ از لشکرِ اسلام ۱۴ نفر جامِ شہادت نوشیدند و از جملہ ۶ نفر مہاجر و ۸ نفر انصار بودند۔ و از لشکرِ قریش ۷۰ نفر بہ قتل رسیدند۔ و ہمان قدر بہ قیدا سر در آمدند۔ و ابوجہل و عتبہ ابن ربیعہ و شیبہ و برخے دیگر از روسائے بزرگ کہ نیز در جملہ مقتولین بودند۔ و گویا از قتلِ ایشان بازوئے ہمّتِ قریش شکست۔

اگرچہ حضرتِ فاروقؓ بلحاظِ رائے و تدبیر و جانبازی و پایمردی در ہر موقع بمثابہ دست و بازوئے جنابِ رسول اللہ صلعم بود لیکن از واقعاتِ ذیل خصوصیّتِ شرکتِ او در معرکۂ بدر ظاہر مے شود:۔

(۱) جمیع قبائلِ قریش درین معرکہ با فریقِ مخالف شریک بودند لاکن از قبیلۂ حضرت فاروق کہ عبارت است از بنو عدی یک متنفس ہم شریک[1] نبودہ و موجبش غیر از رُعب و سطوتِ حضرتِ فاروقِ اعظم ہیچ نبودہ۔؟

---

[1] در طبری کبیر آوردہ ولم یکن بقی من قریش بطن الا نفر منھم ناس الا بنی عدی بن کعب لم یخرج منھم رجل واحد صفحہ ۱۳۰۷ - ۱۲ منہ

(۲) از نفری قبیلہ و خلفائے حضرت فاروق ۱۲ نفر با او شریک مقدمہ بودند و اسمائے ایشان برحسب ذیل ست:- زید- عبداللہ ابن سراقہ- عمرو ابن سراقہ- واقد ابن عبداللہ خولے ابن ابی خولے- مالک ابن ابی خولے- عامر ابن ربیعہ عامر ابن بکیر- عاقل ابن بکیر- خالد ابن بکیر- ایاس ابن بکیر شخصے کہ پیش از ہمہ جام شہادت نوشید مہجع غلام حضرت فاروق بودہ۔

(۳) عاصی ابن ہشام ابن مغیرہ کہ یکے از روسائے معتبر قریش و خال حضرت فاروق مے شد بدست جناب ممدوح در میدان جنگ کشتہ شد[۲]- این امر از جملہ خصوصیات فاروقی بہ شمار مے رود کہ در معاملات اسلامی ہیچگاہ از قرابت و اثر محبت متاثر نمے شد- واقعۂ مذکورہ نخستین مثال این خصوصیت است:-

عدہ کسانے کہ از غنیم زندہ بقید اسیر در آمدند قریب بہ ۷۰- و اکثر روسائے نامی قریش بودند مثلاً حضرت عباس رض، عقیل (برادر حضرت علی مرتضےٰ)- و ابو العاص ابن الربیع- ولید ابن الولید- وقتیکہ روسائے مذکور بحالت اسیری بدربار رسالت حاضر آمدند این نظارہ بحدے عبرت انگیز بود کہ دلہائے مسلمانان ہم

---

[۱] ابن ہشام صفحہ ۴۹۰- ۱۲منہ [۲] ابن ہشام صفحہ ۵۰۹ و استیعاب ۱۲منہ

از آن متاثر شد حضرت سودہ زوجۂ مطہرہ رسول اللہ صلعم وقتیکہ بطرف آنہا دید بے اختیار از زبانش بر آمد۔

اَعْطَیْتُمْ بِاَیْدِیْکُمْ هَلَّا مُتُّمْ کِرَامًا۔	شما بحالت اطاعت آمدہ اید۔ چرا مثل شرفا در جنگ ہلاک نہ شدید۔

وقتیکہ جمعے از اسیرانِ جنگ بحضور جناب رسالت مآب صلعم حاضر آمدند اختلاف رائے پیدا شد کہ با اسیران چہ رفتار شود جناب رسالت مآب صلعم درین باب با جمیع صحابہ مشورہ فرمود رائے حضرت ابوبکر صدیق رض بر این رفت کہ چون اینہا خویش و قوم خود ما ہستند باید فدیہ دادہ رہا شوند۔ حضرت فاروق بر خلاف این رائے گفت در معاملۂ اسلام لحاظِ رشتہ و قرابت نباید۔ و مناسب آن است کہ ہمگی را باین طریق بہ قتل برسانیم کہ ہر شخص از اعزیز و قریب خود را خود بکشد۔ مثلاً حضرت علی رض عقیل را و حضرت حمزہ عباس را سر از تن جدا کند و فلان شخص را کہ از اقاربِ من است خود من بدست خود ہلاک مے کنم۔

از انجا کہ شیوہ عفو خاصۂ رحمتِ عالمیان بودہ رائے حضرت ابوبکر صدیق رض را مستحسن شمردہ و فدیہ گرفتہ اسارے را از اسر رہائی بخشید۔ و بہ ہمین تقریب آیہ ذیل نازل شد:۔

مَا کَانَ لِنَبِیٍّ اَنْ یَّکُوْنَ لَهٗ اَسْرٰی حَتّٰی یُثْخِنَ فِی الْاَرْضِ۔	سزاوار شیوہ پیغامبر را کہ بدست وے اسیران باشند تا آنکہ قتل بسیار بوجود آرد در زمین۔

ہر چند از فتحِ بدر بازوے ہمت و شوکتِ قریش درہم شکست لاکن مشکلات دیگرے پیدا شد تفصیلش اینکہ مدتے یہود بر مدینۂ منورہ و مضافاتِ آن متصرّف بودند و چون جناب رسالت مآب صلعم وارد مدینہ شد نخستین کارنامہ ہاے انتظاماتِ ملکی این بود کہ از یہود عہد گرفت تا کمک بہ دشمنانِ اسلام نہ کنند و ہرگاہ دشمنے بر مدینہ تعرض نماید بہ حمایتِ اسلام پاے ثبات بیفشارند و چون جناب رسالت مآب صلعم از غزوۂ بدر بہ فتح و نصرت معاودت فرمود در دلِ یہود این اندیشہ خطور نمود کہ مبادا مسلمانان قوّت گرفتہ با خودِ یہود دعواے مساوات بکنند ازین جہت بنا بہ نقضِ عہدِ گذشتہ گفتند۔ قریش بآداب و فنونِ حرب ناآشنا بودند۔ و اگر اہلِ اسلام را اتفاقِ جنگ با ما مے افتاد براے شان آشکارا مے شد کہ حقیقتِ جنگ چہ گونہ میباشد آخرِ کار نوبت باینجا رسید کہ از عہدِ خود پشیمان شدہ نقضِ معاہدہ نمودند۔ و بنابرآن در ماہِ شوال ۲ھ جناب رسالت مآب صلعم بمقابلۂ یہود لشکر کشیدہ و آنہا را لقبید اسیر در آوردہ از مدینہ جلاوطن فرمود۔ و آنچہ در تواریخِ اسلام از مقدّماتِ یہود سلسلۂ متصل بنظر مے آید آغازش ازہمین واقعہ مے شود۔

غزوۂ سویق

قریش بعد از ہزیمت در جنگِ بدر خیلے بجوشِ انتقام بودند و ابوسفیان عزمِ بالجزم نمود کہ تا انتقامِ بدر از مسلمانان نہ گیرم

غسل نخواہم کرد۔ پس در ماہِ ذی الحجہ سنہ ۲ھ با دو صد شتر سوار قریب
مدینہ آمدہ دو نفر مسلمان را بہ مکر و حیلت گرفتار نمودہ بہ قتل رسانید۔
این خبر بہ مسامعِ مبارکِ جنابِ رسول صلعم رسیدہ۔ لشکر
بتعاقبِ ابوسفیان فرستاد ولے گرفتار نہ شد۔ بعد دیگر وقائعِ
خفیفہ نیز بہمین قسم بعرضِ وقوع در آمد تا در ماہِ شوال سنہ ۳ھ ۶۲۵ء
معرکۂ جنگِ اُحد بوقوع آمد۔

غزوہ اُحد

تفصیلِ واقعۂ مذکورہ این ست کہ عکرمہ ابن ابوجہل و دیگر سرکردگان
قریش با بوسفیان گفتند کہ اگر مصارفِ جنگ را تعہد کنی انتقام
بدر را میتوانیم گرفت۔ ابوسفیان تجویزِ آنہا را پسند و اخراجاتِ جنگ
را تعہد نمود۔ و معاً بہ تہیۂ سامانِ حرب شروع کرد۔ قبائل کنانہ و تہامہ
نیز با قریش دم از ہوا خواہی زدہ شریک شدند۔ و ابوسفیان
بحیثیتِ سپہ سالاریِ لشکرِ قریش از مکہ بر آمدہ بصوبِ
مدینہ روانہ شد۔ و در ماہِ شوال روزِ چارشنبہ قریبِ مدینۂ
منورہ فرود آمد۔ رائے جنابِ رسول اللہ صلعم بر آن رفتہ بود کہ
مسلمانان از مدینہ بیرون نہ رفتہ ہمانجا در دفعِ غنیم بکوشند لاکن
صحابہ رض این رائے را قبول نہ کردند۔ ناچار جنابِ رسالت مآب
صلعم بروزِ جمعہ از مدینہ منورہ بر آمد۔ عددِ لشکرِ قریش سہ ہزار بودہ
و از جملہ ۲۰۰ نفر سوار و ۷۰۰ نفر زرہ پوش بودند۔ رئیس
میمنہ خالد ابن الولید و رئیس میسرہ عکرمہ ابن ابوجہل بود۔ در آن وقت

این دو نفر بہ دولتِ اِسلام مشرف نہ بودند) عددِ لشکرِ اسلام
بہ ۷۰۰ نفر بالغ مے شد و از جملہ صد[۲۰۰] نفر زرہ پوش و دو صد نفر
سوار بودند۔ در دامنۂ احد کہ کوہے ست بمسافۂ سہ (۳) میل از مدینہ
افواج طرفین صف آرا شدند۔ جناب رسول اللہ صلعم عبد اللہ ابن
جبیر را با ۵۰ نفر تیر انداز برائے دفع حملۂ غنیم از طرفِ عقب مامور فرمود۔
روزِ شنبہ ۷۔ ماہِ شوال نخستین کسیکہ حملہ آور و زبیر بود کہ با
ہمراہانِ خویش بر لشکرِ غنیم زد و میمنۂ قریش را شکست داد۔ بعد
معرکۂ کارزار گرم شد۔ حضرت حمزہ رض و حضرت علی رض و ابو دجانہ رض
بہ فوجِ غنیم در آمدہ شیرازۂ جمعیتِ ایشان را از ہم گسیختند
لاکن بعد از فتح سپاہِ اسلام بفراہم نمودنِ مالِ غنیمت مشغول
شدند۔ تیر اندازانے کہ بہ کمال سرگرمی مصروفِ کارزار بودند
گمان بردند کہ جنگ باختتام رسیدہ۔ بنا بر آن آنہا ہم بہ جمعِ مالِ
غنیمت مشغول شدند بمجردے کہ تیر اندازان از میدانِ جنگ
بر آمدند خالد دفعتاً از طرفِ عقب بغایت جوش حملہ آور شد
و چون سپاہِ اسلام اسلحہ را انداختہ بہ جمعِ مالِ غنیمت مشغول و
از حملۂ غنیم بیخبرِ محض بودند تابِ این حملۂ ناگہانی را نیاوردند۔
در این حال کفار بطرفِ جنابِ رسالت آب صلعم بارانِ تیر و سنگ
باریدند۔ دندانِ مبارک شہید شد۔ و بر ناصیۂ مبارک ہم
جراحتے رسید و در عارضِ مبارک حلقہ ہائے زرہ فرو رفت۔

برعلاوہ آفتاب رسالت بمغاکے درافتادہ از نظر پنہان و جہان در دیدۂ اہل اسلام تاریک شد۔ درین حال پراضطراب صدا بر آمد کہ جناب رسول اللہ صلعم شہید شد و ازین آوازہ جانکاہ لشکر اسلام بیشتر متزلزل شد۔ و ہرکس بہر جائے کہ بود متحیر و سراسیمہ ماند۔

درین امر کہ چند نفر از صحابہ تا آخر وقت بہ استقلال و ثابت قدمی دم از رفاقت جناب رسول اللہ صلعم زدہ اند روایات مختلف است۔ در صحیح بخاری بروایت انسؓ مروی است کہ در جنگ اُحد محض ۷ نفر انصار و دو نفر قریش یعنی سعدؓ و طلحہؓ تا آخر وقت ثابت قدم بودند و در نسائی و بیہقی بسند صحیح منقول است کہ بدون از ۱۱ نفر انصار و طلحہ کسے برفاقت جناب رسالت مآب صلعم نماندہ بود۔ بقول محمدؒ ابن سعد ۱۴ نفر ہمرکاب جناب رسالت مآب صلعم ماندند۔ خلاصہ روایات مختلف[1] در کتب سیر موجود است۔ حافظ ابن حجر در فتح الباری اختلاف روایات را این طور تطبیق میدہد کہ چون لشکر اسلام منتشر شد و کفار دفعتاً از عقب حملہ آوردند بر اہل اسلام تحیر و سراسیمگی طاری شد و ہرکس بہر جائے کہ بود ماند و بعد ازان ہر کسے بتدریج فرصت یافت و بہ حضور پرنور حاضر آمد۔

---

[1] طبری صفحہ ۱۳۰۸۔ ۱۲ منہ

از روایاتے کہ درین باب آمدہ است معلوم مے شود کہ چون خبرِ شہادتِ جناب رسول اللہ صلعم شہرت گرفت لشکرِ اہلِ اسلام بحدّے سراسیمہ شد کہ بر[1] خے ہزیمت نمودہ عین بمدینہ منورہ دم گرفتند و بعضے[2] دادِ جانبازی دادہ جامِ شہادت نوشیدند و بعضے بنا امیدی اسلحہ را در انداختند۔ حضرت فاروق درزمرۂ فریق سوم بود۔ علامہ طبری بسند متصل بہ روایتِ ابن حمید و سلمہ و محمد[3] ابن اسحاق و قاسم ابن عبد الرحمن ابن رافع بیان میکند کہ در آن وقت چون انس ابن نضر حضرتِ عمرو و طلحہ و چند نفر مہاجر و انصار را دید کہ بحالِ یاس بے حس و حرکت نشستہ اند پرسید چرا نشستہ اید وچہ میکنید گفتند کہ جناب رسول اللہ صلعم شہید شد۔ انس گفت بعد از وفاتِ جناب رسالت مآب حیاتِ شما بچہ کار خواہد آمد لازم کہ شما ہم مثلِ جنابِ رسالت پناہ صلعم دادِ جنگ دادہ شہید شوید۔ این بگفت۔ و بر سپاہِ دشمن زد و بعد از مقاتلۂ بسیار جامِ شہادت نوشید[1]۔ از قاضی ابو یوسف بقولِ حضرتِ عمر فاروق منقول است کہ انس ابن نضر از پیشِ من گذشت و پرسید کہ بر جناب رسول اللہ صلعم چہ ماجرا گذشت گفتم بگمانِ من جامِ شہادت نوشیدہ۔ انس گفت کہ اگر جناب رسول اللہ صلعم شہید گشتہ خدا حیّ و قیّوم است۔ این بگفت و تیغ از نیام کشیدہ بر سپاہِ کفار زد

[1] طبری صفحہ ۱۳۰۸ - ۱۲

وبعد از جنگ بسیار جامِ شہادت[1] نوشید۔ در تاریخ ابن ہشام منقول ست کہ دریں معرکہ بحضرت انس رض ۷۰ جراحت رسید۔

در روایت طبری این امر قابل لحاظ ست کہ در جماعت رفقائے حضرت فاروق نامِ طلحہ ہم موجود و بہ اتفاق مسلّم ست کہ دریں معرکہ شخصے بیشتر از طلحہ دادِ ثابت قدمی نداده۔ بہر حال از جمیع روایات ثابت مے شود کہ در سراسیمگی و پریشانی صفِ لشکرِ اسلام نیز حضرتِ فاروق از میدانِ جنگ برنگشتہ و چون مژدۂ حیاتِ جنابِ رسالتماٰب صلعم شنیده فے الفور بحضورِ پرنور حاضر شده۔

و در طبری و سیرتِ ابن ھشام منقول ست۔

فَلَمَّا عَرَفَ الْمُسْلِمُوْنَ رَسُوْلَ اللهِ نَهَضُوْا بِهٖ وَنَهَضَ نَحْوَ الشِّعْبِ مَعَهٗ عَلِيُّ ابْنُ اَبِيْ طَالِبٍ وَّ اَبُوْبَكْرِ بْنِ اَبِيْ قُحَافَةَ وَعُمَرُ ابْنُ الْخَطَّابِ وَطَلْحَةُ بْنُ عُبَيْدِ اللهِ - وَ الزُّبَيْرُ بْنُ الْعَوَّامِ وَ الْحَارِثُ ابْنُ صِمَّةَ -

چون اہلِ اسلام رسول اللہ صلعم را دیدند بحضورِ مبارک حاضر آمدند۔ و جنابِ ممدوح مردم را ہمراہِ خود گرفتہ بر درّۂ کوه بالا شد و در آن وقت بہ رفاقتِ جنابِ ممدوح حضرت علی رض و حضرت ابوبکر رض و حضرت عمر رض و طلحہ ابن عبید اللہ و زبیر ابن العوام و حارث ابن صمۃ بودند۔

علامہ بلاذری در انساب الاشراف احوالِ حضرتِ عمر فاروق رض را

---

[1] کتاب الخراج صفحہ ۲۵ - ۱۲ منہ

بہ عبارتِ ذیل نقل میکند ولے دیگر تاریخہا تصدیقِ این نمیکند۔

وَكَانَ مِمَّنِ انْكَشَفَ يَوْمَ اُحُدٍ فَغَفَرَ لَهُ۔	یعنے حضرت فاروق رضؓ از جملہ کسانے بود کہ بروزِ احد گریختہ بودند لیکن خداوند از خطاے شان درگذشت۔

علامہ بلاذری بیک روایتِ دیگر نقل میکند کہ چون حضرت فاروقؓ در عہدِ خلافتِ خود برائے مردم مشاہرہ وجیرہ مقرر کرد بعضے راجع بہ جیرۂ شخصے گفتند عبداللہ پسرِ خلیفہ نسبت باو بیشتر مستحق است حضرتِ فاروق گفت پدرِ این شخص در غزوۂ احد ثابت قدم بودہ و پدرِ عبداللہ (خود فاروق رضؓ) ثابت قدم نماند۔

لاکن این روایت قطع نظر از اینکہ درایۃً غلط است چہ گریختن از میدانِ جہاد بہ این قسم باعث ننگ و عار است کہ ہیچ مسلمانِ باحمیّت علے الاعلان اعتراف نمیکند از روے اصول روایت ہم قابل اعتبار بنظر نمی آید چہ در سلسلۂ رواۃ کہ بسند آنہا علامۂ مذکور این روایت را بیان میکند عباس ابن عبداللہ الباکسائی و عبیض ابن اسحاق ہستند و این ہر دو مجہول الحال اند۔ برعلاوہ دیگر روایت ہا ہمہ برخلافِ این است:۔

اکنون بہ اصل واقعہ توجہ میکنیم:۔

خالد بایک دستۂ فوج بطرف جنابِ رسالت مآب صلعم قدم پیش نہاد۔ و پیغمبر صلعم در آن وقت با ۳۰ نفر صحابہ بالائے کوہ بود

خالد را دید و فرمود الٰہی این مردم تا اینجا نیایند و حضرت عمر فاروق رضؓ با چند نفر مہاجر و انصار پیش قدمی نمودہ از وے مدافعہ کرد۔

ابوسفیان سپہ سالار قریش قریب درۂ کوہ رسیدہ نعرہ زد کہ آیا درین گروہ محمدؐ ہست یا نہ۔ جناب رسالت مآب صلعم صحابہ را بہ اشارہ از ردّ جواب منع فرمود و کسے جواب نداد گفت این مردم کُشتہ شدہ اند۔ حضرت فاروق رضؓ خودداری نتوانست و بہ آواز بلند نعرہ زد اے دشمن خدا ما ہمہ زندہ ہستیم۔ ابوسفیان گفت اُعْلُ ہُبَل یعنے اے ہبل (نامِ بُت) بلند شو۔ جناب رسول اللہ صلعم بہ حضرت عمرؓ فرمود جواب بدہ واللہ اعلیٰ واجل یعنے خدا بلند و برتر است[۱]:

عقد حضرت حفصہ با رسول اللہ صلعم

درین سال حضرتِ عمر فاروق را شرفِ خویشی جناب رسول اللہ صلعم حاصل شدہ و حضرتِ حفصہ دختر او در حبالۂ نکاح جناب رسول اللہ صلعم درآمدہ در جاہلیت شوہر حفصہ خنیس ابن حذافہ بود۔ بعد از وفاتِ خنیس حضرت فاروق نخستین بحضرتِ صدیق رضؓ و بعدہٗ بہ حضرتِ عثمان رضؓ حفصہ رضؓ را عرض کرد کہ ازدواج نمایند و ہر دو درین امر سکوت ورزیدند۔ چہ خبر داشتند کہ خودِ جناب رسالت مآب صلعم خواستگارِ حفصہ است۔ در ماہِ شعبان ۳ھ بعقد نکاح نبویؐ درآمد و حضرت عمر فاروقؓ را شرفِ خویشی حضرت رسالت مآب صلعم

[۱] سیرتِ ابن ہشام صفحہ ۵۷۶ و طبری ۱۴۱۱-۱۲ [۲] سیرت ابن ہشام صفحہ ۸۲ و طبری ۱۴۶۱۷-۱۲ منہ

حاصل شد۔

در سنہ ۴ھ واقعہ بنو نضیر اتفاق افتاد۔ قبل ازین مذکور شد کہ جناب رسالت مآب صلعم با قبائل یہود کہ در مدینہ منورہ آباد بودند معاہدۂ صلح فرمود و از جملۂ آنہا قبیلہ بنو قینقاع بعد از معرکۂ بدر نقض عہد نمودند و در پاداشِ این جرم از مدینہ اخراج شدند قبیلہ دیگر بہ بنو نضیر شہرت داشت این قبیلہ ہم دشمنِ جانی اہل اسلام بودند در سنہ ۴ھ جناب رسالت مآب صلعم بہ رفاقت حضرت عمرؓ و حضرت ابوبکرؓ در معاملۂ از قبیلۂ مذکور استعانت جُست و آنہا عمر ابن جحاش را آمادہ ساختند کہ از بام یک سنگِ گرانے بر سرِ مبارک جناب رسالت مآب صلعم بیندازد و تا بخواست بہ بالائے بام رود جناب رسالت مآب صلعم بہ وحی خبر شد و از انجا برخاستہ بجائے خود معاودت نمود و بہ قبیلۂ مذکور پیغام فرستاد کہ از مدینہ برآیند و آنہا سر باز زدہ بہ تہیۂ جنگ پرداختند مگر جناب رسالت مآب صلعم بر آنہا دست یافتہ جلاے وطن نمود و از ان جملہ بعضے بطرف شام رفتند و بعضے در خیبر آباد شدہ حکومت مستقل قایم کردند۔

در یہود خیبر سلام ابن ابی الحقیق و کنانہ ابن الربیع و حُیّی ابن اخطب سرکردگانِ قوم بودند۔ چون بہ خیبر رسیدند بزعم خود مطمئن شدہ

[1] طبری صفحہ ۱۴۵۲ - ۱۲ منہ

جنگ خندق یا احزاب

در صدد انتقام برآمدند و از برائے حصولِ این مدعا قریش مکہ را ترغیب
دادند و در جمیع مضافاتِ عرب دورہ کردہ بہر جائیکہ رفتند
آتشِ فتنہ را مشتعل نمودند و در ظرفِ چند روز دہ ہزار نفر از
مخالفین اسلام گرد آمدند و در ماہِ شوال سنہ ۵ھ بسرکردگی ابوسفیان
این سیلاب عظیم رخ بہ مدینۂ منورہ نمود جنابِ رسالت مآب
صلعم از مدینہ برآمدہ در دامنِ سلع[1] خندقے آمادہ کرد۔ و چون رواجِ
خندق در عرب نبود کفار از تدارکِ آن قاصر ماندند و آخر بحالتِ
مجبوری از ہر طرف محاصرہ نمودہ افواجِ خود را بر اطرافِ شہر پراگندہ
ساختہ راہِ آذوقہ را بر مدینہ بستند۔ این محاصرہ یک ماہ طول کشید و
درین مدت کفار گاہ گاہ از خندق عبور نمودہ حملہ مے آوردند۔ جناب
رسول اللہ صلعم بعضے صحابہ را بہر طرفِ خندق از بہرِ مدافعہ مقرر کرد
و در حدے ازان خندق حضرت فاروق رض مامور بود و تا حال ہم
در آنجا مسجدے بنام حضرت فاروق رض موجود ست۔ روزے در
چنین محاصرہ کفار ارادۂ حملہ نمودند۔ حضرت عمر رض برفاقتِ زبیر رض
پیش قدمی نمودہ در دفعِ غنیم کوشیدند و شیرازۂ جمعیتِ کفار را
از ہم گسیخت[2]۔ روزے دیگر حضرت فاروق رض چندان بمقابلہ مصروف
بود کہ نمازِ عصر قریب بود قضا شود و ہمان روز بحضورِ پرنور حضرت

---

[1] کوہے ست متصل مدینہ ۱۲ [2] حضرت شاہ ولی اللہ دہلوی این واقعہ را در ازالۃ الخفا نقل کردہ است
لاکن من در کدام کتاب دیگر سندش نیافتہ ام ۱۲ منہ

رسالت مآب صلعم حاضر آمده عرض کرد - امروز از دست کفّار فرصت
ادائے نماز ہم نبود - جناب ممدوح فرمود کہ من ہم تا الحال
نماز عصر ادا نہ کردہ ام -

درین مقدمہ عمرو ابن عبدود یکے از بہادران نامی عرب کہ بقول
عوام پنجصد سوار را تنہا جواب میداد بدست حضرت علی مرتضٰے رضہ
کشتہ شد - بعد قریش بیدل شدند بر علاوہ نعیم ابن مسعود رضہ کہ
اسلام آوردہ بود (و کفّار خبر نداشتند) در بین یہود و قریش نفاق
انداخت فی الجملہ ابر سیاہ کفر کہ بر افق مدینہ طاری شدہ بود روز بروز
کم شدہ چند روز مطلع صاف گردید :-

واقعہ حدیبیہ

در سنہ ۶ ہجری ۶۲۸ء جناب رسول اللہ صلعم برفاقت صحابہ قصد حج فرمود
و از برائے اینکہ کفار شک نیفتند فرمود کہ ہیچ کس از صحابہ اسلحہ
پوشد چون بہ ذو الحلیفہ کہ از مدینہ منورہ بمسافت ۶ میل واقع است
رسیدند - حضرت فاروق رضہ بحضور مبارک عرض کرد کہ بے اسلحہ
سفر کردن قرین مصلحت نیست - بہتر آن ست کہ اسلحہ خواستہ شود -
برطبق این رائے صائب جناب رسالت مآب صلعم اسلحہ از مدینہ
خواست - و چون بہ دو منزلے از مکہ معظمہ رسیدند بشر ابن سفیان
آمدہ خبر داد کہ قریش ہمہ باہم عہد بستہ اند کہ اہل اسلام را در مکہ
معظمہ بار ندہند - جناب رسول اللہ صلعم خواست کہ شخصے را از اکابر
صحابہ بہ پیش قریش بسفارت بفرستد تا پیغام برد کہ ازین سفر

مقصودِ ما جنگ نیست۔ و حضرتِ فاروق رض را باین خدمت منتخب فرمود۔ حضرت فاروق رض عرض کرد که قریش با من عداوت جانی دارند و از قوم من در مکه شخصے نیست که حامیِ من باشد۔ از آنجا که اقاربِ حضرتِ عثمان رض در مکه موجود اند اگر او را باین خدمت مقرر کنند از مصلحت دور نخواهد بود۔ جناب رسالت مآب صلعم این رائے را به صواب مقرون دانسته حضرت عثمان رض را بخدمت سفارت مامور فرموده بمکه فرستاد۔ قریش حضرت عثمان رض را چند روز نظر بند داشتند شهره یافت که جناب ممدوح را شهید کرده اند۔ بمجرد استماع این خبر جناب سرور کائنات صلعم از صحابه که عدهٔ شان ۱۴۰۰ نفر بود بر جهاد بیعت گرفت و این بیعت به زیر سایهٔ یک درخت واقع گشته و به بیعت الشجره مسمیٰ است۔ حضرت رب العزت در آیهٔ کریمه

لَقَدْ رَضِيَ اللّٰهُ عَنِ الْمُؤْمِنِيْنَ اِذْ يُبَايِعُوْنَكَ تَحْتَ الشَّجَرَةِ

به همین بیعت اشاره فرموده و به مناسبت آیهٔ شریفه این را بیعت الرضوان هم میگویند۔

حضرتِ فاروق قبل از بیعت بتهیهٔ جنگ شروع کرده بود و در صحیح بخاری (غزوهٔ حدیبیه) آمده که بتقریب حدیبیه حضرت فاروق رض فرزند خود عبد اللہ را فرستاد که از فلان انصار اسپے عاریةً بیارد۔ عبد اللہ بن عمر بر آمده دید که جناب سرور کائنات صلعم از صحابه بر جهاد بیعت میگرفت او هم بحضور پرنور حاضر شده بیعت کرد۔ بعده به حضور

پدر حاضر آمدہ دید اسلحۂ جنگ مے پوشد۔ عبداللہ واقعۂ بیعت بیان
نمود و حضرت فاروق رض ہمان وقت بحضور مبارک جناب رسالت پناہ
صلعم حاضر شدہ بیعت کرد۔

قریش اصرار داشت برانیکہ جناب رسول اللہ صلعم ابداً داخل مکہ
نشود بعد از گفتگوئے بسیار برین شرط معاہدہ شد کہ امسال اہل
اسلام بہ مدینہ منورہ باز گشتہ در سالِ آیندہ بیایند و بیش از سہ روز
در مکہ قیام نکنند۔ جنگ تا دہ سال موقوف باشد و در ظرفِ این مدت
اگر کسے از قریش در حلقۂ اسلام در آمدہ بحضور جناب رسول اللہ
صلعم بیاید جناب ممدوح او را پس روانہ بفرمایند۔ و اگر شخصے از
اہلِ اسلام بدستِ قریش بیفتد اختیار دارند کہ پیشِ خود نگاہ
کنند یا خیر۔ از انجا کہ شرطِ آخر در حقِ کفار بظاہر خیلے مفید بود حضرت
فاروق رض خیلے مضطرب شدہ قبل از آنکہ معاہدہ بضبط تحریر در
آید پیش حضرت ابوبکر شتافتہ گفت۔ چرا؟ باین ذلت صلح
شود۔ حضرت ابوبکر رض گفت کہ فعل جناب رسول اللہ صلعم از
حکمت خالی نخواہد بود۔ و لے حضرت فاروق رض را اطمینانے
دلی حاصل نشد و بہ حضور پر نور جناب رسول اللہ صلعم حاضر
آمدہ بہ الفاظ ذیل مکالمت کرد:۔

یا رسول اللہ صلعم - آیا آن جناب رسولِ خدا نیست؟
رسول اللہ صلعم - بلے ہستم۔

حضرت عمر رض۔ آیا دشمنانِ ما مشرک نیستند؟
رسول اللہ صلعم۔ لاریب ہستند۔
حضرت عمر رض۔ پس چرا؟ دینِ خود را تذلیل کنیم۔
رسول اللہ صلعم۔ من پیغمبر خدا ہستم فعلِ من خلافِ حکمت نمیباشد۔

اگرچہ گفتگوئے حضرتِ فاروق رض بہ تخصیص باین اندازہ خلافِ آداب مے نماید چنانچہ بعد ہا ازین جرأت خیلے ندامت کشید و بطورِ کفّارہ روزہ ہا داشت و نفل ہا بجا کرد و خیرات داد و غلام ہا آزاد کرد[1] لاکن جریان ہمچہ سوال و جواب براین نکتہ مبنی ہست کہ بعض افعالِ جناب رسول اللہ صلعم تعلق بہ حیثیتِ بشری دارد و بعضے بہ منصبِ رسالت در جلدِ دوم بہ تفصیل ازین بحث میکنم:۔

غرض صلحنامہ بضبطِ تحریر در آمد و بہ امضائے اکابر صحابہ رسید و از انجملہ حضرت فاروق رض ہم بود۔ جناب رسول اللہ صلعم بعد از تکمیل معاہدہ قصدِ مدینہ منورہ فرمود و در اثنائے راہ سورۂ فتح نازل شد۔ پس حضرت فاروق رض را بحضور خواستہ فرمود کہ امروز یک سورۂ عجیب بمن نازل شدہ ہست کہ از دنیا و کل ما فیہا پیشِ من محبوب تر ہست این بگفت و قرأت فرمود۔ اِنَّا فَتَحْنَا لَكَ فَتْحًا مُّبِيْنًا۔

---

[1] طبری صفحہ ۱۵۴۶ - ۱۲ - [2] صحیح بخاری واقعہ حدیبیہ ۱۲ منہ

بقول محدثین تا این وقت اہل اسلام از کفار مطلقاً جدا بودند
وبعد از صلح حدیبیہ باہم آمیزش نمودند و از اختلاطِ شبانروزی
مسائل و معتقدات اسلامی بیشتر اشاعت گرفت و در ظرف
دو سال عدۂ کثیرے بحلقۂ اسلام در آمد کہ در مدت مدید ۱۸ سال
پیش اینقدر بشرف اسلام مشرف نگشتہ بود[1] وحکمت
فعلِ نبوی کہ فہم بشری حضرت فاروق رض بآن نرسیدہ بود ظاہر
گشت بنائً علیٰ ذٰلک خداوند تعالےٰ در سورۂ فتح این صلح را بہ لفظ
فتح تعبیر فرمود:-

حضرت فاروق رض ازواج کافرۂ خود را طلاق داد

تا این زمان نکاح اہل اسلام با زنانِ کافرہ جائز بود وچون آیۂ
وَلَا تُمْسِكُوا بِعِصَمِ الْكَوَافِرِ نازل واین امر ممنوع شد حضرت
فاروق رض ہر دو زوجۂ کافرۂ خود را طلاق داد کہ یکے قریبہ نام داشت و دیگرے
ام کلثوم بنت جرول و جمیلہ بنت ثابت ابن ابی الافلح را بحبالۂ نکاح
در آورد و عاصم فرزند حضرت فاروق رض از بطن ہمین زوجہ است[1]:-

جنگ خیبر سنہ ۷ھ ۶۲۹ء

در سنہ ۷ھ معرکۂ مشہور خیبر بوقوع آمد قبل ازین مذکور شد کہ قبیلۂ
یہود بنی نضیر از مدینہ فرار و در خیبر آباد شدہ بود و نفر ازین قبیلہ سلام و
کنانہ قریش را ترغیب و آمادہ بر جنگ نمودند و لے سعی شان
بر علیہ اسلام ہدر رفت و ناکام ماندند مگر ہمیشہ فکرِ انتقام بدل و دماغ
پرورانده و درین باب تدابیرے اندیشیدند - چنانچہ در سنہ ۶ھ قبیلہ

[1] فتح الباری مطبوعۂ مصر جلد ۷ صفحہ ۳۴۰ - ۱۲ [1] طبری واقعات سنہ ۶ھ ۱۲

بنی سعد با نہاوعدۂ اعانت نمود وچون این خبر بسمع مبارک جناب رسالت مآبؐ رسید۔ حضرت علیؓ مرتضےٰ را بسرکردگی فرستاد۔ وبنی سعد ہزیمت خوردہ ۵۰۰ رأس شتر از مال غنیمت بدست لشکر اسلام افتاد[1]۔ بعد ازان قبیلۂ غطفان را بمخالفت اسلام آمادہ کردند وچون حضرت رسول اللہ صلعم بطرف خیبر نہضت فرمود قبیلۂ مذکور پیشتر از ہمہ سد راہ شد۔

نظر بحالات فوق مصلحت آن بود کہ قوتِ یہود کم وکاست گردد تا مسلمانان را از مکائد ایشان ایمنی حاصل آید:۔

فی الجملہ در سنہ ۷ھ رسول اللہ صلعم بہمراہی ۱۴۰۰ نفر پیادہ و ۲۰۰ سوار بصوب خیبر نہضت فرمود ودر آنجا یہود قلاع چندے محکم ومتین بنا کردہ بودند واز جملہ حصن ناعم وحصن قموص وحصن صعب در حملۂ اول بہ آسانی فتح شد مگر فتح وطیح وسلالم کہ در تصرف مرحب بود ومشارٌ الیہ از مشاہیر بہادران عرب بشمار میرفت امرے سہل نبود۔ جناب رسالت مآب صلعم یک دستۂ فوج اسلام را بسرکردگی حضرت ابوبکر رضؓ صدیق گسیل فرمود وسعے حضرت ابوبکرؓ درین باب مشکور نشد۔ بعد حضرت فاروق رضؓ برین خدمت مامور شد ودو روز معرکۂ کارزار گرم ماند وجناب ممدوح ہم فائز بمرام نشد۔ از مشاہدۂ این حال حضرت سرورِ کائنات صلعم فرمود فردا

[1] مواہب لدنیہ وزرقانی ذکر سریۃ علیؓ رضؓ الیٰ بنی سعد ۱۲

شخصے را علم میدہم کہ حملہ آور باشد بروز دیگر اکابر صحابہ بہ امید حصولِ علم نبوی باہمہ ساز و سامان اسلحۂ جنگ در بر حاضر دربار نبوت شدند حضرت فاروق رضہ ہم در آن جملہ بود و خودش میگوید کہ بدون ازین موقعہ ہیچگاہ آرزوئے علم برداری وسرکردگی نہ کردہ بودم اما از کارپردازان قضا و قدر این فخر و امتیاز بہ حضرت علی مرتضے رضہ مخصوص بودہ چنانچہ جناب رسول اللہ صلعم ہیچ کس التفات نہ فرمود و حضرت مرتضے رضہ را خواستہ علم نبوی را باو تفویض نمود۔ مرحب بدست جناب امیر کشتہ شد و معرکۂ خیبر اختتام پذیرفت۔

زمین خیبر حسب الامر جناب رسول اللہ صلعم بر مجاہدین تقسیم شد یک قطعہ زمین کہ بہ ثمغ شہرت دارد بحصۂ حضرت فاروق رضہ در آمد و او آنرا در راہِ خدا وقف کرد چنانچہ صحیح المسلم درباب الوقف این قصہ را بہ بسط و تفصیل ذکر میکند۔ و در تاریخ اسلام نخستین وقف ہمین است۔

درہمان سال جناب رسول اللہ صلعم حضرت فاروق رضہ را بہمراہی ۳۰ نفر بمقابلہ قبیلۂ ہوازن فرستاد۔ چون افرادِ قبیلہ نام حضرت عمر رضہ را شنیدند رو بہ گریز نہادند و جنگ بوقوع نیامد۔

فتح مکہ

در سنہ ۸ ھ مکہ فتح شد۔ و ابتدائے این واقعہ باین طریق شد کہ از شرائطِ صلح حدیبیہ یکے این بود کہ قبائلِ عرب اختیار دارند کہ از فریقین (قریش و اہل اسلام) ہر فریق را کہ بخواہند اعانت کنند

پس قبیلهٔ خزاعه کمر همت باعانت جناب رسول اللہ صلعم بست و خاندان
بنوبکر رفاقت قریش را اختیار نمودند و در بین هر دو قبیله مدت
مدیدے سلسلهٔ خصومت بوده و خیلے مقاتلات و معارک بوقوع
آمده بود و بقرار شرائط معاهدهٔ فریقین از مقدمه دست بردار
شدند و لے چندے نگذشت که بنوبکر نقض عهد نمودند و قریش در
اعانت ایشان بحدّے پائے ثبات محکم فشردند که قبیلهٔ خزاعه
با آنکه در حرم پناه جستند هم پناه نیافتند۔ قبیلهٔ خزاعه بحضور انور
جناب رسول اللہ صلعم حاضر آمده استعانت خواست و چون ابو
سفیان ازین واقعه آگهی یافت بحضور پرنور جناب رسالت مآب
صلعم حاضر آمده از طرف قریش استدعائے تجدید معاهدهٔ صلح
نمود جناب رسالت پناه صلعم در جواب سکوت فرمود لهذا بخدمت
شیخین شتافت و استدعا از تصفیهٔ این معامله نمود حضرت
فاروق رض سخن سخت گفت و جواب دندان شکن داد ابوسفیان بالکل
مایوس شده برگشت۔

جناب رسول اللہ صلی اللہ علیه وسلم به تهیهٔ فتح مکه پرداخت
و در ماه رمضان المبارک سنه ۸ھ با ده هزار سپاه از مدینهٔ منوره برآمد
و چون در مر الظهران نزول اجلال فرمود حضرت عباس رض بر استر
جناب رسول اللہ صلعم سوار شده بطرف مکه روان گشت و در
راه به ابوسفیان ملاقی شده گفت بیا که من بحضور جناب رسالتمآب

صلعم عرض نمودہ از بہر تو امان بخواہم ورنہ امروز جان بسلامت نخواہی بُرد۔
ابوسفیان این حرف را غنیمت دانستہ ہمرکاب حضرت عباس
روان شد و در بینِ راہ حضرت فاروق رضؓ را دیدند حضرت فاروق رضؓ
نیز کہ ابوسفیان را با حضرت عباس رضؓ یک جا دید دانست کہ حضرت
عباس رضؓ او را ہمراہ آوردہ و از و سفارشش ہبکند قدم بسُرعت
برداشت و بحضورِ انور جناب رسول اللہ صلعم حاضر آمدہ عرض کرد کہ بعد
از مدتِ مدیدے این دشمن اسلام (ابوسفیان) بدستِ ما آمدہ
اگر اجازہ والا شود سرش از تن جدا کنم۔ حضرت عباس رضؓ گفت
اے عمر رضؓ! اگر ابوسفیان از خاندانِ عبد مناف نبودے و از ارکانِ
قبیلۂ خود نے بود با این ذوق و شوق قصد جانش نمیکردی۔
حضرتِ فاروق رضؓ گفت واللہ اگر خطاب پدرم مشرف باسلام میشد
آنقدر مسرور نمی شدم کہ از اسلام شما مسرور نشدہ ام۔ جناب رسول
اللہ صلعم سفارشِ حضرتِ عباس رضؓ را قبول فرمودہ ابوسفیان را
امان داد۔

جناب رسول اللہ صلعم بہ کمال جاہ و جلال داخل مکہ معظمہ شد
و بر درِ کعبۃ اللہ ایستادہ و خیلے بہ فصاحت و بلاغت خطبہ خواند کہ
لفظ بلفظ در تاریخہائے اسلامی منقول ہست۔ بعد حضرت فاروق رضؓ
را ہمراہ گرفتہ و برائے حصولِ بیعت بہ کوہِ صفا بر آمد۔ حضرت فاروق رضؓ
قریب جناب رسالت مآب نشست اما قدرے فروتر و چون نوبت

بیعت به نسوان رسید و حضرت سرور کائنات دست زنِ نامحرم را مس نمیکرد۔ به حضرت فاروق رض امر فرمود که از نسوان بیعت بگیرد و بر طبقِ امر مبارک جمیع نسوان بواسطۂ دستِ حضرت فاروق رض بحضرت نبوی بیعت نمودند۔

غزوۂ حنین

درین سال جنگِ هوازن بوقوع آمد که به غزوۂ حنین شهرت دارد۔ هوازن از قبائل مشهور عرب و معززترینِ آن بوده و از ابتدای ترقیِ اسلام را بچشم رقابت میدیدند۔ چون جناب رسالت مآب صلعم برای فتح مکه از مدینه منوره بر آمد قبیلۂ هوازن گمان بردند که اهل اسلام عزمِ تخریبِ ما دارند و بنابران بر علیهٔ اسلام کمر حسبت بسته بتهیهٔ سامانِ حرب برآمدند و چون آگهی یافتند که جناب رسالت مآب صلعم بمکه معظمه رسیده به بسیار ساز و سامان روان شده در حنین مقام کردند۔ و این خبر بسمع مبارک نبوی صلعم رسیده با جمعیت ۱۲۰۰۰ سپاه از مکه معظمه نهضت نمود و در مقام حنین افواج فریقین صف آرای قتال شدند و در حملۂ اول قبیلۂ هوازن را مجاهدین شکست[1] دادند و لے بعد ها بجمع مال غنیمت مشغول شدند قبیلهٔ هوازن هم هجوم آورده بجای تیرباری نمودند که شیرازهٔ جمعیت لشکر اسلام از هم گسیخت و به استثنای معدودے چند همگی رو بگریز نهادند و از کسانے که درین معرکه داد

---

[1] تاریخ طبری ۱۲ [2] صحیح مسلم غزوهٔ حنین ۱۲

ثبات و استقلال دادند۔ حضرت فاروق رضؓ ہم بودہ و علامہ طبری تصریح این امر نمودہ۔ محمد ابن اسحاق کہ در جمیع شیوخ امام بخاری داخل و در مغازی و سیر امام مسلم است در کتاب المغازی آوردہ[1] کہ با پیغامبر چند تن از مہاجر و انصار و اہل بیت باز ماندہ بودند۔ مانند ابوبکر رضؓ و علی رضؓ و عمر رضؓ و عباس رضؓ اگرچہ در لشکر اسلام تزلزل افتاد لاکن غازیان اسلام باز پاے استقلال فشردند و غنیم را شکست دادہ شش ہزار نفر را قیدا سیر آوردند۔

در سنہ ۹ھ ؁ ۶۳۱ء این خبر شہرہ گرفت کہ قیصر روم میخواہد بر عرب ہجوم آرد۔ بمجرد استماع این خبر جناب رسول اللہ صلعم صحابہ را امر بتہیۂ سامان حرب فرمود و چون حال اسلام در آن وقت بمنتہا درجۂ عسرت و ناداری بود مسلمانان را بامانۂ ترغیب فرمود و اکثرے از صحابہ مبالغ کثیرے بحضور انورؐ حاضر آوردند۔ حضرت فاروق رضؓ ہم از جمیع مال و اسباب خود نیمہ بحضور پر نور[2] حاضر کرد۔ الغرض

---

[1] اصل کتاب ابن اسحاق از نظر من نگذشتہ لیکن یک ترجمۂ آن بزبان فارسی کہ بسیار قدیم است از نظر من گذشتہ و عبارت زیر خط از ہمان ترجمہ اقتباس کردہ ام۔ ترجمۂ مذکور در ؁ ۶۲۰ھ بحکم سعد ابن زنگی شدہ و یک نسخۂ آن کہ خیلے کہنہ و قدیم است در کتب خانۂ عام الہ آباد ملک ہندوستان موجود ہست ۱۲ منہ

[2] در ترمذی و ابوداؤد این واقعہ در تحت فضائل ابوبکر رضؓ منقول است لاکن تعیین غزوہ نیست ۱۲ منہ

اسلحہ و رسد مہیّا و جناب رسالت مآب صلعم از مدینہ بیرون شد
و چون لشکر اسلام بمقام تبوک رسید معلوم شد کہ آن خبر غلط
بودہ و حضرت رسول صلعم بعد از چند روز قیام باز بمدینہ تشریف
آوردند۔

در ہمین سال جناب رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم از ازواج
مطہرات رنجیدہ عزلت اختیار فرمود و ازین جہۃ صحابہ بگمان افتادند
کہ شاید پیغمبر صلعم ازواج مطہرات را طلاق دادہ و ہمہ ازین واقعہ
دلگیر گشتند۔ ولے جرأت نداشتند بحضور او صلے اللہ علیہ وسلم
عرض کنند۔ لاکن حضرت فاروق رض بآستان نبوی حاضر آمد۔
و خواست شرف حضور حاصل کند اجازہ نیافت۔ و آخر او دربان
آستان مبارک را بآواز بلند خطاب کردہ گفت شاید جناب
رسول اللہ صلعم گمان میکنند کہ من از برائے سفارش حفصہ
دبنت حضرت فاروق رض و زوجہ جناب رسول اللہ صلعم) حاضر
آمدہ ام۔ واللہ اگر جناب رسول اللہ صلعم امر بفرمایند الآن حسب
الامر مبارک سر حفصہ را از تن جدا میکنم[۱]۔ جناب رسالت مآب
صلعم فی الفور حضرت فاروق رض را درون خواست و او عرض کرد
کہ آیا جناب رسالت پناہ صلعم ازواج را طلاق دادہ است حضرت
پیغمبر صلے اللہ علیہ وسلم فرمود۔ نے۔ باز حضرت فاروق رض

[۱] صحیح مسلم باب الطلاق ۱۲ منہ

عرض کرد کہ جمیع اہل اسلام در مسجد نبوی بشیون نشستہ اند۔ اگر اجازۂ والا باشد ایشان را ازین مژدہ مسرور کنم۔ ازین واقعہ تقرب حضرت فاروق رضؓ بحضور نبوی صلعم تقدیر و تخمین مے شود۔ چنانچہ ام المومنین حضرت ام سلمہ توسے ہمین واقعات روزے بہ حضرت فاروق رضؓ گفت کہ اے عمر! تو در ہر امر دخیل گشتہ حتےٰ[1] کہ اکنون در معاملۂ ازواج ہم دخل گرفتۂ :-

در سنہ ۱۰ھ ۶۳۲ء از جمیع اطراف عرب سفارت ہا بکثرت آمدہ و عدۂ اہل اسلام بہ لک ہا رسید درین سال جناب رسول اللہ صلعم قصد مکہ معظمہ فرمود۔ و این حج آخری بودہ :-

در سنہ ۱۱ھ ۶۳۳ء بماہ صفر جناب رسول اللہ صلعم اسامہ بن زید را بمقابلۂ روم مامور کرد۔ و جمیع اکابر صحابہ را امر فرمود کہ ہمرکاب او بروند لاکن در اثنائے این حال طبع مبارک علیل شد و این تجویز در پردۂ تعویق ماند :-

بقرار روایت مشہور جناب رسالت مآب صلعم ۱۳ روز علیل بودہ۔ بیہقی بسند صحیح ایام علت طبع مبارک ۱۰ روز میگوید سلیمان تیمی ہم در مغازی خود ایام مرض را ہمین شمارہ مے آورد۔ حالت مرض یکسان نبود و گاہے تپ شدت میکرد و گاہے اینقدر افاقہ رو میداد کہ خود بہ نفس نفیس بہ مسجد رفتہ نماز ادا میفرمود

[1] فتح الباری جلد ۸ صفحہ ۹۸ - ۱۲ منہ

بلکہ عین بروزِ وفات ہم در وقتِ نمازِ فجر طبع مبارک بجد بحال بود کہ تا بہ درِ مسجد تشریف آوردو چون پردہ را بالا کردہ صحابہ را مشغول بہ نماز دید بسیار محظوظ شدہ تبسّم فرمود :-

واقعہ قرطاس ردی

واقعۂ مشہور کہ تعلّق بہ ایامِ علالت داردو اقعۂ قرطاس ست۔ و تفصیلِ این اجمال آنکہ جناب رسول اللہ صلعم ۳ روز قبل از وفاتِ خود قلم و دوات خواست و فرمود کہ من برائے شما مردم چیزے خواہم نوشت کہ در زمانۂ مستقبل شما را از ضلالت و گمراہی نگاہ دارد۔ بجرّد این حال حضرت فاروق رضؓ مردم را خطاب نمودہ گفت درین وقت بجناب رسول اللہ صلعم شدّت دردطاری است۔ قرآن برائے ما کفایت میکند و بعضے از حاضرین گفتند کہ جناب رسول اللہ صلعم سخنہائے ہذیان (نعوذ باللہ) میگوید (و روایت لفظِ ہجر، ہجر دارد و معنی اش ہذیان است) :-

این واقعہ بظاہر خیلے تعجب انگیز است معترض را گنجائش اعتراض میرسد کہ بگوید ازین بیشتر گستاخی و سرکشی چہ خواہد بود کہ جناب رسول اللہ صلعم بر بسترِ مرگ افتادہ و از راہِ غمخواری و ہمدردی امّت بفرمایند کہ کاغذ بیارید۔ من یک ہدایت نامہ تحریر کنم کہ شما را آیندہ از ضلالت و گمراہی نگہ دارد و ظاہر ست کہ آنچہ از برائے صیانت از گمراہی باشد مضمونش تعلّق بمنصبِ نبوّت داشتہ احتمالِ سہو و خطا در آن نمیباشد۔ و با این ہمہ حضرت

فاروق رض استغنا نمود و گفت کہ ضرور نیست ما را قرآن کفایت میکند۔ و بیشتر مقام تعجب این ست کہ در بعضے روایات خود حضرت فاروق رض ارشاد جناب رسول اللہ صلعم را بہ لفظ ہذیان تعبیر کردہ۔ (نعوذ باللہ۔)

این اعتراض از قدیم وارد ست و دو گروہ مختلف اسلام یعنی شیعہ و اہل سنّت برین مسئلہ خیلے توّہ طبع آزمائی نشان دادہ اند۔ ولے درین باب اکثرے امر خارج از مبحث را در معرض بیان آوردہ پابند اصول درائیت نگشتہ اند و ازین جہت اصل مسئلہ حل نہ گشتہ بنابر آن سخنہائے خارج از مبحث بمیان آمد و باعث اختلاف بسیار شد بلکہ این مسئلہ تحت بحث آمد کہ آیا ہذیان از جناب پیغمبر صلے اللہ علیہ وسلم امکان دارد زیرا کہ ہذیان از جملہٴ عوارض انسانی ست و حضرت پیغمبر بہ تقاضائے بشری از عوارض بشری مبرّا نبودہ ؟

امرے کہ در اصل غور طلب ست این ست کہ آیا از صورت واقعہ کہ در روایات منقول ست چگونہ استنباد کردہ مے شود۔ برائے این بحث امور ذیل باید ملحوظ شود :-

(۱) جناب رسول اللہ صلعم تا بہ ۱۳ روز یا کم و بیش بحالت مرض بود۔

(۲) روزیکہ کاغذ و قلم و دوات خواست روز پنجشنبہ بود چنانچہ در صحیح بخاری و مسلم بتصریح مذکور ست۔ و ازانجا کہ وفات

جناب رسالت مآب صلعم بروزِ دوشنبہ روئے دادہ
گویا واقعۂ مذکور چہار روز قبل از وفات بوقوع آمدہ:۔

(۳) درین مدتِ علالتِ طبع از ہیچ روایت دیگر معلوم نمے شود کہ بحواس مبارک اختلالے راہ یافتہ بود۔

(۴) بوقتِ وقوعِ این واقعہ صحابہ بکثرت موجود بودند۔ واین حدیث باوجودیکہ از طریق ہائے مختلفہ مروی ہست۔ چنانچہ در صحیح بخاری بہفت طریقۂ مختلف مذکور ہست با این ہمہ بجز از عبداللہ ابن عباس رض از ہیچ کس از صحابہ یک لفظ ہم منقول نیست۔

(۵) سنِ عبداللہ بن عباس در آنوقت بیش از ۱۳۔ ۱۴ سال نبودہ۔

(۶) طرفہ تر اینکہ بوقتِ وقوعِ این واقعہ خود عبداللہ ابن عباس رض حاضر نبود و معلوم نیست کہ آن واقعہ را از کہ شنیدہ[1]۔

(۷) در جمیع روایات مذکور ہست کہ چون جناب رسول اللہ صلعم

[1] در بخاری شریف در ذیل کتابۃ العلم حدیثے کہ مذکور ہست از آن ظاہر میشود کہ حضرت عبداللہ رض ابن عباس رض درین واقعہ موجود بودہ۔ بنا بر آن محدثین در باب این مسئلہ بحث نمودہ اند و بدلائل قطعیہ ثابت نمودہ اند کہ موجود نہ بودہ۔ مطالعہ کنید فتح الباری۔ باب کتابۃ العلم ۱۲

منہ

کاغذ و قلم و دوات خواست۔ صحابہ گفتند کہ جناب ممدوح سخنہائے ہذیان میگویند[1]۔

نظر بہ امورِ فوق پیش از ہمہ این امر قابل لحاظ است کہ ہرگاہ از ہیچ کدام واقعہ یا قرینہ اختلالِ حواس ثابت نمیشود مردم را خیالِ ہذیان چگونہ پیدا شد۔ اگر فرض شود کہ از انبیاء ہذیان امکان دارد لاکن معنیش این نیست کہ اگر نبیؑ حرفِ معمولی ہم بر زبان آورد تصورِ ہذیان مے شود۔ پیغمبر بوقتِ وفات میفرماید قلم و دوات و کاغذ بیارید کہ برائے شما چیزے تحریر کنم تا شما را آیندہ از گمراہی نگہ دارد۔ درین کلمات چیزے نیست کہ از مضمونش احتمالِ ہذیان پیدا شود[2]۔ اگر این روایت طوعاً و کرہاً صحیح باور شود بہر حال لازم است کہ این قدر تسلیم شود کہ راویِ روایتِ مذکور آن

---

[1] علامہ قرطبی باین قسم تاویل کردہ و براین فخر میکند کہ مردم این لفظ را بطور انکار و استعجاب گفتہ بودند یعنی اینکہ تعمیل حکم جناب رسالت مآب لازم است خلافِ اتخوا قول جناب ممدوح ہذیان نیست کہ از نظر بیفتد۔ این تاویل قرین قیاس است و موزون لاکن در روایاتِ بخاری و مسلم الفاظِ صریح باین قسم موجود است کہ احتمالِ تاویل نماندہ مثلاً تکرارِ لفظ هَجَرَ هَجَرَ۔ یا ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یهجر۔ (صحیح مسلم) ۱۲

[2] یعنے از نکتہ سنجانِ اسلام مضمون آفرینی کردہ اند۔ کہ از آنجا جناب رسول اللہ صلعم خود بذات بر کتابت قادر نبود بنا بر آن ازین لفظ کہ "من نوشتہ کنم" قرینہ ہذیان ظاہر میشود لیکن آنہا خبر ندارند کہ نوشتن بمعنیِ املا کردن ہم مے آید و اینگونہ مجاز عموماً شایع و ذایع است ۱۲

واقعات را بیان نہ نمودہ است کہ مردم را ازان خیال پیدا شود۔ کہ حواس جناب رسول اللہ صلعم درست نبود و بحالت بیہوشی قلم و دوات را طلب فرمود۔ پس از روایتے کہ در آن خصوصیات لازمہ واقعات مذکور را ترک کردہ اند چگونہ استدلال میتوان گرفت۔ برعلاوہ اگر ملحوظ شود کہ در وقت وقوع ہمچہ یک واقعہ بزرگ از تمام صحابہ محض حضرت عبداللہ ابن عباس رض راوی این روایت است و نیز اینکہ عمر شں در آنوقت از ۱۳-۱۴ سال زیادہ نبودہ و طرفہ تر اینکہ خود راوی در آنوقت حاضر نبودہ۔ ہر شخص صاحب عقل سلیم حیثیت و وقعت این روائت را میداند کہ چیست ؟ شاید بر طبع کوتہ نظران شائبہ شک بر حدیث صحیحین گران آید و لے شبہ عدم حفظ از ہیئت اصلی واقعہ بر کدام راوی بخاری و مسلم سہل تر است از نسبت ہذیان با و صلے اللہ علیہ وسلم یا نسبت گستاخی بحضرت فاروق رض۔

الغرض چار روز بعد از واقعہ مذکور ہم جناب رسول اللہ صلعم حیات بودہ و درین ایام ہر وقتے خیلے از ہدایات و وصایائے مفیدہ فرمود۔ بروز وفات طبیعت مبارک بحدّے بحال آمدہ بود۔ کہ صحابہ گمان بصحت کامل او صلعم کردند و ازہمین سبب حضرت ابوبکر رض بطرف جائے خود کہ از مدینہ منوّرہ بمسافت دو میل واقع بود رفت[۱]

---

[۱] طبری صفحہ ۱۳-۱۸-۱۳

لاکن حضرت فاروق رضؓ تا دم واپسین حاضر بود و بروز دوشنبه ۱۲۔ ربیع الاول ۱۱ھ جناب رسول اللہ صلعم در حجرۂ حضرت عائشہ رضؓ انتقال فرمود و بروز سہ شنبہ بعد از زوال مدفون شد۔ قلق و اضطرابے کہ بر مسلمانان ازین حادثۂ جانکاہ وارد آمدہ در بیان نمے گنجد۔ روایت عام ست کہ حضرت فاروق رضؓ بحدے از خود رفت کہ در مسجد نبوی صلعم آمد و گفت ہر کہ بگوید کہ جناب رسول اللہ صلعم انتقال نمودہ۔ بدستِ خود گردنش میزنم و از قراین دیگر تصدیقِ این روایت نمے شود۔ گمان میکنم در مدینہ منورّہ منافقین بکثرت موجود۔ و برائے فتنہ پردازی منتظرِ وفاتِ جناب رسول اللہ صلعم بودند۔ امکان دارد بہمین مصلحت حضرت فاروق رضؓ مردم را از اشاعتِ این واقعہ منع فرمود۔ و این واقعہ از تغیر روایات صورتِ مختلفہ اختیار کردہ۔ ولے اشکالے کہ ہست این است کہ در صحیح بخاری وغیرہ تصریحاتے ست کہ قیاس باآن مطابق نمے شود۔

سقیفہ بنی ساعدہ۔ خلافتِ حضرت ابوبکر رضؓ و استخلاف حضرتِ فاروق رضؓ

ظاہراً واقعۂ سقیفہ بے تعجبے نیست۔ چہ ہمین کہ حضرت پیغمبر

صلے اللہ علیہ وسلم انتقال نماید گفتگوئے خلافت دربین بیاید
وانتظار بہ تہیۂ تکفین وتجہیز ہم نہ کشند بلے این امر بمیزانِ
قیاس نمی گنجد کہ جناب رسول اللہ صلعم انتقال بفرمایند وکسانے
کہ مدعی عشق و دلدادۂ جمال مصطفوی باشند جسدِ مبارک را
بے گور وکفن گذاشتہ بروند و درین فکر مستغرق شوند کہ مسند
حکومت و تصرّفِ دیگران نیاید:-

طرفہ تر اینکہ این فعل بحضرت شیخین منسوب مے شود کہ مہر وماہ
چرخِ اسلام تسلیم گشتہ اند و ناگواری این فعل دوبالا وقتی بیشود
چون این امر را کہ فکر شود اقربائے او صلے اللہ علیہ وسلم
(یعنے حضرت علی رض و خاندانِ بنی ہاشم) را بسبب قربت قومی
و تعلّق فطری کہ با او صلے اللہ علیہ وسلم داشتند در آن حال
از طرفے غم و اندوہ طاری گشتہ و از طرفے بتہیۂ تکفین وتجہیز
پرداختہ فرصت نیابند باین چیزہا توجہ کنند:-

جائے انکار نیست کہ از کتب حدیث وسیر بظاہر این
طور خیال در دل پیدا مے شود لاکن حقیقت امر چیزے دیگر است
لاریب حضرت ابو بکر رض وحضرت عمر رض پیش از تجہیز و تکفین
جناب رسول اللہ صلعم بطرفِ سقیفہ بنی ساعدہ رفتند و در آنجا
با انصار در بابِ خلافت مباحثہ کردند و در امرِ خلافت طورے
مساعی نمودند کہ گویا بہ ہیچ حادثہ متاثر نبودند و نیز میخواستند

کہ خلافتِ ایشان را نہ تنہا انصار بلکہ بنی ہاشم و حضرت علی رض ہم طوعاً و کرہاً قبول کنند اگرچہ خلافتِ ایشان را بہ آسانی قبول نہ کردند لاکن درین معاملہ امور ذیل قابل لحاظ و توجہ میباشد:-

(۱) آیا تحریک مسئلۂ خلافت از طرف حضرت فاروق رض وغیرہ شدہ بود؟

(۲) آیا آنہا بہ خواہش خود بہ سقیفۂ بنی ساعدہ رفتہ بودند؟

(۳) آیا حضرت علی رض و دیگر ارکانِ خاندانِ بنی ہاشم از فکرِ خلافت فارغ بودند؟

(۴) آیا درین حال فعلِ حضرت فاروق رض مناسب بود یا خیر؟

درباب دو فقرۂ اول از مسندِ ابو یعلی کہ کتابے بغایت مستند و معتبر است عبارۂ ذیل نقل میکنم از مطالعۂ آن کیفیتِ واقعہ بخوبی ظاہر مے شود:-

بَیْنَمَا نَحْنُ فِیْ مَنْزِلِ رَسُوْلِ اللّٰہِ صَلَّی اللّٰہُ عَلَیْہِ وَسَلَّمَ اِذَا رَجُلٌ یُنَادِیْ مِنْ وَّرَآءِ الْجِدَارِ اَنِ اخْرُجْ اِلَیَّ یَا ابْنَ الْخَطَّابِ فَقُلْتُ اِلَیْکَ عَنِّیْ فَاِنَّا عَنْکَ

حضرت عمر رض میفرمایند کہ ما بخانۂ جنابِ رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم نشستہ بودیم کہ دفعۃً از عقبِ دیوار شخصے آواز داد کہ اے پسرِ خطاب (حضرت عمر رض) بیرون بیا۔ گفتم برو راہِ خود بگیر ما بمعاملہ جنابِ رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم

لہ فتح الباری جلد ۷ صفحہ ۲۳ -

مَشَاغِيلُ يَعْنِي بِأَمْرِ رَسُوْلِ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَالَ لَهُ قَدْ حَدَثَ أَمْرٌ فَإِنَّ الْأَنْصَارَ اِجْتَمَعُوْا فِي سَقِيْفَةِ بَنِي سَاعِدَةَ فَأَدْرِكُوْهُمْ أَنْ يُّحْدِثُوْا أَمْرًا يَكُوْنُ فِيْهِ حَرْبٌ فَقُلْتُ لِأَبِي بَكْرٍ اِنْطَلِقْ -

مصروف ہستیم - آن شخص گفت حادثہ بوقوع آمدہ یعنے انصار در سقیفہ بنی ساعدہ گرد آمدہ اند و بنابرآن شمارا لازم ست کہ درآنجا رفتہ تدارک کنید کہ مبادا از انصار حرکتے صادر و موجب جنگ و قتال گردد - در آنوقت بہ حضرت ابوبکر رض گفتم بیائید برویم :-

از عبارتِ فوق ظاہر مے شود کہ نہ بالذّات حضرت فاروق رض وغیرہ حرفِ خلافت را بالا کردہ و نہ برضا خواستہ اند کہ بہ طرفِ سقیفۂ بنی ساعدہ بروند :-

کیفیّتِ فقرۂ سوم این ست کہ در آن وقت جماعتِ اسلام سہ گروہ بودند -

اول - بنو ہاشم کہ حضرت علی ع از آن جملہ ست -

دوئیم - مہاجرین کہ حضرتِ شیخین رض سرگروہِ آنہا بودند -

سوئیم - انصار کہ عبادہ را شیخ القبیلہ مے دانستند -

دل و دماغ ہر سہ گروہ فارغ از امرِ خلافت نبودہ - انصار فکرِ خود را ظاہر و آشکارا کردند - و خیالاتِ بنو ہاشم از روایتِ ذیل معلوم مے شود :-

بروزِ وفاتِ جنابِ رسالت مآب صلعم حضرتِ علی مرتضےٰ

از جائے خود بر آمد۔ مردم از و جویا شدند۔ طبع مبارک جناب رسول اللہ صلعم چگونہ ست؟ حضرت علی رض گفت کہ از لطف خداوندی طبع مبارک بحال اعتدال آمدہ۔ حضرت عباس رض دست حضرت علی رض را گرفتہ گفت واللہ ۳ روز بعد ازین غلامی خواہی کرد۔ من بچشم خود مشاہدہ می کنم کہ جناب رسول اللہ صلعم ازین مرض جان برنمے شوند۔ زیرا بواسطۂ تجربہ این امر بمن مدلّل ہست کہ چہرۂ افرادِ خاندانِ عبدالمطلب چہ طور متغیّر مے گردد۔ بیا بحضورِ انورِ جناب رسول اللہ صلعم حاضر شدہ استفسار کنیم کہ این منصب (خلافت) بعد از انتقالِ او صلے اللہ علیہ وسلم بکہ منتقل خواہد شد؟ اگر ما استحقاقِ این منصب داریم در حقِّ ما وصیّت خواہند فرمود۔ حضرت علی رض گفت من درین باب از جناب رسول اللہ صلعم استفسار نمے کنم چہ اگر بعد از استفسار انکار کند امید آیندہ بہ کلّی منقطع مے شود۔[1]

از روایتِ فوق خیالِ حضرت عباس رض بخوبی ظاہر میشود حضرتِ علی رض ہنوز بہ وفاتِ جناب رسول اللہ صلعم یقین نداشت و بنائً علیہ تحریکِ این امر را قرینِ مصلحت نہ دید۔ بر علاوہ یقین واثق در انتخابِ خودش نہ بود۔

بعد از وفاتِ حسرت آیاتِ جناب رسول اللہ صلعم در خانۂ

---

[1] صحیح بخاری باب مرض النبیؐ۔ فتح الباری۔ ۱۲

عصمت نشانہ حضرت فاطمۃ الزہرا رض مجلسے ترتیب یافت و در آن کُل افرادِ بنی ہاشم با اتباع خود شریک بودند و حضرت علی رض سرگروہِ این مجمع بود - در صحیح بخاری[1] منقول ست از حضرت فاروق رض :-

كَانَ مِنْ خَبَرِنَا حِيْنَ تَوَفَّى اللهُ نَبِيَّهُ اِنَّ الْاَنْصَارَ خَالَفُوْنَا وَاجْتَمَعُوْا بِاَسْرِهِمْ فِيْ سَقِيْفَةِ بَنِيْ سَاعِدَةَ وَ خَالَفَ عَنَّا عَلِيٌّ رض وَ زُبَيْرٌ رض وَمَنْ مَعَهُمَا وَاجْتَمَعَ الْمُهَاجِرُوْنَ اِلٰى اَبِيْ بَكْرٍ رض -

سرگذشتِ ما بدین منوال است کہ چون حضرت باری تعالٰے رسول صلعم را متوفی ساخت جمیع انصار قاطبۃً بمخالفتِ ما اقدام نمودند و در سقیفۂ بنی ساعدہ گرد آمدند و حضرت علی رض و زبیر رض و اتباع ایشان با ما مخالفت نمودند و گروہ مہاجرین بحضورِ حضرت ابوبکر رض جمع آمدند -

تقریرِ فوق کہ از زبانِ حضرتِ فاروق رض بر آمدہ در یک مجمعِ عام بودہ و صدہا صحابہ رض در آن مجمع شریک بودند - و بنا بر آن احتمالِ این شائبہ ندارد کہ در تقریرِ او رضی اللہ تعالٰے عنہ امرے خلافِ واقعہ بودہ باشد زیرا اگر بیانِ او خلافِ واقعہ مے بود بعضے از زمرۂ مخاطبین و حاضرین حکماً تردیدے مے کرد - از روایتِ امام مالک رح این واقعہ زیادہ تر صاف و از شائبۂ شک مبرا شدہ - الفاظِ روایتِ مذکور[2] بر حسبِ ذیل است :-

---

[1] صحیح بخاری کتاب الحدود باب رجم الحبلیٰ ۱۲ [2] فتح الباری شرح حدیث مذکور ۱۲

وَاِنَّ عَلِیًّا وَّ زُبَیْر رض وَمَنْ كَانَ مَعَهُمَا تَخَلَّفُوْا فِیْ بَیْتِ فَاطِمَة رض بِنْتِ رَسُوْلُ اللّٰهِ	و حضرت علی رض و زبیر رض و کسانے کہ ہمراہ آنہا بودند از ما جدا شدہ در خانۂ حضرت فاطمہ رض بنتِ جناب رسول اللہ صلعم جمع شدند۔

در تاریخ طبری منقول ست[1]:۔

وَتَخَلَّفَ عَلِیٌّ رض وَ زُبَیْر وَاخْتَرَطَ زُبَیْر سَیْفَهٗ وَقَالَ لَا اُغْمِدُهٗ حَتّٰی یُبَایَعَ عَلِیٌّ رض۔	حضرت علی رض و زبیر رض تخلّف ورزیدند۔ و زبیر رض تیغ از نیام کشید و گفت تا وقتیکہ بعلی رض بیعت نشود تیغ خود را نیام نے کنم۔

ہمہ روایاتِ فوق منتج بر نتائج ذیل مے شود:۔

(۱) وقتیکہ جناب رسالت مآب صلعم ازین جہانِ فانی رحلت فرمود درباب مسئلۂ خلافت مردم سہ گروہ شد یعنے انصار و مہاجرین و بنی ہاشم:۔

(۲) مہاجرین در حمایتِ حضرت ابو بکر رض و بنو ہاشم در تائید حضرت علی رض بودند۔

(۳) طوریکہ حضرت فاروق رض و غیرہ جناب رسول اللہ صلعم را گذشتہ بصوب سقیفہ رفتند۔ حضرت علی رض ہم از حضور جناب رسالت مآب صلعم بیرون آمدہ و در خانۂ حضرت فاطمۃ الزہرا رض بنو ہاشم اجتماع کردہ بودند۔

حضرت علی مرتضےٰ رض کہ بہ سقیفہ نہ رفت سببش این نہ بود کہ از باعث

[1] تاریخ طبری صفحہ ۱۸۲۰۔ ۱۲

انتقالِ پُرملالِ حضرت رسول اللہ صلعم دلش پُراندوہ وغم بودہ یا بہنگامِ غمِ خیالِ خلافت دردلش خطور نمی کرد بلکہ سببش این بود کہ در سقیفہ مہاجرین وانصار جمع آمدہ وہیچ کس در آن مجمع تائید از حضرتِ علی رض نمیکرد چراکہ مہاجرین حضرت ابوبکر رض را پیشوائے خود تسلیم مے نمودند ورئیسِ انصار سعد ابن عبادہ بود۔

مسئلۂ دیگرے کہ مبحوث عنہ است این است کہ آیا این کارہا کہ بوقوع آمد بجا بود یا بیجا؟ شخصے کہ از اصولِ تمدّن اندک اطلاع دارد بہ آسانی مے فہمد کہ بوقتِ وفاتِ جنابِ رسالت مآب صلعم عدۂ کثیرے از منافقین در مدینۂ منورہ وجود داشتہ از مدتِ مدید بہ انتظارِ این روز بودند کہ سایۂ مبارکِ جنابِ رسول اللہ صلعم از سرِ اہلِ اسلام کم شود و در ہنگامِ سراسیمگی اسلام را فوراً پامال کنند۔ درین وقتِ نازک آیا لازم بود مسلمانان بجزع وفزع مشغول باشند یا مقتضائے مصلحتِ وقت ہمین بود کہ مسئلۂ خلافت راطے کنند تا کہ حالِ اسلامیان بصورتِ منتظم قائم ماند۔ انصار بحثِ خلافت را تحریک نمودہ حالِ اسلام را بیشتر نازک ساخت زیرا انصار در نظرِ قریش بحدّے حقیر بودند کہ در جنگِ بدر وقتیکہ انصار بمقابلۂ قریش برآمدند عتبہ جنابِ رسول اللہ صلعم را مخاطب نمودہ گفت۔ اے

محکم[۱] بامردم غیر جنس جنگ نے کنیم وپیش انصار سرہا ابداً خم نخواہد شد۔ این امر فقط بر قریش منحصر نبوده بلکه تمام عرب از متابعت انصار عار داشت۔ چنانچه حضرت ابوبکرؓ در خطبہ که بمقام سقیفه خوانده این خیال را به الفاظ صریح ظاہر نموده وگفته "وَإِنَّ الْعَرَبَ لَا تَعْرِفُ هٰذَا الْأَمْرَ إِلَّا لِهٰذَا الْحَيِّ مِنْ قُرَيْشٍ" بر علاوه انصار دو قبیله بود اوس وخزرج وہر دو قبیله باہم متفق اللفظ نبودند وازین جهت لازم بود که دعوائے انصار فوراً از دید شود وکدام شخص قابل برائے منصب خلافت منتخب گردد ودر جماعۂ اسلام شخصے که بزرگ ومعمر وباثر بود۔ حضرت ابوبکرؓ بود وانتخابش باین منصب ہم خیلے آسان بود۔ لاکن از بحث ونزاع انصار مسئلۂ خلافت بحدّے دراز شد که قریب بود شمشیرہا از نیام برآید وبازار قتال گرم شود۔ چون حضرت فاروقؓ صورت حال را مشاہده نمود بے تامّل ووقفه دست بدست حضرت ابوبکرؓ داد وگفت من از ہمه پیشتر بیعت میکنم۔ بمجرد مشاہدۂ این حال حضرت عثمانؓ وابوعبیده جراحؓ وعبدالرحمن ابن عوفؓ ہم دستہائے خود را پیش[۲] کردند وبعد از آن عوام گروه در گروه اقتدا نمودند۔ ازین حکمت عملی حضرت فاروقؓ طوفان نزاع

---

۵۲ ابن الماوردی در احکام السلطانیه آورده که نخستین فقط پنج شخص بیعت کرده بودند ۱۲

تسکین یافت و آتش فتنہ فرونشست و مردم باطمینان درکارہائے خود مشغول شدند تا بنوہاشم بہ ادعائے خود اصرار داشتند و در خانۂ فاطمۃ الزہرا رضہ ہر وقت جمع شدہ باہم مشورہ مے نمودند۔ حضرت فاروق رضہ عزم نمود کہ بزور از ایشان بیعت بگیرد لاکن بنوہاشم سر خود را جز بحضرت علی رضہ پیش احدے خم نمیکردند از ابن ابی شیبہ در مصنف و از علامہ طبری در تاریخ کبیر منقول ہست کہ حضرت فاروق رضہ بر آستانۂ خانۂ عصمت نشانۂ حضرت فاطمۃ الزہرا رضہ ایستادہ عرض کرد کہ اے بنت رسول اللہ واللہ ما شمارا بیش از ہمہ محبوب مے دانیم و با این ہمہ اگر بہمیں طریق در خانۂ شما سلسلۂ اجتماع مردم جاری بماند من از سبب ہمین اجتماع این خانہ را در میدہم۔ اگرچہ از روئے اعتبار سندِ این روایت بر محک اعتبار ست نمے آید چرا حالِ رُواۃ این روایت معلوم نیست لاکن از روئے اصول درایت درباب اعتبار اینگونہ روایت ہیچگونہ محلِّ انکار نیست و نظر بتندی و تیزیِ مزاج حضرت فاروق رضہ این قسم حرکت بعید نیست۔ حقیقت امر این ست کہ از کارہائیکہ در آن موقع نازک از حضرت عمر فاروق رضہ سرزدہ اگرچہ بعضے از درجۂ اعتدال تجاوز کردہ وے ہمین کارہا بودہ کہ پیش بندی کرد و نگذاشت آتش فتنہ را کہ احتمالِ اشتعال داشت مشتعل گردد۔ اگر

سلسلۂ سازش ہائے بنوہاشم منقطع نے شد۔ شیرازۂ جمعیت جماعت اسلام بہ کلّی مے گسیخت و ہمان طوفانِ خانہ جنگی بر پا مے شد کہ بعدہا در عہد جناب امیر علیہ السلام و امیر معاویہؓ باعث خونریزی کافۂ اہل اسلام شد۔

مدّتِ خلافتِ حضرت ابوبکرؓ دو سال و سہ ماہ است زیرا جناب ممدوح در ۱۳ھ رحلت نمودہ۔ در ایّامِ خلافتِ حضرت ابوبکرؓ اگرچہ در جمیع کارہائے نمایان شراکتِ حضرت فاروقؓ لازمی بود مگر تذکرۂ واقعاتِ مذکور در کتاب ہذا کہ مسمّٰے بہ الفاروق است موزون نمے نماید۔ بہرحال آن وقائع در ذیلِ حالاتِ عہد صدّیقیؓ مے آید و بیانِ آن بہ قسمتِ شخصے میرسد کہ شرفِ تالیفِ سوانحِ حیاتِ حضرت ابوبکر صدیقؓ را بیابد:۔

اگرچہ حضرت ابوبکرؓ را بہ تجربہ ذاتی درجۂ ایقان حاصل شد کہ جز حضرتِ فاروقؓ دیگرے متحمّلِ بارِ گرانِ خلافت نے تواں شد۔ لاکن در حیاتِ خود از برائے تفتیشِ رائے عموم با اکابرِ صحابہ مشورہ نمود و نخستین عبد الرحمٰن ابن عوف را خواستہ استفسار کرد۔ عبد الرحمٰن گفت کہ در قابلیّتِ فاروقؓ ہیچ سخن نیست مگر مزاجش تشدّد دارد۔ حضرت ابوبکرؓ گفت کہ تشدّدِ طبع ازین سبب داشت کہ من لیّن الطبع بودم و چون بارِ خلافت بر دوشش بیفتد خود بخود نرم خوئے مے شود۔ و چون از حضرت

عثمان رضؓ پرسید۔ گفت من این قدر مے توانم گفت کہ باطن حضرت عمر رضؓ بہتر است از ظاہر او و در جماعۂ اسلام نظیرش دارد و چون شہرہ گشت کہ حضرت ابوبکر رضؓ میخواہد بمنصب خلافت حضرت عمر رضؓ را نامزد کند بعضے از صحابہ را تردد پیدا شد چنانچہ طلحہ رضؓ بحضور حضرت ابوبکر رضؓ حاضر شدہ عرض کرد کہ در عہد شما آنچہ رفتار حضرت عمر رضؓ با ما بودہ ظاہر است وچون زمام خلافت بدست گیرد خدا میداند چہ خواہد کرد۔ حال کہ پیش خدا میروی باید کہ فکرے از مسئولیت خود بنمائی۔ حضرت ابوبکر رضؓ فرمود کہ من بہ جناب احکم الحاکمین عرض خواہم کرد کہ شخصے را بمنصب خلافت مامور کردہ ام کہ بخیال من از ہمہ اشرف و اعلیٰ بودہ۔ این بگفت و حضرت عثمان رضؓ را خواستہ گفت کہ عہد نامۂ خلافت تحریر بپذیرد۔ چند فقرۂ ابتدائی نوشتہ و دیں حال غش کرد۔ حضرت عثمان رضؓ مشاہدۂ این حال نمودہ الفاظ ذیل از طرف خود نوشت کہ من عمر رضؓ را خلیفہ مقرر میکنم۔ بعد از چند دقیقہ بہوش آمد و بحضرت عثمان رضؓ گفت آنچہ نوشتۂ بخوان! حضرت عثمان رضؓ مضمون کاغذ را باز خواند و او بے ساختہ فرمود جزاک اللہ خیرا۔ وقتیکہ عہد نامہ بہ چنید تحریر درآمد حضرت ابوبکر رضؓ بدست غلام خود سپردہ فرمود کہ بر مظہر عمومی بخواند۔ بعد ہا خود بذات مبارک در بالاخانہ رفتہ کسانے را کہ حاضر بودند مخاطب نمودہ گفت کہ من

از اقاربِ خود ہیچ کس را بمنصبِ خلافت مقرر نہ کردہ ام بلکہ حضرتِ فاروق رضہ را مقرر نمودہ ام آیا شما باین اتفاق دارید؟ حاضرینِ جلسہ ہمہ نعرۂ سمعنا واطعنا بلند نمودند۔ بعد حضرتِ عمر رضہ را خواستہ مواعظِ مؤثر و مفید فرمود کہ برائے او بمنزلۂ یک دستور العمل مفید بکار آید۔

خلافت و فتوحات

در عہد حضرتِ ابوبکر رضہ مرتدینِ عرب و مدعیانِ نبوّت را استیصال کلّی گردیدہ و آغاز بہ فتوحاتِ ملکی شدہ۔ در سالِ دومِ خلافت یعنے در سنہ ۱۲ھ بر عراق لشکر کشیدند و تمام اضلاعِ حیرۃ مفتوح گردید در سنہ ۱۳ھ لشکرِ اسلام بر شام حملہ نمودہ در جمیع اضلاع منتشر شدند و در آغازِ این مہمات حضرت ابوبکر رضہ از دارِ فانی رحلت نمود۔ چون نوبت بحضرتِ عمر فاروق رضہ رسید اہم ترین کارہا ہمین بود کہ مہماتِ مذکورہ را سرانجام دہد ولے پیش از تفصیلِ این واقعات ضرورست علائقِ عرب را پیش از ظہورِ اسلام با فارس و شام بیان کنیم۔

قدیم ترین خاندانِ عرب بہ عرب بائدہ شہرت دارد و حالاتش چندان معلوم نیست ولے شہرت عامہ دارد کہ قبائلِ عاد و عالقہ

برعراق قابض شدہ اند و حکومت عربِ عُربا کہ فرمان روایانِ یمن بودند در عہدِ قدیم بکمال عروج رسیدہ بلکہ چندبار عراق را در حیطۂ تصرف در آوردند و با سلطنت فارس دعوائے مُساوات وہمسری داشتند۔

بمرورِ زمانِ عرب در حکومتِ فارس بود و باش اختیار نمودند بخت نصر کہ پادشاہِ بابل بود بسببِ بربادیِ بیت المقدس نامش شہرت یافتہ بر عرب حملہ آورد۔ وبسیارے از قبائل عرب مطیع فرمان او شدند و بنا برآن در عراق بود و باش اختیار کردند وبعد از مرورِ عرصہ اکثرے از اولاد معد ابن ادنان بتدریج در عراق سکونت ورزیدند بلکہ بنیادِ ریاست قایم شد و چون سلطنتِ فارس بہ ملوک الطوائف قسمت یافت۔ عرب ہم حکومت بالاستقلال قائم نمودند۔ نخستین فرمانروایانِ عرب مالک ابن فہم عدنانی است۔ و درین خاندان سلطنتِ جزیمۃ الابرش خیلے وسیع بود و خواہرزادہ اش عمرو ابن عدی کہ بعدش بر تختِ سلطنت جلوس نمود حیرۃ را دار السلطنۃ قرار داد و خود را بہ پادشاہِ عراق مشہور کرد۔ درین عہد اصولِ تمدن بحدے ترقی نمود کہ ہشام کلبی بہ تصریح بیان[1] میکند کہ من اکثرے از حالاتِ عرب را از کتابے معلوم کردہ ام کہ در آن عہد در حیرۃ تصنیف شدہ و در آن وقت

---

[1] ہشام کلبی در کتاب التیجان تصریح این امر نمودہ است ۱۲

اردشیر بابک سلسلۂ ملوک الطوائف را درہم گسیختہ یک سلطنتِ وسیع قایم نمود۔ و عمرو ابن عدی را باج گزارِ خود ساخت۔ خاندان عمرو ابن عدی اگرچہ مدتِ مدیدے در عراق فرمانروائی کردہ ولے حقیقتاً عراق صوبۂ از سلطنتِ فارس بود۔

شاپور ابن اردشیر فرمانروائے دوم از سلسلۂ ساسانیہ بود و در عہدش حجاز و یمن باج گزار شد و چون مطیع بودن خلافِ فطرتِ عرب بود ہر وقت کہ فرصتے دست میداد بغاوت میکردند۔ وقتیکہ شاپور ذو الاکتاف بعمرِ دو سالی بر تختِ فارس جلوس نمود در تمام عرب علمِ بغاوت برافراشت۔ حتّےٰ قبیلۂ عبد القیس بر حدودِ فارس یورش آوردہ ابادِ بر صوبہائے عراق متصرّف و مطلق العنان شد۔ شاپور کہ بسنِّ رشد رسید بسیار الوالعزم و صاحب استقلال بر آمد و عزمِ انتقام از بغاوتِ عرب نمود و چون در ہجر رسید خونریزیِ بسیار کرد و قبیلۂ عبد القیس را پامال نمودہ بمدینۂ منوّرہ رسید و از روسائے عرب ہر کہ گرفتار آمدہ بحضورش پیش مے شد شانہائش را از مفصل جدا میکرد و ازین جہت بہ لقبِ ذو الاکتاف شہرت دارد۔

از سلاطین حیرہ نعمان ابن منذر کہ ہمعصرِ کسرےٰ پرویز بود مذہبِ نصاریٰ قبول کرد و از سببِ تبدیلِ مذہب یا باعثِ دیگرے پرویز او را بزندان فرستاد و ہمان جا ہلاک شد۔ نعمان اسلحہ

خود را پیش ہانی امانت نہادہ بود کہ سرگروہ قبیلۂ بکر بود۔ پرویز امانت نعمان را از او خواست۔ و چون او ابا ورزید ہرمزان را بسرکردگی دو ہزار سپاہ فرستاد کہ بزور بستاند۔ تمام قبائل بکر در مقامے کہ بذی قار شہرت دارد با بسیار ساز و سامان جمع آمدند و معرکۂ شدید برپا شد و فارسی ہا شکست یافتند و درین جنگ جناب رسول اللہ صلعم ہم حضور داشتہ و از زبان صدق ترجمان فرمود۔

هٰذَا اَوَّلُ یَوْمٍ اِنْتَصَفَتِ الْعَرَبُ مِنَ الْعَجَمِ۔	این نخستین روزے است کہ عرب از عجم انتقام گرفت۔

بتقریب این واقعہ تمام شعرائے عرب بکمال فخر و جوش قومی قصاید گفتند۔

در سنہ چون جناب رسول اللہ صلعم خطوط دعوت اسلام را بنام جمیع سلاطین فرستاد۔ اگرچہ ذکرے از جنگ و جدال بمیان نیامدہ بود۔ پرویز بعد از مطالعۂ خط گفت کہ غلام من مرا بہ این الفاظ خطاب میکند۔ برین ہم قناعت نکردہ باذان عامل یمن را فرمان داد کہ شخصے را متعین کند کہ محمد ﷺ را گرفتار نمودہ بدربار حاضر نماید۔ در اثنائے این حال پرویز بدست فرزند خود ہلاک شد و تمام آرزو ہائیش با خود او دفین خاک گردید۔

تعلق عرب با سلطنت روم این بود کہ چند قبیلۂ عرب کہ بسلیح و غسان و جذام شہرت داشتند در اضلاع سرحدی شام

سکونت ورزیدہ و رفتہ رفتہ بر بعض اضلاعِ داخلہ آن تصرف یافتند و در قوت و جمعیتِ خود ترقی نمودند و خود را بہ پادشاہانِ شام شہرت دادند۔ ولے این لقب را از خود تراشیدند۔ چہ واقعاً بقولِ مورخ ابن الاثیر ایشان از طرفِ دولتِ روم بمنزلۂ نائب الحکومہ بودند۔

قبائلِ مذکور مدت دراز قبل از اسلام آئینِ نصرانیت پذیرفتہ۔ وبنابراین با اہلِ روم اتحاد پیدا کردہ بودند و در ظہورِ اسلام آنہا نیز مانندِ مشرکین عرب دشمن اسلام برآمدند و وقتیکہ در سنہ ۶ھ جناب رسول اللہ صلعم بہ قیصر روم فرمانِ دعوت فرستاد۔ فرمان بہ دحیہ کلبی سپردہ او را بہ سفارت مقرر کرد۔ مشارٌ الیہ در بازگشت از روم بارضِ جذام رسید۔ قبائلِ مذکور بر او حملہ آور شدہ جمیع مال و اسبابش را غارت نمودند و نیز وقتیکہ جناب رسول اللہ صلعم حارث ابن عمیر را بخدمتِ نامہ بری مامور فرمودہ بطرفِ حاکم بصرے فرستادہ داد بدست عمر ابن شرجیل کشتہ شد و از بہر انتقام جناب رسول اللہ صلعم در سنہ ۸ھ لشکر کشی فرمود و واقعۂ غزوۂ موتہ بوقوع آمد۔ درین غزوہ زید ابن حارثہ و حضرت جعفر طیار و عبد اللہ ابن رواحہ کہ از صحابۂ جلیل القدر اند جامِ شہادت نوشیدند۔ واگرچہ حضرت خالد بحکمت و تدبیر فوجِ اسلام را صحیح و سالم باز آورد لاکن نتیجہ جنگ در حقیقت بدون از ہزیمت نبود۔

در ۹ھ اہل روم تہیۂ بہ یورشِ مدینہ نمودند و چون جناب رسول اللہ صلعم پیشقدمی نمودہ بمقام تبوک رسید جرأتِ پیش رفتن از بہرِ آنہا نماند و اگرچہ در آن ہنگام سلسلۂ جنگ در بادی النظر قطع گردید۔ لاکن نہ روم و غسان از سر رشتۂ تدارکِ اہل اسلام غافل و نہ مسلمانان از اندیشۂ دست اندازی و یورشِ آنہا بیغم بودند۔ در صحیح بخاری منقول ست کہ چون این خبر شہرہ گرفت کہ جناب رسول اللہ صلعم ازواج مطہرات را طلاق دادہ شخصے بحضور حضرت عمر رضؓ رفتہ گفت کہ چیزے شنیدہ؟ حضرت عمر رضؓ بجواب گفت چرا؟ آیا غسانی حملہ کردہ اند و ازین جہت جناب رسول اللہ صلعم در ۱۱ھ فوجِ اسلام را بسرکردگیِ زید ابن اسامہ بہ مہمِ شام فرستاد و از آنجا کہ مقابلہ با سلطنتے عظیم الشان بود حضرتِ ابوبکر رضؓ و عمر رضؓ و دیگر اصحاب جلیل القدر را ہم ہمراہ فوج مامور فرمودے پیش از کوچ اسامہ جناب رسالت مآب صلعم را عارضۂ مرض پیش آمد و در ہمین مرض جان بجان آفرین تسلیم فرمود۔ و چون حضرتِ ابوبکر رضؓ بر مسندِ خلافت متمکن شد و دید کہ ملکِ عرب ہدف سلطنت ہائے ہمسایہ گشتہ پس بہ شام لشکر کشید و افواج اسلامی را مخاطب نمودہ فرمود ہر کہ از شما کشتہ شد تاج شہادت خواہد پوشید و ہر کہ جان بر د بہ لقبِ مدافع عن الدین ملقب خواہد شد۔ یعنے محافظ دین از حملۂ دشمنان۔

از واقعاتِ فوق ظاہر مے شود کہ کارے کہ حضرتِ ابوبکر رضؓ صدیق آنرا آغاز نمودہ و حضرتِ فاروق رضؓ آنرا باختتام رسانید چہ قسم بودہ و چہ اسباب داشتہ۔ بعد از بیانِ تمہیدی توجہ بہ اصل مطلب مے شود۔ ومن اللّٰہ التوفیق وھو اللّٰہ المستعان۔

فتوحاتِ عراقؓ[1]

دورِ چہارم حکومتِ فارس کہ بہ ساسانی موسوم است از سبب وجودِ نوشیروانِ عادل بسیار نامور است در عہدِ جنابِ رسول اللہ صلعم

[1] بقرار تحقیقِ جغرافیہ نویسانِ عراق بر دو قسمت منقسم است قسمتے کہ باعرب ملحق است۔ بہ عراقِ عرب وقسمتے کہ باعجم ملحق است بہ عراقِ عجم شہرت دارد۔ حدودِ اربعہ عراقِ عرب این است کہ در شمال جزیرہ و در جنوب بحرِ فارس (خلیج فارس) و در شرق خوزستان و در غرب دیار بکر است کہ از مشہور ترین شہرہاش موصل است۔ دار السلطنۃ عراقِ عرب بغداد و شہر ہائے نامیِ آن بصرہ و کوفہ و واسطہ وغیرہ است[2] عادت مؤرخینِ اسلام است کہ سنین را عنوانِ واقعات قرار میدہند و غالباً درین صورت سلسلۂ واقعات از ہم میپاشد۔ مثلاً در ذیلِ فتوحاتِ ایران سنہ باختتام رسیدہ و تکر مؤرخ این است کہ تمام واقعاتِ آن سنہ را قلمبند نماید بنابرآن قبل از آنکہ فتوحاتِ ایران تمام شود یا بموقع مناسب سلسلۂ آن قطع شود۔ واقعاتِ شام و مصر ہا کہ در ہمان سنہ بوقوع آمدہ در ذیلِ آن سنہ درج میکنند۔ من در کتابِ ہذا التزام از سلسلۂ واقعات نمودہ و از سلسلۂ سنہ قطع نظر کردہ ام و ہر یکے از فتوحاتِ ایران و شام و مصر را جدا جدا بیان مے کنم ۱۲ منہ

نبیرۂ بہمن نوشیروان یعنی پرویز تخت نشین بود سلطنت فارس تا عصر این پادشاہِ مغرور و متکبر" خیلے قوی و باشوکت بود لیکن بمجردِ وفاتش دفعتہً آثارِ ضعف وابتری پدید آمد و ایوانِ حکومت مدتِ مدیدے بہ تزلزل بود پسرش شیرویہ نام بیش از ۸ ماہ حکومت نہ کرد۔ او جمیع برادرانِ خود را کہ تخمیناً عددشان بہ ۱۵ بالغ مے شد بہ قتل رسانید۔ بعد از وفاتش اردشیر بعمرے سالگی بر تختِ سلطنت جلوس نمود و یک و نیم سال بعد یکے از رجالِ دربار او را کشتہ جوان شیر را سریر آرائے سلطنت ساخت او نیز بعد از یک سال قضا کرد و در خاندانِ شاہیِ فارس جز یزدگرد کہ خیلے خورد سال بود از اولادِ ذکور احدے نماند بنابر آن پوران دخت را بر مسندِ سلطنت متمکن نمودند و بمشورۂ اہلِ دربار قرار دادند کہ ہرگاہ کہ یزدگرد بہ سنّ رشد و شعور برسد مالکِ تاج و تخت گردد[1]۔

بعد از پرویز بسببِ انقلاباتِ حکومت جابجا در ملک بے امنی وابتری پیدا شد چنانچہ در عہدِ پوران دخت این امر شہرہ گرفت کہ در فارس ہیچ کس وارثِ تاج و تخت نماندہ و محض برائے نام یک زن

[1] بعد از شیرویہ در ترتیبِ سلسلۂ حکومت و تعیینِ اسمائے سلاطین مورخین را بحدے اختلاف است کہ دو مؤرخ باہم متفق اللفظ نمے باشند و بیانِ فردوسی طوسی از جمیعِ مورخین جدا است و درین کتاب قولِ ابوحنیفہ دینوری ترجیح دادہ ام چہ شار الیہ فارسی الاصل و مورخ قدیم است ۱۲ منہ

را در ایوانِ سلطنت نشانده اند و ازین جہت مثنےٰ شیبانی و سوید عجلی
کہ از سر کردگانِ قبیلۂ وائل بودند اندک جمیعتے فراہم آوردہ در سرحدِ عراق
بمقام حیرہ و ابلہ آغازِ غارتگری نمودند[1] این زمانہ با خلافتِ حضرت ابوبکر رض
تصادف داشت و حضرت خالد کہ بہ سیف الرحمان ملقب است
از مہم یمامہ و دیگر قبائل عرب فراغت حاصل کردہ بود۔ مثنےٰ
بحضورِ حضرت ابوبکر رض حاضر آمدہ اجازۂ حملہ بہ عراق حاصل کرد۔ اگرچہ
خود مثنےٰ بدولتِ اسلام مشرف شدہ بود لاکن جمیع قبیلہ اش
ہنوز نصارٰے یا بت پرست بودند۔ از حضورِ حضرت ابوبکر رض مرخص
شدہ بہ قبیلۂ خود باز آمد و قوم خود را ترغیب بہ قبول اسلام کرد
و کل قبیلہ قاطبۃً در حلقۂ اسلام داخل شد[2]۔ و مثنےٰ با جماعت
کثیر از جدید الاسلامانِ قبیلۂ خود رو بصوب عراق نہاد۔ و حضرت
ابوبکر رض حضرتِ خالد رض را برائے کمک فرستاد۔ حضرت خالد جمیع
سرحد عراق را فتح کردہ علم نصرت بر حیرہ کہ از کوفہ بمسافتِ سہ میل
واقع است بلند ساخت و چون نعمان ابن منذر در آنجا یک قصر
عظیم الشان بنا کردہ بود حیرہ از مقاماتِ یادگار تصور مے شد۔
این فتوحاتِ عراق در ذیل کارنامہ ہائے عظیم الشانِ حضرتِ
خالد رض داخل است و لے محلِ بیانِ آنہا اینجا نیست۔ اگر حضرت
خالد رض فرصت مے یافت ہمہ مہماتِ عراق را بہ اختتام میرسانید

---

[1] اخبار الطوال ابو حنیفہ دینوری ۱۲ [2] فتوح البلدان بلاذری صفحہ ۲۴۱ - ۱۲

وے از طرفے مہم شام در پیش بود و نصارائے تہیۂ جنگ بر بسیار ساز و سامان نمودہ بودند و از برائے مقابلۂ شان سامانِ کافی بر ثغورِ قلمروِ اسلام موجود نبود بنا بر آن حضرت ابوبکر صدیق رض در شہرِ ربیع الثانی سنہ ۱۳ھ[1] فرمانے بہ حضرتِ خالد رض فرستاد کہ فوراً بطرفِ شام روان شود و مثنیٰ را بجائے خود مقرر نماید۔ برطبقِ فرمانِ خلافت حضرت خالد رض بصوب شام نہضت نمود و سلسلۂ فتوحاتِ عراق دفعتاً قطع گردید۔

چون حضرتِ فاروق رض سریر آرائے خلافت شد نخستین بطرفِ مہمِ عراق توجہ فرمود از برائے بیعت از ہر شہر و دیار مردم بشمار آمدہ بودند و تا ۳ روز سلسلۂ آمد و رفت قبایلِ امتداد داشت حضرت فاروق رض این موقعہ را از مغتنمات شمردہ در مجمع عام وعظ بجہاد فرمود و از آنجا کہ مردم عموماً عراق را مرکزِ سلطنتِ فارس مے پنداشتند و عموم متفق الرائے بودند کہ جز خالد رض احدے یارائے فتح آن ندارد جمیع حاضرین در عالم سکوت بودند۔ ہر چند سلسلۂ وعظ چندروز امتداد یافت از خطباتِ فاروقی رض اثرے پیدا نہ شد۔ اخیراً بروزِ چہارم نطقے در کمالِ جوش نمود و از سحر بیانی خود در دلہائے سامعین جوشِ حمیت اسلامی پیدا کرد۔ مثنیٰ شیبانی بجائے خود ایستاد و گفت من قومِ مجوسی را تجربہ نمودہ ام ابداً مردِ میدان

[1] بلاذری صفحہ ۲۵۰ - ۱۲

نیستند۔ اضلاع کلان عراق را با بہ تصرفِ خود آوردہ ایم و بر دل عجم ہیبتے از ما طاری شدہ۔ بعد ابو عبیدہ ثقفی کہ یکے از سرکردگان نامی قبیلۂ ثقیف بودہ و درین مجمع حضور داشت بیک حالِ پر جوشے ایستاد و گفت اَنَا لِهٰذَا یعنے من برائے این مہم حاضر ہستم۔ ازین کلمۂ جرات انگیز حسِّ جرأتِ حاضرین بحرکت آمد و از ہر طرف ندا برخاست کہ ما حاضر ہستیم۔ بعد ازان حضرتِ فاروق رضؓ از مدینہ منورہ و مضافات آن یکہزار[1] نفر منتخب نمودہ ابو عبیدہ را بمنصبِ سپہ سالاری مقرر فرمود۔

ابو عبیدہ را شرف صحبتِ جناب رسول اللہ صلعم حاصل نہ بود۔ یعنی از جملہ صحابہ رضؓ نبود و بنا بر آن بعضے را از تقررِ او بمنصبِ سپہ سالاری تردد پیداشد و شخصے بہ آزادی عرض کرد کہ اے عمر! این منصب جلیل باید کہ بہ یکے از صحابہ رضؓ دادہ شود چرا کہ در فوجِ اسلام صدہا صحابہ رضؓ حاضر ہستند پس سپہ سالار ہم لازم است کہ از صحابہ باشد۔ بمجرد استماعِ این حرف حضرتِ فاروق رضؓ بطرفِ صحابہ التفات نمودہ فرمود کہ ہمّت و استقلال موجبِ شرف و فضیلتِ شما بود۔ و خود شما این شرف را از دست دادہ اید۔ و این محال عقل است کہ کسانیکہ جرأتِ قتال نداشتہ باشند بمنصب سپہ سالاری مامور شوند با این ہمہ از انجا کہ دلجوئی صحابہ رضؓ

[1] این روایت بلاذری است و ابو حنیفہ دینوری ۵۰۰۰ نوشتہ است ۱۲ منہ

ازجملہ لوازم بود حضرت ابو عبیدہ رض را تاکید فرمود کہ در ہر معاملہ باصحابہ مشورہ کند و شرطِ آداب شان نگہ دارد۔

ایران از حملۂ اسلام کہ در عہدِ حضرت صدیق رض شدہ بود متنبہ شدہ و پوران دخت رستم را کہ فرزندِ فرخ زاد نائب الحکومہ خراسان و خیلے شجاع و صاحبِ تدبیر بود بہ حضور خواست و او را بہ وزارتِ حرب مقرر نمودہ گفت کہ تو مالکِ سیاہ و سپید ہستی۔ این بگفت و تاجِ سلطنت بر سرش نہاد و ارکان و اعیانِ سلطنت خطاب نمودہ تاکید تام کرد کہ از اطاعتِ رستم ابدًا انحراف نہ ورزند اہل فارس کہ نتیجۂ بے اتفاقی خود را مشاہدہ کردہ بودند از صدقِ دل باطاعت احکام پوران دخت سر نہادند و در عرصۂ قلیل نظم و نسقِ مملکت حسبِ خاطر خواہ صورت بست و در سلطنتِ فارس بارِ دیگر ہمان قوتِ از دست رفتہ باز آمد کہ در عہدِ ہرمز و پرویز بود۔

نخستین تدبیر رستم این بود کہ بہر طرف در اضلاعِ عراق بواسطۂ نقیبان خود جوشِ حمیّتِ مذہبی پیدا کرد و بمقابلۂ اسلام علمِ بغاوت برپا شد چنانچہ قبل از رسیدنِ ابو عبیدہ در ہمگی اضلاعِ فرات ہنگامۂ بغاوت برخاست و مقاماتے کہ در قبضۂ اسلام در آمدہ بود از تصرف بدر رفت پوران دخت برائے امدادِ رستم فوجے جرار آمادہ نمود۔ و نرسی و جاپان را بہ منصب سپہ سالاری

مقرر کرد۔ جاپان از روسائے نامورِ عراق بود و با عرب عداوت قدیم داشت۔ و نرسی خالہ زادۂ کسرے بود۔ و بعضے از ضلاع قدیم عراق بجاگیرش داخل بود این دو سپہ سالار از اطرافِ مختلف بصوبِ عراق روان شدند و از طرفِ مقابل ابو عبیدہ و مثنیٰ تا حیرہ رسیدہ بودند۔ چون خبر تہیۂ جنگ غنیم بگوشِ ایشان رسید بہ تقاضائے مصلحتِ وقت تا خفان پس آمدند و جاپان بمقام نمارق رسیدہ درآنجا خیمہ زن شد۔

دراثنائے این حال ابو عبیدہ فوجِ خود را باسرو سامان آراستہ و پیش قدمی نمودہ یورشش آورد و بمقام نمارق افواجِ فریقین صف آرا شدند۔ و بر میمنہ و میسرہ فوج جاپان جوشن شاہ و مردان شاہ کہ از بہادرانِ نامورِ ایران بودند مامور بودند و بہ بسیار جوانمردی و استقلال دادِ شجاعت دادند لاکن تاب مقاومت لشکرِ اسلام نیاوردہ ہزیمت یافتند و درعینِ معرکۂ کارزار گرفتار شدند مردان شاہ فوراً بقتل رسید و جاپان بمکر و افسون رہا شد چہ شخصے کہ اسیرش کرد۔ اورا نہ شناخت جاپان بوے گفت کہ مرا با این پیرانہ سالی چہ میکنی۔ از راہِ لطف مرا رہا کن و درعوض دو غلام جوان از من بگیر آن شخص سخنش پذیرفت و رہائیش داد۔ بعد ہا کہ جاپان را شناختند لشکریانِ اسلام غوغائے بسیار نمودند کہ ما این قسم دشمنِ قوی را کہ در پنجۂ ما افتادہ ست رہا نمیکنیم

ابوعبیدہ گفت در اسلام بدعہدی روا نیست۔

بعد از فراغت ازین معرکہ حضرت ابوعبیدہ بصوب کسکر نہضت فرمود۔ در آنجا نرسی با فوج کثیر آمادۂ کارزار بود و بندویہ وتیرویہ فرزندانِ خالِ کسرائے بر میمنہ و میسرہ مامور بودند و با این ہمہ نرسی در جنگ توقف مے نمود و انتظار از افواجِ امدادی داشت کہ از پائے تخت بہ کمکِ وے برآمدہ بودند۔ بعد از معرکہ عظیم نرسی شکست یافت و حضرت ابوعبیدہ خود بالذّات در مقاطیہ مقام کرد و چند دستۂ افواجِ اسلامی را بہر طرفِ ملک فرستاد و ہدایت کرد کہ ایرانیان را ہر جا کہ پناہ گزین شدہ باشند از آنجا بکشند و برانند۔

فرخ و فراوندا کہ روسائے بارو سمائے و زوابی بودند اطاعت اسلام قبول کردند۔ روزے از بہر اظہارِ عقیدت و خلوصیّت اطعمۂ خوش ذائقہ و بوقلمون تہیّہ نمودہ بحضورِ ابوعبیدہ فرستادند حضرت ابوعبیدہ استفسار نمود کہ این طعام برائے تمام فوج است یا محض برائے من۔ فرخ گفت کہ درین فرصت قلیل تہیّۂ طعام از برائے ہمہ فوج امکان نداشت۔ ابوعبیدہ از قبول دعوت اِبا کرد و گفت کہ در اسلام یکے را بر دیگرے ترجیح نیست۔

رستم بمجرد استماعِ ہزیمتِ افواجِ ایران مردان شاہ را کہ با عرب عداوتِ شخصی داشت و نوشیروان اورا بہ لحاظِ

تقدس بآبی خطاب بہمن بخشیدہ بود با چہار ہزار سپاہ بہ ساز و سامان بسیارے گسیل نمود و درفش کاویانی کہ از سالہائے دراز یادگار از خاندانِ کیانی ونسلاً بعد نسلٍ میراث ماندہ بود و آنرا دیباچۂ فتح و نصرت مے پنداشتند بر سرش سایہ افگن بود۔ بر ساحلِ شرقیٔ فرات در مقامے کہ بہ مروحہ شہرت دارد۔ افواجِ فریقین صف آراشدند۔ دریائے فرات در بین فریقین حائل بود۔ پس بہمن بہ حریفِ خود پیام داد کہ یا شما باین طرف عبور کنید یا ما بآن طرف عبور کردہ مے آئیم۔ جمیع سرکردگانِ فوجِ اسلام متفق اللفظ گفتند کہ مصلحت این ست کہ بہ ہمین طرف دریا باشیم لاکن حضرت ابوعبیدہ کہ سرشارِ نشۂ شجاعت بود گفت کہ این نشانِ نامردی ست۔ و منصب دارانِ عسکر را خطاب نمودہ گفت کہ فوجِ ایران عموماً گمان دارند کہ عرب مردِ میدان نیستند۔ چون این حرف بگوشِ غازیانِ اسلام رسید آتشِ جوشش و حمیّت در سینۂ ایشان اشتعال گرفت و حضرت ابوعبیدہ فرمان کمر بستن بفوج داد۔ مثنیٰ و سلیط کہ از منصبدارانِ بزرگِ فوج بودند۔ با این رائے اتفاق نداشتند و باعتبارِ عظمت و شانِ رتبہ از ابوعبیدہ برتر بودند ولے چون ابوعبیدہ اصرار کرد گفتند کہ اگرچہ بایقین داریم کہ اگر فوج از دریا عبور کند ہمہ غرق مے شوند۔ مگر خلیفۂ اسلام ترا منصب سپہ سالاری

امتیاز بخشیدہ واز اطاعت تو چارہ نیست چہ تخالف از امر امیر شیوۂ اسلام نمے باشد۔ الغرض جسر ہا ساختہ شد و جمیع فوج اسلام از دریا عبور کردہ بمقابلۂ غنیم صف آراشدند و چون میدانِ آنطرفِ دریا خیلے ناہموار و تنگ بود اسلامیان را فرصت نشد کہ فوج خود را ترتیبِ مناسب دہند۔

نظارۂ فوج ایران خیلے مہیب و عدّہ کثیرے از فیلانِ کوہ پیکر پیش روئے صفِ لشکر ایستادہ و زنگولہ ہائے بزرگ بر ہر یک آویختہ بود و چون فیلان حرکت میکردند۔ آوازِ بلند از زنگولہ ہا مے بر آمد۔ و اسپانِ سوارانِ ایرانی نیز از پاکر ہائے آہنی مسلّح بودند۔ سواران کلاہ ہائے بلند سمور پوشیدہ۔ و بسانِ وحوشِ صحرا بنظر مے آمدند۔ اسپانِ عربی کہ این قسم نظارہ گاہے ندیدہ بودند رم خوردہ قدم پس نہادند۔ حضرتِ ابو عبیدہ از مشاہدۂ این حال خیلے پراگندہ خاطر شد۔ و دید کہ تدارکِ فیلان ممتنع ست فوراً از اسپ خود فرود آمد و بر سپاہ نعرہ زد کہ اے جانبازانِ اسلام در صفِ فیلان کوہ پیکر داخل شوید و ہودہ ہا را با سواران بر زمین بزنید۔ بمجردِ نعرۂ سپہ سالار ہمگی سوارانِ فوج از اسپ فرود آمدند۔ و ریسمانہائے ہودہ ہا را بریدہ ہودہ نشینان را بر زمین زدند۔ لاکن فیلان بہر طرف کہ رُخ میکردند صف ہائے لشکر را پامال مے نمودند۔ ابو عبیدہ

این حال را مشاہدہ کردہ بر پیل سفید کہ سرخیل صف فیلان بود حملہ آورد و با زخم تیغ خرطومش را از سر جدا کرد و فیل پیش آمدہ سپہ سالار اسلام را بخاک انداخت و پائے بر سینہ اش نہادہ استخوان ہائیش را ریزہ ریزہ کرد۔

چون ابوعبیدہ جام شہادت نوشید برادرش حَکَم علم بدست گرفت و بر ہمان فیل حملہ آور شد و فیل را نیز مانند برادرش زیر پا نمود۔ این جور ہفت نفر دیگر کہ ہم نسب ابوعبیدہ و از خاندان ثقیف بودند۔ نوبت بہ نوبت علم را بدست گرفتند و شہید شدند آخر مثنیٰ علم بدست گرفت و بے صورت معرکہ تغییر یافتند فوج رو بگریز نہادند۔ و طرفہ تر اینکہ لشکر غنیم پیش دستی کردہ تختہ ہائے جسر را شکستند تا احدے از لشکر اسلام جان نبرد و بے فوج حواس خود را باختند و ہر کہ در ہزیمت راہ پل نیافت خود را بآب انداخت۔ مثنیٰ پل را مرمت کرد و یک دستہ سوار را مامور کرد کہ فراریان را بہ اطمینان از پل بگذرانند و خود با جمعے از جانبازان اسلام بمقابلہ غنیم ایستاد و تا بحدے داد ثابت قدمی داد کہ در مقابل طوفان فوج غنیم یک گونہ سد راہ گردید با این ہمہ بعد از حساب معلوم شد کہ از جملہ ۹۰۰۰ سپاہ فقط سہ ہزار نفوس زندہ ماندہ و بقیہ بہ شہادت رسیدہ اند۔

در تاریخ اسلام فرار از میدان جنگ نادر الوقوع یافتہ

وچون این جور واقعہ بظہور آمد اثرش خیلے افسوسناک بودہ۔ اشخاصیکہ درین معرکہ بداغ فرار لکہ دار شدند مدتِ مدیدے خانہ بدوش بودند و ازبسکہ ننگ و عار دامنگیرِ شان بود بخانہ ہائی خود نیامدند و اکثر اوقات در جزع و فزع بودند و از چشم مردم نہان ماندند۔ خبر ہزیمت بمدینہ منورہ رسید و عالمِ شیون برپا شد۔ و اہلِ مدینہ از کم طالعیِ مسلمانان دستِ حسرت بدندانِ تاسّف مے گزیدند۔ و کسانیکہ در مدینہ رسیدہ و پنہان شدہ بودند از خانہ بدر نمے شدند۔ حضرتِ فاروق خود بہ نفسِ نفیس پیشِ آنہا میرفت و دلجوئی مے کرد۔ کہ شما در جمع (او متحیزاً الیٰ فئۃ) داخل ہستید۔ ولے باین تاویل اطمینان نمے یافتند۔

بقولِ بلاذری این واقعہ بروز شنبہ در ماہِ رمضان سنہ ۱۳ھ بوقوع آمدہ۔ و از صحابۂ نامورکسانیکہ درین معرکہ تاجِ شہادت پوشیدند سلیط و ابوزید انصاری و عقبہ و عبداللہ پسرانِ قبطی ابن قیس یزید ابن قیس انصاری۔ ابوامیہ الفزاری وغیرہ بودند۔

واقعہ بویب۔ رمضان ۱۴ھ ۶۳۵ء

ازین شکست طبیعِ حضرتِ فاروق رضؓ خیلے برہم شد۔ و تہیّہ

جنگ را بکمال جوش و سرگرمی فرمان داد و در جمیع اطرافِ عرب خطبا و نقبا را مامور کرد تا از تقریرہائے پرجوش در تمام طوائفِ عرب آتشِ جوشِ قومی را مشتعل سازند قبایلِ عرب ہم از ہر طرف گرد آمدند۔ چنانچہ مخنف ابن سلیم سردار قبیلۂ ازد با ۷۰۰ نفر جمعیّتِ خود حاضر شد و از قبیلۂ بنو تمیم یک ہزار نفر بسرکردگیِ حصین ابن معبد حاضر آمدند و نیز عدی ابن حاتم طائی با عدّۂ بزرگے از قومِ خود رسید و ہمین منوال از قبایلِ رباب و بنو کنانہ و خثعم و بنو حنظلہ و بنو ضبّہ سردارانِ ہر قبیلہ با جمعیّت ہائے فراوان گرد آمدند و این جوشِ قومی در قبایلِ عرب بحدّے انتشار گرفت کہ سرکردگانِ قبایلِ نمر و تغلب کہ آئین نصارٰے داشتند نیز بدربارِ خلافت حاضر آمدہ عرض کردند کہ چون عرب را با عجم مقابلہ است ما نیز درین معرکۂ قومی با قومِ خود شریک ہستیم۔ از قبایلِ مذکورہ ہزارہا نفر با سردارانِ قوم ہمراہ آمدند و سینہ ہائے شان از جوشِ قومی بمقابلۂ عجم لبریز بود۔

اتفاقاً درہمین ایام جریر بجلی بدربارِ خلافت حاضر آمد و او یکے از سرکردگانِ نامورِ عرب بودہ و وقتے بحضرتِ پیغمبر عرض کردہ کہ بر قبیلۂ خودش سردار مقرر شود جنابِ رسول اللہ صلعم درخواستِ او را بمعرضِ قبول آورد ولے نوبت باجرا نہ رسید۔ درین وقت کہ بحضورِ فاروقِ اعظم حاضر شد جنابِ ممدوح کل عمالِ عرب

رابذریعۂ فرمان اعلان داد کہ اشخاص قبیلۂ جریر بہر جائے کہ باشند بتاریخ معیّنہ پیش او گرد آیند۔ جریر این جمعیت عظیمہ را با خود گرفتہ مکرّر بہ مدینہ حاضر آمد۔

مثنیٰ ہم خطباء و نقباء را بسرحدات عراق فرستاد۔ و عدّہ بزرگے از فوج جمع آوری کرد و چون بملکۂ ایران پوران دخت خبر رسید فرمان داد کہ از فوجِ خاصہ ۱۲۰۰۰ سوار منتخب و بہ سرکردگی مہران ابن مہرویہ ہمدانی در میدانِ جنگ گسیل کردند و وجہِ موجہ در انتخابِ مہران آن بود کہ او در عرب تربیت یافتہ بود و اندازۂ زور و قوت عرب را بوجہ احسن سنجیدہ میتوانست۔ بویب نام مقامے ست از مضافات کوفہ۔ افواج اسلام در آنجا نزول کردند و مہران ہم از پائے تخت ایران نہضت نمودہ در بویب رسید و بہ آن لب دریائے فرات خیمہ زن شد۔ بروز دیگر علی الصباح از فرات عبور نمودہ با ساز و سامانِ بسیار بسر رشتۂ لشکر آرائی مصروف شد۔ مثنیٰ بکمالِ حسن تدبیر ترتیب لشکر نمود و افواج را بر حصصِ مختلفہ تقسیم کرد و ہر دستۂ از فوج را بمنصبدارِ خاصی سپرد۔ چنانچہ مذعور را بر میمنہ و نسیر را بر میسرہ و مسعود را بر سپاہِ پیادہ و عاصم را بر مطوّعہ و عصمہ را بر ہراول کہ عبارت است از طلایہ مقرر کرد۔ چون لشکر ترتیب یافت۔ مثنیٰ خود بنفس بر تمامِ فوج دورہ کرد و پیشِ ہر علم ایستادہ

لشکر را بہ الفاظِ ذیل خطاب مے نمود۔ ہاں اے بہادران وجانبازانِ عرب مبادا حرکتِ شما ازبرائے کلِّ عرب موجب ننگ وعار گردد۔

در فوجِ اسلامی قاعدۂ مقررہ این بود کہ چون رئیس فوج نعرۂ اللہ اکبر ۳ بار بہ تکرار بلند مے کرد افرادِ لشکر در تکبیر اول اسلحۂ خود را آراستہ میکردند و در تکبیر دوم اسلحۂ خود را بہ اندازہ برابر میکردند و بہ تکبیرِ سوم حملہ مے آوردند۔ مثنیٰ از تکبیر ثانی ہنوز فارغ نہ شدہ بود کہ سپاہِ ایران حملہ آور شد۔ بمشاہدۂ این حال لشکرِ اسلام جوشِ خود را ضبط نتوانستند۔ وبعضے از صفِ لشکر بر آمدند۔ مثنیٰ بہ غضب شد وریش بدندان گرفتہ نعرہ زد برائے خدا اسلام را رسوا نسازید۔ از نعرۂ سپہ سالار ہمہ باز آمد وہر کس بہر جائے کہ بود بے حس وحرکت بایستاد۔ بتکبیر چہارم مثنیٰ حملہ آور شد۔

سپاہِ عجم نعرہ ہائے رجز خوانی را بلند کردہ میدانِ جنگ را میدانِ محشر ساختند۔ مثنیٰ افواج را مخاطب نمودہ بہ آوازِ بلند گفت۔ ازین نعرہ ہائے دل نشوید واینہا را بیش از بانگ طبل تہی نہ پندارید۔ بعد سرکردگان اقوامِ نصارٰے را کہ در لشکرِ عرب شریک بودند۔ مخاطب نمودہ گفت اگرچہ شما آئینِ نصرانیت دارید و لے قومِ ما ہستید۔ وامروز معاملۂ قومی پیش آمدہ من

بر مہران حملہ مے آرم شما ہمراہِ من باشید۔ آنہا نعرۂ لبیک بلند کردند۔ مثنیٰ ہر دو سپہ سالارِ اقوامِ نصاریٰ را در رکاب خود گرفتہ بر مہران زد و در حملۂ اول میمنۂ مہران را شکست دادہ داخلِ قلب شد عجم بارِ دیگر پائے استقلال فشردہ بہ آن شدت حملہ آوردند کہ پائے لشکرِ اسلام بلغزید۔ مثنیٰ بہ آوازِ بلند نعرہ زد کہ اے اہلِ اسلام کجا مے روید۔ خود من ایستادہ ہستم چون این آواز بگوشِ آنہا رسید ہمہ رجوع نمودند۔ مثنیٰ[1] جمعیتِ پراگندہ را فراہم آوردہ بارِ دیگر حملہ آور شد۔ درین وقت مسعود برادرِ مثنیٰ را کہ یکے از شجاعانِ نامیِ لشکرِ اسلام بود جراحتِ کاری رسید و جان بحق سپرد و دستۂ فوج کہ در رکابِ او بود دامنِ ہمت از دست داد۔ مثنیٰ صورتِ حال را مشاہدہ نمودہ بر دستۂ فوجِ مذکور نعرہ زد کہ اے مردان بکوشید و بیدل نشوید اشخاصِ اشرف این طور جانبازی میکنند۔ ہوش کنید مبادا کہ علم ہائے شما خم شوند۔ مسعود ہم وقتیکہ زخم خوردہ و بر زمین افتاد گفت زنہار از مرگِ من بیدل نشوید۔

مدتِ درازے عرصۂ کارزار گرم بود۔ انس ابن ہلال کہ سر کردۂ قومِ نصاریٰ بود و بکمالِ جانبازی دادِ جوانمردی میداد زخمِ کاری خوردہ بر زمین افتاد۔ مثنیٰ از اسپ خود را بینداخت

---

[1] الاخبار الطوال لابی حنیفۃ الدینوری ۱۲

واو را در کنارِ خود گرفت و به پہلوئے مسعود برادرِ خود دراز کرد۔ اگرچہ خیلے منصبداران جلیل القدر از فوجِ اسلام بہ قتل رسیدند و لے در استقلال و ثابت قدمی مثنّےٰ یک سرمو فرق نیامد۔ و ازیں جہت نسیمِ فتح بر لشکرِ اسلام وزید۔ فوجِ قلب از اہلِ عجم بہ کمال استقلال معرکہ آرائی کرد۔ و بہ کلی ہلاک شد۔ شہر براز کہ یکے از سرکردگان نامی بود بدستِ قرط کشتہ شد۔ با ایں ہمہ مہران بہمان استقلال ایستادہ بود و بکمالِ شجاعت تیغ بکف دادِ شجاعت میداد و ناگاہ نوجوانے از قبیلۂ تغلب بیک زخمِ کاری کارش تمام کرد۔ چون مہران از سرِ اسپ افتاد نوجوان برجست و بر ہمان اسپ نشست و باہنگِ فخر و مباہات نعرہ زد کہ منم نوجوانِ تغلب و قاتلِ رئیس عجم[1]۔

ہمینکہ مہران ہلاک شد جنگ بہ اختتام رسید و لشکرِ عجم بحالتِ سراسیمگی رو بگریز نہاد۔ مثنّےٰ فوراً خود را بر سرِ جسر رسانید و سدِّ راہ از فراریانِ لشکرِ غنیم شد۔ و لشکرِ عرب را خطاب نمودہ گفت۔ ہان! متنفسے را از لشکرِ دشمن زندہ نہ گذارید۔ بقولِ بعض مورخین دریں مقدمہ بقدر نعش بے شمار یادگار نماندہ است۔ بعد از مدتے کہ سیاحان را در ان نواحی گذر افتادہ بہر طرف

[1] طبری بروایت سیف ۱۲

تودہ ہائے استخوانہا دیدہ اند - از اثر این فتح رعب و سطوتے کہ عجم را بر عرب طاری بود محو شد - و عرب یقین دانست کہ کہ آثار زوال سلطنت کسرے پدید آمدہ - از خود مثنیٰ منقول است کہ قبل ازین بارہا با اہل عجم معرکہ آراشدہ ام و دران وقت ہا یکصد نفر از عجم بر یکہزار عرب غالب بودہ و امروز یک نفر عرب بر دہ نفر عجم غالب است -

بعد ازین معرکہ لشکر اسلام در تمام علاقہ ہائے عراق منتشر شد - در مقامیکہ اکنون شہر بغداد آباد است در آن عہد یک بازار عظیم منعقد مے شد - مثنیٰ عین بروز بازار حملہ آورد - اہل بازار تاب مقابلہ نیاوردہ بہر طرف کہ راہ گریز دیدند رو بفرار نہادند و خیلے نقد و جنس در دست لشکر اسلام افتاد -

چون خبر ہزیمت لشکر ایران بہ پایۂ تخت رسید - مردم یک زبان شدہ گفتند کہ نتیجہ حکومت زنانہ و نفاق باہمی ہمین باشد - فوراً پوران دخت را از سلطنت خلع و یزدگرد را کہ ۱۶[1] سالہ و ہمین یک تن از خاندان ذکور کسرے ماندہ بود بر تخت سلطنت نشاندند و اہالی برستم و فیروز کہ از طرفے باہم دشمن و از طرفے زور بازوئے دولت بودند خطاب کردہ گفتند اگر اکنون باتفاق ہم سر رشتہ از امور سلطنت نمایید ہر دوئے

[1] بقول ابو حنیفہ دینوری ۱۶ سالہ بود و بروایت طبری ۲۱ سالہ ۱۲

شمارا سر از تن جدا میکنیم۔ الغرض تخت نشینی یزدگرد باز در قالب
سلطنت روح تازہ دمید و منصب دارانِ نظامی و ملکی بہر جائے
و بہر خدمتے کہ بودند بہ کارہائے محولۂ خود از جان و دل متوجہ شدند۔
قلاع و قشونہائے نظامی از سرِ نو ترمیم پذیرفت و در بعضے از مقامات
عراق کہ بتصرف اسلام در آمدہ بود بہ امدادِ دولتِ عجم علمِ بغاوت
بلند شد و جمیعِ مقاماتِ مفتوحہ از دست اسلام بدر رفت۔

حضرت فاروق رض برین حال اطلاع یافت و فوراً مثنٰے را
فرمان داد کہ افواج پراگندہ را از ہر طرف باز خواستہ بصوبِ سرحدِ
عرب معاودت کند و قبایل ربیعہ و مضر را کہ در حدودِ عراق جابجا
منتشر بودند ہم امر کند کہ بتاریخ معیّنہ جمع شوند۔

خود حضرت فاروق رض ہم بکمال سرگرمی در تہیۂ سامانِ جنگ
مصروف شد و در جمیع اطرافِ عرب نقبا فرستاد کہ در مضافاتِ
عرب بہر جائیکہ شخصے بہادر یا رئیس یا صاحبِ تدبیر یا شاعر
یا خطیب یا اہل الرائے قابل باشد فوراً بدربارِ خلافت حاضر آید
و از آنجا کہ ایامِ حج فرا رسیدہ بود خود بہ نفسِ نفیس بعزمِ حج بصوب
مکۂ معظمہ نہضت فرمود و ہنوز از حج فارغ نہ شدہ بود کہ از ہر طرف طوفانِ
قبایلِ عرب برخاست۔ چنانچہ سعد ابن وقاص ۳ ہزار نفر فرستاد
کہ ہر فرد از آنہا صاحب تیغ و علم بود و از قبایلِ حضرموت و صدف و مذحج
و قیس و عیلان سردارانِ نامی با ہزارہا نفر جمعیت حاضر آمدند۔

از قبایل مشهور جمعیت قبیلهٔ یمن یکهزار نفر و از قبیلهٔ بنو تمیم
و رباب چهار هزار نفر و از بنو اسد ۳ هزار نفر بودند۔

حضرت فاروق رض بعد از فراغت حج به مدینه منوره باز آمد۔
در اینجا تا نظر کارے کرد همین انبوه و ازدحام مردم بود پس فرمان داد
که لشکر خوب به ترتیب آراسته شود که من خود فخر سپه‌سالاری
لشکر اسلام حاصل میکنم۔ چنانچه طلحه را بر هراول و زبیر را بر میمنه
و عبد الرحمن ابن عوف را بر میسره معین فرمود۔ چون سر رشته
انتظام لشکر بهمه جهت مکمل شد۔ حضرت علی رض را در امر
خلافت وکیل ساخت و خود از مدینه منوره بر آمده بصوب عراق
نهضت فرمود و چون دیدند خلیفهٔ اسلام خود بنفس[3] مستعد و آماده
کارزار است همه مسلمانان کمر همت بمیان جان چست بسته
دل بر مرگ نهادند۔ لشکر اسلام بچشمهٔ صرار که از مدینه بمسافت
۳ میل واقع است مقام کرد و این منزل اول سفر فاروقی رض بود۔
و چون نظر به بعض مصالح ملکی مناسب نه بود خلیفهٔ اسلام خود بمعرکهٔ
کارزار برود در آن منزل با جمیع فوج مشوره فرمود۔ عوام بیک زبان
گفتند که اے امیر المومنین سر رشتهٔ این مهم بدون از وجود
مبارک صورت ندارد۔ ولے بعضے از صحابهٔ جلیل القدر که از
نشیب و فراز معاملات ملکی با خبر بودند بر خلاف رائے عوام
بودند۔ عبد الرحمن ابن عوف گفت نتیجهٔ جنگ از دو صورت

غالی نمی باشد کہ عبارت ست از فتح یا شکست۔ و اگر خدانخواستہ
لشکر اسلام ہزیمت خوردہ وجود مبارک خلیفہ را اذیتے رسید کار اسلام
خاتمہ پذیرد۔ حضرت فاروق رض بجائے خود بلند شد۔ و نُطقِ
مؤثرے فرمودہ عوام را خطاب نمودہ گفت من از دل میخواستم
کہ برائے شما کار یکے شوم لاکن اکابر صحابہ بر این رائے اتفاق ندارند۔
غرض باتفاق آرائے صحابہ قرار گرفت کہ حضرت فاروق رض
خود منصب سپہ سالاری را اختیار نکند۔ لیکن درین صورت
اشکالے پیش آمد چہ کہ شخصے دیگر بنظر نمے آمد کہ متحمّل این بارِ
گران شود۔ ابوعبیدہ و خالد بمہمّات شام مصروف بودند
بحضرت علی کرم اللہ وجہہ تکلیف کردند۔ جناب موصوف اِبا
نمود۔ درین وقت عبدالرحمن ابن عوف دفعتہً بجائے خود ایستاد
و گفت کہ من یافتم۔ حضرت فاروق رض فرمود کدام۔ عرض کرد کہ
سعد ابن ابی وقاص۔

سعد از جملہ صحابۂ عظیم الشان و خالِ جناب رسول اللہ
صلعم بود۔ و شجاعتش در عرب مسلّم لاکن در تدابیر جنگ و
قابلیّتِ منصب سپہ سالاری من کل الوجوہ بروے اطمینان
کامل نبود۔ و بناءً علیٰ ذلک حضرت فاروق رض را یک گونہ تردّدے
پیدا شد و از رائے عبدالرحمن ابن عوف تائید نمودند و او ناچار
منظور فرمود۔ و احتیاطاً مہمّاتِ لشکر را ہمہ در قبضۂ خود داشت

بلے از آغاز تا انجام در ہر معرکۂ جنگ راجع بہ نقل و حرکتِ فوج
و انتظامِ حملہ و ترتیبِ لشکر و تقسیمِ افواج فرامین و ہدایاتِ
مفصّل از دربارِ خلافت صادر مے شد و ہیچ معاملہ بدون از ہدایت
و اجازۂ آستانِ خلافت سرانجام نمے یافت حتّٰی کہ منازلِ
او تراقِ افواج را از مدینہ تا عراق ہم خود بہ زبانِ مبارک معین فرمود۔
چنانچہ مورخ طبری نام بنام تصریح منازل نمودہ۔

فی الجملہ سعد علمِ سپہ سالاری را بدست گرفتہ از مدینہ کوچ
کرد۔ بعد از طے ۱۷ یا ۱۸ منزل بمقام ثعلبہ[1] رسید۔ و در آنجا
او تراق نمود۔ ثعلبہ از کوفہ بمسافتِ ۳ میل واقع و از سبب
افراطِ آب و خوبی مقام در آنجا ماہ بماہ یک بازار منعقد مے شد۔
سعد با لشکرِ اسلام مدت ۳ ماہ در آنجا قیام کرد۔ مثنّٰی با
ہشت ہزار جمعیتِ سپاہ بمقامِ ذی قار او تراق داشت کہ
درین جملہ ۶۰۰۰ نفر از قبیلۂ بکر ابن وائل بود و چشم براہِ سعد بود
تا باتفاق بطرفِ کوفہ کوچ کنند۔ لیکن از جراحت ہائے کہ در
معرکۂ جسر باو رسیدہ بود صحت نیافتہ آخر جان شیرین بجان
آفرین سپرد۔ و درین جا معنّٰی برادر مثنّٰی با سعد ملاقی شد۔ و
ہر چہ راجع بامورِ مہمّہ از زبانِ مثنّٰی شنیدہ بود با سعد بیان

---

[1] بقول بلاذری ثعلبہ و بقولِ طبری زرود است۔ این ہر دو مقامات بایکدگر خیلے
قریب و متصل واقع است۔ منہ

کرد و چون حضرت فاروق رض تاکید فرموده بود که کیفیت را
از هر منزل و مقامِ او تراق مفصّل بدربارِ خلافت هر وقته بفرستند
سعد نقشهٔ منزل را با وسعت و کیفیتِ فرودگاهِ لشکر و حقیقتِ
رسد وغیره بدربارِ خلافت ارسال کرد و از طرفِ خلیفهٔ اسلام
یک فرمانِ بسیط و مفصّل شرفِ ورود یافت که در آن هدایاتِ
ضروری راجع به ترتیب و قواعد افواج مندرج بود - برطبق فرمان
مذکور سعد تخمین از کل فوج شمار برگرفت و عدد اش سی هزار
برآمد - میمنه و میسره را قسمت نمود - هر دستهٔ فوج را تحتِ
یک منصبدارِ مختص مامور کرد - تفصیل دستهای افواج و
سرعسکران بقرار بیانِ طبری از نقشهٔ جدول ذیل ظاهر می شود:-

نام حصّهٔ فوج	نام سرکردهٔ فوج	کیفیت مختصر
هراول	زهره ابن عبدالله ابن قتاده -	در ایامِ جاهلیت پادشاه نجران بود - بحضور جناب رسول الله صلعم از طرفِ قوم خود بوکالت آمده بود - و به اسلام مشرف شده و از صحابه بوده -
میمنه (فوج دستِ راست) -	عبدالله ابن المعتصم -	

نامِ حصۂ فوج	نام سرکردۂ فوج	کیفیت مختصر
میسرہ (فوج دستِ چپ)۔	شرحبیل ابن السمط۔	شخصے نوجوان بود و در جنگِ مرتدین شہرتِ بسیار حاصل کردہ بود۔
ساقہ (فوج عقب)	عاصم ابن عمرو التیمی	
طلایہ (فوجِ کشف)	سواد ابن مالک	
مجرد (فوج بیقاعدہ)	سلمان ابن ربیعہ باہلی	
پیادہ	حمال ابن مالک اسدی	
شتر سوار	عبد اللہ ابن ذی السہمین	
قاضی و خزانہ دار	عبد الرحمٰن ابن ربیعۃ الباہلی۔	
رائدکہ عبارت از مہتمم رسد و آذوقہ میباشد۔	سلمان پارسی۔	از صحابۂ معتبر و باشندۂ فارس بود۔
مترجم	ہلال ہجری	
منشی	زیاد ابن ابی سفیان۔	
طبیب[1]		

[1] متاسفانہ طبری اسمائے اطبائے نظام را بیان نہ کردہ و برہمین کفایت نمودہ کہ میگوید حضرتِ فاروق رضا اطبا نیز با فوج فرستاد ۱۲ منہ

ازجملہ امرائے اعشار ۷۰ نفر صحابہ از اہل بدر و ۳۰۰ صد نفر از صحابۂ بیعة الرضوان بودند و ہمین قدر از صحابۂ فاتحین مکہ بودہ و باقی ہفت صد نفر تابعین و از اولاد صحابہ بودند۔

سعد ہنوز از شراف حرکت نکردہ بود کہ از دربار خلافت فرمانے دیگر شرف صدور یافت متضمن بر اینکہ از شراف برآمدہ در قادسیہ مقام کنند و قشون لشکر را این جور ترتیب دہد کہ بطرف پیش زمین عجم و بطرف پشت کوہستان عرب باشد برائے آنکہ اگر فتح دست دہد تا ہر جا کہ بخواہند غنیم را تعاقب کنند و اگر خدانخواستہ معاملہ برعکس شود پس آمدہ در کوہستان بتوانند پناہ گرفت۔ قادسیہ مقامے بود خیلے سرسبز و شاداب و از سبب نہرہا و جسرہا بسیار مشہور۔ حضرت عمر فاروق رض در ایام جاہلیت اکثر از آن جاہا گذشتہ بود و از ہیئت و کیفیت موقع بخوبی واقفیت داشت چنانچہ در فرمان اسمی سعد موقع و محل قادسیہ ہم مذکور بود با این ہمہ نظر بہ احتیاط مزید سعد را تاکید فرمود کہ نقشہ سرزمین قادسیہ ارسال بآستان خلافت نماید زیرا کہ بعضے امور جزوی را از این جہت درج فرمان نکردہ ام کہ حالات تفصیلی در باب مقام و موقع بیاد نیست بر طبق فرمان مبارک سعد حدود و حالات موقع جنگ را بہ تفصیل عرضہ داد۔ چون اجازۂ کوچ از دربار خلافت رسید۔ سعد از

شراف روانہ شد و بمقام غذیب رسید کہ ذخیرۂ سامانِ حرب عجم در آنجا بود و بدون ہیچگونہ مشقت بدست آمد۔ چون سعد بہ قادسیہ رسید بہر طرف نفرے فرستاد تا کشفِ احوالِ غنیم کنند و آنہا خبر آوردند کہ رستم پسر فرخ زاد بمنصب سپہ سالاری متعین شدہ۔ و از مدائن حرکت کردہ بمقام ساباط اوتراق دارد۔ سعد حضرت فاروق رضہ را ازین حال آگہی داد و از دربارِ خلافت فرمانے بدین مضمون شرفِ صدور یافت کہ قبل از معرکۂ کارزار چند نفر را بطریق سفارت بفرستید و غنیم را بہ قبولِ اسلام ترغیب دہید۔ و سعد از سرکردگان قبائلِ عرب چہاردہ نفر را کہ بلحاظِ اوصافِ مخصوصہ در تمام عرب امتیاز داشتند منتخب نمود مانند عطارد ابن حاجب و اشعث ابن قیس و حارث ابن حسان و عاصم ابن عمرو و عمرو معدی کرب و مغیرہ ابن سقیفہ و معنی ابن حارثہ کہ نظر بہ قد و قامت و وجاہت و رعبِ ظاہری در تمام عرب مشہور و نامور بودند و نعمان ابن مقرن و بسر ابن ابی ہم و حملہ ابن جویہ و حنظلہ ابن ربیع التمیمی و فرات ابن حیان العجلی و عدی ابن سہیل و مغیرہ ابن زرارہ در تدبیر و حزم و سیاست بے نظیر بودند۔

پایۂ تختِ خاندانِ ساسانی از قدیم اصطخر بود لاکن نوشیروان مدائن را دار السلطنۃ قرار داد و بعد ہا پایۂ تخت ہمین مدائن قرار

گرفت مدائن از اردوگاهِ لشکرِ سعد یعنے قادسیه بمسافت ۳۰ یا ۴۰ میل واقع بود۔ سفرائے اسلام که بر اسپانِ عربی سوار بودند راهِ راست بمدائن رسیدند۔ و در راه بهر جائے که میگذشتند هجومے از تماشائی ها مے شد تا قریبِ آستانهٔ سلطنت قیام نمودند۔ هرچند بظاهر وضعِ آنها خیلے بے تکلّف و ساده بود۔ بلکه اسپهائے شان زین هم نداشتند و خود شان اسلحه لاکن با این همه آثارِ بے باکی و جرأت و شهامت از ناصیهٔ ایشان آشکار بود و تماشائیان ازان متأثر مے شدند۔ اسپانِ سواری شان خیلے تیز رفتار بودند۔ گویا که از زیرِ رانهائے سواران می برآمدند و سم هائے خود را متواتر بر زمین مے زدند۔ تا صدائے ضربِ سم بگوشِ یزدگرد رسید و بعد از استفسار معلوم شد که سفرائے اسلام آمده اند۔ این شنید و بکمالِ شان و شوکت دربار را بیاراست و سفرا را به حضور خواست و آنها جُبّه هائے عربی در بر و رداهائے ورا بر دوش و تازیانه ها در دست داخلِ دربار شدند۔ از آنجا که در معارکِ سابقه شجاعتِ عرب بر تمام ایران مسلّم گشته بود یزدگرد که سفرائے عرب را باین حال مشاهده نمود یک گونه هیبتے بر دلش طاری شد۔

اهل ایران بالعموم عادتِ فال گرفتن داشتند۔ یزدگرد پرسید که چادر را در زبانِ عربی چه میگویند۔ گفتند برد۔ یزدگرد بلحاظ

محاورۂ فارسی گفت کہ جہان بر د بعد پرسید کہ تازیانہ را در لغت عرب چہ میگویند؟ گفتند سوط - یزدگرد گمان کرد کہ سوخت میگویند پس گفت کہ فارس را سوختند - ازاین فالہائے بد اہلِ دربار ہمہ برہم شدند - ولے آدابِ دربارِ شاہی مانع حرف زدن بود - بعد سوال کرد کہ شما درین ملک بچہ کار آمدہ اید - نعمان ابن مقرن کہ رئیس از ہیئتِ سفارت بود بجواب دادن پیش شد ونخستین بعبارتِ مختصر حالاتِ اسلام را بیان نمود وبعد گفت کہ ما بجمیع عالم دو چیز عرضہ میکنیم - جزیہ وشمشیر - یزدگرد گفت شاید از یادِ شما رفتہ کہ در چہار دانگِ عالم ہیچ قوم مانندِ شما ذلیل وبدبخت نبود وچون حرکتِ بغی وعناد از شما سر مے زد - از طرفِ دولتِ ما بنامِ زمینداران سرحد فرمان صادر مے شد کہ شما را بتازیانۂ تادیب تنبیہ نمایند -

ہیئتِ سفرا بجواب این سخن سکوت نمود - لیکن مغیرہ ابن زرارہ خود را ضبط نتوانست - وبجائے خود ایستاد وگفت کہ این مردم یعنی ارکانِ سفارت از روسائے عرب میباشند وازبسکہ صاحبِ حلم ووقار ہستند عادت ندارند زیادہ بگویند ہرچہ گفتہ اند لاریب سزاوارِ تحسین ہست - ولے برخے سخنانِ ضروری از پیشِ شان فوت گشتہ کہ اکنون من بیان میکنم - شک نیست کہ ما مردم بدبخت وگمراہ بودیم وروز وشب

باہم کشت وخون داشتیم و دختران خود را زندہ در گور مے کردیم اما خدائے تعالےٰ پیغمبرے را بما فرستاد کہ در حسب ونسب از کل اہل عرب ممتاز بود۔ نخستین با او مخالفت نمودیم و گفتارِ صدق شعارش را تکذیب کردیم و ہرگاہ قدم فرا پیش مے نہاد ما پس می شدیم لاکن بمرورِ زمان سخنہائش در دلِ ما جا گرفت۔ قولش مطابقِ وحی الٰہی بود۔ و فعلش موافقِ حکم خداوندی۔ بما فرمان داد کہ مذہب اسلام را بر جمیع عالم عرضہ داریم وکسانے کہ در حلقۂ اسلام داخل شوند در حقوق با ما برابر باشند۔ وکسانے کہ از قبولِ اسلام انکار کنند و برادائے جزیہ رضا دہند در ذیلِ حمایتِ ما باشند و ہر کہ ہیچکدام از ین ہر دو قبول نہ کند با او بزبانِ شمشیر سخن گوئیم۔ یزدگرد در آتشِ غضب درگرفت وگفت اگر قتلِ سفراء جائز مے بود احدے را زندہ نمیگذاشتم۔ این بگفت و یک طبقۂ خاک خواست وگفت کدام یک از شما صاحب عزت تر ہست عاصم ابن عمرو پیش شد وگفت کہ من۔ ملازمانِ دربارِ شاہی ہمان طبقہ را بر سرش نہادند و نفری ہیئت سفارت شادی کنان بحضورِ سعد حاضر آمدند وگفتند کہ فتح مبارک چرا کہ حریف خاکِ خود را بما سپرد۔

بعد ازین تا چند ماہ فریقین بحالتِ سکوت بودند۔ رستم کہ از طرفِ سلطنتِ فارس از برائے سر رشتۂ این مہم مامور بود۔

با افواجِ خود از ساباط ہیچ جنبشے نکرد و ہر چند کہ از دربار شاہی فرامین بتاکید تمام ہر وقتہ صادر مے شد۔ در معرکۂ جنگ تاخیر میکرد و درین مدت عسکرِ اسلام بر دہہاتِ قرب و جوار یورش بردہ آذوقہ و علف از بہر خود و مراکب خود تہیّہ مے کردند۔ در اثنائے این حال بعضے رؤسا از آن طرف باین طرف آمدند۔ و جوشن ماہ کہ بخدمت اخبار نویسی سرحد مامور بود از آن جملہ بود۔ مدتے بر این منوال گذشت و معاملہ طول کشید و جوق جوق از رعایائے ایران بحضور یزدگرد حاضر آمدہ دادخواہی میکردند۔ کہ بایست سر رشتہ از بہرِ حفظِ جان و مال ما شود و رنہ اطاعتِ عرب را قبول میکنیم اخیراً رستم ہیچ چارہ ندید و ناچار بمقابلِ اہلِ سلام حرکت نمود۔ و با شصت ہزار جمعیت سپاہ از ساباط بر آمد و قادسیہ را فرودگاہ ساخت و افواجِ ایران ہر جا کہ میگذشت۔ خیلے بے اعتدالی ہا میکرد۔ منصبدارانِ نظامی مے نوشی با فراط مے نمودند و از غایتِ مستی پاسِ ننگ و ناموسِ رعایا ہم ندا شتند از ین وقائعِ اسفناک مردم دانستند کہ آثارِ زوالِ سلطنتِ ایران پدید آمدہ۔

از روزیکہ افواجِ رستم از ساباط بر آمد۔ سعد جاسوسانِ خود را بہر طرف فرستاد کہ ہر وقتہ از حرکاتِ غنیم ہو بہو اطلاع دہند و از برائے کشفِ این امور کہ فوجِ غنیم بچہ قسم است و ترتیب

او چگونه است و رخ لشکر در فرودگاه بکدام طرف مے باشد
بعضے از منصبداران نظامی را مامور کرد و ایشان را در اثنائے
انجام دادن این خدمت بعض اوقات با غنیم اتفاق مقابلہ هم
مے افتاد - چنانچه شبانگاہے طلیحه به تغییر لباس در لشکرگاهِ
رستم داخل شد و در آنجا اسپے گرانبها بر آخور ایستاده
دید - جلوئش را به شمشیر بریده با جلوے خود بست و
روان شد - درین وقت مردم بیدار شدند و تعاقب
نمودند - صاحبِ اسپ از سرگردگانِ نامور بود و از عهدهٔ مقابله
یک هزار سوار بر آمده مے توانست با دو سوار خود را نزدیک
به طلیحه رسانید و او را به نیزه زد ولے ضربِ نیزه از و خطا شد
و به زمین خورد پس طلیحه نیزه برداشت و چنان در سینه اش
زد که از پشتش بر آمد یک نفر از آن دو سوار نیز به قتل رسید
و دیگرے امان جست و شرط کرد که من با شما اسیر مے روم
درین حال از تمام لشکرے غلغله بر آمد دسته دسته فوج از هر
طرف حمله آوردند و طلیحه حمله کنان از لشکرگاه سلامت بر آمد
و شصت هزار فوج غنیم همه حیران ماندند طلیحه اسیرِ خود را به حضورِ
سعد آورد و او بشرفِ اسلام رسید و گفت که این دو سوار
را که طلیحه کشت هر دو بنی عم من بودند - و مسلم بود که هر یک
از ایشان با هزار سوار تابِ مقاومت داشت این بندهٔ که باسلام مشرف شد

مسلم نام نہادند وازو آنقدر اسرار واحوال غنیم معلوم بشد که بہیچ ذریعۂ دیگر امکان نداشت۔ مسلم در ہمہ معرکہ ہا شرکت داشت وبہر موقعِ جنگ جوہرِ ثابت قدمی وجانبازی را ظاہر مے کرد۔

ازانجاکہ رستم از مقدمہ پہلو تہی می کرد بارِ دیگر در مصالحت سعے کرد وپیامے بہ سعد فرستاد کہ اگر شخصے را از معتمدینِ خود بفرستید در بابِ معاملہ صلح گفتگو شود۔ سعد ربعی ابن عامر را بہ سفارت مامور نمود۔ سفیرِ اسلام کہ پیشِ سپہ سالارِ ایران روانہ شد ہیئتے عجیب وغریب داشت از عرق گیر زرہ ساخت ویک پارہ اش بسر پیچیدہ وکمر بندے از ریسمان بکمر بست وبرنیام شمشیر رقعہ ہائے کہنہ پیچید وبہ ہیئتِ کذائی بر اسپ سوار شدہ بر آمد۔ از طرفِ دیگر سپہ سالار ایران دربار را با ساز وسامانِ نفیسے از قبیل فرشِ دیبا وبالش ہائے زرّین وپردہ ہائے حریر وتختے مرصّع زرنگار کہ در صدر جا داشت بیاراست۔ ربعی قریبِ فرش آمدہ از اسپ فرود آمد وجلوئے اسپ را با یک بالش ہائے زرین بست۔

اگرچہ اہالی دربار میخواستند خود را بہ تغافل واستغناء زنند وخموش باشند۔ لاکن بقرارِ آئینِ دربار بہ ربعی گفتند اسلحہ را از تن دور کنید۔ ربعی گفت کہ من بقرار خواہش

والتماس شما آمده ام اگر مرا باین وضع خوش ندارید باز میگردم اہل دربار ما جرا را بہ حضور رستم عرض کردند و او اجازہ داد و سفیر اسلام خیلے با استغنا بطرف تخت خراماں رفت و از نوکِ نیزہ کہ عصا ساختہ بود فرشِ دیبا و قالین ہائے دربار چند جا ہا پارہ و بیکار شد چون قریبِ تخت رسید نیزہ را بر فرش زد فرش پارہ گشت و نیزہ بزمین فرو رفت رستم پرسید کہ مقصدِ شما از آمدن درین ملک چیست ـ ربعی گفت کہ مدعائے ما این ہست کہ بجائے عبادتِ مخلوق عبادتِ خالق اختیار شود ـ رستم گفت ـ من با ارکانِ سلطنت مشورہ نمودہ جواب میگویم اہلِ دربار بار بار پیش ربعی مے آمدند و اسلحہ او را بہ نظرِ استحقار دیدہ مے گفتند کہ بہ ہمین ساز و سامان ہوائے فتحِ ایران در سر دارید ـ ولے ربعی تیغ از نیام برآورد کہ چون برق درخشان چشمہا را خیرہ کرد و چون برائے امتحان سپرہا پیش شد ربعی آنہا را پارہ پارہ کرد ـ بعد ازان ربعی از دربار مرخص شدہ بہ لشکرگاہِ اسلام باز آمد ـ لاکن سلسلۂ نامہ و پیام ہمچنان جاری ماند در سفارتِ اخیر مغیرہ برین خدمت مامور شد و دران موقع اہل ایران دربارِ خود را بہ بسیار شان و شوکت آراستہ بودند و اہلِ دربار تاجہائے زرین بسر کردہ بر کرسی ہائے زرنگار جلوہ گر شدند ـ و فرشِ دیبا و سنجاب و درون

خیمۂ دربار گستردند و منصبداران و خدام دربار بہ تناسب و نظام برابر دو رویہ ایستادند۔ مغیرہ از اسپ فرود آمد و براہ راست بہ طرف صدر آمدہ بہ پہلوئے رستم زانو بزانو نشست۔

ازین حرکت گستاخانہ اہلِ دربار خیلے برآشفتند بلکہ چوبداران دربار بازویش را گرفتہ از تخت فرود آوردند۔ مغیرہ بایشان خطاب نمودہ گفت من خود نیامدہ ام۔ بلکہ قرار خواہش شما آمدہ ام و با مہمان اینگونہ رفتار زیبا نہ بود۔ در ما مردم دارالاسلام) مثلِ شما این دستور نیست کہ شخصے (نعوذ باللہ) بہ حیثیّت خداوندی بر تخت بنشیند۔ و دیگران بندہ وار بحضورش سرخم ایستادہ شوند۔ مترجم دربارِ ایران کہ عبود نام داشت و از حیرہ بود این تقریر را ترجمہ کرد۔ و جمیع اہلِ دربار متأثر شدند و بعضے از آنہا بے ساختہ گفتند کہ لاریب ما بر خطا بودیم کہ این قوم را ذلیل تصوّر مے کردیم۔

رستم ہم از استماع این حرف بگرداب ندامت غرق شد و از برائے رفعِ ندامت گفت کہ این خطا از ملازمان بودہ من ابدًا ایمانہ کردہ ام۔ بعد ازآن بطورِ بے تکلفی تیرہا از ترکشِ مغیرہ کشیدہ و در دستِ خود گرفتہ گفت کہ ازین دوکہا چہ خواہد برآمد۔ مغیرہ گفت کہ شعلۂ آتش ہر قدر خورد باشد

بازہم آتش ہست نگاہِ رستم بر نیام شمشیر مغیرہ افتاد
وگفت چہ قدر بوسیدہ ہست - مغیرہ گفت - نعم - بلے
لاکن دم شمشیر تازہ ہست - بعد ازین گونہ مکالمۂ طنز آمیز سخن
درباب اصل معاملہ بمیان آمد - رستم بعد از اظہار شان و
شوکت سلطنتِ ایران بطرزِ امتنان گفت اگر حال ہم لشکرِ
اسلام پس برود برائے دولتِ ایران ہیچگونہ موجبِ ملالِ خاطر
نخواہد بود - بلکہ چیزے بطورِ انعام نیز مے بخشد - مغیرہ دست
بر قبضۂ شمشیر نہاد وگفت کہ اگر اسلام یا جزیہ را قبول نکنید
ہمین شمشیر منازعہ را فیصلہ میکند - بمجرد استماع این سخن آتش
غضبِ رستم شعلہ زن گشت وگفت کہ قسم بہ آفتاب
کہ فردا جمیع عرب را بخاک ہلاک یکسان میکنم - مغیرہ از آنجا
برخاست و بہ لشکرگاہِ خود معاودت نمود و سلسلۂ امید
مصالحت بکلّی منقطع شد -

جنگِ قادسیہ[1] وفتح اہل اسلام

محرم سنہ ۱۴ ہجری المقدس ۶۳۵ء

[1] قادسیہ از جملہ بلاد نامی عراق عرب و در وسط مداین مسجد واقع بود لاکن اکنون خراب
افتادہ ہست در نقشۂ این کتاب باید کہ مقامش را متصل بمدائن تصور کنند ۱۲ منہ

رستم کہ تا حال از مقدمہ پہلو تہی می کرد از گفتگوئے مغیرہ رگِ غیرتش بحرکت آمد و فوراً فوج را فرمان داد کہ حاضر حرب گردند و نہرے در بین راہ حائل بود امر کرد کہ تا سحرگاہ از خاک انباشتہ شود و راہ ہموار گردد۔ تا صبح این کار سرانجام گرفت و قبل از نصف النہار جمیع فوج بآنطرف نہر گذشت۔ رستم خود ہم نیز بہ اسلحہ جنگ آراستہ شد و زرہِ دولایہ پوشید و بر سر مغفر نہاد و یکے از اسپان خاصہ را خواستہ بر آن سوار شد و بخیلے جوش گفت کہ فردا کل عرب را با خاک برابر میکنم یکے از جملہ لشکریان گفت بلے اگر خدا بخواست۔ گفت اگر خدا نخواست ہم۔

رستم فوج را بہ نہایت ترتیب مناسب آراست۔ و در مقدمۃ الجیش و عقبِ لشکر ۱۳ صف ترتیب داد و عقبِ قلب را از فیلان کوہ پیکر بطور دیوار قلعہ محصور کرد و در ہودہ ہائے فیلہا مردان اسلحہ پوش نشاند و در عقبِ میمنہ و میسرہ نیز صف ہائے فیلان را بطور قلعۂ روئین ایستادہ کرد۔ و برائے خبر رسانی از میدانِ معرکہ تا پائے تخت نفری خاص بمسافتِ قلیل از ہمدیگر معین کرد و ہر حادثہ کہ در عرصۂ کارزار روئے میداد۔ ماموریں خبر آواز بلند کردہ و نعرہ زدہ یک بہ دیگرے گفتند و این جور کیفیتِ حادثہ مسلسل بہ مدائن میرسید۔

در قادسیہ یک قصر شاہی از قدیم بودہ و اتفاقاً عین در کنارِ

میدانِ جنگ وقوع یافتہ وسعد بمرض عرق النسار مبتلا بود وبارائے حرکت نداشت وازیں جہتہ خود شش شرکت بجنگ نہ کرد و لے بالائے قصر برآمد و روبصوبِ میدانِ جنگ نمود وبربالش تکیہ زدہ بنشست وبجائے خود خالد ابن عرفطہ را بمنصبِ سپہ سالاری مقرر کرد۔ وباوجود این فوجِ اسلام را خود بالذّات ہدایاتِ مناسب میداد وایں ہدایات را برپرچہ ہائے کاغذ تحریر نمودہ وکاغذ را بہم پیچانیدہ ہر لحظہ بطرفِ خالد مے انداخت وخالد بطبقِ ہدایات وے کار بند شدہ بلحاظِ مناسبتِ وقت طرحِ جنگ را بدل میکرد۔ درآن عہد کہ آغازے از تمدّن بودہ ترقی عرب در فنِ حرب بدین طور از تعجّبات بودہ و دلیل است بر قابلیّت وجودتِ طبعِ ایشان۔

بعد از آنکہ فوجِ اسلام آراستہ شد شعراء وخطبائے نامی عرب از صفِ جنگ برآمدہ بہ شعلہ زبانی ورجز خوانی خود آتش فشان گشتہ نائرہ جوششِ لشکر اسلام را مشتعل نمودند۔ در زمرۂ شعرا شماخ وخطیہ واوس ابن مغراء وعبدہ ابن الطیب وعمرو معدی کرب ودر جمع خطباء قیس ابن ہبیرہ وغالب ابن اندہیل الاسدی وبسر ابن ابی رہم الجہنی وعاصم ابن عمرو وربیع سعدی وربعی ابن عامر در میدانِ جنگ ایستادہ رجزہا میخواندند ونطقہا میکردند ولشکر از سحر بیانی شان خیلے متاثر مے شد۔ بعضے از فقرات نطقِ ایشان کہ قابلِ ذکر بودہ در ذیل مے نویسم:-

يَا مَعَاشِرَ سَعْدٍ اِجْعَلُوْا حُصُوْنَكُمُ السَّيْفَ وَكُوْنُوْا عَلَيْهِمْ كَاُسُوْدِ الْاَجَمِ اَدْرِعُوا الْعَجَاجَ وَغُضُّوا الْاَبْصَارَ فَاِذَا كَلَّتِ السُّيُوْفُ فَاَرْسِلُوا الْجَنَادِلَ فَاِنَّهَا يُؤْذَنُ لَهَا فِيْمَا لَا يُؤْذَنُ لِلْحَدِيْدِ۔	اے خاندانِ سعد شمشیر را حصن خود بسازید و بمقابلۂ دشمنان مانند شیر آئید و زرہ را از گرد بپوشید و نگاہ ہائے خود را پشت پا بدارید و ہر گاہ کہ شمشیر ہا از کار بمانند زمام تیر ہا را نرم بگذارید۔ چہ بجائیکہ شمشیر ہا رسیدہ نمیتوانند تیر ہا میرسد۔

برعلاوہ قاریانِ خوش الحان در میدانِ جنگ برآمدہ بکمالِ جوش آیاتِ جہاد میخواندند و از تاثیرِ آن خونِ حمیّت اسلامی در رگ لشکریان جوش زن گردید۔ و چشمہائے شان سرخ شد۔ سعد بقرارِ قاعدۂ مستمرہ ۳ بار نعرۂ تکبیر بلند کرد۔ بہ تکبیر چہارم معرکۂ کارزار گرم شد۔ نخستین کسیکہ اسپ بمیدان جہانید یک تیر انداز ایرانی بود کہ قبائے دیباد در بر و کمر بند زرین بر کمر و دستیارہ ہائے طلاء در دست داشت و بمقابلہ اش عمرو معدی کرب از صفِ لشکرِ اسلام برآمد۔ تیر انداز ایرانی کمان رازہ کرد و چنان بر ہدف زد کہ جز سر موئے تفاوت نماند۔ غازیِ اسلام اسپ را مہمیز کردہ پیش رفت و دست بر کمر بندش انداختہ معلّق برداشت و بر زمین فرو کوفت و بضربِ شمشیر سرش از تن جدا کرد و فوجِ اسلام را خطاب نمودہ

گفت جنگ باید کہ این قسم باشد۔ مردم بجواب گفتند
کہ ہر شخص معدی کرب نمے شود۔

بعد ازان نام آوران دیگر نوبت بہ نوبت از طرفین بر آمدند
وداد شجاعت دادند واخیراً جنگ بعمومیت پیوست۔ ایرانیان صف
فیلان را بر رسالۂ بجیلہ کہ قبیلے ممتاز و نامور بود راندند وچون اسپان
عربی ہیچگاہ این جبال متحرک را ندیدہ بودند۔ دفعۃً رمیدند و منتشر
شدند۔ فوج پیادہ بہ بسیار ثابت قدمی داد شجاعت داد وچون
تاب مقاومت از فیلان کوہ پیکر نداشتند پاۓ ثبات
شان نیز بلغزش در آمد۔ بمجرد مشاہدۂ این حال سعد قبیلۂ اسد را
فرمان داد کہ از بجیلہ امداد کنید۔ طلیحہ کہ سردار قبیلۂ اسد بود بہ قوم
خود چنین خطاب نمود۔ عزیزان من! سعد کہ از شما استعانت
میجوید البتہ در شما استعداد این امر دیدہ است۔ چون این کلمہ
بگوش ایشان رسید تمام افراد قبیلہ خیلے بجوش اسپہا را
مہمیز کردند و نیزہ در دست بر صف فیلان زدند۔ اگرچہ از پائمردی
آنہا در آن طوفان سیاہ اندکے سکتہ پیدا شد لیکن لشکر ایران
بہ کلّی بہمین طرف متوجہ گشتند۔ بمجرد این حال سعد قبیلۂ تمیم
را کہ در فن تیر اندازی شہرت تام داشت حکم کرد و گفت کہ شما
نمے توانید تدارک این فیلان کنید قبیلۂ مذکور این سخن را شنیدہ
دفعتاً حملہ آور شدند و تا بحدے تیر باری نمودند کہ ہودج نشینان را

باخاک برابر کردند و نزدیکتر شده هوده ها را بر زمین انداختند۔ هنگامۂ کارزار تا شام گرم بود و چون شام تاریک شد فریقین از میدانِ جنگ بفرودگاہِ خود باز گشتند۔ این معرکۂ اول قادسیہ بود کہ بہ لغتِ عرب بہ یوم الارث شہرت دارد۔ روز دیگر نخستین کارے کہ سعد کرد این بود کہ از میدانِ جنگ نعش ہائے مقتولین را برداشت و سررشتۂ تجہیز و تکفین آنہا نمود و مجروحین را برائے تیمارداری بہ نسوان سپرد۔ بعد ازان فوج را بتہیۂ جنگ فرمان داد و ہنوز معرکہ آغاز نیافتہ کہ ناگاہ از طرفِ شام آثارِ غبار پدیدار شد و بعد از غور و استفسار ظاہر گشت کہ فوجے بہ کمک رسیدہ۔ و این فوجے بود کہ ابوعبیدہ از شام بکمک فرستادہ بود حضرت فاروق رضو وقتیکہ مہمِ عراق را بنا بتہیہ گذاشت ابوعبیدہ را کہ بمہمِ شام قیام داشت بذریعۂ فرمان ایما فرمودہ بود کہ فوجِ عراق را کہ بمقتضائے ضرورت بشام رفتہ اند امر حرکت بصوبِ عراق دہید تا در آنجا رفتہ با افواجِ سعد یکجا شود و از حسنِ اتفاق این فوج از بہر کمک و بوقتِ مناسب رسید و از تائیداتِ غیبی بشمار رفت قوۂ این فوج ۶۰۰۰ نفر و از جملہ ۵۰۰۰ نفر از قبائلِ ربیعہ و مضر و یک ہزار مخصوص مردمِ حجاز بودند و ہاشم ابن عتبہ برادرِ سعد سپہ سالار و فوجِ ہراول زیردست قعقاع بودہ۔ بمجردیکہ فوج کمک بمیدانِ جنگ رسید۔ قعقاع از صفِ لشکر پیش بر آمدہ نعرہ زد کہ اگر

در فوجِ ایران کدام شخص بهادر باشد بمقابلہ برآید۔ از طرفِ غنیم
بہمن در میدانِ جنگ برآمد۔ قعقاع واقعۂ جسر را یاد کردہ نعرہ زد
کہ اینک قاتلِ ابوعبیدہ جان بسلامت نخواہد برد۔ ہر دو حریف
تیغ کشیدہ بہم آویختند و بعد از رد و بدلِ ضرب ہائے شمشیر
بہمن بخاکِ ہلاک در افتاد۔ برہمین منوال چندین بہادر فریقین یکّہ یکّہ
در میدانِ جنگ برآمدہ دادِ شجاعت دادند و جوہرِ قابلیت آشکارا نمودند
شہزادہ سیستان شہر براز بدستِ عمرو ابن قطبہ و بزرجمہر ہمدانی کہ از
نام آورانِ فوجِ ایران بود بدست قعقاع کشتہ شد۔ الغرض قبل
از آنکہ معرکۂ کارزار عموم یابد اکثرے از گردنکشانِ نامیِ فوجِ ایران
ہلاک شدند۔ با این ہمہ افواجِ فریقین بہ جوش تمام بر یک
دگر حملہ مے کردند۔

قعقاع فوج شام را طورے ترتیب داد و تعبیہ نمود کہ بر دستہ
ہائے خورد خورد تقسیم کرد۔ و ہر دستہ را بترتیب و نوبت بمیدانِ
جنگ مے فرستاد۔ مثلاً چون یک دستہ در میدان مے رسید
دستۂ دیگر از دور نمودار مے شد۔ بہمین طریق از صبح تا شام
دستہ ہائے فوجِ شام پے در پے از پردۂ غیب مے برآمدند
و فوجِ ایران ازین نمائش خیلے دہشت خورد و ہر دستۂ فوج
کہ داخلِ میدان مے شد نعرۂ اللہ اکبر بلند کردہ مے آمد و قعقاع
آن را با خود گرفتہ بر غنیم حملہ آور مے شد۔

ونیز قعقاع از بہرِ فیلان تدبیرے اندیشید و آن این بود۔ کہ بر شتران جل و پارہ انداختہ ہر یک را بسانِ فیلان مہیب ساخت۔ این فیلانِ مصنوعی بہر طرف کہ رُخ مے کردند اسپانِ لشکرِ ایران رمیدہ از ضبطِ سواران مے بر آمدند۔

درعین ہنگامۂ جنگ چند نفر پیک از دربار خلافت رسیدند و با خود چند راس اسپان عربی بیش بہا و شمشیر ہائے مہنّد آوردند و فوج اسلام را مخاطب نمودہ گفتند کہ حضرت امیر المومنین این انعام ازبرائے کسانے فرستادہ کہ حق انعام ادا کردہ بتوانند۔ قعقاع این شمشیر ہا را بہ حمال ابن مالک و ربیل ابن عمرو و طلیحہ ابن خویلد و عاصم ابن عمر التیمی حوالت نمود و اسپان را بہ چہار نفر از بہادرانِ قبیلہ یربوع بخشید۔ ربیل از حصولِ این عطیّہ بجوش آمدہ فخریہ فی البدیہہ گفت:۔

لَقَدْ عَلِمَ الْاَقْوَامُ اَنَّا اَحَقُّهُمْ	ہمہ قبایل میدانند کہ من مستحق ترہستم
اِذَا حَصَلُوْا بِالْمُرْهِقَاتِ الْبَوَاتِرِ	ہنگامیکہ مردم شمشیر ہائے نازک برندہ بیابند

دریں ہنگامِ ہنگامہ کارزار گرم بود ابو محجن ثقفی را کہ از بہادرانِ نامور بودہ و در فنِ شعر مہارتِ تام داشت سعد در پاداش جرم مے نوشی قید کردہ بود۔ محبوس از دریچۂ زندان تماشائے میدان جنگ میکرد و از جوشِ شجاعت بیخود مے شد۔ آخر بر ضبطِ جوش قادر نبادہ پیش سلمےٰ اہلیۂ سعد رفت و استدعا نمود

که از برائے خدا مرا اکنون از بند رہا کنید و اگر از میدان کارزار زنده
باز آمدم خود بخود به زنجیر و بند مے درآیم۔ سلمی قبول نه کرد
و ابومحجن بحالت یاس و حسرت باز آمد و به لهجهٔ پر درد اشعار ذیل
را میخواند۔

كَفَى حَزَنًا أَنْ تَرْدِيَ الْخَيْلُ بِالْقَنَا
وَأُتْرَكَ مَشْدُودًا عَلَيَّ وَثَاقِيَا
إِذَا قُمْتُ عَنَّانِي الْحَدِيدُ وَأُغْلِقَتْ
مَصَارِيعُ مِنْ دُونِي تُصِمُّ الْمُنَادِيَا

ازین بیشتر چه اندوه خواهد بود که سواران نیزه بازی میکنند و من بزنجیر مقید افتاده باشم۔ چون ایستاده میشوم زنجیر مانع ایستادن میشود۔ و درهائے زندان استاده بسته میشود که شخص ندا کننده از ندا کردن عاجز مے ماند۔

و چون این اشعار بگوش سلمی رسید بجائے متاثر شد
که خود به زندان آمد و او را از زنجیر رہا کرد۔ و فوراً ابومحجن در اصطبل
رفته اسپ سعد را که به بلقا موسوم بود زین کرده سوار شد۔ و
بمیدان جنگ رفت و سنان را بدست دور داده از میمنه
تا میسره گشت کرد۔ و بعد بشدت تے حمله آورد که بهر طرف
که میرفت صف هائے لشکر را برهم میزد۔ فوج اسلام همه
بحیرت رفتند که این کدام غازی است۔ خود سعد هم حیران بود
و با خود مے گفت باین دلیری حمله کردن کار ابومحجن است و لے
او بقید زندان گرفتار است۔ ابومحجن تا بشام داد دلیری داد
و بعد خود باز آمد۔ و بزندان رفت و زنجیر و بند به پائے خود انداخت
سلمی این ماجرا را به سعد بیان کرد و سعد به مجرد استماع او را از بند

رہا نمود و گفت بخدا شخصیکہ جانِ خود را باین قسم برا ہلِ اسلام نثار کند من او را سزا دادہ نمیتوانم۔ ابو محجن گفت بخدا من ہم بعد ازین مساس خمر نخواہم کرد۱؎۔

خنسا۲؎ یکے از خواتینِ عرب و از شعرائے نامدار بودہ و درین معرکہ با چہار پسرِ خود بجنگ اشتراک داشتہ در وقتیکہ معرکہ کارزار گرم شد پسرانِ خود را خطاب نمودہ گفت۔

لَمْ تَنْبُ بِكُمُ الْبِلَادُ وَلَمْ تُقْحِمْكُمُ السَّنَةُ ثُمَّ جِئْتُمْ بِاُمِّكُمْ عَجُوْزٍ كَبِيْرَةٍ فَوَضَعْتُمُوْهَا بَيْنَ اَيْدِيْ اَهْلِ فَارِسَ وَاللّٰهِ اِنَّكُمْ لَبَنُوْ رَجُلٍ وَّاحِدٍ كَمَا اَنَّكُمْ بَنُوْ اِمْرَاَةٍ وَّاحِدَةٍ مَا خُنْتُ اَبَاكُمْ وَلَا فَضَحْتُ خَالَكُمْ اِنْطَلِقُوْا فَاشْهَدُوْا اَوَّلَ الْقِتَالِ وَاٰخِرَهٗ۔

اے نورچشمانِ من شما برائے ملکِ خود بارِ خاطر نبودید و نہ شما را قحط زدہ بود۔ با این ہمہ شما مادرِ کہن سالِ خود را این جا آوردید و پیشِ فارس انداختید۔ بخدا ہمچنان کہ شما اولادِ یک مادر ہستید از نطفۂ یک پدر ہم ہستید۔ من با پدرِ شما خیانتے نکردہ ام و نہ خالِ شما را رسوا کردہ ام۔ حال بخیر بروید۔ و تا بوقتِ آخر معرکہ آرائی کنید۔

۱؎ کتاب الخراج قاضی ابو یوسف صفحہ ۱۸ - ۱۲ ۲؎ واقعاتِ خنسا خیلے دلچسپ و عجیب ست۔ دیوانش در بیروت زیورِ طبع پوشیدہ و حالاتش را ابو الفرج اصفہانی در کتاب الاغانی بتفصیل آوردہ۔ از اصنافِ شعر در فنِ مرثیہ گوئی نظیر ندارد چنانچہ در بازارِ عکاظ بر درِ خیمہ اش یک علم نصب شد و بر آن علم نوشتہ بود ارثی العرب یعنی مرثیہ گوئے اعظمِ عرب۔ از سعادتِ طالع بدولتِ اسلام مشرف شد و بہ دربارِ خلافتِ حضرت عمرؓ حاضر گردید ۱۲ منہ

بمجرد استماع این سخن پسرانش اسپان خود را جهانیدند۔ و بر سپاهِ دشمن زدند و چون از نظر غائب شدند۔ خنساء دست دعا بر داشت و گفت خدایا فرزندانِ مرا نگہ دار!

درین روز دو ہزار نفر از لشکرِ اسلام و دہ ہزار نفر از لشکرِ ایران مقتول و مجروح گردید و لے معاملۂ فتح و شکست معلوم نشد۔ معرکۂ مذکور بہ اغواث شہرت دارد۔

معرکہ سوم بہ یوم العماس مشہور است۔ درین معرکہ قعقاع تدبیرے احسن بعمل آورد یعنے بوقتِ شام چند دستہ فوج سوارہ و پیادہ را امر کرد کہ در تاریکی شب از اردو دور تر روند و فردا سحرگاہ صد صد نفر ازین دستہ ہا بنوبت و از پے ہم بتاخت و تاز داخلِ میدانِ جنگ شوند۔ روزِ دیگر علے الصباح رسالۂ اول رسید و از جمیع لشکر نعرۂ اللہ اکبر بر آمد غلغلہ شد کہ دیگر افواج بکمک رسیدند و یک جا بر غنیم یورش آوردند از حسنِ اتفاق ہشام کہ ابو عبیدہ اورا از شام ہمراہِ فوج از بہر کمک فرستادہ بود با ۷۰۰ سوار در عین موقع رسید۔ یزدگرد را اخبارِ حالاتِ جنگ ہر لحظہ مے رسید و افواجِ امدادی پے در پے میفرستاد۔

ہشام فوج خود را خطاب نمودہ گفت کہ برادرانِ شما ملکِ شام را فتح نمودہ اند۔ و مہم فتح فارس کہ خدائے تعالےٰ بآن وعدہ دادہ است بدستِ شما انجام خواہد گرفت۔ بقرارِ معمول آغازِ جنگ

باین طور شد کہ گردے از لشکرِ ایران بسانِ شیرِ ژیان غرش کنان بمیدانِ کارزار برآمد۔ غازیانِ اسلام کہ قدو قامتش را مشاہدہ نمودند۔ در مقابلہ تامل کردند۔ وے از حسنِ اتفاق بدستِ یک سپاہیٔ ناتوان کشتہ شد۔ اہلِ ایران از تجربۂ سابقۂ خود استفادہ نمودہ بہر دو طرف صف ہائے فیلان کوہ پیکر افواجِ پیادہ مقرر کردہ بودند۔ عمر و معدی کرب رفقائے خود را خطاب نمودہ گفت من بر پیلے کہ از ہمہ پیشتر است حملہ مے آورم۔ باید کہ شما ہمراہِ من باشید۔ و اگر معدی کرب کشتہ شد بارِ دیگر پیدا نخواہد شد۔ این بگفت و شمشیر از نیام کشیدہ بر فیل حملہ آورد۔ لاکن افواجِ پیادہ کہ در چپ و راست صفِ فیلان حاضر بودند دفعۃً یورش آوردند و طوفانِ گرد و غبار بحدّے برپا شد کہ معدی کرب از نظر پنہان گشت بمشاہدۂ این حال فوجے کہ ہمرکابِ معدی کرب بود حملہ آور شد و بعد از معرکۂ بسیار غنیم را پسپا نمود۔ اما کیفیّت معدی کرب این طور بود۔ کہ تمام بدنش از خاک پر گشتہ و ہر عضو از زخمِ سنان جراحتے برداشتہ بود و با وجود این دست بقبضۂ شمشیر ہر سو بحرکت و تلاش بود۔ و درین وقت سوارے از ایرانیان از پہلویش مے گذشت۔ معدی کرب دُمِ اسپش را محکم گرفت۔ و ہر چند سوار اسپ را متواتر مہمیز مے کرد اسپ از جا کے خود

حرکت نمے توانست ۔ آخر الامر سوار خود را از اسپ انداخت
و گریخت و خود معدی کرب برجستہ بر پشتِ اسپ نشست
سعد چون دید کہ پیلانِ کوہ پیکر بہر طرف رخ میکنند و صفہائے
فوجِ اسلام را برہم مے زنند ضخم و مسلم وغیرہ را کہ فارسی
الاصل بودند و بدولتِ اسلام مشرف شدہ بحضور خواستہ
پرسید کہ ازین بلائے سیاہ کہ عبارت بودہ از فیلانِ
کوہ پیکر چگونہ تدارک شود ۔ گفتند کہ خرطوم و چشم فیلان را از
کار بیندازید ۔ در بینِ فیلان دو فیل خیلے مہیب و قوی جثہ
بودند گویا ہر دو سر کردۂ لشکرِ فیلان بودند کہ یکے بہ ابیض
شہرت داشت و دیگرے بہ اجرب موسوم بود ۔ سعد قعقاع
و عاصم و حمال و ربیل را بہ حضور خواستہ گفت ۔ انجامِ این مہم
بدستِ شما است ۔ قعقاع چند نفر سوار و پیادہ را مامور کرد کہ
فیلان را از ہر طرف احاطہ کنند و خود نیزہ بدست گرفتہ بر پیلِ سفید
حملہ آورد ۔ و عاصم نیز با او یکجا بود و ہر دو در یک وقت چنان
ضربِ نیزہ زدند کہ ہر دو چشمِ فیل در آمد و فیل مضطرب گردید
و پپاشد ۔ و فوراً قعقاع بضربِ شمشیر خرطوم او را نیز از
سرش جدا کرد ۔ و این جور ربیل و حمال بر پیلِ اجرب حملہ
کردند ۔ و اجرب ہم زخمہا کاری خوردہ رو بگریز نہاد و فیلانِ
دیگر نیز از عقبِ وے گریختند ۔ و در یک لحظہ آن ابرِ سیاہ

بکلی ناپدید شد۔
درین وقت بہادران اسلام فرصتے بحوصلہ آزمائی یافتند
وعرصہ کارزار بحدے گرم شد کہ از نعرہ ہائے غازیان زمین
بلرزہ درآمد وبہمین مناسبت این معرکہ را بہ لیلۃ الہریر تعبیر
میکنند۔ اہلِ ایران فوجِ خود را مجدداً ترتیب دادند ودر ہرکدام از
قلب ومیمنہ ومیسرہ سیزدہ صف مرتب کردند۔ اہلِ اسلام
نیز ہمگی فوج راجمع ویکجا کردند وبہ عقب یکدیگر ۳ صف
آراستند۔ یعنے در صفِ اول رسالۂ سواران ودر صفِ
دوم فوج پیادہ ودر صفِ سوم تیراندازان جاداشتند۔ سعد
امر کرد کہ تکبیر سوم حملہ آور شوند۔ وچون از طرفِ لشکرِ ایران باران
تیرباریدن گرفت۔ قعقاع را تابِ ضبط نماند وفوجے را کہ در
رکاب داشت باخود گرفتہ پیشتر بر سپاہِ غنیم زد۔ ہرچند
کہ در اصولِ نظام این حرکت از قبیلِ عدول از حکم بودہ ولے سعد
کہ صورتِ جنگ وجوششِ قعقاع را مشاہدہ نمود بے اختیار
از زبانش برآمد۔ اللّٰھم اغفر وانصرہ۔ یعنے اے خدا از
خطائے قعقاع درگذر واورا یاری بفرما۔ بہ تبعِ قعقاع قبیلۂ
بنواسد وبہ تبعِ بنواسد قبایلِ نخع وبجیلہ وکندہ یکبارگی حملہ
آور شدند وچون قبایلِ مذکور بر غنیم تاخت آوردند۔
سعد از بہر ہرکدام ہمین را تکرار میکرد ومیگفت اللّٰھم اغفر لہ وانصرہ

نخستین رسالۂ سواران حملہ آور شد و افواجِ ایران مانندِ دیوارِ
آہنی صف بستہ ایستادہ بودند و بکمال ثابت قدمی مقابلہ
نمودند و رسالہ نتوانست پیش رفت کند۔ غازیانِ اسلام
چون این حال را مشاہدہ نمودند ہمہ از اسپ فرود آمدند و پیادہ
حملہ آور شدند۔

از فوجِ ایران یک رسالہ از سر تا پا باہن غرق بود۔ قبیلۂ
حمیضہ بر آن رسالہ حملہ آورد۔ و چون زرہ پوش بودند ضربِ
شمشیر غازیان کارگر نشد۔ سردار قبیلہ نعرہ زد کہ اے مردان
بکوشید۔ غازیان گفتند شمشیر ہائے ما بر زرہ ہائے غنیم
کارگر نمے شود۔ سردارِ قبیلہ از استماع این حرف بہم بر آمد
و بحالِ غضب بر یک سپاہیٔ ایران حملہ آورد و چنان ضربِ
نیزہ زد کہ کمرش بشکست و نیزہ آنطرف بر آمد۔ غازیان را
از مشاہدۂ این حال جرأت افزود و چنان دادِ شجاعت دادند
کہ رسالۂ غنیم را از یک سر نیست و نابود کردند۔

ہمہ شب ہنگامۂ کارزار گرم ماند و لشکر طرفین از جنگ
ستوہ آمدند۔ و از خمارِ خواب دست و بازوئے بہادران از کار
بیفتادہ و لے از فتح و شکست فیصلہ نشد۔ بنا بران قعقاع
از میانِ سردارانِ قبائلِ عرب چند نفر بہادرانِ نامور را
منتخب کردہ ہمراہ گرفت۔ و بصوبِ رستم سپہ سالارِ

فوجِ ایران رخ کرد۔ بمجرد مشاہدۂ این حال اشعث و قیس
و عمرو معدی کرب و ابنِ ذی البردین کہ ہر یک سردار قبیلہ بودہ۔
بر قبائلِ خود نعرہ زدند۔ کہ ہان !!! در جہاد فی سبیل اللہ
این مردم از شما سبقت نگیرند۔ دیگر سرکردگانِ قوم کہ با شجاعت
ذاتی وصفِ زبان آوری نیز داشتند روے بہ قبائلِ خود آوردہ
نطقہائے پرجوش نمودند و آتشِ غیرتِ لشکرِ اسلام را مشتعل
ساختند۔ سواران خود را از اسپ انداختند و تیغ ہا کشیدہ
مانندِ سیلاب حرکت نمودند و فیرزان و ہرمزان را پسپا کردند۔
و نزدیک برستم رسیدند۔ رستم بر تخت نشستہ بود۔ و
فوج را ہدایاتِ مناسب درباب جنگ میداد۔ وقتیکہ
این حال را مشاہدہ نمود از تخت برجست و مدتے دراز
بکمالِ شجاعت دادِ مردانگی داد و از کثرتِ جراحت بدنش
مانندِ غربال گشت پس عزمِ گریز نمود۔ ہلال نام شخصے از سپاہِ
عرب تعاقب او کرد۔ اتفاقاً نہرے در میانِ راہ آمد و رستم
خود را در آب انداخت تا بشناوری جان بسلامت برد۔
ہلال نیز خود را در آب انداخت و در میانِ آب از پائے رستم
گرفت و بر ساحل کشید و بضربِ شمشیر کارش تمام کرد
و نعشِ او را زیر پائے مراکب انداخت و خود پائے
بہ تخت او نہاد۔ و نعرہ زد کہ من کارِ رستم را خاتمہ

دادم[1] - چون اہل ایران سپہ سالار را بر تخت ندیدند رو بہ گریز نہادند و لشکر اسلام تا بمسافتِ دور تعاقب نمودند - و ہزارہا نعش بر زمین انداختند -

متاسفانہ ملک الشعرائے طوس (فردوسی) در بیانِ این واقعہ بر غلط رفتہ است -

بر آمد خروشے بکردار رعد ز یک سوئے رستم ز یک سوئے سعد

چو دیدار رستم بخون خیرہ گشت جوانمرد تازی بر و تیرہ گشت

این ملک الشعرا این قدر ہم خبر ندارد کہ سعد درین واقعہ مطلقاً شریک نبود -

بعد از شکستِ فوج نیز بعضے از سرکردگانِ نامور کہ دارائے ریاست بودند بہ ثبات و استقلال در میدانِ جنگ ثابت قدم ماندند - و از جملہ شہریار - ابن الہربذ و فرخان الہوازی و خسرو وشنوم ہمدانی دادِ جوانمردی دادہ جان بجان آفرین سپردند لاکن ہرمزان و اہود و قارن موقع رغنیمت دانستہ رو بہ گریز نہادند - کشتہ ہائے لشکر ایران از شمار بیرون بود و عدہ شہدا نیز کما بیش بہ ۶۰۰۰ بالغ مے شد -

---

[1] بقولِ علامہ بلاذری نام قاتل رستم معلوم نیست - لاکن عمرو معدی کرب و طلیحہ بن خویلد و قرط بن جماح ہر سہ بر آن حملہ آور شدہ بودند - و این روایت کہ من درین کتاب بیان نمودہ ام از اخبار الطوال است ۱۲ منہ

ازانجاکہ سعد خود درین معرکہ شریک نبود فوج راشائبۂ بدگمانی پیدا شد و بلکہ یکے از شعرائے فوج مے سراید۔

وَقَاتَلْتُ حَتّٰی اَنْزَلَ اللّٰهُ نَصْرَهٗ | من جنگ کردم تا خدا یتعالےٰ امداد فرستاد
وَسَعْدٌ بِبَابِ الْقَادِسِیَّةِ مُعْتَصِمُ | و لے سعد بدر قادسیہ تکیہ کردہ ماند
فَاُبْنَا وَ قَدْ اٰمَتْ نِسَآءٌ کَثِیْرَۃٌ | چون ما باز آمدیم صد ہا زن بیوہ شدند
وَنِسْوَۃُ سَعْدٍ لَیْسَ فِیْهِنَّ اَیِّمُ | و لے در زنانِ سعد ہیچ یک بیوہ نشد۔

اشعارِ فوق بحدے شہرہ گرفت کہ درزبان اطفال ہم افتاد۔ تا اینکہ سعد تمام فوج را جمع کردہ درمجمع عام زخمہائے آبلہ را کہ بربدن داشت بنمود و معذوریِ خود را بہ پایۂ ثبوت رسانید۔

سعد نامۂ فتح بحضور حضرتِ فاروق رضؓ فرستاد و مقتولانِ فریقین را درآن شرح داد۔ حضرتِ فاروق رضؓ از روزے کہ معرکۂ قادسیہ آغاز یافتہ بود این امر را معمول فرمودہ بود۔ کہ روزمرہ بوقتِ طلوعِ آفتاب از مدینہ منورہ سے برآمد۔ و در انتظارِ قاصد چشم براہ مے بود۔ روزے حسبِ معمول از شہر برآمد و دید کہ شترسوارے ازآن طرف مے آید۔ بعداز استفسار معلوم شد کہ او قاصدِ سعد بودہ و مژدۂ فتح آوردہ چون حضرتِ فاروق رضؓ دانست کہ قاصد ست و مژدۂ نصرت آوردہ ازو تفحص کرد۔ قاصد گفت از لطفِ خداوندی اہلِ اسلام فائز بمرام شدہ اند۔ حضرتِ فاروق رضؓ دررکابش پیادہ میدوید

وجویائے احوالِ جنگ مے شد۔ چون شتر سوار داخلِ شہر شد
دید کہ ہر کس کہ پیش روے آید رفیقِ پیادۂ او را کہ در رکاب میدود
بہ لفظِ امیر المومنین خطاب میکند۔ بمشاہدۂ این حال ترسید۔
و بر خود بلرزید و گفت کہ اے سید القوم چرا از خود معرفی نکردید
کہ من از بے خبری مرتکب بے ادبی شدہ ام۔ فرمود کہ مضائقہ
ندارد۔ باید کہ سلسلۂ کلام را قطع نہ کنی۔ الغرض ہمان حال در
رکابِ قاصد پیادہ تا آستانۂ خلافت رسید۔ و در مجمعِ عام
اہلِ مدینہ را از فتح مژدہ داد و یک خطبہ مؤثر خواند کہ فقرۂ آخرش
بدین مضمون بودہ۔

اے اہلِ اسلام من پادشاہ نیستم کہ شما را غلام بسازم۔
خودِ من غلام (بندۂ) خدا ہستم۔ البتہ بارِ خلافت بر سرِ من
انداختہ اند اگر من خدمتِ شما را این قسم کنم کہ شما بہ آرامی
درخانہ ہائے خود خواب کنید موجبِ سعادتِ من است و گر
بخواہم کہ بر آستانۂ من حاضر باشید موجبِ شقاوتِ من
است۔ من میخواہم کہ شما را تعلیم کنم۔ لاکن نہ بقولِ خود بلکہ
بہ عملِ خود۔

در معرکۂ قادسیہ بعضے اشخاص از عرب با عجم کہ بمقابلۂ اہلِ
اسلام آمدہ بودند از صمیمِ دل خواہشِ قتال با اہلِ اسلام
نداشتند۔ بلکہ جبری بفوج در آمدہ بودند و اکثرے ترکِ وطن گفتہ

روپوشش شده بودند۔ این مردم بعد از فتح بحضور سعد حاضر شده طالبِ امن شدند۔ سعد این کیفیت را بآستانِ خلافت عرض کرد۔ وحضرت فاروق رض صحابہ را بہ حضور خواستہ مشورہ خواست وہمہ بالاتفاق درخواست امن را از ایشان منظور کردند غرض جمیع رعایائے ایران را امن داد وکسانے کہ ترکِ وطن گفتہ بودند بمسکن ہائے خود باز آمدہ آباد شدند۔ وارتباطِ فاتحین با اقوام مفتوحہ بحدے ترقی گرفت کہ بعضے در بین رابطۂ قرابت وخویشی ہم پیدا کردند۔

۱۵ھ ۶۳۶ء

لشکر ایران از قادسیہ گریختہ بہ بابل رسید۔ وچون این مقام خیلے محفوظ ومستحکم بود بہ اطمینانِ خاطر بہ تہیۂ جنگ پرداختند وبسرکردگی فیروزان مستعدِ کارزار شدند۔ سعد از بہر استیصال شان در ۱۵ھ ۶۳۶ء بطرفِ بابل رخ کرد۔ وچند نفر را از سرکردگانِ فوج پیشتر فرستاد تا راہ را از مخالف صاف کنند۔ چنانچہ با این راہ بمقام برس بصبری سدِّ راہ شدہ با سرکردگان مذکور معرکہ آرا شد۔ آخر زخم خوردہ بطرف بابل گریخت۔ رئیس برس کہ بسطام نام داشت از در آشتی در آمد وتا بابل درجاہائے مناسب پلہا تیار نمود۔ تا برائے لشکر اسلام در ذہاب وایاب موجبِ سہولت باشد۔ اگرچہ بعضے از سرکردگانِ نامیٔ عجم مثل سردار نخیرجان وہرمزان ومہران ومہرجان

وغیرہ جمع بودند۔ لیکن در حملۂ اول رو بگریز نہادند۔ سعد خود در بابل اوتراق نمود
وچند دستۂ فوج را بسرکردگی زہرہ پیش فرستاد۔ افواجِ غنیم از بابل گریختہ در کوثیٰ
مقام کردند و از رؤسائے عجم شہریار نام سپہ سالار لشکر بود چون زہرہ از کوثیٰ
گذر کرد۔ شہریار را از شہر برآمدہ معرکہ آرا شد۔ و درمیدانِ جنگ پیش آمدہ نعرہ زد کہ کسیکہ در کل
لشکر اسلام در شجاعت فرد باشد بمقابلہ برآید زہرہ گفت کہ خود
من با تو آمادۂ کارزار بودم لاکن حالاکہ ہیچہ ادعا کردۂ۔ غلامے بہ مقابلہ
ات خواہد برآمد این بگفت و نابل نام غلامے را کہ از قبیلۂ تمیم
بود اشارت کرد۔ نابل اسپ را مہمیز کردہ پیش رفت و شہریار
کہ مانندِ دیوِ قوی ہیکل بود حریفِ خود را ناتوان دیدہ نیزہ را بر
زمین انداخت و دست برگردنش کرد و بزور بطرفِ خود کشیدہ
بر زمین زد و خود بر سینہ اش نشست و از حسنِ اتفاق انگشت شہر
شہریار بزیر دندانِ نابل آمد۔ وچندان گزید کہ شہریار بیقرار شد۔
نابل موقع را غنیمت دانستہ برخاست و بر سینہ اش نشست
و بہ خنجر آبدار شکمش را پارہ کرد۔ شہریار بہ لباس و اسلحۂ بیش بہا
آراستہ بود۔ نابل زرہ و اسلحہ ہا از بدنش برآورد و بحضور سعد
حاضر کرد۔ سعد ازبرائے عبرتِ اہلِ اسلام امر کرد کہ نابل ہمان
لباس و اسلحہ را پوشیدہ بحضور حاضر شود۔ وچون حسب الامر سپہ
سالار اسلام نابل بآن لباسِ مزین و اسلحۂ بیش بہا در مجمعِ عام
بحضور سعد حاضر آمد تصویرے از نیرنگیِ عالمِ بے ثبات در نظر

حاضرین تمثل یافت۔

کوثیٰ از مقاماتِ تاریخی بودہ ونمرود حضرت ابراہیم علیہ السلام رابہمین جا در زندان کردہ وتا آن زمان آن زندان آباد بودہ۔ سعد بہ نظارۂ زندان رفت وبعد از درود وفاتحہ آیۂ کریمہ تِلْكَ الْأَيَّامُ نُدَاوِلُهَا بَيْنَ النَّاسِ قرأت کرد پیشتر از کوثیٰ نزدیک پایۂ تختِ ایران بہرہ شیر نام مقامے بود ودر انجا یک رسالۂ شاہی اقامت داشت واین رسالہ ہرروز بطورِ التزام سوگند یاد کردہ مے گفتند کہ تاوقتیکہ ما زندہ ہستیم سلطنتِ فارس ہرگز روئے زوال نخواہد دید۔ در آنجا شیرے بود کہ باکسرے خیلے انس داشت وبہ ہمین مناسبت آن شہر رابہرہ شیر میگفتند۔ چون لشکرِ سعد قریب رسید شیر غرش کنان مقابل آمد وہاشم سرکردۂ فوجِ ہراول بہ یک ضربِ شمشیر شیر را از پا در آورد سعد آفرین کرد۔ و پیشانیش بوسید۔

سعد پیش رفت وبہرہ شیر را محاصرہ نمود ولشکر بہ اطرافِ شہر منتشر شدہ ہزارہا نفر را گرفتار کردند شہرزاد کہ رئیس ساباط بود بہ سعد گفت کہ این مردم کہ فوجِ اسلام ایشان رابقیدِ اسر آوردہ ہمہ اشخاص زراعت پیشہ میباشند واسارت ایشان اہمیتے ندارد۔ سعد اسمائے آنہا را درج کتاب نمود۔

وفرمان بہ رہائی داد۔ رُوسائے قرب وجوار ہمہ جزیہ قبول کردند۔ وے شہر فتح نشد۔ وتا دوماہ متواتر محاصرہ ماند ودرین عرصہ اہل ایران بعض اوقات از قلعہ برآمدہ صف معرکہ را مے آراستند۔ روزے ہمہ اہالی با جوش وخروش تمام تیر باری کردہ از شہر آمدند ودل برمرگ نہادند۔ اہل اسلام ہم جواب ترکی بہ ترکی دادند۔ زہرہ کہ از سرکردگانِ عظام لشکر اسلام بود ودر معرکۂ جنگ ہام از ہمہ پیشتر دادِ شجاعت میداد بعضے حلقہ ہائے زرۂ او شکستہ بود۔ مردم گفتند کہ این زرہ را عوض کنید۔ گفت اینقدر سعادت کو کہ تیرہائے غنیم ہمہ را گذاشتہ بطرف من بیاید لاکن از اتفاقِ اولین تیرے کہ از لشکرِ ایران زدند بر زہرہ خورد۔ مردم خواستند تیر را از بدنش بکشند۔ نگذاشت وگفت تا وقتیکہ تیر در بدنِ من باشد جان بہ قالب خواہد بود۔ بہمان حال حملہ آور شد وخود را بر صفِ غنیم زد۔ وشہر براز را کہ از سرکردگانِ نامور بود۔ بہ زخمِ شمشیر ہلاک ساخت ساعتے نگذشت کہ لشکرِ ایران رو بفرار نہاد واہلِ شہر نشانِ صلح بالا کردند۔

درمیان بہرہ شیر ومدائن فقط دریائے دجلہ حائل بود چون سعد از بہرہ شیر قدم پیش نہاد دریائے دجلہ سدِّ راہ شد۔ اہلِ ایران بہ مقتضائے مصلحتِ وقت پُل ہا را قبل زین منہدم

ومسمار کردہ بودند - چون سعد بر ساحل آب دجلہ رسید نشانے
از پل و کشتی نیافت - لشکر اسلام را مخاطب نمودہ گفت کہ
دشمنان از ہر طرف مجبور شدہ در دامن دریا پناہ گرفتہ اند - اگر این
مہم ہم از لطف خداوندی انجام یابد خاطر اہل اسلام بکلی مطمئن خواہد
شد - این بگفت و اسپ را بدریا انداخت و از بہر اطاعت
سپہ سالار ہمہ اسپان را بدریا انداختند - و دریا اگرچہ بغایت
زخار و موّاج بود لاکن از برکت ہمت و جوشش اسلام در طبائع
اسلامیان استقلال بحدّے پیدا شد کہ اگرچہ امواج دریا تا بہ
یال اسپان عربی میرسید باز ہم غازیان اسلام بے پروا
باہم اختلاط کردہ مے رفتند - حتّٰے در ترتیب یمین و یسار
ہم فرقے پیدا نشد - بر ساحل مقابل اہل ایران این نظارۂ
حیرت انگیز را بچشم تحیر تماشا میکردند - و چون فوج اسلام
قریب ساحل رسید گمان بردند کہ اینہا از جنس بنی آدم نیستند
بلکہ بلا تشبیہ جن ہستند و درحالیکہ الفاظ دیوان آمدند[1] دیوان آمدند
برزبان شان بود درو بگریز نہادند باوجود این سپہ سالار لشکر ایران کہ
خرزاد نام داشت پائے استقلال محکم فشرد و چندے بمقابلہ
لشکر اسلام ایستادہ ماند و دستہ ہائے فوج تیر انداز را مامور
کرد کہ از ساحل باران تیر ببارند و برخے درمیان آب در آمدہ سدّ راہ

[1] در تاریخ طبری بعینہٖ ہمین الفاظ موجود ست ۱۲ منہ

طوفانِ اسلام شوند۔ لیکن اہل اسلام بسانِ سیلاب پیش رفتند و تیر اندازانِ ساحل رابیش از خس و خاشاک نہ پنداشتہ بساحل رسیدند۔ یزدگرد اہلِ حرم و ارکانِ خاندانِ شاہی را قبل ازین بہ حلوان کوچ دادہ بود چون این خبر بگوشش رسید خودش ہم از شہر برآمدہ رو بگریز نہاد۔ سعد کہ در مداین داخل شد از در و دیوار آثارِ سکوت نمودار بود۔ از مشاہدۂ این حال عبرتے در دلش پدید آمد و بے اختیار قرأت کرد۔

كَمْ تَرَكُوا مِنْ جَنَّاتٍ وَّعُيُونٍ ۝ وَّزُرُوعٍ وَّمَقَامٍ كَرِيمٍ ۝ وَّنَعْمَةٍ كَانُوا فِيهَا فَاكِهِينَ ۝ كَذَٰلِكَ وَأَوْرَثْنَاهَا قَوْمًا آخَرِينَ ۝

در ایوانِ شاہی بجائے تختِ سلطنت منبر برپا گردید۔ و نمازِ جمعہ را در آنجا ادا کردند و این نخستین جمعہ ایست کہ در عراق ادا کردند۔ فقہائے عصر حال تعجب خواہند کرد کہ سعد با آنکہ از اکابرِ صحابہ بودہ و سالہائے دراز شرف صحبت جناب رسالت مآب صلعم دریافتہ چرا بطورِ اورنگ زیب عالمگیر و سلطان محمود غزنوی بت شکن نشد و چرا در ایوانِ شاہی ہمہ تصویر مجسمہ را برقرار گذاشت[1]۔

بعد از دو سہ روز سعد فرمان داد کہ گنجینہ و اشیائے نفیس

---

[1] علامہ طبری کہ در زمرۂ محدثین عظام ہم شمردہ مے شود۔ این واقعہ را بتشریح در کتاب خود آوردہ است ۱۲ مترجم

ایوانات شاہی را یکجا بحضور حاضر کنند۔ از سلسلۂ خاندان کیانی تا عہد نوشیروان ساسانی بہزارہا عجائب آثار قابل یادگار بودہ مانند زرہ ہا و شمشیرہائے خاقانِ چین و راجہ دہر والی گجرات و قیصرِ روم و نعمان ابن منذر و سیاوش و بہرام چوبین و خنجرہائے کسرائے و ہرمز و قباد و تاجِ زرنگارِ نوشیروان و ملبوساتِ شاہی و یک اسپ طلا کہ بازینِ نقرہ مزیّن و بہ دانہ ہائے یاقوت و زمرد مرصع بود و یک شتر مادۂ نقرہ کہ پالانش از طلاء و مہارش از سلکِ یاقوت ہائے گران بہا بود و سوارِ ناقہ از سرتاپا بجواہر مرصع بود و عجیب ترین نفائس فرشے بود کہ در اصطلاح ایران بہ بہار شہرت داشت و از برائے این بود کہ بعد از انقضائے موسم بہار آنرا ہموار کردہ بر آن مے نشستند و جام شراب را دور میدادند۔ و نظر بہ ہمین مناسبت جمیع سامان بہار در آن مہیّا بود۔ چنانچہ در وسطِ یک چمن سبز بود۔ و بہ چہار طرف جدولہا امتداد یافتہ۔ و درختانِ بوقلمون و شگوفہ ہائے رنگا رنگ و گلہا و برگ ہائے عجیب و غریب طرح دادہ بودند۔ و طرفہ اینکہ ہرچہ بود از زمرد و سائر جواہر بود۔ یعنے زمینش از طلا و سبزہ اش از زمرد و جدول ہا از پکھراج (فخراج) و درختان از طلاء و نقرہ و برگ ہا از حریر و میوہ ہا از بقیۂ جواہر بود۔

ہمہ این اسباب در جینِ غارتِ عام بدستِ فوج آمدہ بے

لشکرِ اسلام بحدّے راستبازو دیانتدار بود کہ ہر کس ہر چہ یافت بے کم و کاست بحضورِ سپہ سالار حاضر آورد۔ وقتیکہ این ہمہ نفائس را بہ ترتیب آراستند۔ نمونہ از صحرائے نور بہ ظہور آمد سعد این عجائبات را دیدہ بعالمِ حیرت رفت و مرۃً بعد اخرےٰ نفائس را بہ نظرِ استعجاب میدید و میگفت کہ اشخاصے کہ درین گونہ نفائسِ نادرہ خیانت نورزیدہ اند ہمانا بغایتِ دیانت دارہستند۔

غرض مالِ غنیمت حسبِ قاعدۂ معمول تقسیم و خمس آن بدربارِ خلافت ارسال شد۔ فرشِ بہار و آثارِ عتیقہ را بجنسہٖ فرستادند تا عرب از طرفے جاہ و جلالِ ایران را مشاہدہ و از طرفے اقبال و نصرت اسلام را تماشا کنند۔ چون خمسِ مالِ غنیمت را بحضورِ حضرتِ عمرؓ حاضر آوروند۔ جنابِ ممدوح را بہ استغناء و دیانتِ فوجِ اسلام حیرت افزود۔

در مدینہ شخصے بود محلّم نام خیلے بلند بالا و خوش شکل۔ حضرتِ فاروقؓ ملبوساتِ نوشیروانی را در برِ او کرد۔ تا مردمِ شہر تماشا کنند۔ و این ملبوسات ریشمی ہا مختلف بودہ۔ از قبیلِ لباسِ سواری و لباسِ دربار و لباسِ جشن و لباسِ تہنیت و ہمہ را نوبت بہ نوبت بہ محلّم پوشانیدند۔ وقتیکہ نوبت بہ ملبوسِ خاص و تاجِ زرنگار رسید۔ دیدۂ تماشائیان خیرہ ماند۔ و مدتے مردم بچشمِ حیرت

مے نگریستند - دریاب فرشِ بہار رائے عوام صحابہ بر آن رفت کہ تقسیم نشود حضرت فاروق رض نیز ہمچہ فکر داشت - لاکن حضرت علی رض بر تقسیم اصرار فرمود - و بہ بہار ایران صدمۂ خزان رسید و مرقعِ دولتِ نوشیروان پارہ پارہ شد۔

ہر چند امروز در مذاقِ اروپا این حرکت وحشیانہ است ولے مذاقِ ہر عہد جدا مے باشد - در آن عہد مبارک کہ بہ خیر القرون شہرت دارد - زخارفِ دنیوی در نظرِ اہلِ بصیرت وقعتے نداشت - و یادگارہائے دنیوی را در خورِ اعتبار نمید انستند۔

جلولا - سنہ ۱۶ھ ۶۳۷ء

سنہ ۱۶ھ ۶۳۷ء

این معرکہ خاتمۂ فتوحاتِ عراق بودہ بعد از فتح مدائن اہلِ ایران در جلولا[1] تہیۂ جنگ پرداختند و فوجے کثیر فراہم آوردند۔ خرزاد کہ برادر رستم رئیس لشکرِ ایران بود بکمال تدبیر فوج را تعبیہ کرد - وگردِ شہر خندقے حفر نمود و در شوارع و مسالک خسک ریخت سعد کیفیت واقعہ را نوشت و بحضور حضرتِ فاروق رض فرستاد

[1] در سوادِ بغداد جلولا نام شہرے است، و از آنجا کہ قصبۂ کوچک است - در نقشہ مندرج نیست - و اگر کسے از بغداد بصوبِ خراسان سفر کند - شہر مذکور در راہ مے آید ۱۲ منہ

و از دربارِ خلافت فرمان شد کہ ہاشم ابن عتبہ با دوازدہ
ہزار فوج برین مہم مقرر شود۔ و قعقاع بر مقدمۃ الجیش و مسعر ابن
مالک بر میمنہ و عمرو ابن مالک بر میسرہ و عمرو ابن مرہ بر ساقہ مامور شوند
ہاشم از مداین بر آمدہ بروزِ چہارم در جلولا رسید۔ و شہر را محاصرہ
نمود۔ و مدتِ محاصرہ چند ماہ طول کشید و درین عرصہ اہلِ ایران بعض
اوقات از قلعہ بر آمدہ حملہ آور مے شدند۔ و تا ہشتاد بار اتفاقِ
جنگ افتاد و در ہر معرکہ ایرانیان ہزیمت میخوردند۔ و چون درونِ
شہر ہر قسم ذخیرہ با فراط بود و علاوہ جمعیّت اہلِ ایران تا بہ لک ہا
نفر مے رسید۔ از ہزیمت ہائے متواتر اصلاً بیدل نشدند۔
و روزے با ساز و سامانِ بسیار و خیلے جوش بر آمدند۔ لشکرِ
اسلام نیز بکمالِ استقلال دادِ مقابلہ داد و از حسنِ اتفاق
بادے تند وزیدن گرفت۔ بحدّے کہ جہان در چشمِ جہانیان
تاریک شد و ازین جہت اہلِ ایران بہ حالِ مجبوری پس پا شدند
و از بسکہ گرد و غبار چشم ہا را خیرہ کردہ بود راہ را نشناختند
و ہزارہا نفر در خندق افتادہ غرقۂ گردابِ فنا شدند۔ و بعد ہا
اہلِ ایران خندق را از بعض مقامات بخاک انباشتہ راہ را
ہموار ساختند۔ چون لشکرِ اسلام برین حال اطلاع یافت
این موقعہ را از مغتنمات شمردہ بنائے تعرّض گذاشت۔ اہلِ ایران را
از حرکاتِ لشکرِ اسلام دم بدم احوال مے رسید۔ و در ہمان راہ کہ

فوج اسلام میخواست از آن تعرض کنند ایرانیان خسک ریختند
و فوج را با ہمہ ساز و سامان ترتیب دادہ بر درِ قلعہ ایستادہ کردند
و بہادرانِ فریقین آن قدر دادِ جوانمردی دادند کہ جز معرکۂ لیلۃ الہریر
ہیچگاہ این جور معرکہ برپا نگشتہ بود۔ نخستین طرفین تیر باری کردند
چون ترکش ہا خالی شد نوبت بہ نیزہ ہا رسید و چون نیزہ ہا
شکست و از کار ماند دست بہ تیغ و خنجر بردند۔ قعقاع بہ کمالِ
شجاعت سرگرم کارزار بود و پیشقدمی مے کرد تا بہ درِ قلعہ رسید
لاکن ہاشم کہ سپہ سالار بود پس ماند و جزوِ اعظمِ فوج
در رکاب او بود۔ قعقاع بہ نُقباء امر داد کہ نعرہ بزنید کہ سپہ سالار
اسلام بدرِ قلعہ رسید۔ فوج گمان کرد کہ شاید ہاشم باشد
و ازین جہۃ وفعۃً بہ شدّت تمام حملہ آوردند۔ اہلِ ایران بہ حالِ
اضطراب بنائے گریز نہادند۔ و بہر طرفے کہ میرفتند خسک ریختہ
بود۔ دلیرانِ اسلام قتلِ بے دریغ کردند۔ و بقولِ طبری یک لک
نفوس بمعرضِ قتل رسید۔ و مالِ غنیمت بہ قدر سہ کرور
بدستِ اہلِ اسلام افتاد۔

سعد نامۂ متضمن بہ مژدۂ فتح با خمسِ مالِ غنیمت بدربارِ خلافت
فرستاد۔ زیاد کہ پیک مژدہ بود۔ حالاتِ جنگ را بعبارۂ فصیح
بیان کرد۔ حضرت عمرؓ فرمود آیا این واقعات را بہ ہمین فصاحت
در مجمعِ اہلِ اسلام ہم بیان کردہ مے توانی۔ زیاد عرض کرد۔

اگر مرا ہیبت میگرفت از حضور خلیفہ میگرفت۔ غرض مجمع عام منعقد شد و زیاد واقعات جنگ را طورے باکمال فصاحت و بلاغت و بہ تفصیل تمام بیان کرد کہ گویا معرکہ را تصویر کرد۔ حضرت فاروق رض بے ساختہ فرمود کہ اطلاق لفظ خطیب بر این چنین کس موزون مے نماید۔ زیاد خیلے برجستگی گفت۔

اِنَّ جُنْدَنَا اِنْطَلَقُوْنَا بِالْفِعَالِ لِسَانَنَا

بعد زیاد ذخیرۂ غنیمت را بہ حضور حاضر کرد۔ و چون وقت غروب بود قسمت معطل ماند و در صحنِ مسجد انبار شد۔ عبد الرحمن ابن عوف و عبد اللہ ابن ارقم ہمہ شب حراست از مالِ غنیمت نمودند سحرگاہ کہ در مجمع عام خلیفہ را از روئے انبار غنیمت برداشتند علاوہ از درہم و دینار خیلے جواہر ناب نیز برآمد۔ حضرت عمر رض بے ساختہ گریہ آغاز کرد۔ مردم بہ استعجاب گفتند کہ این وقت گریہ است؟ فرمود۔ بلے! ہر جا کہ دولت قدم مے نہد رشک و حسد نیز در رکابش مے باشد۔

یزدگرد کہ از شکستِ جلولا خبر شد از حلوان برآمدہ بصوب رے روئے گریز نہاد۔ و خسرو شنوم را کہ از سرکردگان معزز بود با چند رسالہ از برائے حفاظتِ حلوان گذاشت۔ سعد خود در جلولا اقامت نمود۔ و قعقاع را بجہت حلوان فرستاد۔ چون قعقاع قریب بہ قصر شیرین (کہ از حلوان بمسافت سہ میل واقع است) رسید

خسرو شنوم خود از حلوان بہ آمدہ آمادۂ کارزار شد۔ لاکن ہزیمت یافتہ رو بگریز نہاد۔ قعقاع بہ حلوان رسیدہ درآنجا اوتراق نمود و فرمان داد کہ بہر طرف منادیِ امن شود۔ روسائے اطرافِ حلوان پے درپے مے آمدند و جزیہ قبول کردہ در حلقۂ حمایتِ اسلام داخل مے شدند۔ این فتح خاتمۂ فتوحاتِ عراق بود۔ زیرا حدِّ عراق درین جا بہ اختتام میرسد۔

فتوحاتِ شام

بلحاظ سلسلۂ واقعات درین مقام مناسب است کہ حالاتِ ابتدائی متعلقہ بہ لشکر کشیِ شام را نیز مجملاً شرح دہیم حضرتِ ابوبکر رضؓ در آغاز ۱۳ھ مرّۃً بعد اخرے بر شام لشکر کشی کرد و ابوعبیدہ را بر حمص و یزید ابن ابی سفیان را بر دمشق و شرجیل را بر اردن و عمرو ابن عاص را بر فلسطین مامور فرمود۔ و عدّۂ مجموعیِ افواج ۲۴۰۰۰ نفر بود۔ این اُمرائے لشکر وقتیکہ از سرحدِ عرب بر آمدند۔ ایشان را در ہر قدم با جمعے کثیر از اہلِ روم اتفاقِ مقابلہ و محاربہ افتاد۔ چہ از پیش رو آمادۂ کارزار بود۔ برعلاوہ قیصرِ روم از جمیع اطرافِ ملک افواج فراہم نمودہ۔ دستہ دستہ بمقابلۂ سرلشکرانِ اسلام میفرستاد۔ بعدؔ

مشاہدۂ این حال سرکردگان لشکرِ اسلام بالاتفاق تجویز نمودند که ہمگی افواج یکجا جمع شوند - و بحضور حضرت ابوبکر رضؓ عریضہ کردند که دیگر افواج بکمک بفرستد - چنانچہ خالد ابن الولید که بر مہمِ عراق مامور بود از عراق روان گشت و بعد از معارک عدیدہ که در بین راہ بوقوع آمد و در ہر معرکہ فتح نصیبِ لشکرِ اسلام شد - بہ دمشق رسید و آنرا مرکز قرار دادہ او تراق نمود - قیصر اردو ے بزرگے بمقابلۂ لشکرِ اسلام فرستاد - و این فوج بہ اجنادین رسیدہ بنا از تعبیہ گذاشت - خالد و ابو عبیدہ پیشقدمی نمودہ بطرفِ اجنادین رفتند و بہ دیگر سرکردگانِ فوج نامہ فرستادند که در آنجا با آنہا یک جا شوند و بر طبق نامہ یزید و شرجیل و عمرو ابن العاص بوقتِ مقررہ در اجنادین رسیدند - خالد از اجنادین برآمدہ بر لشکرِ غنیم حملہ آورد و بعد از معرکۂ خونریز که در آن ۳۰۰۰ نفر از لشکرِ اسلام جامِ شہادت نوشیدند فتح کامل نصیبِ لشکرِ اسلام گردید - این واقعہ حسبِ روایتِ ابن اسحاق بتاریخ ۲۸ جمادی الاولےٰ ۱۳ھ ۶۳۴ء بوقوع آمدہ - خالد بعد از فراغتِ این مہم بارِ دیگر عزمِ دمشق نمود و در آنجا رسیدہ از ہر طرف شہر را محصور کرد - و این محاصرہ اگرچہ در عہد حضرت ابوبکر رضؓ آغاز یافتہ مگر فتح در عہدِ حضرت عمر رضؓ حاصل شد - و ازین جہت این معرکہ را بہ بسط و تفصیل بیان میکنم -

فتح دمشق

این شہر از مراکز شام بودہ - وچون در ایام جاہلیت عرب
برائے تجارت اکثر در آنجا رفت و آمد داشتند عظمتش در
کل اکناف عرب شہرہ بود و بناءً علیہ حضرت خالد بکمال اہتمام
از محاصرہ اش تہیہ نمود و سرکردگان نامور را کہ بر فتح صوبہ
جات شام مامور شدہ بودند - بر درہائے کلان شہر مقرر کرد -
چنانچہ عمرو عاص را بر باب توما و شرجیل را بر باب الفرادیس
و ابو عبیدہ را بر باب الجابیہ متعین نمود و خود ہمراہ پنج ہزار فوج
قریب باب الشرق فرود آمد - نصاریٰ کہ شدت محاصرہ
را دیدند این ہمت از دست دادند - و سبب در پست ہمتی
آنہا این بود کہ جاسوسان نصاریٰ برائے دریافت حالات
در فوج اسلام مے آمدند و مے دیدند کہ در جمیع فوج اسلام
یک عالم جوش و خروش ست و ہر کس از نشۂ اسلام
مست مے نماید و ہر فرد در جرأت و ثابت قدمی و راستبازی
و عزم و استقلال عدیم المثال معلوم مے شود - با این ہمہ نصاریٰ
فخر و مباہات میکردند - کہ سایۂ ہرقل بر سر شان موجود ست - و افواج
کمک از حمص گسیل شدہ - در اثنائے این حال حضرت

ابوبکرؓ از جہانِ فانی رحلت نمود۔ و حضرت فاروق بر سریر[۳]
خلافت نشست۔

نصاریٰ گمان مے بردند کہ عرب شدّتِ زمستانِ شام
را تاب نخواہند داشت و بنابر آن در زمستان دامنِ ہمت
از دستِ شان خواہد رفت لاکن ہر دو امیدشان بیاس بدل گشت
سرگرمیٔ اہلِ اسلام از شدّتِ زمستانِ شام ہم کم نہ گردید۔
خالد چند دستۂ فوج را بسرکردگیٔ ذوالکلاع بفاصلۂ یک
منزل از دمشق مامور کرد کہ از آن طرف سدِّ راہِ افواجِ امدادیٔ نصاریٰ
باشند۔ چنانچہ افواجِ کمک را کہ ہرقل از حمص گسیل ساخت
در بینِ راہ از طرفِ لشکرِ اسلام تعرض شد و پیشتر آمدہ
نتوانستند اہلِ دمشق از افواجِ امدادی بکلّی مایوس شدند و در
اثنائے این حال واقعۂ دیگر بظہور آمد کہ از برائے اہلِ اسلام
تائیدِ غیبی گردید۔ یعنے بطریقِ دمشق را فرزندے تولد شد۔ و
بتقریبِ تولّدِ او اہالیٔ شہر طوئے عظیم کردند۔ و از اندازہ بیش
خمر خوردند۔ و از نشۂ خمر عین در اولِ شب آنہا را چنان خواب
برد کہ از خود رفتند۔ حضرت خالدؓ شب بسیار کم خواب
مے کرد و از اندرونِ شہر دمبدم باخبر مے بود۔ این موقعہ را از
مغتنمات شمردہ چند نفر از سرکردگانِ فوج را با خود گرفت و
رُخ بطرفِ شہر کرد۔ خندقے کہ منتصل بہ شہر پناہ بود آب بسیار

داشت پس بر مشک سوار شد و بساحل دیگر رسید و بر دیوارِ شہر کمند انداختہ بالا رفت و از آنجا زینہ ریسمانی باکمند بستہ آویزان کرد۔ و باین تدبیر دریک ساعت اکثرے از جان نثارانِ اسلام از فصیل[1] بالا شدند۔ خالد از دیوار فرود آمدہ نخستین دربانان را از تیغ کشید۔ و بعد قفل را شکستانده در را بکشاد۔ فوجِ اسلام کہ پیشتر آمادہ و مستعد بود مانندِ سیلاب داخلِ شہر شدند۔ و پاسبانان را بقتل رسانیدند۔ نصارائے بمشاہدۂ این حال ہمگی درہائے شہر را بکشادند و بابو عبیدہ التماس بردند کہ آنہا را از دستِ خالد امان بدہد۔ در مقسلاط کہ بازارِ مسگرہی میباشد۔ ابوعبیدہ و خالد باہم ملاقی شدند حضرت خالد یک حصۂ شہر را بزورِ بازو فتح کردہ بود و حضرت ابوعبیدہ درخواستِ صلح را منظور فرمودہ و ازین جہت در حصۂ مفتوحہ نیز شرائطِ صلح نفاذ یافت یعنے فوج را اجازہ بتاراج شہر و جمع مالِ غنیمت نہ دادند و غلام نہ گرفتند۔ این فتح مبارک کہ دیباچۂ فتوحاتِ بلادِ شام مے باشد۔ در ماہِ رجب سنہ ۱۴ھ ۶۳۵ء روئے دادہ۔

---

[1] این روایتِ طبری ہست۔ بقولِ بلاذری شخصے از نصارائے حضرت خالدرض را از احوالِ جشنِ نصارائے اطلاع دادہ بود و زینہ ہم خود نصارائے آوردہ بودند ۱۲ منہ

فحل - ذیقعدۃ الحرام - سنہ ۱۴ھ ۶۳۵ء

اہلِ روم از فتح دمشق خیلے برہم شدند - و از ہر طرف گرد آمدہ با جمعیتِ کثیر بمقابلۂ اہلِ اسلام آمادہ کارزار شدند - از آنجا کہ لشکرِ اسلام بعد از فتح دمشق عزم اردن کردہ بود نصارٰی نیز بمقام بیسان کہ از بلاد نامیِ صوبۂ مذکور میباشد - افواجِ خود را جمع نمودند و افواجِ کمک کہ ہرقل برائے امدادِ مقدمۂ دمشق فرستادہ بود و از تعرّضِ لشکرِ اسلام در آنجا رسیدہ نتوانستند نیز بمقامِ بیسان با دیگر افواجِ نصارٰے یک جا شدند - و عدّۂ فوج نصارٰے تا سی و چہل ہزار رسید و سپہ سالار فوج سکلار نام شخصے از منصبداران روم بود -

از آنکہ ناظرین کتاب موقع جنگ را بفہمند خیلے ضرورست[۱] کہ گوئیم ملک شام بر ۶ ضلع قسمت یافتہ و از جملہ دمشق و حمص و اردن و فلسطین اضلاع نامی میباشد - مرکز اردن طبریہ و از دمشق بمسافت چہار منزل واقع ست - بجانب شرق طبریہ غدیرے ست - کہ ۱۲ میل طول دارد و قریب بہ غدیر مذکور بمسافت چند میل قریۂ بود کہ در قدیم آن را سلاؤ و در زبانِ عربی آنرا فحل میگفتند - این معرکہ بنام ہمین مقام شہرت دارد - اگرچہ درین

عصر قریۂ مذکور خرابہ افتادہ ولے بعض آثار از عمارات قدیم
آن تا حال از سطح آب شور بہ ارتفاع ۶۰ فٹ بنظر مے آید۔
بیان بطرف جنوب طبریہ بمسافت ۱۸ میل واقع است۔

غرض افواج روم بمقام بیسان گرد آمدند و لشکر اسلام
روبروے آنہا بمقام فحل فرود آمد۔ اہل روم برائے تدارک
این امر کہ مبادا اہل اسلام دفعۃً یورش بیارند۔ بندہائے
انہار قرب وجوار را بشکستند۔ و راہ ما بین فحل و بیسان را آب
فرا گرفت ولعلہ کثرت گل و آب جمیع شوارع مسدود شد۔ لاکن سیلاب
اسلام را چیزے سدّ راہ نمے شود۔ نصارے کہ استقلال اہل اسلام
را مشاہدہ نمودند مائل بہ صلح شدند۔ و بہ ابو عبیدہ پیغام فرستادند
کہ شخصے را بسفارت بفرستند۔ حضرت ابو عبیدہ معاذ ابن جبل
را برین خدمت مامور کرد۔ چون معاذ در لشکرگاہ روم وارد شد۔
دید کہ درون خیمہ فرش دیبا گستردہ اند۔ ہمانجا ایستادہ شد۔
و یکے از نصارے آمد و گفت اسپ را من میگیرم۔ شما درون
دربار داخل شوید و در آنجا بنشینید۔ معاذ بحدے در ورع
و تقوے شہرہ بود کہ اہل روم نیز اطلاع داشتند و بنا بر تکریم و تعظیم
گوارا نداشتند۔ کہ بیرون دربار ایستادہ باشد۔ معاذ گفت
کہ من بر فرش دیبائے نشینم چہ این فرش از غصب
حقوق مساکین و غربا تیار شدہ۔ این بگفت و بر خاک نشست

نصارائے متاسفانہ گفتند - بارائے تعظیم شما گسترده بودیم وچون شما خود عزت خود را پاس ندارید مجبوریم کہ فرش را برداریم از استماع این سخن آتش غضب معاذ مشتعل شد وبرجائے خود ایستاد وگفت چیزے کہ بزعم شما موجب عزت است من ابدًا عزت نمیدانم - اگر بر خاک نشستن شیوهٔ غلامان ست کیست کہ بہتر از من غلام خدا باشد - اہل روم از استغنا وآزادی طبع معاذ غرق لجۂ حیرت شدند - وشخصے ازو پرسید آیا در اہل اسلام شخصے از شما بہتر ہم است؟ معاذ گفت معاذ اللہ - مرا ہمین بس ست کہ از ہمہ بدتر ہستم از استماع این سخن اہل روم ساکت ومنتظر ماندند - بعد از چند دقیقہ معاذ بہ مترجم گفت - باینہا بگو کہ اگر شما با من حرف زدن را روا ندارید من باز مے گردم - اہل روم گفتند کہ مدعائے ما محض استفسار ست کہ شما درین ملک بچہ کار آمده اید - ابی سینیا از شما قریب تر ست - وشاہِ فارس مرده وسلطنت او بدست یک زن افتاده - چرا آنہا را گذاشتہ بطرف ما آمده اید - حالانکہ پادشاہِ ما خیلے بزرگ وعدهٔ قوم ما بہ ستارگان فلک وذرات زمین برابری میکند - معاذ گفت نخستین مدعائے ما آن ست کہ شما اسلام را قبول کنید - ورُخ بجانب قبلۂ ما نموده نماز ادا کنید - وترکِ شراب بگوئید - وگوشت خنزیر نخورید -

اگر این چیزہا را قبول کنید شما برادران ما ہستید و اگر از قبول
اسلام ابا ورزید جزیہ بدہید و اگر از جزیہ نیز انکار دارید کار بشمشیر
فیصلہ مے شود۔ و اگر عدۂ شما مثل سیارگان فلک از شمار
بیرون ہم باشد ما پروائے قلت و کثرت نداریم۔ چراکہ حضرت
باری تعالے در کتاب مجید فرمودہ كَمْ مِّنْ فِئَةٍ قَلِيلَةٍ غَلَبَتْ
فِئَةً كَثِيرَةً بِإِذْنِ اللّٰهِ۔ دیگر شما مے نازید کہ رعیّت
پادشاہے ہستید کہ بر جان و مال شما اختیارِ کلی دارد۔ حالانکہ
شخصے را کہ ما برائے امارت خود منتخب نمودہ ایم در ہیچ امر
خود را بر رعایائے خود ترجیح نمیدہد۔ اگر ارتکاب زنا کند در
پاداشش آن او را دُرّہ مے زنیم و اگر سرقہ کند دستش بریدہ
شود۔ خودش درون پردہ نمے نشیند و خویشتن را از عوام
رعایا بہتر نمے شمارد۔ در مال و دولت بر ما ترجیح ندارد۔
چون این سخن بگوشِ اہل روم رسید۔ گفتند۔ اضلاعِ بلقاء
و اردن کہ بہ حدودِ عرب متصل است بشما میدہیم۔ شما این
ملک را ترک گفتہ بصوبِ فارس بروید۔ معاذ قبول نہ کرد و برخاست
اہلِ روم خواستند کہ با خودِ ابوعبیدہ درین باب مکالمہ کنند
و برائے حصول این مدعا قاصدے فرستادند۔ چون قاصد در
لشکرگاہِ اسلام رسید۔ ابوعبیدہ سر خاک نشستہ بود
و چند تیر در دست داشت کہ آنہارا پہلو بہ پہلو حرکت میداد۔

قاصد پنداشت کہ سپہ سالارِ لشکرِ اسلام بکمال جاہ وحشم خواہد بود و بواسطۂ این شخص بحضور او خواہد رسید لاکن صورتِ حال را برعکس دید و بہر طرف کہ نگاہ کرد ہمہ را بیک حال دید۔ قاصد سراسیمہ شد و پرسید کہ سرِ لشکرِ اسلام کیست؟ مردم بطرفِ حضرتِ ابوعبیدہ اشارت کردند۔ بمشاہدۂ این حال خیلے متحیر شد و از راہِ استعجاب ابوعبیدہ را خطاب نمودہ پرسید کہ آیا فے الحقیقت سرِ لشکر تو ہستی۔ ابوعبیدہ بہ جواب گفت بلے۔ قاصد گفت کہ ما فوجِ شما را فی نفر دو اشرفی عطا میکنیم۔ شما از ملکِ ما برآئید۔ ابوعبیدہ از قبولِ این حرف اِبا کرد۔ قاصد بہم برآمد و از جائے خود برخاست۔ چون ابوعبیدہ بر ناصیۂ قاصد آثارِ غضب مشاہدہ نمود فوجِ اسلام را بہ تعبیہ فرمان داد و عریضہ بآستانِ خلافت فرستاد و در جواب آن فرمانے بعبارتِ مناسب از دربارِ خلافت عزِّ صدور یافت و خلاصۂ مضمونش اینکہ شما ثابت قدم باشید۔ خدا یار و مددگارِ شما ہست۔

ابوعبیدہ ہمان روز فوجِ اسلام را امرِ جنگ دادہ بود۔ لاکن اہلِ روم بمقابلہ نہ برآمدند۔ روزِ دیگر خالدؓ تنہا بہ میدانِ جنگ

---

[۱] در فتوح الشام ازدی منقول است کہ نامہ را بدستِ یک شامی فرستادہ بود و او بہ ترغیبِ حضرت فاروق رضؓ اسلام قبول کرد ۱۲ منہ

در آمد و فقط یک رسالۂ سواران ہمرکابِ او بود۔ اہلِ روم ہم تہیۂ جنگ نمودند و فوج را بر سہ قسمت منقسم نمودہ ہر قسمت را کرّۃ بعد اخرٰے بمیدانِ جنگ فرستادند۔ دستۂ اول فوجِ نصارٰے اسپان را بجانبِ بطرف خالد مے آمد۔ قیس ابن ہبیرہ بہ اشارۂ خالد از صفِ لشکر بر آمدہ مدافعہ کرد و کشت و خون بسیار بہ وقوع آمد۔ ہنوز ازین معرکہ فراغ دست نہ دادہ بود۔ کہ دستۂ دیگر از فوجِ نصارٰے بر آمد۔ خالد میسرہ ابن مسروق را اشارت کرد کہ فوج ہمرکابِ خود را گرفتہ حملہ آور شود۔ دستۂ سویم فوج نصارٰے بہ ساز و سامانِ بسیار لبسر کردگی یک سپہ سالار نامی بر آمد۔ و او بکمال حسن تدبیر لشکر را حرکت میداد۔ چون نزدیک فوج اسلام رسید خودش قرار گرفت و یک دستۂ فوجِ قلیل بسر کردگی یکے از منصبداران بمقابلۂ خالد فرستاد۔ خالد بکمال استقلال دادِ مقاومت داد۔ آخر سپہ سالار لشکر نصارٰے خود حملہ آورد۔ و ہر دو فوجِ سابقہ ہم با وے یک جا شدند و تا دیر ہنگامۂ کارزار گرم ماند۔ چون اہلِ روم ثبات و استقلالِ لشکرِ اسلام را مشاہدہ نمودند از جنگ ستوہ آمدہ عزم گریز کردند۔ خالد بر فوجِ خود نعرہ زد کہ اہلِ روم ہمگی قوت خود را نشان دادند۔ اکنون نوبتِ لشکرِ اسلام است۔ بہ مجرد استماع این سخن لشکرِ اسلام دفعۃً یورش آوردہ اہلِ روم را بکلّی

ازپیش براندند۔

لشکرِ نصاریٰ در انتظارِ کمک بودند و از مقدمہ پہلو تہی میکردند۔ خالد بفراست دریافت و ابوعبیدہ را گفت کہ اہل روم از لشکرِ اسلام مرعوب افتادہ اند۔ وقتِ حملہ ہمین وقت است و بنابرآن بوساطۂ نقباء کل افواج را اطلاع داد کہ فردا تعرّض مے شود۔ و فوج اسلام را باید کہ باہمہ ساز و سامان آمادۂ کارزار باشند۔ در پاس آخر شب حضرت ابوعبیدہ از خواب بیدار شد و بتعبیۂ فوج پرداخت۔ و معاذ ابن جبل را بر میمنہ و ہاشم ابن عتبہ را بر میسرہ مقرر نمود و فوج پیادہ را بسرکردگی سعید ابن زید مامور کرد و رسالۂ سواران را تحتِ حضرت خالد متعیّن نمود۔ چون ہمہ فوج بساز و سامان آراستہ شد حضرت ابوعبیدہ از یک سرِ لشکر تا سرِ دیگر گردش کرد۔ و پیشِ ہر علم ایستادہ فوج اسلام را بہ الفاظِ ذیل خطاب مے نمود۔

عِبَادَ اللّٰهِ اِسْتَوْجِبُوْا مِنَ اللّٰهِ النَّصْرَ بِالصَّبْرِ فَاِنَّ اللّٰهَ مَعَ الصَّابِرِيْنَ -

اے بندگانِ خدا از خدا تعالےٰ فتح و نصرت را بواسطۂ صبر بخواہید چراکہ نصرتِ خداوندی ہمراہ صابران است۔

لشکرِ روم کہ عدہ اش تقریباً ۵۰۰۰۰ بود بر پنج قسمت منقسم و در عقبِ ہمدگر طوریکہ تعبیہ و ترتیب یافت کہ در حصۂ اول پیادہا راست و چپ ہر سوار و تیر انداز مقرر شدند و رسالہا سے سواران

بر میمنہ و میسرہ مامور بودند و در عقب آنہا افواج پیادہ متعین بودند
و بہمین ترتیب نقارہ زنان بصوب لشکر اسلام متوجہ شدند
و با خالد کہ سرکردۂ فوج ہراول بود مقابلہ نمودند و تیراندازان روم
بحدّے تیر باری نمودند کہ لشکر اسلام را چارۂ جز فرار نماند۔
خالد از آن طرف پہلو تہی کردہ رخ بطرف میمنہ کرد کہ محض بر سوارہ
مشتمل بود و تیر اندازان در آن شامل نبودند۔ جرات روم بحدّے
زیادہ گشت کہ رسالۂ میمنہ از فوج جدا شدہ بر خالد حملہ آوردند۔
خالد حیلہ کرد و بتدریج خود را پسپا ساخت تا رسالۂ مذکور از
فوج خود دور برآمد۔ خالد کہ منتظر ہمین وقت بود موقع را غنیمت
دانستہ دفعتہً بشدّت تمام حملہ آورد و صف ہائے فوج نصاری
را برہم زد و ۱۱ نفر از سرکردگانِ معتبرِ لشکر نصارائے بدستش
ہلاک شدند۔ از طرف دیگر قیس ابن ہبیرہ بر میسرۂ نصارائے حملہ
آورد و بازوئے دیگر فوج غنیم را ہم ضعیف ساخت۔
با این ہمہ قلبِ نصارائے از سبب کثرت فوجِ تیر اندازان
محفوظ بود۔ ہاشم ابن عتبہ کہ سرکردۂ میسرہ بود۔ علم را حرکت
دادہ گفت۔ بحق سوگند اکہ تا این علم را در قلب فوجِ نصاری
نصب نکنم نمے گردم۔ این بگفت و از اسپ جستہ
سپر در دست گرفت و داد شجاعت داد و آنقدر زد و بکشت تا بہ قلب
رسید کہ کار از تیر و خدنگ گذشتہ نوبت بہ تیغ و شمشیر رسید۔

یک ساعت کامل معرکۂ کارزار گرم ماند و عرصۂ جنگ از خونِ کشتگان رنگین شد۔ آخر اہلِ روم دامنِ ہمت از دست دادند و پائے ثباتِ شان لغزید۔ و حواس باختہ رو بگریز نہادند۔ حضرت ابوعبیدہ نامۂ فتح بدربارِ خلافت[1] فرستاد و عرض کرد کہ با قومِ مفتوحہ چہ رفتار شود۔ حضرتِ فاروق رض در جواب فرمانے صادر فرمود متضمن برا اینکہ رعایائے روم ذمی قرار یابد و اراضیٔ ملک بدستورِ سابق در قبضۂ خود کشتمندان باشد۔

بعد از معرکۂ مذکور دیگر بلاد و محالِ اردن بسہولتِ تمام مفتوح گردید و در ہر مقام شرائطِ صلح بدین مضمون تحریر شد کہ جان و مال و اراضی و مساکن و کلیساہا و معابدِ نصارٰے بدستورِ سابق محفوظ و سالم خواہد ماند۔ و از برائے تعمیرِ مساجد زمین بقدرِ ضرورت گرفتہ خواہد شد۔

در اضلاعِ شام حمص کلان و قدیم ترین اضلاع است۔ بہ زبانِ انگریزی آنرا امیسا میگویند۔ در قدیم این مقام خیلے شہرت داشت و علتش این بود کہ در آنجا یک ہیکلِ کلان بنام آفتاب بودہ۔

[1] تفصیل واقعۂ فحل از فتوح الشام ازدی گرفتہ ام و در طبری وغیرہ این واقعہ خیلے باختصار بیان کردہ شدہ است و در کیفیتِ واقعہ ہم اختلاف است ۱۲ منہ

اقوام آفتاب پرست ازبرائے زیارتش از راہِ دور مے آمدند-
و پرستاری ہیکل راموجب سعادت و باعث فخر مے دانستند
بعد از فتح دمشق و اردن سہ شہرِ کلان باقی ماندہ بود۔ کہ بعد از فتح
آنہا کل قلمروِ شام در ذیلِ ممالکِ مفتوحہ مے آید۔ شہرہائے
مذکور عبارت از بیت المقدس و حمص و انطاکیہ بودہ۔ و در انطاکیہ
قیصر روم یعنے ہرقل مقیم بود۔ و حمص نسبت بدو شہر دیگر جمعیت
و سامان کمتر داشت۔ و ازین جہت لشکر اسلام نخستین بصوب
حمص متوجہ شد۔ و در عینِ راہ بعلبک پیش آمد و بعد از جنگِ
خفیف مفتوح شد۔ چون فوج اسلام نزدیک بہ حمص رسید
فوجے بیش عدد از شہر برآمدہ بمقام جوسیہ صف آرا شد
و در حملۂ اول خالد پائے ثباتِ شان را متزلزل ساخت۔ بعدہا
خالد میسرہ ابن مسروق را با فوجے قلیل بطرفِ حمص فرستاد
و در راہ با افواج پراگندۂ روم کہ جا بجا منتشر شدہ بودند
مقابلہ افتاد و از لطفِ خداوندی نصرت شاملِ حالِ سلمانان شد-
درین معرکہ شرجیل حمیری تنہا ہفت صد سوار روم را بہ قتل
رسانید۔ و از فوج جدا شدہ جریدہ بصوبِ حمص رخ کرد چون
قریب شہر رسید یک رسالۂ روم او را تنہا دیدہ حملہ آور شد غازی
اسلام بغایت استقلال دادِ مقابلہ داد و تا دہ یازدہ نفر بدستش
مقتول شد۔ و کل رسالہ رو بگریز نہادہ در کلیسائے دیر مسحل پناہ گزین شد-

شرجبیل ہم تعاقب نمودہ درونِ کلیسا داخل شد و دید کہ عدۂ کثیرے
از نصارا ے درآنجا بودہ شرجبیل را از ہر طرف محصور و سنگ باران
کردند و بشہادت رسانند۔ بعد از میسرہ خالد و ابو عبیدہ رخ
بصوب حمص کردند و بناے محاصرہ نہادند۔ از آنجا کہ سرما بہ منتہاے درجۂ
شدت داشت رومیان بالیقین واثق بودند کہ مسلمانان این قدر مدت
دراز تابِ شدتِ سرما نخواہند داشت۔ بر علاوہ از ہرقل پیام آمدہ
بود کہ افواجِ کمک بزودی مے آید و بر طبقِ فرمانِ قیصر فوجے کثیر
از جزیرہ روان شد۔ و لے سعد وقاص کہ بمہم عراق مامور بود
بمجرد استماعِ این خبر چند دستۂ فوجِ اسلام را گسیل نمودہ
سدراہِ فوج امدادی گردید[1]۔ چون اہالیٔ حمص از ہر طرف درِ امید را
بستہ دیدند بحالتِ یاس درخواستِ صلح نمودند۔ حضرت ابو عبیدہ رض
عبادہ ابن صامت را در آنجا گذاشتہ خود بصوبِ حماۃ نہضت
کرد و بمجردیکہ بہ حماۃ رسید سکنا ے آنجا بلتجی مصالحت شدند
و جزیہ قبول کردند و از آنجا بہ شیرز و از شیرز بہ معرۃ النعمان
رفت۔ و اہالیٔ بلادِ مذکور ہم ربقۂ اطاعتِ اسلام بگردن انداختند۔
چون ازین مہم فراغ دست داد عنانِ توجہ بصوبِ لاذقیہ
منعطف نمود کہ از بلادِ قدیم شام ست۔ در عہدِ قدیم لاذقیہ
را بہ لاتشا تعبیر مے کردند۔ حضرت ابو عبیدہ بمسافت اندک
از شہر فرود آمد۔ و چون شہر بغایت استوار بود تدبیرے جدید اختیار کرد

[1] کامل ابن الاثیر ۱۲ منہ

یعنے در میدانِ جنگ غارہا کند و احتیاطِ تام بعمل آورد۔ تا غنیم را ازین اطلاع نہ گردد۔ روزے فوج را فرمانِ کوچ داد و محاصرہ را ترک نمودہ بطرفِ حمص روان گردید۔ اہالیٔ شہر کہ از عرصۂ دراز محصور ماندہ و ازین جہت بجان آمدہ بودند و جملہ کاروبارِ شان معطل افتادہ بود معاودتِ لشکرِ اسلام را از تائیداتِ غیبی شمردہ بکاروبارِ خویش مشغول شدند۔ لشکرِ اسلام ہم بوقتِ شب باز آمدہ بغارہا پنہان شدند۔ و چون روز روشن شد از غارہا برآمدہ دفعۃً یورش بردند و بچشم زدن شہر را فتح نمودند۔ چون از فتحِ حمص فراغ دست داد حضرتِ ابوعبیدہ عزم دار الخلافۂ ہرقل نمود و چند دستہ فوج با آن صوب فرستاد۔ و بعدہا از دربارِ خلافت فرمانے شرفِ ورود یافت متضمن بر اینکہ امسال دیگر پیشقدمی نہ شود۔ بر طبق ارشادِ خلیفہ افواج را باز پس خواست و از طرفِ خود نواب و سرکردگان را بشہرہائے کلان فرستاد۔ تا در آن جاہا چیزے خلاف قاعدہ بوقوع نیاید۔ خالد بہمراہیٔ یکہزار فوج بصوبِ دمشق رفت و عمرو عاص در اردن مقام نمود۔ و ابوعبیدہ در حمص اوتراق کرد۔

سلہ کامل ابن الاثیر ۱۲ منہ

یرموک - ۵ - رجب

۱۵ سنہ
۶۳۶ء

اہلِ روم کہ ہزیمت یافتہ از دمشق و حمص بر آمدند بہ انطاکیہ رسیدند و بحضورِ ہرقل داد زدند کہ عرب ملکِ شام را پامال نمود ہرقل از آن جملہ چند نفر معزز و اہل الرائے را بدربار خواستہ گفت چون عرب در قوت و جمعیت و ساز و سامان از شما کمتر اند چہ موجب ست کہ تابِ مقاومتِ آنہا ندارید۔ حاضرین را از استماع این سخن سرِ ندامت خم گردید۔ و خموش ماندند۔ مگر پیر مردے گفت کہ عرب در اخلاق از ما بہتر ست۔ شب عبادت میکنند و روز روزہ میگیرند۔ و دست تعدی بر کسے دراز نمیکنند و طریقِ مساوات را مرعی میدارند۔ و برعکس ما خمر مے خوریم و از ارتکابِ فسق و فجور میکنیم۔ عہد ہا را ایفا نہ میکنیم۔ و بر دیگران جور و جفا روا میداریم۔ پس ازین اعمالِ حسنہ در کار عرب جوش و استقلال ظاہر مے شود۔ و در کار ہائے ما نشانے از ہمت و استقلال ناپدید ست۔ قیصر روم عزم مصمم کردہ بود کہ از شام بر آید۔ چون دید کہ از ہر شہر و دیار جوق جوق نصارئے

مے آیند۔ عرقِ غیرتش بحرکت آمد و بمنتہائے جوش آمادہ شد کہ قوۃ
خود را بکلّی در مقابلۂ عرب صرف کند۔ و فرمان داد کہ افواج از
روم و قسطنطنیہ و جزیرہ و آرمینیہ بتاریخ معین در دار السلطنت
انطاکیہ فراہم شوند۔ و بنام حکامِ اضلاع احکام فرستاد
کہ ہر قدر نفوس را کہ از اضلاع خود فراہم آورند گسیل سازند۔
بمجرد ورودِ فرامین طوفانِ افواج از ہر طرف برخاست و بہر چہار
اطرافِ انطاکیہ تا نظر کار مے کرد لشکر بود۔

امراء و رؤساء بلاد مفتوحۂ شام بحدّے شیدائے عدل و داد
گستریِ ابوعبیدہ گردیدند کہ باوصفِ اختلافِ دین از خود
جاسوسہا داشتند و ہر وقتے از حرکاتِ ہرقل خود اطلاع گرفتہ
بحضرتِ ابوعبیدہ عرض میکردند و او بدین واسطہ بر جمیع وقایع
مطلع میشد۔ پس ہمگی سرکردگانِ فوج را جمع کردہ بالفاظِ مؤثر
خطبہ خواند و خلاصہ اش اینکہ۔ اے اہلِ اسلام! حضرتِ
باری تعالےٰ شمارا بار بار امتحان کرد۔ و شما در امتحانِ خداوندی
از عہدۂ صبر و استقلال برآمدید و در جزائے ہمان صبر در ہر میدان
نصرت ہمعنانِ شما شد۔ اکنون غنیم خیلے باساز و سامان
بمقابلۂ شما برآمدہ۔ کہ کرّۂ زمین از ہولش مے لرزد۔ حال مصلحت
چہ مے بینید۔؟ یزید ابن ابی سفیان (برادرِ معاویہ) بجائے خود
ایستادہ گفت مصلحت درین مے بینیم کہ عیال و اطفالِ خود را در شہر

بگذاریم۔ و خود ما از شہر بر آمدہ صف آرا شویم۔ خالد و عمرو عاص را با فوج از دمشق و فلسطین از برائے کمک بخواہیم۔ شرجیل ابن حسنہ گفت کہ درین موقعہ ہر کہ مجاز ست کہ بہ آزادی اظہار رائے خود کند۔ لاریب رائے یزید عین صواب و مبنی بر خیر اندیشی اسلام خواہد بود و لے من بذاتِ خود مخالفِ این رائے ہستم۔ چہ اہالیِ شہر ہمہ نصارائے و ممکن ہست بہ تعصب مذہبی اہل و عیالِ ما را بقید اسر در آورند و بہ قیصرِ روم بسپارند یا بقتل برسانند۔ حضرت ابو عبیدہ گفت کہ این امر طورے تدارک مے شود کہ نصارائے را از شہر بدر کنیم۔ بمجرد استماع این کلمہ شرجیل برخاست و گفت اے امیر دسر لشکر) تو ابداً این حق نداری چہ ما اہالی را بر این شرط امان دادہ ایم کہ بہ اطمینانِ دل و فراغ خاطر در شہر آباد بمانند۔ و اکنون بکدام دلیل نقضِ عہد کنیم۔ حضرت ابو عبیدہ اعتراف و تصدیق نمود و لے مسئلہ زیر بحث ماند و طے نہ شد۔ بعضے برین رائے بودند کہ در حمص مقام کردہ از افواج امدادی انتظار رود۔ ابو عبیدہ گفت این قدر فرصت کجاست۔ فی الجملہ بر این اتفاق کردند کہ حمص را گذاشتہ راہِ دمشق اختیار کنند چہ در آنجا خالد حضور داشت و سرحدِ عرب ہم قریب بود۔ چون این ارادہ مصمم شد حضرت ابو عبیدہ حبیب ابن مسلمہ خزانہ دار را بہ حضور خواستہ گفت جزیہ یا خراجے کہ از نصارائے میگیریم در عوضِ حمایۂ ایشان ہست۔

از دشمن - وچون درین وقت فرصت تنگ ست ونمیتوانیم از حمایۂ آنہا تعہد کنیم وازین جہۃ ہر قدر مبلغے کہ از جزیہ تحصیل گشتہ باہالی مسترد سازید وبایشان بگوئید کہ رابطۂ اتحاد در بین بدستور قایم ست ولے بحال حاضر از شما حمایہ نمیتوانیم وچون جزیہ از حمایہ بودہ ازینجہۃ بشما پس مُسترد گردید - برطبق این تجویز چند لک درہم راکہ از درک جزیہ تحصیل شدہ بودے کم وکاست باہالی شہر پس دادند - نصارائے ازین واقعہ بحدّے متاثر شدند کہ نوحہ کنان میرفتند وبجوش میگفتند کہ خدا شمارا بازپس بیارد ویہود بیشتر متاثر شدند - وبہ توریت سوگند خوردہ گفتند کہ تا ما زندہ ہستیم - قیصر روم را بہ حمص یارائے تصرّف نخواہد بود - این بگفتند - وبر درہائے شہر پناہ پاسبان مقرر کردند -

ابوعبیدہ تنہا باسکنائے حمص این رعایت نہ کرد بلکہ بجمیع اضلاع مفتوحۂ شام نامہ ہا نوشت ومبالغ جزیہ را بالکلّی بسکنائے آن دیار مسترد ساخت[1] -

[1] این واقعات را بلاذری رح در فتوح البلدان صفحہ ۱۳۷ وقاضی ابویوسف رح در کتاب الخراج صفحہ ۸۱ وازدی در فتوح الشام صفحہ ۱۳۸ بتفصیل وبسط بیان نمودہ اند ۱۲ ❖

منہ

غرض حضرت ابو عبیدہ بصوبِ دمشق نہضت[1] کردہ کوایف حالات را مو بمو بحضرتِ فاروق رض عرضہ داد۔ چون خلیفہ اطلاع یافت کہ فوج اسلام از روم مرعوب شدہ از حمص برآمدہ اند خیلے برنجید وبعد ہا کہ دانست این حرکت باتفاقِ رائے و حکم جمیع سرِ عسکران بودہ فی الجملہ اطمینانِ خاطر دست داد و فرمود کہ چون جمیع اہلِ اسلام براین رائے اتفاق کردہ اند ہمانا مقتضائے حکمتِ خداوندی خواہد بود۔ بجواب نامۂ ابو عبیدہ فرمانے صادر فرمود متضمن بر اینکہ سعید ابن عامر را برائے کمک گسیل میکنم ولے مدارِ فتح وشکست ابدًا بر قلت وکثرت نیست۔

چون ابو عبیدہ بہ دمشق رسید جمیع سرانِ لشکر را فراہم نمودہ مشورہ خواست۔ یزید ابن ابی سفیان وشرجیل ابن حسنہ و معاذ ابن جبل اختلافِ رائے داشتند۔ درین وقت نامۂ از عمرو عاص رسید مشعر بر اینکہ در اضلاعِ اردن آتشِ بغاوت بالعموم در گرفتہ واز روزے کہ افواج اسلام از حمص برآمدہ اند مہابتِ لشکرِ اسلام خیلے کم شدہ۔ ابو عبیدہ بجواب نوشت کہ ما از ترسِ اہلِ روم حمص را ترک نہ کردہ ایم بلکہ مدعائے ما جز این نبود کہ غنیم از مقامات محفوظ برآید و افواجِ اسلام کہ جا بجا متفرق اند یکجا جمع شوند۔ شمارا لازم کہ از جائے خود حرکت نکنید۔ و نحو دمن ہمراہِ افواج خیلے بزودی باشما ملاقی خواہم شد۔

روزِ دیگر ابو عبیدہ از دمشق نہضت نمودہ در حدود اردن بمقام یرموک رسید و در آنجا اتراق کرد۔ و عمرو ابن العاص ہم در آنجا با وے ملاقی شد۔ این مقام نظر بہ تعبیہ جیلے موزون بود چہ لبِ سرحدِ عرب نزدیکتر از دیگر جاہاے بودہ و در عقب تا لبِ سرحدِ عرب میدانے فراخ و وسیع داشتہ و فوجِ اسلام در حین ضرورت ازین میدان خود را بہر جا کشیدہ میتوانست فوجے کہ حضرت فاروق رضہ بسر کردگی سعید ابن عامر گسیل فرمود تا ہنوز نرسید و این فوج ہم بہ تشویش ماند چہ ہر لحظہ از تعرّض روما اندیشہ بود و خبر میرسید کہ حملہ میکنند۔ ابو عبیدہ پیکے دیگر بحضورِ حضرت فاروق رضہ فرستاد و خبر داد کہ اہل روم از بحر و بر گرد آمدہ و جوشِ مذہبی بحدّے در ایشان عموم یافتہ کہ راہب ہا و مجاور ہاے کہ ابدًا از کلیسا بیرون نمے آمدند اکنون با فوجِ روما اشتراک ورزیدہ اند۔ بمجرد ورودِ این نامہ حضرتِ امیر المومنین جمیع مہاجرین و انصار را بہ حضور خواستہ نامہ برخواند و صحابہ بے اختیار نوحہ کردند و بجوشِ بسیار نعرہ زدند کہ اے امیر المومنین برائے خدا ما را اجازہ مرحمت بفرما کہ بر برادرانِ خود جانہاے خود را نثار کنیم و اگر خدا نخواستہ آسیبے بآنہا رسد با زندگی خورسند نمیباشیم و این جوش و خروش آن قدر افزون شد کہ عبد الرحمٰن ابن عوف گفت کہ اے امیر المومنین خود سپہ سالار شو و ما را ہمراہ بگیر و نہضت بفرمائے

دیگران براین رائے اتفاق نہ کردند و اخیراً این رائے قرار یافت کہ افواج دیگر بکمک گسیل گردد۔ حضرت فاروق رض از قاصد پرسید کہ غنیم کجا رسیدہ باشد۔ گفت کہ بمسافت سہ[۳] چہار منزل از یرموک رسیدہ۔ حضرت فاروق رض اندوہگین گشت و گفت اکنون موقعہ از دست رفتہ و درین فرصتِ تنگ افواج بکمک رسیدہ نمیتوانند۔ پس نامہ بعبارتِ مؤثر بنام ابو عبیدہ تحریر فرمود و قاصد را امر کرد کہ خود شں این نامہ را پیشِ ہر صفِ لشکر ایستادہ لفظ بلفظ بخواند و این پیام زبانی بدہد۔

اَلا عُمَرُ یُقرِئُکَ السَّلَامَ وَیَقُولُ لَکُمْ یَا اَھْلَ الْاِسْلَامِ اَصْدِقُوا اللِّقَاءَ وَشُدُّوا عَلَیْھِمْ شَدَّ اللُّیُوثِ لَتَکُونُوْا اَھْوَنُ عَلَیْکُمْ مِنَ الذَّرِ فَاِنَّا قَدْ کُنَّا عَلِمْنَا اَنَّکُمْ عَلَیْھِمْ مَنْصُوْرُوْنَ

از حسنِ اتفاق روزے کہ قاصد بہ پیشِ ابو عبیدہ آمد عامر ہم با یک ہزار جمعیت رسید و خیلے موجب تقویت و دلجمعی فوج گردید۔ و بکمالِ استقلال بہ تہیۂ جنگ پرداختند۔ افواجِ روم در مضافاتِ یرموک بمقام دیر الجبل فرود آمدند۔ خالد تہیۂ از جنگ نمود۔ معاذ ابن جبل کہ از صحابۂ عالی مقام بود بر میمنہ و قباث ابن اشیم بر میسرہ و ہاشم ابن عتبہ بر فوج پیادہ مقرر شدند و فوجے را کہ در رکابِ خود شں بود بر چار دستہ قسمت کردہ یک دستہ بر کابِ خود نگہ داشت۔ و بر سہ[۳] دستۂ دیگر

قیس ابن ہبیرہ و میسرہ ابن مسروق و عمر ابن الطفیل را متعین کرد
و این ہر سہ نفر در تمام عرب فرد بودند و ازین جہت
بفارس العرب شہرت داشتند۔ لشکر روم کہ عدد اش از
دو لک زاید بود بکمال ساز و سامان بر ۲۴ صف منقسم شدہ
روان گردید۔ و در پیش روئے ہر صف روحانیون صلیب ہا بدست
گرفتہ لشکر را ترغیب و تشویق مے نمودند و قتیکہ ہر دو لشکر
باہم مقابل شد بطریقے از صف لشکر روم بر آمدہ نعرہ زد کہ
من تنہا معرکہ آرا مے شوم۔ میسرہ ابن مسروق بمجرد استماع
اسپ را مہمیز کردہ بر آمد و چون حریف شخصے بغایت تنومند
و زور آور بود۔ خالد میسرہ را منع و قیس ابن ہبیرہ را اشارت نمود
و او امتثال امر نمود و بخواند۔

سَائِلْ نِسَاءَ الْحَيِّ فِي حِجَالِهَا	از زنہائے پردہ نشین بہ پرس
أَلَسْتُ يَوْمَ الْحَرْبِ مِنْ أَبْطَالِهَا	کہ آیا از دلیران جنگ بروز حرب نیم

قیس خیلے بہ چابکدستی حملہ آورد و پیش از آنکہ بطریق اسلحۂ
خود را بر کند بفرق ضرب شمشیر خورد و مغفرش پارہ
گشت و تیغ مغفر را بریدہ تا بہ گردن رسید۔ بطریق لرزیدہ بر زمین خورد
و از لشکر اسلام نعرۂ تکبیر بلند شد۔ خالد گفت کہ شگون مبارک
است و انشاء اللہ آثار فتح نمود است۔ نصارائے بمقابلہ
سرکردگان فوج اسلام کہ در رکاب خالد بودند دستہ ہائے

فوج را جدا جدا ترتیب داده بودند لاکن ہمہ ہزیمت یافتند
با این ہمہ در آن روز معرکہ اختتام نیافت۔
شامگاہ باہان سرکردگانِ لشکر را جمع کردہ گفت کہ عرب
چاشنی مال و دولت شام را چشیدہ اند۔ اکنون مصلحت و دین
مے بینیم کہ ایشان را بمال و زر امید وار ساختہ بخانہائے شان بفرستیم
حاضرین ہمہ بر این رائے اتفاق نمودند۔ روز دیگر قاصدے بحضور
ابو عبیدہ فرستادہ پیام نمودند۔ کہ شخصے معتمدے را نزد ما بفرستید
تا مقاولۂ صلح بمیان آید۔ حضرت ابو عبیدہ خالد را بسفارت
منتخب کرد۔ قاصد روم جارج نام داشت و چون بہ لشکرگاہِ
اسلام رسید وقتِ مغرب قریب بود مسلمانان تکبیر بستند
و بکمال ذوق و شوق نعرۂ تکبیر اللّٰہ اکبر را بلند ساختند و صف
بستہ ایستادند و در نماز آنقدر استغراق و محویت و سکون
و وقار و ادب و خضوع داشتند کہ قاصد روم خیلے بچشم حیرت
میدید و تعجب میکرد و چون مسلمانان از نماز فارغ شدند قاصد
بعض مسائل را از ابو عبیدہ پرسید و از جملہ یکے این بود کہ عقیدۂ
شما در بابِ حضرت عیسیٰ علیہ السلام چیست بجواب این سوال حضرت
ابو عبیدہ آیاتِ ذیل را قراءت کرد۔

(۱) یَا اَهْلَ الْكِتَابِ لَا تَغْلُوْا فِيْ دِيْنِكُمْ وَلَا تَقُوْلُوْا
عَلَى اللّٰهِ اِلَّا الْحَقَّ اِنَّمَا الْمَسِيْحُ عِيْسَى ابْنُ مَرْيَمَ

رَسُوْلُ اللّٰهِ وَكَلِمَتُهٗ اَلْقَاهَآ اِلٰى مَرْيَمَ لَنْ يَّسْتَنْكِفَ الْمَسِيْحُ اَنْ يَّكُوْنَ عَبْدًا لِّلّٰهِ وَلَا الْمَلٰٓئِكَةُ الْمُقَرَّبُوْنَ

و ترجمان ترجمہ نمود۔ جارج بآواز بلند گفت لاریب عیسٰی علیہ السلام بہمین اوصاف موصوف بودہ و شک نیست کہ پیغمبر شما برحق است۔ پس کلمۂ توحید خواند و در حلقۂ اسلام داخل شد و ہرگز نمیخواست کہ بہ پیش قوم خود باز گردد۔ حضرت ابو عبیدہ از خوف اتہام بد عہدی او را بعَود ساختن مجبور کرد۔ و گفت کہ فردا سفیر ما بہ لشکر گاہ روم میرود و تو ہمراہ او خود باز مے آوری۔

روز دیگر خالد بہ لشکر گاہ روم رفت و رومیان برائے نمائش شوکت صف ہائے سوارہ را دو رویہ ایستادہ کردند و ہمہ سرتا پا غرق آہن بودند۔ خالد بچشم حقارت در آنہا نظر کرد و چنان بہ استغنا از میان صف ہائے سوارہ گذشت کہ گویا شیرے ژیان از میان رمۂ گوسفندان مے گذرد۔ و بہ خیمۂ باہان نزدیک رفت۔ او با کمال احترام رسوم استقبال بجا آورد و بہ پہلوے خود نشاند و بوساطت ترجمان بنا بہ سخن گذاشت و بعد از سخن ہائے تعارف باہان بر سبیل خطبہ آغاز بہ تقریر کرد۔ و حضرت عیسٰی علیہ السلام را ستود و بعد نام قیصر گرفت و بہ لہجۂ مباہات گفت کہ پادشاہ ما شہنشاہ ہست۔ ترجمان ہنوز این سخن را بیان نکردہ بود کہ خالد سخن باہان را برید و گفت شاید پادشاہ شما ہمین کیف و شان باشد

ولے شخصے را کہ با باہارت منتخب کردہ ایم اگر یک لحظہ بپائے سلطنت بیفتد فوراً او را خلع میکنیم۔ باہان باز تقریر آغاز کرد۔ و بعد از مدح جاہ و دولتِ خود گفت۔ عرب ہمیشہ در حدودِ ملکِ ما آمدہ و درینجا سکونت ورزیدہ اند و ما مدام با آنہا سالکِ مسالکِ محبت و وداد بودہ ایم و گمان داشتیم کہ تمامِ عرب ازین مراعات ممنون و مشکور دولتِ روم خواہد بود۔ ولے زعمِ ما بر خطا بودہ و خلافِ توقع بظہور آمدہ و شما بر ملکِ ما تعرض نمودہ مے خواہید ما را از ملک بدر کنید و نمے دانید کہ اکثرے از اقوامِ عالم بارہا این خیالِ باطل پختند اما گاہے فائز بمرام نشدند و اکنون بہ شما کہ در جمیع اقوامِ عالم از ہمہ بیش جاہل و وحشی و بے سر و سامان ہستید این نوبت رسید کہ باین جرأت و جسارت بیائید۔ حال ہم ازین حرکتِ شما درگذر مے کنیم۔ و اگر شما بملکِ خود عودت نمائید مبلغ دہ ہزار درہم بہ سپہ سالار و یکہزاری بمنصبداران و صد درہمے بہر نفر سپاہ عطا میکنیم۔

چون باہان از تقریر فارغ شد۔ حضرتِ خالد ایستاد و بعد از حمد و نعت گفت۔ بلے! شما صاحبِ مال و دولت و حکومت ہستید۔ مدارا تے کہ با عرب نمودہ اید بخودِ شما معلوم است کہ از روے احسان نبود بلکہ برائے اشاعتِ مذہب بود و این تدبیر تا بہ اندازہ موثر آمد و عرب نصرانیت اختیار کردند و امروز ہمراہِ شما

یک جا شدہ بمقابلۂ ما صفِ پیکار آراستہ اند۔ شک نیست کہ ما نہایت تنگدست و محتاج و خانہ بدوش بودیم۔ جہالت و جور و جفائے ما بحدّے رسیدہ بود کہ قوی بر ضعیف دستِ تطاول دراز مے کرد۔ و قبائل ہمہ بہ خانہ جنگی ہا تباہ مے شدند۔ معبود ہائے بسیار گرفتہ و ہمہ را پرستش میکردیم۔ بتہا را بدستِ خود میساختیم۔ و معبود تراش میدادیم۔ لاکن حضرتِ باری تعالےٰ رسولے بما فرستاد از قومِ خودِ ما۔ خیلے با شرف و فیاض و پاکیزہ۔ مارا بتوحید خواند و آگاہ ساخت کہ خدا واحد لاشریک ست۔ ولد ندارد۔ یکتا ست و یگانہ۔ پیغمبر ما بما فرمود کہ این عقائد را بہ جمیع عالم عرضہ کنیم و ہر کہ باین عقائد ایمان آورد مسلمان و برادرِ ماست واگر اباکرد و جزیہ قبول نمود ما حامی و محافظِ او ہستیم و کسیکہ ازین ہر دو صورت انکار کرد با او بہ زبانِ تیغ حرف مے زنیم۔

چون لفظِ جزیہ بسمعِ باہان رسید آہے سرد کشید و بطرفِ لشکرِ خود اشارت کرد و گفت تا وقتیکہ جان در بدنِ این مردم ست۔ جزیہ را قبول نمے کنند۔ زیرا ما خود جزیہ میگیریم پس بہ دیگرے چگونہ بدہیم۔ غرض سخن طے نشد و خالد از لشکرگاہِ روم باز گردید و فریقین تہیہ از جنگ نمودند۔ و این جنگے ست کہ بعد از آن اہلِ روم نتوانستند پائے استقلال بہ ثبات آورند۔ بعد از عودتِ خالد رض باہان جمیع سرکردگانِ لشکر را جمع کرد و گفت

عرب ادعا کرده اند که شما را رعایای خود بسازند و تا رعیت نگردید
از حملهٔ عرب ایمن نمی باشید - آیا غلامی عرب را پسند دارید؟
بمجرد استماع جمیع اکابر دربار روم بیک زبان گفتند خود را هلاک
می کنیم و این ذلت را قبول نمی نمائیم -

روز دیگر اهل روم با همه ساز و سامان برآمدند و آن قدر جوش و خروش
نمایش دادند که اهل اسلام نیز از مشاهدهٔ آن بحیرت رفتند
خالد رض که صورت حال بدین منوال دید بخلاف قاعدهٔ معمولی
عرب فوج آرائی نمود و فوج را که عدد اش به ۳۵ هزار می رسید
بر ۳۶ دسته منقسم کرده در عقب یکدیگر به کمال ترتیب صف
بر صف بیاراست و قلب را به ابوعبیده سپرد و بر میمنه عمرو عاص
و شرحبیل را مامور کرد - و بر میسره یزید ابن ابی سفیان را متعین
نمود - بر علاوه بر صف های لشکر نیز متعدد افراد منتخب ساخت
که همه شان در شجاعت و فنون جنگ شهرت تامه داشتند و
خطبا را فرمود فوج را بجانبازی ترغیب دهند و آنها بقوهٔ تقریر
جوش انگیز نائرهٔ غیرت را مشتعل می نمودند - ابوسفیان
نیز از خطباء بود و در بروی صف های لشکر میگشت میگفت

اَللّٰهُ اِنَّكُمْ ذَادَةُ الْعَرَبِ وَاَنْصَارُ الْاِسْلَامِ وَاِنَّهُمْ ذَادَةُ الرُّوْمِ
وَاَنْصَارُ الشِّرْكِ - اَللّٰهُمَّ اِنَّ هٰذَا يَوْمٌ مِّنْ اَيَّامِكَ اَللّٰهُمَّ
اَنْزِلْ نَصْرَكَ عَلٰى عِبَادِكَ -

عمرو عاص لشکریانِ اسلام را با الفاظِ ذیل خطاب میکرد -

أَيُّهَا النَّاسُ غُضُّوا أَبْصَارَكُمْ وَأَشْرِعُوا الرِّمَاحَ وَالْزَمُوا مَرَاكِزَكُمْ فَإِذَا حَمَلَ عَلَيْكُمْ فَأَمْهِلُوهُمْ حَتَّى إِذَا رَكِبُوا أَطْرَافَ الْأَسِنَّةِ فَثِبُوا فِي وُجُوهِهِمْ وُثُوبَ الْأَسَدِ -	عزیزانِ من نگاهِ خود را بطرفِ زمین بیندازید و نیزه‌ها را بلند کنید و بجاہاے خود محکم باشید - و چون غنیم حمله‌آور شود او را مهلت بدهید تا برابر نوک نیزه‌ها برسد - و بعد ازان مانند شیر غران حمله‌آور شوید -

اگرچه عدهٔ فوج اسلام بیش از ۳۰ و ۳۵ هزار نبود ولیکن این فوج انتخاب کل عرب بودند - چنانکه یک هزار از صحابه و یک صد نفر اهلِ بدر و ده هزار نفر از قبیلهٔ ازد و جماعهٔ کثیرے از حمیر که از قبایلِ نامورِ عرب بوده - و سرکردگانِ نامور همدان و خولان و لخم و جذام وغیره درین معرکه اشتراک داشتند و این معرکه از اشتراک زنانِ مستوره خصوصیت دیگرے هم داشت - زنان به کمال جرأت و شجاعت و اودند - هند والدهٔ حضرت امیر معاویه وقتیکه حمله میکرد بزبانِ خود میگفت - عَضِّدُوا الْغُلْفَانَ بِسُيُوفِكُمْ - جویریه خواهر امیر نیز جوهر شجاعت نشان داد -

مقداد که خیلے خوش آواز بود پیش صفِ لشکر سورهٔ انفال را قرادت میکرد چه درآن آیاتِ جهادیه باشد -

جوشِ اهلِ روم بحدے رسید که ۳۰ هزار نفر خود را بیک

زنجیر بستند کہ خیال گریز بخاطر ہم خطور نکند نخستین جنگ از طرف روم آغاز شد و لشکر او کہ عدّہ اش بہ دو لک میرسید خیلے با جوشِ ملّی حرکت کرد و رہبانہا بہزارہا نفر صلیب ہا دردست گرفتہ نعرۂ یا مسیح بلند میکردند۔ شخصے از لشکرِ اسلام در نظارۂ این ساز و سامان بے ساختہ گفت اللہ اکبر چہ قدر فوجِ بے انتہا است۔ خالد چین بر جبین زد و گفت کہ دم مزن بخدائے لایزال اگر سم ہائے اسپم سودہ نمے بود بہ صدائے بلند میگفتم کہ رومیان ہمین قدر فوج دیگر بیفزاید۔

غرض لشکر روم با منتہائے جوش حملہ آور شد و تیرباران نمودہ پیش آمد۔ اہل اسلام تا دیر ثابت قدم ماندند۔ ولے از شدتِ حملۂ روم میمنۂ لشکرِ اسلام از فوج جدا شد۔ و بانہایت بے ترتیبی پس رفت و ہزیمت یافتہ بحدود خیمہ ہائے حرم رسید از مشاہدۂ این حال پردگیانِ حرم غضب نمودند۔ و چوب ہائے خیمہ را کندہ بدست گرفتند و نعرہ زدند کہ اے نامردان اگر پشت دادید ہمین چوب ہا کہ در دست داریم سرہائے شما را مے شکنیم۔ خولہ باین شعر تر زبان بود و مردم را ترغیب میداد۔

یَا هَارِبًا عَنْ نِسْوَةٍ تَقِيَّاتٍ ‌ ‌ ‌ ‌ رَمَيْتَ بِالسَّهْمِ وَالْمَنِيَّاتِ

از مشاہدۂ این حال معاذ ابن جبل کہ سرکردۂ یک قسمت میمنہ بود خود را از اسپ بینداخت و گفت کہ من پیادہ جنگ میکنم ولے

اگر شخصے حق اسپ را ادا کردن نتواند اسپ من برائے او حاضر ست
پرسش گفت ـ بلے ـ من حق اسپ را ادا میکنم ـ چہ اگر من
سوار باشم بہتر معرکہ آرائی میتوانم ـ الغرض ہر دو پدر و پسر
در فوجِ غنیم داخل شدند و طورے دادِ جوانمردی دادند
کہ دلیرانِ اسلام را باز پائے استقلال محکم شد و حجاج سر
کردۂ قبیلۂ زبید با ۵۰۰ نفر از صفِ فوج برآمد و غنیم را کہ
بہ تعاقب بود مدافعہ کرد ـ در سپاہِ میمنہ قبیلۂ ازد دادِ جوانمردی
دادند ـ و در حملۂ روم ثابت قدم ماندند ـ ہر چند قوۂ روم بشدت
تمام حملہ آوردہ افرادِ قبیلۂ مذکور مانند کوہِ شامخ راسخ ماندند و شدت
جنگ بحدے بود کہ در ہر طرفِ فوج ہمین سرہا و دستہا و
بازوہا بود کہ از بدن جدا مے شد و بر زمین مے افتاد ـ ولے مردان
جنگی ہمانطور ثابت قدم ماندند ـ عمرو ابن الطفیل کہ سردارِ قبیلہ
بود بہ تواتر ضربہائے شمشیر بر لشکرِ غنیم مے زد و بصدائے بلند
میگفت اے افرادِ قبیلۂ ازد ہوشیار کنید کہ شما باعث
نکبۂ اسلام نگردید ـ و نہ نفر از بہادرانِ ناموری لشکر روم بدستش
کشتہ شد و اخیراً خودہم جامِ شہادت نوشید ـ
حضرت خالد فوجِ رکابِ خود را پسِ از صف ہا دیگر ایستادہ
کردہ بود و دفعتاً از میانِ صفہا برآمد و بشدت تمام حملہ آور شد
کہ صفوفِ لشکرِ غنیم را بر ہم زد ـ عکرمہ ابن ابوجہل کہ در جاہلیت

اکثر با کفّار شرکت میکردہ بمقابلِ اسلام تیغ میزد۔ اسپ را مہمیز کردہ از صف بر آمد و گفت اے نصارا ے من یک وقتے (در جاہلیت) بمقابلہ خود جناب رسالت مآب صلعم معرکہ آرا بودہ ام آیا امکان دارد کہ امروز در مقابلۂ شما بپا شوم۔ این بگفت پس بہ لشکرِ اسلام خطاب کرد و گفت کیست کہ امروز بر مرگ بیعت کند۔ بمجرد استماع این سخن چہار صد نفر بر مرگ بیعت کردند۔ وضرار نیز در آن جملہ بود و خیلے باستقلال دادِ شجاعت دادہ تقریباً ہمہ شان جان شیرین در راہ جہان آفرین دادند۔ نعش عکرمہ در انبارِ کشتگان یافتہ شد۔ و رمقے از حیات داشت۔ خالد چند قطرۂ آب بدہانش انداخت و گفت واللہ گمانِ خلیفہ بر غلط بودہ کہ میگفت۔ ما مردم شہادت حاصل نخواہیم کرد۔[1]

القصہ عکرمہ با ہمراہانِ خود شہید شد و از لشکرِ روم ہزارہا نفر بسخاکِ ہلاک افتادند و از حملات خالد در لشکرِ نصارا ے بیشتر آثارِ ضعف پدید آمد و اخیراً بپا شدند و خالد از عقب مے راند و ہمہ را بہ پیش راندہ تا بہ درنجار (سپہ سالار لشکر روم) رساند۔ درنجار و سائر سردارانِ روم دستمال بچشم گرفتند و گفتند۔ کہ اگر چشمِ ما صورتِ فتح را نمے بیند باے

[1] تاریخ طبری واقعۂ یرموک ۱۲

صورتِ شکست راہم نہ بینند۔

ہنگامیکہ در میمنہ بازارِ قتال گرم بود۔ ابن قناطرہ[1] بر میسرہ حملہ آورد۔ اتفاقاً درین دستہ فوج اکثر از قبائل لخم وغسان بود۔ و این دو قبیلہ در نواحی شام سکونت داشتند و بمدت مدیدے باجگذار روم بودند۔ و ازبسکہ رعبِ روم بر آن ہا مستولی بود بحملۂ اول پائے ثباتِ شان بلغزید و اگر سرکردگان لشکرہم دامن ہمت را از دست میدادند معرکۂ جنگ بہ اختتام میرسید۔ اہل روم بہ تعاقب عرب تا بحدود خیمہ ہائے حرم رسیدند۔ بمجرد مشاہدۂ این حال مستوراتِ اسلام بے اختیار از خیمہا برآمدند و پائے استقلال بپامردی مردان آن قدر محکم فشردند۔ کہ لشکرِ روم پیشتر آمدہ نتوانست۔ ہرچند کہ فوج اسلام منتشر شدہ بود لیکن در سرکردگانِ لشکر قباث ابن اشیم و سعید ابن زید و یزید ابن ابی سفیان و عمرو عاص و شرحبیل ابن حسنہ دادِ شجاعت میدادند۔ شمشیرہا و نیزہ ہا در دستِ قباث مے شکست و بر زمین مے افتاد و لے ملال بخاطرش راہ نمے یافت و ہر نیزہ کہ مے شکست بر زمین مے افتاد۔ و میگفت کسے ہست کہ شخصے را سلاح جنگ بدہد کہ او با خدائے خود عہد بستہ کہ تا کشتہ نہ گردد از میدانِ جنگ نہ گریزد۔ مردم فوراً تیغ یا نیزہ بدستش میدادند۔ و مانندِ شیر عرین بکرّہ بصفِ غنیم میزد

[1] سپہ سالار میمنہ لشکر روم ۱۲

ابوالاعور از اسپ خود خیز زدہ فرود آمد و فوج ہمرکابِ خود را مخاطب کردہ گفت۔ صبر و استقلال در دنیا دلیلِ عزت و در عقبےٰ موجبِ رحمت ہست۔ ہان! این دولت را از دست نہ دہید۔ سعید ابن زید از غضب بدو زانو ایستادہ بود و چون اہلِ روم رُخ بطرف او کردند مانندِ شیرِ غران نعرہ زد و حملہ آورد و سردار لشکرِ روم را برخاکِ ہلاک انداخت۔ یزید ابن ابی سفیان (برادرِ امیر معاویہؓ) بکمالِ سرگرمی دادِ جنگ میداد۔ درین حال ابوسفیان باو گذر کرد و افواجِ اسلام را ترغیب مے داد۔ پس فرزند را خطاب نمودہ گفت۔ اے جانِ پدر! درین وقت ہر سپاہیِ اسلام جوہرِ شجاعتِ خود را در میدانِ جنگ ظاہر میکند و تو کہ سرِ عسکر ہستی باید بیشتر حقِ شجاعت را ادا کنی و اگر یک نفر از فوجت بر تو سبقت گیرد خیلے باشرم ہست۔ شرجیل را از چار طرفِ لشکرِ روم محصور ساخت و او مانندِ کوہِ ثابت مستقل ایستادہ بود و قرأت میکرد۔

اِنَّ اللّٰهَ اشْتَرٰى مِنَ الْمُؤْمِنِيْنَ اَنْفُسَهُمْ وَ وَاَمْوَالَهُمْ بِاَنَّ لَهُمُ الْجَنَّةَ يُقَاتِلُوْنَ فِيْ سَبِيْلِ اللّٰهِ فَيَقْتُلُوْنَ وَيُقْتَلُوْنَ ۵

و بآوازِ بلند میگفت کجا ہستند اشخاصیکہ با خدا سودا میکنند و ہمسایگیِ او میخواہند۔ ازین کلماتِ جوش انگیز جمعیتِ فوج

بر انگیخت بحدیکہ لشکریانِ اسلام پس از لغزش باز پائے استقلال محکم فشردند۔ و شرجیل آنہارا باخود گرفت و بہ شدت تمام حملہ آورد و قوۂ روم راکہ بزور تمام پیش مے آمد سدِّ راہ شد۔ مستورات اسلام ہم از خیمہ ہا برآمدہ در عقب لشکر ایستادند و بہ آوازِ بلند مے گفتند کہ اگر شما از میدان روئے گردانید بروئے ما نخواہید دید۔

صورتِ جنگ تا این وقت از طرفین برابر و بلکہ میلانِ غلبہ بطرفِ روم بود کہ دفعۃً قیس ابن ہبیرہ کہ بحکم خالد با یک دستۂ فوج بر عقب میسرہ جا داشت از عقب برآمد و بحدے دادِ شجاعت داد کہ قوۂ روم باوجودِ استقلال و ثباتِ سرداران لشکر خود دامنِ ہمت از دست داد و در جمیع صفوف تزلزل پدید آمد و باسراسیمگی پپا شدند و فوراً سعید ابن زید از قلب لشکر برآمدہ حملہ کرد و قوۂ روم را بمسافۂ دوری عقب نشاند تا بر ساحل رودے رسیدند و آن رود از کنارۂ میدان جنگ مے گذشت و بطرفِ اندکے از نعش مقتولین لبریز گردید۔

و از غرائب واقعات این معرکہ آنکہ حباش ابن قیاس کہ از دلیرانِ نامور بود و بکمال جانبازی دادِ جنگ میداد در عین معرکہ پائیش بہ ضرب شمشیر قطع گشت و او از بسکہ

سرگرم کارزار بود در آن وقت درد پا را محسوس نکرد و بعد از ساعتے کہ از نشۂ جوش ہوش آمد دید یک پایش نیست پس فریاد مے زد و میگفت کہ پائے من چہ شد و قبیلہ اش این واقعہ را سرمایۂ فخر خود دانستہ ہمیشہ بدان مباہات میکردند سوار ابن اوفی میگوید ونعم ما قال۔

[1] وَمِنَّا ابْنُ عِتَابٍ وَنَاشِدُ رِجْلِہٖ   وَمِنَّا الَّذِیْ اَدّٰی اِلَی الْحَیِّ حَاجِبًا

در عدۂ کشتگان لشکر روم اختلاف روایات ہست بقول ازدی و طبری قریب یک لک و بقول بلاذری (۷۰۰۰۰) ہست از لشکر اسلام نیز ۳۰۰۰ نفر شہید شدند و از آن جملہ ضرار ابن ازور و ہشام ابن عاص و ابان و سعید ہم بودند۔ دریں وقت قیصر روم در انطاکیہ بود و چون خبر ہزیمت لشکر رسید فوراً تہیۂ قسطنطنیہ نمود و در وقتِ کوچ رو بطرف شام کرد و گفت الوداع اے شام۔

ابوعبیدہ بحضور فاروق رض نامۂ فتح نوشت و سفارتے مختصر فرستاد۔ و حذیفہ ابن الیمان نیز در آن ہیئت بود و حضرت خلیفہ کہ از مقدمۂ یرموک خیلے تشویش داشت و شبہا خوابش نمے برد و از خبر انتظار مے برد بمجرد استماع این مژدہ سر بہ سجدہ نہاد و شکرانۂ حضرت باری تعالے بجا آورد۔

[1] این واقعہ در فتوح البلدان صفحہ ۱۳۱ مذکور ہست ۱۲

ابوعبیدہ خودش از یرموک به حمص بازگشت و خالد را به قنسرین فرستاد۔ اول اہل شہر مقابلہ کردند۔ و آخر محصور گشتہ بشرط جزیہ صلح نمودند۔ قبیلہ تنوخ از قبائل عرب بودہ و از مدتے درین جا آباد گشتہ و متدرجاً در تمدن خیلے ترقی کردہ بودند۔ طورے کہ بعد از سالہا نشیمن در سیاہ چادرہائے نمدین عمارتہائے عظیم الشان بنا کردہ بودند۔ حضرت ابوعبیدہ این قبیلہ را بنابر اتحاد قومی ترغیب بہ اسلام کرد و ہمہ بشرف اسلام رسیدند جز خاندان بنو سلیح کہ اول اسر باز زدند و لے بعد از چندے ایشان نیز مسلمان شدند۔ اشخاص قبیلہ طے نیز درین جا آباد بودند و برضا و رغبت در حلقۂ اسلام داخل شدند۔

بعد از فتح قنسرین ابوعبیدہ بطرف حلب کوچ کرد۔ در میدانے کہ بیرون از شہر واقع بود اکثرے از قبائل عرب آباد بودند۔ اولا ہمہ بہ شرط جزیہ صلح نمودند و بعد با مشرف بہ اسلام شدند۔ اہالی حلب از آمدن ابوعبیدہ آگاہ شدند۔ و در قلعہ پناہ گرفتند۔ پس عیاض ابن غنم رئیس مقدمۃ الجیش شہر را محاصرہ نمود و بعد از چند روز مانند سائر بلاد صلح کردند۔ و شہر و طالب شدند۔ چنانچہ نصاریٰ جزیہ را قبول کردند و مسلمانان محافظت جان و مال و مسکن و قلاع و کلیسا و بارۂ شہر را

تعہد نمودند و عہد نامہ تحریر یافت۔

بعد از معاملۂ حلب حضرت ابوعبیدہ بہ انطاکیہ آمد۔ و از جہتے کہ این شہر دار السلطنت قیصر بود اکثرے از روم و نصاریٰ در آنجا پناہ گزین بودند۔ ابوعبیدہ از ہر طرف شہر را محاصرہ کرد و بعد از چند روز نصاریٰ بر صلح مجبور شدند۔ بعد از فتح بلادِ مذکور اہالی شام آنقدر مرعوب شدند کہ بہر جا کہ علم منصبۂ اسلام با جماعۂ اندکے میرفت۔ رعیۂ آنجا خواستگار امان میشد۔ چون مہم انطاکیہ طے شد۔ حضرت ابوعبیدہ افواج اسلام را باطرافِ ملک فرستاد و مقامات کوچک مانند لوقا و جومہ و سرمین و توزی و قورس و تل و عزاز و دلوک و رعبان ہمہ بہ سہولت مفتوح شد و یک قطرۂ خون ہم بر زمین نریخت و ہمچنان بالس و قاصرین ہم در حملۂ اول فتح شد۔ اہالی جرجومہ خواہان از تخفیفِ جزیہ شدند و گفتند یا در مقدماتِ جنگ با اہل اسلام معاونت میکنیم و چون جزیہ یک گونہ عوض از خدماتِ نظامی مے باشد۔ درخواستِ آنہا بعزِّ قبول رسید۔

در مضافاتِ انطاکیہ بغراس نام مقامے بود و بسرحدِ ایشیائے کوچک واقع شدہ و در آنجا اکثرے از قبائل عرب با غسان و تنوخ و ایاد برفاقتِ اہلِ روم در تہیۂ سامان

سفر بودند وہیچو استغد بحضور ہرقل بردند۔ حبیب ابن مسلمہ برآنہا حملہ آورد و معرکۂ عظیم بوقوع آمد و اخیرًا براین شرط صلح شد کہ نصارائے شہر را ترک دہند و بروند۔

بیت المقدس سنہ ۱۶ھ
۶۳۷ء

سابق تحریر پذیرفت کہ وقتیکہ حضرت ابوبکر رض بر شام لشکر کشی کرد از امرائے اسلام برائے ہر صوبہ امیر جداگانہ مامور فرمود۔ چنانچہ عمرو عاص را بر فلسطین گماشت و او بعضے مقامات را در عہدِ حضرت ابوبکر رض فتح کرد و تا بدو عہدِ فاروق اعظم رض اکثرے از بلادِ نامی مانند نابلس و لد و عمواس و بیت جبرین در تصرف اہل اسلام درآمد۔ و ہرگاہ کدام معرکۂ عظیم روئے مے داد۔ عمرو عاص از فلسطین برآمدہ با ابو عبیدہ یکجا مے شد۔ و بہ رفاقتِ او داد شجاعت میداد و بعد فراغ از مہم بہ فلسطین معاودت مینمود و بہ وظائفِ خود متوجہ مے شد تا بلادِ عرب و جوار را فتح نمودہ عنانِ توجہ بصوب بیت المقدس منعطف کرد و شہر را محاصرہ نمود۔ اہالی شہر قلعہ بند شدہ معرکہ آرا گردیدند۔ درین وقت حضرت ابو عبیدہ از مہم منتہائے اضلاع شام کہ عبارت است

ل فتوح البلدان صفحہ ۱۴۰ ، ۱۲ منہ

از قنسرین وغیرہ فراغ یافتہ و در ہر مقدمہ نصرت قرین حالش بودہ۔ بعد از فراغِ این مہم رو بصوب بیت المقدس نہاد۔ نصاریٰ دامن ہمت از دست دادہ درخواستِ صلح نمودند و از برائے مزید اطمینان این شرط راہم اضافہ کردند کہ حضرت خلیفہ خود در ینجا بیاید و عہد نامہ را تحریر کند۔ ابو عبیدہ نامہ بحضور حضرت عمرؓ فرستاد متضمن بر اینکہ فتح بیت المقدس بر تشریف آوریِ خلیفۃ المؤمنین موقوف است و او تمام صحابہ را بہ حضور خواستہ مشورہ کرد۔ حضرت عثمان رضؓ گفت نصاریٰ خیلے مرعوب و شکستہ خاطر شدہ اند۔ اگر درخواست آنہا ردشود۔ بیشتر ذلیل و رسوا میگردند بہ یقین واثق خواہند پنداشت کہ اہل اسلام آنہا را بنا بت حقیر میدانند و بدون از پیش کردنِ ہیچ شرط اسلحہ خواہند انداخت۔ حضرت علی رضؓ برخلافِ این رائے بود۔ حضرت فاروق اعظم رضؓ رائے جناب امیرؓ را پسند نفرمود۔ و تہیۂ سفر کرد۔ و حضرت علی رضؓ را بہ نیابت برداشت و کارِ خلافت را باو سپرد و بماہِ رجب سنہ ۱۶ھ از مدینہ بجانب شام نہضت فرمود۔

قارئین محترم خواہند پنداشت کہ مدعا از نہضتِ خلیفہ رضؓ محض نمایش جاہ و جلال اسلامی بودہ تا غنیم مرعوب گردد۔

لہ این روایت طبری است و تاریخ یعقوبی بجائے حضرت علی رضؓ نام حضرت عثمان رضؓ را آوردہ است ۱۲ سنہ تاریخ یعقوبی صفحہ ۱۲۷ - ۱۲ منہ

وازینجہت سفر خلیفہ رض خیلے بساز و سامان بودہ باشد۔ بلے! گذشتہ ازاینکہ در اردوگاہ خلیفہ رض نقارہ و نوبت زنند یا خدم و حشم در رکاب او فراہم آیند خلیفہ سیاہ چادرے بطور اعراب ہم نداشت کہ ساعتے در آن استراحت کند۔ فقط با یک اسپ و قمچین با اشخاص معدودے از مہاجر و انصار برآمد و باوجود این بہر جا کہ این خبر مے رسید کہ فاروق اعظم رض از مدینہ بجہت شام نہضت فرمودہ بزمین لرزہ مے افتاد۔

سر عسکران اسلامی را اطلاع دادند کہ بمقام جابیہ با حضرت خلیفہ رض ملاقی شوند۔ و بر طبق این اطلاع یزید ابن ابی سفیان و خالد ابن الولید وغیرہ تا جابیہ استقبال نمودند و قبا ہائے با تکلف دربر داشتند۔ چہ مدتے در ممالک شام اقامت داشتند و سادگی وضع عرب را ترک دادہ ظاہراً بزی عجم درآمدہ بودند۔ وقتیکہ نظر خلیفہ بعبا و قبائے ایشان افتاد برآشفت و پیادہ گشت۔ و سنگریزہ ہا برداشت و بسوئے آنہا انداخت و گفت باندک مدتے شما مردم عادات عجم را اختیار کردہ اید۔

امرائے مذکور عرض کردند کہ بلے! ولے اسلحہ در زیر قبا ہم داریم۔ یعنی جوہر سپاہگری را از دست ندادہ ایم۔ خلیفہ کہ این حرف شنید فرمود۔ خیر مضائقہ ندارد[1]۔ چون قریب شہر رسید بر تپۂ بلندی برآمد و بہر چہار طرف نگاہ انداخت۔ سبزہ زار دلفریب

[1] طبری صفحہ ۲۴۰۲ - ۱۲

و مساکنِ بلند و شاندارِ غوطه بنظر آمد و از نظارهٔ آن خاطرِ عاطر خیلی متأثر گردید و بلهجهٔ عبرت آموزی قرائت کرد۔ کَمْ تَرَكُوا مِنْ جَنَّاتٍ وَّعُيُونٍ الخ۔ و بعد از اشعارِ نابغه برخے ابیات حسب تجویز خواند۔

حضرتِ فاروق رض مدتے در جابیه اوتراق داشت و معاهدهٔ بیت المقدس همانجا بتجویز تحریر در آمد۔ نصارائے بیت المقدس از رسیدنِ حضرتِ فاروق رض اطلاع یافتند و جمعے از رؤسائے شهر برائے ملاقات روانهٔ دمشق شدند۔ حضرتِ فاروق رض در حلقهٔ فوج نشسته بود دفعةً چند سوار از دور نمودار شدند که اسپانِ خود را مهمیز کرده مے آیند و شمشیرهائے برهنه بر کمر شان مے درخشید۔ از مشاهدهٔ این حال اهلِ اسلام اسلحه بردا شتند۔ حضرتِ فاروق رض پرسید خبر هست؟ مردم اشاره بطرف سواران نمودند۔ خلیفه رض بفراست دریافت که نصارائے بیت المقدس هستند۔ فرمود که مقامِ تشویش نیست۔ این مردم برائے امان طلبی مے آیند۔ غرض معاهدهٔ صلح تحریر یافت و به دستخطهائی صحابه کرام[1] مزین شد۔

بعد از تکمیلِ معاهده حضرت فاروق رض رو بصوب بیت المقدس نهاد و درین وقت سُمهائے اسپ او چندان سوده گشته

---

[1] این روایت طبری ست و بقول ازدی معاهدهٔ مذکور در بیت المقدس نوشته شده در جلد دوم کتاب هذا معاهدهٔ مذکور بتمامها در ذیل عنوان حقوق رعایائے ذمی بر صفحه منقول است ۱۲ منه

کہ اسپ پا بر زمین نمے توانست نہد۔ پس خلیفہ رضہ از اسپ فرود آمد
بمجرد مشاہدۂ این حال مردم یک اسپ ترکی نژاد کہ خیلے چابک
وشوخ بود حاضر آوردند۔ خلیفہ رضہ سوار شد۔ اسپ بنا بجست
و خیز گذاشت فرمود۔ اے کمبخت این رفتار تکبر از کجا یاد گرفتہ ؟
این بگفت واز اسپ فرود آمد و پیادہ روان شد۔ چون
قریب بیت المقدس رسید۔ حضرت ابو عبیدہ و سائر سر
عسکران باستقبال بر آمدند۔ لباس و سروسامان حضرت
فاروق رضہ بحدے سادہ و بے تکلف بود کہ اہل اسلام بسبب
رقابت نصاریٰ بدل میگفتند این قدر سادہ وضعی بسیار
موجب خجالت مسلمانان مے شود و بعض اشخاص اسپ
ترکی و لباس گران بہا حاضر آوردند۔ حضرت فاروق رضہ فرمود
کہ خدائے تعالیٰ عزتے کہ بما بخشیدہ محض عزت اسلام
است۔ و عزت اسلام کافی است۔ غرض ہمین حال داخل
بیت المقدس شد و نخستین بمسجد رفت۔ چون نزدیک
محراب داؤد رسید۔ آیۂ سجدہ (ص) را قراءت کرد و سر
بسجدہ نہاد و بعد در کلیسا در آمد و تماشا کرد۔

از انجا کہ بسیارے از منصبداران ملکی و نظامی در آنجا
جمع شدہ بودند چند روز در آنجا قیام ورزید و فرامین معلے
متضمن بہ احکام ضروری نافذ فرمود۔ روزے حضرت بلال رضہ

موذنِ جناب رسول اللہ صلعم بطریق شکایت حکایت کرد۔ کہ اے امیر المومنین رضؓ امرائے لشکر گوشتِ پرند و نانِ ترمیدہ میخورند و عموم سپاہ را غذائے ادنیٰ ہم نمے رسد۔ حضرت خلیفہ رضؓ بسوئے سر عسکران دید و ہمہ عرض کردند کہ اجناس درین ملک خیلے ارزان است و با قیمتے کہ در حجاز نانِ خشک و خرما تہیہ مے شود بہمان قیمت گوشتِ پرند درین جا بدست مے آید۔ حضرت عمر رضؓ سر عسکران را مجبور بنانِ خشک نہ کرد و امر کرد کہ آیندہ برائے فوج علاوہ بر تنخواہ و غنیمت طعام نیز از بیت المال بدہند۔

روزے در وقتِ نماز بلال رضؓ را تکلیف باذان نمود۔ او گفت اگرچہ عزم مصمم نمودہ ام کہ بعد از جناب رسالت مآب صلعم برائے ہیچکس اذان نگویم۔ لاکن امروز فقط امروز ارشادِ مبارک خلیفہ را بجا مے آرم۔ بلال اذان شروع کرد و جمیع صحابہ را عہدِ مبارک جناب رسول اللہ صلعم بیاد آمد و رقت نمودند۔ بحدے کہ ابو عبیدہ و معاذ ابن جبل گریستند و از گریہ بیتاب شدند۔ و حضرت فاروق رضؓ را ہم از کثرت بکا گریہ گلوگیر شد و دیرے اثرِ غم باقی ماند۔

روزے بمسجد اقصےٰ رفت و کعب احبار را خواست و پرسید کہ نماز کجا ادا شود۔ در مسجد اقصےٰ سنگے افتادہ یادگار از انبیائے گذشتہ و آنرا صخرہ میگویند۔ و یہود آن سنگ را طورے تعظیم میکنند کہ اہلِ اسلام حجر اسود را۔ حضرتِ عمر رضؓ پرسید قبلہ کدام طرف است

کعب بہ طرفِ صخرہ اشارت کرد۔ حضرت فاروق رضؓ فرمود ہنوز اثرِ یہودیت در وجودت باقی ست و ازہمین سبب چون قریب صخرہ مے رسید نعلین از پا مے کشید۔ ازین واقعہ ظاہر مے شود کہ در بابِ این قسم یادگارہا خیال و طریقِ عمل حضرت فاروق رضؓ چہ بود۔ درین موقع ضروری ست کہ در حصّہ دوم باب امامت و اجتہاد ہم مطالعہ شود۔

سعیِ بکرِ نصاریٰ در حمص ۱۷؁ھ ۶۳۸؁ء

این معرکہ قابلِ یادداشت ست چہ موقعِ فتوحاتِ جزیرہ و آرمینیہ از آن پیدا شدہ۔ اسبابے کہ باعثِ وقوعِ مہماتِ ایران و روم گشت در صدر مذکور شد و تا این وقت ظاہراً سببے خاص برائے لشکرکشی آرمینیہ پیدا نہ بود۔ و چون فتوحاتِ اسلام بالمرّہ رو بترقی بود و حکومتِ عرب روز بروز وسیع تر شدہ میرفت۔ سلطنت ہائے ہمسایہ را خود بخود ہول بدل پیدا شد یعنے روزے نوبت باہم خواہد رسید۔

اہالیِ جزیرہ نامہ بہ قیصر نوشتند متضمن بر اینکہ سر از نوکر ہمت بہ بند چہ ما آمادۂ امداد ہستیم۔ بنابر آن قیصر فوجے بسیار بصوبِ حمص گسیل نمود۔ اہالیِ جزیرہ نیز با ۳۰ ہزار نفر جمعیت رو بطرفِ شام نہادند۔

ابوعبیدہ ہم افواجِ پراگندہ را بیک جا جمع کرد۔ و بیرون از
حمص صف آراشد و فوراً حضرت عمرؓ را بر کوائفِ حالات
بہ بسط و تفصیل اطلاع داد۔ حضرت فاروق رضؓ در ہشت شہر
کلان قشونہا قائم فرمودہ بود و بہر قشون چہار ہزار اسپ بود محض
بدین غرض کہ ہر لحظہ آمادہ باشند و اگر اتفاق موقع جنگ پیش آید
لشکرِ اسلام از ہر قشون یلغار نمودہ عین بر وقت رسیدن بتوانند۔
پس حضرت امیر المؤمنین رضؓ قاصدان را بہر طرف روانہ فرمود از انجملہ
بہ قعقاع ابن عمرو مقیم کوفہ نوشت کہ فی الفور با چہار ہزار سوار خود را
در حمص برساند و سہیل ابن عدی را فرمان داد کہ در جزیرہ رسیدہ
سدِ راہِ اہالی گردد تا بطرف حمص پیشقدمی کردن نتوانند۔ عبداللہ
ابن عتبان را بصوب نصیبین روانہ فرمود۔ و ولید ابن عقبہ
را مامور فرمود کہ در جزیرہ برود و قبایلِ عرب را کہ در آنجا سکونت
ورزیدہ اند تدارک کند و ہر چند در ادارۂ لازمی دقیقۂ فرو نگذاشت
ولے احتیاطاً خود نیز از مدینہ بدمشق نہضت نمود۔ چون
اہالیِ جزیرہ اطلاع یافتند۔ محاصرۂ حمص را گذاشتہ
بصوبِ جزیرہ روان شدند۔ قبائلِ عرب کہ از برائے
امدادِ نصارائے آمدہ بودند ہم پشیمان شدند۔ و
خالد رضؓ را خفیہ پیام دادند کہ اگر مصلحت باشد
ما در عین موقع جنگ از نصارائے جدا مے شویم

خالد بہ جواب گفت کہ من زیر دست شخصے دیگر (ابو عبیدہ) ہستم و او حملہ را پسند نمے کند۔ ورنہ خود من از رفتن و ماندن شما مطلقاً پروا نمیکردم۔ با این ہمہ اگر ادعائے شما بصدق باشد محاصرۂ شہر را ترک نمودہ راہِ خود بگیرید۔ لشکرِ اسلام خیلے اصرار داشت و از ابو عبیدہ حکمِ تعرّض مے خواست و او از خالد رضؓ استشارہ خواست۔ خالد رضؓ گفت کہ رائے من ہر چہ ہست معلوم است۔ نصارائے مدام بر کثرتِ لشکرِ خود حصر میکنند۔ و درین ہنگام فوج کثیر ہم ندارند۔ پس چہ جائے اندیشہ ہست و لے ابو عبیدہ مطمئن نشد و ہمہ لشکر را جمع کرد۔ و بہ الفاظِ پرزور و مؤثر تقریر کرد و گفت کہ ہر کہ امروز در معرکۂ جنگ ثابت قدم ماند و از عرصۂ کارزار زندہ بر آمد بر مال و ملک متصرّف میگردد و ہر کہ کشتہ شد تاجِ شہادت بر سر مے نہد۔ من شہادت میدہم و این مقامِ دروغ گفتن نیست چہ حضرت صلعم فرمودہ۔ شخصے کہ بمیرد و مشرک نباشد ضرور بجنت میرود۔ فوجِ اسلام قبل ازین ہم مستعد کارزار و بلکہ از برائے اجازۂ جنگ بیقرار بود و از تقریر ابو عبیدہ بیشتر بہیجان آمدند و فوراً اسلحہ درست نمودہ آمادۂ جنگ شدند۔ قلب فوج بسر کردگی ابو عبیدہ و میمنہ و میسرہ بہ سر کردگی خالد رضؓ و عباس رضؓ حرکت نمود قعقاع نیز با چہار ہزار نفر کہ از کوفہ برائے کمک آمدہ بود بمسافت

چند میل از حمص رسید و چون ازین واقعہ آگاہ شد فوج را گذاشتہ خود با یکصد سوار با ابوعبیدہ پیوست۔ بمجرد یکہ اہل اسلام حملہ آور شدند۔ قبائل عرب چنانکہ با خالدرضؓ عہد بستہ بودند خیلے با پراگندگی پیپا شدند و در لشکر نصارےٰ آثار ضعف پدیدار آمد و بعد از آنکہ یک ساعت جنگیدند۔ خیلے با حواس باختگی رو بگریز نہادند و تا مرج الدیباج دم نہ گرفتند۔ معرکۂ اول ہمین بود وابتدائیش از طرف نصارےٰ آغاز شدہ بود۔ و بعد از آن ہیچ گاہ جرأت بہ پیشقدمی نہ کردند۔

عزلِ حضرت خالدؓ

در فتوحاتِ شام و واقعات ۱۷ھ ؁ ۶۳۸ء عزلِ حضرت خالدرضؓ واقعۂ مہمی ست۔ مورخین بالعموم بیان میکنند کہ چون حضرت فاروق رضؓ عنانِ خلافت بدست گرفت۔ اولین فرمان کہ صادر فرمود عزلِ خالد بود و ابن الاثیر و غیرہ ہمین روایت نقل کردہ اند۔ لاکن بیانِ ایشان سراپا غلط ست و متعلم تاسعت است کہ اقوالِ خود ابن الاثیر اختلاف دارد۔ یکبار عزلِ خالد را در ذیلِ واقعات ۱۳ھ آوردہ و باز در واقعات ۱۷ھ عنوانِ مستقلی برایش دادہ و در ہر دو موقع ہمان

واقعہ را بیان کردہ۔

حقیقۃً حضرت فاروق رضؓ از سبب بعضے بے اعتدالی ہائے خالد رضؓ از مدتے رنجیدہ بود با این ہمہ در آغازِ خلافت باو تعرض نفرمود۔ و خالد رضؓ عادت داشت کہ اوراق حساب را بدربار خلافت نمیفرستاد و بنابر آن از دربارِ خلافت فرمانے موکد رسید کہ آیندہ این امر را ملحوظ داشتہ باشد۔ خالد رضؓ بجواب نوشت کہ من از عہدِ خلافتِ حضرت ابوبکر صدیق رضؓ ہمین طریق را مرعی داشتہ ام۔ الحال خلافِ آن کردن نمی تو انم حضرت عمر رضؓ کہ ہیچ حرکت را پسند نداشت وو جہ بیت المال را بے دریغ بدستِ کسے نمیداد فرمانے بنامِ خالد نوشت مُشعر بر اینکہ منصبِ سپہ سالاری او مشروط باین است۔ کہ حسابِ مصارفِ فوج را مدام بدربارِ خلافت ارسال دارد۔ خالد این شرط را قبول نہ کرد۔ واز منصب سپہ سالاری معزول شد۔ حافظ ابن حجر در کتاب الاصابہ این واقعہ را در ضمن حالات خالد رضؓ بہ تفصیل آوردہ۔

با این ہمہ او را بکلی معزول نفرمود۔ بلکہ زیر دست ابوعبیدہ مقرر کرد۔ بعد از آن در ۱۷ھ واقعۂ دیگر در پیش آمد و آن اینکہ خالد شاعرے را دہ ہزار درہم انعام داد و راپوٹ نویسان فوراً بحضرت خلیفہ اطلاع دادند۔ حضرت عمر رضؓ نامۂ بنام

ابو عبیدہ نوشت متضمن بر اینکہ اگر خالد این انعام را از جیب خود دادہ ہمانا ناشی از اسراف است و اگر از بیت المال دادہ مرتکب خیانت شدہ۔ و بہر دو صورت قابل عزل است۔

کیفیت عزل خالد قابل یادداشت است۔ پیکے کہ فرمان عزل آورد در مجمع عام از خالد رضؓ سوال کرد کہ دہ ہزار از کدام درک انعام دادی؟ اگر خالد اعتراف مے نمود حضرت فاروق رضؓ ایما بعفو او فرمودہ بود و چون خالد رضؓ اعتراف نہ کرد قاصد ناچار نشانِ عزل را آشکار کرد۔ و کلاہ سر عسکری را از سرش برداشت و در پاداشش سرتابی عمامہ اش را طوق گردنش ساخت۔

این واقعہ خیلے حیرت انگیز است کہ سپہ سالارے عظیم الشان مانند خالد رضؓ کہ در تاریخ اسلام نظیر نہ دارد و تیغ برّانش قسمت عراق و شام را تصفیہ کند بہ این طریق ذلیل گردد و مطلقاً دم نزند۔ این واقعہ از یک طرف پاکیزہ طینتی و حق پرستی خالد را ظاہر مے سازد و از طرفے سطوت و جلال حضرت فاروق اعظم رضؓ را نشان میدہد۔

چون خالد رضؓ بہ حمص رسید نطقے فصیح نمود راجع بہ عزل خود گفت کہ امیر المومنین عمر رضؓ مرا سر عسکر شام مقرر کرد۔ وقتیکہ شام را فتح نمودم مرا معزول ساخت۔ پس شخصے از بین فوج برخاست و گفت اے امیر دم فرو کش کہ از ہمچہ سخنان فتنہ

پیدا مے شود۔ خالد گفت بلے۔ ولے در عہد فاروق رض ابدًا احتمالِ فتنہ نہ باشد۔[1]

خالد رض بمدینہ منورہ آمد و بحضورِ فاروق رض مشرف شد وعرض کرد۔ اے عمر رض! بخدا کہ در معاملۂ من از جادۂ انصاف تجاوز نمودی۔ خلیفہ گفت کہ این قدر مال بسیار از کجا یافتی۔ گفت از غنیمت وگفت اگر دولت مند یم بیش از شصت ہزار برآید بہ بیت المال میدہیم۔ وچون سنجیدند ۲۰۰۰۰ افزون برآمد۔ ودربیت المال داخل شد حضرت عمر رض خالد رض را خطاب نمود وفرمود۔ اے خالد رض واللہ من ترا محبوب میدارم وعزت ترا بدل دارم۔ پس بجمیع عمال ملکی نوشت کہ من خالد رض را ازسبب خیانتے یا رنجشے عزل نہ کردہ ام۔ ولے دیدم کہ مردم والہ وشیدائے او شدہ میروند۔ پس مصلحت درین دیدم کہ اورا معزول کنم تا مردم بدانند کہ فتوحات اسلام محض از سبب تیغ خالد رض نیست بلکہ ہرچہ میکند خدا میکند۔[2] از واقعاتِ فوق شخصِ نکتہ دان بآسانی مے فہمد کہ اسبابِ عزلِ خالد رض چہ بود وخلیفہ چہ مصلحت دیدہ۔

[1] کتاب الخراج قاضی ابویوسف صفحہ ۸۷ وتاریخ طبری صفحہ ۲۵۲۷۔

[2] طبری صفحہ ۲۵۲۸

وبائے عمواس ۱۸ھ
۶۳۹ء

درین سال وبائے عالمگیر در شام و مصر و عراق حادث شد۔ و رجال عمدۂ اسلام بخاک رفتند۔ آغازِ وبا در آخر ۱۷ھ واقع شد۔ و تا چند ماہ بشدت امتداد داشت و حضرت فاروق رضؓ اطلاع یافت و خواست از برائے تدبیرِ رفع طاعون خود بہ شام برود۔ و چون بہ سرغ رسید از ابو عبیدہ وغیرہ کہ برائے استقبال آمدہ بودند معلوم شد کہ وبا یوماً فیوماً رو بترقی است۔ مہاجرین اولین و انصار را بہ حضور خواستہ مشورہ کرد و ایشان اختلافِ رائے نمودند۔ لاکن مہاجرین فتح بیک زبان گفتند کہ قیامِ خلیفہ درینجا مناسب نیست۔ پس حضرت خلیفہ بہ عباس رضؓ فرمود کہ باآواز بلند منادی کند کہ فردا کوچ مے شود۔ حضرتِ ابو عبیدہ کہ بہ مسئلۂ تقدیر اعتقاد کاملے داشت بقہر آمد و گفت افرارًا مِّنْ قَدَرِ اللّٰہِ یعنے اے عمر رضؓ آیا از تقدیرِ الٰہی گریز است! حضرت عمر رضؓ سخن درشت را تحمل کرد و گفت۔ نعم افرمن قضاءِ اللّٰہِ الٰی قضاءِ اللّٰہِ۔ بلے! از تقدیرِ خداوندی بطرفِ تقدیرِ خداوندی مے گریزم۔ غرض بمدینہ بازگشت۔ و با بو عبیدہ نامہ نوشت

کہ برے چند روز بحضور حاضر شوم من با تو کارے دارم۔ ابوعبیدہ پنداشت کہ حضرت امیر المومنین از خوفِ وبا اورا بحضور میخواہد۔ بجواب نوشت ہرچہ مشیت ایزدی ست بظہور مے آید پس نمیتوانم کہ اہل اسلام را گذاشتہ برائے حفظ جانِ خود ازین جابر آیم۔ حضرت فاروق رضؓ نامہ را بخواند و بگریست و فرمانے بنام ابو عبیدہ نوشت مشعر بر اینکہ اردوگاہ فوج بموقع نشیب و مرطوب ست۔ بایست ازآنجا کوچ کنند و در موضعے کہ بلند باشد فرود آیند۔ ابوعبیدہ امتثال امر نمودہ ہمراہِ لشکر بجابیہ رفت و در آنجا اوتراق کرد۔ این مقام در خوبی آب و ہوا خیلے شہرت داشت۔

ہمین کہ لشکرِ اسلام بہ جابیہ رسید ابوعبیدہ بمرض گرفتار شد و چون مرض شدت کرد مردم را بہ حضور خواست و وصیتے موثرے کرد و معاذ ابن جبل را وکیل خود ساخت۔ و چون وقتِ نماز رسید۔ معاذ ابن جبل را امر با مامت نمود۔ و بمجرد یکہ از نماز فارغ شد داعی اجل را لبیک گفت۔ وبا روبہ ترقی بود و در فوج اسلام اضطرابِ عظیم بپاگشت۔ عمرو عاص مردم را مخاطب نمودہ گفت وبا از بلاہائے آسمانی ست۔ و در عہد بنی اسرائیل بمصر نازل شدہ و فرار ازآن لازم ست۔ چون این سخن بگوش معاذ رسید بر منبر برآمد و خطبہ خواند و گفت کہ وبا از جملہ بلا نیست بلکہ رحمت

خداوندی ہست۔ چون از خطبہ فراغت یافت بخیمہ آمد و فرزند خود را علیل دید و بکمال استقلال او را خطاب نمود۔ یَا بُنَيَّ الْحَقُّ مِنْ رَّبِّكَ فَلَا تَكُوْنَنَّ مِنَ الْمُمْتَرِيْنَ۔ یعنے اے فرزند این از طرف خداوند ہست۔ پس زینہار از شک کنندگان نباشی۔ پسرش بجواب گفت۔ سَتَجِدُنِيْ اِنْ شَآءَ اللّٰهُ مِنَ الصَّابِرِيْنَ یعنی انشاء اللہ مرا از زمرۂ صبر کنندگان خواہی یافت۔ این بگفت و جان بحق تسلیم نمود۔ و چون معاذ از تجہیز و تکفین فرزند خود فراغت یافت۔ خود بر بستر مرگ افتاد۔ و عمرو عاص را خلیفہ مقرر کرد و از آنجا کہ حیات مستعار را حجاب قرب خداوندی میدانست۔ خیلے باطمینان و فراغ خاطر جان بجان آفرین سپرد۔

سبحان اللہ!! دین نشۂ غریبے دارد۔ وباشدت وحشت۔ ہزارہا نفوس لقمۂ اجل میشد و لے حضرت معاذ آنرا رحمت خداوندی میدانست و ہیچگونہ تدبیر و تدارک نمیکرد۔ لیکن عمرو عاص کہ مانند او سرمست نبود۔ بمجرد وفات معاذ در مجمع عام خطبہ خواند و گفت وبا و بتر قی است و مانند آتش مشتعل شدہ میرود۔ پس مصلحت درین مے بینم کہ ہمہ فوج از اینجا بر خاستہ بر بلندی کوہ ہا بود و باش کنند۔ اگرچہ بعضے صحابہ ہمخیال معاذ بودند و این رائے را پسند نکردند بلکہ شخصے برملا گفت تو غلط میگوئی با این ہمہ بر رائے خود عمل کرد و فوج بر بلندی کوہ ہا جابجا منتشر شد۔

واز وبا نجات یافت۔ لاکن این تدبیر وقتے بعمل آمد کہ ۲۵ ہزار نفوس از غازیانِ اسلام کہ از برائے فتح نیم رُبع مسکون کافی بودند۔ شربتِ اجل نوش کردند۔ و اشخاص جلیل القدرے مانند ابوعبیدہ و معاذ ابن جبل و یزید ابن ابی سفیان و حارث ابن ہشام و سہیل ابن عمرو و عتبہ ابن سہیل در آن جملہ رفتند۔ حضرت فاروق رض بالمرّہ از وقائع مُطلع مے بود و مناسب بوقائع احکام از دربارِ خلافت صادر مے فرمود وقتیکہ از وفات یزید ابن ابی سفیان و معاذ اطلاع یافت۔ معاویہ را حاکم دمشق و شرجیل را حاکم اردن مقرر فرمود۔

از این وبائے قیامت خیز سیلاب فتوحاتِ اسلام دفعۃً ایستاد و لشکرِ اسلام بجائے اینکہ بر مخالفین حملہ آورند بجانِ خود گرفتار شدند۔ و ہزارہا بچہ یتیم و ہزارہا زن بیوہ شد و بسیارہا مال متروکہ گذاشتند و وارث نداشتند و چون حضرت فاروق رض اطلاع یافت عزم شام فرمود و حکومتِ مدینہ را بحضرتِ علی رض سپرد و بصوبِ ایلہ نہضت فرمود۔ یرفا غلام او و بسیارے از صحابہ ہمرکاب بودند و چون قریب ایلہ رسید سواریِ خود را بہ غلام داد و خود بر شترِ او سوار شد۔ در اثنائے راہ ہر کہ میدید مے پرسید کہ امیر المومنین رض کجاست بجواب میفرمود کہ پیش شماست۔ غرض بہمین حال در ایلہ رسید و دو روز اقامت

نمود۔ پیراہن کرباسی کہ در تن داشت در کجاوہ سائیدہ و از طرفِ پشت پارہ شد۔ پس بہ قسیس ایلہ حوالت فرمود تا پینہ کُند۔ قسیس مذکور بدستِ خود پینہ کرد۔ و یک پیراہنِ نو از طرفِ خود پیشکش کرد۔ حضرت فاروق رضؓ پیراہن خود را پوشید۔ و فرمود کہ این پیراہن عرق بدن را خوب جذب میکند۔ از ایلہ برآمدہ بہ دمشق رسید و در اکثرے از اضلاعِ شام دو سہ روز قیام کرد و سررشتۂ مناسب فرمود و بر افواج تنخواہ تقسیم کرد۔ و اشخاصے کہ در وبا فوت کردہ بودند ورثۂ ایشان را خواست و مالِ متروکہ را تقسیم کرد۔ و در سرحد قشون ہا قایم کرد۔ و در عوضِ عہدہ دارانِ متوفّٰی عہدہ دارانِ جدید مقرر کرد۔ و در جلدِ دوم ازین وقائع بہ تفصیل بحث میرانیم۔ وقتیکہ بازمیگشت مردم را جمع کرد و راجع بہ ادارہ ہائے جدید نطقے فرمود۔

درین سال در عرب قحطے شدید بوقوع آمد و اگر حضرت فاروق رضؓ بکمالِ سرگرمی از و پیش بند نمیکرد لک ہا نفوس از فاقہ تلف مے شدند۔ در ہمین سال تنخواہ و وظائف مُہاجر و انصار و قبائلِ عرب را مقرر فرمود۔ و تفصیل آن در جلدِ دوم مے آید۔

فتح قیساریہ۔ شوال ۱۹ھ ۶۴۰ء

این شہر بر ساحلِ شام واقع و در ذیلِ اضلاع فلسطین شمار میشود و درین روزہا خرابہ افتادہ۔ و لے در آن عہد شہرے کلان بودہ و بقولِ بلاذری ۳ صد بازار آباد داشت۔ نخستین در ۱۳ھ ۶۳۵ء عمرو عاص بر آن یورش آورد و مدتے دراز محاصرہ نمود مگر فتح نشد۔ بعد از وفات ابو عبیدہ حضرت فاروق رض یزید ابن ابی سفیان را بجائیش مقرر فرمود و فرمان کرد کہ از بہر مہمِ قیساریہ برود۔ و حسب الامر یزید با ۱۷ ہزار نفر نہضت نمود۔ و شہر را محاصرہ کرد۔ و چون در ۱۸ھ ۶۳۹ء رنجور شد برادرِ خود امیر معاویہ را قایم مقام مقرر کرد و خود بہ دمشق آمد و ہمانجا جان بحق تسلیم نمود۔ امیر معاویہ با ساز و سامانِ بسیار شہر را محاصرہ کرد و اہالی چند بار از شہر بر آمدہ معرکہ آرا شدند۔ لاکن ہر بار ہزیمت یافتند و لے اہلِ اسلام بر شہر قابض نہ شدند۔ روزے شخصے یوسف نام یہود پیش امیر معاویہ آمد و راہ نمائی کرد براینکہ اینجا راہے ہست زیر زمین رفتہ کہ درونِ شہر بہ درِ قلعہ میرسد پس چند نفر از بہادرانِ اسلام از ہمان راہ درونِ قلعہ

ؔ بلاذری ۱۲

داخل شدند و در قلعه را بکشادند و کل فوج دفعةً در آمد و انبوه کشته پشته ها ساخت - بقولِ بعضِ مورخین عدهٔ فوج نصاریٰ کم از کم هشتاد هزار بوده - و از این جمله اندکے سلامت ماندہ بقیه تلف گردید - و چون این مقام از مقاماتِ مشهوره هم بود فتح آن مطلعِ فتوحاتِ شام گردید -

جزیره - سنه ۱۶ھ / ۶۳۷ء

بعد از فتح مدائن تمام عجم متنبّه شدند - اگرچه اهالی عجم عرب را بچشمِ حقارت می دیدند مگر روزے آمد که از نامِ او مے لرزیدند - و بنا بر آن در هر صوبه عجم به تهیّهٔ جنگ پرداختند و پیشتر از همه مردمِ جزیره[1] از جنگ تهیّه نمودند - چه سرحدش به حدودِ عراق مے پیوست - سعد رض حضرت عمر رض را ازین حالات اطلاع داد و از دربارِ خلافت عبدالله ابن المعتم با دارهٔ این مهم مامور شد - حضرت امیر المومنین ازین معرکه خیلے تشویش داشت، و بدان متوجه بود و خود بالذّات عسکر ها را معین کرد چنانچه

[1] جزیره عبارت است از آن آبادی که مابین دجله و فرات واقع است - حدودِ اربعهٔ آن بطرفِ مغرب آرمینیه و ایشیائے کوچک و بطرفِ جنوب شام و بطرفِ مشرق عراق و بطرفِ شمال آرمینیه. در نقشهٔ این کتاب این مقام درج است ۱۲

ربعی ابن افکل را بر مقدمۃ الجیش و حارث ابن حسان را بر میمنہ۔ و فرات ابن حیان را بر میسرہ و ہانی ابن قیس را بر ساقہ مامور فرمود۔ عبداللہ ابن المعتم با پنج ہزار جمعیت بصوب تکریت[1] رفت کرد و شہر را محاصرہ نمود و این محاصرہ بیش از یک ماہ طول کشید و ۲۴ بار حملہ آور شد۔ و چند قبیلۂ عرب مثل ایاد و تغلب و نمر نیز با عجم شریک بودند۔ و عبداللہ بآنہا خفیہ پیام فرستاد۔ کہ شما عرب ہستید۔ چرا غلامیِ عجم را اختیار کردہ اید و در نتیجہ قبائلِ مذکور ہمہ بہ حلقۂ اسلام در آمدند و بجواب گفتند شما بر شہر حملہ آور شوید۔ ما در عینِ جنگ از اہلِ عجم جدا شدہ با شما مے پیوندیم بعد از قرار دادِ این تجویز بتاریخِ معینہ لشکر اسلام یورش آورد و چون عجم بمقابلہ بر آمدند قبائلِ عرب کہ با ایشان ہمراہ بودہ از طرفِ عقب بر آنہا حملہ آوردند۔ و عجم را از ہر دو طرف محصور کردند۔ و در نتیجہ عجم پایوس و پامال گردید۔

اگرچہ این معرکہ در ذیلِ مہماتِ شام داخل است و لے موقع آن اتفاقی در سلسلۂ عراق آمدہ و از این جہت مورخین اسلام فتوحاتِ جزیرہ را از این واقعہ شروع میکنند۔ و در آن عہد نیز این معرکہ را از سلسلۂ عراق میدانستند۔ در سنہ ۱۷ھ از طرفِ عراق و شام

[1] تکریت اولین شہر سرحد است و سرحدش بعراق مے پیوندد و بجانب غرب دجلہ واقع است و از موصل ۶ منزل مسافت دارد ۱۲

اطمینان دست داد و فرمانے از دربار خلافت بنام سعد رسید۔ متضمن براینکہ افواج را بطرفِ جزیرہ گسیل نماید بروفق فرمان والاسعد عیاض ابن غنم را با پنجہزار نفر براین مہم مامور کرد۔ و او از عراق بطرفِ جزیرہ حرکت کرد و نزدیک شہر رہا کہ در قدیم یک مقامِ یادگار از دولتِ روما بود فرود آمد۔ حاکمِ شہر قدرے مدافعہ کرد و بعد بشرطِ جزیہ صلح شد۔ بعد از فتح رہا بظرف چند روز کل جزیرہ مفتوح شد۔ و در جائیکہ معرکہ ہائے خفیف بوقوع آمد حسب ذیل مے باشد۔ رقہ و حران و نصیبین و میارو فارقین و سماط و سروج و قرقیسیا و زوزان و عین الوردۃ۔

خوزستان۔

در سنہ ۱۵ھ مغیرہ ابن شعبہ بر حکومتِ بصرہ مامور شد۔ سرحد خوزستان با بصرہ ملحق بود مغیرہ پنداشت کہ بدون از فتح خوزستان در بصرہ ابداً قیام امن نمے شود۔ در بدو سنہ ۱۶ھ ۶۳۷ع بر اہواز کہ ایران آن را ہرمز شہر میگفتند حملہ آورد۔ و رئیس شہر بشرطِ ادائے یک رقم خفیف صلح کرد۔ و مغیرہ از آن پیشتر نرفت۔ در سنہ ۱۷ھ مغیرہ معزول شد و بجائے او ابوموسے اشعری متعین گشت۔ و درین انقلاب رئیسِ اہواز از ادائے خراج

سالانہ انکار کرد و آشکارا علمِ بغاوت برافراشت و ابوموسےٰ ناچار لشکر کشید۔ و اہواز را محاصرہ نمود۔ فوجِ شاہی کہ درونِ شہر مقیم بودند بکمالِ جوانمردی دادِ مقابلہ داد۔ ولے بالآخر ہزیمت یافت۔ و شہر مفتوح شد۔ و علاوہ از مالِ غنیمت ہزارہا نفر بہ غلامی و کنیزی گرفتار آمدند۔ و بر غازیان تقسیم شدند۔ چون حضرت فاروق رضؓ اطلاع یافت فرمانے صادر فرمود مشعر برانیکہ جمیع اشخاصے کہ بہ غُلامی گرفتہ شدہ اند رہا شوند و برطبقِ فرمان ہمہ از بندِ غلامی آزاد شدند۔ ابوموسےٰ بعد از فراغ از مہمِ اہواز بصوب مناذر حرکت کرد کہ مقامے خیلے محفوظ بود۔ اہالیِ شہر کمرِ ہمت و استقلال را چُست بستہ دادِ معرکہ دادند۔ و مہاجر ابن زیاد کہ یکے از منصب دارانِ معزز بُود درین معرکہ جامِ شہادت نوشید۔ و اہلِ قلعہ سرش را از تن جدا کردہ بر بُرجِ قلعہ آویختند۔ ابوموسےٰ ربیع برادر مہاجر را در آنجا گذاشت۔ و خود بصوب سُوس حرکت نمود۔ ربیع مناذر را فتح کرد۔ و ابوموسےٰ سوس را محاصرہ کرد و رسد و آذوقہ را از ہر طرف منع نمود و در قلعہ ہیچ آذوقہ نماندہ رئیسِ شہر مجبور و خواستگارِ صلح شد۔ بدین شرط کہ از خاندانش یکصد نفر را زندہ گذارند۔ ابوموسےٰ قبول کرد۔ رئیسِ شہر یک یک شخص را نام میگرفت و امان مے یافت و چون نوبت بخودش رسید شمارۂ صد نفر کامل گشتہ بود پس بہ قتل رسید۔ بعد از

سوس راہرمز محاصرہ شد و بہ شرط ہشت لک سالانہ خراج مصالحت شد۔ یزدگرد دریں وقت با جمیع خاندانِ شاہی در قم مقیم بود۔ و بالمرّہ از جسارت و پیش قدمی اسلامیان اطلاع یافت۔ ہرمزان خالِ شیرویہ کہ رئیسے با اقتدار بود بہ حضور یزدگرد حاضر آمدہ عرض کرد کہ اگر حکومتِ اہواز و فارس بمن عطا شود۔ من سدِّ راہِ طوفانِ افواجِ عرب مے شوم۔ یزدگرد قبول کرد۔ و فوراً فرمانِ حکومت باو داد و جمعیّتِ عظیم باوے مقرر نمود۔ شوستر کہ مرکز خوزستان بودہ و عماراتِ شاہی و قشون ہائے نظامی خیلے داشتہ ہرمزان در آنجا رفت و قلعہ را مرمت کرد۔ و خندق و برج ہارا از سرِ نو تعمیر نمود۔ بر علاوہ نقبا و پیک ہا بہر طرف فرستاد تا مردم را ترغیب دہند و بجنگ آمادہ کنند و بایں تدبیر جوشِ قومی کہ چندے افسردہ شدہ بود دوبارہ تازہ گشت و در چند روز جمعیتے عظیم فراہم آمد۔ و ابو موسےٰ بدربارِ خلافت عریضہ نگار گشت و کمک خواست۔ و از دربارِ خلافت فرمانے بنام عمار ابن یاسر حاکم کوفہ عزِّ صدور یافت۔ متضمن بر اینکہ نعمان ابن مقرن را با یکہزار نفر بہ کمک روانہ دارد۔ لاکن در مقابل ساز و سامانِ غنیم ایں قدر جمعیّت ہیچ بودہ۔ ابو موسےٰ باز از دربارِ خلافت کمک خواست و بعمار امر شد کہ عبداللہ ابن مسعود را با نیم فوج در کوفہ گزارد و خود با نیمہ دیگر بکمک ابو موسےٰ رود۔

از طرفِ دیگر جریر بجلی با فوج کثیر بہ جلولا رسید۔ ابوموسٰے لشکرِ اسلام را با خود گرفت و بطرفِ شوستر روان شد۔ و قریب شہر رسیدہ فرود آمد۔ ہرمزان کہ بر کثرتِ فوج مے نازید۔ خود ش از شہر برآمدہ حملہ آور شد۔ ابوموسٰے بکمالِ ترتیب صف آرائی نمود۔ و بر میمنہ براء ابن مالک برادر انس رض را مقرر کرد۔ و بر میسرہ براء بن عازب انصاری را معین نمود و رسالۂ سواران را بزیر دست حضرت انس متعین کرد۔ ہر دو لشکر بکمالِ جانبازی دادِ معرکہ دادند۔ براء ابنِ مالک صف ہائے غنیم را از پیش برداشت و تا بپارۂ شہر رسید۔ و از طرفِ دیگر ہرمزان نیز بکمالِ حسنِ تدبیر فوج را ترتیب دادہ دادِ جنگ میداد و بعد دیر بارہ ہر دو با یک دگر مقابل شدند۔ براء شہید شد و فوراً مجزاۃ ابن ثور کہ سرکردۂ میمنہ بود پیشدستی کردہ حملہ آورد و بدستِ ہرمزان جامِ شہادت نوشید۔ مگر آخر کار فوجِ اسلام را فتح نصیب شد و از لشکرِ عجم یکہزار نفر مقتول و ۶۰۰ نفر زندہ اسیر گشت۔ و ہرمزان قلعہ بند شدہ سلسلۂ جنگ را بدستور جاری داشت۔

روزے شخصے از اہالی شہر خفیۃً پیش ابوموسٰے آمدہ گفت کہ اگر بجان و مال من امان دہید از برائے تصرفِ شہر بہ نشان میدہم ابوموسٰے تعہد نمود و او اشرسش نام شخصے را از فوجِ اسلام

باخود گرفت و از نہرِ دجیل کہ شاخے از دجلہ و از دامنِ شہر شوستر میگذرد عبور نمود و از راہ یک تہ خانہ درونِ شہر داخل شد۔ ہرمزان باجمعے از روسائے شہر و اہل دربار نشستہ بود۔ الغرض این شخص اشرشش را عماراتِ شاہی و نشیب و فراز موقع نشان داد۔ باز بخدمتِ ابوموسےٰ آمدہ عرض کرد۔ کہ من از عہدۂ وظیفۂ خود بر آمدہ ام۔ واکنون بدارِ فتح تعلق بہمتِ شما دارد۔ اشرشش بیان اورا تصدیق کرد و گفت کہ اگر دو صد نفر از جانبازانِ اسلام ہمراہِ من مامور شوند شہر فے الفور فتح مے شود۔ پس ابوموسےٰ بطرفِ فوجِ اسلام دید و دو صد نفر از صفِ لشکر بر آمدہ عرض کردند کہ ما در راہِ حق بر نثار جانہائے خود آمادہ ہستیم۔ اشرشش از راہِ ہمان تہ خانہ تا درِ بارہ رسید۔ و پاسبانان را کشت و درہائے قلعہ را بکشاد۔ ابوموسےٰ کہ با لشکرِ خود آمادہ و منتظرِ این موقع بود فوراً با فوج بر شہر حملہ آورد و میدانِ محشر برپا شد۔ ہرمزان ہزیمت یافتہ در قلعہ پناہ گزید و چون اہلِ اسلام قریب بہ قلعہ رسیدند بہ فرازِ برج رفت و گفت ہنوز یک صد تیر در ترکش دارم و تا وقتیکہ ہمین قدر کشتہ در اینجا انبار نشود من گرفتار نخواہم شد۔ با این ہمہ من باین شرط فرود مے آیم کہ مرا بمدینہ برسانید تا خود خلیفہ درد بارۂ من ہرچہ حکم کند۔ ابوموسےٰ قبول کرد۔ و انس را مامور نمود کہ با او تا مدینہ برود۔ ہرمزان با جاہ و جلالے کہ مجسم وارد روان

شد وجمیع ارکانِ خاندان خود ورؤسائے عظام را ہمراہ داشت۔ چون قریب بہ مدینہ رسید خود را بہ ساز و سامانِ شاہانہ بیاراست۔ و تاجِ مرصع کہ بہ اذین شہرت داشت بر سر نہاد وقبائے دیبا پوشید و بر وفق رواجِ شاہانِ عجم زیور بست۔ وشمشیر مرصع بر میان آویخت۔ وخود را مجسمۂ از شان وشوکت ساخت داخلِ مدینہ شد۔ و پرسید کہ امیر المومنین رضہ کجاست۔ و پنداشت کہ شخصے کہ از سطوت وجلال او غلغلہ بعالم در افتادہ در بارش تاکجا ہا عظمت وشوکت داشتہ باشد۔ ولے حضرت عمر رضہ در آن وقت مسجد نبوی بر سرِ خاک دراز کشیدہ بود۔ ہرمزان بہ مسجد در آمد صدہا نفر بہ تماشا آمدہ وضع پر تکلفِ او را بہ نظرِ استعجاب وحیرت میدیدند۔ از صدائے پائے مردم حضرت عمر رضہ بیدار شد۔ دید کہ بحضورش یک مرقعِ شان و شوکت ایستادہ۔ نخستین او را سرتاپا بغور ملاحظہ فرمود۔ وباز حاضرین را خطاب نمود وگفت۔ کہ این دلفریبیؔ ہائے دنیائے دون است۔ بعد بطرفِ ہرمزان متوجہ شد۔ ترجمان ہنوز حاضر نبود۔ مغیرہ ابن شعبہ کہ بزبانِ فارسی اندکے بلدیت داشت خدمتِ ترجمانی بجا آورد۔ حضرتِ عمر رضہ اول از وطنِ او پرسید مغیرہ ترجمۂ وطن را بہ فارسی نمیدانست۔ پس گفت از کدام ارضی؟ بعد سخنہائے دیگر بمیان آمد۔ پس از معرکۂ قادسیہ ہرمزان

چند بار با سعد عقد مصالحت بست[۱] - وہر بار شکست - در معرکۂ شوستر دو نفر از سرکردگان معزز اسلام بدستش کشتہ شد - وازین جہتہ خلیفہ رض خیلے ازو رنجہ بود ومیخواست او را بہ قتل رساند - ولے از بہر اتمام حجت اجازتش بعرض داد - ہرمزان گفت کہ اے عمر رض! تا وقتیکہ خدا یار ومددگار بود شما غلام ما بودید وحال کہ خداوند یار شما است ما غلام شما ہستیم - این بگفت - وآب خوردنی خواست وچون آب آوردند پیالہ در دست گرفت ودرخواست نمود کہ تا وقتیکہ آب نخورم کشتہ نشوم - حضرت عمر رض التماسش پذیرفت وچون آب آوردند ہرمزان پیالہ بر زمین نہاد - وگفت کہ من آب نمیخورم وبقرار شرط موعود مرا نمیتوانید کشت - حضرت عمر رض ازین مغالطہ متحیر شد - ہرمزان فوراً کلمۂ توحید بخواند وگفت کہ من از اول اسلام آوردہ بودم ولے باین تدبیر توسل جستم تا مردم گمان نبرند کہ از ترس مسلمان شدہ است[۲] - حضرت فاروق رض خیلے خورسند شد واجازہ داد کہ خاص بشہر مدینہ سکونت ورزد - ودو ہزار درہم سالانہ وظیفہ مقرر کرد - بعد حضرت فاروق رض در مہمات فارس اکثر باوے مشورہ مے فرمود -

بعد از شوستر جندی سابور حملہ آوردند کہ از شوستر بمسافت

---

[۱] این فتوحات را طبری بنہایت تفصیل نوشتہ است ۱۲ [۲] عقد الفرید لابن عبد ربہ - باب المکیدۃ فی الحرب ۱۲

۲۴ میل واقع ست و چند روز محاصرہ ماند - روزے اہالی دربہائے شہر را کشادند و بہ اطمینانِ خاطر بوظائفِ خود پرداختند اہل اسلام بر اطمینان و فراغ خاطرِ ایشان تعجب کردند - و سبب پرسیدند - اہالی گفت مارا بشرطِ ادائے جزیہ امان دادہ اید - پس چہ تنازع باقی ماندہ اہل اسلام متحیر شدند کہ وعدۂ امان کہ دادہ باشد؟ بعد از تحقیق معلوم شد کہ یکے از غلامان مکتوب امان نوشتہ و پنہانی فرستادہ بود - ابو موسیٰ گفت کہ رائے یک غلام حجت نمیشود - اہالی اصرار کردند کہ ما درین آزاد و غلام فرقے نمیکنیم - آخر نامہ بحضور حضرت عمرؓ فرستادہ اند دربارِ خلافت فرمانے عمرؓ صدور یافت مشعر براینکہ غلام مسلمانان ہم مسلمان ست - و ہر کرا غلام امان داد گویا از طرف کل اہل اسلام امان یافت بعد از فتح این مہم در تمام خوزستان سکۂ اسلام رائج و علاقۂ دیگرے در ذیلِ ممالکِ مفتوحہ داخل گردید -

عراق عجم[1] - ۲۱ ھ - ۶۴۱ ء

بعد از معرکۂ جلولا چنانکہ در صدر مذکور شد - یزدگرد بصوبِ

---

[1] سرزمین عراق بر دو قسمت منقسم ست قسمت مغربی را عراق عرب قسمت مشرقی را عراق عجم میگویند وحدودِ اربعہ عراق عجم بطرفِ شمال طبرستان و بطرف جنوب شیراز و بطرف مشرق خوزستان و بطرفِ مغرب شہر مراغہ واقع ست - در آن عہد شہرہائے بزرگ - اصفہان و ہمدان و رے بود - درین روزہائے بکلی ویران شدہ و خرابہ افتادہ نزد آن طہران آباد شدہ کہ الامرکزِ دولت ست ۱۲ منہ

رے رفت و رئیس آنجا آبان جادویہ با او غدر کرد۔ بنابران از رے
برآمد و از راہِ اصفہان و کرمان بہ خراسان رسید و در مرو اقامت
ورزید۔ آتش پارسی با او بود۔ و از برائے آن آتشکدہ بنا کرد۔
و بہ اطمینانِ خاطر باز بنائے سلطنت و حکومت گذاشت۔ و
چون در آنجا خبر رسید[۳] کہ عرب علاوہ از عراق خوزستان را ہم
بحیطۂ تصرّف درآوردہ اند۔ و ہرمزان را کہ قوۂ بازوے سلطنت
فارس بود زندہ گرفتار نمودہ اند خیلے بہ طیش آمد و ہرچند نظر بحیثیّتِ
سلطنتِ ایران نشانے از جاہ و جلالِ سابق باقی نماندہ بود ولے
اثرِ حکومتِ سہ ہزار سالہ دفعتہً محو نمے شود۔ ایرانیان تا آنوقت
مے پنداشتند کہ باوصفِ حملاتِ عرب تا علاقہ جاتِ سرحد رسیدہ
قرار خواہد گرفت۔ بنابران خاطر از سلطنتِ فارس مطمئن داشتند
و چون خبرِ فتحِ خوزستان بگوش شان رسید از خوابِ غفلت
بیدار شدند و فوراً فرامین و نقبا از دربارِ شاہی رسید و دفعتہً
در طبرستان و جرجان و نہاوند و رے و اصفہان و ہمدان تا
بخراسان رسندہ تلاطمے از افواج پیدا شد۔ و فوجے کثیر کہ عدہ
اش بہ یک و نیم لک ہم رسید۔ در قم جمع آمد۔ یزدگرد مردان شاہ
فرزندِ ہرمز را بمنصبِ سرعسکری مامور نمود و بصوبِ نہاوند فرستاد۔
و بتقریبِ این مہم درفشِ کاویانی را کہ بزعمِ فارسیان فالِ ظفر بود
ہم برآوردند و چون مردان شاہ بہ نہاوند حرکت کرد۔ درفشِ کاویانی

بر سرش سایہ افگن بود۔ عمار ابن یاسر کہ درآن وقت حاکم کوفہ بود۔ حضرت فاروق رض را ازین واقعہ آگاہ کرد۔ حضرت عمر رض خطِ عمار را بدست گرفت و بہ مسجد نبوی رونق افروز شد۔ و در حضور جمع آن خط را خواند۔ و فرمود کہ اے گروہِ عرب! درین موقعہ کل اہل فارس باتفاق کمر بستہ و عزم بالجزم نمودہ اند کہ نام و نشان اسلام را از صفحۂ ہستی محو کنند۔ شما مصلحت چہ مے بینید۔ طلحہ ابن عبید اللہ برخاست و گفت۔ اے امیر المومنین رض شما را از وقائع تجربہ وافی حاصل است۔ و ما جز اینکہ بر وفق ارشاد و الا کاربند شویم۔ دگر چیزے نمیدانیم۔ حضرت عثمان رض گفت کہ مصلحت آن است کہ بسر عسکران شام و یمن و بصرہ حکم شود تا با افواج خود بصوب عراق حرکت کنند۔ و خود خلیفہ نیز اہالی حرم را برداشتہ از مدینہ نہضت فرمایند۔ حاضرین از رائے حضرت عثمان رض تائید نمودند و حضرت علی رض ساکت بود۔ حضرت عمر رض بطرف او التفات نمود حضرت علی رض گفت اگر افواجِ اسلام از شام و بصرہ حرکت نمایند۔ دشمنان سرحد آنجا ہا رتصرف مے شوند و اگر خلیفہ وقت از مدینہ برآید و تمام اکنافِ عرب محشر بپا میگردد و تدارک داخلہ ہم نمے شود۔ پس صواب این است کہ خود خلیفہ اسلام از مدینہ حرکت نکند۔ بلکہ بنام سر عسکران شام و یمن و بصرہ فرمان شود کہ ثلثے از افواج خود را حاضر میدانِ حرب سازند۔ حضرت عمر رض فرمود من نیز ہمین را

رامقرون بہ صواب مے بینم۔ ولے نمیخواہم کہ خود تنہا این معاملہ را تصفیہ کُنم واکنون مسئلہ دیگر زیر بحث ہست یعنے درین مُہم بزرگ کدام شخص سرعسکر مقرر شود۔ مردم رائے ہا زدند ولے ہیچکس بنظر نے آمد کہ قابلِ تحمّلِ این بارگران باشد چہ اشخاص لائق باین منصب بمہمّاتِ دیگر مشغول بودند۔

ازمراتبِ کمالِ حضرت فاروق رض یکے اطلاعِ کاملِ او بود۔ چنانکہ از اصولِ ملک واوصافِ اہالی کاملاً اطلاع میداشت وازین جہۃ حُضّار عرض کردند کہ خود خلیفہ این مسئلہ را بہتر حل مے تواند۔ حضرت عمر رض نعمان ابن مقرن را برائے این خدمت مُنتخب فرمود و حاضرین باتفاق تائید نمودند۔ نعمان با ۳۰ ہزار نفر از کوفہ حرکت کرد واز صحابۂ کرام مانند حذیفہ ابن الیمان و عبداللہ ابن عمر و جریر بجلی و مغیرہ ابن شعبہ و عمرو معدی کرب نیز با او بودند۔ نعمان بواسطۂ جاسوسان اطلاع یافت کہ راہ تا بہ نہاوند ہموار و بے خطر ہست و اولشکر اسلام را تا آنجا بے مزاحمت حرکت داد و بمقام اسپدجان کہ از نہاوند بمسافتِ ۹ میل واقع است فرود آمد۔ واز تدابیر حسنہ کہ فاروق اعظم رض نمود یکے این بود کہ بعسکران مقیم فارس بذریعۂ فرامین قدغن تام فرمود کہ اہلِ ایران را مجالِ رفتن بجنوبِ نہاوند ندہند و بہ این تدبیر غنیم از کمکِ عظیم محروم شد۔

اہالیِ عجم بہ نعمان پیام فرستادند و سفیر خواستند۔ و او مغیرہ ابن شعبہ را کہ قبلاً نیز از عہدۂ سفارت بر آمدہ بود مقرر کرد۔ و اہل عجم خیلے بجاہ و جلال دربار کردند۔ و مردان شاہ را تاجِ زر بر سر نہادند و بر تخت زر نشاندند و بہ چپ و راست تخت شاہزادگانِ ممالک جا گرفتند و قباہائے دیبائے زرکش در بر و تاج ہائے مرصع بر سر و دستیارہ ہائے طلاء در دست داشتند۔ و در عقب آنہا صفوفِ لشکر جا گرفتند و از شمشیرہائے برہنہ دیدۂ تماشائیان را خیرہ میساختند ترجمان آمد و گفتگو آغاز شد۔ مردان شاہ گفت کہ اے اہل عرب! قوم شما بدبخت ترین اقوام عالم و فاقہ مست و ناپاکیزہ است۔ تیر اندازانِ عجم کہ اکنون بدورِ تختِ من صف بستہ اند در یک لمحہ کار شمارا تمام میکردند۔ ولے من نہ پسندیدم۔ کہ نوکِ سنانِ شان بہ خونِ ناپاکِ شما آلودہ شود۔ اکنون ہم وقت است اگر شما ازین مُلک برآئید از خطائے سابقۂ شما میگذرم۔ مغیرہ بجواب گفت بیشک ما مردم خیلے حقیر و ذلیل بودیم۔ ولے از روزے کہ داخلِ این مُلک شدہ ایم چاشنیِ دولت چشیدہ ایم پس ترکِ این لذت وقتے ممکن است کہ نعش ہائے ما بخاک بیفتند الغرض سفارت نتیجہ نداد۔ و از ہر دو طرف تہیۂ جنگ شد۔

نعمان میمنہ و میسرہ را بحذیفہ و سوید ابن مقرن سپرد۔ و قعقاع را بر مجردہ و مجاشع را بر ساقہ مامور کرد۔ از طرفِ غنیم زردک سرکردۂ میمنہ و بہمن سرکردۂ میسرہ بود۔ عجم قبل از آغاز جنگ خسک در اطرافِ میدان ریختند۔ ازین جہتہ فوجِ اسلام پیشقدمی نمے توانستند و خود عجم بہر وقت کہ میخواستند از شہر بر آمدہ حملہ مے آوردند۔ پس نعمان سر عسکرانِ اسلام را جمع کردہ مشورہ خواست و رائے ہر کدام مختلف بود۔ آخر رائے طلیحہ ابن خالد اسدی پسند افتاد و افواجِ اسلام باہمہ ساز و سامان آراستہ شدہ بمسافت ۶ یا ۷ میل از شہر فرود آمدند۔ و قعقاع را با فوجِ قلیل مقرر کردند کہ بر شہر حملہ آورد۔ اہل عجم بجوشِ بسیار بمقابلہ بر آمدند۔ و بجانب عقب فوجِ اسلام ہم خسک ریختند۔ تا پس نتوانند رفت۔ چون معرکۂ جنگ آغاز شد۔ قعقاع بتدریج پسپا شد و از حدودِ خسک بر آمد۔ ازین طرف نعمان افواجِ اسلام را مستعد و آمادۂ کارزار ایستادہ کردہ بود۔ بمجردیکہ لشکر نزدیک رسید لشکرِ اسلام ارادۂ یورش نمود ولے پاسِ اطاعت سر عسکر اسلام بحدّے داشتند کہ دست را ہرگز حرکت نمیدادند و جان را تصدقِ اسلام میکردند۔ مغیرہ کرّۃً بعد اُخریٰ عرض کرد کہ فوج تلف میشود۔ ولے نعمان منتظرِ زوالِ آفتاب بود۔ زیرا کہ جناب رسول اللہ صلعم اکثر بعد از زوال حملہ مے آورد۔

الغرض بجرد یکہ آفتاب از نصف النہار گذشت نعمان بروفق دستور عساکر اسلام ۳ بار نعرۂ تکبیر بلند کرد۔ بہ نعرۂ اول فوج آمادہ شد وبہ نعرۂ دوئم شمشیر ہا کشید۔ وبہ نعرۂ سوئم دفعۃً حملہ آور شد۔ وبشدتے بر غنیم زد۔ کہ از کشتہ ہا پشتہ ہا پیدا شد۔ وسیلاب خون روان گشت بحدے کہ پائے اسپان غازیان مے لغزید۔ چنانچہ پائے اسپ نعمان ہم بلغزید وبرزمین افتاد واز ضرب تیر ہائے غنیم شہید شد۔ ولباس عسکری نعمان قبائے سفید وکلاہ بودہ۔ بجرد یکہ از اسپ افتاد۔ برادرش نعیم ابن مقرن علم را بدست گرفت وکلاہ وقبائے آن را پوشید وبر اسپش سوار شد۔ وبہ این تدبیر ہیچکس از شہادت او اطلاع نیافت ومعرکہ جنگ بدستور جاری ماند۔ استقلال وضبط مسلمانان آنعہد از واقعۂ ذیل معلوم مے شود۔ چون نعمان مجروح شد وبرزمین افتاد اعلان کرد کہ اگر من بمیرم ہیچکس از معرکہ باز نہ گردد۔ وبمن مشغول نشود۔ اتفاقاً شخصے بر سرش گذر کرد۔ دید کہ نفسے چند از حیات او باقی ماندہ ووقت نزع فرا رسیدہ۔ از اسپ فرود آمد وخواست بسر او بنشیند۔ ولے اعلان سپہ سالار اسلام بیادش آمدہ او را بہمان حال گذاشت ورفت۔ وچون لشکر اسلام ظفر یافت شخصے بالائے سرش آمد۔ نعمان چشم وا کرد۔

و پرسید که معرکه بچه طور انجامید گفت که اہل اسلام میدان
را بردند۔ چون مژدۂ فتح بگوشش رسید شکرِ باری تعالیٰ بجا
آورد و گفت فوراً بخلیفه اطلاع دہید۔

چون شام قریب شد پائے ثباتِ عجم بلغزش در آمد
و رو بگریز نہادند و لشکرِ اسلام تا به ہمدان تعاقب نمود۔

حذیفه ابن الیمان که بعد از نعمان سر عسکر مقرر شد بصوب
نہاوند حرکت کرد و در آنجا قیام نمود۔ در آنجا آتشکدۂ از قدیم
بود۔ مُوبدش بحضورِ حذیفه حاضر آمد و گفت اگر مرا امان بدہید
متاعِ گران بہائے را نشان میدہم۔ بر وفقِ درخواست موبد
امان دادند و او جواہرِ گران بہائے را که کسرے پرویز آنہا را برائے
اوقاتِ خاص نگه کرده بود بحضور آورده پیشکش کرد۔ حذیفه مالِ
غنیمت را تقسیم نمود۔ و خمس غنیمت را با جواہر به حضورِ خلیفه رضؓ
فرستاد و چند ہفته بود که خلیفه بر احوالِ جنگ اطلاع نداشت
و چون مژدۂ فتح شنید خیلے خورسند شد۔ و چون از شہادتِ
نعمان شنید بے اختیار بگریست و مدتے مشغولِ گریه بود۔
قاصد از شہدائے دیگر ہم نام گرفت و گفت که بسیار اشخاص
شہید گشته اند که اسمائے ایشان را نمیدانم۔ پس دوباره حضرت
عمر رضؓ بگریست و فرمود که اگر عمر رضؓ نمیداند خدا تعالیٰ میداند بعدہا
به جواہرِ غنیمت نظر انداخت و بغضب فرمود که فی الفور پس

بہ یزد و بہ حذیفہ امر شود کہ ہمہ را بفروشش رسانده بفوجِ اسلام تقسیم کند۔ پس جواہر را بہ چہار کروڑ درہم فروختند۔

درین جنگ قریب ۳۰ ہزار عجم در معرکۂ کارزار کشتہ شد وبعد ازین اہلِ عجم ہیچگاہ قوت نہ گرفتند۔ وازین جہتہ عرب این فتح را فتح الفتوح نام کرده اند۔ فیروز کہ فارسی الاصل بود و آخر کار حضرت فاروق رضؓ از دستش جامِ شہادت نوشید درہمین معرکہ گرفتار شده بود۔

لشکر کشیِ عام سنہ ۲۱ھ ۶۴۲ء

تا این وقت حضرتِ فاروق رضؓ عزم بہ تسخیر عمومِ ایران نداشت و مقدماتِ جنگ کہ تا حال بوقوع آمده بود محض از برائے حفظِ حدود ملکِ عرب بود۔ عراق کہ در ذیلِ ممالکِ محروسہ داخل شد اصلاً یک قسمتِ عرب بود۔ زیرا کہ قبل از ظہورِ اسلام در قسمتِ عراق عرب آباد بودند و جنگ ہائے کہ بعد از فتحِ عراق بوقوع آمد از خود در سلسلۂ عراق منسلک شد۔ خود حضرت عمر رضؓ اکثر میفرمود کاش در بین عرب و فارس یک کوہ آتش مے بود کہ اہلِ ایران بر ما و ما بر آنہا تعرض نمے توانستیم۔

و لے ایران ابداً از خیالِ انتقام غافل نہ بودند بلکہ مدام از سرِ نو

افواج را تہیہ میکردند و بمقابلہ مے آمدند و در ممالکِ مفتوحہ آتشِ بغی را مشتعل مے نمودند۔ بعد از معرکۂ نہاوند حضرت عمرؓ بہ این طرف توجہ خاص نمود۔ و اکابرِ صحابہؓ را بہ حضور خواست و پرسید۔ چرا در ممالکِ مفتوحۂ اسلام بار بار بغاوت برپا مے شود۔ حاضرین عرض کردند کہ تا وقتیکہ یزدگرد را از حدودِ ایران بیرون نکشند فتنۂ بغاوت نے نشیند۔ زیرا تا وقتیکہ اہلِ ایران وارثِ تختِ کیانی را حاضر بہ بینند امیدِ شان منقطع نمیشود۔

بنا بر آن حضرت عمرؓ عزمِ لشکرکشی عام فرمود و چند علم بدست خود تیار نمود و ہر یک را برائے ممالکِ جداگانہ نامزد کرد۔ و بجہتِ سرکردگانِ نامی فرستاد۔ چنانچہ علمِ خراسان را بہ احنف ابن قیس و علم سابور و اردشیر را بہ مجاشع ابن مسعود و علم اصطخر را بہ عثمان ابن عاص و علم فسا را بہ ساریہ ابن زہیم کنانی و علم کرمان را بہ سہیل ابن عدی و علم سیستان را بہ عاصم ابن عمرؓ و علم مکران را بحکم ابن عمیر تغلبی و علم آذربیجان را بہ عتبہ داد۔ در سنہ ۲۱ھ سرکردگانِ مذکور بصوب ممالکِ متعینۂ خود حرکت کردند۔ و ما از ہر یک بہ ترتیب بحث میرانیم۔

این سلسلۂ فتوحاتِ نخستین از اصفہان آغاز مے شود۔

در سنہ ۲۱ھ عبد اللہ ابن عبد اللہ برین صوبہ حملہ آورد و رئیس آنجا استندار در مضافاتِ اصفہان فوجے کثیر فراہم نمود و بہ

ہراول این فوج منصب داشت۔ آخر به تجربه کار شہر براز جادویہ مقرر گشت و قتیکہ لشکر از ہر دو طرف مقابل شدند جادویہ بمیدان بر آمد و نعرہ زد کہ اگر شخصے ادّعا دارد تنہا بمقابلہ بر آید۔ عبد اللہ خود بر آمد و جادویہ بدست او کشتہ شد و فوراً جنگ اختتام پذیرفت۔ و استندار بر شرایطِ جزوی صلح کرد۔ بعد عبد اللہ پیشقدمی نمودہ بطرف جے یعنے اصفہان رفت و محاصرہ نمود فاذوسفان نامِ رئیسِ اصفہان پیام فرستاد کہ چرا نفری بسیار از ہر دو طرف تلف شود۔ بہتر آن ست کہ من و تو تنہا باہم معرکہ آرا گردیم و مہم را تصفیہ کنیم پس ہر دو حریف بمیدانِ جنگ بر آمدند و فاذوسفان بہ شمشیر حملہ آورد۔ و عبد اللہ بکمال جوانمردی از و مدافعہ نمود چنانکہ از زبانِ فاذوسفان باواز بلند صدائے تحسین بر آمد۔ و گفت کہ من نمیخواہم کہ با تو ستیزہ کنم بلکہ شہر را باین شرط بتو مے سپارم کہ از اہالیِ شہر ہر کہ بخواہد جزیہ ادا کند و ہر کہ بخواہد ترکِ شہر بگوید۔ عبد اللہ این شرط را قبول کرد و عہدنامہ تحریر شد۔

درا ثنائے این حال خبر رسید کہ در ہمدان بغاوت برپا شد۔ حضرت عمرؓ نعیم ابن مقرن را بہ آنطرف فرستاد۔ نعیم بروفقِ فرمانِ دربارِ خلافت با ۱۲ ہزار نفر بہ ہمدان رسید و سررشتہ محاصرۂ شہر نمود۔ چون محاصرہ طول کشید۔ افواجِ اسلام را بہ اطرافِ ملک فرستاد و تمام نواحی و مضافاتِ ہمدان فتح شد

واہالی شہر ازین واقعہ بیدل گشتند و بر صلح آمادہ شدند۔ ہمدان فتح شد و دیلم با اہالی رے و آذربیجان سلسلۂ نامہ و پیام راجاری داشتہ فوجے کثیرے را فراہم نمود۔ ازیک طرف پدرِ فرخان زینبدی نام کہ رئیس رے بود با جمعیتِ کثیر آمد و از طرفِ دیگر اسفندیار برادرِ رستم از آذربیجان رسید۔ وہر دو لشکر در وادیِ رود باہم مقابل شدند و معرکۂ کارزار بحدے گرم گردید کہ گوئی معرکۂ نہاوند تازہ شد۔ آخر دیلم ہزیمت یافت و عروہ کہ در واقعہ جسر از ہزیمتِ لشکرِ اسلام بحضورِ خلیفہ خبر بُردہ بود درین نوبت مژدۂ فتح را بحضورِ جنابِ ممدوح بُردتا ازمافات تلافی شود۔ حضرت عمرؓ از روزیکہ از جوشش و تہیۂ جنگ دیلم آگاہ شدہ بود خیلے متردد و مشوش بود و در فراہم نمودنِ سامانِ امداد شبانہ روز سعے میکرد و چون دفعتہً عروہ رسید و حضرت عمرؓ او را دید گمان برد کہ خبرِ فرحت آور نخواہد بود۔ بے ساختہ کلمۂ اِنَّا لِلّٰہِ بر زبان آورد۔ عروہ گفت چہ جائے اضطراب است خدائے تعالیٰ اسلام را فتح نصیب کرد۔

حضرت عمرؓ نامہ بنام نعیم بر نگاشت مشعر بر اینکہ شخصے را قائم مقامِ خود مقرر نماید و خود بصوب رے حرکت کند۔ درآن روز ہا حاکم رے سیاوش نام داشت کہ نبیرۂ بہرام چوبین بود۔ سیاوش از رؤسائے دنباوند و طبرستان و قومس و جرجان کمک

خواست و افواجِ کمک از ہمہ جا فراہم آمدند - لاکن زینبدی که در دل از سیاوش کدورتے داشت با نعیم ابن مقرن پیوست - و بہ رفاقتِ او بر شہر حملہ آورد و شہر دفعتاً فتح گردید - نعیم زینبدی را بہ ریاستِ رے مامور نمودہ امر کرد کہ شہر قدیم را خراب کند و شہرے جدید بنا نہد - نعیم قرارِ فرمانِ خلیفہ خودش در رے قیام نمود و برادرِ خود سوید نام را بہ قومس فرستاد و این شہر بدونِ جنگ فتح شد بعد از حصول این فتح تمام عراق عجم در تصرف اہل اسلام آمد -

آذربیجان سنہ ۲۲ھ ۶۴۳ء

در صدر مذکور شد کہ فاروق اعظمؓ علمِ آذربیجان را بجہت عتبہ ابن فرقد و بکیر ارسال فرمود و فرمان داد کہ بہ فلان سمت حرکت کنند - چون بکیر در جرمیدان رسید با اسفندیار مقابل شد -

---

ا؎ از ملاحظۂ نقشۂ کتاب نشان آذربیجان بہ این طریق معلوم خواہد شد کہ شہر تبریز مرکز تصور شود (در زمانۂ سابق شہر مراغہ دار السلطنت بود) بہ دو دہ وار دو میل در ہمین صوبہ آباد است درباب وجہ تسمیۂ آذربیجان دو روایتِ مختلف است یکے اینکہ موبد آذرآباد آتشکدہ ساختہ بود کہ بنام آذرآبادگان موسوم بود و دیگر اینکہ در لغت پہلوی آذر آتش را میگویند و بائگان بمعنی محافظ است لہٰذا نگاہ دارندۂ آتش - و از انجا کہ درین صوبہ آتش کدہا بکثرت موجود بود بہمین نام شہرت گرفت - و عرب در زبانِ خود

این را آذربیجان میگویند ۱۲

اسفندیار ہزیمت یافت و زندہ گرفتار گردید۔ از طرفِ دیگر بہرام برادر اسفندیار سدِ راہِ عتبہ شد و بالآخر شکست یافت چون اسفندیار بر شکستِ برادر اطلاع یافت۔ بکیر را گفت اکنون آتشِ جنگ فرو نشستہ من بشرط ادائے جزیہ صلح میکنم۔ و چون آذربیجان در تصرفِ ہمین ہر دو برادر بود۔ عتبہ اسفندیار را برین شرط از قیدِ اسر رہا کرد کہ ریاستِ آذربیجان را اختیار نمودہ جزیہ ادا کند۔ بقولِ مورخ بلاذری علمِ آذربیجان را بہ حذیفہ ابن یمان دادہ بود۔ و او از نہاوند حرکت کردہ بہ اردبیل مرکزِ آذربیجان رسید۔ و رئیس آنجا فوجے کثیر العدد از اضلاعِ باجروان و میمند و سراۃ و سبز و میانج وغیرہ فراہم آوردہ مقابلہ نمود و ہزیمت یافت و بعد از آن بشرط ادائے خراج ہشت لک سالانہ مصالحت شد۔ بعد حذیفہ بر موقان و جیلانی حملہ آورد و ہر دو مقام را فتح نمود۔

درین وقت از دربارِ خلافت فرمانِ معزولیِ حذیفہ رسید۔ و عتبہ ابن فرقد بجائے او مقرر شد و لے پیش از رسیدنِ عتبہ در اطرافِ آذربیجان آتشِ بغاوت شعلہ گرفت۔ و عتبہ مقاماتِ مذکور را بارِ دیگر فتح کرد۔

طبرستان سنہ ۲۲ھ ۶۴۳ء

در صدر مذکور شد کہ چون نعیم از فتح رے فارغ شد برادرش سوید بطرفِ قومس حرکت کرد و آن صوبۂ وسیع بدونِ جنگ بہ تصرف اہل اسلام درافتاد۔ و چون جرجان کہ یکے از ضلاع نامی طبرستان است خیلے قریب بود۔ سوید با روزبان رئیسِ جرجان سلسلۂ نامہ و پیام جاری کرد و آن برادائے جزیہ صلح نمود و در عہدنامہ بہ عبارتِ واضح نوشتہ شد کہ اہل اسلام ذمہ وارِ امن جرجان و دہستان خواہند بود و از اہالی ملک کسانیکہ در ردِّ حملۂ خارجیہ رفاقت اسلام اختیار کنند از ادائے جزیہ بری خواہند بود۔ وقتیکہ سپہبد رئیس طبرستان از واقعہ جرجان اطلاع یافت بشرطِ ادائے پنج لک درہم سالانہ او نیز صلح کرد و در معاہدہ این امر مشروط شد کہ بدون از خراج سالانہ اہل اسلام را بر اہالی طبرستان و آنہا را بر اہل اسلام بہ ہیچ وجہ حق نخواہد بود۔

لہ در نقشۂ کتاب طبرستان در ذیل فتوحاتِ عثمانی بنظر خواہد آمد۔ زیرا کہ در خلافتِ فاروقی بشرطِ ادائے جزیہ تصرفِ آن ترک شد۔ حدود اربعہ آن این است۔ بطرف مشرق خراسان و جرجان و بطرفِ مغرب آذربیجان و بطرفِ شمال بحر جرجان و بطرفِ جنوب بلاد خیل و بلاد نامی آن بسطام و استرآباد است ۱۲ منہ

آرمینیہ[1]

بکیر کہ بر مہم آذربیجان مامور بود بعد از فتح آذربیجان قریب باب رسید و فاروق اعظم رض فوجے جدید از برائے کمک او فرستاد۔ رئیس باب شہر براز مذہب مجوسی داشت شہر مذکور از توابع سلطنت ایران بود و چون از حرکت لشکر اسلام آگاہ شد خود بحضور سر عسکر اسلام آمد و گفت من از نسل ایران ہستم و ہرگاہ کہ خود ایران مفتوح شد من ہم مطیع شما مے شوم ولے آرزو دارم کہ از من جزیہ نگیرند و عوض آن در وقت احتیاج از من کمک بخواہند و چون جزیہ محض عوض از مصارف محافظت میباشد این شرط منظور شد۔ افواج اسلام کہ ازین مہم فراغ یافتند پیشتر حرکت نمودند۔ عبدالرحمن ابن ربیعہ بصوب بلنجیر مرکز مملکت خزر حرکت کرد۔ و شہر براز کہ ہمرکاب بود از راہ استعجاب پرسید کہ عزم کجا داری ؟ چہ ؟ ما در وقت خود از مغتنمات مے پسندیدیم

[1] این صوبہ ابلاد ازمن ہم میگویند کہ یک حصۂ ایشیائے کوچک ہست۔ در شمال آن بحر اسود و در جنوب آن حصۂ کوہی و صحرائی کہ بسیار دور و دراز ہست۔ و در شرق گرجستان و در جنوب بلاد روم واقع ہست۔ از آنجا کہ این صوبہ در عہد خلافت عثمان بکمل مفتوح شدہ بود بنا بر آن در نقشہ ازرنگ فاروقی جدا نشان دادہ شدہ ۱۲ منہ

کہ اہالی خزر بر حدودِ قلمرو ما یورش نیارند۔ عبد الرحمن گفت تا وقتیکہ من در جگر خزر دخل نشوم دم نخواہم گرفت۔ شہر بیضا فتح شدہ بود کہ عہدِ خلافت فاروقی بہ اختتام رسید۔ بکیر نیز شہر قان را کہ سرحدِّ اردن از آن شروع مے شود فتح نمود۔ حبیب ابن مسلمہ و حذیفہ بصوبِ تفلیس و جبالِ اللان حرکت کردند۔ ولے قبل از آنکہ علمِ اسلام بر حدودِ آن ممالک بلند شود عہدِ خلافتِ فاروقی بپایان رسید و این مہمّاتِ ناتمام در عہدِ حکومت حضرت عثمان رضؓ بہ انجام رسید ۔

فارس ۲۳ھ
۶۴۴ء

اگرچہ نخستین در ۱۷ھ بر فارس حملہ واقع شد ولے بہ اجازۂ حضرتِ فاروق رضؓ نہ بود و در آن معرکہ لشکرِ اسلام فائز بمرام ہم نہ گردید۔ پس نہ خواستم فتح فارس را در ذیلِ واقعاتِ آن زمان بیان کنم۔ چون عراق و اہواز کہ ممالکِ ہمسایۂ عرب بود۔ فتح شد۔ حضرتِ فاروق رضؓ اکثر مے فرمود کہ اگر در بین عرب

لہ در جغرافیۂ حالیہ حدودِ عراق کم و بہ حدودِ فارس زیادت کردہ اند۔ ولے در آن عہد حدودِ فارس چنانکہ از نقشۂ کتاب ظاہر مے شود حسبِ ذیل بود۔ بطرفِ شمال اصفہان و بطرفِ جنوب بحرِ فارس و بطرفِ مشرق کرمان و بطرفِ مغرب عراقِ عرب و کلان و مشہور ترین شہرہائے فارس شیراز است ۱۲ منہ

و فارس کوہِ آتش حائل مے بود بہتر بودے۔ لاکن جنگ با فارس اتفاقاً شروع شد۔ علاء ابن حضرمی در ۱۷ھ عاملِ بحرین مقرر شد۔ این شخص خیلے صاحب ہمت و اولوالعزم بود۔ و از انجا کہ نظر بہ بعضے امور سعد وقاص را بدیدۂ رقابت میدید در ہر میدانِ جنگ سعی داشت کہ از سعد گوئی سبقت ببرد۔ وقتیکہ سعد معرکہ قادسیہ را فتح کرد علاء سخت برشک آمد و با جازۂ دربارِ خلافت ہم منتظر نہ شد۔ و افواج را مہیائے جنگ نمود۔ و از راہِ بحر بر فارس حملہ آورد۔ خلید ابن منذر سرِ عسکر بود و دیگر افواج بہ تحتِ فرمانِ جارود ابن المعلےٰ و سوار ابن ہمام بودند۔ چون لشکرِ اسلام بہ بندرِ اصطخر رسید۔ جہاز ہا لنگر انداخت و فوج بر ساحل برآمد۔ حاکمِ بندر یک ہیربد بود و با جمعے کثیر از دریا عبور کرد و بر ساحلِ دیگر فرود آمد تا لشکرِ اسلام بجہاز رسیدن نتواند۔ ہر چند کہ جمعیت اہلِ اسلام خیلے قلیل بود و جہاز ہا ہم بتصرّفِ حریف آمد ولے در استقلالِ سپہ سالار فرقے راہ نہ یافت و خیلے بجوش یلغار نمود و فوج را نعرہ زد کہ اے مسلمانان بیدل نشوید اگرچہ غنیم میخواہد کہ جہاز ہائے ما را غارت کند۔ ولے اگر خدا بخواست جہاز ہا و ہم ملکِ غنیم از ما خواہد شد۔

خلید و جارود رجز خوانی میکردند و بکمالِ جانبازی دادِ جنگ دادند۔ و ہزار ہا نفر را از لشکرِ غنیم بزیرِ تیغ کشیدند۔ دو بیتِ ذیل از رجز ہائے خلید است۔

یَا آلَ عَبْدِ الْقَیْسِ لِلنِّزَاعِ   قَدْ حَصَلَ الْاَمْدَادُ بِالْخِرَاعِ

وَکُلُّھُمْ فِیْ سُنَنِ الْمَصَاعِ   بِحُسْنِ ضَرْبِ الْقَوْمِ بِالْقِطَاعِ

الغرض معرکہ شدید بوقوع آمد و اہل اسلام را نصرت قرین حال شد و بے تلفات خیلے داد ند و ازین جہتہ پیش رفت نتوانستند۔ وچون علاء عزم مراجعت نمود دید جہاز ہا را غنیم غرق کردہ پس ناچار از راہِ خشکی بصوب بصرہ حرکت کرد۔ و راہِ بصرہ نیز مسدود بود زیرا اہالی ایران جمیع شوارع را مسدود کردہ و جابجا افواج را متعین نمودہ بودند۔ حضرت فاروق رضؓ کہ از کوائف معرکۂ فارس آگہی یافت خیلے مشوش شد و نامہ متضمن بر تہدید بنام علاء نوشت و عتبہ ابن غزوان را ہم فرمان داد کہ از برائے کمک اہل اسلام فوراً فوج تہیہ کردہ بجہتہ فارس بلغار کنند۔ بروفق فرمانِ معلّٰی ۱۲ ہزار فوج بسرکردگی ابوسبرہ آمادۂ کارزار شد و بطرفِ فارس حرکت نمود۔ و بجائیکہ راہِ تردد بر مسلمانان مسدود شدہ بود فرود آمد۔ از طرفِ دیگر نیز قوم مجوسی نقبا را بہ اطرافِ ملک فرستادہ جمعیتے کثیر فراہم آوردند۔ و سر عسکر لشکر مجوس شہرک نام داشت چون لشکر از ہر دو طرف مقابل شدند خیلے باستقلال دادِ شجاعت دادند۔ و آخر کار ابوسبرہ علم فتح را برافراشت۔ و چون از دربارِ خلافت اجازۂ پیشقدمی نبود بہ صوب بصرہ مراجعت نمود۔ بعد از واقعۂ نہاوند وقتیکہ حضرت فاروق اعظم رضؓ افواجِ

اسلام را بہر طرف گسیل نمود۔ لشکرِ اسلام بر فارس ہم یورش آورد۔ و برائے حصولِ این مدعا افواج جداگانہ متعین شدند۔ اہلِ فارس توج را مرکز قرار دادہ سامانے کثیر کہ لازمۂ حرب مے باشد۔ در آنجا جمع نمودند۔ لاکن افواجِ اسلام در مقاماتِ متفرقہ منتشر شدند۔ پس افواجِ فارس نیز جز پراگندہ شدن چارہ نداشتند۔ و این دیباچۂ شکستِ اہلِ فارس بود۔ و بہ ہمین حسنِ تدبیر سابور و اردشیر و توج و اصطخر ہمہ پے در پے بہ حوزۂ تسخیر در آمد۔ ولے در آخر خلافتِ فاروق اعظمؓ یعنے در سنہ ۲۳ھ عثمان ابن ابی العاص عاملِ بحرین مقرر شد۔ درین وقت مرزبانِ فارس کہ شہرک نام داشت علمِ بغاوت برافراشت و جمیع مقاماتِ مفتوحہ از تصرفِ اہلِ اسلام بدر شد۔ عثمان برادر خود حکم نام را با جمعے کثیر بر این مہم مامور کرد۔ و چون حکم از فتحِ جزیرۂ ابرکاوان فراغت یافت بطرفِ توج حرکت نمودہ آنرا فتح کرد۔ و در آنجا قشونے بنا کرد۔ و مساجد تعمیر نمود۔ و اکثرے از قبائلِ عرب را در آنجا آباد ساخت و گاہے ازین جا حرکت نمے کرد۔ امّا بر بلادِ سرحد یورش مے برد و باز پس مے آمد و اکثرے از مضافاتِ اردشیر و سابور و اصطخر و ارجان را در تصرفِ خود آورد و از مشاہدۂ این حال شہرک بہ طیش آمد و فوجے عظیم فراہم آوردہ بصوبِ توج حرکت نمود۔ چون بمقام راشہر رسید حکم از قشون

بر آمدہ مقابلہ نمود و شہرک بکمال ترتیب فوج را تعبیہ نمود۔ و یک دستہ فوج را در عقب کُل لشکر متعین ساخت و فرمان داد کہ اگر سپاہی از میدانِ جنگ بگریزد در ہمانجا بہ قتل برسد۔ الغرض ہنگامۂ کارزار آغاز شد۔ و دیرے بازارِ قتال گرم ماند۔ و بالآخر اہل فارس ہزیمت یافتند۔ و شہرک در میدانِ جنگ کشتہ شد۔ بعد از آن عثمان افواجِ اسلام را بہ اطرافِ ملک فرستاد۔ و بہر طرف کہ لشکرِ اسلام مے رسید فتح و نصرت ہمعنان بود۔ چنانچہ در ظرفِ اندکے کازرون و نوبند جان و شیراز و سابور کہ بلادِ نامیِ فارس بود بدستِ خود عثمان فتح شد۔ و بلادِ دیگر مثل فسا، وازالجرد وغیرہ نیز بہمتِ افواجِ اسلام کہ در آن حدود گسیل گشتہ بودند بحیطۂ تصرف در آمد۔

کرمان ۲۳ھ ۶۴۴ء

بہ فتح کرمان سہیل ابنِ عدی مامور شد۔ و در ۲۳ھ با جمعے از اہلِ اسلام کہ فوجِ ہراولِ آن بسرکردگی بشیر ابن

لہ کرمان را قدیم کرمانیہ گفتند و حدود اربعہ اش این است بطرفِ شمال کوہستان و بطرفِ جنوب بحرِ عمان و بطرفِ مشرق سیستان و بطرفِ مغرب فارس در سابق مرکز آن ایشر (بردسیر) بود و بجائے آن درین روز ہا جیرفت آباد است ۱۲

عمر العجلی بود بر کرمان حملہ آور شد و مرزبانِ آن دیار از قفص وغیرہ استعانت جست و مقابلہ کرد۔ و در میدانِ جنگ بدستِ بشیر کشتہ شد و چون پیشتر درین راہ چیزے مزاحم نہ بود۔ افواجِ اسلام تا بہ جیرفت و سیرجان رفتند۔ و در جمیع مالِ غنیمتِ شتران و گوسفندان بسیار بدستِ اہلِ اسلام افتاد۔ جیرفت تجارت گاہ کرمان بود و سرجان کلان ترینِ بلادِ آن زمان بود۔

سیستان[1] ۲۳ھ ۶۴۴ء

لحاظِ شرائطِ معاہدہ

این ملک بدستِ عاصم ابن عمرو فتح شد و باشندگان آن دیار در سرحدِ ملک مقابلہ نمودند و ہزیمت یافتند۔ عاصم در حدودِ ملک داخل شد و تا زرنج رسید کہ عبارت از خود سیستان است می باشد و شہر را محاصرہ نمود۔ و بعد از چند روز محصورین درخواستِ صلح نمودند۔ بشرطیکہ کل اراضیِ ایشان حمے تصور شود۔ اہلِ اسلام این شرط را قبول کردند و تا بحدے پاسِ عہدِ خود نمودند

[1] سیستان را عرب سجستان میگویند۔ و حدودِ اربعۂ آن این ہست۔ بطرفِ شمال ہرات و بطرفِ جنوب مکران و بطرفِ مشرق سندھ و بطرفِ مغرب کوہستان و شہر مشہورش زرنج ہست کہ در آنجا میوہ با فراط پیدا میشود و رقبہ اش ۲۵۰۰۰ مربع میل ہست ۱۲ منہ

کہ چون بصحرا سے بر آمدند۔ بہ تعجیل تمام گذر میکردند۔ تا زراعت مس نہ شود۔ فتح سیستان از برائے فتح آن ممالک کہ درمیان سندہ و نہر بلخ واقع است بمنزلہ کلید بود و بعد ہا وقت بوقت بر آن ممالک حملہ ہا و تعرضہا شدہ۔

مکران[1] سنہ ۲۳ھ ۶۴۴ء

برہم مکران حکم ابن عمرو تغلبی مامور شد و در سنہ ۲۳ھ با فوج اسلام روان شد و بہ این طرف نہر مکران فرود آمد۔ پادشاہ مکران کہ راسل نام داشت از نہر عبور نمودہ صف آرا شد و بعد از معرکۂ عظیم ہزیمت یافت۔ و مکران بتصرف اسلام در آمد۔ حکم نامۂ فتح را با چند زنجیر فیل کہ در جمع مال غنیمت بدست افتادہ بود بدربار خلافت فرستاد۔ صحار عبدی نامۂ فتح را برد و حضرت فاروق رض احوال مکران را ازو استفسار فرمود۔ او بجواب عرض کرد۔ اَرْضٌ سَهْلُهَا جَبَلٌ وَمَاءُهَا وَشَلٌ وَثَمَرُهَا دَقَلٌ وَعَدُوُّهَا بَطَلٌ وَخَيْرُهَا قَلِيلٌ وَشَرُّهَا طَوِيلٌ وَالْكَثِيرُ بِهَا قَلِيلٌ

---

[1] درین روزہا نیمۂ مکران بہ بلوچستان موسوم است۔ اگرچہ بقول مؤرخ بلاذری حد فتوحات فاروقی زبیل است کہ یکے از بلاد سندہ است۔ لاکن بقول طبری حد آخری مکران است۔ و بنا بر آن در نقشہ کتاب مکران حد آخری قرار یافتہ ۱۲ منہ

حضرتِ فاروق رضؓ فرمود کہ در بیانِ واقعات عبارتِ مقفٰے چہ کار ست؟ قاصد گفت کہ من حقیقت عرض کردہ ام۔ حضرت فاروق رضؓ فرمان داد کہ افواجِ اسلام تا بہر جا کہ رسیدہ اند۔ ہمانجا قیام کنند۔ و پیشتر نروند۔ بنابر آن حدِ آخری فتوحاتِ فاروقی مکران ست و این بیان طبری ست لاکن بقولِ بلاذری افواجِ اسلام تا بحصۂ نشیبی دیبل و تہانہ رسیدہ بودند۔ و اگر این روایت بصحت مقرون باشد ہم در عہدِ فاروقِ اعظم رضؓ آفتابِ اسلام بر سندہ درخشیدہ۔

فتحِ خراسان[1] و ہزیمتِ یزدگرد

۲۳ھ

۶۴۴ء

در صدر مذکور شد کہ فاروقِ اعظم رضؓ برائے برخے اشخاص علم ہائے ملک گیری فرستاد۔ و احنف ابن قیس نیز از آن جملہ

[1] بقولِ علامہ بلاذری کل ماوراء النہر و فرغانہ و خوارزم و طخارستان و سیستان در قبضۂ خراسان داخل ست۔ لاکن حقیقتِ امر این ست کہ در ہر عصر حدود مختلف داشتہ و بلادِ نامیِ آن نیشاپور و مرو و ہرات و بلخ و طوس و نسا و ابی ورد و غیرہ بود۔ و لے نسا و ابی ورد درین روزہا ویران افتادہ ست ۱۲ منہ

بود و علم خراسان با و مرحمت شدہ بود۔ احنف در ۲۳ھ
بصوب خراسان حرکت کرد و از راہ طبسین بہ ہرات رسید
و ہرات را فتح نمودہ بطرف مرو شاہجہان متوجہ شد۔ یزدگرد
شہنشاہ فارس در آنجا مقیم بود و از آمدن لشکر اسلام خبر
یافت۔ پس از آنجا برآمدہ در مرورود رفت و برائے استمداد
نامہا بنام خاقان چین و سلاطین دیگر نوشت۔ احنف۔ حارثہ
ابن النعمان را بر مہم مرو شاہجہان برگماشت و خودش بطرف
مرورود حرکت نمود۔ یزدگرد از آنجا نیز گریختہ بہ بلخ رسید۔ و درین
اثنا افواج بہ کمک از کوفہ فرا رسید۔ سرعسکران این فوج علقمہ
ابن نضری و ربعی ابن عامر تمیمی و عبداللہ ابن ابی عقیل ثقفی۔ و
ابن ام غزال ہمدانی بودند۔ احنف فوج تازہ دم را با خود گرفتہ
بر بلخ یورش آورد۔ و یزدگرد ہزیمت یافتہ از دریا عبور نمود۔ و در
قلمرو خاقان چین داخل شد۔ چون احنف میدان را خالی و بہ بہر
طرف افواج اسلامی را گسیل نمود۔ و از نیشاپور تا طخارستان
علم نصرت برافراشت۔ و مرورود را مرکز قرار دادہ در آنجا قیام ورزید
و فتحنامہ بدربار خلافت فرستاد و نوشت کہ خراسان در تصرف اسلام در
آمد۔ حضرت فاروق رضؓ وسعت فتوحات را ناپسند سے
فرمود۔ بعد از ملاحظہ نامہ گفت اگر درمیان ما و خراسان دریائے
آتش حائل بودے بہتر بودے و با آنکہ بر شجاعت و اولوالعزمی

احنف آفرین خواند۔ اما در جواب نامہ فرمانے نوشت متضمن بر اینکہ تا بہر جائیکہ فوج اسلام رسیدہ رسیدہ پیشتر حرکت نہ کنند یزدگرد پیش خاقانِ چین رسید و خاقان در لوازم توقیر و تعظیم او دقیقۂ فرو نگذاشت۔ و فوجے کثیر فراہم آوردہ ہمراہیٔ یزدگرد بصوبِ خراسان حرکت کرد۔ احنف با فوجِ اسلام کہ عدہ اش بہ ۲۴ ہزار میرسید در بلخ مقیم بود۔ چون خبرِ آمدنِ خاقان شنید۔ بصوبِ مرو رود حرکت و در آنجا اقامت نمود۔ خاقان از راہِ بلخ بہ مرو رود رسید۔ و یزدگرد از خاقان جدا شد و بہ صوبِ مروِ شاہجہان رفت۔ احنف آن میدانِ کف دست را برائے مقابلہ موزون ندانستہ از نہر عبور نمود و در میدانے کہ در عقبِ آن کوہے بود صف آرا شد۔ افواج فریقین مدت درازے بمقابل یکدگر صف آرا بودند۔ اہالیِ عجم از صبح تا شام با ساز و سامانِ جنگ آراستہ و پیراستہ در میدان مے برآمدند۔ و چون از طرفِ مقابل سکوت بود بدون مقاتلہ بہ لشکرگاہِ خود پس مے آمدند۔ دستورِ مردم ترک این ست کہ نخستین سہ نفر از بہادران طبل و دمامہ را با خود گرفتہ در میدانِ جنگ نوبت بہ نوبت میروند۔ و بعد کل لشکر بہ حرکت مے آید۔ روزے احنف خود بمیدانِ جنگ رفت و از لشکرِ ترک بقرارِ معمول شخصے طبل و علم را بدست گرفتہ برآمد۔ احنف حملہ آورد۔ و بعد از

رزّو بدلِ بسیار ترک از نوکِ نیزۂ احنف بر خاکِ ہلاک افتاد۔
واحنف خیلے بجوش این شعر بخواند۔

اِنَّ عَلٰی کُلِّ رَئِیْسٍ حَقًّا   اَنْ یَّخْضِبَ الصَّعْدَۃَ اَوْ یَنْدَقَّا

بموجبِ دستورِ دو نفرِ دیگر از لشکرِ ترک نوبت بہ نوبت درمیدانِ جنگ آمدند۔ و بدستِ احنف شربتِ اجل نوشیدند وقتیکہ خاقان بمیدانِ جنگ آمد و نعش ہائے بہادرانِ ترک افتادہ دید ازین فالِ بد خیلے مضطرب شد۔ و فوج را خطاب نمودہ گفت کہ چرا خصومتِ بیگانہ را بیفائدہ بہ گردنِ خود بگیریم وہمان وقت فوج را فرمانِ کوچ داد۔

یزدگرد بہ محاصرۂ مروشاہجہان مشغول بود کہ ازین واقعہ آگاہ شد و از فتح مایوس شدہ خزانہ وجواہر را باخود گرفتہ رُخ بصوبِ ترکستان کرد۔ چون اہلِ دربار دیدند کہ دولتِ ملک از دست میرود مزاحم شدند۔ و یزدگرد با ورزید۔ آخر ارکانِ دولت بر سرِ مقابلہ آمدہ جمیع مال را بزور گرفتند۔ بعد ازآن یزدگرد بحالتِ بےسروسامانی پیشِ خاقان آمد و تا آخرِ عہدِ فاروقِ اعظمؓ در فرغانہ کہ دارالسلطنۂ خاقان بود اقامت داشت۔ احنف نامۂ فتح بحضور نوشت۔ چون قاصد بہ مدینہ منورہ رسید حضرت فاروقِ اعظمؓ اہالیِ شہر را بحضور خواستہ تہنیت نامۂ فتح برخواند۔ و در آخر تقریر خود فرمود کہ امروز سلطنتِ مجوس

برباد شد۔ واسلام از حضرتت آن بکلی مطمئن گردید۔ وے اگر شما ہم بر راست کرداری خود ثابت قدم نماندید۔ خدائے تعالےٰ شمارا ہم از سلطنت محروم نمودہ حکومت ملک را با قوامِ دیگر خواہد سپرد۔

فتح مصر ۲۰ھ ۶۴۱ء

ہرچند کہ فتح مصر در ذیلِ کارنامہ ہائے فاروقی داخل است لاکن بانی مبانی این مہم عمرو عاص بودہ چہ قبل از اسلام تجارت میکرد و مصر جولانگاہِ تجارتِ وے بود۔ اگرچہ در آن زمان ممکن نبود خیالِ فتح مصر در دلش خطور کند وے تصویر زرخیزی شادابی مصر مدام رائی العین او بودہ۔ وچون فاروق اعظمؓ سفر آخری شام فرمود عمرو عاص بحضور عرض کرد۔ کہ توجہ بمہم مصر شود نخستین خلیفہ رضؓ قبول نداشت وآخر بنا بر اصرار عمرو عاص رضا داد و چہار ہزار سپاہ باوے متعین فرمود عمرو عاص بعلتِ قلتِ فوج مطمئن نبود۔ حضرتِ خلیفہ فرمود کہ تکیہ بر ذاتِ خداوندی بکن و راہِ خود پیش گیر۔ لاکن اگر قبل از رسیدن بمصر نامۂ من بتو رسید۔ باید کہ باز پس بیائی۔ چون عمرو عاص بہ عریش رسید نامہ از دربارِ خلافت رسید و در آن امر بہ عودت بودہ وے لے مشروط بہ بعض شرائط عمرو نامہ را نخواند و گفت۔ اکنون در حدودِ مصر

داخل شدہ ام[1] -

الغرض عمرو عاص از عریش روان شد و بہ فرما رسید - و این شہر یست کہ بر ساحل بحر روم واقع است و اگرچہ درین روزہا خرابہ افتادہ است ولے در آن عہد آباد بود و ازانجا کہ زیارت گاہ جالینوس بود از جملہ بلاد نامی شمردہ مے شد - فوجے کہ در آنجا اقامت داشت از شہر برآمدہ معرکہ آرا شد - و یک ماہ عرصۂ کارزار گرم ماند - آخر الامر اہل روم ہزیمت یافتند - بعد از آن عمرو از فرما روان شد - و در بین راہ بلبیس و ام دنین را فتح کرد - و بہ فسطاط رسید کہ در آن وقت میدانے مانند کف دست بود و عبارت بودہ از قطعۂ زمینے کہ در بین آب نیل و جبل مقطم واقع است و در آن وقت بر زمین ہائے مزروع و تختہ ہائے مرغزار مشتمل بود و یک قلعۂ دولتی نیز در آنجا بود و حکام سلطنت روم کہ در مصر متعین بودند در آن قلعہ اقامت

---

[1] در مقریزی وغیرہ منقول است کہ پیک بمقام رفح رسید - و عمر پنداشت کہ در ضمن این نامہ امر معاودت شدہ باشد بنابران نامہ را وصول نہ کرد - و گفت چہ مقام تعجیل است - بہ منزل رسیدہ نامہ را خواہم گرفت - چون بہ عریش رسید نامہ را کشادہ خواند و گفت کہ حضرت امیر المؤمنین نوشتہ است کہ اگر بمصر نہ رسیدہ باشید پس بیائید - لاکن حالا ما بمصر رسیدہ ایم - اما حاجت ندارد کہ شخصے مانند عمرو عاص بہ حیلہ بازی متہم شود - حالانکہ از بلاذری وغیرہ مورخین اسلام بہ تصریح منقول است کہ فرمان فاروقی در عریش رسید و اگر در رفح ہم موصول شدہ باشد مضائقہ ندارد زیرا کہ آنہم در حدود مصر داخل است ۱۲ منہ

داشتند - و جہازہا و زورق ہائے تجارتی بر در قلعہ لنگر مے انداختند
و از برائے ضروریات ملکی خیلے موزون و مناسب بود - عمرو نخستین
توجہ خود را ہمین قلعہ مبذول کرد و در تہیۂ محاصرہ مصروف شد -
مقوقس کہ فرمانروائے مصر و باجگذار قیصر روم بود قبل از آمد
عمرو عاص در قلعہ رسید و بہ تہیۂ سامان جنگ مشغول شد -
عمرو قلعہ را بغایت مستحکم و فوج اسلام را نظر بہ عظمت این مہم
قلیل دید - و نامہ بحضور خلیفۃ المومنین نوشت کمک خواست و بر طبق این نامہ
جناب ممدوح دہ ہزار فوج بسرکردگی چار نفر سر عسکر گسیل فرمود
کہ ہر کدام از آنہا چنانکہ در نامۂ مبارک مندرج بود برابر یک ہزار
سوار بود - اسمائے سرکردگان مذکور این است - زبیر ابن عوام -
و عبادہ ابن صامت و مقداد ابن عمرو و سلمہ ابن مخلد نظر بہ
رتبۂ کمال زبیر خلیفہ رض او را بہ منصب سپہ سالاری ممتاز فرمود
و ادارۂ محاصرہ وغیرہ را بوے محول کرد - زبیر بر اسپ سوار شد
و بہر چہار طرف خندق دورہ کرد و بہر جائے کہ مناسب دید
چند نفر سوارہ و پیادہ متعین کرد و فوراً بواسطہ منجنیق سنگباری
آغاز نہاد - بہمین منوال ہفت ماہ گذشت و فتح و شکست
معلوم نشد - روزے زبیر از شدت انتظار بجان آمدہ
گفت کہ امروز من خود را فدائے اسلام مے کنم - این بگفت
و شمشیر برہنہ بدست گرفت و زینہ گذاشت و بر فصیل قلعہ برآمد

وچند صحابۂ دیگر نیز بہ رفاقتِ او بر فصیل بر آمدند و در آن جا باتفاق نعرۂ تکبیر بلند کردند کہ تزلزلے بہ قلعہ در افتاد۔ و نصارےٰ گمان بردند کہ اہلِ اسلام درونِ قلعہ داخل شدہ اند و با حواسِ باختہ رو بگریز نہادند۔ بمجرد این حال زبیر از فصیل فرود آمدہ درِ قلعہ را بکشاد۔ و ہمگی فوجِ اسلام داخلِ قلعہ شد۔ مقوقس صورتِ حال را مشاہدہ نمودہ درخواستِ صلح کرد۔ پس مسلمانان بجمیعِ اہلِ شہر امان دادند۔

روزے نصارےٰ عمرو عاص و دیگر سرکردگانِ لشکر را بہ بسیار تکلف دعوت کردند۔ عمرو عاص قبولِ دعوت نمود و چند نفر صاحبِ سلیقہ را با خود برد۔

روزِ دیگر عمرو عاص ہم سرکردگانِ نصارےٰ را دعوت نمود و آنہا خیلے بہ تزک و احتشام در لشکرگاہِ اسلام آمدند و بر کرسی ہائے مخملی نشستند۔ در مجلسِ طعام اہلِ اسلام ہم شریک بودند۔ وچنانکہ عمرو امر کردہ بود لباسِ سادۂ عرب پوشیدہ بودند۔ و بروفقِ عاداتِ عرب بر سرِ طعام نشستند۔ طعام ہم خیلے بے تکلف بود۔ یعنی جز نان و گوشت چیزے دیگر نہ بود۔ عرب پارہ ہائے گوشت را در آبِ گوشت تر کردند و گوشت را از استخوان بدندان میکندند۔ و درین کشاکش قطرہ ہائے آبِ گوشت بہ رخت ہائے اہلِ روم مے افتاد۔ چون

از طعام فارغ شدند۔ اہل روم گفتند۔ اشخاص دیروزہ کہ شریک دعوت بودند کجا ہستند۔ ؟ یعنی آن مردم این طور بے سلیقہ نہ بودند۔ عمرو عاص گفت آنہا اشخاص منتخب و اہل رائے بودند و این مردم سپاہی ہستند۔

اگرچہ معاہدۂ صلح حسب خواہش مقوقس از برائے کُل مصر نوشتہ شد ولاکن چون ہرقل بر این وقوف یافت خیلے بہم بر آمد۔ و بنام مقوقس نامہ نوشت مشعر بر اینکہ اگر قوم قبطی تاب مقاومت عرب نداشت اہل روم برائے مقابلۂ اسلام کم نہ بودند۔ وفوراً یک اُردوئے عظیم الشان فرستاد تا بہ اسکندریہ رسیدہ با اہل اسلام معرکہ آرا شود۔

فتح اسکندریہ ۲۱ھ ۶۴۱-۴۲ء

بعد از فتح فسطاط عمرو عاص چند روز در آنجا اوتراق نمودہ از آنجا تہنیت نامۂ فتح بحضور خلیفۃ المسلمین فرستاد و اجازہ خواست کہ افواج اسلام را بصوب اسکندریہ حرکت دہد۔ از دربار خلافت فرمان اجازہ عز صدور یافت و عمرو عاص لشکر را فرمان کوچ داد۔ اتفاقاً کبوترے در خیمۂ عمرو عاص آشیانہ کردہ بود۔ چون بنائے کندن خیمہ نمودند۔ عمرو را نظر بر آشیانہ افتاد۔

وگفت خیمہ را ہمین جا بگذارید - تا مہمان زحمت نیفتد - در لغت
عرب خیمہ را فسطاط میگویند - و چون عمرو از اسکندریہ بازگشت
و نزدیک ہمان خیمہ شہرے بنا نہاد خود شہر ہم بہ فسطاط موسوم
شد - و تا حال ہمین نام مشہور است - بہر حال در ۲۱ھ
عمرو عاص عازم اسکندریہ شد و آبادی ہائے روم کہ در
بین اسکندریہ و فسطاط بود عزم مزاحمت لشکر اسلام
نمودند - و با جمعیتے کثیر کہ ہزارہا نفر از قوم قبطی ہم در آن شامل بودند
بصوب فسطاط حرکت کردند تا سدِّ راہِ افواجِ اسلام شوند
و بمقام کریون ہر دو لشکر با یکدیگر مقابل شدند - اہل اسلام
خیلے بہ جوش دادِ جنگ دادند - و نفرے بسیار از نصارے
کشتہ شد - بعد از آن کسے در بین راہ مزاحم نہ شد
و عمرو عاص در اسکندریہ رسید - مقوقس آرزو داشت
کہ بہ شرطِ ادائے جزیہ صلح کند و لے از بیمِ دولت روم
اظہار این خواہش نتوانست - با این ہمہ التماس نمود کہ مدت
محدودے مصالحت شود - عمرو عاص ابا نمود - و مقوقس
از بہرِ ترسانیدنِ مسلمانان اہالی را فرمان داد تا ہمہ مسلحہ بر فصیل
شہر صف بستہ ایستادہ شوند - زنانِ شہر ہم ازین حکم مستثنٰے
نہ بودند - و لے زنان رُو بہ بطرفِ شہر کردہ بودند تا شناختہ نہ شوند
عمرو عاص بہ مقوقس پیام فرستاد کہ ما بہ دعائے شما رسیدہ

ایم۔ و شاید شما نمیدانید که بدا رکار با در فتوح ممالک تا این وقت بر کثرت فوج نبوده و نیست و شما میدانید که ہرقل شہنشاہ روم با چہ ساز و سامان بمقابلۂ ما بر آمد و چہ نتیجہ دید۔ بمجرد استماع این پیام مقوقس گفت راست ہست که از تطاول عرب شہنشاہ ما بجان آمده خود را به قسطنطنیه رسانده چون سرکردگان روم این سخن از زبان مقوقس شنیدند خیلے غضبناک شدند و مقوقس را سقط گفتند و فوراً به تہیۂ جنگ پرداختند۔ و لے مقوقس از دل آماده کارزار نبود۔ و از عمرو عاص عہد گرفت که چون ما از روم جدا ہستیم بایست به قبطی قوم من از مسلمانان مضرتے نرسد و درین معرکه قوم قبطی تنہا ربے طرفی قناعت نه کردند۔ بلکه اہل اسلام را معاونت بسیار نمودند و از فسطاط تا اسکندریه شوارع و پلہا را تعمیر کردند و در محاصرۂ اسکندریه به سررشتۂ تہیۂ ذخائر آذوقه ہم بدست آنہا بود۔ اہل روم ہر وقت از قلعه بر آمده معرکه آرا مے شدند و یک روز شدت معرکه بحدے رسید که کار از تیر و خدنگ گذشته نوبت به شمشیر آمد۔ و از صف روم شخصے در میدان بر آمده گفت ہر که لاف نبرد آزمائی میزند تنہا به مقابلۂ من آید۔ و فوراً مسلمه ابن خالد اسپ را مہمیز کرده پیش رفت و رومی او را بزمین زد و از اسپ خستہ شده میخواست که به ضرب شمشیر کار او تمام کند که سوارے از مسلمانان رسید و او را

از دستش رہائی داد۔ عمرو عاص بمشاہدۂ این حال سخت[1] بقہر
آمد کہ از حدِ متانت گذشتہ پاس رتبۂ مسلمہ را ہم نگہ نداشت
و گفت کہ چہ ضرور است کہ مخنثان در میدانِ جنگ بیایند
این کلمہ بہ مسلمہ خیلے ناگوار آمد۔ ولے از مصلحت چیزے نگفت

چندے ہنگامۂ کارزار از ہر دو طرف گرم بود۔ آخر اہل اسلام
بہ آن شدت حملہ آور شدند کہ اہلِ روم را پسپا کردہ درونِ
قلعہ داخل شدند۔ و دیرے در صحنِ قلعہ طرفین دادِ جنگ
دادند و بالآخر رومیان بہ استقلال تمام حملہ کردند۔ و دلیرانِ اسلام
را از قلعہ بیرون کشیدہ درہائے قلعہ را مسدود نمودند۔ و عمرو
عاص و مسلمہ و دو نفر دیگر از لشکرِ اسلام درونِ قلعہ ماندند۔
اول اہلِ روم خواستند کہ آنہا را زندہ گرفتار کنند۔ و چون
دیدند کہ بہادرانِ اسلام بدون از جنگ مردانہ رائگان بگیر نمے
آیند۔ گفتند۔ یک نفر از شما و یک نفر از ما بمیدان برآیند
و باہم در آویزند۔ و اگر از ما کشتہ شد شما را رہا میدہیم کہ از قلعہ
برآیند۔ و اگر از شما کشتہ شد ہمہ اسلحۂ خود را بیندازید
عمرو عاص خیلے بہ خورسندی رضا داد و عزم نمود کہ خودش
بمیدان برآید۔ مسلمہ منع کرد و گفت کہ اگر بسرعسکرِ اسلام صدمہ
برسد محتمل است انتظام لشکر خلل پذیرد۔ پس خودش

[1] فتوح البلدان صفحہ ۲۲۰ - ۱۲ منہ

اسپ را مہمیز کردہ پیش رفت۔ از طرف دیگر بہادر رومی نیز اسلحۂ خود را درست کردہ مہیائے کارزار بود۔ و مدتے از ہر دو طرف ردّ و بدل واقع شد و آخر مسلمہ بیک ضربِ دست کار رومی را تمام کرد۔ و اہالی خبر نداشتند کہ درین جماعت سر عسکر اسلام ہم ہست۔ آخر بر طبق عہد در قلعہ را بکشادند۔ و ہر چہار سالماً و غانماً از قلعہ بر آمدند۔ عمرو از مسلمہ معذرت خواست چہ نسبت بہ مسلمہ لفظ توہینی از زبانش بر آمدہ بود۔ مسلمہ خیلے بصافِ دلی غبار کدورت را از دلِ خود پاک کرد۔ و از سخن در گذشت[1]۔

ہر قدر محاصرہ طول میکشید۔ تشویشِ فاروقِ اعظم رضؓ بیشتر مے شد۔ بنا بر آن نامہ بنام عمرو عاص نوشت مشعر بر اینکہ شاید شما مردم از سبب سکونتِ مصر مانند نصارائے عیش پرست شدہ اید ورنہ در فتحِ مصر این قدر تاخیر امکان نداشت بمجردِ وصول این نامہ کلِ لشکر اسلام را یکجا کردہ خطبہ بخوانید۔ و بعد ازان باین طور حملہ آور شوید کہ سر عسکرائے را کہ من مقرر نمودہ ام پیشروِ لشکر باشند۔ و بہمین صورت کلِ فوجِ اسلام دفعۃً یورش کنند۔ بر وفق فرمانِ خلافت عمرو عاص کل فوج را یک جا جمع کرد۔ و طورے خطبہ بخواند کہ از نطق مؤثر او جوش ہائے افسردہ

[1] مقریزی جلد اول صفحہ ۱۶۴ - ۱۶۵ - ۱۲ منہ

از سرِ نو تازہ شد۔ عبادہ ابن صامت راکہ سالہائے دراز بہ صحبت حضرتِ رسالت پناہ صلعم مشرف شدہ بود۔ بحضور خواست وگفت نیزۂ خود را بمن بدہ و عمامۂ خود از سر کشیدہ بر سر نیزہ سوار کردہ باو سپرد وگفت این علمِ سپہ سالاری است۔

و امروز منصبِ سپہ سالاری برائے شماست۔ زبیر ابن العوام و مسلمہ ابن المخلد را بر فوجِ ہراول مامور کرد۔ غرض باین طریق بر قلعہ یورش آوردند۔ و در حملۂ اول شہر فتح شد۔ عمرو عاص معاویہ ابن خدیج را بہ حضور خواست۔ و امر کرد کہ ہر قدر زود تر ممکن باشد برود و حضرت امیر المومنین را از مژدۂ فتح مسرور کند۔ معاویہ بر شتر سوار شدہ راہ را دو منزل و سہ منزل طے کردہ بمدینہ منوّرہ رسید۔ وچون وقت چاشت بود پنداشت کہ وقتِ آرام و استراحت است و براہِ راست بہ مسجدِ نبوی صلعم رفت۔ اتفاقاً کنیزِ خلیفہ را بہ مسجد گذر افتاد۔ و اورا بہ ہیئتِ اجنبی دیدہ پرسید کہ کیستی و از کجا آمدہ۔ گفت از اسکندریہ۔ کنیز فوراً بہ حضورِ خلیفہ رفت و کیفیت ماجرا عرض کرد و باز آمدہ باو گفت کہ امیر المومنین ترا خواستہ حضرت عمر رض بیشتر یارائے انتظار نداشت۔ و خواست کہ خود برآید۔ و بنا بہ بردپوشیدن کرد کہ معاویہ رسید و مژدہ داد۔ و او سر بسجدہ نہاد۔ و شکرانۂ باری تعالےٰ بجا آورد۔ بعد بہ مسجد نبوی صلعم رونق افروز شد۔ و امر کرد

منادی شود کہ الصلوٰۃ جامعۃ۔ چون ندائے الصلوٰۃ بگوش اہالی رسید ہمہ جمع آمدند۔ معاویہ بہ حضور ہمہ حالاتِ فتح را بیان نمود۔ واز آنجا برخاستہ بہ رفاقتِ خلیفہ بطرفِ آستانہ مبارک رفت۔ حضرت عمرؓ کنیز را فرمود کہ چیزے خوردنی بیار۔ کنیز نان و روغنِ زیتون آورد۔ و پیشِ مہمان نہاد۔ حضرت فاروق رضؓ گفت کہ چون داخلِ شہر شدی چرا براہِ راست پیشِ من نیامدی۔ معاویہ عرض کرد کہ وقتِ استراحت بود۔ گمان بردم کہ حضرت امیر المومنین رضؓ خواب باشد۔ حضرت عمرؓ گفت۔ افسوس کہ دربارۂ من این گمان داری۔ اگر من در روز خواب کنم بارِ خلافت را کہ خواہد برداشت[1]۔

عمرو عاص از فتحِ اسکندریہ فراغت یافت و بہ فسطاط مراجعت کرد و در آنجا بنائے تعمیرِ شہر نہاد۔ و قطعاتِ زمین را معین کردہ از یکدگر جدا نمود۔ و عماراتِ بے تکلف و سادہ بروضعِ عرب بنا کرد۔ و تفصیل این اجمال در جلدِ دوم خواہد آمد۔ انشاء اللہ تعالےٰ۔

بعد از فتحِ فسطاط و اسکندریہ حریفے قوی پنجہ باقی نماند۔ اما اہالیٔ روم در جمیعِ اضلاعِ مصر جا بجا آباد بودند۔ پس عمرو عاص افواجِ قلیل بہ اطرافِ مُلک فرستاد۔ واز احتمالِ

[1] تفصیل واقعہ در طبری موجود است ۱۲ منہ

فساد در آنجا پیش بندی نمود۔ چنانچہ خارجہ ابن حذافہ عدوی
در علاقہ ہائے در فیوم و اشمونین و اخمیم و بشرودات
و معید وغیرہ مضافاتِ آن دورہ نمود۔ و مردم ہر علاقہ بطیبِ
خاطر جزیہ قبول نمودند۔ و عمیر ابن وہب الجمحی۔ اضلاع تنیس۔
و دمیاط و تونہ و دمیرہ و شطا و قہلہ و بنا و بوصیر را مسخر نمود۔ و عقبہ
ابن عامر جہنی جمیع اضلاع نشیبی مصر را فتح کرد۔[1]

در معارکِ مصر نفوسِ بسیارے از اہالی روم و قبط بقیدِ
اسر گرفتار آمدند۔ پس عمرو عاص عریضہ در موضوع کیفیتِ قتالِ ایشان
باستانِ خلافت فرستاد۔ و از آستانِ خلافت جواب آمد
کہ سپہ سالارِ اسلام جمیع اسارے را بحضور بخواہد۔ و ہمہ را اختیار
دہد کہ مسلمان مے شوند۔ یا بہ دینِ خود مے مانند و ہرگاہ بحلقۂ
اسلام داخل شدند بہ جمیع حقوقِ اسلام امتیاز مے یابند۔ و اگر
مسلمان نہ شوند مانند دیگر اہلِ ذمہ از ایشان جزیہ گرفتہ میشود۔
عمرو عاص بر طبقِ فرمانِ خلیفہ رض ہمگی اسارے را کہ چندین ہزار
بودند یک جا جمع کرد۔ و روسائے نصارا را ہم بحضور خواست
و اہلِ اسلام و نصارا را بہ ترتیبِ مناسب بمقابلِ یکدگر
نشاند۔ و در بینِ ہر دو صف جماعتِ اُسارے حاضر بود۔ و
بمواجہۂ حاضرین فرمانِ خلافت قرائت شد۔ اکثر اسارے

[1] فتوح البلدان صفحہ ۲۱۷ - ۱۲ منہ

کہ با اہلِ اسلام آمیزشش داشتند و بہ ذوقِ اسلام آشنا بودند مشرّف بہ اسلام شدند۔ واکثرے بمذہب خود قائم ماندند۔ چون شخصے از آنہا اظہارِ اسلام میکرد۔ از صفِ اسلامیان نعرۂ اللہ اکبر بلند مے شد۔ واز حد زیادہ مسرت میکردند۔ وچون شخصے اقرار بہ نصرانیّت مے کرد در جماعتِ نصاریٰ غلغلۂ شادی مے افتاد۔ واہلِ اسلام بحدّے غمزدہ میشدند کہ اکثرے را اشک از دیدہا میریخت وتا مدّتے این سلسلہ جاری ماند۔ ہر یک از فریقین سہم خود را گرفت۔ وبہ مرامِ خود فائز آمد[1]

شہادت حضرتِ فاروق ۲۶ ذی الحجہ ۲۳ھ ۶۴۴ع

مدّتِ خلافتِ او بہ ہمہ جہت دہ سال و ۶ ماہ و ۴ یوم

در مدینۂ منوّرہ فیروز نام غلامے بود فارسی الاصل کہ ابولؤلؤ کنیت داشت۔ روزے بحضورِ فاروقِ اعظم رض حاضر آمدہ شکوہ کرد کہ آقائے من مغیرہ ابن شعبہ محصولِ گران بر من مقرر کردہ میخواہم کہ درین محصول تخفیف شود۔ حضرت عمر رض فرمود

[1] طبری صفحہ ۲۵۸۲ و ۲۵۸۳ - ۱۲ منہ

محصول چہ قدر ہست گفت کہ دو نیم درہم یومیہ (قریب یک آنہ کلدار) باز حضرت عمر رضؓ پرسید کہ تو چہ پیشہ مے کنی - گفت کہ نجاری و نقاشی و آہنگری - فرمود کہ نظرے بہ حرفہ ہائے کہ بیان کردہ ایں رقم محصول زائد از اندازہ نیست - فیروز خیلے رنجیدہ خاطر شدہ پس آمد -

روزِ دیگر حضرتِ عمر رضؓ بہ ارادۂ ادائے نمازِ صبح از خانہ برآمد - فیروز خنجر زیرِ دامانِ خود پنہان نمودہ بہ مسجد آمد حسب الحکم خلیفہ رضؓ بعض اشخاص بخدمتِ تسویۂ صفوف مامور بودند و چون جماعت قائم مے شد - صفہا راست مے کردند - وقتیکہ صفہا درست مے شد - خلیفہ رضؓ بہ مسجد مے آمد و امامت مے کرد - دریں روز ہم صفوفِ نماز برابر شدہ و حضرتِ عمر رضؓ از صف پیشتر بر آمد - کہ نماز بدہد و بمجرد یکہ بہ نماز شروع کرد - فیروز دفعتاً از کمینگاہ برآمدہ ۶ ضرب خنجر زد - و یک ضرب بزیرِ ناف رسید - بمجرد این حال حضرت عمر رضؓ دستِ عبدالرحمٰن بن عوف را گرفت و بجائے خود پیش امام مقرر کرد و خود از صدمۂ زخم بر زمین افتاد -

عبدالرحمٰن ابنِ عوف نماز ادا کرد - و فاروقِ اعظم رضؓ و بر و بسمل افتادہ بود - فیروز دیگر مردم را ہم زخمی کرد - و آخر گرفتار آمد - و انتحار نمود - و حضرت خلیفہ را از مسجد بر داشتہ بخانہ

بخانہ آوردند۔ چون بخانہ رسید اول پرسید کہ قاتل من کیست مردم عرض کردند کہ فیروز۔ فرمود الحمد للہ کہ من بدست شخصے ہلاک نہ شدہ ام کہ دعوائے اسلام داشتہ باشد۔ مردم گمان بُردند کہ زخم کاری نیست و غالباً شفا حاصل خواہد شد۔ وہمین خیال طبیبے خواستند و او نبیذ و شیر بخوردن داد۔ و دوا از راہِ زخم بر آمد۔ پس مردم بہ یقین دانستند کہ امیر المومنین ازین زخم جان بر نمے شود۔ عرض کردند کہ ولی عہدِ خود را خود منتخب کنید:۔

حضرت فاروق رض فرزند خود عبد اللہ را بہ حضور خواست و گفت کہ بحضور عائشہ رضی اللہ عنہا برو و بگو کہ عمر اجازہ میخواہد کہ بہ پہلوئے جناب رسول اللہ صلعم مدفون شود۔ بر طبق این ارشاد حضرت عبد اللہ بحضور عائشہ آمد۔ و دید کہ حضرتِ عائشہ نوحہ و بکا داشت۔ عبد اللہ از طرفِ حضرت عمر رض سلام عرض کرد و پیغام داد۔ حضرتِ عائشہ رض فرمود کہ این جائے را برائے خود نگاہ کردہ بودم لاکن امروز عمر رض را بر خود ترجیح میدہم۔ چون عبد اللہ باز آمد حضرت عمر رض پرسید کہ چہ جواب آوردی۔ عبد اللہ عرض کرد کہ مدعائے شما حاصل شد۔ فرمود کہ آرزوئے دلِ من ہمین بود۔

درآن ہنگام اہم ترین کارے برائے قیام دولت اسلام انتخاب خلیفہ بود۔ وجمیع صحابہ مکرّرًا بحضرتِ خلیفہ التماس نمودند تا این مسئلۂ اہم راخود طے بفرماید۔ حضرتِ عمر رضؓ در مسئلۂ خلافت بارہا غور وفکر نمودے۔ واکثر درین باب اظہارِ غم واندوہ مے فرمود۔ گاہے اورا مے دیدند تنہا نشستہ فکر وخوض میکند وبعدہا معلوم مے شد کہ اضطرابِ خاطرِ او در مسئلۂ خلافت بودہ۔

باوجود غور وفکر بسیار شخصے در نظرش نمے آمد کہ متحمّلِ بارِ گرانِ خلافت شود وبارہا بے ساختہ آہے سرد مے کشید۔ ومیگفت۔ افسوس کسے بنظر نمے آید کہ از بارِ خلافت تحمل تواند واشخاصے کہ در نظرِ حضرتِ عمر رضؓ قابلیتِ خلافت داشتند ۶ نفر عبارت بودند۔ از علی رضؓ وعثمان رضؓ وزبیر رضؓ وطلحہ رضؓ وسعد وقاص رضؓ وعبد الرحمٰن رضؓ ابن عوف۔ لاکن حضرتِ عمر رضؓ در ہر کدام ازشان چیزے میدید ودرین باب باوقاتِ مختلفہ اظہارِ رائے ہم فرمود[ل]۔

[ل] خوردہ گیری ہائے حضرتِ عمر رضؓ درباب صحابۂ دیگر منقول ہست۔ از سبب ترکِ ادب نوشتہ ام لیکن درآنہا جائے کلام نیست۔ البتہ نکتہ چینی جناب ممدوح درحقِ حضرتِ علی رضؓ کہ در کتبِ تواریخ منقول ہست یعنے اینکہ در مزاج حضرتِ علی رضؓ میلانِ ظرافت ہست۔ واین محض گمانِ مورخین ہست۔ اگرچہ در مزاج مبارکِ حضرتِ علی رضؓ میلانِ ظرافت بود مگر ہمان قدر کہ از یک بزرگ لطیف المزاج امکان دارد۔ (باقی بر صفحہ ۲۷۳)

چنانچہ در طبری وغیرہ کتب تواریخ بتفصیل مذکور است۔ وحضرت علی رض را بر پنج نفر باقی ترجیح میداد۔ لاکن نظر بہ بعض

(پیوستہ بہ گذشتہ)

حقیقت امر این است کہ تعلقات حضرت علی رض با اہلِ قریش پیچ در پیچ بود کہ قریش بہ ہیچ نوع سرِ تسلیم راپیش حضرت عمر رض خم نہ کردند۔ علامہ طبری درین باب خیالات حضرت عمر رض را بصورتِ مکالمہ درج کتابِ خود کردہ۔ ومن ہمان مکالمہ را درین مقام نقل میکنم تا از مطالعۂ آن رازِ سربستۂ خیالات او معلوم گردد۔ مکالمۂ مذکور با عبد اللہ ابن عباس رض بوقوع آمدہ بود کہ ہم قبیلہ وطرفدار حضرتِ علی رض بود۔

(حضرت عمر رض) اے عبد اللہ ابن عباس۔ از چہ سبب حضرت علی رض با ما شریک نہ شدہ۔؟

(عبد اللہ ابن عباس) من نمیدانم۔

(حضرت عمر رض) پدرت عم رسول اللہ صلعم بود۔ وخودت برادرِ عم زادِ جنابِ رسالت مآب ہستی۔ پس چہ سبب کہ قوم تو طرفدار تو نہ شد۔؟

(عبد اللہ ابن عباس) من نمیدانم۔

(حضرت عمر رض) من میدانم کہ قوم تو امارتِ ترا گوارا ندارند۔

(عبد اللہ ابن عباس) چرا۔؟

(حضرت عمر رض) قوم گوارا ندارد کہ نبوت وخلافت بیک خاندان اختصاص بگیرد۔ گویا بزعم شما حضرت ابوبکر رض شمارا از خلافت محروم ساخت۔ لاکن بخدا حقیقتِ این امر این قسم نیست۔ کارے کہ ابوبکر رض کرد مناسب ترین کارہا بود۔ واگر ابوبکر رض میخواست کہ خلافت بشما بدہد۔ از آن ہیچ فائدہ در حقِ شما مترتب نمے شد۔

(بقیہ بر صفحہ ۲۷۳)

اسباب در حق علی رضؓ ہم فیصلۂ قطعی نے فرمود[1]۔ غرض چون در

(پیوستہ بہ گذشتہ)

این گفتگو بیشتر مفصّل و بعضے سخنانِ نغز دارد۔ وقرار آتیہ ہست۔

(حضرت عمرؓ) اے عبداللہ ابن عباس من در بابِ شما بعض سخنان شنیدہ ام۔ ولے تحقیق نہ کردہ ام۔ چہ نمیخواہم از دلِ من توقیر و عزتِ شما کم شود:۔

(عبداللہ ابن عباس) آن سخنان چیست۔؟

(حضرت عمرؓ) شنیدہ ام شما میگوئید کہ مردم خلافت را از خاندانِ ما بظلم وحسد غصب نمودہ اند۔

(عبداللہ ابن عباس) در بابِ ظلم من چیزے نمیگویم۔ چرا این امر بر کسے مخفی نیست۔ ولے در بابِ حسد مقامِ تعجّب نیست۔ ابلیس بر آدمؑ حسد برد و ما کہ اولادِ آدم ہستیم اگر محسود شویم چہ عجب؟

(حضرت عمرؓ) افسوس کہ از خاندانِ بنی ہاشم کینۂ کہنہ از دل بدر نمے شود۔

(عبداللہ ابن عباس) این قسم حرف نہ شاید بر زبان آورد۔ چرا کہ رسول اللہ صلعم ہم ہاشمی بود۔

(حضرت عمرؓ) این سخن را ترک کنید۔

(عبداللہ ابن عباس) بسیار خوب (طبری صفحہ ۲۷۶۸ الی ۲۷۷۱)

از گفتگوئے فوق قارئین برین نکتہ ملتفت میگردند کہ مردم در عہدِ معدلت مہدِ فاروق اعظمؓ تا کدام حد بہ آزادی و بے باکی براظہارِ خیالاتِ خود قادر بودند۔ وسببش جز این نبود کہ خود جنابِ ممدوح مے خواست کہ مردم آزاد منش وحق گو باشند۔ و در حق گوئی پاسِ مراتب ہم ندارند ۱۲ منہ

متعلقہ صفحہ ہذا۔ [1] طبری صفحہ ۲۷۷۷ – ۱۲ منہ

در وقتِ وفاتِ او بر مسئلۂ خلافت اصرار نمودند۔ فرمود که ازیں ۶ نفر در حقِ ہر کدام که کثرتِ رائے باشد بمنصبِ خلافت منتخب گردد۔

فاروق اعظم رضی در بحرِ فکرِ بہبودِ قوم بحدّے مستغرق بود که در حالِ درد و کرب نیز ازیں خیال دست بردار نبوده۔ و تا قوا و حواس یاری مے کرد۔ بہمیں خیال مشغول بود و مردم را خطاب نموده فرمود که شخصے راکہ قوم بمنصبِ خلافت منتخب کند من با و وصیّت دارم که حقوقِ پنج گروه ملحوظ بدارد۔ یعنی مہاجرین و انصار و اعراب و اہالیِ عرب که در بلادِ ممالکِ دیگر سکونت ورزیده اند و اہلِ ذمّہ یعنے نصارٰے و یہود و پارسی که رعایائے اسلام بودند۔ و بعد حقوقِ ہر فرقہ را تصریح فرمود۔ چنانچہ تقریریکہ در خصوصِ اہلِ ذمّہ نموده برخے از فقراتِ آں ایں ست۔ من خلیفۂ وقت را وصیّت میکنم که ذمّہ داریِ خدا و ذمّہ داریِ رسول اللہ را ملحوظ بدارد۔ یعنے عہدے که با اہلِ ذمّہ بستہ شدہ است ایفا شود۔ و با دشمنانِ ایشاں جنگ شود۔ و بر خود شاں بیش از وسع بارِ تکلیف نہ نہند۔

وقتیکہ از معاملاتِ قومی فراغت یافتہ به مطالبِ ذاتی توجہ فرمود۔ و فرزندِ خود عبداللہ را به حضور خواست و پرسید که بذمّہ من چه قدر قرض است و معلوم شد که ۸۶۰۰۰ ہزار

درہم قرض بودہ - فرمود کہ اگر از جائداد متروکہ من ادا شود فبہا - ورنہ بخاندان عدی التماس شود و اگر افراد خاندان مذکور ہم ادا نتوانند از تمام قوم قریش استعانت شود و جز قریش بہ دیگران تکلیف نرسد۔[1]

این روایت از صحیح بخاری ست و در کتاب المناقب باب القصۃ البیعۃ والاتفاق علی عثمان رض مذکور ست - اگرچہ عمر ابن شیبہ در کتاب المدینہ بسند صحیح روایت کردہ کہ نافع غلام حضرت عمر رض میگفت کہ قرضداری حضرت عمر رض ہیچ وجہ موجہ ندارد - چہ یکے از ورثۂ او حق متروکہ خود را بہ یک لک درہم فروختہ بود -

لاکن این حقیقت ست کہ حضرت فاروق رض مبلغ ۸۶۰۰۰ ہزار درہم را قرضدار بود و بہر ادائے این قرض خانۂ مسکونۂ[3] او را فروختند - و امیر معاویہ خرید و این خانہ مابین باب السلام و باب الرحمۃ واقع بود - و بہ این لحاظ از قیمت آن قرض حضرت عمر رض اداشدہ بود - مدتے این خانہ بدار القضاء شہرت داشت چنانچہ در خلاصۃ الوفا فی اخبار دار المصطفیٰ این واقعہ بہ تفصیل مذکور ست :-

---

[1] فتح الباری مطبوعۂ مصر جلد ۷ صفحہ ۵۳ - ۱۲ منہ

[2] کتاب مذکور مطبوعۂ مصر صفحہ ۱۲۹ و ۱۷۹ - ۱۲ منہ

سہ روز بعد حضرتِ عمرؓ انتقال فرمود۔ و بروزِ شنبہ غرّۂ محرّم الحرام ۲۳ھ مدفون شد۔ و در نمازِ جنازہ صہیبؓ امام بود۔ و حضرت عبدالرحمٰن و حضرت علیؓ و حضرتِ عثمانؓ و طلحہؓ و سعد وقاصؓ و عبدالرحمٰنؓ ابن عوف اورا بہ لحد گذاشتند۔ و آن آفتابِ عالمتاب بہ زیرِ زمین پنہان شد۔

بقلم ابو السعید محمد عبد الرشید محبوب الرقم
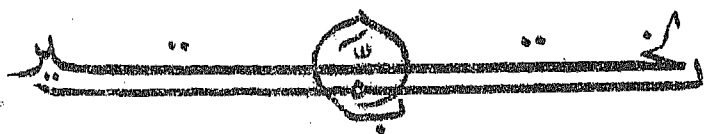
الفاروق جلد دوم
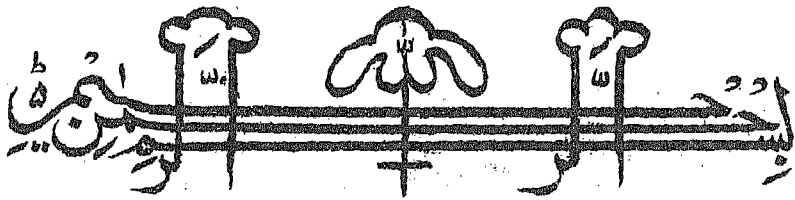
نحمدہ ونصلی علیٰ رسولہ الکریم وآلہ واصحابہ اجمعین

یک نظر اجمالی بر فتوحات فاروقی

در جلد اول کتاب ناظرین از جوش وہمت وعزم واستقلال مسلمانان عہد خیر القرون متاثر شدہ باشند۔ ولے شاید واقعات را بہ نگاہ فلسفۂ تاریخی بہ امعان نظر ندیدہ باشند۔ لاریب از مطالعۂ واقعات مذکورہ در دل مؤرخ نکتہ سنج این سوال پیدا میشود کہ

(۱) چگونہ یک جماعہ از بادیہ نشینان عرب شیرازۂ جمعیت سلطنتہائے بزرگ فارس و روم را از ہم گسیختند۔؟

(۲) آیا این واقعہ در تاریخ عالم از جملہ مستثنیات خواہد بود۔؟

(۳) آیا اسباب این واقعہ چہ بودہ۔؟

(۴) آیا این واقعات با فتوحات چنگیز و سکندر تشبیہ دارد یا خیر؟

(۵) شرکتِ فرمانروائے خلافت درین واقعات تا بکدام حد بوده؟

وسعتِ فتوحاتِ فاروقی

اگرچہ مناسب است کہ بجوابِ این سوالات پردازیم ۔ ولے ضرور است اولاً وسعت وحدودِ اربعۂ فتوحاتِ فاروقی رابعبارتِ مجمل ومختصر بیان کنیم ۔

رقبۂ ممالک مقبوضۂ حضرت فاروق رض بہ ۲۲۵۱۰۳۰ مربع میل میرسد ۔ یعنی از مکہ معظمہ بطرف شمال ۱۰۳۶ میل وبطرف مشرق ۱۰۸۷ وبطرفِ جنوب ۴۸۳ میل وبطرفِ مغرب تا جدہ بوده ۔ وبنابران قابلِ ذکر نیست ۔

در رقبۂ مذکوره شام ۔ مصر ۔ عراق ۔ جزیره ۔ خوزستان ۔ عراق عجم آرمینیہ ۔ آذربائیجان ۔ فارس ۔ کرمان ۔ خراسان ۔ مکران ۔ کہ جزوے از بلوچستان درآن شامل است داخل بود ۔

اگرچہ در ۳۰ھ بر ایشیائے کوچک کہ عرب آن را روم میگویند حملہ شد لاکن در جمع فتوحات فاروقی شمار نمے شود ۔ جمیع ممالکِ مذکوره در ذیلِ فتوحاتِ فاروقی داخل و درظرفِ ده سال مفتوح گشتہ ۔

اسبابِ فتح بقرار رائے مورخین اروپا

سوالِ اول را مورخینِ اروپا جواب مید ہند کہ درآن زمان سلطنت ہائے فارس و روم از اوجِ اقبال تنزّل کرده بود یعنی در فارس بعداز وفاتِ خسرو پرویز نظامِ سلطنت بکلّی برہم گشتہ ۔ شخصے قابل نمانده بود کہ کفیلِ اداره امورِ سلطنت گردد ۔ درارکانِ دولت

واعیانِ سلطنت سلسلۂ سازش ومنصوبہ بازی آغاز کردہ - و
ازین جہت ہر وقتہ تخت نشینانِ سلطنت ردّوبدل میگشتند
ودرظرفِ ۳ سہ چہار سال ہفت نفر عنانِ حکومت را ازپے ہم
بدست گرفتند - برعلاوہ پیش از نوشیروان فرقۂ مزدکیہ
قوت بسیار گرفتہ بود - این فرقہ بالحاد وزندقہ میلان داشت -
ہرچند نوشیروان بزورِ شمشیر این مذہب را پامال میکرد - لاکن
بر استیصالِ کلّی آن قادر نشد - وچون قدم مبارکِ اسلام
درفارس رسید فرقۂ مذکور اہل اسلام را پشت وپناہِ خود دانستند
چہ کہ اسلام ہیچ مذہب وعقیدہ تعرض نمے کرد - وفرقۂ نسطورین
ہم کہ یک فرقہ از نصاریٰ ست ودر ہیچ حکومت پناہ نمے یافت
بزیرِ سایۂ اسلام پناہ جُستہ از دستِ جور وستم مخالفین رہ
یافت - وازین جہت اعانت وہمدردیِ این ہر دو فرقۂ بزرگ
مُفت بہ اہلِ اسلام حاصل شد -

سلطنتِ روم ہم از عروجِ اقبال افتادہ ودر فِرقِ مختلفۂ نصاریٰ
اختلافات بسیار پدید آمدہ بود - وچون در آن عہد مذہب را
در نظم حکومت دخلے بودہ اثرِ این اختلافات در فرقہ ہائے
نصاریٰ تنہا بہ خیالاتِ مذہبی منحصر نبودہ بلکہ سلطنت را ہم متاثّر
نمودہ ودر ارکانِ آن ضعفے پدید آوردہ بود -

ہرچند جواب مورخینِ اروپا از واقعیّت خالی نیست ولے بیشتر

ملمع سازیِ استدلال است کہ خاصۂ ایشان است۔ لاریب در آن عہد سلطنت روم و فارس از اوجِ عروج قدرے تنزل نمودہ رو بطرفِ حضیض زوال میرفت و در نتیجہ بالستے کہ از مقابلہ با سلطنتہائے قوی پنجہ قاصر مے ماند۔ نہ اینکہ قومے از بادیہ نشینانِ عرب با آن بے سامانی شیرازۂ جمعیت اینگونہ سلطنتہائے قدیم را از ہم بگسلد۔ روم و فارس بہر کیف در فنونِ جنگ مہارت کامل داشتند۔ کتبِ قواعدِ حرب کہ در یونان تصنیف شدہ و تا حال ہم موجود مے باشد۔ دستور اساسیِ روم بود۔ برعلاوہ در فراوانیِ رسد و بسیاریِ سامانِ متنوع آلاتِ حرب و کثرتِ افواج ہیچگونہ فرق نیامدہ بود۔ طرفہ تر اینکہ جنگ این دو سلطنت محض دفاعی بودہ و بر ممالکِ دیگر حملہ نبردہ۔ بلکہ در حدودِ ملکِ خود دفاع از اہل اسلام مے نمودند۔ و در قلاع و سنگرہائے خود قیام داشتہ و مستور بودہ سعے در حفظِ ملک مے کردند۔

چند سال قبل از حملۂ اہل سلام در عہدِ خسرو پرویز کہ جوشِ شباب سلطنتِ فارس تصور مے شود۔ قیصر روم بر ایران حملہ آورد و در ہر قدم نصرت ہمعنانِ او گردید۔ تا بہ اصفہان رسید۔ و صوبہ ہائے شام را کہ متصرفِ ایران درآمدہ بود پس گرفت۔ و مجدداً سر رشتۂ نظم و نسق قائم نمود۔

از مسلّمات است کہ تا عہدِ خسرو پرویز سلطنتِ ایران
بکمالِ اوجِ جاہ و جلال رسیدہ- و از وفاتِ خسرو پرویز
تا حملۂ اسلام فقط مدّتِ سہ چہار سال فاصلہ بودہ- و درین
عرصۂ قلیل دریک سلطنتِ قدیم و قوی تا کجا آثارِ ضعف پیدا
شدہ باشد-؟ بلے از تغیّر و تبدّلِ تخت نشینان در نظامِ
سلطنت اندکے فرق آمدہ- لاکن در اجزائے سلطنت یعنی
خزانہ و فوج و محاصل ہیچگونہ خللے بوقوع نیامدہ بود- و ازہمین
سبب وقتیکہ یزدگرد بر تختِ سلطنت جلوس نمود و ارکینِ
سلطنت بہ اصلاحِ ملک متوجّہ شدند و کالبدِ سلطنت از سرِ نو روحِ
عروج دمیدند ہمان ساز و سامانِ قدیم پیدا شد- فرقۂ مزدکیہ اگرچہ
در ایران بودہ لاکن ہیچ تاریخ نمے گوید کہ فرقۂ مذکورہ بہ اہل اسلام
امدادے نمودہ- اعانتِ فرقۂ نستورین ہم از مطالعۂ تواریخ
ظاہر نمے گردد- اگرچہ فرقہ ہائے مختلفہ نصارائے اختلاف باہم
داشتند لاکن از تصانیفِ مؤرخینِ اروپا ابداً معلوم نمے شود
کہ اہلِ اسلام از اثرِ این اختلاف مستفید شدہ باشند-

حالتِ عرب ہم این بود کہ افواجِ اسلام کہ در جنگہائے مصر
و ایران و روم مصروفِ پیکار بودند بہمہ جہت تعداد مجموعی آن ہا
تا بہ یک لک ہم نمیرسید-

مہارتِ عرب در فنونِ جنگ ازین واقعہ ظاہر مے گردد

کہ در معرکۂ یرموک کہ اولین معارک بودہ ودر آن بطورِ تعبیہ صف آرائی نمودند و از سامانِ حرب مثل خود و زرہ و چلتہ و جوشن و بکتر و چار آئینہ و دستانہ ہائے آہنی و جہلم و موزہ ہا کہ اسلحہ لازمی سپاہ ایران درچنین جنگ[1] بودہ۔ عرب از آن عاری بودہ و بجز زرہ چیزے نداشتند و آن ہم چرمی بودہ نہ فولادی۔ رکاب ہم چوبی بودہ کمند و گرز را نمے شناختند۔ تیر ہائے شان بحدے خورد و حقیر بود کہ در معرکۂ قادسیہ ایرانیان بار اول آن تیر ہا را دیدہ متحیر شدند و گمان بردند کہ شاید دوک باشد۔

واقعاً جوابِ این سوال بطورِ مناسب این ست کہ تعلیم بانیٔ اسلام جوش و عزم و استقلال و ہمت و بلند حوصلگی و دلیری را بدرجۂ غایت در پیروانِ خود احداث نمودہ و حضرت فاروق رض این اوصاف را طورے بسر حدِ ترقی رساند کہ سلطنت ہائے روم و فارس در عین عروج ہم تاب مقاومت آنہا نداشتند۔ برعلاوہ اسلام باوصافِ راستبازی و دیانت ہم موصوف بود۔ و این اوصاف تنہا در وسعتِ فتوحات مفید نیفتاد بلکہ در استحکامِ سلطنت ہم خیلے موثر بر آمد۔ ہر ملکے کہ فتح میشد رعایا بحدے گرویدۂ راستبازیٔ اسلام مے شدند۔ کہ با اختلافِ مذہب زوالِ سلطنتِ اسلام را ابداً روا داری نداشتند۔ در معرکۂ یرموک

[1] ابن قتیبہ در اخبار الطوال آوردہ کہ این اشیاء را ہر سپاہیٔ ایران ہم استعمال مے آورد ۱۲

کہ اہلِ اسلام از اضلاع شام برآمدند۔ جمیع رعایائے نصاری
باواز بلند نعرہ مے زدند۔ کہ خداوند شما را بخیر پس بیارد۔
یہود تورات در دست گرفتہ مے گفتند "تا کہ ما زندہ ایم قیصر در
اینجا آمدن نمے تواند"۔

حکومتِ روم در شام و مصر محض استبدادی بودہ ازین جہۃ
در مقابلہ بالشکر اسلام فقط قوۂ سلطنت و فوجی بودہ۔ و رعایا با
سلطنت ہمعنان نبودہ۔ و چون قوۂ سلطنت از سطوتِ
اسلام شکست مطلع صاف گردید و از طرفِ رعایا ہیچگونہ مزاحمت
نشد۔ البتہ حالتِ ایران نسبت بروم بہتر بود چہ کہ روسائے
بزرگے زیر دستِ سلطنت بودہ و ہر کدام در اضلاع و صوبجاتِ
ملک حکومت داشت و آنہا نہ از برائے سلطنتِ ایران بلکہ
محض برائے حفاظتِ عظمتِ خود جنگ میکردند و ازین جہت
بعد از فتح پائے تخت ایران نیز مسلمانان را قدم بقدم مزاحمت
پیش مے آمد۔ بلے عوام رعایا در ایران ہم گرویدۂ اخلاق و
عاداتِ اسلام شدند۔ و بنابران بعد از فتح در بقائے حکومت
خللے بوقوع نیامد۔

از اہم ترین اسبابِ ترقی فتوحات یکے این بود کہ اولین حملۂ
اسلام بر شام و عراق واقع شد۔ و در آنجا عرب بکثرت آباد
بودند۔ حاکم دمشق در شام غسانی و محض بنام محکوم قیصر بودہ۔ در عراق

خاندانِ لخمی مالکِ ملک بوده وکسرے راچیزے بطورِ خراج میدادند۔ این قبائلِ عرب اگرچہ بسبب عقیدۂ نصرانیّت نخستین بمقابلۂ اسلام پائے استقلال فشردند لاکن جذبۂ اتحادِ قومی مفت نیست۔ آخر روسائے عظامِ عراق درحلقۂ اسلام درآمدہ۔ وبعد ازآنکہ مشرف باسلام گردیدند برائے مسلمانان بمنزلۂ دست و بازو گردیدند۔ درملکِ شام نیز عرب بالآخر اسلام راقبول وخود را ازحکومتِ روم آزاد نمودند۔

موازنۂ فتوحاتِ فاروقی با سکندر وغیرہ

درین مقام اگر ذکرے ازفتوحاتِ سکندر وچنگیز نمائیم بیجا نخواہد بود۔ بلے فتوحاتِ بزرگے درذیل کارنامۂ آنہا مے آید۔ لاکن بقہر وظلم وقتلِ عام فتوحات کردہ اند۔ سفّاکیٔ چنگیز اظہر من الشمس است وسکندر وقتیکہ شہرِ صور رادرملکِ شام فتح کرد این فتح بعدازمعرکۂ دراز حاصل شد۔ حکمِ قتلِ عام درداد وازاہلِ شہر یکہزار سرازتن جداکردہ بہ فصیلِ شہر آویخت وبرین ہم قناعت نکردہ سی ہزار نفر را ازباشندگانِ شہر بقیدِ غلامی آوردہ فروخت وازباشندگانِ قدیم کسانے کہ آزادی پسند بودند یک متنفس راہم زندہ نگذاشت۔ وچون درملکِ فارس بندرِ اصطخر رافتح نمود۔ ہمہ ذکورِ شہر رابقتل رسانید۔ برعلاوہ بیرحمی ہائے دیگر در کارنامہ ہائے سکندری مذکور است۔

لہ درصفحاتِ آیندۂ کتاب ہذا بتفصیل این واقعات نوشتہ خواہد شد ۱۲ منہ

مشہور است کہ از جور و ستم سلطنت خراب مے شود۔ و این مقولہ
ازین سبب صحیح است کہ ظلم بذاتِ خود بقائے ندارد۔ چنانچہ
سلطنت چنگیز و سکندر دوامے نداشت۔ لاکن در فتوحاتِ فوری
این قسم سفاکی و خونریزی کارگر ثابت شدہ۔ زیرا کہ تمام ملک
ازینگونہ کارنامہ ہا ترسان مے شود۔ چون قسمتے بزرگے از رعایا
ہلاک میگردد احتمالِ بغاوت و فساد باقی نمے ماند۔ ازین جہت
چنگیز و بخت نصر و تیمور و نادر و نپولین و دیگر کسانے کہ در تاریخ عالم
از جملہ فاتحانِ بزرگ بشمار میروند سفاک بودہ اند۔

لاکن در فتوحاتِ حضرت فاروق رض از قانونِ انصاف سرِ موئے
ہم تجاوز نشدہ و مدام از دربارِ خلافت فراہین قدغن تاکید صادر
مے شد کہ درختانِ ممالکِ مفتوحہ ہم پے نکنند۔ چہ جائیکہ قتلِ
انسان روا داشتہ شود۔ با اطفالِ صغیر و اشخاص پیر گاہے تعرض
نکردہ۔ و بدون از عین معرکہ کارزار کسے بقتل نرسیدہ و در ہیچ
موقع با غنیم بدعہدی و جذع نشدہ۔ و متواتر احکامِ تاکیدی
از دربارِ خلافت بنامِ سرکردگانِ لشکر صادر مے شد متضمن بر
اینکہ فَإِنْ قَاتَلُوكُمْ فَلَا تَعْدُوْا وَلَا تَمْثُلُوْا وَلَا تَقْتُلُوْا وَلِيْدًا۔
یعنی اگر عدو با شما مقابلہ کند با وے عذر نکنید و گوش و بینیٔ کسے
را نبرید و ہیچ بچہ را قتل نکنید۔

کسانے کہ بعد از اطاعتِ اسلام علمِ بغاوت برافراشتند

از آنہا بارِ دیگر اقرارِ اطاعت گرفته از خطائے آنہا درمیگذشت بلکه اہالی عربوسس سه بار بتواتر عہدِ اطاعت بسته و باز نقض کردند۔ در پاداش این جُرم فقط آنہا را بجلائے وطن سزا داد لاکن کُل املاکِ آنہارا سنجیده قیمتش ادا نمود۔ و چون یہودِ خیبر را در پاداشِ جُرمِ سازش و بغاوت از آنجا کشید معاوضهٔ اراضیِ مقبوضه بآنہا داده شد۔ و بنامِ حکامِ اضلاع احکام صادر فرمود که باین مردم در ہر جا که مے آیند امداد شود و اگر در کدام بلده از قلمروِ اسلام اقامت ورزند یک سال از جزیه معاف باشند۔

و اگر در فتوحاتِ فاروقی میگویند که در تواریخ عالم دیگر فاتحانِ نامور ہم بسیار گذشته اند باید یک فاتح را نشان بدہند که با این ہمه احتیاط و قیود انصاف و پابندیِ اصولِ ہمدردیِ بنی نوعِ انسان و عفو بقدرِ یک وجب زمینے را فتح کرده باشد۔

برعلاوه سکندر و چنگیز وغیره فاتحانِ نامور خود بالذات در ہر معرکه شریک و بحیثیتِ سپه سالارِ فوج خود را ترغیب و ہدایت بجنگ مے نمودند۔ و گذشته از اینکه بزیر دستِ یک سپه سالارِ قابل و ماہر بوده دلِ شان قوی ہم میگشت و طبعًا در دلِ شان جوشش سر میزد و جانِ خود را برائے آقائے خود فدا مے کردند۔

حضرت عمر رضؓ در مدتِ خلافتِ خود یکبار ہم بنفسِ نفیس شریک

معرکہ نشدہ و افواج اسلام بر مسافت صدہا میل از دار الخلافت دور مصروف پیکار بودند۔ البتہ زمام اختیار نقل و حرکت ایشان بدست خود حضرت فاروق رضؓ بودہ۔

در بین فتوحات فاروقی و فتوحات سکندر وغیرہ یک فرق دیگر ہم ہست۔ یعنی فتوحات دیگران بسان ابر بہاری بودہ کہ بارے بہ تندی بارید و رفتہ در ممالک مفتوحۂ آنہا ہیچگونہ نظم حکومت قائم نشد۔ بخلاف این فتوحات فاروقی تا بحدے مستقل بود کہ ممالک مفتوحۂ او تا حال کہ عرصۂ سیزدہ صد سال منقضی شدہ ہنوز در تصرف اہل اسلام ہست۔ و در عہد معدلت مہد خود حضرت فاروق رضؓ در آن ممالک سلسلۂ نظم و نسق ملکی قائم شدہ بود۔

اختصاص حضرت عمرؓ در فتوحات

راجع بسوال آخر بالعموم میگویند کہ در فتوحات ملکی تخصیص خلیفۂ وقت نبود۔ چرا کہ جوشش و عزم اہل اسلام در آن عہد بالذات کفیل فتوحات بودہ لاکن بہ عقیدۂ من این جواب کافی نیست چرا کہ در عہد حضرت عثمان رضؓ و حضرت علی رضؓ نیز ہمان مسلمانان بودہ و در جوشش اسلامی شان ہم خللے راہ نیافتہ لاکن نتیجہ اش ظاہر است۔ ہر چند در جوشش یک قوت برقی میباشد لاکن این قوت وقتے بکار مے آید کہ شخصے کہ آن قوت را بعمل آورد ہم بہمان اندازہ قابلیت داشتہ باشد۔ و درین امر ہیچ گونہ

حاجت بہ استدلال نیست - چہ واقعات بذاتِ خود برین دعوے دلیلِ ناطق ست - از مطالعۂ حالات تفصیلے ہویدا مے شود - کہ کل فوجِ اسلام بر طبق ہدایات حضرت فاروق رض طورے کاربند بودہ کہ گویا لُعبتے بودہ در دستِ لُعبت باز کہ بہ اشارۂ وستش حرکت میکرد - نظم و نسقِ افواج ہر چہ بودہ از حُسن تدبیر و سیاستِ ذاتی آن قدسی صفات بودہ - از مطالعۂ این کتاب چنانکہ بعد ازین بہ تفصیل مذکور مے شود معلوم خواہد شد کہ حضرت فاروق رض راجع بترتیب فوج و قواعدِ افواج و تعمیر قشون ہا و پرداختِ اسپان نظام و حفاظتِ قلاع و تعیینِ یورش بلحاظِ موسم تابستان و زمستان و نقل و حرکتِ افواج و انتظامِ استخبار و انتخاب سر عسکرانِ فوج و استعمالِ آلاتِ قلعہ شکن و دیگر امور ازین قبیل خود بہ نفسِ نفیس سلسلۂ انتظامات ایجاد فرمودہ و آنرا بکمالِ حسنِ تدبیر بحالِ خود قائم داشتہ و این امر مبرہن است کہ بغیر از وجود با جودِ حضرت فاروق اعظم رض این قوتِ برقی بیکار و معطل مے بود -

در فتوحاتِ عراق خود حضرت فاروق رض خدماتِ سپہ سالاری را انجام دادہ و چون لشکرِ اسلام را از مدینۂ منورہ گسیل نمود مقامات و منازلِ سفر را خود متعین فرمود و بر وفقِ ہمان سررشتہ احکامِ تحریری بالمرۃ صادر میفرمود - و چون فوجِ اسلام نزدیک

قادسیہ رسید فرمان فرستاد کہ نقشۂ موقع جنگ را محضر خلافت بفرستند۔ و ہمان نقشہ را نظر داشتہ ہدایاتِ مناسب در بابِ ترتیب و صف آرائیِ فوج صادر میفرمود۔ سر عسکرانِ لشکر بہر خدمت کہ مامور بودند بر طبق فرمان خاص حضرت فاروق رضؓ ممتاز شدہ بودند۔

از مطالعۂ واقعاتِ عراق چنانکہ در تاریخ طبری بہ تفصیل منقول است معلوم مے شود کہ گویا یک سپہ سالارِ عظیم الشان از راہِ دور افواجِ خود را در معرکہ صف آراساختہ داد معرکہ آرائی میدہد و ہر حرکتِ فوج بر طبقِ اشاراتِ او مے شود۔

از قضایائے جنگی کہ در ظرفِ دہ سال در عہدِ حضرت فاروق اعظم رضؓ بوقوع آمدہ دو موقع بیشتر خطرناک بودہ نخستین معرکۂ نہاوند کہ اہلِ ایران در کل صوبجاتِ فارس نُقبا فرستادہ آتشِ جوشِ ایرانیان را مشتعل نمودند و فوجے کثیر کہ شمارش تا بہ لک ہا میرسید فراہم نمودہ بصوبِ قلمروِ اسلام فرستادند (دوم) وقتیکہ قیصر روم بہ پشت گرمیِ اہالیِ جزیرہ بارِ دیگر بر حمص تعرّض نمود۔ این دو مواقع خطیرہ محض از حسنِ تدبیرِ حضرت فاروق اعظم رضؓ بخوبی انجام یافت۔ از یکطرف طوفانِ عظیمے فرو نشست و از طرفِ دیگر کوہ گرانے ریزہ ریزہ شد۔ چنانچہ این واقعات ببسط و تفصیل در جلدِ اول این کتاب مرقوم است۔

بعد از تفصیل واقعات فوق این ادعا بپایۂ ثبوت میرسد کہ از آغاز تاریخ عالم شخصے فاتح وکشورستان مانند حضرت فاروق اعظم رضؓ بر صفحۂ ہستی نیامدہ۔

نظامِ حکومت

در تاریخ اسلام ہرچند بنائے خلافت یا حکومت در عہد حضرت ابوبکر صدیق رضؓ تشکیل یافتہ۔ لاکن دورِ نظم حکومت از عہد حضرت عمر رضؓ آغاز مے گیرد۔ اگرچہ در عہد حکومت دوسالۂ حضرت ابوبکر رضؓ بعض مہمّات عظیمہ صورتِ انفصال پذیرفت چہ گروہِ مرتدّین عرب از صفحۂ ہستی ناپدید وسلسلۂ فتوحاتِ خارجہ آغاز شد۔ لاکن با این ہمہ نظام مخصوصی از بہرِ حکومت قائم نشد۔ و این مدت قلیل برائے حصولِ این مدّعا بنز کفایت نمے کرد۔ چون حضرت عمر فاروق رضؓ عنانِ خلافت بدست گرفت از یک طرف وسعتِ فتوحات را بحدّے باوج ترقی رساند کہ سلطنت ہائے عظیم الشان قیصر وکسرے را برہم زدہ ایران وروم وغیرہ ممالک را در جمع ممالکِ محروسۂ عرب داخل کرد۔ واز طرف دیگر نظامِ حکومت وسلطنت را قائم کردہ بحدّے ترقّی داد کہ ہمگی شعبہ ہائے مختلفۂ حکومت بوجود آمد۔

لاکن قبل از آنکہ تفصیل قواعد و آئین حکومت ہدیۂ ناظرین شود۔ اظہار این امر ضروری است کہ تشکیل و ترکیب حکومت چہ قسم بود۔ یعنے آیا شخصی بودہ یا جمہوری؟ اگرچہ بلحاظ تمدّنِ عرب در آن عہد اطلاق ہیچکدام از اصطلاحاتِ مذکورہ بر خلافت حضرت عمر رض صراحتًا امکان نداشتہ لاکن درین موقع اظہارِ این امر کفایت میکند کہ وضعِ حکومت ہرچہ بودہ میلانش بہ جمہوریّت بیشتر بودہ؟ یعنی مدارِ ادارۂ امورِ مہمّہ سلطنت بر اختیاراتِ شخصی خلیفہ مبنی بودہ یا بر رائے عمومِ رعایا؟

موازنۂ حکومت شخصی و جمہوری

آنچہ ما بین حکومت جمہوری و شخصی مابہ الامتیاز شمردہ میشود این است کہ در امورِ مملکت مداخلتِ عامۂ ناس ہست یا نہ؟ یعنی ہر قدر رعایا را حقّ مداخلت در امورِ مملکت بیشتر باشد ہمانقدر عنصرِ جمہوریّت غالب تر خواہد بود۔ و چون آزادیِ مداخلتِ رعایا بدرجۂ اتم برسد اختیاراتِ شخصی مسند نشین حکومت بکلّی فنا مے شود۔ و حیثیتش بیش ازین نیست کہ او یک عضویت از اعضائے حکومت۔ و در سلطنتِ شخصی مدارِ کلِ امورِ مملکت بر ذاتِ یک شخصِ واحدے باشد۔ و بنا بران در صورت سلطنت شخصی نتائجِ ذیل بطورِ لازمی پیدا میشود۔

(۱) بجائے اینکہ جوہرِ قابلیّتِ کُل اشخاص قابل و بکار افتد۔ مدارِ امور

سلطنت بر عقل و تدبیر یک جماعۂ قلیلے مے باشد۔ کہ عبارت از ارکان و عمائد سلطنت است۔

(۲) از آنجا کہ بدون از اولیائے امور دولت دیگر اشخاص ملک را در انتظامات ملکی دخلے و سروکارے نمیباشد۔ از اکثر افرادِ ملت قوت و قابلیتِ انتظامی بمرور زمان معدوم مے شود۔ چنانکہ تیغ فولاد ہر چند تیز دم باشد۔ اگر مدتے معطل گزاشتہ شود زنگ خوردہ بیکار مے گردد۔

(۳) تحفظ حقوقِ فرقہ ہائے مختلفۂ رعایا بوجہ احسن نمیشود زیرا کسانے کہ در حقوقِ مذکورہ مفاد ذاتی دارند۔ در انتظامِ سلطنت دخیل نمیباشند۔ وکسانے کہ دخیل ہستند با حقوقِ فرقہ ہائے دیگر آن قدر ہمدردی ندارند کہ خود ارباب حقوق و صاحبانِ غرض داشتہ باشند۔

(۴) در اقوامِ ملک صرف نظر از اینکہ اغراضِ شخصی فوت مے شوند۔ ذوقِ کارہائے قومی ہم معدوم میگردد۔ چہ در سلطنتِ شخصی بدون از چند افراد ہیچکس را مداخلت نمے باشد۔

نتائج فوق از لوازمِ سلطنتِ شخصی بودہ ہیچگاہ از آن منفک نمے شود و در سلطنت جمہوری صورت حالات برعکس مے باشد۔ و بنائً علیہ ہرگاہ در بابِ کدام سلطنت بحث رود کہ آیا سلطنت مذکور شخصی بودہ یا جمہوری تشخیصِ آن از روئے نتائج مے شود۔

بائست ناظرین کتاب ہذا این خیال را بدل راہ ندہند کہ طریق جمہوری
یک گونہ مذاق فطری عرب بود و بنابران ہرگاہ حکومت مستقل در
عرب قائم مے شد لابد جمہوری مے بود۔ مدت مدیدے سلطنت
وسیع در عرب موجود بودہ۔ لخمی۔ حمیری۔ وغسانی۔ وہر سہ شخصی بودہ
اگرچہ انتخاب سرکردگان قبائل باصول جمہوری مے شد لاکن ہیچگونہ
حکومت ملک ایشان را حاصل نبودہ۔ ونہ حیثیت ایشان
از سپہ سالار و قاضی بیشتر بودہ۔ در عہد خلافت حضرت صدیق رض
اکبر ہم این بحث فیصلہ نیافت زیرا اگرچہ انتخاب او ہم از کثرت
رائے شد لاکن کارروائی فوری بود چنانچہ خود حضرت فاروق رض فرمودہ:

فلا یغترن امرؤ ان یقول انما کانت بیعة ابی بکر فلتة
وتمت الا وانها قد کانت کذلك لکن الله وقی شرها۔[1]

سلطنتہائے ہمسایہ عرب ہم جمہوری نبودہ۔ در ایران ہیچگاہ
خیال جمہوری بوجود نیامدہ بود۔ وسلطنت روم را اگرچہ این شرف
وقتی حاصل شدہ بود لاکن قبل از عہد حضرت فاروق اعظم رض
در روم نیز حکومت شخصی قائم بودہ و در عہد او رضی اللہ عنہ آن سلطنت
بہر صورت پیرایۂ خود مختاری و جابری پوشیدہ بود۔ الغرض

انعقاد مجلس شورائے در خلافت حضرت فاروق اعظم رض

حضرت فاروق اعظم رض باینکہ ہیچ مثال یا نمونہ ہم پیش نظر
نداشت بنائے سلطنت جمہوری نہاد۔ واگرچہ بتقاضائے وقت

[1] صحیح بخاری مطبوعہ مطبع احمدی میرٹھ بار دوم صفحہ ۱۰۰۹ - ۱۲ منہ

جمیع اصول و فروع تفصیلی را مرتب نتوانست نمود - لاکن اموریکه
ازبرائے حکومتِ جمہوری بمنزلہ روح مے باشد ہمہ بوجود آمد -
و اصل الاصول انعقادِ مجلسِ شورائے بود - و چون کدام معاملۂ
اہم زیر بحث مے بود مجلسِ شورائے منعقد مے شد - و ہیچ امر
بدون از مشورہ و کثرتِ رائے صحابہ بعمل نمے آمد - در آن زمان
درکُل جماعتِ اسلام دو گروہ مقتدر و پیشوائے قوم بودہ - و
جمیع عرب آنہا را قائمقام و وکیلِ خود تسلیم نمودہ بودند - یعنی
مہاجرین و انصار - در مجلس شورائے شراکت و شمولیّت ارکان
این ہر دو گروہ لازم بودہ - انصار بر دو قبیلہ منقسم بودند - اوس
و خزرج - و شمولیّتِ این ہر دو قبیلہ در مجالسِ شورائے ضروری بودہ -

ارکانِ مجلسِ شورائے و طریق انعقادِ آن

اگرچہ اسمائے جمیع ارکانِ مجلسِ شورائے را بتفصیل
نمے توانم گفت لاکن بدیہی است کہ حضرت عثمان رض
حضرت علی رض - و عبد الرحمن بن عوف
و معاذ ابن جبل و ابی ابن کعب و زید ابن ثابت در آن مجلس شمولیّت
داشتند[1] و طریقِ انعقادِ مجلس این بود کہ منادی اعلان مے کرد -
الصّلوٰۃ جامعۃ یعنے جمیع مردم برائے ادائے نماز جمع شوند -
و چون مردم در مسجد جمع مے آمدند حضرت فاروق اعظم رض
خود بذاتِ نفیس بہ مسجد آمدہ دو رکعت نماز باجماعت ادا میکرد

[1] کنز العمال بحوالۂ طبقات ابن سعد - جلد ۳ صفحہ ۱۳۴ مطبوعہ حیدر آباد دکن ۱۲ منہ

وبعد از نماز بر منبر برآمده خطبہ مے خواند و امر بحث طلب را پیش[1] مے کرد۔

درکاروبارِ روزمرۂ عادی فیصلجات این مجلس شورلے کافی بودہ و در امور مہمہ اجلاس عام مہاجرین و انصار منعقد مے شد۔ وبہ اتفاقِ رائے ارکین مجلس قضایا فیصل میشد۔ مثلاً بعد از فتح عراق و شام بعضے از صحابہ اصرار نمودند کہ ہمہ مقامات مفتوحہ را بفوج بطورِ جاگیر بدہند۔ مجلس بزرگے منعقد شد۔ درین مجلس علاوہ از عامہ مہاجرین و انصار دہ نفر از بزرگانِ قبائل در ارکان شمولیت داشتند کہ ۵ نفر از قبیلۂ اوس و ۵ نفر از قبیلۂ خزرج بودند۔ وچند روز متواتر این مجلس منعقد بودہ۔ حاضرین خیلے بآزادی و بیباکی اظہار رائے مے نمودند۔ تقریرے کہ حضرت فاروق رضؓ درین موقع فرمود بعض فقراتِ آن را ہدیۂ ناظرین میکنم۔ تا از مطالعۂ آنہا حقیقت منصبِ خلافت و اندازۂ امتیازاتِ خلیفۂ وقت بر ناظرین ہویدا گردد۔

اِنِّیْ لَمْ اَزْعَجْکُمْ اِلَّا لِاَنْ تَشْتَرِکُوْا فِیْ اَمَانَتِیْ فِیْمَا حُمِّلْتُ مِنْ اُمُوْرِکُمْ فَاِنِّیْ وَاحِدٌ کَاَحَدِکُمْ وَلَسْتُ اُرِیْدُ اَنْ تَتَّبِعُوْا ھٰذَا الَّذِیْ ھَوَایَ۔

[1] تاریخ طبری صفحہ ۲۵۷۴۔ منہ

[2] تفصیل این واقعہ درکتاب الخراج قاضی ابو یوسف صفحہ ۱۴ و ۱۵ ملاحظہ بکنید ۱۲ منہ

اجلاس مجلس شورلے

در سنہ ۲۱ھ کہ معرکہ نہاوند پیش آمد و عجم با جیلے سرگرمی و جوش تہیۂ جنگ نمود اہل اسلام این امر را از جملہ لوازم تصور نمودند کہ خلیفہ وقت خود بنفس نفیس درین غزوۂ مہم برود و مجلس شورائے کلان منعقد شد۔ حضرت عثمان رض و طلحہ ابن عبد اللہ و زبیر ابن العوام و عبد الرحمٰن ابن عوف نوبت بنوبت بجائے خود ایستادہ دادِ تقریر دادند و باتفاق گفتند مناسب نے نماید کہ خلیفہ وقت خود بنفس در موقعِ جنگ برود۔ بعد حضرت علی رض ایستادہ تقریرے دلپذیر فرمودہ تائید رائے ایشان نمود۔ الغرض بکثرت رائے صحابہ قرار دادہ شد کہ حضرت فاروق اعظم رض خود در موقع جنگ نرود۔ ہمچنین تنخواہِ فوج و ترتیب دفتر و تقرر عمال و آزادیِ تجارت برائے اقوام غیر و تشخیص محصول بر مال تجارت و دیگر معاملات ازین قبیل کہ در تواریخ اسلامی بتصریح مذکور ست در مجلس شورائے پیش میکرد۔ و بعد از بحث فیصلہ میشد۔ تقریر ہائے راجع باین امور کہ از زبان ارکان اہل الرائے مجلس برآمدہ بود در کتب تواریخ مذکور ست۔

مجلس دیگر

انعقادِ مجلس شورائے و مشورہ با اشخاص اہل الرائے محض بطریق استحسان و تبرع نبودہ۔ بلکہ حضرت فاروق اعظم رض در مواقع عدیدہ بالفاظِ صریح فرمودہ کہ خلافت بدون از مشورت ابداً جواز ندارد۔ و الفاظ خود حضرت فاروق حسب ذیل است :-

لَا خِلَافَةَ اِلَّا عَنْ مَشْوَرَۃٍ۔[1]

اجلاسِ مجلسِ شوریٰ اکثر ہنگام ضرورتِ خاص بوقوع مے آمد۔ برعلاوہ یک مجلس دیگر ہم بود کہ از انتظامات روزمرّہ دراں بحث میکردند۔ این مجلس ہم مدام در مسجد نبوی ؐ منعقد مے شد۔ وارکانش محض از مہاجرین مے بودند۔ اخبارِ اضلاع وصوبجات ممالکِ مفتوحہ روزمرّہ بدربارِ خلافت میرسید۔ وحضرت فاروق اعظم رضؓ آنہا را درین مجلس بیان میفرمود۔ واگر امرے بحث طلب مے بود از حاضرین استصواب رائے میکرد۔ مثلاً مسئلہ تقرر جزیۂ مجوس اول درہمین مجلس پیش شدہ بود۔ مؤرخ بلاذری در یک تذکرۂ ضمنی حالاتِ این مجلس را بالفاظِ ذیل مے نویسد:-

كَانَ لِلْمُهَاجِرِيْنَ مَجْلِسٌ فِي الْمَسْجِدِ فَكَانَ عُمَرُ يَجْلِسُ مَعَهُمْ فِيْهِ وَيُحَدِّثُهُمْ عَمَّا يَنْتَهِيْ اِلَيْهِ مِنَ الْاَمْرِ الْاٰفَاقِ فَقَالَ يَوْمًا مَّا اَدْرِيْ كَيْفَ اَصْنَعُ بِالْمَجُوْسِ -

علاوہ از ارکانِ مجلسِ شوریٰ عوام رعایا را در امورِ انتظامی استحقاقِ مداخلت حاصل بود۔ بلکہ بعض اوقات بعینہٖ ہمان طریق انتخاب کہ فی زماننا مروّج است بعمل مے آورد۔ مثلاً ہنگامیکہ معاملۂ تقررِ عمّال کوفہ وبصرہ وشام پیش آمد حضرت فاروق اعظم رضؓ بذریعۂ اعلان احکام فرمود کہ مردم ہر علاقہ برضا

[1] کنز العمال بحوالہ مصنف ابن ابی شیبہ جلد ۳ صفحہ ۱۳۹ – ۱۲ مصنف

و رغبت خود شخصے را منتخب نمودہ بدربارِ خلافت بفرستند کہ بنظر شان در دیانت و قابلیّت بے نظیر باشد۔ و برطبق این ہدایت عثمان ابن فرقد از کوفہ و حجاج ابن علاط از بصرہ و معن ابن یزید از شام منتخب شدند۔ و حضرت فاروق اعظمؓ ہمان اشخاص را بحکومت مقاماتِ مذکورہ مامور فرمود۔ این واقعہ را قاضی ابویوسف بعبارتِ ذیل بیان نمودہ ست :۔

كَتَبَ عُمَرُ بْنُ الْخَطَّابِ اِلٰى اَهْلِ الْكُوْفَةِ يَبْعَثُوْنَ اِلَيْهِ رَجُلًا مِّنْ اَخْيَرِهِمْ وَ اَصْلَحِهِمْ وَ اِلٰى اَهْلِ الْبَصْرَةِ كَذٰلِكَ وَ اِلٰى اَهْلِ الشَّامِ كَذٰلِكَ - قَالَ فَبَعَثَ اِلَيْهِ اَهْلُ الْكُوْفَةِ عُثْمَانَ بْنَ فَرْقَدٍ وَ بَعَثَ اِلَيْهِ اَهْلُ الشَّامِ مَعْنَ بْنَ يَزِيْدَ وَ بَعَثَ اِلَيْهِ اَهْلُ الْبَصْرَةِ الْحَجَّاجَ بْنَ الْعُلَاطِ كُلُّهُمْ سُلَيْمِيُّوْنَ قَالَ فَاسْتَعْمَلَ كُلَّ وَاحِدٍ مِّنْهُمْ عَلٰى خَرَاجِ اَرْضِهٖ[1] -

سعد ابن وقاص کہ از صحابۂ جلیل القدر و فاتح پایۂ تخت نوشیروانی بود و حضرتِ فاروق اعظمؓ او را بحکومتِ کوفہ منصوب کرد۔ وقتیکہ اہالیٔ کوفہ بدربارِ خلافت از و شکایت کردند۔ حضرتِ فاروق او را معزول فرمود۔

از اصولِ مہمّہ حکومتِ جمہوری ست کہ ہر شخص را در بابِ حفاظتِ حقوق و اغراض خود اختیار کامل میدہند۔ در عہد حکومت

---

[1] کتاب الخراج صفحہ ۶۴ - ۱۲ منہ

فاروقِ اعظم رض ہر شخص را بآزادی تمام این استحقاق حاصل بود۔ و مردم علی الاعلان ادعائے حقوقِ خود میکردند۔ و ہر سال از اضلاعِ ممالکِ محروسہ سفارتہا مے آمد و در اصطلاحِ قانونِ وقت این سفارت را بلفظ وفد تعبیر میکردند۔ و مقصود ازینگونہ سفارتہا محض ہمین بود کہ دربارِ خلافت را از حالات و شکایاتِ حکام اطلاع حاصل و استدعائے دادرسی شود۔ حضرتِ فاروق رض خود بذاتہٖ مرۃً بعد اُخرٰے درباب این استحقاق اعلان فرمودہ۔ بلکہ روزے در مجمعِ عام محض درین خصوص خطبہ خواندہ و در آن این ہم تصریح نمودہ۔ و بارے جمیع عمّالِ سلطنت را بتقریب موقعِ حج بحضور طلب فرمودہ اعلان نمود۔ و تفصیلِ این اجمال در بیانِ عمّال مے شود۔

مساواتِ خلیفہ باعوام رعایا در حقوقِ عامہ

حسنِ حقیقی حکومتِ جمہوری این ست کہ پادشاہ در جمیع حقوق با عامۂ ناس درجۂ مساوات داشتہ باشد۔ یعنی از اطلاقِ ہیچ قانون مستثنیٰ نباشد۔ و از عائدِ ملک علاوہ از ضروریاتِ زندگی گرفتہ نتواند و در امورِ معاشرتِ عامہ حیثیتِ حاکمانۂ او ملحوظ نشود۔ و اختیارات اش محدود باشد۔ و ہر متنفس را از جملۂ رعایا استحقاقِ نکتہ چینی و حرف گیری بر افعال و اعمالِ وے حاصل باشد۔

جمیع امورِ فوق در عہدِ خلافتِ حضرت عمر رض تا بحدّے رواج یافتہ بود کہ زیادہ از آن از حیطۂ امکان خارج بود۔ و ہر چہ بظہور آمدہ

سببش بغیر از طریقِ عملِ خودِ حضرتِ فاروق رض چیزے دیگر نبود- و جنابِ ممدوح در مواقعِ عدیده در اثنائے تقریرِ خود ظاهر فرموده که حیثیتِ خلیفۃ المؤمنین چیست- ؟ و اختیاراتش چه- ؟

چند فقره از تقریرِ فاروقی که بیک موقع درین باب فرموده بود درین مقام قابلِ ذکر است-

إِنَّمَا أَنَا وَمَالُكُمْ كَوَلِيِّ الْيَتِيْمِ إِنِ اسْتَغْنَيْتُ اسْتَعْفَفْتُ وَإِنِ افْتَقَرْتُ أَكَلْتُ بِالْمَعْرُوْفِ لَكُمْ عَلَيَّ أَيُّهَا النَّاسُ خِصَالٌ فَخُذُوْنِيْ بِهَا لَكُمْ عَلَيَّ أَنْ لَّا أَجْتَبِيَ شَيْئًا مِّنْ خَرَاجِكُمْ وَلَا مِمَّا أَفَاءَ اللّٰهُ عَلَيْكُمْ إِلَّا مِنْ وَجْهِهِ وَلَكُمْ عَلَيَّ إِذَا وَقَعَ فِيْ يَدَيَّ أَنْ لَّا يَخْرُجَ مِنِّيْ إِلَّا فِيْ حَقِّهِ وَلَكُمْ عَلَيَّ أَنْ أَزِيْدَ فِيْ أَعْطِيَاتِكُمْ وَأَسُدَّ ثُغُوْرَكُمْ وَلَكُمْ عَلَيَّ أَنْ لَّا أُلْقِيَكُمْ فِي الْمَهَالِكِ -[1]

من در مالِ شما که عبارت از بیت المال است فقط همین قدر حق دارم که شخص مربی را در مالِ یتیم مے باشد- اگر خود مستغنی باشم از مالِ یتیم هیچ نخواهم گرفت- و اگر ضرورت باشد حسبِ دستور بقدرِ خرچ ضروری خواهم گرفت شما مردم بر من چند حق دارید و در بابِ آن حقوق باید که شما از من مواخذه کنید اول اینکه خراجِ ملک و مالِ غنیمت بیجا جمع نشود دوم اینکه چون مالِ غنیمت بدستِ من بیاید بیجا صرف نشود و سوم اینکه وظایفِ شما را افزود کنم و سرحدات را محفوظ نگهدارم- و چهارم اینکه شما را در معرضِ خطر نیندازم-

روزے در مجمعِ عام شخصے حضرت عمر رض را خطاب نموده گفت بعد اخدائے

[1] کتاب الخراج صفحه ۶۷ - ۱۲ منه

گفت اِتَّقِ اللہ ای عُمر یعنے اے عمرؓ از خدا بترس - از جملۂ حاضرین شخصے اورا منع کرد و گفت بس کن - حضرت عمرؓ فرمود کہ خیر است اورا منع مکن - اگر این مردم اظہار رائے نکنند اینہا بے کفایت و اگر من قبول نکنم من بے کفایت خواہم بود۔[1]

ازین گونہ واقعات حدود اختیارات خلیفۂ وقت بر جمیع مردم ظاہر و تصوّر شوکت و اقتدار شخصے از صفحۂ دلہائے رعیّہ محو شدہ بود۔

نطقے کہ معاذ ابن جبل بہ تقریب سفارت روم درباب خلافت حضرت عمرؓ کردہ فے الواقع تصویر اصلی حکومت جمہوری است۔ و فی زماننا کہ تہذیب بدرجۂ اتم رسیدہ حقیقت سلطنت جمہوری بعبارتے صحیح و واضح تر بیان نمے شود۔

بعد از تذکرۂ نوعیّت حکومت توجّہ خود را بطرف نظام حکومت مبذول مینمائیم۔

در نظم و نسق حکومت مقدّم ترین لوازم این است کہ جمیع صیغہ ہائے متعلقہ نظم حکومت از ہم جدا و ممتاز باشد۔ و قوی ترین دلیل ترقی تمدّن ہمین است۔ مثلاً در ابتدائے تمدّن حجرۂ واحد از برائے ہر قسم ضروریات کفایت میکند۔ و ہمچنانکہ در درجۂ تمدّن ترقی مے شود خانہ ہائے جداگانہ از برائے خواب و طعام و ملاقات و

---

[1] کتاب الخراج صفحہ ۔ ۱۲ منہ

مطالعہ و تحریر و دیگر حوائج تیار مے شود۔ کیفیّتِ سلطنت ہم بعینہ ہمین قسم است۔ یعنی در ابتدائے تمدّن جمیع صیغہ ہائے مختلفہ باہم مخلوط مے باشد۔ مثلاً شخصیکہ حاکمِ کدام صوبہ باشد۔ بہنگامِ جنگ خدماتِ سپہ سالاری انیز بانجام میرساند۔ و بوقتِ انفصالِ خصومات منصبِ قضا را ہم عہدہ برآمے شود۔ و از برائے تعزیرِ جرائم حیثیّتِ وے مثلِ رئیس امینہ مے باشد۔ و ہر قدر تمدن ترقی میکند صیغہ ہائے جداگانہ قائم مے شود و باموریکہ ہر صیغہ جدا مے باشد۔ مثلاً حکومتِ برطانیہ ظرفِ صد سال ست کہ در ہند قایم شدہ و اختیارات متعلّقہ بہ عدالت و انتظامِ ملکی تا حال باہم مخلوط ست یعنی حاکمِ ضلع اہتمام بہ تحصیلِ مالیہ ہم مے نماید و فصلِ خصومات ہم میکند و در اضلاعِ غیر آیینی ہند بیشتر این امور باہم مخلوط است۔ از عجائبات کارنامہ ہائے حضرت فاروق اعظمؓ یکے این ہم است کہ اگرچہ در آن عہد تمدّنِ عرب در عینِ حالتِ ابتدائی بودہ۔ و سلسلۂ حکومت فقط از چند سال ارتباط یافتہ لیکن شعبہ ہائے حکومت را از ہم جدا نمودہ صیغہ ہائے جداگانہ را قائم فرمود۔ شعبہ ہائے مذکورہ را بہ بسط و تفصیل ہدیۂ ناظرین میکنم۔

تقسیمِ ملک

صوبجات و اضلاع

عہدہ دارانِ ملک

سلسلۂ ابتدائی نظامِ حکومت کہ جمیع انتظامات بر آن متفرع
مے شود تقسیم ملک است بر حصصِ مختلفہ کہ بہ لفظِ صوبہ و ضلع و پرگنہ
تعبیر مے توان کرد۔ در اسلام اول کسیکہ حدودِ این سلسلہ را بنا
نہاد۔ حضرت فاروق رض است کہ بر وفقِ حالاتِ زمانہ بغایت
مناسبت و موزونی قائم فرمود۔ جمیع مورخین بصراحت بیان نمودہ
اند کہ حضرت عمر رض ممالک مقبوضہ را بر ہشت صوبہ قسمت کرد۔
یعنی مکہ۔ مدینہ۔ شام۔ جزیرہ۔ بصرہ۔ کوفہ۔ مصر۔ فلسطین۔ مورخ
یعقوبی بجائے ہشت صوبجات ہفت بیان کردہ است۔ و میگوید
این انتظام را در سنہ ۲۰ھ نمودہ۔ بیان مورخین اگرچہ صحیح است لاکن
محض اجمالی است و تفصیلش لازم است۔ بلحاظِ وسعت فتوحات
فاروقی را ہشت صوبۂ مذکورہ ابداً کفایت نمیکند۔ زیرا فارس
خوزستان و کرمان ہم در جمع صوبجات داخل بودہ۔

حقیقت این است که در اکثر ممالک مقبوضه حضرت عمر رض تقسیم قدیم را قائم داشت - و در تقسیم اضلاع و صوبجات تغیر نفرمود و بنابرٖ علیه مورخین آن را بیان نکرده اند و فقط تذکرهٔ آن صوبجات را لازم تصوّر کرده اندکه خود حضرت عمر رض قائم فرمود - و قسمت صوبجات مذکوره همین هشت بوده - لاکن این امر هم بلحاظ غلب صحیح است و الّا از تصریحاتِ تاریخی ثابت میشود که حضرت فاروق اعظم رض در تقسیم سابقهٔ ممالک هم تصرّفات نموده چنانچه فلسطین را در زمانهٔ قدیم بطور یک صوبهٔ واحد شمار میکردند که بر ده اضلاع مشتمل بود - لاکن در سنه ۱۵ھ حضرت عمر رض بنفس نفیس وارد فلسطین شده - و معاهده تحریر فرموده و آن را بر دو حصه تقسیم کرد - و مرکز ایلیه و رمله را قرار داد و علقمه ابن حکیم و علقمه ابن مجزز را بحکومت آنها جداگانه مامور فرموده[۱] -

حالِ مصر معلوم نیست که قبل از فتح اسلام چگونه بود - لاکن حضرت عمر رض بعد از فتح آن را بر دو حصه منقسم نمود - قسمت بالائی که آن را صعید میگویند و زیریست و بیست و هشت ضلع مشتمل بوده - و در آنجا عبدالله ابن سعد ابن ابی سرح را حاکم مقرر کرد - و قسمت نشیبی که

---

[۱] طبری صفحہ ۲۴۰۳، ۲۴۰۴، ۲۴۰۷ - اصل عبارت این است - فصارت فلسطین نصفین - نصف مع اهل ایلیا و نصف مع اهل الرملة وهم عشر کور و فلسطین تعدل الشام کلها ... وفرق فلسطین علی رجلین فجعل علی احدهما علقمة

بہ پانزدہ ضلع مشتمل بود و در آنجا یک حاکم دیگر مستقلاً فرمود و عمرو ابن العاص بہ حیثیت نائب الحکومہ (خدیو مصر) بحکومت مصر ممتاز بود۔

صوبجات عہد نوشیروانی

در فارس وغیرہ ممالک کہ حضرت عمرؓ جمیع انتظامات نوشیروانی را بحال داشتہ ہمین قدر کفایت میکند کہ گوئیم۔ این ممالک در عہد نوشیروانی بہ چند قسمت منقسم بود۔

بقول مورخ یعقوبی سلطنت نوشیروان علاوہ از عراق بہ ۳ قسمت کلان منقسم بود۔

(۱) خراسان کہ بر اضلاع ذیل مشتمل بود۔ نیشاپور۔ ہرات۔ مرو۔ مرورود۔ فاریاب۔ طالقان۔ بلخ۔ بخارا۔ بادغیس۔ باورد۔ غرشستان۔ طوس۔ سرخس۔ جرجان۔

(۲) آذربائجان کہ بر اضلاع ذیل مشتمل بود۔ طبرستان۔ رے۔ قزوین۔ زنجان۔ قم۔ اصفہان۔ ہمدان۔ نہاوند۔ دینور۔ حلوان۔ ماسندان۔ مہرجان قذق۔ شہرزور۔ صامغان۔ آذربیجان۔

(۳) فارس کہ بر اضلاع ذیل مشتمل بود۔ اصطخر۔ شیراز۔ نوبندجان۔ جور۔ کازرون۔ فسا۔ دارابجرد۔ اردشیر خرہ۔ سابور۔ اہواز۔ جندیسابور۔ سوس۔ نہر تیری۔ مناذر۔ تستر۔ ایذج۔ رام ہرمز۔

منصبداران و حکام صوبجات

در ہر صوبہ منصبداران کلان قرار ذیل مامور بودند۔ والی کہ

عبارت از حاکمِ صوبہ (گورنر) مے باشد۔ وکاتب کہ مراد از میر منشی باشد وکاتبِ دیوان یعنی سر منشیِ دفترِ فوج نظام۔ یا ایں نظام وصاحب الخراج یعنی وزیرِ مالیہ وصاحب احداث یعنی قوماندانِ کوتوالی۔ وصاحبِ بیت المال یعنی مہتمم خزانہ قاضی یعنی صدر الصدور ومنصف چنانچہ در کوفہ عمار ابن یاسر والی وعثمان ابن حنیف وزیرِ مالیہ وعبداللہ ابن مسعود رئیس خزانہ وشریح قاضی وعبداللہ ابن خلف الخزاعی کاتبِ دیوان بودند۔[1]

در ہر صوبہ ملک منصب دار فوجی ہم بودہ ودر اکثر حالات عاملِ صوبہ خدماتِ نظامی را ہم انجام میداد وادارۂ امنیّہ ہم تا بحدے کہ از تواریخ معلوم شدہ در ہر مقام علیحدہ نبود واکثر تحصیلدار مالیہ یا عاملِ صوبہ ایں خدمت را ہم انجام میداد۔ مثلاً چون عمار یاسر کہ حاکمِ کوفہ بود۔ خدماتِ ادارۂ امنیّت ہم بوے محوّل بود۔ ودر بحرین قدامہ ابن مظعون صاحب الخراج بود۔ وخدماتِ ادارۂ امنیّہ را ہم بجا مے آورد وادارۂ والی وسیع ومستقل بود۔ وعہدہ دارانِ آن دفتر خاص از دربارِ خلافت ماموری شدند۔ چون حضرت فاروقِ اعظم رض عمار را بر حکومتِ کوفہ ممتاز فرمودہ نفر را از جملہ اشخاص معزز ومعتبر باوے مامور کرد کہ قرظ خزرجی ہم ازان زمرہ بود۔[2]

[1] طبری صفحہ ۲۶۴۷ وابن خلکان صفحہ ۲۵۳۔ [2] اسد الغابہ تذکرۂ قرظ ۱۲

تخصیکہ بمنصب سرکاتبی مامور میشد در تحریر و تقریر یکتائے روزگار مے بود۔ ابوموسیٰ اشعری کہ حاکم بصرہ بود منشی وے زیاد ابن سمیہ بود کہ از فصاحت و بلاغت وے خود حضرت عمر رضؓ متحیر شدہ و عمرو ابن العاص اکثر میگفت کہ اگر این نوجوان از نسل قریش مے بود کل عرب زیر علم وے جمع مے آمد۔

در ضلاع ہم عامل و رئیس خزانہ و قاضی وغیرہ مامورین ہمہ زیر دست حاکم صوبہ مے بودند۔ و بر طبق ہدایات وے کاربند مے شدند در پرگنہ جات غالباً تحصیلدار مامور مے شد و عملہ اش زیر دست وے مے بود۔

بعد از تقسیم اضلاع و صوبجات مقدم ترین امورِ انتظامی انتخابِ عہدہ داران ملکی و سررشتہ دستور العمل آنہا بود۔ ہرچند فرمانروائے ملک بغایت بیدار مغز و قانونِ ملک من کل الوجوہ مکمل باشد لاکن وقتیکہ اعضاء و جوارح حکومت یعنی عہدہ داران ملکی قابل و لائق و راستباز و متدین نباشند و بہ حسن تدبیر از آنہا کار گرفتہ نشود ملک گاہے براہِ تمدن و ترقی پے سپر نمے شود۔ تدبیر و سیاستے کہ حضرت فاروق رضؓ در نظام ملک بعمل آوردہ اگر از روئے انصاف دیدہ شود نظیرش در ہزارہا صفحات از تاریخ عالم بنظر نمے آید۔

جوہر شناسی حضرت عمر رضؓ

از آنجا کہ طبع مبارک حضرت فاروق رضؓ از ابتدا جبلے جوہر

شناس بوده و ہر شخصے کہ جوہر قابلیت پیداشت بیک نظر بکنہ شے میرسید و بیدار مغزی اش بحدّے بود کہ از حالات جمیع اشخاص قابل کہ در قلمرو اسلام بودند واقف بود۔ و ازین جہت ہر شخص را بہر خدمتے کہ مامور فرموده ہیچکس موزون تر و مناسب تر از وے برائے انجام آن خدمات و منصب نبوده - از جملہ عرب چہار شخص بہ دہات العرب شہرت داشتند کہ در فنّ سیاست و تدبیر ملک نظیر نداشتند یعنی امیر معاویہ و عمرو ابن العاص - و مغیرۃ[1] ابن شعبہ و زیاد ابن سمیّہ - حضرت عمرؓ اشخاص مذکور را بہ استثنائے زیاد ابن سمیّہ بمنصبہائے جلیلۂ ملکی ممتاز فرموده از آنجا کہ این مردم صاحب ادّعا ہم بودند طورے در ترصّد ایشان بود کہ گاہے جرأت ارتکاب حرکت خود سری نکرده باشند۔ زیاد در عہد فاروق اعظمؓ جوان شانزده سالہ بود۔ ازین جہت او را بہ منصب جلیل ممتاز نفرمود۔ لاکن نظر بر قابلیت و استعداد وے مکتوبے بنام ابو موسےٰ اشعری نوشت کہ او را در کار و بار حکومت با خود مشیر بسازد - در فنّ حرب عمرو معدیکرب و طلحہ ابن خالد ممتاز بودند - لاکن در تدبیر و سیاست دخل نداشتند و از ہمین سبب حضرت فاروق رضؓ ہر دو را بہ تحت نعمان ابن مقرن بمہمّ عراق مامور فرموده و نعمان را تاکید تام فرمود کہ آنہا را در ہیچ صیغہ سرکرده مقرر نکند زیرا کہ ہر کسے را بہر کارے ساختند۔[2]

---

[1] اسد الغابہ تذکرہ مغیرہ ابن شعبہ ۱۲ [2] استیعاب قاضی ابن عبد البر و طبری صفحہ ۲۶۱۷ - ۱۲

عبداللہ ابن ارقم از صحابہ بود۔ بارے نامۂ جواب طلب بحضور جناب رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم آمد و آنحضرت بحاضرین دربارِ نبوت خطاب فرمود کہ جوابش کہ خواہد نوشت۔ عبداللہ ابن ارقم عرض کرد کہ من از عہدۂ این خدمت مے توانم بر آمد انشاء اللہ۔ این بگفت و جواب کاغذ را از خود نوشتہ بحضور حضرت رسالت پناہی صلعم حاضر آورد و چون خواند جناب رسالتمآب صلعم خیلے خورسند شد۔ حضرت عمر رض ہم درآن مجلس حاضر بود۔ بر جوہر قابلیت عبداللہ شیدا شد۔ و چنانکہ از علامہ ابن الکثیر وغیرہ منقول است قابلیت وے مدام در دلِ حضرت فاروق رض بود۔ و چون عنانِ خلافت بدست گرفت او را منشی ساخت۔ چون در مہم عظیم الشان نہاوند مجلس عام شورائے منعقد شد و حضرت عمر رض از ارکانِ مجلس درین باب رائے خواست کہ کدام شخص باین مہم مامور شود۔ حاضرین بہ اتفاق عرض کردند کہ اندازۂ قابلیتِ ہر فرد بہ خودِ امیر المؤمنین بہتر معلوم است۔ و چون حضرت عمر رض نامِ نعمان ابن مقرن را بر زبان آورد ہمہ بیک زبان گفتند کہ این انتخاب بجا است۔

عمار یاسر از صحابۂ جلیل القدر بودہ و در زہد و تقدس بے نظیر بود ولے بسیاست و تدبیر ملکی آشنا نبود۔ بلحاظِ قبولیتِ عامہ و دیگر مصالح او را بہ حکومت کوفہ مامور فرمود۔ و چون بعد از چندے معلوم شد کہ از عہدۂ فرائضِ منصبیِ خود بر آمدن نمے تواند معزولش کرد

و بر طرفداراِنش ظاہر شد کہ مشارالیہ برائے این خدمت موزون نبود۔ صدہا نظیر دیگر از ہمین قبیل است و استقصا درین مختصر امکان ندارد و اگر شخصے اشتیاق داشتہ باشد باید کُتب رجال را مطالعہ نمودہ از حالاتِ اشخاصِ قابل واقفیّت حاصل کند و بہ بیند کہ حضرت فاروق رضؓ این پرزہ ہارا در ماشینِ حکومت چہ طور در جاہائے مناسب نصب نمودہ۔

با این ہمہ مدارِ این گونہ کارِ خطیر بر ذمۂ یک شخصِ واحد امکان ندشت و بنا بران حضرت عمر رضؓ مجلس شورٰے مقرر فرمود و صحابہ را خطاب فرمودہ گفت کہ اگر شما مردم امدادِ من نکنید کہ خواہد کرد[1]؟ حضرت ابوہریرہ گفت کہ ما امداد خواہیم کرد لیکن در آن زمان شراکت در انتظام ملک منافیِ زہد و تقدّس تصوّر مے شد۔ چنانچہ حضرت ابوعبیدہ گفت کہ اے عمر رضؓ اصحاب رسول اللہ را آلودہ بعلائق دنیا میکنی۔ حضرت عمر رضؓ فرمود کہ اگر من از بزرگانِ دین امداد نگیرم از کہ بگیرم؟ باز ابوعبیدہ گفت کہ اگر منشائے امیر المؤمنین ہمین طور باشد باید کہ مشاہرات بیش قرار مقرر کردہ شود تا مردم بطرفِ خیانت مائل نشوند۔ الغرض حضرتِ عمر رضؓ بر وفق آراو مشورۂ صحابہ اشخاص خیلے دیانتدار و قابل را منتخب نمودہ خدماتِ ملکی را بہ آنہا تفویض کرد۔

[1] کتاب الخراج صفحہ ۶۵۔ اصل عبارت این است ان عمر ابن الخطاب دعا اصحاب رسول اللہ فقال اذا لم تعینونی فمن یعیننی ۱۲ منہ

وکسانے کہ بخدمات مہمہ مامور مے شدند دراجلاس عام مجلس شورٰے انتخاب آنہا مے شد۔ عثمان ابن حنیف بہمین طریق مقرر شدہ۔ بعض اوقات حضرت فاروق رض احکام بنام اہالی ضلع یا صوبہ صادر فرمودہ آنہارا اختیار میداد کہ از بین خود ہا کسے را کہ بیشتر قابل و دیانتدار باشد منتخب نمودہ بحضور بفرستند و شخصے را کہ باین طریق منتخب مے شد بحکومت آن ضلع مامور میفرمود۔ چنانچہ عثمان ابن فرقد و معن ابن یزید و حجاج ابن علاط بہمین طریق بحکومت اضلاع مقرر شدہ اند و بہ تفصیل مذکور شدہ۔

مجلس شورٰے بغرض تقرر عہدہ داران

معاملہ تنخواہ

در تنخواہ مامورین اشکالے کہ بحضرت فاروق رض پیش آمد این بود کہ مردم درعوض ہیچ خدمت تنخواہ قبول نمی کردند و این را منافی زہد و ورع تصور مے کردند چنانکہ اگر فی زماننا نیز واعظین تقدس شعار را گفتہ شود خدمات محولہ خود را برقاعدہ معینہ انجام بدہند و بعوض آن تنخواہ بگیرند خیلے بایشان ناگوار مے آید و اگر چیزے بطور نذر و نیاز بآنہا دادہ شود از آن ہیچگونہ احتراز نمیکنند۔ در زمان حضرت فاروق رض ہم اکثر اشخاص بہ ہمین خیال بودند۔ و چون این امر خلاف تمدن و اصول انتظام بود حضرت عمر رض در رفع آن سعی بلیغ نمود و برائے کارکنان سلطنت مشاہرہ مقرر فرمود۔ بارے حضرت ابوعبیدہ کہ از جملہ صحابۂ کرام بود و بہ منصب سپہ سالاری امتیاز داشت گفت کہ من حق الخدمت نمیگیرم و برقول

خود خیلے اصرار نمود۔ آخر حضرت فاروق رض او را بصد مشکل قانع ساخت۔ حکیم ابن حزام باہمہ اصرار و تکرار حضرت فاروق رض ابداً جیرہ و وظیفہ را قبول نکرد۔[1]

تفصیل فرائض عمال و فرامین خلافت

شخصے را کہ حضرت فاروق رض عامل مقرر مے فرمود فرمانے باو عطا مے شد۔ در آن فرمان اختیارات و فرائض منصبی او مذکور مے بود۔ و علاوہ بر فرمان شہادت اکثرے از مہاجرین و انصار ثبت مے شد۔ و عامل بہر جائیکہ مقرر مے شد مردم را بہ حضور خود جمع کردہ ہمان فرمان را برملاء مے خواند و مردم را با اختیارات و فرائض منصبی او آگہی دست میداد۔ و چون عامل از حد اختیارات خود تجاوز میکرد و مردم را موقع نکتہ چینی و حرف گیری بدست مے آمد۔

حضرت فاروق دریں باب اہتمام بدرجۂ اتم فرمودہ بود تا ہر کس از فرائض عمال باخبر شود۔ و برائے حصول این مدّعا (مرّۃً بعد اُخرےٰ بکرّات) در مقامات مختلفہ و مواقع عدیدہ خطبہ ہا خواندہ۔ چنانچہ در یک خطبہ کہ در مجمع عام خواندہ عمّال را بالفاظ ذیل خطاب میکند:۔

اَلَا وَاِنِّیْ لَمْ اَبْعَثْکُمْ اُمَرَاءَ وَلَا جَبَّارِیْنَ وَلٰکِنْ بَعَثْتُکُمْ	آگاہ باشید من شما را امیر و سخت گیر مقرر نکردہ ام ۔ بلکہ

[1] طبری صفحہ ۲۵۷۷ ۔ [2] کنز العمال جلد ۳ صفحہ ۳۲۲ ۔ [3] طبری صفحہ ۲۷۴۷ و اسد الغابہ تذکرہ حذیفہ ابن الیمان ۱۲ مترجم

أَئِمَّةَ الْهُدٰى يُهْتَدٰى بِكُمْ فَأَدُّوا عَلَى الْمُسْلِمِينَ حُقُوقَهُمْ وَلَا تَضْرِبُوهُمْ فَتُذِلُّوهُمْ وَلَا تُجَمِّرُوهُمْ فَتَفْتِنُوهُمْ وَلَا تُغْلِقُوا الْأَبْوَابَ دُونَهُمْ فَيَأْكُلَ قَوِيُّهُمْ ضَعِيفَهُمْ وَلَا تَسْتَأْثِرُوا عَلَيْهِمْ فَتَظْلِمُوهُمْ۔	امام ہدایت مقرر کردہ ام کہ مردم پیروی شما بکنند۔ شما را باید کہ حقوق مردم را ادا کنید و آنہا را زد و کوب نکنید کہ ذلیل مے شوند و تعریف بیجا ہم نکنید کہ در مغالطہ مبتلا نشوند و دروازۂ خود بروئے دادخواہان نہ بندید کہ زبردستان زیردستان را نخورند و خود را در ہیچ امر بر آنہا ترجیح ندہید کہ درین صورت بر آنہا جفا روا داشتن است

درباب چند امور از عمال عہد گرفتہ میشد۔

شخصے کہ عامل کدام ضلع مقرر مے شد حضرت عمر فاروق رض اورا روبروئے جمعے از صحابہ فرمان عنایت میفرمود و صحابہ را شاہد میگردانید ومدعا این بود کہ درباب لیاقت و فرائض آن شخص یک گونہ اعلان شود۔

و درین امور از ہر عامل عہد میگرفت:۔

(۱) براسپ ترکی سوار نشوند۔

(۲) لباس نازک نپوشند۔

(۳) آرد بیختہ یعنے ترمیدہ یا بیزیدہ نخورند۔

(۴) حاجب و دربان بر در خانۂ خود مقرر نکنند۔

(۵) در خانۂ خود را مدام از برائے دادخواہان و صاحبان حاجت واگذارند۔

شرائط مذکورہ را در ہر فرمانے درج مے کرد۔ و در مجمع عام قرأت مے فرمود۔[1]

---

[1] کتاب الخراج صفحہ ٦٦ - منہ

ربابِ چند امور از عمال عہد گرفتہ مے شد۔

مال و اسباب عامل را در وقتِ تقرّرش سنجیدہ سیاہۂ آنرا بتفصیل نگہ میداشت و چون مالِ او فوق العادہ بنظر مے خورد از و مواخذہ مے فرمود۔[1]

بارے اکثرے از عمال دریں بلا مبتلا شدند و خالد ابن صعق حضرت فاروق اعظم را بذریعۂ اشعار ازیں واقعہ اطلاع داد و جنابِ ممدوح جمیع املاکِ آنہا را سنجیدہ نیمہ را ضبط و داخلِ بیت المال نمود چند بیت شکایت کہ در آنہا اسمائے عمال مندرج است حسب ذیل است :-

ابلغ امیر المؤمنین رسالۃ ... فانت امین اللّٰہ فی المال والامر

فلا تدعن اھل الرساتیق والقرٰی ... یسیغون مال اللّٰہ فی الادم الوفر

فارسل الی الحجاج فاعرف حسابہ ... وارسل الی جزو وارسل الی بشر

ولا تنسین النافعین کلیھما ... ولا ابن غلاب من سراۃ بنی نصر

وما عاصم منھا بصفر عیبابہ ... وذاک الذی فی السوق مولی بنی بدر

وشبلا فسئلہ المال و ابن محرش ... فقد کان فی اھل الرساتیق واذکر

نؤوب اذا ابوا ونغزو اذا غزوا ... فانی لھم وفر و لسنا اولی وفر

اذا التاجر الداری جاء بفارۃ

من المسک راحت فی مفارقھم تجری

[1] فتوح البلدان صفحہ ۲۱۹۔ کان عمر ابن الخطاب یکتب اموال عمالہ اذا ولاھم ثم یقاسمھم ما زاد علی ذالک ۱۲ منہ

طلب فرمودن عمال در ایام حج

بجمیع عمال از دربارِ خلافت فرمان شدہ بود کہ ہر سال بتقریب ایامِ حج در مکہ معظمہ حاضر شوند و بنا برآن مردم از ہر طرف مے آمدند و حضرت عمر رضہ در مجمع عام ایستادہ علی الاعلان میفرمود کہ ہر کسے از کدام عامل شکایت دارد بیان کند[1] و در آن ہنگام شکوہ ہائے جزوی ہم بحضورِ پیش مے شد و حضرت فاروق رضہ بعد از تحقیق و تفتیش کامل تدارک میفرمود۔ بارے حضرت فاروق رضہ در یک مجمع کلان خطبہ خواند و فرمود کہ اے عزیزان من کہ عمال را در اضلاع ملک مقرر و روانہ میکنم۔ مدعا این نیست کہ آنہا شما را سیلی زنند یا مالہائے شما را غصب کنند بلکہ مدعائے من این است کہ بشما سنتِ رسول اللہ صلعم تعلیم کنند۔ و اگر کدام عامل برخلافِ امرِ من کار کردہ باشد بحضورِ من آشکار اکنید کہ انتقام بگیرم۔ عمرو ابن العاص کہ نائب الحکومہ مصر بود بجائے خود ایستادہ گفت اگر کدام عامل برائے تادیب کسے را گوشمال کند آن ہم مستوجب سزا خواہد بود۔؟ حضرت عمر رضہ فرمود۔ بخدائے کریم کہ جانِ من در قبضۂ قدرت اوست در آن صورت ہم حکماً سزا خواہم داد زیرا خود من از جناب رسالت مآب صلعم ہمین طریق

[1] تاریخ طبری صفحہ ۲۶۸۰۔ وکان من سنتہ عمر سیرتہ ان یاخذ عمالہ بموافاۃ الحج فی کل سنتہ ولیحجرھم بذلک عن الرعیۃ ولیکون لشکاۃ الرعیۃ وقتاً وغایۃ ینھونھا فیہ الیہ ۱۲ منہ

عمل را اشاہدہ نمودہ ام۔ ہان! اہل اسلام را زدوکوب نکنید۔ ورنہ ذلیل خواہند شد[1] وحقوق شان را تلف نکنید ورنہ بکفران نعمت مجبور خواہند شد۔

بارے حسب معمول جمیع عمال حاضر دربار خلافت بودند و شخصے از حاضرین دربار عرض کرد کہ اے امیر المؤمنین عامل شما مرا بے تقصیر صد ضرب دُرّہ زدہ است۔ حضرت عمرؓ دادخواہ را فرمود کہ در ہمان مجمع عام عامل را صد ضرب دُرّہ بزند۔ عمرو ابن العاص بجائے خود ایستادہ عرض کرد کہ این امر بر عمّال خیلے شاق خواہد گزشت۔ حضرت عمرؓ فرمود امکان ندارد کہ من از ملزم انتقام نگیرم۔ عمرو ابن العاص بالحاح و خوشامد دادخواہ را راضی کرد کہ بعوض ہر ضرب دُرّہ دو اشرفی طلا بگیرد و از دعوائے خود ابرا کند[2]۔

تحقیقات احوال عمال۔

برائے تحقیق شکایت کہ ہر وقتہ بخلاف عمال بحضور میر سید یک ادارۂ خاص تاسیس کرد۔ و محمد ابن مسلمہ انصاری را بہ آن منصب ماموز فرمود و او از اکابر صحابہ و در جمیع غزوات در رکاب نبوی صلعم حضور داشت۔ بارے جناب رسالت پناہی صلعم بتقریب مہمے از مدینہ منوّرہ بر آمد و او را بطور نائب خود در مدینہ گذاشت۔ حضرت عمرؓ این خصوصیات را مد نظر داشتہ او را باین منصب جلیل ممتاز فرمود۔ و چون بخلاف کدام عامل شکوہ بدربار خلافت میرسید۔ محمد ابن مسلمہ از برائے تحقیقات

[1] کتاب الخراج صفحہ ۶۶ ۔ ۱۲ [2] کتاب الخراج ایضاً ۱۲ منہ

مامور[۱] مے شد۔ و بموقع متنازعہ فیہ رفتہ در مجمع عام از مردم استنطاق میکرد۔ در ۲۱ھ مردم بر علیہ سعد وقاص کہ مہم قادسیہ را فتح کردہ و نائب الحکومۂ کوفہ مقرر بود بدربارِ خلافت شکایت آوردند و این شکایت در فرصتی برخاست کہ ایران با ساز و سامانِ فراوان تہیّہ از جنگ نمودہ بود و قریب یک و نیم لک فوج فراہم آوردہ قریبِ نہاوند رسیدہ بودند۔ در اثنائے ہمین حال مردم شکایت آوردند حضرت عمر رض فرمود۔ ہر چند این موقع خیلے خطرناک و نازک ست و در باب این مہم خیلے متردد ہستم لاکن این تردد مانع از تحقیقاتِ معاملۂ سعد وقاص نمے شود و فی الفور محمد ابن مسلمہ را بکوفہ فرستاد و او در مسجدِ کوفہ مردم را جمع کردہ استنطاق کرد و سعد ابن وقاص را باخود بہ مدینہ منوّرہ آورد و در آنجا خود حضرت عمر رض بہ نفسِ نفیس از و استنطاق کرد۔[۲]

کمیشن یعنی پنچائت

بعض اوقات حضرت فاروق رض چند نفر را بطریق پنچائت (وفد تفتیش) برائے تحقیقاتِ معاملات روانہ مے فرمود۔ واقعاتِ متعدّد ازین قبیل در تواریخ مذکور ست۔ بعض اوقات عمال را در دار الخلافت مدینہ خواستہ خود بالذّات تحقیقات میفرمود

[۱] اسد الغابہ۔ تذکرۂ محمد ابن مسلمہ۔ و طبری در مقالاتِ مختلفہ تصریح میکند کہ محمد ابن مسلمہ بتحقیقاتِ عمّال مامور بود ۱۲ [۲] تفصیل این واقعہ در طبری صفحہ ۲۶۰۶ الی ۲۶۰۸ مذکور ست و در صحیح بخاری ہم بطرف این واقعہ اشارہ رفتہ ست۔ مطالعہ کنید کتاب مذکور جلد اول صفحہ ۱۰۴ مطبوعہ میرٹھ ۱۲ منہ

و این در صورتے مے بود کہ عامل نائب الحکومہ یا منصبدار اعظم از کدام صوبہ مے بود - چنانچہ در باب ابوموسےٰ اشعری نائب السلطنۃ بصرہ شکایت بحضور خلافت رسید - حضرت فاروق رض خود بقلم مبارک بیانِ دادخواہ قلمبند فرمود و ابوموسےٰ را بحضور خواستہ تحقیقات فرمود - الزاماتے کہ بر علیہ ابوموسےٰ اقامہ گشتہ بود حسب ذیل است :-

(۱) ابوموسےٰ از جملۂ اسیرانِ جنگ شصت نفر رئیس زادگان را برائے خدمت خود منتخب و بحضور خود نگہ کردہ است -

(۲) در اسیرانِ مذکور کنیزے است و با دو وقتہ غذائے مکلّف دادہ مے شود حالانکہ عوام اہل اسلام را این قسم غذا مطلق میسّر نمے آید -

(۳) کاروبارِ حکومت را بزیاد ابن سمیّہ تفویض نمودہ و آن بر سیاہ و سفید اختیار کلّی دارد -

بعد از تفتیش الزام اول غلط برآمد - الزام سوم را ابوموسےٰ جواب داد کہ زیاد شخصے صاحب تدبیر و سیاست است و بنا بران من او را مشیرِ کارِ خود ساختہ ام - حضرت فاروق اعظم رض زیاد را بدربارِ خلافت خواستہ قوّت تدبیر سیاسی او را بمعیارِ امتحان سنجید و معلوم شد کہ در حقیقت شخصے قابل است و بنا بران خود حکام بصرہ را ہدایت فرمود کہ زیاد را در امورِ مملکت مشیرِ خود بسازند - اما الزام

دوم را نتوانست جواب دہد و ازین جہت کنیز را از تصرف وے کشیدند[1]
از خطا یائے عمال بازخواست شدیدے میفرمود خصوص در
امورے کہ دال باشد بر ترفع و امتیاز و نمود و فخر مواخذہ سخت میکرد
و اگر بپایۂ ثبوت میرسید کہ فلان عامل مریض را عیادت نمیکند۔
ضعفاء و مساکین را بدربار روے بار نیست فی الفور او را از خدمت
معزول میفرمود۔[2]

یک مرتبہ بیازار گذر کرد۔ از یک طرف ندائے بگوشش آمد۔ کہ
اے عمر رض آیا چند قاعدہ کہ از برائے دستور العمل عمال مقرر کردہ
کفایت میکند کہ از مواخذۂ آخرت و عذاب الٰہی برہی ؟ تو چہ خبر
داری کہ عیاض ابن غنم عامل مصر لباس نازک مے پوشد و بردرخانہ
حاجب گماشتہ۔ حضرت عمر رض محمد ابن مسلمہ را بہ حضور خواستہ
فرمود کہ عیاض را بہمان حالے کہ داشتہ باشد ہمراہ خود بدربار خلافت
حاضر کند۔ محمد ابن مسلمہ بمصر رسید و دید کہ فی الواقع دربانے بر در
گماشتہ و قمیصے از رخت نازک دربر کردہ محمد بہ ہمان لباس
و ہیئت عیاض را بمدینہ آورد و حاضر دربار خلافت کرد۔ حضرت
فاروق رض آن قمیص را کشیدہ قمیصے از نمد بدو پوشاند و رمۂ گوسفند
را خواستہ فرمان داد کہ بہ صحرا گوسفند بچراند۔ عیاض را مجال انکار
از امتثال فرمان نبود۔ و بار بار میگفت کہ ازین زندگی مرگ بہتر است

[1] طبری صفحہ ۲۷۱۰ - ۲۷۱۲ - [2] کتاب الخراج صفحہ ۶۶ - ۱۲ منہ

حضرت عمرؓ فاروق فرمود کہ باعثِ عار چیست؟ پدرت بنامِ غنم شہرت داشت۔ و موجبش جز این نبود کہ گوسفند مے چراند۔ الغرض عیاض از صدقِ دل توبہ کرد و تادم واپسین در سرانجامِ فرائضِ منصبی گاہے کوتاہی نکرد۔[1]

حضرت سعد وقاص در کوفہ برائے خود خانہ تعمیر کردہ بود کہ پیش خانہ یعنی قابوچی خانہ ہم داشت۔ حضرت عمرؓ را برین حال آگہی دست داد۔ گمان برد کہ دربانِ خانۂ مذکور اہل حاجت و دادخواہان را سدِّ راہِ عرض بودہ باشد۔ و محمد ابن مسلمہ را فرمود کہ در کوفہ رفتہ قابوچی خانۂ سعد را آتش زند۔ فرمانِ مبارک بطریق اکمل و اتم تعمیل شد و سعدِ وقاص بحالتِ سکوت این نظارہ را بچشمِ خود مشاہدہ میکرد۔ اگرچہ این چنین کارہا بظاہر قابل اعتراض است زیرا تعرض بطرزِ معاشرت و افعال شخصی مامورین منافی اصول آزادی است۔ لاکن حقیقت این است کہ غرضِ حضرت عمرؓ محض این بود کہ در جمیع مملکت روح مساوات و جمہوریت دمیدہ شود۔ و برائے حصولِ این مدعا غیر ازین چارہ نبود کہ خلیفۃ المومنین بذاتِ خود و ارکانِ سلطنت ہم کہ بمنزلہ دست و بازوئے خلیفہ مے باشند۔ از برائے عوام اسوۂ حسنہ باشند عوام را اختیار است کہ ہرچہ خواہند بکنند۔ چراکہ اثر افعال و اعمالِ عوام بذاتِ خودِ شان محدود مے ماند۔ لاکن ارکانِ سلطنت اگر در طرزِ

[1] کتاب الخراج صفحہ ۶۶۔ ۱۲ منہ

معاشرت ممتاز باشند - لاریب عوام رعایا را اگمان بجفارت خویشان پیدا شدہ بمرور زمان ہمگی خصوصیات سلطنت شخصی بظہور مے آید - طورے کہ یک شخص واحد بمنزلۂ آقا تصوّر شود و دیگران بلا استثنا بمنزلۂ غلامان پنداشتہ شوند - بہ علاوہ شخصیکہ از فطرت عرب باخبر باشد بہ آسانی باور مے تواند کرد - کہ این گونہ طریق عمل ابدًا از حکمت خالی نبود - مساوات و عدم ترجیح کہ فی زماننا باصطلاح سوشیلزم تعبیر مے شود خاصۂ طبعی عرب بودہ - و ہر سلطنتے کہ بر این اصول در عرب اساس مے یافت لاریب نسبت بدیگر اقسام سلطنت بیشتر کامیاب مے شد - و از ہمین سبب اینگونہ احکام درباب مساوات وغیرہ اکثر بداخلِ عرب محدود بود - والّا امیر معاویہ در ملکِ شام بہ بسیار سازو سامان اوقاتِ خود را بسر برد - و حضرت عمر رض گاہے باو تعرّض نفرمود - چون بتقریب سفر شام حضرت عمر رض جاہ و جلالِ امیر معاویہ را مشاہدہ نمود ہمینقدر فرمود اکسروا نیتہٗ یعنی این جاہ و جلالِ نوشیروانی چہ معنے دارد ؟ امیر معاویہ عرض کرد کہ درین جا اکثر با اہلِ روم معاملہ مے افتد و اگر طرزِ معاشرت این گونہ نباشد رعبِ سلطنت اسلام در دلِ ایشان جائے گیر نمے شود - چون این عذر بسمعِ مبارک حضرت فاروق رض رسید سکوت فرمود - حضرت عمر رض برائے حصولِ این مدّعا کہ مامورین اسلام درادائے

وظائفِ منصبی خود از جادۂ دیانت و انصاف تجاوز نکنند مشاہرہ زیاد مقرر فرمودہ بود۔ دولِ اروپا بعد از تجربہ بسیار این اصول را دستور العمل خود ساختہ اند و سلطنتہائے ایشیائی کہ چندان عاقبت اندیش نیستند دیرتہا غبنِ مالِ سرکار و رشوت ستانی خاصۂ مامورین شدہ است۔ ہر چند در آن زمان اسبابِ تعیّش خیلے ارزان بود لاکن با این ہمہ حضرت فاروق رض از راہِ دور بینی برائے عمالؑ منصبداران علیٰ قدر مراتبہم مشاہرہ ہائے معقول مقرر فرمود۔ چنانچہ مشاہرۂ صوبہ داران تا پنج ہزار سالانہ میرسید و قسمتے کہ از مالِ غنیمت بایشان میرسید علاوہ از تنخواہ بود۔ چنانچہ تنخواہِ امیر معاویہ یکہزار دینار ماہوارلہ یعنی پنج ہزار کلدار بود۔ (معادل یکصد ہشتاد ہزار افغانی سالانہ)

در جدولِ ذیل فہرستِ اجمالی عمالِ حضرت فاروق اعظم رض درج است۔ بر ناظرین کتاب ہویدا خواہد شد کہ حضرت فاروق رض در ماشین حکومت چہ قسم پرزہ ہا را بہ استعمال آوردہ و بچہ ترتیبِ خوب ہر یک را مرتب نمودہ:۔

لہ استیعاب قاضی ابن عبدالبر و ازالۃ الخفا جلد دوم صفحہ ۷ - ۱۲ منہ

فہرستِ مامورینِ فاروقی

اسم مامور	مقام ماموریت	عہدہ	کیفیت (ملاحظات) مامور
ابو عبیدہ	شام	والی	از صحابۂ کرام و در عشرۂ مبشّرہ داخل بودہ۔
یزید ابن ابی سفیان	؍؍	؍؍	در کل خاندانِ بنو امیّہ شخصے از آن قابلتر نبودہ۔
امیر معاویہؓ	؍؍	؍؍	در تدبیر و سیاست ملک شہرت عام دارد
عمرو ابن العاص	مصر	؍؍	فاتح مصر است۔
سعد ابن ابی وقاص	کوفہ	؍؍	خال جناب رسول اللہ صلعم بودہ۔
عتبہ ابن غزوان	بصرہ	؍؍	از مہاجرین است و بصرہ را آباد کردہ۔
ابو موسےٰ اشعری	؍؍	؍؍	از صحابۂ جلیل القدر و مشہور است۔
عتاب ابن اسید	مکۂ معظمہ	؍؍	خود جناب رسالت مآب صلعم اورا عامل مکہ مقرر فرمودہ بود
نافع ابن عبد الحارث	؍؍	؍؍	از فضلائے صحابہ است۔
خالد ابن العاص	؍؍	؍؍	برادر زادۂ ابوجہل و از اشخاص معتبر است۔
عثمان ابن ابی العاص	طائف	؍؍	بعد از وفات جناب رسالت مآب صلعم در حادثۂ ارتداد ہمین شخص تدارک اہل طائف نمودہ۔
یعلےٰ ابن امیّہ	یمن	؍؍	از صحابہ بودہ و در کرم شہرت عام دارد۔
علاء ابن الحضرمی	؍؍	؍؍	شخصے صاحب اقتدار و اثر بود و رسول اللہ صلعم اورا عامل یمن مقرر فرمودہ۔
نعمان	مدائن	صاحب الخراج	(مدیر مالیہ)

اسمِ مامور	مقامِ ماموریت	عہدہ	کیفیت (ملاحظات) مامور۔
عثمان ابن الحنیف	اضلاعِ فرات	سرکردہ صیغۂ جمع و بست	در حساب و کتاب و پیمائش و مساحت اراضی مہارتِ تامے داشتہ۔
عیاض ابن غنم	جزیرہ	والی	فاتح جزیرہ بود۔
عمر ابن سعد	حمص	"	حضرت عمرؓ او را خیلے بنظرِ اعتبار و عزت میدید
حذیفہ ابن الیمان	مدائن	"	از صحابۂ نامور و راز دارِ جنابِ رسول اللہ صلعم بودہ
خالد ابن حرث وہمانی	اصفہان	افسر خزانہ	×
سمرہ ابن جندب	سوق الاہواز		از اکابر صحابہ بودہ۔
نعمان ابن عدی	بیسان		از صحابہ اول ہمین شخص مالِ وراثت یافتہ بود۔
عرفجہ ابن ہرثمہ	موصل	مہتمم صیغۂ جمع و بست مالیہ	در موصل ہمین شخص قشونِ حربی را ترتیب دادہ۔

صیغۂ محاصل۔

خراج

رقی خراج را
رعرب حضرت
مررضا ایجاد
نمود

نظم و نسق خراج در تاریخ تمدنِ عرب اختراعے جدید بودہ۔ اگرچہ قبل از ظہورِ اسلام بعض خاندانہائے عرب کہ مالکِ تاج و تخت بودند جمیع ادارۂ سلطنت را تاسیس دادہ اند۔ لاکن در باب محاصل ہیچ انتظامے بوجود نیامدہ بود۔ در آغازِ اسلام ہمینقدر

بوقوع آمد کہ بعد از فتح خیبر، یہود درخواست نمودند کہ ما مردم در کاروبار زراعت مہارتِ کامل داریم و بنابران امید داریم کہ اراضیٔ خیبر در تصرفِ ما گزاشتہ شود۔ جناب رسول اللہ صلعم درخواستِ شان را بمعرضِ قبول آوردہ مالیۂ جنس بر ایشان مقرر فرمود۔ بر علاوہ در مقاماتے کہ باشندگانِ آنجا بحلقۂ اسلام داخل شدند بر اراضیٔ زرعی عُشر مقرر شد کہ یک قسم زکوٰۃ بود۔ در عہد حضرت ابوبکر رض بعض قسمتہای عراق در تصرفِ اسلام درآمد لاکن در بابِ خراج انتظامے نشد بلکہ بطریقِ سرسری یک رقم خاص مقرر گردید۔

چون حضرت فاروق رض را از مہماتِ جنگ فی الجملہ اطمینانے دست داد یعنی در سنہ ۱۶ھ از یک طرف بر عراق تصرفِ کامل حاصل شد۔ و از طرفِ دیگر بسبب فتح یرموک بازوئے قوّتِ رومیان درہم شکست۔ جناب ممدوح بنظم و نسقِ ملک توجہ مبذول فرمود امّا شکالے درین باب سدِّ راہ شد۔ چہ امرائے فوجِ اسلام بہ اصرار گفتند کہ قلمروِ مفتوحہ ہمہ بہ صلۂ خدماتِ جنگ ما را در جاگیر عطا شود۔ و باشندگانِ آن غلام ما شوند۔ بعد از فتح عراق حضرت فاروق اعظم رض سعد وقاص را حکم نفوس شماری داد۔ و سعد بر طبقِ این فرمان جدولہائے نفوس شماری را مرتب نمودہ بدربارِ خلافت فرستاد۔ و چون تعداد جمیع باشندگان ملک را با فوج

موازنہ نمودند معلوم شد کہ فی نفر سپاہی در حصۂ ۳ نفر رعایا
مے آید حضرتِ فاروق عزمِ مصمّم فرمود کہ اراضیِ ملک در
قبضۂ باشندگانِ ملک بماند۔ و ایشان را بہر قسم آزادی دادہ
شود[۱]۔ و بعضے از اکابر صحابہ مانند عبدالرحمٰن ابن عوف وغیرہ با اہلِ
فوج ہمزبان بودند و حضرت بلال بحدّے اصرار نمود کہ حضرت فاروق
اعظم رضؓ ملول شدہ فرمود۔ اَللّٰھُمَّ اَکْفِنِیْ بِلَالًا یعنے اے
خدا مرا از بلال نجات بدہ۔ استدلال حضرت فاروق رضؓ این بود
کہ اگر ممالکِ مقبوضہ بر افواج تقسیم شود۔ آیندہ مصارفِ تہیّۂ
جنگ و حفاظت ثغور از حملات خارجیّہ و قوام امن و امان از
کجا مے شود۔ عبدالرحمٰن ابن عوف گفت ہمان اشخاص کہ بزور
شمشیر فتح ممالک کردہ اند استحقاقِ تصرّف دارند و نسل ہائے
آیندہ را ممالکِ مفتوحہ چگونہ بے مشقت برسد۔ و چون حکومتِ
حضرت عمر رضؓ بیشتر بہ جمہوری مانا بود و ہر قضیّہ بر کثرتِ رائے اہلِ
اسلام فیصلہ مے شد حضرت فاروق رضؓ اجلاس عام از اہلِ اسلام
منعقد فرمود و از قدمائے مہاجرین و انصار پنج نفر سرکردگانِ قبیلۂ
اوس و پنج نفر سرکردگان قبیلۂ خزرج بحیثیّتِ وکلائے قبائل
در آن شریک شدند[۲]۔ حضرت علی رضؓ و حضرت عثمانؓ و طلحہ با رائے
حضرت عمر رضؓ اتفاق نمودند۔ و باوجود این فیصلہ قطعی نشد۔ چند روز

[۱] طبری صفحہ ۲۴۶۷ و فتوح البلدان صفحہ ۲۶۶ و کتاب الخراج صفحہ ۲۱ – ۱۲ منہ

[۲] کتاب الخراج صفحہ ۱۴ – منہ

متواتر سلسلۂ بحث جاری بوده و آخر حضرت عمرؓ را این آیۂ
کریمہ بیاد آمد کہ در فیصلۂ این بحث نصّ قطعی بوده :- لِلْفُقَرَآءِ
الَّذِیْنَ اُخْرِجُوْا مِنْ دِیَارِهِمْ وَاَمْوَالِهِمْ الخ - حضرت فاروقؓ
اعظم باخرِ این آیہ وَالَّذِیْنَ جَآءُوْا مِنْ بَعْدِهِمْ - استدلال گرفت
کہ در فتوحات نسل ہائے آیندہ ہم استحقاق دارند - واگر ممالک
مفتوحہ بر فاتحین تقسیم شود از برائے نسلہائے آیندہ چیزے
باقی نخواہد ماند - پس بجائے خود ایستاده نطقے موثر فرمود - و در
استدلالِ خود این آیہ را قرأت کرد -

استدلالِ حضرت عمرؓ

حضّار ہمہ بیک زبان گفتند کہ لاریب رائے خلیفۂ وقت
مقرون بصواب است و بر بنائے این استدلال اصول مبنی
شد کہ ممالکِ مفتوحہ ملکِ فوج تصوّر نمے شود بلکہ ملکِ حکومت
قرار داده مے شود - و نسلہائے آیندہ از مفادِ آن محروم نمیگردند
بعد از بنائے این اصول حضرت فاروقؓ عنانِ توجہ بصوب
جمع و بستِ ممالکِ مفتوحہ منعطف فرمود - و چون عراق بحدودِ عرب
ملحق بود و بسبب سکونتِ اکثرے از قبائلِ عرب در آن یکے از
صوبجاتِ عرب تصوّر مے شد - سلسلۂ جمع و بست از عراق آغاز
نمود - ملحوظ حضرت عمرؓ مدام این اصول بود کہ چون سر رشتۂ
انتظامِ کدام ملک میفرمود از رسومِ قدیمۂ آن اطلاع حاصل میکرد
و اکثر انتظاماتِ قدیم را بعد از اصلاح جزوی بحال میداشت -

جمع و بست عراق -

طریقِ مالگذاریِ عراق این بوده که برهر قسم مزروعه یک مالیهٔ خاص
مقرر بود و آنرا اہلِ زراعت به ۳ قسط ادا میکردند۔ این طریقِ
مالگذاری را نخستین قباد مقرر کرد و نوشیروان به حدِّ تکمیل رسانید
و تا عہدِ نوشیروان در تعیینِ مالیه مدام این اصول را مد نظر میداشتند
که مالیه از نیمهٔ حاصل بیشتر نباشد۔ خسرو پرویز بر آن افزوده و در
عہدِ یزدگرد تغیرّاتِ دیگرے هم بوقوع آمده۔ حضرتِ عمرؓ برائے
مزید تحقیقات بمساحتِ اراضی امر فرمود۔ و در سرانجام این خدمت
بر علاوهٔ دیانت اطلاع و مہارت در فنِّ مساحت هم شرط بود۔
و تا آن زمان هیچ فنونے در عرب رواج نداشته۔ و بنابران
فی الجمله اشکالے سدِّ راه شده و بالآخر دو نفر از اکابر صحابه یعنی عثمان
ابن حنیف و حذیفه ابن الیمان را منتخب فرمود۔ چه بسبب سکونت
در عراق مہارتے کامل در فنِّ مساحت پیدا کرده بودند۔ قاضی ابویوسف
در کتاب الخراج مے آورد که مساحان چندان به تحقیق و صحت
پیمائش نمودند که گویا کدام رختِ گران بہائے را پیمائش کرده
باشند۔ پیمانهٔ پیمائش بدستِ مبارکِ خلیفه تیار شده۔ و چند
ماهِ متواتر بکمال اہتمام و سرگرمی کارِ مساحت جاری ماند۔ کل رقبهٔ
ملک ۳۷۵ میل طول و ۳۲۰ میل عرض یعنی ۳۰۰۰۰ میل مکسّر
برآمد۔ و علاوه از کوهستان و دشت و انهار رقبهٔ قابلِ زراعت
۳ کرور و شصت لک جریب قرار داده شد۔ و حسب الامر خلیفه

افسران صیغهٔ جمع بست و کارگذاران مالیه)

کل رقبهٔ عراق

املاکِ خاندانِ شاہی و اوقافِ آتشکدہ ہا و املاکِ اشخاصیکہ لاوارث یا فرار یا باغی بودند۔ ونیز اراضی کہ از برائے تیاریِ شوارع و مصارف چاپار مخصوص بودہ و اراضی دریابرآمدگی و مرغزار ہا حسب الامر خلیفہ ہمہ در ذیل خالصہ قرار یافت۔ فاروق اعظم رض این قسم املاک را کہ حاصلاتش تا ہفتاد لک سالانہ میرسید از برائے رفاہِ عام مخصوص فرمود۔ و چون شخصے را در جلدوی خدمتِ اسلام مستحق جاگیر میدید چیزے از خالصہ باو عطاے فرمود و لے اراضیِ مذکور ابداً از خراج یا عشر مستثنے نبود۔ باقی کل اراضی را در ملکِ قابضان قدیم او باقی گذاشتہ مالیہ حسب شرح ذیل[1] بستہ شد۔

شرح مالیہ

جنسِ غلّہ	فی جریب	مالیہ سالانہ
گندم	〃	۲ درہم
جو	〃	۱ درہم
نیشکر	〃	۶ درہم
پنبہ	〃	۵ درہم
انگور	〃	۱۰ درہم
نخلستان	〃	۱۰ درہم
کنجد	〃	۸ درہم
بقولات	〃	۳ درہم

[1] کتاب الاوائل ذکر اول من غیر سنۃ ساسان و ذکر اول من وضع الخراج ۱۲ منہ

خراجِ عراق

در بعض مقامات نظر بہ قابلیّت اراضی در شرحِ فوق چیزے تفاوت بوقوع مے آمد مثلاً در گندم فی جریب ۴ درہم و در جو فی جریب ۲ درہم مقرر شدبا ین طریق جمیع خراج عراق ۸ کرور و شصت لک درہم قرار دادہ شد - از آنجا کہ جوہر قابلیّتِ مہتمان صیغۂ پیمائش متفاوت بود - در تشخیصِ مالیہ ہم تفاوت ماند باز ہم چیزیکہ بعد از وضعِ مالیہ برائے مالکانِ اراضی ماند از جمع مقررہ خیلے زیادہ بود - حضرت عمر رض مراعاۃ رعایائے ذمی را بحدّے داشت کہ ہر دو مہتمانِ مساحت را بحضور خواستہ استفسار مے فرمود - مباد ا در تشخیص جمع تشدّد کردہ باشید؟ عثمان بجواب عرض کرد کہ نہ خیر بلکہ ہمین قدر دیگر ہم گنجائش دارد[1] -

زمینداران و تعلقداران قدیم

زمینداران و تعلقداران قدیم کہ در اصطلاح ایران بہ مرزبان و دہقان شہرت داشتند منصب ہمہ را حضرت عمر رض ہمچنان بدستورِ سابق برحال و حقوق و اختیاراتِ شان را ثابت داشت

ترقی پیداوارِ ملک

در جمع بست اراضی آن قدر اہتمام و احتیاط فرمود کہ اگرچہ شرح مالیہ نسبت بہ شرحِ نوشیروانی زیادہ بود و لے اراضی لامزروع بکثرت آباد شد و دفعۃً در پیداوار و زراعت ترقی روز افزون پدید آمد چنانچہ در سالِ دوم بعد از جمع بست مقدار خراج از ہشت کرور تا بدہ کرور و بست ہزار درہم رسید[2] - ازان بعد ہر سالہ

---

[1] کتاب الخراج صفحہ ۲۱ - [2] تاریخ یعقوبی صفحہ ۱۷۴ - منہ

ترقی معتد بہ بظہور مے آمد - و با این ہمہ حضرت فاروق رض بحدّے محتاط بود کہ ہر سال وقتیکہ خراج عراق مے آمد دہ نفر ثقہ و معتمد را از کوفہ و دہ نفر را از بصرہ خواستہ بچہار بار سوگند شرعی میداد و مے پرسید کہ در ایصالِ مالیہ برہیچکس از رعایائے اہلِ اسلام و اہلِ ذمّہ از حدِّ انصاف تجاوز نشدہ باشد[۱]؟

مقدار مالیہ کہ در عہد حضرت عمر رض وصول شد - بعد از آن گاہے وصول نشد -

طرفہ تر آنکہ مالیۂ مقررہ در عہدِ فاروق رض خیلے اندک و جزوی بود و برعکس عائداتش خیلے افزون مے شد و در عہد سلاطینِ مابعد ابداً آن درجہ عائدات بالغ نہ گشتہ -

حضرت عمر ابن عبد العزیز اکثر مے گفت کہ حجّاج را نہ لیاقتِ دین بودہ و نہ کفایتِ دنیا - در عہدِ حضرتِ فاروق رض مالیۂ عراق بہ دہ کرور و بیست و ہشت لک درہم بالغ گشتہ و در عہدِ زیاد دہ کرور پانزدہ لک - و حجّاج با ہمہ جور و ستم فقط دو کرور و ہشت لک درہم وصول نمود - عہدِ حکومتِ خلیفہ مامون الرشید عباسی ہرچند کہ در عدل و انصاف شہرت دارد لاکن در آن عہد نیز خراجِ عراق از ۵ کرور و چہل و ہشت لک زائد نبود[۲] -

---

[۱] کتاب الخراج صفحہ ۶۵ - اصل عبارت کتاب عربی این ہست - انّ عمر الخطاب کان یجبی العراق کل سنة مائة الف الف اوقیة ثم یخرج الیه عشرة من اهل الکوفة وعشرة من اهل البصرة یشهدون اربع شهادات بالله انه من طیب ما فیه ظلم مسلم ولا معاهد ۱۲ [۲] معجم البلدان - ذکر سواد منہ ۱۲

دفتر خراج در زبانہائے پارسی و رومی

تا بحدّے کہ از مطالعۂ تواریخ اسلام معلوم مے شود۔ حضرت عمرؓ بدون از عراق دیگر صوبہ ہائے ممالکِ مفتوحہ را امر بہ پیمایشِ اراضی نفرمود بلکہ صیغۂ جمع بست و دفترِ مالگذاریِ قدیم را بحال گذاشت بلکہ السنۂ مروجۂ دفاتر را ہم تغیر نفرمود مثلاً قبل از فتحِ اسلام دفاترِ ایران و عراق در زبانِ فارسی و دفاترِ شام در زبانِ رومی و دفاترِ مصر در زبانِ قبطی بودہ و در عہدِ مبارکِ حضرت عمرؓ ہم ہمان زبانہا باقی ماند۔ و در دفاترِ صیغۂ خراج کسانے کہ از مردمِ پارسی و یونانی و قبطی مامور بودند بدستورِ سابق بحال ماندند۔

قواعدِ مالگذاریِ مصر در عہدِ فرعون

در ملکِ مصر جمع بست مالیہ کہ در عہدِ فرعون مقرر شدہ بود تا لوبیز (بطالمہ) ہم ہمان را قائم داشت۔ و در عہدِ حکومتِ رومائے کبیر ہمان طریق جاری ماند۔ فرعون تمام اراضیِ ملک را پیمائش نمودہ و در تشخیصِ جمع و طریقِ ادائے مالیہ اصول ذیل را قرار دادہ بود:۔

(۱) خراج بدو طریق یعنے نقد و جنس وصول شود۔

(۲) بلحاظِ حاصلاتِ چند سالِ متواتر اوسطِ حاصلات سنجیدہ و بقرارِ ہمان اوسط جمع تشخیص شود۔

(۳) میعادِ بند و بست چہار سال باشد۔

---

[1] پروفیسر یعنے درس *Van Berchem* کتابے در زبانِ فرانسوی درباب قانون مالگذاریِ اہل اسلام نوشتہ۔ این حالات را ہمین از کتاب مذکور اقتباس نمودہ ام۔ در صفحات آیندہ کتاب نیز بکتابِ موصوف حوالہ دادہ خواہد شد۔ کتاب باین نام موسوم است *La propriété territorial et l'impôt foncier sous les premiers califes*

اضافۂ اہلِ روم در قواعدِ مالگذاری -

اہلِ روم در عہدِ حکومتِ خود قواعد فرعونی را بحال داشتند لاکن این قدر اضافہ نمودند کہ ہر سال برعلاوہ از خراجِ مقررہ مقدارے کثیر از غلّہ مصر بدار السلطنت قسطنطنیہ حمل و نقل میکردند و نیز از برائے آذوقۂ فوج در ہر ولایت ملک غلّہ از مصر مے بردند - و در جمع خراج محسوب نمے شد -

حضرت عمر رض طریقۂ قدیم را اصلاح فرمود -

حضرت عمر رض ہر دو قاعدۂ جابرانہ را لغو نمود - مورخین اروپا میگویند کہ در عہدِ حضرت عمر رض نیز این قاعدہ معمول بودہ چنانچہ در ایامِ قحطِ عرب قرار قاعدۂ قدیم غلّہ از مصر بمدینہ منوّرہ فرستادند و لے قولِ ایشان سراپا غلط و فقط دلیل است بر قیاس بازیِ ایشان شک نیست کہ در عام القحط غلّہ از مصر آوردند و بعد تا سالہائے دراز این قاعدہ جاری ماند لیکن این غلّہ بعوضِ خراج بودنہ علاوہ ازان چنانچہ علامہ بلاذری در فتوح البلدان بعبارتِ واضح تصریح نمودہ[1] کہ برہانِ قاطع است از برائے ثبوتِ این دعوے کہ چون طریقِ ادائے مالگذاری محض صورتِ نقد اختیار کرد جنسِ غلّہ کہ از مصر بہ حرمین شریفین فرستادہ مے شد از اہالیِ مصر خریداری مے شد - چنانچہ در بابِ عہد حکومتِ امیر معاویہ علامہ مقریزی بتصریح بیان کردہ است[2] - حضرت فاروق در ہر صوبۂ ملک از برائے ماکولاتِ فوج سر رشتۂ انبار خانہا و گدام ہائے غلّہ ہم تاسیس نمود و این علم

---

[1] فتوح البلدان صفحہ ۲۱۶ - [2] مقریزی جلد اول صفحہ ۷۹ - منہ

نیز از وجہ خراج خریداری مے شد۔

حضرت عمرؓ در طریق ایصال مالیہ نیز خیلے لین ولطف اختیار کرد۔ وبنابران قواعد قدیم مملکتِ مصر وشام را فی الجملہ ترمیم فرمود۔ مصر ملکے ست کہ مدارِ پیداوارش اکثر بر طغیانیٔ دریائے نیل است۔ وچون مدارجِ طغیانیٔ نیل نہایت تفاوت دارد۔ ممکن نیست کہ مقدارِ حاصلات تخمین شود۔ واگر حاصل چند سال متواتر را بحسابِ اوسط بسنجند ہم مفید نمے شود۔ چہ کشتمندان جاہل نمے توانند مصارفِ خود را طورے تقسیم کنند کہ در خشک سالی بلحاظِ حسابِ اوسط اوقات بسر برند۔

بہر حال در عہدِ مبارکِ حضرت عمرؓ طریقِ ایصالِ مالگذاریِ مصر بدین قرار بود کہ چون وقتِ ادائے اقساطِ مالیہ میرسید از کل پرگنہ جات رؤساء وزمینداران وعمال حسب الحکم بدربارِ خلافت حاضر مے آمدند وبلحاظِ حالاتِ فصلِ موجودہ تخمینِ خراج را بحضور عرضہ میکردند۔ وبعد ازان تخمینِ خراجِ ہر ضلع وپرگنہ جداگانہ مرتب مے شد۔ ودر انجام دادنِ این خدمت زمینداران وتحصیلداران بومی نیز شریک بودند ورقمِ تخمینی حسبِ مشورۂ ایشان بر جمیع دیہاتِ پرگنہ بقدرِ حصۂ رسدی متعین مے شد۔ ونخستین از پیداوارِ ملک مصارفِ کلیساہا وحمام ہا واخراجاتِ مہمانیِ اہلِ اسلام وضع مے گردید واز بقیہ حاصل مالیہ مشخص تحصیل مے شد۔

جزوے از جملۂ رقمِ مشخصہ از اہلِ حرفتِ ہر قریہ وودہ وصول کردہ
مے شد[1]۔

اگرچہ طریقِ مذکور برائے کارپردازانِ صیغۂ مال خیلے موجبِ زحمت
بود و ہر سال سررشتۂ درستے و رزجمع بست مالیہ مجدّدًا بکار بود
لاکن بلحاظِ حالاتِ مصر مقتضائے انصاف ہمین است۔ و در
مصر ہمین قاعدہ باتغیرے جزوی از مدتِ مدیدے معمول ہم بود۔
مقدارِ مالیہ فی جریب ا دینار و ۳ عروب غلّہ مقرر گردید و معاہدہ
بدین مضمون تحریر یافت کہ ابدًا ازین مقدار اضافہ نشود۔

کل خراج مصر

باا ین ہمہ عدل و انصاف مقدارِ خراجیکہ در مصر بعہد حضرت
عمر رض عائد مے شد یک کرور و بست لک دینار بودہ کہ تقریبًا مساوی
۵ کرور و شش لک روپیہ کلدار مے شود۔ بقولِ علامہ مقریزی این مبلغ
محض از جزیہ و اصلِ خراج علاوہ برین بود۔ قولِ ابوحازم کہ ابوحوقل
بغدادی در جغرافیۂ خود از آن نقل می کند۔ نیز بہ بیانِ علامۂ موصوف
مطابقت دارد و لے بہ رائے من بیانِ ہردو مقرون بصحت
نیست۔ خود علامہ مقریزی در کتابِ خود مے آورد کہ عمرو ابن العاص
در سالِ اول یک کرور دینار تحصیل کرد۔ و حضرت فاروق رض ازو
باز خواست فرمودہ از بہرِ آنکہ سالِ گذشتہ مقوقس بیست کرور وصول

---

[1] علامہ مقریزی تفصیلِ این واقعہ را نقل کردہ ست۔ مطالعہ کنید کتابِ مذکور صفحہ ۷۷۔ و جغرافیہ
علامہ بشاری ہم تصدیقِ این بیان مے شود۔ مطالعہ کنید صفحہ ۲۱۲ جغرافیہ مذکور ۱۲ منہ

کردہ بود۔ و مسلّم است کہ در عہدِ مقوقس دستورِ جزیہ نبودہ۔ و اگر رقم موصولہ یعنی مبلغے کہ عمرو ابن العاص تحصیل نمودہ از جزیہ مے بود مقابلۂ آن با تحصیل کردگی مقوقس محض بے معنی مے بود۔ بر علاوہ جمیع مورخینِ اسلام و خود مقریزی ہرگاہ بحیثیت خراج عہدِ اسلام را با عہودِ سابقہ موازنہ کردہ اند ہمین مبلغ را بیان نمودہ اند۔ بہر حال مقدارِ خراج بحدّے کہ در عہدِ حضرت عمر رض رسیدہ در ہیچ عہد بعد از ان نرسید۔

خراج مصر در عہد بنو امیہ و عباسیہ

در عہدِ بنو امیہ و بنو العباس ابداً از سی لک علاوہ نشد۔ در عہدِ ہشام ابن عبد الملک کہ اراضیِ مصر بہ اہتمام تمام مساحت شد و رقبۂ اراضیِ زرعی ۳ کرور فدان قرار یافت۔ مالیۂ ملک از سی لک تا بہ چہل لک درہم سالانہ رسید۔ در عہدِ حضرت عثمان رض عبد اللہ ابن سعد نائب الحکومۂ مصر یک کرور و چہل لک دینار تحصیل کرد۔ حضرت عثمان رض از راہِ فخر عمرو ابن العاص را خطاب فرمودہ گفت کہ امسال شتر مادہ شیر بسیار دادہ است۔ عمرو آزادانہ جواب داد بلے صحیح است لاکن شتر کرہ گرسنہ ماند[1]۔ ہر چند عہدِ امیر معاویہ بہر گونہ ترقیاتِ اقتصادی شہرتِ عامہ دارد لاکن در عہدِ او نیز خراجِ مصر از نود لک دینار زائد نگشت[2]۔ در عہدِ خلفائے فاطمیین با آنکہ نائب الحکومۂ خلیفہ المعز لدین اللہ مقدارِ مالیہ را دو چند کرد۔ باز ہم بیشتر از سی و دو لک

---

[1] مقریزی جلد اول صفحہ ۹۸ - [2] معجم البلدان - ذکر مصر ۱۲ منہ

دینار وصول نشد[۱]۔

شام

در ملکِ شام تا عہدِ اسلام در بابِ مالیہ قانون مخصوصی جاری بودہ و آنرا یکے از شاہانِ یونان در جمیع ممالکِ مفتوحۂ خود اجرا داشتہ و این بادشاہ بلحاظِ اختلافِ پیداوار مدارجِ مختلفہ بر اراضی قرار دادہ بود۔ و بر ہر قسم اراضی مالیۂ جداگانہ مقرر کردہ بود۔ کتابِ قوانین مذکور در بدوِ قرنِ ششم عیسوی از زبانِ یونانی بہ شامی ترجمہ شد و تا عہدِ فتوحاتِ اسلام ہمان قوانین در ممالکِ شام وغیرہ جاری بود[۲]۔ از قرائن و قیاسات معلوم مے شود کہ حضرت عمرؓ مانند مصر در شام ہم بقوانینِ قدیمہ ملک تعرض نفرمود۔ و کل مقدارِ خراجِ شام کہ در عہدِ مبارک جناب ممدوح تحصیل مے شد یک کرور و چہل لک دینار یعنی مبلغ پنج کرور و ہشتاد لک روپیہ کلدار بود۔

سوائے عراق و مصر و شام حالاتِ تشخیصِ خراج و جمع بست در بابِ دیگر ممالکِ مفتوحہ مثل فارس و کرمان و آرمینیہ وغیرہ چندان معلوم نیست۔ در ذیل حالاتِ ممالکِ مذکورہ مورخینِ اسلام ہمین قدر آوردہ اند۔ کہ بر باشندگانِ ممالک جزیہ و بر اراضی خراج مقرر شد۔ و در بعض مقامات بشرطِ مبلغ معینی معاہدۂ صلح تحریر یافتہ۔ و تفصیلاتِ امورِ دیگر را ذکر نہ کردہ اند۔ و چون نتیجۂ مہمے ازین گونہ تفصیلاتِ جزئی مرتب نمے شود۔ تاہم در بیانِ این

---

[۱] ابن حوقل۔ ذکر مصر۔ ۱۲ [۲] کتاب پروفیسر در باب قانونِ مالگذاری اسلام ۱۲ منہ

اصلاحاتِ حضرت عمر رض قانونِ مالگذاری

واقعات خامہ فرسائی نمیکنیم۔

شخصیکہ بنظرِ تحقیق صورتِ حال را مشاہدہ کند در دلش این سوال پیدا خواہد شد کہ آیا حضرتِ فاروق رض در صیغۂ مالیہ چگونہ ایجادات و اصلاحات خاص نمود؟ تغیرِ عظیم کہ بعہدِ معدلت مہدِ حضرتِ عمر رض در صیغۂ مذکورہ بوقوع آمد و باعث بر بہبودی و مرفہ الحالیِ رعایا گردید این بود کہ قانونِ قدیم در بابِ زمینداری وملکیتِ اراضی را کہ محض جابرانہ بود بکلّی منسوخ فرمود۔ چون اہلِ روما بر شام و مصر قابض شدند جمیع اراضی را از باشندگانِ اصلی غصب نمودہ بمنصبدارانِ فوج و اراکینِ ملکی دادند۔ و بعضے از اراضی در ذیلِ جاگیرِ شاہی داخل شد۔ بعضے ہم برائے مصارف کلیساہا و معبدہائے نصارائے وقف گردید بہیچ صورت زمین ہم در تصرفِ باشندگانِ اصلی نماند ایشان از حقِ کشتمندی ہیچگونہ اختیارے بر اراضی خود نداشتند۔ و ہرگاہ مالک اراضی کدام قطعۂ زمین را بدیگرے منتقل مے نمود کشتمندِ آن زمین ہم منتقل میشد۔ در اواخرِ عہدِ حکومتِ روما بعضے اراضی بہ باشندگانِ اصلی ہم دادہ شد۔ ولے در آن صورت نیز کشتمندان بدون از اعانتِ زمیندارانِ روما بر حفاظتِ خود قادر نبودند و از اراضیِ خود بخوبی متمتع شدہ نمی توانستند و باین حیلہ زمیندارانِ رومی بر آن اراضی نیز متصرف مے شدند و باشندگانِ اصلی را غیر از کاشتکاری

ہیچگونہ استحقاق نے ماند و این طریقِ جابرانہ فقط مخصوص سلطنتِ روم نبودہ بلکہ بقرار بیاناتِ تاریخی در کلِ رُبع مسکون ہمین طریق مرعی بودہ و اکثر حصۂ اراضی بہ منصبدارانِ فوجی و ارکانِ دولت بطورِ جاگیر دادہ مے شد۔

چون حضرت عمرؓ بر ممالکِ مذکورہ متصرّف شد فوراً این قانون ظالمانہ را لغو فرمود۔ اکثرے از اہلِ روما بعد از آنکہ اہلِ اسلام ملک مصر را فتح نمودند ترکِ وطن گفتند۔ وکسانے کہ باقی ماندند از تصرّفِ ایشان اراضی برآمد۔ حضرت عمرؓ کل اراضی را کہ جاگیرِ شاہی یا بتصرفِ منصبدارانِ نظامی بود بباشندگانِ ملک سپرد و گذشتہ ازین کہ بمنصبدارانِ ملکی یا سرعسکرانِ نظامی عطا شود قاعدہ مقرّر فرمود کہ اہلِ اسلام بہیچ حال بر اراضی مذکور قابض شدہ نمی توانند این قاعدہ مدتِ مدیدے جاری ماند۔ چون لیث ابن سعد در مصر چند قطعہ اراضی خرید بعضے از اکابر پیشوایانِ دین مثلِ امام مالک و نافع ابن یزید و ابن لہیعہ بروے اعتراضِ شدید کردند[1]۔ حضرت عمرؓ برہمین اکتفا نہ کرد بلکہ عرب را کہ در ممالکِ مفتوحہ آباد شدند از زراعت منع فرمود و احکام والا بنام جمیع سرعسکران فرستاد مشعر براینکہ برائے جمیع مردم وظائف مقرر شدہ و بنابران ہیچکس مجاز زراعت نخواہد بود و در نفاذِ این حکم بجدّے تاکید کرد کہ شخصے

---

[1] مقریزی صفحہ ۲۹۵ - ۱۲ منہ

شریک عطفیٰ نام در ملکِ مصر سررشتۂ زراعت کرد۔ و حضرت عمرؓ اورا بہ حضور خواستہ مواخذۂ شدید کرد و فرمود کہ در پاداشِ این جرم سجدّے تنبیہ خواہم نمود کہ از برائے دیگران موجبِ عبرت باشد[1]۔

حضرتِ عمر فاروقؓ از یک طرف این گونہ قوانین را نافذ قرار دادہ آنچنان آئین دادگستری قائم نمود کہ نظیرش در عالم نبود۔ زیرا کہ ہیچ قوم فاتح درہیچگاہ با قوم مفتوحہ گاہے این گونہ مراعات مرعی نداشتند و از طرفِ دیگر زراعت و آبادی را بدرجۂ غایتِ ترقی رسانید زیرا کہ قبائل خانہ بدوش عرب رایارائے این نبود کہ با باشندگانِ قدیم کہ در فنّ زراعت مہارتِ کامل داشتند دعوائے مساوات بتوانند۔ و طرفہ تر اینکہ از این حسنِ تدبیر در وسعتِ فتوحات ترقی روز افزون شد۔ یکے از فضلائے فرانسہ میگوید۔ از مسلّمات است کہ در ترقیٔ فتوحاتِ اسلام معاملۂ خراج و مالگذاری را دخلِ بسیار است۔ از آنجا کہ در عہدِ سلطنت روما مالیۂ ملک خیلے سنگین بود و باشندگانِ ملک از جور و جفائے حکام بجان آمدہ بودند۔ این امر از برائے فتوحاتِ اسلام موجبِ ترقیٔ روز افزون گردید۔

چون اہلِ اسلام بر شام وغیرہ حملہ آور شدند مدافعہ محض از طرفِ دولت شد نہ از طرفِ اہالیِ ملک۔ در ہنگام حملۂ مصر کاشتکاران

---

[1] حسن المحاضرہ صفحہ ۹۳۔ منہ

قبطی بخلافِ اہلِ یونان اعانت از اسلام نمودند۔ و در دمشق و
حمص باشندگانِ نصاریٰ و یہود بمدافعۂ افواج ہرقل درہائے
شہرپناہ را مسدود و اہلِ اسلام را خطاب نمودہ بہ الفاظِ صریح
گفتند کہ بمقابلۂ حکومتِ رومیانِ بیرحم حکومتِ اسلام را زیادہ
ترپسند میکنیم۔

ناظرینِ کتاب ہٰذا این گمان را در دل راہ ندہند کہ حضرت عمرؓ
با اقوامِ غیر سالکِ مسالکِ انصاف بودہ و با قومِ خود یعنی اہلِ اسلام
حق تلفی فرمودہ۔ و ہمہ را از زراعت و فلاحت بکلی منع نمود حقیقت
این است کہ ہمچو طورِ عمل دلالت میکند بر اینکہ حضرت عمرؓ چہ
عاقبت اندیش بود زیرا کہ جوہرِ اصلیِ عرب یعنی دلیری و بہادری
و جفاکشی و ہمت و عزم تا وقتے قائم بود کہ با پیشۂ کاشتکاری
و زمینداری ابداً تعلقے نداشتند و روزے کہ بشغل فلاحت آغاز
نمودند ہمہ آن محاسن را خیرباد گفتند۔

در جمع و بست مالگذاری حضرت عمرؓ با رعایائے ذمی مشورہ میفرمود۔

درین باب حضرت فاروقؓ اصول دیگر کہ مبنی بر عین
انصاف بود اقامہ فرمود و آن اینکہ در معاملاتِ جمع و بست
و دیگر امور متعلقہ برعایائے ذمّی کہ عبارت از اہلِ فارس و اہلِ روم
باشند مدام با آنہا مشورہ میفرمود و معروضاتِ ایشان را ملحوظِ خاطر
میداشت۔ مثلاً چون خواست جمع و بستِ عراق نماید۔ عمّالِ
عراق را فرمان داد کہ دو نفر از رؤسائے عراق را ہمراہ ترجمانان

بحضور روانه کنند[1]- وچون کار مساحتِ اراضی شروع شده ده نفر از زمینداران نامی عراق را بحضور مبارک خواست و بیانی از ایشان گرفت[2]- وهمچنان در حینِ انتظامِ مصر بر نگاشت که با مقوقس که قبل از حکومتِ اسلام حاکمِ مصر بود در بابِ معاملۂ خراج مشوره بکنند- وچون ازین هم اطمینانِ کلّی دست نداد شخصے تجربه کار را که از قومِ قبطی بود بمدینہ منوّرہ طلب فرموده از و استنطاق نمود- واین طریقِ عمل طوریکه مقتضائے عین انصاف و داد گستری بود همچنان از برائے انتظامِ ملک خیلے مفید ثابت شد-

علاوه از امورِ فوق ضرورست لیشرح اصلاحاتِ دیگر هم بپردازیم که در آغازِ تذکرۂ جمع و بست به آنها اشارت نموده ایم-

ترقی زراعت

علاوه از انتظامِ جمع و بست حضرت عمر رض عنانِ توجه بصوبِ آبادیٔ زمین و ترقیِ زراعت هم منعطف فرموده بذریعۂ فرمانِ مبارک اعلان کرد که هر شخصیکه زمین بوره را آباد کند مالکِ همان زمین باشد- واگر شخصے ۳ سال از آبادیٔ زمین قاصر بماند زمین از تصرّفِ وے گرفته خواهد شد- باین حسن تدبیر اکثرے از اراضی بوره بظرف مدت اندکے آباد شد- و مردم رعیت را که در هجوم لشکرِ اسلام ترکِ وطن گفته بودند بذریعۂ اعلان عام همه را خواست که بوطنِ خود معاودت نموده بر اراضی خود متصرف شوند-

---

[1] مقریزی جلد اول صفحہ ۷۴ و ۷۵ [2] کتاب الخراج صفحہ ۶۵ — ۱۲ منہ

حضرت عمرؓ حفاظت و ترقی زراعت را بحدّے مرکوزِ خاطرِ عاطر داشت کہ روزے شخصے از اہالیِ شام بدربارِ خلافت شکایت آورد کہ در ملکِ شام یک قطعہ زمین مزروعہ داشتم۔ فوج اسلام ازان راہ گذشت و زراعتِ مرا بکلّی خراب کرد۔ چون این سخن بسمعِ مبارک رسید فوراً فرمان داد کہ از خزانۂ عامرۂ اسلام دہ ہزار درہم عوض باو بدہند[1]۔

محکمۂ آبپاشی

در تمام ممالکِ مقبوضہ احداثِ انہار کرد و یک ادارۂ خاص در بابِ تعمیرِ بند ہا و پل ہا و غدیر ہا و دہانہ ہائے آبپاشی و شعبہ ہائے انہار تاسیس فرمود۔ بقولِ علامہ مقریزی خاص در مصر عدۂ مزدورانِ ادارۂ آبپاشی کہ روزمرّہ برسرِ کار بودند بیک لک و بست ہزار نفر بومیہ میرسید۔ و این ہمگی مصارف از بیت المال ادا مے شد[2]۔

در اضلاعِ خوزستان و اہواز جزر ابن معاویہ بہ اجازۂ حضرت عمرؓ انہار بسیار احداث کرد و بسیارے از اراضیِ لامزروع آباد شد۔ و بہمین قسم صدہا انہار دیگر حفر شد چنانکہ از مطالعۂ تواریخ معلوم می شود۔

اراضی خراجی و عشری

زمین را باعتبار تصرف بر دو قسمت فرمود۔ خراجی و عشری کیفیت خراجی در صدر مذکور شد و عشری عبارت است از

---

[1] کتاب الخراج صفحہ ۶۸ – [2] مقریزی جلد اول صفحہ ۷۶ – ۱۲ منہ

زمینے کہ در قبضۂ اہل اسلام بود و اقسامش حسب ذیل ست:-

(۱) اراضیٔ عرب کہ قابض آن در او ائل اسلام مشرف بہ اسلام شد۔ مثلاً اراضیٔ مدینہ منوّرہ۔

(۲) اراضی کہ از تصرّف اہل ذمہ برآمدہ در تصرف اہل اسلام مے آمد۔ مثلاً اصلِ قابض مفرور یا باغی یا مستغنی می شد۔

(۳) اراضی لامزروع کہ در ملکِ ہیچکس نبود و اہل اسلام آنرا آباد کردند۔

ہر سہ قسم مذکور بذیل زکوٰۃ داخل و در بدلِ خراج براین اراضی زکوٰۃ مقرر فرمود۔ و مقدار زکوٰۃ عشرِ اصل پیداوار بود۔ و این مقدار را خود جناب رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم مقرر فرمودہ بود۔ و در عہدِ حضرت عمر رضؓ ہم بہمان طریق قائم ماند۔ مگر ہمین قدر اضافہ نمود کہ بعضے اراضیِ ایران وغیرہ ممالک کہ در قبضۂ اہل اسلام آمد اگر سیرابی آنہا از انہار و چاہ ہائے قدیم اہلِ ذمہ مے شد برآنہا خراج مقرر فرمود چنانچہ این قسم اراضی در تصرّف عبد اللہ ابن مسعود و جناب وغیرہ بود و از ایشان بجائے عشر خراج گرفتہ مے شد۔ و اگر اہل اسلام خود احداثِ نہر و چاہ نمودہ سررشتۂ آبپاشی میکردند برآنہا عشر بارعائت مقرر مے شد۔[1]

تخصیصِ عشر با اہل اسلام اگرچہ بظاہر یک گونہ ترجیح قومی و تجاوز از جادۂ انصاف گمان میرود لاکن حق این ست کہ بمقابلہ اہلِ ذمہ از اہل اسلام مبالغ زیادے واجب الوصول بود مانند

[1] کتاب الخراج صفحہ ۳۵ و ۳۷

زکوٰۃ مویشی ۔ زکوٰۃ اسپ ۔ زکوٰۃ زرنقد ۔ حالانکہ اہل ذمہ از جمیع
این جبایات مستثنے بودند ۔ بنا بر علیہ با اہل اسلام کہ اقل قلیل
اراضی در تصرف داشتند ۔ این گونہ مراعاۃ عین مقتضائے
انصاف بود ۔ بر علاوہ در عشر ہیچ حال امکان تخفیف یا معافی
نبود ۔ حتےٰ کہ اگر خلیفہ وقت یا پادشاہ ملک میخواست معاف
نمیتوانست کرد ۔ برعکس در خراج تخفیف و معافی ہر دو جائز بود ۔ و ہر
وقتہ بر آن عملدرآمد ہم مے شد ۔ و دیگر اینکہ خراج در کل سال
فقط یکبار تحصیل مے شد ۔ و عشر از ہر فصل گرفتہ مے شد ۔

وارداتِ دیگر

زکوٰۃ اسپان

علاوہ از خراج و عشر دیگر وارداتِ ملک اقسام ذیل بود
یعنے زکوٰۃ ۔ عشور ۔ جزیہ ۔ خمس ۔ مالِ غنیمت ۔ زکوٰۃ بر اہل اسلام
مخصوص بود و ہیچگونہ املاک اہل اسلام ازین مستثنے نبود ۔ بلکہ
بر گوسفند و بز و شتر وغیرہ زکوٰۃ واجب بود ۔ و جمیع احکام متعلقہ
بزکوٰۃ در عہد مبارکِ خود جناب رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم
مرتب گردید و در عہدِ حضرت فاروق رضہ ہمین قدر اضافہ گشت
کہ بر اسپانِ تجارت زکوٰۃ مقرر شد ۔ و جناب رسول اللہ
صلے اللہ علیہ وسلم اسپان را از زکوٰۃ معاف فرمودہ بود ۔ بائیست

ناظرین کتاب گمان نکنند که حضرت عمر رض درین باب عیاذاً
باللہ مخالفت از احکام جناب رسالت مآب صلعم کرد۔ مفہوم
الفاظ حدیث نبوی صلعم بظاہر از اسپان سواری است
وحضرت عمر رض ہم این مفہوم را ثابت داشت۔ درعہد مبارک
جناب رسالت پناہی اسپ تجارتی موجود نبود۔ وبنا برآن در
استثنا شمرده نمے شود۔ بہرحال در نوع زکوٰة این عائد جدید
وآغازش درعہد حضرت عمر رض شد۔

عشور

صیغۂ عشور ایجاد خاص حضرت عمرؓ ست وابتدائش باین طور
بوده که از اہل اسلام که در ممالک غیر بتقریب تجارت میرفتند
از روئے دستور ملک بر مالہائے تجارتی فیصد ده روپیہ محصول
میگرفتند۔ ابوموسیٰ اشعری این کیفیت را بہ حضرت عمر رض عرضه
داشت۔ فرمانے از دربار خلافت عمرؓ صدور یافت مشعر بر
اینکه تجّارِ ممالک غیر که در حدود مقبوضات اسلام برائے تجارت
بیایند بہمان شرح محصول ادا کنند۔ تاجران نصارائے منبج
که تا آن زمان محکوم اسلام نبودند عریضۂ بدربار خلافت تقدیم
نمودند که مارا بہ شرط ادائے عشور اجازۂ تجارت در حدود عرب
عطا شود۔ حضرت عمر رض عریضۂ شان را در معرض قبول آورد۔
وبعد ازان درباب تجّار اہل ذمّہ واہل اسلام ہمین قاعده
نفاذ یافت لاکن مقدار محصول تفاوت داشت۔ از اہالیِ

دار الحرب فیصد دہ روپیہ و از اہلِ ذمہ فیصد پنج روپیہ و از اہلِ اسلام فیصد دو و نیم روپیہ گرفتہ مے شد۔ بمرور زمان حضرت عمرؓ در جمیع ممالک مقبوضہ قاعدۂ مذکور را نافذ فرمود۔ و از برائے ادارۂ امور متعلقہ ا یک محکمۂ خاص قایم کرد کہ موجب ازدیادِ عائد سلطنت شد۔ محصولِ مذکور از مالہائے تجارتی گرفتہ مے شد۔ و میعادِ آمد و برآمد مالہا تا یک سال بود یعنی تاجر در عرصۂ یک سال مالہائے خود را بہر جائے کہ خواہد ببرد محصول مکرر از و گرفتہ نخواہد شد۔ بر علاوہ قانون برین مشروط بود کہ اگر قیمتِ مال از دو صد درہم کم باشد محصول معاف است۔ حضرت عمرؓ محصلان و خرجگیران متعینۂ بندرات را اقدغن تام فرمود۔ کہ از مالہائے سربستہ محصول بگیرند و تلاشی و تفتیش مالہا قطعاً ممنوع بود۔ کیفیتِ جزیہ بہ تفصیل در صفحاتِ آیندہ بیان مے شود ان شاء اللہ۔

صیغۂ عدالت

محکمۂ قضاء

این صیغۂ خاص ہم در اہلِ اسلام از سعے حضرت فاروقؓ بوجود آمد نخستین دیباچۂ ترقی و تمدن آن است کہ صیغۂ عدالت از صیغۂ انتظام ملک جدا باشد۔ از مطالعہ تواریخ عالم معلوم مے شود۔ کہ بہر جا سلسلۂ حکومت و سلطنت قائم گشتہ۔ بعد از تجربہ سالہا این

دو صیغہ را از ہم تفریق کردہ اند - لاکن در عہدِ خلافتِ فاروقی روزے
چند نگذشتہ بود کہ صیغۂ عدالت را از صیغۂ انتظام جدا کردند-
در عہدِ حضرت ابوبکر رض خلیفۂ وقت و منصبداران ملکی خود فرائض
منصبِ قضا را بجا مے آوردند- حضرت عمر رض ہم در آغازِ خلافت
خود این رواج را برحال داشت - وجز این چارہ ہم نبود و تا وقتیکہ
نظم ونسق بدرجۂ اکمل و اتم نرسد- اجرائے ہر صیغہ محتاج بہ رعب
وہیبت مے باشد- وبنابران خدماتِ فصلِ قضایا از شخصے انجام
نمے تواند داد کہ جز فصلِ قضایا اختیارے دیگر ندا شتہ
باشد وازین جہت حضرت عمر رض فرمانے بنام ابوموسےٰ اشعری
صادر فرمود کہ شخصیکہ با اثر و صاحبِ عظمت و اقتدار نباشد
بمنصبِ قضا مقرر نشود بلکہ برین بنا عبداللہ ابن مسعود را از فصلِ
قضایا منع فرمود-

وچون سکۂ انتظامِ ملک قرارِ واقعی نشست حضرت فاروق رض
صیغۂ قضا را از صیغۂ انتظام جدا کرد و در جمیع اضلاع ممالکِ محروسہ
ادارہ ہائے عدالت برائے فصلِ خصومات دائر ساخت - و
قضاۃ مقرر فرمود- بر علاوہ فرمانے متضمن بہ اصول و آئین
قضا بنام ابوموسے اشعری صادر فرمود- و در آن جمیع
احکام اصولی راجع بصیغۂ عدالت مندرج بود-
اینک فرمانِ موصوف را بعینہٖ درین مقام نقل

میکنیم[1]۔ قواعد دوازدہ گانۂ سلطنتِ رومائے کبیر کہ از برائے اہلِ روما مایۂ فخر و ناز بشمار میرود و سیسرو[2] خطیبِ نامور روما از

قواعد عدالت موضوعۂ سلطنت رومائے کبیر

[1] این فرمان را علامہ ابو اسحاق شیرازی در طبقات الفقہا و علامہ بیہقی و ماوردی و حافظ و ابن عبد ربہ و دیگر محدثین و مورخین نقل کردہ ۱۲ سنہ[2] در سنہ ۴۵۱ قبل مسیح از طرف سلطنتِ رومائے کبیر چند نفر سفرا بہ یونان روان گردیدتا تعلیم قانون حاصل کنند و از برائے سلطنت مجموعۂ قوانین مستقل بسازند۔ سفرائے مذکور بہ یونان رفتند و از آنجا بازگشتہ یک دستور العمل ساختند مشتمل بر دوازدہ قاعدہ راجع بدوازدہ امور انتظامی۔ قواعد مذکور را بر تختہ ہائے مس کندند و تا مدتے بمنزلۂ قانونِ شاہی دستور العمل ماند۔ در مجموعۂ مذکور قوانین صیغۂ قضا یعنی محکمۂ عدالت حسب ذیل بود۔

(۱) چون شما را در عدالت طلب کنند فوراً با فریق دعوے حاضر عدالت شوید۔

(۲) اگر مدعا علیہ از قبول دعوئے شما انکار نماید شاہدان را پیش کنید کہ جبراً مدعا علیہ حاضر عدالت شود۔

(۳) اگر مدعا علیہ ارادۂ فرار داشتہ باشد شما او را مواخذہ مے توانید۔

(۴) اگر مدعا علیہ ضعیف کہن سال یا علیل باشد برائش سواری بہم رسانید ورنہ جبر (احضار) نمے شود۔

(۵) اگر مدعا علیہ ضامن بحضور حاضر کند شما را باید کہ او را رہا کنید۔

(۶) ضامن فریقِ دولتمند باید کہ شخصِ دولتمند باشد۔

(۷) حاکم عدالت باید باتفاق فریقین فیصلہ کند۔

(۸) حاکم عدالت از صبح تا نصف النہار استماع دعاوی نماید۔

(۹) فیصلہ بعد از نصف النہار بمواجہ فریقین صادر خواہد شد۔

(۱۰) بعد از مغرب محکمۂ عدالت مسدود مے شود۔

(۱۱) اگر فریقین بخواہند کہ ثالث مقرر کنند آنہا را لازم کہ ضامن بدہند۔

(۱۲) شخصیکہ گواہانِ خود را نمے تواند بگذراند باید کہ بر در مدعا علیہ بآواز بلند دعوئے خود را [illegible]

[illegible]

روے فخر و مباهات در اثناے تقریر خود گفته بود که این قوانین بهتر از
تصانیف فیلسوفان عالم است - قانون روما هم الحال موجود و هر شخص
صاحب بصیرت و عقل بیشتر اندازه کند که از این دو قانون کدام
یک بر وسعت اصول تمدن دلالت میکند -

تحریر حضرت عمرؓ در باب قواعد عدالت

فرمان حضرت فاروقؓ بعبارت ذیل مندرج است :-

اما بعد فان القضاء فريضة
محكمة وسنة متبعة فسوّ بين
الناس في وجهك ومجلسك - و
عدلك حتّى لا ييأس الضعيف
من عدلك ولا يطمع الشريف
في حيفك - البيّنة على من ادّعى
واليمين على من انكر - والصلح
جائز الا صلحًا احلّ حرامًا او حرّم
حلالًا لا يمنعك قضاء قضيته
بالامس فراجعت فيه نفسك
ان ترجع الى الحق الفهم الفهم
فيما يختلج في صدرك مما
يبلغك في الكتاب والسنة
واعرف الامثال والاشباه

بعد از حمد و نعت - قضا
فرضیست ضروری - مردم را
در حضور خود و در مجلس خود - و در
انصاف خود برابر بدار تا ضعیف
از انصاف شما مایوس نگردد -
و شریف در حیف و میل شما طمع ننماید
شخصیکه دعوے کند بار ثبوت بر
گردن او عاید باشد - و کسیکه منکر
باشد بر وے قسم است - صلح جائز
است بشرطیکه از آن حرام حلال
و حلال حرام نگردد - اگر دیروز فیصله
کرده باشید امروز بعد از غور از آن
رجوع کرده میتوانید - هرگاه در
کدام مسئله شبه بوده - و در

ثم قس الامور عند ذالك	قرآن و حدیث ذکرش نباشد غور کنید
واجعل لمن ادعى بينة امدًا	و مکرر غور کنید و بر اشباه و نظائر آن فکر
ينتهي اليه فان احضر بينة	بکنید۔ و بعد از آن قیاس کنید۔ شخصیکه
اخذت له بحقه والا وجهت	ادعائے بینه (ثبوت) بکند برائے وی
القضاء عليه والمسلمون	میعاد مقرر کنید اگر شاهد حاضر آورد حق
عدول بعضهم على بعض	وی را بوی بدهید۔ والا حکم بر وی متوجه
الا مجلودًا في حد او مجربا	سازید۔ مسلمانان همه ثقه اند باستثناء
في شهادة الزور او ظنينا	کسانیکه در سزاے جرم دُرّه خورده یا شهادت دروغ
في ولاء او وراثة۔	داده باشند و در ولاء و وراثت مشکوک باشند۔

در فرمان فوق احکام قانون راجع به منصب قضا ازین قبیل است:

(۱) بایست قاضی بحیثیت حاکم عدالت با جمیع مردم یکسان رفتار کند۔

(۲) بار ثبوت عموماً بر مدعی می باشد۔

(۳) اگر مدعا علیه منکر باشد سوگند بخورد۔

(۴) فریقین در هر حال صلح میتوانند کرد۔ ولے در معامله خلاف قانون صلح نمیتوانند کرد۔

(۵) قاضی یعنی حاکم عدالت بعد از انفصال دعوے بخواهش خود فیصله خود را نظر ثانی میتواند کرد۔

(۶) بایست برائے عرض کردن دعوے کدام تاریخ خاص معین شود۔

(۷) اگر مدعا علیه بتاریخ معینه بعدالت حاضر نشود فیصله دعوے

یک طرفہ شود۔

(۸) ہر مسلمان لیاقتِ ادائے شہادت دارد مگر شخصیکہ سزا یافتہ باشد یا در شہادتِ دروغ مشہور باشد قابلِ شہادت نیست۔

مدارِ خوبی صیغۂ قضاء و انصافِ کامل در فصلِ خصومات بر چہار امر است :۔

(۱) قانون نافذ الوقت از برائے فصلِ خصومات بائست اکمل و اتم باشد۔

(۲) حکامِ عدالت بائست از اشخاصِ قابل و متدین انتخاب شوند۔

(۳) اصول و آئینِ فیصلہ طورے باشد کہ حکام را بہ علت رشوت و دیگر وسائل ناجائز یارائے رعایت و لحاظ داریِ فریقِ مخاصمت نباشد۔

(۴) نظر بہ آبادیِ ملک بائست عدۂ قضاۃ کافی باشد۔ تا در انفصالِ دعاوی حرج بوقوع نیاید۔

حضرت عمرؓ ہمہ این امور را بآن خوبی و درستی انتظام فرمود کہ بہتر از آن از حدِ امکان خارج بود۔ جناب ممدوح را در ترتیب قانونِ ملک اشکالے پیش نیامد چہ قانونِ اسلام کہ عبارت از قرآن شریف ست موجود بود۔ و چون در آن احاطۂ جزئیات نیست لازم بود کہ حوالہ بحدیث و اجماع و قیاس شود۔ حضرت عمرؓ قضاۃ را درین باب تاکیدِ تام فرمود چنانچہ بنامِ قاضی شریح فرمانے صادر فرمود متضمن برا ینکہ در فصلِ خصومات اول باید مطابقِ قرآن فیصلہ

کند و اگر آنصورت در قرآن موجود نباشد از روئے حدیث
نبوی صلعم تصفیہ کند و اگر در حدیث ہم آن صورت وجود نداشتہ
باشد باجماع یعنی بکثرت رائے فیصلہ کند۔ و آخر کار خود اجتہاد کند
و بہمین ہم اکتفا نہ کرد۔ بلکہ ہر وقت و ہمیشہ در باب مسائل دقیقہ
و مہتم فتاوائے تحریر فرمودہ بجہۃ حکام عدالت ارسال میفرمود و اگر
فتاوائے او ترتیب یابد یک مجموعۂ مختصرے از قانون ہم میرسد
ولے این مقام گنجائش استقصائے آن ندارد۔ اگر شخصے
اشتیاق دارد باید کنز العمال و ازالۃ الخفاء را مطالعہ کند۔ در
اخبار القضاۃ ہم فتاوائے متعددہ از حضرت فاروق اعظم مذکور است

انتخاب قضاۃ

احتیاطے راکہ حضرت فاروق رض در باب انتخاب قضاۃ مرعی
داشتہ قیاس ازین امر مے توان کرد کہ اشخاص منتخب او در وصف
قضا در تمام عرب انتخاب بودند۔ مثلاً قاضی دارالسلطنۃ یعنی
مدینہ منورہ زید ابن ثابت بود[۲] کہ در عہد مبارک جناب رسول اللہ صلعم

---

[۱] کنز العمال صفحہ ۱۷۴ جلد سوم در مسند دارمی نیز ہمین فرمان با اختلاف جزوی مذکور است
چنانچہ اصل عبارت فرمان این است:- عن شریح ان عمر ابن الخطاب کتب الیہ ان جاءک
شیٔ فی کتاب اللہ فاقض بہ فان جاءک ما لیس فی کتاب اللہ فانظر سنۃ رسول
اللہ فاقض بہا فان جاءک ما لیس فی کتاب اللہ ولم یکن فی سنۃ رسول اللہ ولم یتکلم فیہ احد
قبلک فاختر ای الامرین شئت ان شئت ان تجتہد برأیک ثم تقدم فتقدم وان شئت تتأخر فتأخر ولا
ارى التأخر الا خیراً لک ۱۲
[۲] در اخبار القضاۃ آوردہ است از عمر رض استعمل زیداً علی القضاء وفرض لہ رزقاً

بخدمت کتابت وحی مامور بود و در السنۂ سریانی و عبرانی مہارت
تامے داشت۔ و از علوم فقہ و فرائض در کل عرب نظیرش نبود۔
کعب ابن سور العزوی کہ در بصرہ بعہدۂ قضا ممتاز بود نہایت
معاملہ فہم و نکتہ شناس بود۔ امام ابن سیرین در اسد الغابہ[1]
اکثرے از محاکمات و احکامش را نقل میکند۔ قاضی فلسطین
عبادہ ابن الصامت رض کہ از جملۂ ہمان ۵ نفر بود کہ در عہد مبارک
جناب رسالت مآب صلعم بدولت حفظ قرآن مشرف شدہ بودند
و ازین جہت آن حضرت صلعم ایشان را بہ تعلیم اصحاب صفہ مقرر
فرمود۔ حضرت عمر رض بحدے احترام و اکرام عبادہ را ملحوظ خاطر عاطر
میداشت کہ چون امیر معاویہ باوے مخالفت نمود۔ حضرت عمر رض
او را از زیر دستی او کشید[2]

کام عدالت در عہد حضرت عمر رض

قاضی کوفہ عبداللہ بن مسعود بود و فضل و کمالش محتاج بیان
نیست و مسلم است کہ مورث اعلائے فقہ حنفی ہمین بزرگ است۔
بعد از عبداللہ ابن مسعود در سنہ ۱۹ھ قاضی شریح برین منصب
ممتاز شد۔ و اگرچہ از صحابہ نبود مگر بحدے ذکی و معاملہ فہم بود
کہ در کل عرب مثلش پیدا نبود۔ تا حال نامش در کمال و صفائی
قضا ضرب المثل است۔ و حضرت علی رض او را بہ اقضی العرب

---

[1] اسد الغابہ فی احوال الصحابہ و استیعاب قاضی ابن عبد البر تذکرہ کعب ابن سور العزوی ۱۲

[2] استیعاب قاضی ابن عبد البر ۱۲

ملقب فرمود۔ سوائے مشاہیر فوق جمیل ابن معمر الجمحی و ابومریم الحنفی
وسلمان ابن ربیعۃ الباہلی۔ عبدالرحمن ابن ربیعہ۔ ابوقرۃ الکندی۔
عمران ابن الحصین۔ در عہد حضرت عمرؓ بمنصب قضا مامور
بودند۔ و عظمت و جلالت ہریک از مطالعۂ کتب رجال معلوم میشود۔

تقرر قضاۃ بعد از امتحان

اگرچہ قاضی زیردست حاکم ضلع یا حاکم صوبہ میبود و حکام
بہ تقرر قضاۃ اختیار کامل داشتند۔ لاکن حضرت عمرؓ از مزید
احتیاط اکثر بذات خود انتخاب قضاۃ میفرمود۔ و اگرچہ شہرت
امیدواران این منصب برائے انتخاب کفایت میکرد با این
ہمہ حضرت عمرؓ بعد از امتحان علمی و تجربۂ ذاتی قاضی را منتخب میفرمود۔
واقعۂ تقرر قاضی شریح بدین منوال است کہ روزے حضرت
عمرؓ اسپے بشرط پسند خرید۔ و بسوارے داد کہ امتحان کند۔
اسپ بصدمہ درین امتحان داغدار گشت۔ حضرت عمرؓ خواست
کہ اسپ را مسترد کند۔ صاحبش قبول نکرد۔ و نزاع پیدا شد۔
و شریح بفیصلہ مقرر گشت۔ مشارٌالیہ چنان فیصلہ کرد کہ اگر باجازت
بائع اسپ را سواری کردہ اند مسترد میشود۔ و اگر بدون اجازہ
باشد مسترد نمیشود۔ حضرت عمرؓ فرمود کہ حق الامر ہمین است
و فی الفور شریح را قاضی کوفہ مقرر فرمود[1]۔ در باب کعب ابن سور الازدی
نیز این چنین واقعہ بوقوع آمدہ۔

[1] کتاب الاوائل باب السابع۔ ذکر القضاۃ ۱۲

وسائل انسداد رشوت

حضرت عمرؓ در انسداد رشوت و دیگر ذرائع عائدات غیر مشروع سعی بلیغ فرمود و تدابیر ذیل العمل آورد:-

(۱) معاش معقول و افزون مقرر فرمود تا مامورین برشوت ستانی مجبور نگردند- مثلاً تنخواہ سلمان ابن ربیعہ - قاضی شریح ماہ پانصد درہم بودہ[1] و این مبلغ نظر بحالات زمانہ و طرز معاشرت کافی بودہ-

(۲) قاعدہ مقرر فرمود کہ شخصیکہ معزز و توانگر نباشد بہ منصب قضا مامور نشود- و در فرمانیکہ بنام ابوموسے اشعری فرستاد دلیل این قاعدہ را تصریح فرمود- یعنی شخص دولتمند بطرف رشوت راغب نمے شود- و شخص معزز در حین فیصلہ از اقتدار فریقین متاثر نمے گردد-[2] با این ہمہ قضاۃ اجازہ بخرید و فروخت مال تجارتی نداشتند- و این ہمان اصول است کہ الحال بعد از تجربہ مدت ہائے مدید ممالک متمدن آن را پذیرفتہ اند-

لحاظ مساوات عام از لوازم دادگستری و معدلت رانی مے باشد- یعنے در ایوان عدالت پادشاہ و گدا- امیر و غریب- شریف و وضیع را مساوی و یکسان دیدہ شود- حضرت عمرؓ درین باب بحدے اہتمام فرمود- کہ خود بہ نفس نفیس چند بار برائے

---

[1] فتح القدیر حاشیہ ہدایہ جلد ۳ صفحہ ۳۶۷ - [2] اخبار القضاۃ لمحمد بن خلف الوکیع ۱۲

تجربہ و امتحان بحیثیت فریقِ دعوے بہ ایوانِ عدالت رفت.
بارے در بین حضرت عمر رض و ابی بن کعب خصومت افتاد.
ابیؓ از عدالت زید ابن ثابت استغاثہ نمود و چون حضرت عمر رض
بحیثیتِ مدعا علیہ حاضر محکمۂ قضا شد زید بہ تعظیم برخاست.
حضرت عمر رض فرمود کہ نخستین ظلم این ست - این بگفت و با
ابیؓ برابر نشست - از انجا کہ ابیؓ ثبوتِ دعوے نداشت. و
حضرت عمر رض منکر بود - ابیؓ از روے قاعدہ خواست کہ حضرت
عمر رض را سوگند دہد - لاکن زید رتبہ حضرت فاروق اعظم رض را مدِ نظر
داشتہ بہ اُبیؓ التجا نمود کہ امیر المومنین را از سوگند معاف دارد
حضرت عمر رض ازین رعایہ خیلے رنجید و زید را خطاب نمودہ
فرمود کہ تا وقتیکہ در نظرت شخصے عامی و عمر رض ہر دو برابر نباشد
قابلیتِ منصبِ قضا نداری -

و چون حضرت عمر رض در بابِ قضاۃ و طریقِ عملِ آنہا این گونہ
اصولِ ضابط قایم کرد - نتیجہ این شد کہ از عہدِ خلافت جناب
ممدوح تا عہدِ بنی امیہ قضاۃ از الزامِ ظلم و نا انصافی پاکدامن ماندند
علامہ ابو ہلال عسکری در کتاب الاوائل بیان میکند کہ در قضاۃِ
اسلام شخصیکہ نخستین بناے ظلم نہاد ہلال ابن ابی بردہ بود - (این
شخص در عہد بنوامیہ بودہ) -

بلحاظ نفوسِ رعایا تعداد قضاۃ کافی بود -

بلحاظِ آبادی ملک و نفوسِ رعایا عدۂ قضاۃ کافی بود - زیرا ہیچ

ضلع از قاضی خالی نبود واز آنجا کہ اہالی مذہب غیر را اجازہ بود
کہ خصومات ومنازعاتِ خود را برسمِ خود فیصلہ کنند دعاوی
شان در محاکمِ عدلیۂ اسلامی بسیار کم رجوع مے شد وبنائً علیہ در
ہر ضلع یک قاضی کفایت میکرد۔

شہادتِ ماہرینِ فن۔

درباب صیغۂ قضا وبالخصوص دربارۂ اصولِ شہادت حضرت
عمر رضؓ بسیارے از تدابیر نادر ایجاد فرمود۔ یعنی در ہر امرے کہ تعلق
بہ فنونِ خاص داشت اظہار از ماہرِ ہمان فن گرفتہ مے شد۔ مثلاً
شاعرے حطیئہ نام در ہجوِ زبرقان ابن بدر شعرے گفت وصراحۃً
ہجو ظاہر نمے شد۔ زبرقان دعوائے ہتکِ عزت خود را بحضرت
فاروق رضؓ برد۔ وچون معاملہ تعلق بہ فنّ شعر وشاعری داشت
واصطلاحات شاعرانہ وطرزِ ادا در نظم با محاورہ روزمرّہ تفاوت
دارد حضرت فاروق اعظم رضؓ حسّان بن ثابت را کہ از اجلّۂ
شعرائے عرب بود بحضور خواستہ استفسار فرمود وبقرار رائے
او فیصلہ نمود۔ وہمچنان در صورتِ اشتباہِ نسب رائے حلیہ شناسان
رائے میخواست۔ چنانکہ در کنز العمّال درباب القذف بسیار
دعوے ازین قبیل مذکور است۔

در فصلِ خصومات اگرچہ حضرت فاروق رضؓ اصول وقوانین
بسیار معیّن فرمود لاکن ہمت والا نہمت را زیادہ تر برین امر
مبذول داشت کہ در ارزانی وآسانی انصاف خللے راہ نیابد

وداد خواہان را ہیچ گونہ دقت واشکال در بابِ مصارفِ دعاوی
پیش نیاید و سدّ راہِ دادرسی نگردد۔ درین عصر سلطنتہائے
متمدّن و مہذّب کہ دعوائے روشنیٔ فکر و تہذیب بدرجۂ اتم
میکنند انصاف و دادرسی را بشرط و قیود سختی وابستہ اند۔ کہ
در اکثر حالات دادخواہان از خوفِ زیرباریٔ مصارف ترکِ
دعوے راسہل تر مے پندارند لاکن در اصولِ مجوّزہ حضرتِ عمرؓ
بحدّے سہولت و آسانی بود۔ کہ در حصولِ انصاف دادخواہان
راہیچگونہ سختی سدّ راہ نے شد۔ وخود جناب ممدوح مدام
این امر را ملحوظ خاطر میداشت۔ وبتقاضائے این مصلحت
از برائے محکمۂ عدالت عماراتِ خاص بنانہ کرد۔ بلکہ بہ مساجد
اکتفا نمود۔ چہ آن قدر تعمیم واجازۂ عامی کہ در مفہوم مسجد بودہ ابدًا
در مفہوم عماراتِ دیگر امکان ندارد۔ صاحبانِ دعوے را در رجوع
دعاوی ہیچگونہ مصارف مثلِ رسوم عدالت وغیرہ لازم نبود۔
وبر درہائے عدالت دربان مامور نبود کہ دادخواہان را مزاحم
شود۔ قضاۃ را از دربارِ خلافت تاکید اکید شدہ بود کہ ہرگاہ
شخصے غریب وبیچارہ بحیثیتِ فریقِ دعوے بعدالت حاضر
آید۔ باوے بہ نرمی وکشادہ روئی رفتار کنند۔ تا در اظہارِ
مدعائے خود از خوف ورعب متاثر نہ گردد۔

خانۂ عدالت

افتاء

در صیغۂ عدالت محکمۂ افتاء نہایت لابدی مے باشد۔
و در آغازِ اسلام قائم شد و مثالش بجز اسلام در اقوام
دیگر بنظر نمے آید۔ از مقدم ترینِ اصولِ قانون یکے این ست
کہ در باب ہر شخص فرض شود کہ واقفِ قانون ست۔ مثلاً اگر
شخصے ارتکاب جرمے کند ازو این عذر مسموع نمے شود۔ کہ
فعل مذکور را از جملہ جرائم نمیدانست۔ این قاعدہ در جمیع
عالم مسلّم ست و سلطنتہائے کہ فی زماننا باوجِ ترقی در معاشرت
رسیدہ اند بر این اصول بیشتر حصر نمودہ اند۔ لاریب قاعدۂ مذکور
صحیح ست لاکن مقامِ تعجب ست کہ متمدنین با این ہمہ ادعائے
ترقی تہذیب درین باب ہیچ تدبیرے اختیار ننمودہ اند۔ ہرچند
در ممالکِ اروپا تعلیم عام شدہ لاکن تا حال بہ آن درجہ نرسیدہ
و ابداً نخواہد رسید کہ ہر متنفس قانون دان و مقنن شود۔ و ہیچ
تدبیر درین باب نکردہ اند۔ و اگر شخصے از عوام بخواہد بکدام مسئلہ
از قانون آگہی حاصل کند نمے تواند۔ لاکن در اسلام از برائے
این مدعا یک صیغۂ خاص مقرر شد۔ و بمحکمۂ افتاء شہرت
داشت۔ تفصیلِ این اجمال آنکہ قانون دانان یعنی فقہائے

قابل بہر جا موجود بودند۔ وہر کس در باب مسائل از آنہا استفتاء
مے توانست کرد۔ وبر آنہا فرض عین بود کہ بہ غور وتحقیق تمام
سائل را بہ حقیقت مسئلہ آگاہ کنند ودرین صورت ہر شخص
بہر وقت کہ میخواست از مسائل قانون واقفیت حاصل
مے توانست کرد وبنابران ہیچکس را مجال عذرِ عدم واقفیت
از قانون نبود۔ این اصول از آغازِ اسلام پیدا و تا حال
قائم ست۔ لاکن در عہدِ حضرت فاروق رض بہ آنقدر پابندی
براین طریق عملدر آمد بود کہ بعد ازان ہیچگاہ نشد۔ بلکہ قبل از
آن در عہدِ حضرت ابوبکر رض ہم نشدہ بود۔

مفتیانِ عہدِ حضرت عمر رض۔

از برائے حصول این مدعا لازم ست۔ کہ در فتوائے اجازت
عام نباشد۔ بلکہ اشخاص خاص کہ درین فن قابلیت تام
داشتہ باشند براین خدمت مامور شوند تا کہ ہر کس ناکس را
یارائے ترویجِ مسائل باطلہ نشود۔ حضرت عمر رض مدام این
تخصیص را ملحوظ خاطر داشت وشخصے دیگر بدونِ حضرت علی رض
وحضرت عثمان ومعاذ ابن جبل وعبد الرحمن ابن عوف وابی ابن
کعب وزید ابن ثابت وابوہریرہ وابو درداء وغیرہ رض مجاز فتوائے
نبود۔ شاہ ولی اللہ محدث دہلوی در ازالۃ الخفاء[1] آوردہ۔
سابق وعظ وفتوائے موقوف بود برائے خلیفہ۔ بدونِ امر خلیفہ

[1] ازالۃ الخفاء صفحہ ۱۳۰ – ۱۲ منہ

وعظ نمے گفتند و فتوائے نمیدادند و آخر بغیر توقف برائے خلیفہ وعظ میگفتند و فتوائے میدادند"

در تواریخ اسلام اکثر نظائر این امر موجود ہست کہ کسانے راکہ اجازہ بفتوائے نداشتند حضرت عمر رض از فتوائے دادن منع میفرمود۔ چنانچہ عبداللہ بن مسعود را ہمین واقعہ پیش آمد[1]۔ حضرت عمر رض برین ہم قناعت نہ کرد بلکہ درجۂ احتیاط جناب ممدوح بحدّے بود کہ مفتیانِ مقررہ راہم ہر وقتہ بمعیارِ امتحان می سنجید مثلاً از حضرت ابوہریرہ رض بارہا مے پرسید کہ در باب فلان مسئلہ چہ فتوائے دادی و چون جوابش بگوش مبارک میرسید میفرمود کہ اگر درین مسئلہ دگرگونہ فتوائے میدادی آیندہ مجاز بفتوائے نمے بودے۔

امر دوم کہ درین باب ضرورست این ہست کہ اسمائے مفتیان اعلان شود۔ اگرچہ در آن عہد سلسلۂ اخبار و جرائد نبوده لاکن در مجالس عامہ کہ بہترین طریقۂ اعلان بوده حضرت عمر رض کرةً بعد اخرے اعلان مے فرمود۔ مثلاً در حین سفر شام بمقام جابیہ در مجلس عام کہ در آن مردم بسیار جمع آمدند۔ خطبہ خواند و در ضمن خطبہ الفاظ ذیل فرمود:۔

من اراد القرآن فلیات	اگر شخصے بخواہد کہ علم قرآن حاصل کند

[1] مسند دارمی ۱۲ صفحہ

أُبَيًّا ومن اراد ان يسأل الفرائض فليأتِ زيدًا ومن اراد ان يسأل عن الفقه فليأتِ معاذًا۔

باید پیش ابی ابن کعب برود واگر درباب فرائض استفسار کند باید پیش زید برود ودرباب مسائل فقہ از معاذ سوال کند۔

صیغۂ محاکمۂ جرائم وصیغۂ امنیّہ (احداث)

ہرچند درین باب تحقیقات بسیار نمودہ ام لاکن از مطالعۂ تواریخ معلوم نشد کہ حضرت عمر رضؓ ازبرائے تصفیۂ خصوماتِ جرائم محکمۂ جداگانہ قائم فرمودہ باشد۔ بعض دعاوی خاص مثل زنا وسرقہ بمحکماتِ قضاۃ فیصلہ مے شد وجمیع مراحلِ ابتدائی تعلّق بہ ادارۂ امنیّہ داشت۔ ادارۂ امنیّہ بالاستقلال تاسیس شدہ۔ ودر اصطلاح بہ احداث تعبیر مے کردند۔ وماندان کوتوالی را صاحب الاحداث میگفتند۔ ودر بحرین حضرت عمر رضؓ قدامہ ابن مظعون وحضرت ابوہریرہ رضؓ را مامور فرمود۔ قدامہ را بہ تحصیلِ مالیہ مقرر کرد۔ وحضرت ابوہریرہ رضؓ را بحکم صریح بخدماتِ ادارۂ امنیّہ منصوب نمود۔ ودر امورِ احتساب از قبیل آنکہ دکانداران از ایفائے کیل ووزن تجاوز نکنند وشخصے بر شارعِ عام خانہ بنا نکند۔ مراکب ومویشی را از اندازہ

مقرّره زیاده تر بار نکنند - شراب نفروشند و غیره راجع بهمین امور
انتظام کافی شده بود - و از برائے انجام این خدمات
در هر جا مامورین خاص مقرر بودند و لے از مطالعهٔ کتب تواریخ
معلوم نمی شود که صیغهٔ احتساب جداگانه قائم بوده - یا اینگونه خدمات
هم به صاحب الاحداث محول بوده؟ در کنز العمال بمقامیکه
ابن سعد این روایت را نقل کرده که حضرت عمر رض از برائے
نگرانی بازار عبدالله بن عتبه را مامور فرمود نوشته است که این
فعل حضرت عمر رض ماخذ عهدهٔ احتساب است -

ایجاد زندان یعنی بندیخانه

درین صیغه هم حضرت عمر رض ایجادے نمود یعنے زندانها تعمیر
کرد - پیش از آن در عرب نام و نشانے از زندان هم نبود -
ازین جهت مجرمان را در پاداش جرائم سزائے سخت میدادند -
حضرت عمر رض اول در مکه معظمه خانهٔ صفوان ابن امیه را بچهار هزار
درهم خریده زندان[۵۱] ساخت و بعد در اضلاع دیگر هم زندانها تعمیر
نمود - از تصریح علامه بلاذری معلوم می شود که زندان کوفه[۵۲] از
چوب نرسل بنا یافت - در آنوقت فقط مجرمین را بزندان میفرستادند
لاکن بعد از دور خلافت قاضی شریح اشخاص مدیون هم
حبس می شدند -

بعد از تعمیر زندان سزائے بعضے از جرائم هم تغییر پذیرفت -

---

۵۱ مقریزی جلد دوم صفحه ۱۸۷ - ۵۲ فتوح البلدان صفحه ۴۶۳ - ۱۲ منه

مثلاً ابومحجن ثقفی کہ کرۂ بعد اخرے بجرم مے نوشی ماخوذ شد۔ آخر حضرت عمرؓ او را بعوض حد حبس فرمود۔

این سزا هم از ایجادات حضرت فاروق اعظمؓ است چنانچہ حضرت عمرؓ ابومحجنؓ را در یک جزیرہ فرار کرد۔

سزائے جلاوطنی و فرار و عہد در دریائے شور۔

(بیت المال یعنی خزانہ)

قبل از عہد حضرت عمرؓ بیت المال وجود نداشت ۱۲

این صیغہ هم از برکت وجود حضرت عمرؓ بوجود آمد۔ در عہد مبارک جناب رسالت مآب صلعم افزونتر مبلغے کہ بتحصیل شدہ خراج بحرین بودہ تا بہ ۸ لک درہم میرسید۔ حضرت رسالت پناهی صلعم کل وجہ را در یک مجلس تقسیم فرمود۔ حضرت ابوبکر صدیقؓ هم در خلافت خود هیچ خزانہ تاسیس نکرد و هرچہ از مال غنیمت مے آمد همان وقت تقسیم مے کرد۔ چنانچہ در سال اول دہ درہم و در سال دوم بست درہم بہ سہم هر نفر غازی رسید۔ و این روائیت در کتاب الاوائل و ابن سعد است۔ ابن سعد در روائیت دیگر بیان کردہ کہ حضرت ابوبکرؓ مکانے را از بہر بیت المال معیّن کرد۔ و لے همیشہ درش بستہ بود و چیزے در آن نگذاشتند زیرا آنچہ از مال غنیمت وصول مے شد فوراً تقسیم میگشت۔

لہ اسد الغابہ ذکر ابومحجن ثقفی۔ ۱۲

و ابداً نوبت بہ این نرسید کہ جزوے در بیت المال تحویل شود۔ وچون بوقتِ وفات حضرت ابوبکر رض موجودے از بیت المال گرفتند بیش از یک درہم در بیت المال نبود۔

بیت المال درکدام سنہ قائم شد۔

در ۱۵ھ حضرت عمر رض حضرت ابوہریرہ رض را عاملِ بحرین مقرر فرمود و او بعد از یک سال مبلغ ۵ لک درھم با خود آورد۔ حضرت عمر رض در مجلس شورائے اجلاس عام منعقد فرمود۔ و حاضرین را خطاب نمودہ گفت۔ مبلغ بسیارے از خراجِ بحرین آمدہ۔ شما مردم چہ مصلحت مے بینید۔؟ حضرت علی گفت ہرچہ عائد شود باید سال بسال تقسیم گردد۔ و در خزانہ جمع نشود۔ حضرت عثمان رض بخلاف این رائے داد۔ ولید ابن ہشام گفت کہ من بچشم خود خزانۂ سلاطین شام را دیدہ ام۔ از بہرِ خزانہ دفترے خاص و محکمۂ جداگانہ تاسیس نمودہ اند۔[۵۱]

اگر عہد تعصّب مے بود از نام مذہب غیرہم اجتناب مے نمودند۔ لاکن حضرت عمر رض این رائے را پسند فرمودہ بیت المال را بنا نہاد و نخستین در مدینہ منورہ کہ مرکز اسلام بود خزانۂ عظیم الشان قائم کرد۔ وچون برائے نگرانی و حساب خزانہ شخصے نہایت قابل و با دیانت بکار بود۔ عبداللہ ابن ارقم را کہ از اجلّہ صحابہ بود و در نوشتن و خواندن مہارت تام

[۵۱] فتوح البلدان از صفحہ ۴۴۸ تا ۴۶۱۔

افسرخزانہ

داشت مہتمم خزانہ مقرر فرمود۔ وچند نفر دیگر از اشخاص قابل و متدین را زیر دست او مامور نمود۔ از آن جملہ عبد الرحمن ابن عبید القاری ومعیقب[1] بودند۔ معیقب را شرف مہر برداری حضرت رسالت پناہی صلعم حاصل بود۔ وبنا بران دیانت و امانت او مسلّم بود۔

علاوہ از دار الخلافہ در مراکز اضلاع وصوبجات ہم بیت المال ہا قایم کرد۔ وہرچند حکام اعلائے اضلاع اختیار در بیت المال مقامی داشتند لیکن محکمہ بیت المال کلّی علیحدہ و مہتمم خزانہ ہم جدا مے بود۔ مثلاً در اصفہان خالد ابن حرث و در کوفہ عبد اللہ ابن مسعود خزانہ دار بودند۔ حضرت فاروق رضؓ اگرچہ در تعمیرات خیلے کفایت شعار بود لاکن از برائے بیت المال عمارات خیلے مستحکم و شاندار بنا نہاد۔ در کوفہ عمارتے عظیم الشان تعمیر کرد و روزبہ نام یکے از معماران نامور مجوس تعمیرش مقرر بود و مصالح آن را از عمارات شاہان فارس آورد ولے بیت المال را نقب زوند و بغارت بردند۔ پس حضرت عمر رضؓ فرمانے بنام سعد وقاص نوشت مشعر بر اینکہ عمارت مسجد با عمارت بیت المال ملحق شود۔ زیرا مسجد اکثر از نماز خوانان پر مے باشد و درین صورت مدام آباد مے ماند۔

عمارت بیت المال

---

[1] تذکرۂ معیقب در کتب رجال مطالعہ کنید ۱۲ منہ

سعد وقاص برطبق فرمان خلافت روزبہ را امر کرد کہ عمارت بیت المال را وسیع کردہ با مسجد ملحق کند۔ تا از سرقہ و غارت امن کلی دست دہد[1]۔

چنان معلوم مے شود کہ بعد ہا نظر بہ احتیاطِ مزید چند نفر پاسبان ہم بر بیت المال مقرر شدند۔ علامۂ بلاذری در کتاب خود مے آورد کہ چون طلحہ و زبیر بر علیہ حضرت علیؓ در بصرہ آمدند و خواستند کہ بر خزانہ متصرف شوند، ۴۰ نفر از سپاہیانِ قوم سیابجہ کہ پاسبانِ خزانہ بودند از طلحہ و زبیر مدافعہ نمودند۔ مورخ مذکور در باب قوم سیابجہ تصریح مے کند کہ این قوم از اسیرانِ سندہ و در فوجِ ایران داخل بودند۔ و چون در عہد مبارک حضرت فاروق رضؓ ایران فتح شد افرادِ قوم مذکور در حلقۂ اسلام داخل شدند و ابوموسےٰ اشعری ایشان را در بصرہ آباد کرد[2]۔

خزانہ جاتِ اضلاع و صوبجات طورے ادارہ گشت کہ در خزانۂ ہر جا مبلغ مصارف ضروریۂ ہمان جا را نگہ میداشتند۔ و بقیہ را ہر سال بخزانۂ مرکز یعنی بیت المالِ مدینۂ منورہ میفرستادند۔ و درین باب ہر وقت احکام مؤکد

---

[1] تفصیل این واقعہ در طبری در ذیل ذکر آبادیِ کوفہ مندرج است ۱۲ منہ

[2] فتوح البلدان از صفحہ ۳۷۳ تا صفحہ ۳۷۶ - منہ

بنام حکام و عمالِ اضلاع متفرقہ از دربارِ خلافت صادر میشد[1]
از مطالعۂ کتبِ تواریخ اسلام دریافتِ این امر مشکل است کہ
در خزانہ ہائے متفرقہ چہ قدر وجہ نقد رانگہ مے داشتند لاکن
از تصریح مورخ یعقوبی ہمین قدر معلوم مے شود کہ مقدارِ مشاہرات
و وظائف کہ از خزانۂ دار الخلافہ خرچ مے شد بہ ۳ کرور
سالانہ میرسید۔

مقدار وجہ نقد کہ در خزانۂ دار الخلافہ جمع می بود ۱۲

در حفاظت و نگرانی بیت المال بحدے اہتمام فرمود
کہ واقعات خیلے دلچسپ از آن در تواریخ اسلام مندرج است
ولے از تفصیلِ آن درین مقام از خوفِ تطویل صرفِ نظر میکنم

پبلک ورکس یعنی نظارتِ نافعہ

ایجادِ این شعبہ بطورِ استقلال از خصوصیّاتِ عصرِ حاضر است۔
و ازین جہت در زبانِ عربی اصطلاحے برائے آن مقرر نیست۔
در مصر و شام این لفظ را بہ نظارتِ نافعہ ترجمہ کردہ اند۔ شعبۂ
مذکور مشتمل است بر ادارۂ عماراتِ دولتی۔ انہار۔ شوارع۔

---

[1] فرمانیکہ بنام عمرو ابن العاص نائب الحکومۂ مصر نوشتہ بود در آن الفاظ ذیل مندرج بود۔
فاذا حصل الیك وجمعه اخرجت عطاء المسلمین وما یحتاج الیه مما لا
بدّ منه ثم انظر فیما فضل بعد ذلك فاحمله الیّ۔ کنز العمال

شفاخانہ جات - در عہد حضرت عمر رض ادارۂ این شعبہ بالاستقلال تشکیل نیافت - لاکن بدون از شفاخانہ جات ادارۂ انہار و شوارع وغیرہ موجود بود و سررشتۂ انتظام ہر یک خیلے وسیع بود۔

حضرت عمر رض برائے ترقی زراعت انہار بسیار کشید کہ ذکرے مختصر از آن در ضمن صیغۂ محاصل گذشتہ - ما درین مقام از انہار مخصوصہ بشعبۂ زراعت بحث میرانیم۔

انہارے کہ در عہد حضرت عمر رض احداث کردہ شد

نہر ابی موسٰے کہ ۹ میل درازی دارد و کیفیت حفر آن این است :-

چند نفر از اہالیِ بصرہ بحیثیت وکلا بحضور حضرت عمر رض حاضر آمدند و او بروفق معمول خود از ہر کدام حال پرسی فرمود - حنیف ابن قیس کہ از جملۂ آنہا بود تقریرے موثر نمود کہ لفظاً در کتب تواریخ منقول است - در ضمن تقریر شکایت کرد کہ آب بصرہ خیلے تلخ است و اہالی از مسافت ۶ میل آب مے آرند - چون این شکایت بگوش مبارک حضرت فاروق رض رسید فرمانے بنام ابو موسٰے اشعری فرستاد - متضمن برا اینکہ از برائے اہالی بصرہ نہرے احداث شود و بر طبق فرمان موصوف نہرے ۹ میل دراز از دریائے دجلہ کشیدند - و در ہر خانۂ بصرہ آب فراوان موجود شد۔[1]

[1] در فتوح البلدان صفحہ ۳۶۶ و ۳۵۷ بیان نہر بہ تفصیل مذکور ست و در جغرافیہ بشاری ہم ذکرے از آن بمیان آمدہ ۱۲ منہ

نہر معقل

نہر معقل بسیار شہرت دارد۔ و در زبانِ عربی ضرب المثل شدہ است کہ اذا جاء نہر اللہ بطل نہر معقل۔ این نہر راہم از دریائے دجلہ کشیدہ اند و اہتمامِ احداث آن بہ معقل بن یسار کہ از صحابۂ کرام بودہ مفوّض شد و ازین جہت بنام نہر معقل شہرت دارد۔

نہر سعد

درباب این نہر نخستین مردم انبار از شہنشاہِ فارس درخواست نمودند و چون عہد اسلام آمد بہ سعد وقاص ملتجی شدند۔ و سعد التجائے شان راقبول نمودہ سعد بن عمرو را برین خدمت مامور نمود و بہ اہتمامِ تمام آغازِ کار شد۔ لیکن کوہے بمیان آمدہ سدِّ راہ گردید و کارِ احداثِ نہر ناتمام ماند۔ بعد ہا حجّاج درعہدِ حکومتِ خود کوہ راکندہ نہر را باتمام رساند۔ لاکن از آنجا کہ آغاز کار را سعد کردہ بود نہرِ مذکور بنامِ سعد موسوم شد۔

نہر امیر المومنین

نہرے بزرگ و مفید کہ بروفقِ حکم مخصوصِ حضرت فاروق رض حفر شدہ بنام نہر امیر المومنین شہرت دارد۔ این نہر دریائے نیل را با بحر قلزم پیوست نمودہ و اختصاراً بیانش این است کہ در سنہ ۱۸ھ در اطرافِ عرب خشک سالے پدید آمد و حضرت عمر رض فرمانہا بہ جمیع حکامِ اضلاعِ مملکت فرستاد و تاکید تمام فرمود کہ از ہر ضلع و علاقہ غلّہ بکثرت بفرستند۔ ہر چند کہ تو قفے در تعمیلِ امر والا روئے نداد۔ لاکن راہِ خشکی مصر و شام بسیار دور

بوده وازین جهت غلّه از آنجا با دیر بهیر سید - حضرت عمرؓ
این حال را مشاهده نموده فرمانے بنام عمرو ابن العاص نائب الحکومۂ
مصر صادر فرمود مشعر بر اینکہ جمعے را از اہالی مصر با خود گرفته
بدار السلطنت حاضر آید - چون عمرو ابن العاص بدربار خلافت
حاضر شد - حضرت عمرؓ فرمود کہ اگر دریائے نیل بواسطۂ نهر با
آب قلزم پیوست شود اندیشۂ قحط وگرانی از عرب بکلّی رفع خواهد
شد - واگر از راهِ خشکی غلّه بیارند خیلے موجب زحمت واشکال
مے شود - عمرو ابن العاص از حضورِ مبارک مرخص شده بمصر باز
آمد - واز فسطاط کہ از قاہرہ بمسافت ۱۲ میل واقع ہست تا بحر
قلزم نهرے احداث کرد - وبدین ذریعہ آب نیل کہ از زیر فسطاط
میگذشت با بحر قلزم ملحق شد - وجهازات از آب نیل بہ بحر قلزم
مے آمد - ودر آنجا بمقام جار لنگر مے انداخت کہ بندرگاہِ مدینہ منوره
بود - نهر مذکور ۶۹ میل امتداد داشته خیلے تعجب ہست کہ در
ظرف ۶ ماه تعمیر شد - ودر سالِ اول بست جهازِ کلان کہ در
آن شصت ہزار اردب غلّہ بار بود در بندرگاہِ مدینہ منوره
رسید - این نهر مدت مدیدے جاری ماند وبدان واسطہ در
تجارتِ مصر ترقی روز افزون پیدا شد - بعد از عہد عمر ابن عبد العزیز
از بے پرواہی عمال در بعض مقامات کور گردید - حتّے کہ بہ مقام
ذنب المتساح بکلّی مسدود شد - در ۱۰۵ھ خلیفہ منصور عباسی نظر

بیک مصلحتِ ذاتی آنرا بند ساخت لاکن بعد ازان باز جریان یافت و تا مدّتِ مدید جاری ماند[1]۔

امرے بغایت عجیب و غریب این ست کہ عمرو ابن العاص عزم نمود کہ بحرِ روم را با بحرِ قلزم پیوست کند و از برائے حصولِ این مدّعا تجویز نمود کہ قریب فرما کہ در آنجا بین بحرِ روم و بحرِ قلزم مسافت ۷۰ میل بیباشد۔ بذریعۂ حفرِ نہر ہر دو بحر را پیوست سازد۔ چون حضرت عمر رض آگہی یافت اظہارِ نارضامندی فرمودہ فرمانے بنام عمرو ابن العاص برنگاشت مشعر بر اینکہ اگر در بین بحرِ قلزم و بحرِ روم آنہا ترتیب یابد یونان با جہازاتِ خود حجاج را تاخت و تاراج میکنند[2]۔ اگر عمرو ابن العاص از دربارِ خلافت اجازۂ احداثِ نہرے یافت فخرِ ایجادِ نہرِ سویز ہم بہ حصۂ عرب میرسید۔

عماراتے کہ حضرت عمر رض بنا نہاد سہ قسم بود:۔

(۱) عماراتِ مذہبی یعنی مساجد وغیرہ کہ بیانِ آنہا بہ بسط و تفصیل در شعبۂ مذہبی مے آید۔ درین مقام ہمین قدر کفایت میشود کہ گوئیم در عہدِ مبارکِ حضرت فاروق اعظم رض بقولِ مصنف روضۃ الاحباب چہار ہزار مسجد تعمیر شد۔

---

[1] تفصیل این واقعہ در حسن المحاضرہ سیوطی صفحہ ۹۳۔۹۴ و مقریزی جلد اول ۷۱ و جلد دوم صفحہ ۱۳۹ تا ۱۴۴ مندرج ست [2] تقویم البلدان ابو الفداء ۱۰۶۔ منہ

(۲) عماراتِ نظامی مثلاً قلاع قشون ہا و بارک ہا در ذیلِ انتظامات فوجی از آن بحث میرود۔

(۳) عماراتِ ملکی مثلِ دار الامارہ وغیرہ اگرچہ حالاتِ تفصیلی اینگونہ عمارات معلوم نیست لاکن تفصیلِ اقسامِ آن حسبِ ذیل است:

دار الامارہ

(۱) دار الامارہ کہ حکامِ اضلاع و صوبجات در آن قیام و اشتند و دفتر در آن مے بود۔ حالاتِ دار الامارہ کوفہ و بصرہ در تصانیفِ علامہ طبری و بلاذری بہ تفصیل مذکور است۔

دیوان

(۲) دیوان کہ در آن کاغذات[1] و سنداتِ دفتر محفوظ مے بود۔ دفترِ فوج کہ عبارت از دفترِ نظام است ہم درین عمارت بود۔

بیت المال

(۳) بیت المال یعنی صندوق خانہ و عمارتش خیلے مضبوط و مستحکم مے بود۔ ذکرِ بیت المال کوفہ در ذیلِ بیانِ بیت المال در فوق مذکور شد۔

زندان

(۴) زندان۔ بیانِ زندانِ مدینہ منورہ در ذیلِ عنوانِ شعبۂ کوتوالی مذکور شدہ۔ زندانِ بصرہ[2] در عمارتِ دار الامارہ شامل بود۔

مہمانخانہ

(۵) مہمانخانہ۔ این قسم جائے با برائے قیامِ مسافرانِ نو واردے تعمیر یافتہ کہ برائے دو سہ روز در شہر مے آمدند۔ در بارۂ مہمانخانۂ کوفہ از علامہ بلاذری منقول است۔ امر عمر ان یتخذ لمن یرد من الآفاق دارا فکانوا ینزلونہا[3]۔ مہمانخانۂ مدینہ منورہ

[1] تقویم البلدان ابو الفداء صفحہ ۱۰۶۔ [2] فتوح البلدان صفحہ ۳۴۷۔ منہ
[3] فتوح البلدان صفحہ ۲۷۱۔

در سنہ ۱۷ھ تعمیر شد - و ابن حبان در کتاب الثقات از آن ذکر میکند -

درین مقام اظہار این امر ضرور است کہ گوئیم - عمارات فوق چندان شاندار و بلند نبود - چہ اسلام تکلفات فضول و بے معنی را اجازه نمیدهد - اگرچہ بعدها مسلمانان در اوضاع و اطوار خود تکلف و تصنع را دخل دادند و لے در آن عہد اسلام بحلیہ سادگی و بے تکلفی آراستہ بود - و حضرت عمر رض اکثر ہمت والا نہمت را بہ ہمین مبذول میفرمود کہ وصف سادگی از مسلمین گم نشود - بر علاوه حاکم وقت بر بیت المال اختیارات کامل نداشت - بیت المال را سرمایہ تمام ملت میدانستند - مسلمانان این خیال داشتند کہ وجہ بیت المال ابداً بر گل و خشت صرف نشود - و بہتر آن است کہ بدرد بنی نوع انسان بخورد - و مدت مدیدے کافہ اسلام برہمین خیال بودند - و ازین جہت وقتیکہ ولید ابن عبد الملک جامع دمشق را بصرف زر کثیر تعمیر کرد اہل اسلام بالعموم رنجیدند - و بعضے علی الاعلان گفتند کہ این تعمیر مصرف وجہ بیت المال نیست - بہر حال عماراتیکہ در عہد حضرت عمر رض بنا یافت بالعموم از گل و خشت بود و ایوان حکومت بصره ہم از گل و خشت پختہ[1] بود - لاکن عمارات نظامی اکثرشان مستحکم و متین بوده -

[1] فتوح البلدان صفحہ ۳۴۷ - ۱۲ منہ

انتظامِ شوارع

ہرچند انتظامِ شوارع وجسرہا بدرجۂ اعلےٰ بودہ - لاکن اهتمامِ آن بلا واسطہ بدستِ حکام نبودہ - در معاہداتے کہ از اقوامِ مفتوحہ میگرفت از شرائطے کہ درآن درج میگشت یکے این بود کہ آنہا در اہتمامِ شوارع وجسرہا از وجۂ خود بپردازند - مثلاً وقتیکہ حضرت ابوعبیدہ را از مہمِّ شام فراغ دست داد این شرط در معاہدۂ صلح ثبت شد[1] - اگرچہ مکہ معظمہ از مدت درازے قبلہ گاہِ خلائق بود - لاکن راہش مطلقاً ویران بود و آب نداشت - حضرت عمرؓ در سنہ ۱۷ھ

منازل و مہمانسرائے ہا مابین مدینہ و مکہ

بمکہ معظمہ وارد شد و بہ اجازۂ او در ہر منزل مہمانسرا و چشمۂ آب تہیہ شد[2] - شاہ ولی اللہ محدث دہلوی در ازالۃ الخفا می نویسد (از آن جملہ آنکہ سالے بقصدِ عمرہ بمکہ محترمہ توجہ فرمود و نزدیک مراجعت امر فرمود تا در منازلے کہ مابین حرمین واقع است سایہ ہا و پناہ ہا سازند - و ہر چاہے کہ انباشتہ شدہ باشد آن را پاک کنند و صاف نمایند - و در منازل کم آب چاہ ہا را کنند - تا بر حجاج بہ استراحت تمام قطعِ مراحل میسر شود -

---

[1] در کتاب الخراج صفحہ ۸۰ آوردہ است وعلی ان علیہم ارشاد الضال وبناء القناطر علی الانہار من اموالہم - و در تاریخ طبری در ذیل واقعات سنہ ۱۲ھ صفحہ ۲۲۹ ذکر شوارع و اخبار ہر دو آوردہ است - ۱۲ [2] طبری صفحہ ۲۵۲۹ و بلاذری صفحہ ۵۳ - ۱۲ منہ

آبادیِ بلاد و مصار

اگر شہرہائے کہ در عہدِ حضرت عمر فاروق رض بنا شد بہ بینیم و بہ ضروریاتے و خصوصیاتے کہ مقتضائے آن وقت بود نظر کنیم و ہرکدام از آنہا را صفحۂ تاریخ اسلام گوئیم بجاست۔ بصرہ و کوفہ مدتے مدیدے منظرِ آثارِ اسلامی بودہ۔ نحوِ عربی در ہمین دو جا بنا یافت۔ طورے کہ دو شہر مذکور را دار العلوم نحو مے توان گفت۔ فقہ حنفی کہ درین روزہا در جمیعِ آفاق عالم رواج یافتہ سنگ بنیادش راہم در کوفہ نہادہ اند۔ پس اگر حالات تفصیلی بلاد مذکور رقم پذیرد غیر موزون و بے محل نخواہد بود۔

بصرہ

در جلد اول کتاب ہذا مذکور شد کہ برائے دفع حملات بحری فارس و ہند حضرت فاروق رض در سنہ ۱۴ ہجری عتبہ ابن غزوان را مامور کرد کہ نزدیک بندرگاہ اُبلہ کہ جہازات ہند و فارس از خلیج فارس گذشتہ لنگرے انداخت شہرے آباد کند۔ موقع و منظر زمین را نیز خود حضرت عمر نشان داد۔ بر طبق فرمانِ خلافت عتبہ (۸۰۰) نفر را با خود گرفتہ رفت و در خریبہ رسید کہ اکنون در آنجا بصرہ آباد است۔ قبل از آن در آنجا بیدا لیے مانند کفِ دست افتادہ بود۔ زمین سنگریزہ دار بود و بہر طرف مرغزارہا داشت۔

و با مزاق عرب خیلے موافقت داشت۔ غرض عتبہ داغ بیل نمود و بنیاد شہر انداخت و از برائے قبائل مختلفہ احاطہ ہائے جداگانہ معین کرد۔ و خانہ ہائے مختصر و بے تکلف ساخت عاصم ابن لف را مامور کرد تا ہر قبیلہ را کہ با حاطہ مناسب بداند فرود آرد۔ و در ذیلِ عمارات سرکاری مسجد جامع و ایوان حکومت بود و عمارات دفتر و زندان ہم در آن شامل بود۔ و در سنہ ۱۷ھ شہر آتش گرفت و اکثرے از منازل سوخت۔ سعد وقاص کہ در آن وقت حاکم کوفہ بود سفارتے بحضور حضرت عمرؓ فرستاد۔ و اجازہ خواست کہ عمارت پختہ بنا شود۔ جناب ممدوح اجازہ مرحمت فرمود۔ لاکن تاکید تام کرد کہ ہیچ منزلے بیشتر از سہ اطاق نداشتہ باشد۔

دریائے دجلہ کہ بمسافتِ دہ میل از بصرہ[1] واقع است حضرت عمرؓ فرمان داد کہ از آبِ دجلہ نہرے تا بصرہ حفر شود۔

---

[1] وجہ تسمیۂ بصرہ چنانکہ اہلِ لغت نوشتہ اند این ست کہ بصرہ در زبانِ عربی زمینِ سنگلاخ را میگویند و زمینِ آنجا از ہمین قسم بودہ لیکن در معجم البلدان قولِ یک فاضل مجوسی را نقل کردہ است کہ زیادہ تر قرینِ قیاس ست بقولِ فاضلِ مذکور این لفظ در اصل بس رہ بود۔ کہ بزبانِ فارسی بمعنی راہ ہائے بسیار ست و از آنجا کہ ازین جا راہ ہائے بسیار بہر طرف میرفت اہلِ عجم آنرا باین نام موسوم کردند۔ و تصدیقش ازین امر ہم میشود کہ عمارت ہا کہ نزد بصرہ شاہانِ عرب تعمیر کردہ بودند نامہائے آنہا نیز در اصل لفظ فارسی بود۔ مثلاً خورنق کہ در اصل خورنگاہ ست و سدیر کہ در اصل سہ دلہ در ست ۱۲ منہ۔

تفصیل این واقعه در عنوان شعبهٔ نظارت مذکور شد۔ در آبادی بصره ترقی روزافزون بظهور آمد۔ حتیٰ که در حکومت زیاد ابن ابی سفیان عدهٔ کسانیکه نامهای شان در دفتر نظام درج بوده ۸۰ هزار بوده۔ و اولاد و احفاد آنها تا به یک لک و بست هزار میرسید۔ خاک بصره را به علم و فضل بحدی مناسبت بود که بنای علوم عربیه در همین جا نهاده شد۔ و اولین کتاب لغت عربی که به کتاب العین موسوم و از تصنیفات خلیل بصری است در همین شهر تصنیف شد۔ ابتدای علوم عروض و موسیقی هم در بصره شد۔ اولین مصنف علوم نحو سیبویه از جمله متعلمین همین شهر بود۔ و در ائمهٔ مجتهدین حسن بصری از همین خاک پیدا شد۔

کوفه

شهر دیگر که بیشتر از بصره شهرت دارد کوفه است۔ بعد از آنکه مداین وغیره بلاد فارس فتح شد سعد وقاص نامهٔ بحضور حضرت عمر رض فرستاد و شعر براینکه از بود و باش این ملک صورت و وضع عرب بکلی تغییر یافته۔ حضرت عمر رض جواب نوشت که آب و هوای آن دیار اهل عرب را موافق نمی آید۔ و باید که جای تلاش شود که حیثیت بری و بحری هر دو داشته باشد۔ به طبق این فرمان سلمان و حذیفه که بدینگونه خدمات مامور بودند زمین کوفه را انتخاب نمودند۔ و از آنجا که زمینش پر از ریگ و سنگریزه بود آنرا به کوفه موسوم کردند۔ قبل از ظهور اسلام پایهٔ تخت خاندان نعمان

ابن منذر کہ فرمانروائے عراقِ عرب بود در ہمین مقام بود۔ و عمارات مشہور این خاندان کہ بہ خورنق و سدیر شہرت داشت در مضافات ہمین جا واقع بود۔ منظر کوفہ بغایت خوشنما و از دریائے فرات فقط بمسافت ۲ میل واقع بود و اہلِ عرب این مقام را خدّ العذرائے یعنی عارضِ محبوب مے گفتند زیرا در آنجا گلہائے بوقلمونِ عرب مثل اقحوان و شقائق و قیصوم و خزامی بکثرت موجود بودہ۔ الغرض در ۱۷ھ بنیادش نہادہ شد و چنانکہ حضرت عمرؓ در فرمانِ مبارک تصریح فرمودہ بود منازل از برائے آبادیِ چہل ہزار نفوس تعمیر شد۔ و باہتمام ہیاج ابن مالک قبائلِ مختلفۂ عرب در محلہ ہائے جداگانہ آباد شدند۔ در بابِ وضع و ساخت شہر از دربارِ خلافت فرمانے صادر شد متضمن بر اینکہ شوارع عام چہل عرش عریض باشد و شوارعِ دیگر سی و بست ارش و کوچہ ہا ہفت ارض عریض باشد۔ عمارتِ مسجدِ جامع کہ بجہ سی بلند و مربع اساس یافت بحدے وسیع بود کہ در آن چہل ہزار نفر گنجائش داشت کہ نماز با جماعت بخوانند و بہر چہار طرفش میدانہائے خیلے وسیع گذاشتند عمارات شہر اول از خس بودہ و بعد از وقوعِ آتش زدگی حضرت عمرؓ اجازہ مرحمت نمود کہ عمارات از گل و خشت بنا شود۔ پیش روئے مسجدِ جامع سائبانے تیار شد کہ دو صد ارش دراز

بوده وبر ستونهائے رخام قائم گردید واین ستونها را از عمارات عهد نوشیروانی کشیده بودند۔ درین مقام امرے که قابل توجۂ ناظرین است این ست که باآنکه هیچکس از ورثۂ نوشیروان باقی نبود واز روئے اصولِ سلطنتِ شخصی فقط خلیفۂ وقت وارث بیتوانند شد لاکن حضرت عمر رضؓ که در عدل وانصاف از سلاطین عالم گوئے سبقت برده بهائے ستون ها را بر عیۂ مجوس ادا نمود قیمت تخمین گشت ودر رقم جزیۂ واجب الادا مجرا یافت۔ از مسجد بفاصلۂ دوصد ارش ایوانِ حکومت تعمیر شد ودر آن بیت المال یعنی عمارتِ صندوق خانه هم شامل بوده۔ علاوه ازین مهمانخانۂ عمومی هم تعمیر شد ودر آن مسافران ونو واردان قیام میکردند۔ وآنها را طعام از وجۂ بیت المال میدادند۔

چندے نگذشت که بیت المال سرقه شد۔ واز آنجا که از واقعاتِ جزئی هم حضرت عمر رضؓ را بالمرۃ اطلاع میرسید وقتیکه این خبر رسید فوراً فرمانے بنام سعد وقاص فرستاد متضمن برانیکه ایوانِ حکومت را با مسجد الحاق دهد و برطبق این فرمان روزبه نام معمار پارسی که در فن عمارت بے نظیر بود بغایت خوبی وموزونی ایوانِ حکومت را وسعت داد و با مسجد ملحق کرد۔ چون روزبه ومعمارانِ دیگر از کارِ تعمیر عهده برآشدند۔ سعدؓ آنها را در جلدوی این خدمت بدربارِ خلافت روانه کرد تا شرفیاب

حضور شوند۔ حضرت عمرؓ از راہِ ہنر پروری و قدر دانی برائے آن روزینہ وظیفہ مستمرہ مقرر فرمود۔ علاوہ از مسجد جامع برائے ہر قبیلہ مساجد جداگانہ تعمیر کرد۔ قبائلے کہ در کوفہ آباد شدند حسب ذیل بودند:۔

قبیلہ یمن۔ قبیلۂ نزار۔ سلیم۔ ثقیف۔ ہمدان۔ بجیلہ تیم اللات۔ تغلب۔ بنو اسد۔ نخع۔ کندہ۔ ازد۔ مزینہ۔ تمیم و محارب۔ اسد و عامر۔ بجالۃ۔ جدیلہ و اخلاط۔ جہنیّہ۔ حج۔ ہوازن وغیرہ بود۔ از انجملہ نفوسِ قبیلہ یمن ۱۲ ہزار و نفوس قبیلۂ نزار بہ ۸ ہزار میرسید۔ این شہر در عہد حضرت عمرؓ تا حدے باوجِ عظمت رسیدہ بود کہ جناب ممدوح آنرا براس الاسلام موسوم فرمود۔ و شک نیست کہ شہر مذکور واقعاً مرکزِ اصلی قوتِ عرب شدہ بود۔ بعدہا عدۂ نفوسش روز بروز ترقی کردہ رفت۔ لیکن این خصوصیت بہر حال قائم ماند کہ کسانیکہ در آنجا سکونت مے ورزیدند اکثر از اہل عرب مے بودند و در ۶۴ھ نفوس شماری شد۔ ۵۰ ہزار خانہ فقط از قبیلۂ ربیعہ و مضر و ۲۴ ہزار خانہ از قبائلِ متفرقہ بود۔ و علاوہ ازین خانہ ہائے اہلِ یمن تا بہ ۶ ہزار میرسید۔ اگرچہ از ترقیات و تغیرات زمانہ ہا بعد آثارِ قدیمہ باقی نماند۔ لاکن مقامِ تعجب است کہ نشاناتِ بعضے عماراتِ قدیم تا عرصۂ درازے ظاہر ماند۔ ابن بطوطہ کہ در قرن ہشتم بودہ و

اورا در آن مقام مقدس گذر افتادہ در سفرنامۂ خود مینویسد که بنیادِ ایوانِ حکومت که سعد وقاص آن را بنا نهاده تا حال قایم است۔

در حیثیت علمی پایۂ این شہر ازین معلوم مے شود که فنِ نحو ازانجا آغاز یافته یعنی ابو الاسود دیلی نخستین قواعدِ نحو را در همین جا منضبط نمود و بنیادِ فقہ حنفی در همین شہر نهاده شد۔ و امام ابو حنیفہ که بشرکتِ قاضی ابو یوسف وغیرہ مجلس فقہ قائم فرمود در همین جا قایم شده بود و از جملۂ ایمۂ فن در علوم عربیہ که یادگار زمانہ ہستند از خاکِ همین شہر میباشند۔ اسمائے بزرگان ذیل قابلِ ذکر است :۔

ابراہیم نخعی ۔ حماد ۔ امام ابو حنیفہ ۔ امام شعبی[۱]۔

فسطاط

چون عمرو ابن العاص را از فتح اسکندریہ فراغت دست داد۔ اہلِ یونان که در آنجا بکثرت آباد بودند بالعموم ترک شہر گفتند و عمرو ابن العاص مکانات آنہا را بے مکین دیده عزم نمود که مستقر حکومت قرار دہد۔ چنانچہ از دربارِ خلافت اجازه حاصل کرد۔ حضرت عمرؓ مدام این امر را ملحوظ خاطر میداشت که دریا در بین راه حائل نباشد۔ چون بلادِ بصره و کوفه بنا نهاده شد فرمانے بنام کارداران فرستاد متضمن براینکه شہر بجائے آباد کرده شود

---

[۱] حالات کوفہ و بصرہ از طبری و بلاذری و معجم البلدان نقل کرده شده است۔ ۱۲

که در آن و مدینۂ منوره پایۂ تخت اسلام دریائے سدِّ راه نباشد و از آنجا که اسکندریه آن طرفِ آبِ نیل واقع بود۔ حضرت عمرؓ این تجویز را پسند نفرمود که اسکندریه را مستقرِ حکومت ساخته شود۔

عمرو ابن العاص از اسکندریه روانه شد و در قصرالشمع رسید و در آنجا خیمه‌اش که بوقتِ حملۂ اسکندریه خالی گذاشته بود بهمان حال ایستاده بود چنانچه در همان خیمه فرود آمد۔ و همانجا بنائے شهرِ نو نهاد۔ و برائے قبائلِ مختلفه احاطه‌ہائے جداگانه معین کرد۔ و معاویه ابن خدیج و شریک ابن سمیّ و عمرو ابن مخزم و حیویل ابن ناشره را مامور نمود که هر قبیله را بهر جائے که مناسب دانند آباد کنند۔ علامه مقریزی اسمائے محلّات و قبائل را به تفصیل نوشته است۔ مسجد جامع به اهتمامِ خاص تعمیر شد و روایت عام است که ۸۰ نفر از صحابۂ کرام به اتفاقِ ہم سمتِ قبله‌اش را متعیّن نمودند و از آنجمله زبیر۔ مقداد۔ عباده۔ ابودردا وغیره بودند۔ مسجد مذکور ۵۰ ذرع طویل و ۳۰ ذرع عریض بود و بهر سه طرف درها داشت و یک در از آن مقابلِ دارالحکومت بود و مابین هر دو عمارت فاصلۂ ۷ ذرع بود۔

عمرو ابن العاص مکانے خاص برائے حضرت عمرؓ تعمیر کرد۔ چون جناب ممدوح نامه بنام عمرو ابن العاص فرستاد و در آن

تحریر کرد کہ این مکان مرا بچہ کار خواہد آمد۔ در آنجا بازارے آباد کردہ شد۔ از آنجا کہ آبادی این شہر از خیمہ گاہ شروع شدہ بود و خیمہ را در زبانِ عربی فسطاط میگویند۔ این شہر بہمین نام موسوم شد۔ سنۂ آبادی سنہ ۲۱ھ ہجری است۔ در وسعت آبادی فسطاط بسیار ترقی شد و بجائے اسکندریہ مرکز مصر قرار دادہ شد۔ در عہد امیر معاویہ چہل نفر از اہل عرب کہ نام شان درج کتاب بود درین شہر سکونت داشتند۔ بقولِ مورخ قضاعی در وقتے از اوقات شہر مذکور ۳۶۰۰۰ مسجد و ۸۰۰۰ شوارع و ۱۱۷۰ حمام داشت۔ وسعت و کثرتِ سامانِ شہر را علامۂ مقریزی در چند صفحۂ کتاب بہ تفصیل بیان نمودہ۔ مدتِ مدیدے این شہر مستقرِ سلاطینِ مصر و مرکز تمدن و ترقی ماند۔ علامۂ بشاری کہ در قرنِ چہارم ہجری سیاحتِ عالم کرد در جغرافیۂ خود حالِ این شہر را بعبارتِ ذیل بیان میکند:۔

وسعت و آبادی فسطاط

ناسخ بغداد مفخر الاسلام خزانۃ المغرب لیس فی الاسلام اکبر مجالس من جامعہ ولا احسن تجملاً من اھلہ ولا اکثر مراکب من ساحلہ۔	یعنی این شہر ناسخ بغداد و خزانۂ مغرب و فخر اسلام است جامع این شہر آنقدر دارای مجالس بزرگ علم و اہالی طورے دارائے حسن تجمل بند رگاہش بحدے دارا کثرت جہاز کہ در اسلام ابداً نظیر این شہر نمودہ۔

موصل

این شہر قبل از اسلام ہم وجود داشت لاکن در آن زمان فقط یک قلعہ بودہ و در مضافاتش چندے از معابدِ نصاریٰ بود۔ در عہد حضرت عمرؓ بحیثیتِ شہر آباد شد۔ ہرثمہ ابن عرفجہ آن را بنا نہاد۔ و از قبائلِ متفرقۂ عرب چند محلۂ خاص آباد کرد و مسجد جامع[1] خاص ہم تعمیر کرد۔ از روئے وقعتِ ملکی این شہر حیثیتِ خاص دارد۔ یعنی در مقامِ اتصال مشرق و مغرب واقع ست و غالباً بہمین مناسبت آنرا بہ موصل موسوم کردہ اند۔ از یاقوت حموی منقول ست۔ میگفت کہ این امر مشہور و مسلّم ست۔ کہ در کل عالم اعظم ترینِ بلاد سہ ست۔ نیشاپور کہ در مشرق ست و دمشق کہ در مغرب ست۔ و موصل کہ گذرگاہِ مشرق و مغرب ست۔ یعنی اگر شخصے از مشرق بمغرب یا از مغرب بمشرق سفر کند گزیر ندارد کہ ازین شہر گذر نکند۔

بلدۂ مذکور متدرجاً بمنتہائے درجۂ ترقی رسید۔ حالاتِ وسعت و عظمتِ این مقام در معجم البلدان و جغرافیہ بشاری وغیرہ بہ تفصیل مرقوم ست۔

شہرے ست مختصر کہ بجانب غربی دریائے نیل بمقابل فسطاط واقع ست۔ چون عمرو ابن العاص بعد از فتح اسکندریہ بہ فسطاط آمد۔ فوجے قلیل در آنجا متعین نمود تا اہل روم را یارائے

---

[1] فتوح البلدان صفحہ ۳۳۱ تا ۳۳۲ - ۱۲ منہ

آن نباشد که از دریا عبور کرده یورش کنند۔ درین فوج بعض افراد قبائل حمیر و ازد و ہمدان موجود بودند۔ بعد از آبادی فسطاط عمرو ابن العاص خواست که فوج مذکور را از آنجا پس بخواهد و ایشانرا منظرِ دریا بحدے موجبِ نزہتِ خاطر و تفریحِ طبع شده بود که آنها نقل را از آنجا ابداً گوارا نداشتند و عذر کردند که ما جهاد را مدنظر داشته درین جا قیام نموده ایم و اینگونه مقصدِ اشرف و اعلیٰ را از دست داده نمیتوانیم۔ عمرو ابن العاص این واقعه را بحضرتِ فاروق رضؓ عرض کرد۔ اگرچه حضرت خلیفة المومنین از نامِ دریا پر خود مے لرزید لاکن بمقتضائے مصلحت اجازه بخشید و فرمان داد که از برائے حفاظتِ فوج قلعه تعمیر شود۔ و برطبق فرمان مبارک در ۲۱ھ بنائے قلعه نهادند و در ۲۲ھ به اختتام رسید۔ این امر قابلِ اظهار ست که در بنائے قلعه نهادند مردم قبیله ہمدان گفتند که ما مردم مثلِ نامردان نمیخواهیم که در پناهِ قلعه قیام کنیم۔ قلعهٔ ما شمشیر ماست۔ چنانچه افرادِ قبیلهٔ مذکور و چند قبیلهٔ دیگر بیرون از قلعه و در میدان سکونت ورزیدند و مدام همانجا اقامت داشتند۔

از برکتِ وجودِ مسعودِ حضرتِ فاروق اعظم رضؓ این مقام مختصر نیز از حیثیت و اعتبارِ علمی خالی نماند۔ بعض از محدثین عالی مرتبت در آنجا بظهور آمدند و اسمائے گرامیِ شان

در معجم[1] البلدان مذکور ست۔

صیغۂ فوج

نظامِ فوجی در سلطنتِ روما

اگرچہ قبل از ظہور اسلام سلطنتہائے عظیم الشان بر صفحۂ ہستی برآمدہ و بقیۂ یادگارہائے آنہا در عہدِ اسلام ہم موجود بود۔ امّا سررشتۂ نظام (فوج) ہر جائیکہ بود غیر منظّم و خلافِ اصولِ سیاست بودہ۔ سلطنتِ رومائے کبیر کہ بر اکثر ربعِ مسکون مسلّط شد انتظامِ فوجش بر این نہج بود کہ از اہالیِ ملک کسانیکہ صاحبِ نام و نشان بودند و باوصافِ سپہ گری و سپہ سالاری موصوف بودند ہمہ ہا را جاگیرہا مے بخشیدند و از آنہا عہد میگرفتند کہ بوقتِ مہمّاتِ جنگی این قدر فوج را با خود گرفتہ حاضر بیایند۔ این قسم جاگیرداران در تمام ملک منتشر بودند۔ و عدّۂ مخصوصی از فوج نگہ میداشتند۔ و چون تعلّق این افواج رسمًا با سلطنت نبود اگر بعضے از رؤسائے ملک علمِ بغاوت مے افراشتند ایشان نیز در تحتِ رؤسائے خود بمقابلۂ سلطنت آمادۂ کارزار مے شدند۔ این طریقِ حکومت باصطلاح فیوڈل سسٹم مشہور بود۔ و سرکردگانِ فوجی را بیرن میگفتند۔ و این طریق تا بحدّے وسعت گرفتہ بود کہ

[1] علامہ مقریزی حالاتِ جیزہ بتفصیل آوردہ ست ۱۲ منہ

بیرنہا بزیر دست خود جاگیرداران وعلاقہ داران نگہ میکردند وہمین سلسلہ طبقہ ہائے مختلفہ قائم شدہ بودند۔ درایران ہم تقریبًا ہمین دستور قائم بود وکسانے راکہ در زبان فارسی مرزبان ودہقان میگویند عبارت ازہمین قسم جاگیرداران میباشند این نظام باعث بربادی سلطنت رومانشد ودرین عصر مسلم است کہ طریق مذکور بد ترین طریقہ ہائے جہانبانی بودہ۔

نظام فوجی درفرانسہ

از تواریخ فرانس معلوم مے شود کہ تا ۱۵۰۰ء برائے فوج ابدًا تنخواہ یا وظیفہ مقرر نبود۔ ہر قدر مال غنیمت کہ بدست می افتاد قرار قرعہ بر فوج تقسیم میکردند وبعد ازان چون در تمدن ملک ترقی شد۔ ہمان طریق فیوڈل سسٹم کہ در سلطنت روما ئے کبیر مروج بودہ قائم شد چنانچہ بعد از اسلام تا ۱۵۰۰ء ہمین طریق جاری ماند۔

در عرب شاہان یمن وغیرہ ہیچ سررشتہ منتظم درباب نظام نداشتند وتا آغاز اسلام ضرورت این امر محسوس نشد۔ در سال اول خلافت حضرت ابوبکرؓ چیزے کہ از مالہائے غنیمت پس انداز شد۔ بر سپاہ اسلام بحساب دہ درہم فی نفر تقسیم گردید وسال دیگر چون در آمد مال غنیمت ترقی کرد۔ سہم ہر نفر از مالِ فوج از دہ تا بہ بست درہم رسید لاکن نہ مواجب فوج مقرر شد ونہ اسمائے ملازمین فوج ثبت

دفتر گردید۔ ونہ صیغۂ خاص جنگ قائم شد۔ تا بہ اوائل عہد حضرت عمرؓ صورت حال برین منوال ماند لاکن بسے نگذشت کہ حضرت عمرؓ در ۱۵ھ صیغۂ نظام را بحدّے منظم و مرتب ساخت کہ نظر بحالات آن عہد خیلے مقام تعجّب و حیرت است۔

نظام فوجی عہد فاروق اعظمؓ

مورخین اسلام ورا بینکہ حضرت فاروق اعظمؓ را بر توجہ بہ نظام فوجی چہ باعثے بودہ اسباب مختلفہ بیان میکنند۔ روایت مشہور این است کہ حضرت ابوہریرہؓ کہ حاکم بحرین مقرر شدہ بود پنج لک درہم با خود گرفتہ بمدینہ منوّرہ حاضر آمد و حضرت عمرؓ را ازین حال آگہی داد۔ اینقدر وجۂ نقد در آن زمان بحدّے محلّ تعجب بودہ کہ حضرت عمرؓ حضرت ابوہریرہؓ را خطاب نمودہ از راہ استعجاب فرمود خیر است چہ میگوئی۔؟ حضرت ابوہریرہؓ بہ تکرار عرض کرد کہ پنج لک۔ باز حضرت عمرؓ پرسید کہ آیا تو شمار کردہ مے توانی؟ حضرت ابوہریرہؓ عرض کرد کہ آرے۔ این بگفت و لک را پنج بار بہ تکرار گفت۔ چون این امر بہ پایۂ یقین رسید حضرت عمرؓ برائے انعقاد مجلس شورٰی فرمان داد و چون ارکان مجلس حاضر آمدند حضرت عمرؓ فرمود کہ این قدر زر کثیر بکدام مصرفے برسد؟ حضرت علیؓ و حضرت عثمانؓ و دیگر صحابۂ کرام تجاویز مختلفہ پیش کردند۔

ولید بن ہشام گفت کہ من سلاطین شام را دیدہ ام کہ دفتر و کتابہائے فوج مرتب نمودہ اند۔ حضرت عمرؓ این رائے را مقرون بصواب دانستہ عزم نمود کہ دفتر فوج ترتیب یابد و نام نویسی سپاہ شود[1]۔ و در روایت اُخرائے آمدہ کہ ولید ابن ہشام اشارہ بطرف سلاطین عجم نمودہ و این روایت بیشتہ قرین قیاس ست زیرا کہ چون دفتر مرتب شد بدیوان موسوم گردید و این لفظ فارسی ست و الفاظ دبستان و دبیر و دفتر و دیوان از یک ماخذ مشترک بودہ و مادۂ آنہا دب ست کہ در لغت پہلوی بمعنے نگہداشتن ست۔

کُل ملک را فوج ساختن

بہرحال در ۱۵ھ حضرت عمرؓ عزم فرمود کہ ادارۂ مستقلے برائے فوج قائم کند و درین باب اہم ترین تجویزے کہ داشت این بود کہ تمام مردم را فوج سازد و این مسئلہ را کہ ہر فرد مسلمان سپاہی فوج اسلام ست بہ ترتیب نظام بعمل آورد و چون در ابتدائے کار اینگونہ تعمیم از حیطۂ امکان خارج بود اول از قریش و انصار آغاز کرد۔ در آنوقت در مدینہ منورہ ۳ نفر در فنون نسب دانی و حساب و کتاب مہارت تام داشتند۔ مخرمہ ابن نوفل جبیر ابن مطعم عقیل ابن ابی طالب۔ علم الانساب فنّ موروثی عرب بودہ و این ہر ۳ نفر[2] درین فن در تمام عرب

[1] مقریزی صفحہ ۹۲۔ [2] فتوح البلدان صفحہ ۴۴۹۔ [3] حافظ در کتاب البیان و التبیین جلد دوم صفحہ ۱۱۲ مطبوعۂ مصر نوشتہ ست کہ در جمیع قریش چہار شخص حفاظ اشعار عرب و انساب و اخبار بودند یعنی مخرمہ ابن نوفل و حویطب بن عبد العزیٰ ۔ عقیل بن ابی طالب ۱۲

ممتاز بودند۔ حضرت عمرؓ فہرستے[۳] را بحضور خواستہ فرمان داد کہ قریش و انصار را مرتب نمایند۔ و در آن نام و نسب ہر نفر بہ تفصیل مندرج باشد۔ بر طبق این فرمان فہرستے مرتب نمودہ بحضور آوردند و در آن نخستین قبیلۂ بنو ہاشم و بعد خاندان حضرت ابوبکرؓ و بعد قبیلۂ حضرت عمرؓ مندرج بود۔ و این ترتیب را بلحاظ حکومت و خلافت قرار دادہ بودند۔ و اگر ہمان ترتیب قائم مے ماند خلافت بمنزلۂ آلۂ خودغرضی میگردید۔ حضرت عمرؓ فرمود۔ این ترتیب قرین مصلحت نیست۔ بایست نخستین از اقربائے نزدیک جناب رسول اللہ صلعم آغاز گردد۔ و بعد از اقربائے دور۔ و این چنین ترتیب قرابت تحریر پذیرد۔ و ہر کہ دورتر باشد نام او بیشتر درج گردد۔ و چون نوبت بہ قبیلۂ من برسد نام من درج شود۔ درین مقام باید این امر ملحوظ شود کہ در خلفائے اربعہ سلسلۂ نسب حضرت عمرؓ دورتر با جناب رسالت مآب صلعم مے پیوندد۔ غرض بر وفق ہدایت حضرت فاروق اعظمؓ کتاب انجام یافت و مشاہرۂ ملازمان حسب ذیل مقرر شد۔[۱]

---

[۱] در باب تفصیل تنخواہ روایات مختلف وارد است۔ من روایات کتاب الخراج صفحہ ۲۴ و مقریزی جلد اول صفحہ ۹۲ و بلاذری صفحہ ۴۴۸۔ و یعقوبی صفحہ ۱۷۵ و طبری صفحہ ۲۴۱۱ را حتی الامکان باہم تطبیق دادہ خلاصۂ آنہا را درج کتاب کردہ ام ۱۲ منہ

تقسیم مراتب	مقدار تنخواہ سالانہ
کسانے کہ در جنگِ بدر شریک بودند۔	۵۰۰۰ درہم
مہاجرینِ حبش و شرکائے جنگ اُحد۔	۴۰۰۰ درہم
کسانیکہ قبل از فتح مکہ معظمہ ہجرت کردند۔	۳۰۰۰ درہم
کسانیکہ در فتح مکہ کرمہ ایمان آوردند۔	۲۰۰۰ درہم
کسانیکہ در معرکہ قادسیہ یرموک شرکت داشتند۔	۲۰۰۰ درہم
اہلِ یمن۔	۴۰۰ درہم
مجاہدین بعد از معارکِ قادسیہ و یرموک۔	۳۰۰ درہم
بلا امتیاز مراتب۔	۲۰۰ درہم

کسانے کہ اسمائے آنہا درج دفتر شدہ بود برائے عیال واطفالِ شان وظائف مقرر شد چنانچہ تنخواہِ عیالہائے مہاجرین وانصار از دوصد الی چہار صد درہم و برائے اولاد ذکور اہل بدر ۲۰۰ درہم مقرر شد۔ بدین مقام این امر قابل یاد داشت است کہ شخصیکہ تنخواہش بستہ شد برائے غلامش نیز ہمان قدر مقرر شد۔ و ازین واقعہ نکتہ چینان مذہب اسلام اندازہ کردہ مے توانند کہ در مذہب اسلام غلام چہ رتبہ داشتہ ؟ ۔

کسانے کہ اسمائے شان درج کتاب شدہ بودند اگرچہ ہمہ شان فی الحقیقت حیثیتِ فوجی داشتند لاکن

آنهارا بر دو نوع منقسم نمودند[له]

(۱) کسانیکه هر وقت در مهمات جنگی مصروف بودند عبارتست از فوج نظام -

---

له درین موقع این امر بیشتر قابل توجه است که اکثرے از ظاهر بینان گمان میکنند که تنخواهے که فاروق اعظم رض مقرر کرد خاص از برائے فوجی نبوده بلکه سر رشته این تنخواه برائے رفاه عام بود و این خیال غلط محض است زیرا که مورخین اسلام راجع باین واقعه مے نویسند که ولید ابن هشام بحضور حضرت عمر رض عرض کرد که قد جئت الشام فرأیت ملوکها قد دونوا دیوانا وجندوا جندا فدون دیوانا وجند جندا فاخذ بقوله یعنی من پادشاهان شام را دیده ام که فوج و دفتر فوج ترتیب داده اند خلیفة المسلمین هم باید که فوج و دفتر فوج مرتب کند حضرت عمر رض قول او را پسند فرموده تنخواه و فوج را ترتیب داد - کسانیکه بخدمات جنگ مامور نبودند و تا حال خدمات قدیمه هم نداشتند حضرت عمر رض برائے آنها تنخواه مقرر نفرمود - ازین جهت اهالی مکه تنخواه نداشتند در فتوح البلدان صفحه ۴۵۸ وارد است ان عمر کان لا یعطی اهل مکة عطاءً ولا یضرب علیهم بعثا - و از همین سبب وقتیکه صحرانشینان عرب از حضرت ابوعبیده درخواست تنخواه نمودند بجواب گفت تا وقتیکه تنخواه برائے ساکنان بلاد مقرر نشود وظیفه صحرانشینان مقرر نمیگردد -

با این همه شک نیست که تخمینی در کتاب فوج بسیار اشخاص دیگر هم مندرج بودند مثلاً کسانیکه حافظ قرآن بودند یا در فنون دیگر کمال داشتند - لیکن از استقرار معلوم مے شود که اختیار این امر از ضرورت اقتضائے وقت بوده و بمرور زمان رفع گشته چنانچه در ذیل همین عنوان بیان میگردد ۱۲ منه

(۲) کسانے کہ در خانہ ہائے خود مقیم بودند و بوقتِ ضرورتِ جنگ حاضر مے آمدند و این قسم فوج را در اصطلاحِ عرب مطوعہ و در اصطلاحِ اروپا والنٹیر (رضاکار) میگویند - البتہ فرقے کہ ہست این ہست و النٹیر درین وقت تنخواہ ندارند -

از آنجا کہ این نخستین دیباچۂ نظم و نسق فوجی بود و در ابتدا چندان ترتیبے ہم نداشت و خلطِ مبحث این بود کہ با تنخواہِ فوجی تنخواہِ سیاسی ہم مخلوط بودہ و ہردو را در یک کتاب درج میکردند لاکن بمرورِ زمان در ۲۱ھ حضرت عمر رضؓ این صیغہ را بحدّے مرتب و منظم فرمود کہ تا آن زمان در ہیچ ملک بظہور نیامدہ بود چنانچہ درین مقام جزئیاتِ نظام را بتفصیلِ تمام ہدیۂ ناظرین میکنیم و از مطالعۂ آن معلوم خواہد شد کہ در ابتدائے تمدّنِ عرب شعبہ ہائے مختلفۂ نظامِ فوجی قائم نمودن و ہر شعبہ را تا باین حد مرتب و منضبط نمودن ہمان شخص را شایان بود کہ بلقبِ فاروقِ اعظم رضؓ ملقب گشتہ -

درین صیغۂ خاص مقدم ترینِ انتظام ہا این بود کہ ہمین تقسیم ملک بر حصصِ مختلفہ باعتبارِ جنگ نمودہ شود حضرتِ فاروقِ اعظم رضؓ در ۲۰ھ ملک را بلحاظِ حیثیّتِ ملکی و نظامی چند مرکز قرار داد - و ہر یک را بہ جند[1] موسوم کرد کہ عبارت از چھاونی

[1] بغرضِ تحقیقِ جند باید کہ معجم البلدان صفحہ ۱۳۲ مطالعہ کردہ شود - مورخ یعقوبی در واقعات ۲۰ھ آوردہ کہ درین سال حضرت عمر رضؓ مراکزِ فوجی قائم کرد و مورخ مذکور بتقدادِ فلسطین - جزیرہ - موصل قنسرین [illegible]

(قشون) مے باشد۔ وہمین اصطلاح جُند در بلادِ اسلامی شام
و روم و مصر قائم بودہ و تفصیل آنہا حسب ذیل است:۔

مدینہ۔ کوفہ۔ بصرہ۔ موصل۔ فسطاطِ مصر۔ دمشق۔ حمص۔
اردن۔ فلسطین۔ اگرچہ حدِّ فتوحاتِ فاروقی تا کنارِ بلوچستان
رسید ولے ممالکے کہ بر آنہا اطلاق ممالک آئینی درست مے آید
فقط عراق۔ مصر۔ جزیرہ۔ و شام بود۔ برہمین اصول درہمین
ممالک مراکز تاسیس یافت۔ مرکز جزیرہ موصل بود۔ و چون
ملکِ شام خیلے وسیع بودہ در آن مراکزِ متعدد مانند دمشق و
فلسطین و حمص و اردن قائم فرمود۔ مرکز مصر فسطاط بودہ۔ کہ
حال بہ قاہرہ مبدّل شدہ۔ و کلِ مصر از اثرش متاثر بود۔ بصرہ و
کوفہ بمنزلۂ درہائے فتوحاتِ خوزستان و فارس و جمیع
ممالکِ شرقیہ بود۔ انتظاماتِ فوجی کہ در مراکزِ فوق قائم شد۔
حسب ذیل بود:۔

(۱) از برائے بود و باش افواج قشون ہا بنا نہادہ و کوفہ و بصرہ
و فسطاط ہر سہ شہر بتخصیص از برائے بود و باش افواج اسلام تعمیر
شد۔ در موصل یک قلعہ و چند کلیسا و چند مکان معمولی از
عہدِ عجم موجود بود۔ ہرثمہ ابن عرفجہ ازدی (حاکمِ موصل) بروفق
ہدایتِ حضرت فاروق رضؓ داغ بیل نمودہ آن را بصورتِ شہر
آباد کردہ و از قبائلِ مختلفۂ عرب محلات جداگانہ آباد ساخت۔

پرداخت اسپان

(۲) در ہر مقام چند اصطبل ہائے وسیع بنا نہاد و در آن چہار ہزار اسپ با ہمہ ساز و سامان ہمہ وقت موجود مے بودند۔ و غرض از نگہداشت اسپان جز این نبود کہ اگر دفعۃً ضرورت پیش آید یک رسالہ ۳۲ ہزار سوار فوراً آمادہ شود[۱]۔ چون در ۱۷ھ اہالی جزیرہ دفعۃً علم بغاوت برافراشتند بہمین تدبیر حسنہ مفتاح ظفر بدست اسلام افتاد۔ تربیت و پرداخت اسپان مدینہ منورہ را[۲] حضرت عمرؓ بذات خود فرمود و از شہر بمسافت چہار منزل چراگاہ خاص معین کرد۔ و غلام خود ہنی نام را بحفاظت و نگرانی مامور فرمود۔ و ران ہائے اسپان را داغ کرد و نقش داغ جیش فی سبیل اللہ بود۔

---

[۱] در تاریخ طبری صفحہ ۲۵۰۴ منقول ست :- کان لعمر اربعۃ آلاف فرس عدۃ و کان یشتیہا فی قبلۃ قصر الکوفۃ و بالبصرۃ نحو منہا و قیمہ علیہا ابن معاویۃ و فی کل من الامصار الثمانیۃ علی قدرہا فان نابتہم نائبۃ رکب قوم و تقدموا الی ان یستعد الناس۔ ۱۲ [۲] کنز العمال جلد ۶ صفحہ ۳۳۶۔ [۳] حضرت عمرؓ برائے پرورش و پرداخت اسپان و شتران چراگاہ ہائے متعدد در عرب قائم فرمود۔ و کلان ترین چراگاہ ہا بمقام زبدہ بود کہ از مدینہ منورہ بمسافت ۴ منزل در ضلع نجد واقع ست۔ این چراگاہ ۱۰ میل طول و ۱۰ میل عرض داشت۔ چراگاہ دوم بمقام ضریہ بود کہ از مکہ معظمہ بمسافت ۷ منزل واقع ست و رقبہ اش ۶ ۳ میل مربع بود کہ قریب چہل ہزار شتر در آن پرورش مے یافت۔ تفصیل این چراگاہ ہا در خلاصۃ الوفا اخبار دار المصطفی مطبوعہ مصر صفحہ ۲۵۵ و ۲۵۶ موجود ست ۱۲ منہ

در کوفہ اہتمام اسپان بہ سلمان ابن ربیعہ باہلی مفوّض بود واو
در غور و پرداختن اسپان مہارتے تام داشت وازین جہتہ بہ سلمان
الخیل ملقب بود - در موسم زمستان اسپان را درون اصطبل
خانہا مے بستند - چنانچہ تا قرن چہارم ہجری اصطبل خانہ بہ آری
مشہور بود کہ عبارت از طویلہ ہست وہمین لحاظ تجم آنرا آخور شاہجہان
میگفتند - در موسم بہار بر ساحل فرات نزدیک بہ عاقول در چراگاہ
ہائے شاداب مے چریدند - سلمان در تربیت اسپان سعی
کما ینبغی مے نمود - وہر سال یک بار اسپ دوانی ہم میکرد -

نسل اسپ اعلےٰ را خیلے ترقی داد - قبل زین عرب در نسل
اسپان سلسلۂ مادری را مطلقاً ملحوظ نداشتند - ونخستین کسیکہ
این امتیاز را اعتبار داد سلمان بود - چنانچہ ہر اسپے کہ مادرش
از نسل عرب نمے بود آنرا مخلوط النسل قرار دادہ سوارش را
از تقسیم مال غنیمت محروم میکردند[۱] - اہتمام بصرہ تعلق بہ جزء ابن
معاویہ داشت کہ پیشتر بحکومت صوبہ اہواز ممتاز بود -

ادارہ دفتر فوج — (۳) کاغذ وکتاب ہائے حساب مصارف فوج درین ادارہ میبود -

ذخیرہ خانۂ غلہ رسد — (۴) غلہ واجناس رسد کہ از برائے فوج مہیا میکردند - در ہمین
مقامات ذخیرہ مے بود - وازین جا بمقامات دیگر روان میشد -

قشون ہائے فوجی — علاوہ از مراکز فوجی حضرت عمر رض در بلاد دیگر نیز قشون ہا بکثرت
ترتیب داد و عرب را در جمیع ممالک مفتوحہ جا بجا آباد کرد - واین

[۱] در کتب رجال تذکرہ سلمان ابن ربیعہ مطالعہ کنید ۱۲ منہ

اصول را در نظر میداشت کہ چون مقامے در تصرّفِ اسلام مے آمد فوراً فوجے بلحاظ مناسبت مقام در آنجا مقرر مے[1] فرمود کہ از آنجا حرکت نمیکرد و بقرار ہمین اصول چون حضرت ابوعبیدہ شام را فتح کرد در ہر کدام ضلع علاحدہ مقرر نمود و فوجے کافی باوے متعین بود۔ لیکن چون امن و امان قائم شد باز ہم در ہر ضلع و بلدہ سلسلۂ فوجی موجود بود۔

در ۱۷ھ سفر شام اختیار فرمود و بمقاماتے کہ سرحدّ اسلام با ممالک غنیم ملحق بود یعنی شہرہائے مشہور دلوک۔ منبج۔ رعبان۔ قورس۔ تیزین۔ انطاکیہ وغیرہ دورہ نمود و در ہر جا سررشتۂ نظم و نسق فوجی و ادارۂ مناسب فرمود و در بلاد ساحلیہ مانند عسقلان۔ یافا قیساریہ۔ درسوف۔ عکا۔ صور۔ بیروت۔ طرطوس۔ صیدا۔ رباس۔ لاذقیہ کہ بر ساحلِ آب شور واقع و ازین سبب در آنہا احتمال حملۂ بحری از اہل روم بود ادارۂ جداگانہ فرمودہ عبداللہ ابن قیس را مقرر کرد[2]۔ و درباس کہ بر ساحلِ غربی فرات واقع و سرحدش با عراق ملحق بود۔ علاوہ از ادارۂ فوجی این قدر اضافہ فرمود کہ عرب شامی را کہ بدولتِ اسلام مشرف شدہ بودند در آنجا آباد کرد۔ چون در سنہ ۱۹ھ یزید ابن ابی سفیان فوت شد برادرش معاویہ بحضور حضرت فاروق اعظم رض اطلاعاً عرض کرد کہ برائے حفاظت

[1] فتوح البلدان صفحہ ۱۲۸ – [2] تاریخ طبری صفحہ ۲۵۲۳ – [3] فتوح البلدان صفحہ ۱۵۰–۱۲

سواحل شام خیلے احتیاط بکار است۔ بمجرد اطلاع براین حال فاروق اعظمؓ فرمان داد کہ ہمہ قلاع را از سرِ نو مرمت کنند و در ہر یک فوج ترتیب یابد۔ و علاوہ ازین بر جمیع مناظر آب شور چند نفر برائے پاسبانی متعیّن شوند۔ و نیز لازم دارد کہ مدام در آنجا آتش افروختہ باشند[۱]۔

در اسکندریہ این جور ادارہ کرد کہ از افواجے کہ زیر دست عمرو ابن العاص بودند۔ ربعے برائے اسکندریہ مخصوص فرمود و یک ربع بر مقامات ساحل مقرر ساخت و باقی نصف فوج را امر کرد کہ بسر کردگی عمرو ابن العاص در فسطاط اقامت داشتہ باشند۔ افواجِ مذکور در ایوانہائے وسیع سکونت داشتند۔ و در ہر ایوان عریفے بالیشان مقرر بود کہ سردار قبیلہ مے بود و بواسطہ اش تنخواہ تقسیم مے شد و پیش روئے ایوانات مذکور میدانے وسیع بطور صحن مے بود[۲]۔

چون در سنہ ۱۶ھ ہرقل خواست از راہ دریا بر مصر حملہ کند حضرت فاروق اعظمؓ بر جمیع سواحل قشونہا ترتیب داد بلکہ یک ربع فوج را کہ تحت عمرو ابن العاص بود از برائے ہمین مقامات مخصوص فرمود[۳]۔ بصرہ و کوفہ اگرچہ مقامات محفوظ بود چنانچہ تنہا در کوفہ

[۱] فتوح البلدان صفحہ ۱۲۸۔ [۲] مقریزی جلد اول صفحہ ۱۶۱۔ [۳] طبری صفحہ ۲۵۹۴ و مقریزی صفحہ ۱۶۷۔ ۱۲ منہ

چہل ہزار سپاہ مدام موجود مے بود۔ و از انجملہ دہ ہزار نفر در مہمات
خارجہ مصروف مے ماندند[1]۔ لاکن با این ہمہ درین اضلاع قشوہائے
کہ از عہدِ سلاطینِ عجم موجود بود از سرِ نو تعمیر و ترمیم نمودہ آنہا را بہ قوتِ
عسکری مستحکم فرمود۔ در جزیرہ و زالوقہ ہفت قشون مختصر موجود بود
و فرمان داد کہ ہمہ آنہا از سرِ نو تکمیل شود[2]۔

در صوبۂ خوزستان قشوہا بکثرت قائم فرمود۔ چنانچہ نہر
سری۔ منادر۔ سوق الاہواز۔ سرق۔ ہرمزان۔ سوس۔ بنیان۔
جندی ساپور۔ مہرجانقذق۔ و دیگر مقامات را از افواج معمور
فرمود[3]۔ در قشوہائے رے و آذربیجان مدام دہ ہزار نفر سپاہ
موجود مے ماند۔

بہمین طریق بر صدہا مقام قشوہا قائم فرمود کہ تفصیلِ آن ہا
چندان ضرور نیست۔ درین مقام این امر قابلِ لحاظ است کہ گو ہیم
این سلسلہ را از چہ سبب تا باین حد وسعت داد۔ و در انتخاب
مقامات فوجی چہ گونہ اصول ملحوظِ خاطرِ والا بود۔ ؟ حق الامر این است
کہ اگرچہ قوتِ فوجیِ اسلام باوجِ کمال رسید لاکن در بابِ
قوۂ بحری ہیچگونہ سامان تہیہ نبود۔ اہلِ یونان از مدت دراز در فنِ
جہاز رانی ماہر بودند۔ و بنا بران اگرچہ در شام و مصر اندیشہ از
بغاوتِ داخلی مطلقاً نبود چہ اہالیِ ملک با اینکہ از آئین اسلام

[1] تاریخ طبری صفحہ ۲۸۰۵۔ [2] فتوح البلدان صفحہ ۳۵۰۔ [3] طبری صفحہ ۲۶۶۵۔ ۱۲

بیگانہ بودند سلطنتِ اسلام را بر نصاریٰ ترجیح میدادند لاکن از حملاتِ بحری روم مدام اندیشہ و تشویش بود۔ بر علاوہ ایشیائے کوچک ہنوز بتصرف روما بودہ و در آنجا قوتِ آنہا را ہیچگونہ صدمہ نرسیدہ بود۔

قشونہائے فوجی بر کدام اصول مقرر بود

نظر برین حالات لازم و ضرور بود کہ مقاماتِ سرحدی و بنادر خیلے مستحکم باشد۔ و بنابران حضرت فاروق اعظم رضی اللہ عنہ اکثر بر مقامات قشونہا قائم فرمود کہ بر سواحلِ آب شور و یا بر سرحد ایشیائے کوچک واقع بود۔ حالتِ عراق از شام مختلف بودہ۔ چراکہ روسائے عظام ایران کہ بہ مرزبان شہرت داشتند از بہر بقائے ریاستہائے خود اکثر بر سر پیکار مے بودند و اگر گاہے مغلوب شدہ اطاعت قبول میکردند بر اطاعتِ شان اطمینانِ کامل دست نمیداد۔ بنابران از جملہ لوازم بود کہ درین ممالک سلسلۂ فوجی قائم باشد تا مدعیانِ ریاست خوابِ بغاوت نہ بینند۔

وسعت ادارۂ افواج

حضرت عمر رضی اللہ عنہ علاوہ از نظم و نسق افواج توجۂ خود را بصیغہ ہائے دیگر ہم مبذول فرمود و ہر صیغہ را بحدّے منظم ساخت کہ بلحاظِ تمدّنِ آن عہد اعجازی مے نمود۔ ادارۂ دفتر افواج کہ از مہاجرین و انصار آغاز یافت بحدّے وسیع شد کہ تقریباً بر کل عرب محیط گردید۔ از مدینہ منورہ الے عسفان کہ از مکہ معظمہ بمسافتِ دو میل بطرفِ مدینہ واقع است نفوس شماری

نمودہ دفتر ہائے نفوس شماری را مرتب کردند- ادارۂ قبائل بحرین ہم بعد از نفوس شماری مرتب شد- و این صوبہ انتہائے عرب ہست بلکہ جغرافیہ نویسان عرب آنرا از جملہ اضلاع عراق شمار میکنند- ہر قدر قبائل متفرقہ عرب کہ در کوفہ و بصرہ و موصل و فسطاط آباد شدند اسمہائے آنہا درج کتاب شد و باین گروہ بیشمار بقدر مراتب تنخواہ تشخیص گردید- اگرچہ عدّہ مجموعی آنہا از کتب تواریخ ظاہر نمے شود- مگر از قرائن آشکار ہست کہ اقلاً ہر دو لک اسلحہ پوش بودہ- بروایت ابن سعد ہر سال سی ہزار فوج تازہ برائے فتوحات تکمیل میشد- در ذیل حالات کوفہ علامہ طبری بہ تصریح بیان میکند- کہ در آنجا یک لک نفر مرد جنگی آباد شدہ بود- از انجملہ چہل ہزار فوج نظامی را نوبت بہ نوبت مدام بر مہمات رے و آذربیجان مامور داشت- از برکت ہمین نظام بود کہ مدتے مدیدے بر ممالک روئے زمین رعب و جلال عرب قائم و سیلاب فتوحات یوماً فیوماً در ترقی بود- و چون درین نظام آثار ضعف پدید آمد قوۂ عرب ہم روز بروز کمتر شد- از ہمہ پیشتر امیر معاویہ درین نظام تغیرے کرد و تنخواہ اطفال شیرخوار را موقوف ساخت- و

ہر سال سی ہزار فوج نو مرتب مے شد-

ــــــــــــ

[1] کنز العمال جلد ۶ صفحہ ۲۳۱ - امام مالک در موطائے خود بجائے ۳۰ ہزار چہل ہزار بیان کردہ ۱۲ منہ

عبدالملک ابن مروان کمتر کرد۔ و معتصم باللہ عباسی از سائر ادارات عسکری اسمائے اہل عرب را خارج نمود و در حقیقت از ہمان روز حکومت از دستِ مسلمانان بدر رفت۔

این جملۂ معترضہ بود کہ بمیان آمد۔ باز بر سرِ مطلب کہ عبارت است از نظام مے آئیم۔ حضرت عمرؓ دفترِ نظام را بحدّے وسعت داد کہ عجم ہم در آن داخل شد۔ یزدگرد شہنشاہِ فارس از قوم و یلم یکدستۂ فوج ترتیب دادہ بود و عدہ اش بہ چہار ہزار میرسید۔ و آن را بہ جندِ شاہنشاہ یعنی فوجِ خاصہ موسوم کرد۔ فوج مذکور بعد از معرکہ ہائے بسیار کہ در قادسیہ بوقوع آمد۔ از لشکرِ ایران جدا شدہ در حلقۂ اسلام داخل شد۔ سعد وقاص حاکم کوفہ این مردم را در سلکِ فوجِ اسلامی منسلک نمود و آنہا را در کوفہ آباد نمودہ تنخواہ از بہرِ ایشان مقرر کرد[1]۔ چنانچہ در تواریخ متعلقہ بہ فتوحاتِ شام ذکرِ این فوج جابجا وارد ہست رئیسِ فوجِ ہراولِ یزدجرد شخصے بود بہ سیاہ ملقب۔ چون در ۱۷ھ یزدجرد بسوئے اصفہان رفت سیاہ را با سہ صد سوار کہ از انجملہ ہفتاد نفر سرگردانِ گردن کش بودند بجانبِ اصطخر فرستاد و ہدایت نمود کہ از ہر بلدہ و قریہ مردانِ شجاع را منتخب کردہ یک دستہ فوج طیار کند چون در ۲۰ھ ابو موسیٰ اشعری سوس را محاصرہ نمود۔ یزدجرد سیاہ

در فوج اسلام عجمی و رومی و یہود و ہندی ہم داخل بودند

[1] فتوح البلدان صفحہ ۲۸۰ و ۱۲۰ وغیرہ

را فرمان داد کہ ہمان رسالہ برگزیدہ را با خود گرفتہ بمقابلۂ ابوموسے
برود۔ بعد از فتح سوس سیاہ بشمولیّتِ جمیع منصبداران سپاہ
از ابوموسے اشعری بشرائطِ عدیدہ درخواستِ امن نمود۔
ابوموسے خودش بران شرائط تن نداد و کیفیّت را بہ حضرت عمرؓ
انہا نمود۔ از دربارِ خلافت فرمان صادر شد متضمّن بر اینکہ ہمگی
شرائطِ ایشان منظور شود۔ الغرض معاہدۂ صلح تحریر شد۔ و ہمہ را
در بصرہ آباد کردند و اسمائے آنہا در دفترِ نظام درج و تنخواہِ شان
بلحاظِ مراتب بستند شد۔ از انجملہ ۶ نفر یعنی سیاہ۔ خسرو۔ شہریار۔
شیرویہ۔ شہرویہ۔ افردین را کہ منصبداران بزرگ بودند دو و نیم
ہزار سالانہ و صد نفر را کہ در شجاعت و شہامت شہرتِ خاص داشتند
فی نفر دو ہزار سالانہ مقرر شد۔ در معرکۂ تستر از حسنِ تدبیرِ
سیاہ فتح حاصل گردید[1]۔

باذان از طرفِ نوشیروان صوبہ دار یمن بود و فوجے کہ از
مردم ایران زیر دستِ وے بود اکثرے از آنہا بہ حلقۂ اسلام
داخل شدند و اسمائے شان درج دفترِ فوج شد۔ تعجّب
ہست کہ لشکرِ فاروقی از بہادرانِ ہند ہم خالی نبود۔ چنانچہ
جاتانِ سندہ کہ عرب آنہا را زط میگفتند و در فوج یزدجرد
شامل بودند بعد از معرکۂ سوس حلقہ بگوش اسلام شدہ داخلِ

[1] طبری واقعات ۱۷ھ۔ ذکر فتح سوس و فتوح البلدان صفحہ ۳۷۲ تا ۳۷۵۔ ۱۲

سپاہ گردیدند و در بصرہ آباد شدند۔[1]

بہادران رومی و یونانی ہم در سپاہِ اسلام شامل بودند چنانچہ در فتح مصر پنجصد نفر ازین مردم شریک جنگ بودند۔ و چون عمرو ابن العاص فسطاط را بنا نہاد آنہارا در محلۂ جداگانہ آباد کرد۔ سلسلۂ نظامِ فاروقی از یہود ہم خالی نبود۔ چنانچہ در فتح مصر یک ہزار یہود در فوجِ اسلام شریک بودند۔[2]

الغرض صیغۂ حربیّہ را حضرت عمر رضی اللہ عنہ بحدّے وسعت داد کہ در آن تخصیصِ ہیچ ملک و قوم نبود بلکہ قیدِ ملت و مذہب ہم نماند۔ در فوجِ مطوّعہ (رضاکاران) ہزارہا نفر از مجوس شریک بودند و تنخواہِ شان از مومنین کم نبود۔ در فوجِ نظام ہم بعضے مردم از مجوس بنظر مے آیند و تفصیل آن در ذیل عنوانِ حقوقِ اقوامِ غیر خواہد آمد ان شاء اللہ۔

مخفی مباد کہ وسعتِ صیغۂ جنگ کہ ہیچ قوم و ملت از آن مستثنیٰ نبود محض بمقتضائے فیاضیِ اسلام بودہ ورنہ عرب در فتوحاتِ ملکی بدون از تیغ آبدارِ خود ابداً زیر بار احسان ہیچ قوم نیامدہ اند۔ البتہ شک نیست کہ بمقابلہ ہر قوم افرادِ ہمان قوم را معرکہ آرائے کارزار میکردند۔ و اہم ترین اصول جنگ ہمین بود کہ خرگوش ہر مرز را بے شگفت بہ سگِ آن ولایت تواند گرفت

---

[1] فتوح البلدان صفحہ ۳۷۵۔ [2] مقریزی صفحہ ۲۹۸ حالاتِ آنہا تفصیل مذکور ست ۱۲ منہ

چنانکہ در صدر مذکور شد - در آغاز انتظام ملک صیغۂ فوجی از صیغۂ ملکی صریحاً جدا نبود یعنے کسانیکہ از حیثیت دیگر ہم تنخواہ میجوردند اسمائے شان در دفتر نظام داخل بود و مقتضائے مصلحت وقت ہمین بود - لاکن آخر کار حضرت عمرؓ این حجاب راہم بر داشت و این خلط مبحث را رفع فرمود - در آغاز کار مدار کمی و بیشی تنخواہ بر وصف قرآن خوانی ہم بود و چون در امور فوجی این امر ہیچ تعلق نداشت حضرت عمرؓ آنرا در ذیل صیغۂ تعلیم (معارف) داخل فرمودہ - اسمائے قرآن خوانان را از دفتر نظام خارج کرد - چنانچہ بہ سعد وقاص فرمانے نوشت متضمن بر اینکہ لا تعط علی القرآن احداً -

ترقی مشاہرات

بعد ازان بسوئے ترقی تنخواہ توجہ فرمود - از آنجا کہ حضرت عمرؓ اہالی فوج را حکماً از اشغال دیگر مثل زراعت و تجارت وغیرہ منع فرمود لازم داشت کہ سر رشتۂ تنخواہ طورے شود کہ عائد شان بجمیع مصارف کفایت کند و ازین جہت تنخواہ فوج اضافہ نمود - و ہر کہ ۲۰۰ سالانہ میجورد و تنخواہش ۳۰۰ کرد - و تنخواہ منصبداران را از ہفت ہزار تا دہ ہزار نمود و در باب تنخواہ اطفال کہ از تاریخ فصال یعنی انقضائے مدت شیر مقرر بود - فرمان داد کہ از روز تولد بستہ شود -

انتظام رسد

قبل ازین انتظام رسد فوج ہمینقدر بود کہ مثلاً چون افواج

اسلام بہ فادسیہ رسیدند بر دیہات قرب و جوار یورش نمودہ جنس و غلہ را تاراج کردہ مے آوردند لاکن تہیہ گوشت تعلق بہ دار الخلافہ داشت۔ یعنی خود حضرت عمر رض گوسفند وغیرہ از مدینہ منورہ ارسال میفرمود۔ بعد ہا از رسد این طور تہیہ شد کہ[1] از اقوام مفتوحہ علاوہ از جزیہ ۲۵ - آثار کہ قریب ۳۱ سیر کابل باشد فی نفر غلہ میگرفتند و آنرا بطور رسد بکار مے آوردند و در مصر علاوہ از غلہ روغن زیتون - شہد و سرکہ ہم میگرفتند و برشکر بطور نان خورش صرف میکردند۔ در جزیرہ ہم ہمین طریق مرعی بود۔ لاکن اینطریق بر رعایا موجب زحمت گردید۔ و آخرکار حضرت عمر رض بعوض جنس نقد مقرر فرمود[2]۔ و رعایا آن را بہ مسرت خاطر قبول کردند۔

استقلال محکمۂ رسد رسانی

بعد از مرور زمان حضرت عمر رض صیغۂ رسد را جداگانہ بالاستقلال قائم فرمودہ بہ اہرا موسوم نمود۔ و این لفظ یونانی است کہ عبارت از گدام و ذخیرہ مے باشد۔ و چون از اہل یونان این طریق را اخذ کردہ بودند نامش ہمان اصطلاح یونانی قائم ماند۔ ہمگی جنس و غلہ را در یک گدام و سیع ذخیرہ مے نمودند و در غرۂ ہر ماہ فی نفر ۱۲ آثار یعنی تقریباً ۸ سیر کابل تقسیم میکردند۔ بہ علاوہ فی نفر ۱۲ - آثار یعنی یک و نیم سیر کابل روغن زیتون و دو آثار

[1] فتوح البلدان صفحہ ۲۵۶ - [2] فتوح البلدان صفحہ ۱۷۸ و ۲۱۶ - ۱۲ منہ

سر کہ ہم میداوند۔ بعد ہا رسد خیلے ترقی کرد۔ چنانچہ مورخ یعقوبی در ذیلِ ذکرِ سفر حضرت عمرؓ بسوے شام این واقعہ را بہ تصریح آوردہ کہ برعلاوہ از تنخواہ ورسد[۳] لباس ہم از دربار خلافت عطا مے شد۔ وتفصیلِ این واقعہ در ذیل عنوانِ لباسِ عسکری خواہد آمد۔ انشاء اللہ تعالےٰ۔ قطع نظر از امورِ فوق سفر خرچ ہم متعین بود کہ آنرا در اصطلاحِ عرب معونتہ میگویند۔ اسپانِ سواری را رسالہ خود مہیا مے نمودند۔ لیکن شخصیکہ کم مایہ وبے بضاعت بود وتنخواہش ہم کفائت نمیکرد۔ از طرفِ دولت اسپ برائش

خوراک پوشاک وسفر خرچ

مہیا مے شد واز برائے حصولِ این مدعا حسب الحکم حضرت عمرؓ در عینِ دار الخلافہ چہار ہزار اسپ ہر لحظہ وہر آن موجود مے بود[۱]۔

اوقاتِ تقسیمِ تنخواہ وسفر خرچ وغیرہ مختلف بود۔ مثلاً تنخواہ در غرۂ محرم وسفر خرچ در فصلِ بہار وعائدِ بعض جاگیر ہائے خاص را بوقتِ فصل تقسیم میکردند[۲]۔ طریقۂ تنخواہ این جو بود کہ ہمراہِ ہر قبیلہ یک عریف یعنی مقدم یا رئیسِ قبیلہ مامور بود۔ ومنصبدارانِ فوج را کہ کم از دہ نفر بہ تحتِ شان مے بودند۔ وبامراء الاعشار یعنی دہ باشی ملقب بودند تنخواہِ فوج سپردہ مے شد وآنہا ہمان تنخواہ را بہ عریف تحویل مے کردند۔ وعریف بر سپاہیِ قبیلۂ خود تقسیم میکرد۔ وہر کدام عریف یک لک

طریق تقسیم تنخواہ

---

[۱] کتاب الخراج صفحہ ۲۷ - [۲] طبری صفحہ ۲۴۸۶ - ۱۲ منہ

درہم از بدِ تنخواہ براے تقسیم محول بود۔ و در انتظام تقسیم مدام اہتمامِ تامہ بپایۂ نظر بود۔ در عراق امراء الاعشار یعنی دہ باشیان در تقسیم تنخواہ ارتکاب بے اعتدالی نمودند۔ و حضرت عمرؓ چند نفر مثل سعید ابن عمران و مشعلہ ابن نعیم وغیرہ راکہ از اشخاص اہل الرائے و نسب دانانِ نامی عرب بودند براے سنجش و تشخیص مقرر فرمود و بقرار امر مبارک آنہا بعد از تحقیق و تدقیق فراوان بکمال صحت و درستی عہدہ ہا و روزینہ ہاے مردم را مقرر کردند و بجاے دہ نفر بر ہفت نفر یک سرکردہ مامور نمودند[1]۔ تقرر عریف (حوالہ دار) ہم از ایجادات فاروقی بود۔ و مدت ہاے دراز ازین امر تقلید مے شد۔ چنانچہ در باب الجہاد کنز العمال بروایت بیہقی منقول است:۔

اول من دون الدواوين وعرف العرفاء عمر ابن الخطاب۔

ترقی مشاہرات

و در تنخواہِ ملازمان نظر بہ قدامت و کار ہر وقتہ ترقی مے فرمود۔ مثلاً در مہم قادسیہ زہرہ و عصمۃ و ضبی وغیرہ کارہاے مردانہ کردند و تنخواہِ شان از دو ہزار تا دو و نیم ہزار اضافہ شد۔ علاوہ از رقوم مقررہ مالِ بے انتہا کہ بطور غنیمت وقتاً فوقتاً بدست مے آمد۔ علے قدر مراتب بر فوج تقسیم مے شد۔ چنانچہ در مہم جلولاء نہ ہزار و در معرکہ نہاوند شش ہزار در سہم ہر سوار آمد۔

[1] این واقعات بہ تفصیل تمام در طبری صفحہ ۲۴۹۵ و ۲۴۹۶ و مقریزی صفحہ ۹۳ مذکور است ۱۲ منہ

از برائے حفظ صحت افواج قواعد ذیل را مقرر فرمود:-

تقسیم فوج بلحاظ اختلاف موسم

(۱) سمت جنگ را بلحاظ زمستان و تابستان متعین فرمود۔ یعنی بر ممالک سرد سیر در موسم تابستان و بر ممالک گرم سیر در موسم زمستان افواج را گسیل میفرمود و این تقسیم افواج را در اصطلاح شاتیہ و صافیہ میگفتند و تا حال بہمین اصطلاح مشہور است مورخین اسلام مہمات و فتوحات مغربی را محض بہ لفظ صوائف تعبیر میکنند۔ این قاعدہ را حضرت عمرؓ در ۱۷ھ مقرر فرمود۔ علامہ طبری در کتاب خود این واقعہ را بہ الفاظ ذیل بیان میکند:- الشواتی والصوائف وسمّی ذلک فی کل کورۃ۔

قیام افواج در موسم بہار

(۲) در فصل بہار افواج را در مقاماتے کہ آب و ہوا خوب و سبزہ و مرغزار بسیار داشت میفرستاد۔ این قاعدہ اول در ۱۷ھ جاری شد۔ در وقتیکہ بعد از فتح مدائن افواج را ہوائے آن دیار موافق نیامد۔ فرمانے بنام عتبہ ابن غزوان صادر فرمود متضمن براینکہ در موسم بہار باید افواج را بہ جاہائے شاداب و سرسبز کوچ دہد[1]۔

عمرو ابن العاص حاکم مصر افواج متعینہ مصر را در موسم بہار بیرون از (قشلہ ہائے عسکری) میفرستاد و امر میکرد کہ بطور

[1] در تاریخ طبری مذکور است وکتب عمر الی سعد ابن مالک والی عتبہ بن غزوان ان یتربعا بالناس فی کل حین ربیع اطیب ارضھم صفحہ ۲۴۸۶ - ۱۲ منہ

رخصتی اوقات بسر کنند و اسپان خود را در مرغزارہا چرا دادہ خوب فربہ کنند۔

(۳) در تعمیر قشون ہائے و بارک ہائے افواج مدام خوبی آب و ہوا را مد نظر میداشتند و بیش روئے عمارات قشون صحن ہائے خوش فضا میگذاشتند۔ در بلادے کہ از برائے فوج آباد شدہ مثلاً کوفہ و بصرہ و فسطاط وغیرہ بلحاظ اصول حفظانِ صحت شوارع و کوچہ ہا و بازار ہارا خیلے وسیع بنا نہاد۔ وحضرت عمر رضؓ بجدّے اہتمام در حفظِ صحت میکرد کہ تعیین مساحت و وسعت کوچہ بازار راہم در فرمانِ مبارک درج میفرمود و تفصیل این اجمال در ذیلِ بیانِ بلاد مذکور شد۔

یوم مقام در حینِ حرکت افواج

(۴) در حینِ حرکتِ افواج سر عسکران را تاکید تام میفرمود کہ روز جمعہ قیام کنند و یک شبانہ روز کامل در فرودگاہ مقام کردہ ماندگی و کوفت سفر را رفع کنند و لشکر اسلحہ و ملبوسات خود را پاک و نظیف سازند۔ و نیز تاکید میفرمود کہ ہر روز ہمانقدر مسافت طے کنند کہ ماندہ نشوند و در مقامے منزل کنند کہ ہر قسم مایحتاج در آنجا مہیا شود چنانچہ در فرمانِ آنکہ بسعد وقاص کہ بر ہدایات فوجی متضمن بود علاوہ از امور مہمہ تفصیل این گونہ جزئیات ہم مندرج بود۔[۱]

[۱] در عقد الفرید جلد اول صفحہ (۴۹) این فرمان بلفظہا منقول ست ۔ ۱۲ منہ

قواعد رخصت

در بارِ رخصتِ عسکر نیز سررشتۂ احسن فرمود و لشکریان را که بجاہائے دور و دراز مامور بودند سالے یک بار یا دو بار رخصت مرحمت میفرمود بلکہ یک شب از زبان زنے اشعار دردناک بسمع ہمایونی رسید کہ در فراقِ شوہرِ خود میخواند بذریعۂ فرامین سرعسکران را قدغن فرمود کہ ہیچکس را علاوہ از چہار ماہ نگہ ندارند بلکہ بخانہ رخصت کنند۔ لاکن این ہمہ سررشتۂ آرام و سہولتِ افواج فقط بقدرِ ضرورت بودہ۔ ورنہ قیود شدیدے در بابِ احتراز از کاہلی و عیش پرستی و آرام طلبی مقرر فرمود۔ چنانچہ ہدایات تاکیدی درین باب فرمودہ بود کہ عسکریان ہمہ در رکاب سوار نشوند و لباس نازک و نرم نپوشند و سایبان بر سرِ خود نگیرند و در حمام ہا غسل نکنند۔

لباس فوج

از تواریخِ اسلام معلوم نمیشود کہ حضرت عمرؓ از برائے لشکر لباسے خاص کہ عبارت از وردی باشد تجویز فرمودہ باشد۔ در فرامینِ آنحضرت بسرعسکرانِ افواج ہمین قدر منقول ہست کہ مردم لباسِ عجمی نپوشند لیکن در اجرائے این فرمان تشدد نفرمود۔ زیرا در سنہ ۲۱ھ در ملکِ مصر بر اہلِ ذمہ جزیہ مقرر شد۔ و لباسِ فوج ہم در آن شامل و عبارت بودہ از جبۂ پشمی و کلاہِ دراز یا عمامہ و ازار و موزہ۔ حالانکہ در اوائلِ عہدِ خلافتِ خود از استعمالِ موزہ[۵۱] و ازار بتصریح منع فرمودہ۔

۵۱؎ فتوح البلدان صفحہ ۲۱۵ — ۱۲ منہ

خزانه دار و محاسب و ترجمان شعبۂ فوج

در باب سررشتۂ افواج حضرت عمر رضؓ ایجادات بسیار فرمود که قبل از آن در عرب مطلق وجود نداشتند مثلاً همراهِ فوج یک نفر خزانه دار و یک نفر محاسب و یک نفر قاضی و چند نفر ترجمان مامور بودند و علاوه برین طبیبان و جرّاحان متعدّد هم بودند چنانچه در جنگِ قادسیّه عبدالرحمٰن بن ربیعه قاضی و زیاد ابن ابی سفیان محاسب و هلالِ هجری ترجمان[1] بود۔ و در صیغۂ افواج آغاز محکمۂ عدالت و سررشتۂ حساب و ترجمانی و طبابت و جرّاحی ازهمین زمانه شده۔

در بابِ قواعدِ فوجی محض همین قدر معلوم شده که حضرت عمرؓ در فرامینِ آتی منصبدارانِ فوجی بچهار امر تاکید مے فرمود یعنی سپاه در فنِ شناوری و اسپ دوانی و تیر زنی و برهنه پا رفتن آموخته و ماهر باشند۔ و ازین بیش معلوم نمی شود که افواج را قواعدِ مخصوصی هم تعلیم داده باشند۔ ولے شک نیست که در عهدِ حضرت عمرؓ فنِ جنگ نسبت بسابق خیلے ترقی کرد۔ قبل ازین در عرب طریقِ جنگ این بود که سپاهِ فریقین به ترتیبِ خاص ایستاده میشدند و از هر دو صفِ مخالف دو نفر سپاهی بمیدان بر آمده دادِ جنگ میدادند۔ باقی همه فوج بحالِ سکون و سکوت این نظاره را تماشا میکردند و آخر حملۂ عام مے شد۔ در آغازِ اسلام طریقۂ صف بندی

[1] طبری واقعات سنہ ۱۴ھ صفحہ ۲۲۲۶ - ۱۲ منه

شروع گردید و افواج بر قسمہائے مختلف تقسیم شد۔ مانند میمنہ، میسرہ وغیرہ۔ لاکن ہر حصہ بطور خود بالاستقلال جنگ میکرد۔ یعنی کل فوج بر حسب ہدایات یک سپہ سالار خاص معرکہ آرا مے شد۔ نخستین در سنہ ۱۵ھ در معرکۂ یرموک بر طبق تجویز حضرت خالدؓ میدانِ کارزار را بطرز تعبیہ آراستند یعنی کل فوج کہ عدد اش سی و شش ہزار میرسید بر ۳۶ صف تقسیم شد۔ و زیر دستِ خالد کار میکرد۔ و خودش تنہا جمیع فوج را اوامر میداد۔

قسمہائے فوج

شعبہ ہائے مختلفۂ فوج کہ در عہد حضرت عمرؓ متعین شد حسب ذیل است :-

قلب۔ سپہ سالار در ہمین قسمت مے بود۔

مقدمہ۔ پیش از قلب بمسافت چند قدم مے بود۔

میمنہ۔ بر دستِ راستِ قلب متعین بود۔

میسرہ۔ بر دستِ چپ قلب متعین بود۔

ساقہ۔ این فوج از کل لشکر پس تر مے بود۔

طلیعہ۔ فوج کشف کہ از حالات افواج دشمن باخبر مے بود۔

---

[1] علامہ ابن خلدون در مقدمۂ تاریخ خود بعنوان فصل فی الحروب در باب طریق جنگ عرب و فارس و روم یک مضمون مفصل بر نگاشتہ۔ علامۂ مذکور میگوید کہ طریق تعبیہ اولاً مروان ابن الحکم قائم کرد و لے سخن او غلط است۔ طبری و دیگر مورخین بتصریح مینویسند کہ در معرکۂ یرموک نخستین حضرت خالد بطرز تعبیہ صف آرائی کردہ ۱۲ منہ

ردء - کہ بر پشت ساقہ مامور بود تا اگر غنیم از طرفِ عقب حملہ آور شود سدِّ راہ گردد۔
رائد - فوجے کہ آذوقہ تہیّہ میکرد۔
رُکبان - شتر سواران۔
فرسان - سوارہ (رسالہ)
راجل - فوج پیادہ۔
رُماۃ - فوج تیر اندازان۔

ہر سپاہی مامور بود کہ اشیائے ضروری با خود نگاہ کند۔

ہر سپاہی حسب قاعدۂ مقررہ ہمگی اشیائے ضروری کہ از لوازم سامانِ جنگ مے بود با خود ہمراہ میداشت۔

در فتوح البلدان منقول است کہ ہر سپاہی از فوج کثیر ابن شہاب (یکے از سرعسکران حضرتِ عمرؓ) اشیائے ذیل را حکماً با خود میداشت - سوزن۔ جوال دوز۔ تار۔ مقراض۔ توبرہ۔ غربال[1]۔ اگرچہ از برائے حملۂ قلاع در عہد مبارک جناب رسول اللہ صلعم آغاز بہ استعمال منجنیق شد۔ چنانچہ نخستین در سنہ ۸ھ در حینِ محاصرۂ طائف منجنیق استعمال کردہ اند۔ ہمینکہ در عہد حضرت عمرؓ استعمالِ آن ترقی یافت و بسیارے از قلاع مستحکم بواسطۂ این آلہ فتح شد مثلاً در سنہ ۱۶ھ در محاصرۂ بہر شیر ۲۰ عدد منجنیقہا استعمال شدہ - آلہ دیگر نیز در محاصرۂ قلاع استعمال

---

[1] فتوح البلدان صفحہ ۳۱۸ - ۱۲ منہ

میکردند کہ بہ دبّابہ شہرت داشت۔ این آلہ را بصورت برج از چوب
مے ساختند و بر سرِ چہار سوار بود۔ سنگ اندازان و نقب زنان
و تیر اندازان را در آن برج مے نشاندند و چہار دوره داده به بیخ
قلعه میرساندند و دیوار ہائے قلعه را بذریعهٔ آلات مسمار مے کردند۔
در محاصرهٔ بہرشیر این آلہ نیز استعمال شده بود۔

سفر مینا

صاف کردنِ راه ہا و تیار کردن شوارع و تعمیر و ترمیم جسر ہا کہ
درین عصرِ حاضر تعلّق بہ قطعهٔ استحکام دارد ہم در عہدِ حضرت
فاروق رض بوجہ احسن انجام پذیرفت۔ و این خدمت اکثر بہ اقوامِ
مفتوحہ تعلّق داشت۔ مثلاً عمرو ابن العاص کہ فسطاط را گرفت
مقوقس والی مصر این شرط را منظور کرد کہ بہر طرفے کہ فوج اسلام
برود اہلِ مصر خدماتِ استحکام را بعہدهٔ خود میگیرند[۱]۔ و بروفقِ این
شرط چون عمرو ابن العاص از برائے مقابلۂ رومیان بسوئے اسکندریہ
حرکت کرد۔ اہالی مصر منزل بہ منزل جسر ہا مے ساختند و شوارع
را درست میکردند و ارد و بازار ترتیب مے دادند۔ و بقولِ علامہ
مقریزی مردم قبطی بہ طیبِ نفس این خدمات را بانجام میرساندند۔
چہ کہ تمام اہالی گرویدۂ اخلاق اسلامی شده بودند۔

خبر رسانی و جاسوسی

انتظامِ خبر رسانی و جاسوسی ہم بوجہ احسن کرد و از برائے

---

[۱] مقریزی صفحہ ۱۶۳ فخرج عمر بالمسلمین وخرج معہ جماعۃ من اوساء القبط وقد اصلحوا لہم الطرق واقاموا لہم الجسور والاسواق ۱۲ منہ

حصولِ این مدعا اسباب قدرتی ہم پیدا شد۔ در ممالک شام و عراق اہل عرب بکثرت آباد بودند و از جملہ گروہے کثیر مشرف بہ اسلام شد۔ و این مردم از مدتہائے دراز درین ممالک سکونت داشتند و ہیچ واقعہ از آنہا پنہان نبود این مردم اجازہ یافتند کہ اسلام خود را بر کسے آشکارا نکنند۔ و چون وضع ظاہری آنہا پارسی یا نصرانی بنظر مے آمد در افواجِ دشمن بہر جا کہ میخواستند میرفتند۔ در معرکہ ہائے قادسیہ و یرموک و تکریت بواسطۂ اینگونہ جاسوسان افواجِ اسلام در اکثر اوقات فائز بمرام شدند[1]۔ در ملکِ شام روسائے ہر شہر برضا و رغبت جاسوسان از طرف خود مقرر کردند تا از نہضت و نقل و حرکت افواجِ قیصر بروقت خبر دہند۔ قاضی ابو یوسف در کتاب الخراج میگوید[2]۔ فلما رأى اهل الذمة وفاء المسلمين لهم وحسن السيرة فيهم صاروا اشداء على عدو المسلمين وعوناً للمسلمين على اعدائهم فبعث اهل كل مدينة ممن جرى الصلح بينهم وبين المسلمين رجالاً من قبلهم يتجسسون الاخبار عن الروم وعن ملكهم وما يريدون ان يصنعوا۔ در اضلاع فلسطین فرقۂ از یہود کہ بسامرہ شہرت داشت آباد بود۔ این مردم از طرف اسلام بخدمت خاص جاسوسی و خبر رسانی مقرر بودند و در صلۂ این خدمت

[1] کتاب مذکور صفحہ ۸۰ — [2] فتوح البلدان صفحہ ۱۵۸ و طبری صفحہ ۲۲۰۸ — ۱۲ منہ

اراضیات مقبوضہ بایشان بطور معافی دادہ شد[1]۔ این جور مردم جا بجا برین خدمت مامور و خراج از ایشان معاف شد۔

درسلسلۂ انتظام افواج امریکہ بغایت حیرت انگیز است این است کہ با آنکہ افواج اسلام از حد و شمار بیرون و در ممالک مختلفہ متعین بودند و مردم قبائل مختلفہ کہ در طبائع اختلاف کلی از ہم داشتند در سلک فوج منسلک بودند و قشون ہائے اسلامی از دار السلطنۃ بمسافت صدہا بلکہ ہزارہا میل دور بود جمیع فوج بایںگونہ در قبضۂ قدرت حضرت عمر رضؓ بودہ کہ گویا خود بنفس در ہر مقام ہمراہ فوج حاضر بودہ۔ اگرچہ سبب این امر عموماً سطوت و جلال فاروقی بودہ۔ لاکن اہم ترین اسباب این بود کہ حضرت عمر رضؓ در ہر فوج سلسلۂ راپورت جاری داشتہ و بدین واسطہ بر حالات تفصیلی افواج لحظہ بہ لحظہ اطلاع مے یافت۔ علامہ طبری در کتاب خود ضمناً عبارت ذیل مے آورد:-

وکانت تکون لعمر العیون فی کل جیش فکتب علی عمر بما کان فی تلک الغزاۃ بلغہ الذی قال عتبہ۔ دیگر جا مے نویسد وکان عمر لا یخفی علیہ شئی فی عملہ۔

وچون احیاناً چیزے در فوجے واقع مے شد بواسطۂ راپورت اطلاع یافتہ فوراً تدارک میفرمود و برائے دیگران موجب عبرت

[1] طبری صفحہ ۲۵۲۶ - ۱۲ منہ

می شد۔ در فتوحاتِ ایران بارے از زبانِ عمرو معدی کرب در حقِ سرِ عسکر کلمۂ گستاخانہ برآمد و حضرت فاروق رضؓ فوراً اطلاع یافت۔ و بفرمانِ تحریری عمرو معدی کرب را تنبیہے بواجبی فرمود۔ و او بعد ازان ابداً جرأت بہ گستاخی نہ کرد۔ نظائرِ این واقعہ بصدہا موجود ست۔ و استقصائے آنہا درین مختصر گنجائش ندارد۔

صیغۂ تعلیم (معارف)

حضرت فاروق رضؓ اگرچہ بہ سلسلۂ تعلیم نہایت ترقی نمود و در تمام ممالکِ مفتوحہ سلسلۂ مکاتبِ ابتدائی جاری ساخت و قرآن مجید و اشعارِ اخلاقی و امثالِ عرب در آن تعلیم مے شد و بعضے از صحابۂ کرام کہ در علوم دین فضیلت داشتند در اضلاع و صوبجاتِ ملک بہ تعلیم حدیث و فقہ مامور بودند و تنخواہ مدرسین و معلمین ہم مقرر بود لاکن اکثر تعلیم از علوم مذہبی بودہ و ازینجہت ذکرش بہ تفصیل در ذیلِ عنوانِ صیغۂ مذہبی خواہد آمد انشاء اللہ تعالےٰ۔

صیغۂ مذہبی

بہ حیثیتِ خلافت منصبِ اصلی حضرت عمر رضؓ تعلیم و تلقین مذہب بود۔

ودرحقیقت طغرائے کارنامہ ہائے فاروقی ہمین ست لاکن تعلیم روحانی کہ از شعبہ ہائے تعلیم مذہبی مے باشد یعنی توجہ الی اللہ واستغراق فی العبادت وصفائے قلب وقطع علائق وخضوع وخشوع درذیل انتظام حسّی ومادی نمے آید - بلے ذکر آن دربیان حالاتِ ذاتی حضرت فاروق رض خواہد آمد - البتہ اشاعت اسلام وتعلیم قرآن وحدیث واجرائے احکام مذہبی درذیل امورِ انتظامی داخل مے توان شد - وراجع باین امور انتظامے کہ حضرت فاروق رض ایجاد کرد درین مقام رقم مے پذیرد -

طریق اشاعت اسلام

اہم ترین کارنامہ ہائے متعلق باین صیغہ اشاعتِ اسلام بود - واشاعتِ اسلام این نیست کہ مردم را بزورِ شمشیر در حلقۂ اسلام درآورند - حضرت عمر رض باین روش مخالف بودہ - بلے شخصیکہ آیۂ (لَا اِكْرَاهَ فِي الدِّيْنِ) را بے تاویل دستور العمل بسازد باید برہمین خیال باشد - خود جناب ممدوح در حقیقتیکہ غلامش باہمہ ترغیب وہدایت مشرف بہ اسلام نشد - فرمود لَا اِكْرَاهَ فِي الدِّيْنِ[1] - اشاعتِ اسلام عبارت ست از اینکہ کل عالم را بہ اسلام دعوت کنند - اصول ومسائل اسلام را بہ اہل دنیا بدلیل وبرہان بسازند - وبعد بالقبول اسلام

[1] این روایت را در طبقات ابن سعد کہ کتابے ست بغایت معتبر موجود است مطالعہ کنید - کنز العمال جلد پنجم صفحہ ۹ مطبوعہ حیدرآباد - ۱۲ منہ

ترغیب دہند۔
ہرگاہ کہ حضرت فاروق رضؓ افواجِ اسلام را بر کدام ملک سبیل مبیفرمود۔ منصبداران فوجی را تاکید تام مے نمود کہ اول اہالی ملک را ترغیب بہ اسلام دہند و اصول و عقائدِ اسلام بر آنہا مبرہن سازند چنانچہ در فرمانے کہ بنام سعد وقاص فاتح ایران مے نویسد الفاظ ذیل مندرج است:۔
وقد كنت امرتك ان تدعوا من لقيت الى الاسلام قبل القتال۔ از قاضی ابویوسف منقول است کہ حضرت عمر این امر را معمولِ خود کردہ بود کہ چون فوجے را مہیا میکرد شخصے را بر منصب سرعسکری ممتاز میفرمود کہ صاحبِ علم فقیہ باشد۔ و ظاہر است کہ منصبدارانِ نظامی را ضرورتِ علم فقہ محض از بہرِ اشاعتِ اسلام بودہ۔ در ذیل فتوحاتِ شام و عراق چنانکہ در صدر مذکور شد از نظرِ ناظرینِ کتاب گذشتہ باشد کہ سفرائے اسلام کہ در لشکرگاہِ نصارٰے برخدمتِ سفارت مامور بودند بیانِ عقائد و اصولِ اسلام را بچہ خوبی و درستی مے نمودند۔
صائب ترین تدابیر در اشاعتِ اسلام این است کہ اسوۂ کہ با قوامِ غیر نشان میدہند طورے باشد کہ دلہائے شان از آن متاثر گردد و برضا و رغبت بہ دینِ اسلام مائل شوند۔ در عہدِ حضرت فاروق رضؓ اشاعتِ اسلام بکثرت تمام شد۔ و وجہ

سوائے اش جز این نبود کہ جنابِ ممدوح بہ تربیت و ارشادِ خود اہلِ اسلام را اسوۂ اصلِ اسلام ساختہ بود۔ و چون افواجِ اسلام در ممالکِ غیر مے رفتند مردم را خواہ مخواہ شوقِ مخالطت با ایشان غالب مے آمد زیرا کہ این امر خالی از حیرت و استعجاب نبود کہ جمعے از بادیہ نشینانِ عرب عزم بہ تسخیرِ عالم کردہ اند۔ و چون مردم را با آنہا اتفاقِ ملاقات مے افتاد ہر فرد از اہلِ اسلام گویا کہ تصویرِ مجسّمِ اخلاقِ حمیدہ مانند راستی۔ سادگی۔ پاکیزگی۔ جوش و اخلاص بنظر مے آمد۔ و این اخلاقِ حسنہ خود بخود دلِ مردم را جذب میکرد و خوبیِ اسلام بر دلِ شان متمکن مے شد۔ چنانچہ در واقعاتِ شام قبل ازین مذکور شد۔ کہ سفیرِ روم جارج نام وقتیکہ در لشکرگاہِ حضرت ابوعبیدہ آمد از اثرِ اسلام چگونہ متاثر شدہ و دفعۃً از قوم و خاندانِ خود قطعِ تعلق نمودہ در حلقۂ اسلام در آمد۔ شطاء کہ از رؤسائے عظامِ حکومتِ مصر بود بمجرد استماعِ حالاتِ اسلام والہ و شیدا شد۔ و آخر کار با دو ہزار نفر از ہمراہیانِ خود مشرّف باسلام گردید۔[1]

از بوالعجبیِ فتوحاتِ اسلام این خیال بیشتر تائید یافت۔ و در دلہائے اقوامِ خویش اعتقاداً طبعاً این خیال پیدا شد کہ

---

[1] تاریخ مقریزی صفحہ ۲۲۶۔ فخرج شطاء فی الفین من اصحابہ لحق بالمسلمین وقد کان قبل ذلک یحب الخیر و یمیل الی ما یسمع من سیرۃ اہل الاسلام ۱۲

سلطنتہائے قوی و قدیم کہ تابِ مقاومت جمیعے از صحرانشینانِ عرب ندارند سببش جز این نخواہد بود کہ تائیدِ آسمانی شاملِ حالِ ایشان ست - چنانچہ یزدگرد شہنشاہِ فارس سفارتے بغرضِ استمداد بحضورِ خاقانِ چین فرستاد - خاقان از حالاتِ افواجِ اسلام استفسار نمود و چون بر حالاتِ شان اطلاع یافت گفت کہ با این چنین قوم مقابلہ سودے ندارد - در معرکۂ فارس یکے از بہادرانِ نامیِ فارسیان از میدانِ جنگ راہِ گریز فرا گرفت - و سرِ عسکر او را گرفتار نمودہ خواست کہ در پاداشِ این جرم او را گوشمالی منکر دہد - بہادرِ مذکور رو برو ئے سرِ عسکر سنگے را بہ نوکِ تیرِ خود شکست و گفت - بر کسانیکہ این گونہ تیر ہا اثر نمے کند سببش جز این نیست کہ خدا یار و مددگارِ شان ست و بمقابلۂ آنہا صفِ پیکار آراستن سودے ندارد - از جدِّ ابورجا فارسی[1] منقول ست کہ من در معرکۂ قادسیہ حاضر بودم و تا آنوقت اعتقادِ مجوسی داشتم - وقتیکہ از صفِ لشکرِ عرب تیر باران آغاز شد - با تیر ہائے شان را دیدہ گفتیم کہ این تیر ہا مانند دوک و بیشتر وقعت ندارند - لیکن مقامِ تعجب ست کہ با ہمان دوک ہا سلطنتِ قدیم ما برباد شد - چون لشکرِ اسلام بر مصر حملہ آورد قیلبس اعظم اسکندریہ نامۂ بنامِ قومِ قبطی نوشت متضمن برا اینکہ

---

[1] طبری واقعاتِ جنگِ فارس ۱۲

اکنون سلطنتِ روم بہ اختتام رسید۔ باید کہ شما با اہلِ اسلام بہ پیوندید۔[1]

علاوہ از اسبابِ فوق دیگر چیزہا نیز بر اشاعتِ اسلام باعث شد۔ و آن اینکہ قبائلِ عرب کہ در مضافاتِ عراق و شام آباد بودند و آئین نصاریٰ اختیار کردہ باقتضائے فطرت میلانِ طبعِ شان بطرفِ نبی عربی بیشتر از اقوام دیگر بودہ۔ و بنا بران بمرورِ زمان پے درپے بحلقۂ اسلام داخل شدند و ازہمین سبب اکثرے از نو مسلمانِ آن عہد عرب بودند و در عدّہ از نو مسلمان اقوام دیگر خیلے افزون بودند۔ سببے دیگر اینکہ بعضے از پیشوایانِ نامیِ اقوام غیر باسلام مشرف شدند۔ مثلاً بعد از فتح دمشق قسیس اعظم آنجا کہ او رکون نام داشت بر دستِ حضرت خالد اسلام آورد[2] و ہرگاہ کہ یک پیشوائے مذہب مشرف بہ اسلام شود پیروانِ او طبعًا بقبولِ اسلام راغب مے شوند۔

این چیزہا باعث شد برا اینکہ مردم بکثرت در حلقۂ اسلام درآیند و مقام تاسف ست کہ مورخین اسلام در ہیچ کتاب این مضمون را در ذیل عنوان مستقل نمے نویسند و عدّۂ نو مسلمان بطورِ صحّت تخمین نمے شود۔ و لے چیزے کہ از بیاناتِ ضمنی معلوم شدہ ست باید درین مقام ہدیۂ ناظرین کتاب شود۔

---

[1] مقریزی جلد اول صفحہ ۲۸۹ - [2] معجم البلدان ذکر قنطرہ ۱۲ منہ

کسانے کہ درعہدِ فاروقی مشرف بہ اسلام شدند

در آخر سنہ ۱۶ھ وقتیکہ جلولا فتح شد اکثر روسا و اکابر برضا و رغبتِ خود در حلقۂ اسلام درآمدند وکسانیکہ در آن جملہ بیشتر صاحبِ اختیار و نامور بودند اسمائے شان حسبِ ذیل است:-

جمیل ابن بصبہری - بسطام ابن نرسی - رفیل - فیروز[۱] این روسا وقتیکہ مشرف بہ اسلام شدند در افرادِ رعایائے شان عقایدِ اسلام بتدریج شیوع یافت - بعد از معرکۂ قادسیہ چہار ہزار نفر سیاہ دیلم کہ تربیت یافتۂ خسرو پرویز بودند بہ رسالۂ شاہی یعنی امپیریل گارڈ شہرت داشتند ہمہ در حلقۂ اسلام[۲] داخل شدند -

افسر مقدمۃ الجیش یزدگرد بہادرے بود سیاہ نام - چون یزدگرد بسوئے اصفہان رفت او را بصوبِ اصطخر فرستاد - و سہ ہزار نفر گردنکشان نامی را با او متعین نمودہ فرمان داد کہ از ہر شہر و قریہ کہ در بین راہ بیاید بہادران نامی را منتخب نمودہ با خود بگیرد - چون افواجِ اسلام بمقام تستر رسیدند معلوم شد کہ سیاہ با ہمراہان خود دران نواحی اقامت داشتہ - روزے سیاہ بہادرانِ فوج را یکجا کردہ گفت کہ ما اول مے گفتیم "عرب بر ما مسلط خواہند شد" - اکنون یوماً فیوماً این قولِ ما بپایۂ تصدیق رسیدہ میرود - و بنا بر آن آنچہ قرین

---

[۱] فتوح البلدان صفحہ ۲۶۵ - [۲] فتوح البلدان صفحہ ۲۸۰ - ۱۲

مصلحت می بینیم ہمین ست کہ ما در حلقۂ اسلام داخل شویم۔ چنانچہ
بمجرد استماع این تقریر ہمہ مشرف بہ اسلام گردیدند۔[۱]

این مردم بہ اساورہ شہرت داشتند و در کوفہ نہرے ست
کہ بنام شان بہ نہر اساورہ موسوم ست۔ چون قبائل مذکورہ بحلقۂ
اسلام داخل شدند قبائل دیگر مثل سیابجہ و زط و اندغار
ہم بتبع آنہا مشرف بہ اسلام شدند و ہر سہ اقوام در اصل
از مردم سندہ بودند کہ در عہد خسرو پرویز ایشان را اسیر بردہ بودند۔
در آنجا بہ فوج ایران داخل شدند۔

در مصر ہم اشاعت اسلام بکثرت شد۔ عمرو ابن العاص
در بعضے از قصبات مصر مردم را گرفتار نمود و چون با اہل اسلام
بنائے قتال نہادہ بودند آنہا را بغلامی گرفت۔ و بہمین حال
بفروش رسیدند و در اکناف عرب منتشر شدند۔ حضرت
عمر رض فرامین موکدہ بنام حکام اضلاع فرستاد و آنہا را
پس بہ مصر رجعت داد و در فرمان والا تصریح بر نگاشت۔ کہ
این مردم اختیار دارند کہ اسلام را قبول کنند یا بر مذہب قدیم
خود باشند۔ و از تاثیر این فرمان مردم قصبہ بلہیب کافۃً برضا و
رغبت بہ اسلام مشرف شدند۔[۲]

بعد از فتح دمیاط و تنیس کہ فوج اسلام قدم پیش نہادند جمیع

---

[۱] فتوح البلدان صفحہ ۳۷۴ - [۲] تاریخ مقریزی جلد اول صفحہ ۱۶۶ - ۱۲ منہ

بلاد از قاہرہ و اروۃ تا عسقلان ہمہ در حلقۂ اسلام داخل شدند[۱]

شطا، از بلادِ نامی مصر و در صنعت نساجی از قبیل پارچہ رخت باب شہرت دارد رئیسِ این بلدہ بمجرد استماع حالاتِ مسلمانان از دل مائل بہ اسلام شد۔ وچون افواجِ اسلامی بہ دمیاط رسیدند با دو ہزار نفر جمیّت از شہر بر آمدہ با اہل اسلام در پیوست و مشرف باسلام شد[۲]۔

فسطاط کہ عمرو ابن العاص آنرا بنا نہادہ و عوض آن درین عصر قاہرہ دار السلطنۃ است بر ۳ محلہ ہائے کلان مشتمل بود۔ و اکثرے از نومسلمان در آن آباد شدہ بودند۔ از جملہ محلہ بنام قبیلۂ بنو نبّہ آباد بود کہ از قبائل یونان و مشرف باسلام شدہ بود۔ در معرکۂ مصر یکصد نفر از قبیلۂ مذکور در فوجِ اسلام شامل بودند محلۂ دوم بہ محلۂ بنو الازرق شہرت داشت۔ این قبیلہ ہم از جملۂ قبائلِ یونان و بحدے کثیر النسل بود کہ در جنگِ مصر ۴۰۰ نفر بہادرانِ نامی ازین قبیلہ شریک بودند۔ محلۂ سوم بہ قبیلۂ روبیل موسوم بود۔ مردم این قبیلہ بیشتر در یرموک و قادسیہ سکونت داشتند۔ بعد ازان در حلقۂ اسلام داخل شدہ

[۱] مقریزی صفحہ ۱۸۴ - ولما فتح المسلمون الفرس بعد ما فتحوا دمیاط وتینس ساروا الی بقارہ فاسلم من بہا وساروا منہا الی الواردۃ فدخل اہلہا فی الاسلام وما حولہا الی عسقلان [۲] مقریزی جلد اول صفحہ ۲۲۶۔

همراهِ عمرو ابن العاص در مصر آمدند و از قبائلِ یهود بوده - و عدهٔ نفوس خیلے بسیار داشت - در فتح مصر یک هزار نفر ازین قبیله شریکِ معرکه بودند.[1] محلّهٔ دیگر در فسطاط از نومسلمان مجوس آباد بود - و محلّهٔ مذکور هم بنامِ شان به محلّهٔ پارسی شهرت داشت - این مردم در اصل از جملهٔ فوج بازان بودند که از طرف نوشیروان حاکمِ یمن بود - و چون قدم اسلام بشام رسید این مردم در حلقهٔ اسلام داخل شدند - و با عمرو ابن العاص به مصر آمدند -

از مطالعهٔ تواریخ اسلام معلوم مے شود که به همین طریق که در صدر مذکور شد در اکثر مقامات مردم به کثرت تمام به قبول اسلام مشرّف شدند - مورخ بلاذری درذیل بیان بالس آورده که حضرت ابو عبیده درین جا کسانے را از اهل عرب آباد کرد که پیشتر در شام سکونت داشتند و به اسلام مشرف شده بودند -[2] مورخ ازدی درضمنِ حالات جنگ یرموک بیان میکند که چون افواجِ روم در یرموک اقامت ورزیدند بعض مردم از سکنائے همان دیار مشرّف به اسلام شده بودند - و بلی به آنها تاکید اکید شد که عقیدهٔ اسلام را به کسے آشکارا نکنند تا اهل روم را به آنها ظنِّ بدگمانی نباشد - مورخ طبری درذیل واقعات سنه ۱۴ھ می‌نویسد که درین معرکه از اهل عجم امداد بسیار به مسلمانان رسید -

---

۱؎ تفصیلِ این واقعه در مقریزی جلد اول صفحه ۲۹۸ مذکور است ۱۲ ۲؎ بلاذری صفحه ۱۵۰ - ۱۲ منه

و بعضے از ایشان قبل از معرکہ در حلقۂ اسلام داخل شدہ بودند و بعضے بعد از جنگ مشرف بہ اسلام شدند[۵۱]۔

از واقعات فوق آشکار مے شود کہ در عہد مبارک حضرت عمرؓ اسلام بکثرت تمام اشاعت یافت و این اشاعت بزور شمشیر نبودہ بلکہ از فیض و برکت خود اسلام بودہ۔

بعد از اشاعت اسلام مرحلۂ دیگر این بود کہ اصول و اعمال مذہبی ترویج یابد۔ یعنی امورے کہ مدار علیہ اسلام است محفوظ و استوار شود۔ و در ترویج و اشاعت آن کوشش رود۔ و در سلسلۂ ترویج اسلام بیشتر و مہم تر از ہمہ حفظ قرآن شریف و تعلیم و ترویج آن است۔ در باب مساعی کہ حضرت فاروق اعظمؓ از بہر حفظ و تعلیم قرآن بعمل آوردہ شاہ ولی اللہ محدث دہلوی چہ خوش گفتہ۔ امروز ہر کہ قرآن میخواند از طوائف مسلمین منت فاروق اعظمؓ بر گردن اوست۔

سعی حضرت عمرؓ در ترتیب جمع قرآن مجید

این امر مسلم است کہ اصل الاصول اسلام قرآن مجید است و کسے را مجال انکار نیست کہ جمع و ترتیب و محفوظ داشتن نسخہ صحیح قرآن و ترویج آن در جمیع ممالک مفتوحہ نتیجہ مساعی جمیلہ حضرت فاروق رضؓ بودہ و تفصیل این اجمال آنکہ در عہد مبارک جناب رسول اللہ صلعم قرآن ترتیب نشد و در صورت اجزا

[۵۱] طبری صفحہ ۲۲۶۱۔ ۱۲

متفرقہ پیش بعض صحابہ موجود بود و این اجزائے متفرقہ بعضے
بر برگہائے خرما و بعضے بر تختہ ہائے سنگی نوشتہ بود۔ و ہیچکس
ہم کاملاً حافظ نبود۔ و تمام قرآن را یاد نداشت۔ بلکہ بطور متفرق
بعضے چند سورہ از یک جا و بعضے چند سورہ از دیگر جا حفظ داشتند

چون در عہد حضرت ابوبکر صدیق رض اہل اسلام را با مسیلمہ کذاب
نوبت معرکہ افتاد و صدہا نفر صحابۂ کرام جام شہادت نوشیدند از انجملہ
اکثرے حافظ قرآن بودند۔ بعد از جنگ مسیلمہ حضرت فاروق رض
بخدمت حضرت ابوبکر رض حاضر شدہ عرض کرد کہ اگر حفاظ
قرآن بہمین طریق از صفحۂ ہستی محو گردند۔ بمرور زمان قرآن از دست
اہل اسلام بدر خواہد رفت۔ بنابران ضروری است کہ بجمع و ترتیب
آن پرداختہ شود تا فرصت از دست نرود۔ حضرت ابوبکر صدیق رض
بجواب فرمود کہ کارے کہ خود جناب رسالتمآب صلعم نکردہ
باشد من چطور کردن بتوانم۔ حضرت عمر رض کرۃً بعد اخرے در
لزوم ترتیب قرآن اصرار کرد تا حضرت ابوبکر با وے متفق الرائے
شد۔ در صحابہ کرام کاتب وحی اکثر زید بن ثابت بود۔ حضرت ابوبکر رض
او را بحضور خواستہ مامور فرمود کہ آیات و سور قرآن شریف
از ہر جائیکہ بدست بیاید یکجا کند۔ حضرت عمر رض در مجمع عام اعلان
فرمود ہر کہ جزوے از قرآن از جناب رسول اللہ صلعم یاد گرفتہ
باشد پیش من بیارد و این امر التزام شد کہ ہر کہ کدام آیہ

شریف را پیش میکرد از دو شخص معتبر بدین مضمون شہادت میگرفت کہ ما این آیہ را در عہدِ مبارک جناب رسالتمآب صلعم نوشتہ دیدہ بودیم۔ الغرض چون جمیع سورِ قرآن شریف جمع شد چند اشخاص را مامور فرمود کہ در زیرِ نگرانیِٔ ایشان کل قرآن بصورتِ مجموعہ تحریر شود۔ سعید ابن العاص املا میکرد و زید بن ثابت ضبط تحریر میمود۔ وکسانے را کہ بر خدمتِ نگرانی مامور بودند تاکید فرمود کہ ہرگاہ در تلفظ و لہجۂ کدام لفظ اختلاف پیدا شود مطابق بہ لہجۂ قبیلۂ مضر تحریر کنند۔ زیراکہ قرآن مجید بہ زبانِ مخصوصِ قبیلۂ مضر نازل شدہ[1]۔

تدابیر حفاظت وصحت الفاظِ قرآن

در آن عہد از برائے حفظ وصحتِ قرآن مجید رعایتِ چند امور ناگزیر بودہ۔

(اول) اینکہ تعلیمش بہ نہایت وسعت رواج یابد۔ وصدہا بلکہ ہزارہا نفر حفّاظ پیدا شوند تا احتمالِ تحریف وتغییر نماند۔

(دوم) اینکہ صحتِ الفاظ واعراب باہتمامِ تمام رعایہ ومحفوظ شود۔

(سوم) اینکہ نقلِ قرآنِ کریم ونسخہ ہائے آن بسیار در ممالک شائع شود۔

حضرت عمر رضہ در اہتمامِ ہر سہ امر سعی نمود کہ بیشتر از آن از حیطۂ امکانِ بشری خارج بود۔

---

[1] کنز العمال جلد اول صفحہ ۲۷۹ - ۱۲ منہ

انتظام تعلیم قرآن کریم۔

در جمیع ممالکِ مفتوحہ درسِ قرآن مجید بہر جا جاری کرد۔ و تنخواہ از بہرِ معلّمین و قارئین مقرر فرمود۔ چنانچہ این امر نیز در ذیل اوّلیاتِ او بشمار میرود۔ یعنے حضرت فاروق رض نخستین شخصے ست کہ مواجب از بہرِ معلّمین قرآن مقرر فرمود۔[1] مواجب ہم نظر بحالات آن وقت کم نبود۔ مثلاً در مکتب مدینہ منورہ کہ از برائے تعلیم اطفالِ کم سن مقرر بود تنخواہ معلّمی ۱۵ درہم ماہانہ بود۔ از برائے بدویہائے خانہ بدوش تعلیم قرآن کریم را جبری و لازمی قرار داد۔ و شخصے ابوسفیان نامی را ہمراہ چند نفر مامور فرمود کہ از ہر کس امتحان بگیرد۔ و ہر کسے کہ ہیچ جزو از قرآن شریف یاد نداشتہ باشد او را گوشمالی دہند۔[2]

مکاتب قرآن

در مکاتب تعلیم کتابت نیز داخلِ پروگرام (نصاب) تعلیم بود و در کل اضلاع احکام بدین مضمون نفوذ یافت کہ از برائے اطفال تعلیم سواری و کتابت لازمی قرار دادہ شود۔ از ابوعامر سلیم کہ از رواۃِ حدیث ست مروی ست کہ من بسنّ کوچکی گرفتار شدہ بمدینہ منورہ آمدم و در آنجا مرا بہ مکتب نشاندند۔ معلّم مرا

---

[1] در سیرۃ العمر لابن الجوزی ست ان عمر بن الخطاب وعثمان ابن العفّان کانا یرزقان المؤذنین والائمۃ والمعلمین ۱۲

[2] کتاب الاغانی جز ۱۶ صفحہ ۵۸۔ در اصابہ فی احوال الصحابہ ہم این واقعہ منقول ست ۱۲ منہ

کتابت میم تعلیم مے کرد و میگفت کہ بار ور نوشتہ کنم مثلِ چشمِ گاؤ۔[1]

از صحابۂ کرام پنج نفر کہ قرآن کریم را در عہدِ مبارک جناب رسول اللہ صلعم حفظ کردہ بودند۔ معاذ ابن جبل۔ عبادہ ابن الصامت۔ ابی ابن کعب۔ ابوایوب۔ ابودردا بودند۔ و از جملہ ابی ابن کعب سیّد القرا بودہ۔ و خود حضرت رسالت مآب صلعم درین امر مدح او فرمودہ۔ حضرت عمرؓ ہر پنج نفر صحابۂ مذکور را بہ حضور خواستہ فرمود کہ مسلمانانِ شام محتاج بہ تعلیم قرآن ہستند شما را باید کہ در آنجا رفتہ آنہا را تعلیم قرآن بکنید۔ ابوایوب نہایت ضعیف و ابی بن کعب در آن ایام رنجور بود۔ و از معذوری رفتہ نتوانستند و باقی سہ نفر برضا و رغبت منظور نمودند۔ حضرت عمرؓ مر ایشان را ہدایت فرمود کہ اول بہ حمص بروند و در آنجا چند روز قیام کنند۔ و بعد از آن کہ تعلیم قرآن در حمص شایع شود یک نفر ہمانجا بماند و از دو نفر دیگر یک نفر بسوئے دمشق برود و دیگرے بصوبِ فلسطین بروفق ارشادِ حضرت فاروقؓ ہر سہ نفر نخستین بہ حمص رفتند و چون در آنجا سررشتۂ تعلیم قرآن خاطر خواہ صورت بست

[1] در معجم البلدان این روایت نسبت بہ عہد ابوبکرؓ نوشتہ است لاکن خود صاحب معجم برین ایراد گرفتہ است کہ در آن زمان این مقامات مفتوح نشدہ بود ۱۲۰ منہ

حضرت عبادہ ہمانجا قیام نمود و ابودرداء بہ سمت دمشق و معاذ ابن جبل بصوب فلسطین رفت و معاذ ابن جبل در طاعون عمواس داعی اجل را لبیک[1] گفت۔ لاکن حضرت ابودرداء تا آخر عہدِ خلافتِ حضرتِ عثمان در دمشق مقیم ماند۔ طریقۂ تعلیم ابودرداء چنانکہ علامہ ذہبی در طبقات القراء بیان میکند این بود کہ بعد از نمازِ صبح در جامع دمشق مے نشست۔ و بر سر قرآن خوانان کہ از دحام داشتند گردش میکرد۔ ابودرداء دہ نفر را جماعت جداگانہ مے ساخت۔ و بر ہر جماعت یک قاری مامور مے نمود کہ تعلیم قرآن کند و خود ہمانجا در مسجد قدم مے زد۔ درحالیکہ گوشش بر قراءتِ طلباء علم مے بود و چون کدام طالب العلم قرآن شریف را حفظ میکرد۔ ابودرداء او را بجماعۂ شاگردانِ خاصِ خود داخل میکرد۔ روزے حضرت ابودرداء طلبائے خود را شمار کرد۔ معلوم شد کہ ۱۶۰۰ نفر طلبۂ قرآن در حلقۂ درس موجود بودند۔

طریقۂ تعلیم قرآن۔

تعداد طلبۂ قرآن در جامع دمشق

حضرت عمرؓ از برائے اشاعتِ قرآن علاوہ از تدابیر فوق بسیار وسائل دیگر ہم بکار برد۔ در بابِ سُوَرِ ضروری یعنی بقرہ۔ نساء۔ مائدہ۔ حج۔ نور۔ فرمان داد کہ یاد گرفتن این سُوَر از لوازم

[1] تفصیل این واقعہ در کنز العمال جلد اول صفحہ ۲۸۱ مذکور است و در اصل طبقات ابن سعد است ۱۲ منہ

است - زیرا احکام و فرائض درین سُوَر مذکور است - بواسطۂ فرامین عالیہ عمال مملکت را اخطار فرمود کہ کسانے کہ قرآن یاد بگیرند تنخواہ برائے شان مقرر شود[۵۱] - بعدہا کہ حفاظ قرآن بسیار شد - این فرمان منسوخ گردید - در ہدایات ضروری کہ بنام سر عسکران تحریر مے فرمود - یکے این بود کہ قرآن مجید بیاموزند و ہر وقتیکہ عمال را امر میفرمود کہ سپاہیان قرآن مجید بیاموزند و ہر وقتیکہ عمال را امر میفرمود کہ سپاہیہ قرآن خوانان را بدربار خلافت بفرستند - از حسن تدابیر حضرت فاروق اعظمؓ عدۂ بیشمار قرآن خوان شدند - واگرچہ ناظرہ خوانان قرآن از شمار افزون بودند ولے عدۂ حفاظ قرآن ہم تا بہ صدہا و ہزارہا رسید - وقتے نامہ بنام سرکردگان فوجی نوشت متضمن براینکہ حفاظ قرآن را بحضور بفرستند کہ از حضور آنہارا برائے تعلیم قرآن بہ مقامات مختلفہ روان میکنم - سعد وقاص بجواب فرمان مبارک در عریضۂ خود عرض کرد - کہ فقط در فوج من سہ صد نفر حافظ موجود اند[۵۲] -

تدابیر صحت اعراب

امر سوم صحت اعراب و صحت تلفظ است - حضرت فاروقؓ درین باب ہم اہتمام بسیار فرمود و در حقیقت مقدم ترین امور ہمین بود - اول چون قرآن کریم مرتب و مدوّن شد بقید اعراب نیامدہ بود - و بنابران اشاعت قرآن مجید بدون از اہتمام

۵۱ کنز العمال جلد اول صفحہ ۲۲۴ - ۵۲ کنز العمال صفحہ ۲۱۷ - ۵۳ کنز العمال صفحہ ۲۲۸ - ۱۲

در صحتِ اعراب و تلفّظ الفاظ چندان مفید نبود۔ و از برائے حصولِ این مدعا نیز حضرت عمر رضہ تدابیر مختلفہ را بکار برد۔

اہم ترین تدابیر این بود کہ در ہر شہر و بلدہ احکام فرستاد کہ با تعلیم قرآن تعلیم صحتِ الفاظ و صحتِ اعراب ہم لازم داشتہ شود۔ الفاظِ فرمانِ والا بقرار روایت ابن الانباری بہ حسب ذیل است:۔

"تعلموا اعراب القرآن کما تعلمون حفظه" و در مسندِ دارمی الفاظِ ذیل منقول است:۔

تعلموا الفرائض واللحن والسنن کما تعلمون القرآن

تعلیم علم ادب عربی۔

دوم۔ اینکہ با تعلیم قرآن تعلیم ادب و عربیت ہم لازمی قرار دادہ شد۔ تا مردم بر تمیز صحت و عدم صحتِ اعراب قادر باشند۔

سوم۔ اینکہ شخصیکہ عالم لغت نباشد بہ تعلیم قرآن مجاز نخواہد بود۔

بعد از قرآن مجید درجۂ حدیث است۔ حضرت عمر رضہ در ترویج حدیث سعی بلیغ فرمود و مدام حدِّ احتیاط را ملحوظ میداشت و این دلیلِ ناطق است بر نکتہ سنجی جنابِ ممدوح و بدون از صحابۂ خاص عوام را اجازہ بروایتِ حدیث نمیداد۔ شاہ ولی اللہ محدث دہلوی در ازالۃ الخفا آوردہ چنانکہ فاروق اعظم رضہ

تعلیم حدیث

ملہ کنز العمال صفحہ ۲۲۸ - منہ

عبداللہ ابن مسعودؓ را باجمعیہ بہ کوفہ فرستاد و معقل ابن یسار و عبداللہ ابن معقل و عمران ابن حصین را بہ بصرہ و عبادہ بن صامتؓ و ابودرداء را بہ شام و بہ معاویہ ابن ابوسفیان کہ امیر شام بود قدغن بلیغ نوشت کہ از حدیث ایشان تجاوز نکنند[1] حقیقت امر این است کہ اصولے کہ حضرت عمرؓ در روایت حدیث قائم کرد از جملۂ کارنامہ ہائے بزرگ جناب ممدوح است کہ دلالت میکند بہ کمال نکتہ سنجی و باریک بینی او - لیکن درین مقام تفصیل آن خارج از بحث است - و در ذکر حالات شخصی جناب ممدوح در عنوان فضل و کمال تفصیل این اجمال نمودہ خواہد شد انشاء اللہ تعالےٰ -

فقہ

بعد از حدیث شریف رتبۂ فقہ است و از آنجا کہ مسائل فقہیہ روزمرہ کار آمد ہر شخص مے باشد - حضرت عمرؓ تعلیم فقہ را بحدے اشاعت داد کہ درین عصر حالانکہ بسیاری مسائل جدیدہ پیدا شدہ است باز ہم آنقدر نشر و اشاعت از حیطۂ امکان خارج است و تدابیرے کہ از برائے ترویج و اشاعت فقہ اختیار نمود حسبہ ذیل است :-

(۱) ہر قدر کہ وقت و فرصت مساعدت میکرد - خود بذات مبارک بالمشافہ تعلیم احکام مذہبی میداد - و در خطبۂ جمعہ ہمگی

[1] موطائے امام محمد صفحہ ۲۲۷ - ۱۲ منہ

احکام و مسائل ضروری را بیان میفرمود و در خطبہ حج احکام و مناسک حج را بیان میفرمود۔ و در موطائے امام محمد[1] منقول ست کہ حضرت عمرؓ در عرفات خطبہ خواند و جمیع مسائل حج را تعلیم نمود۔ و ہمچنان در حین سفر شام و بیت المقدس خطبہ ہائے مؤثر و مشہور خواند۔ و در آنہا جمیع مہمات اصول و ارکان اسلام را بیان فرمود و از آنجا کہ در ہمچو مواقع مجمع خلائق بے انتہا میباشد اعلان مسائل را بطورے میکرد کہ بہترین صورِ ممکنہ بود۔ خطبہ کہ در دمشق بمقام جابیہ خواندہ فقہا آن را جا بجا در سندِ اکثر مسائلِ فقہیہ نقل کردہ اند۔

(۲) ہر وقت بنام عمال و سرعسکران فرامین متضمن بہ مسائل و احکام مذہبی ارسال میفرمود مثلاً در باب اوقات نماز پنجگانہ کہ در تعیین آنہا ائمہ مجتہدین تا حال اختلاف دارند ہدایت نامہ مفصل بجانب جمیع عمال فرستاد۔ چنانچہ امام مالک در موطائے خود عبارت ہدایت نامہ مذکور تماماً نقل میکند۔ فرمانے کہ بنام ابوموسیٰ اشعری راجع بہمین مسئلہ فرستادہ آنرا ہم امام مالک بہ الفاظہا نقل کردہ ست۔ در باب جمع صلوٰتین در کل ممالک مفتوحہ اعلان فرستاد کہ جائز نیست۔ چون در سنہ ۱۴ھ نماز تراویح را در مسجد نبوی بجماعت قائم کرد جمیع حکام اضلاع را بذریعہ فرمان

[1] موطائے امام محمد صفحہ ۱۲۹ - ۱۲ منہ

اطلاع داد که بهر جا همین طریق عمل کنند۔ در باب زکوٰة احکام
مفصّل تحریر فرموده بصوب ابوموسیٰ اشعری و دیگر سرکردگان
ملکی فرستاد و عنوان این احکام چنانکه شاه ولی الله محدث
دهلوی بحوالۂ امام مالک نقل کرده این است: "بسم الله الرحمٰن الرحیم
هٰذا کتاب الصدقة الخ"۔ در باب قضا و شهادت تحریرے
که بنام ابوموسیٰ اشعری فرستاده در صدر مذکور شد۔ علاوه
از مهمّات مسائل در باب مسائل جزئی هم عمال را البعض وقتاً
بذریعۂ فرامین مبارک هدایت میفرمود چنانچه فرمانے بنام حضرت
ابوعبیده برنگاشت متضمن بر اینکه "شنیده ام که زنان اهل
اسلام روبروئے زنان نصاریٰ در حمام ها بے پرده غسل میکنند
جائز نیست که زن مسلمان بے پرده روبروئے کدام زن غیر
دین غسل کند" در باب روزه فرمانے بنام جمیع عمال فرستاد۔
مشعر بر اینکه "لاتکونوا من المسوفین لفطرکم" از زید ابن وهب
مروی است که فرمان حضرت عمرؓ بما رسید متضمن بر اینکه
"ان المرأة لاتصوم تطوعاً الا باذن زوجها" از ابو وائل
روایت است که حضرت عمرؓ نامه بما برنگاشت متضمن بر اینکه
"ان الاهلة بعضها اکبر من بعض" نظائر بیشمارے ازین
قبیل موجود است۔

چون احکام فقهیه که حضرت عمرؓ بذریعۂ فرامین شایع میفرمود

اجماع در مسائل مختلفہ

بمنزلۂ دستور العمل شاہی بودہ - جناب ممدوح مدام احتیاط تام مدّنظر میداشت کہ مسائل مذکورہ اجماعی و متفق علیہ باشد - و برائے حصول این مدّعا اکثر مسائل راکہ دران صحابہ را اختلاف رائے بودے در مجمع صحابہ پیش کردہ طے فرمود - مثلاً درباب سزائے دزد قاضی ابو یوسف در کتاب الخراج مے نویسد[۳] - "ان عمر استشار فی السارق فاجمعوا" - وقتیکہ در مسئلۂ غسل جنابت اختلاف رائے پیدا شد جمیع مہاجرین و انصار را بحضور خود خواستہ استصواب رائے نمود - و اکثر مردم اختلاف رائے داشتند - بمشاہدۂ این حال حضرت عمر رض فرمود "انتم اصحاب بدر وقد اختلفتم فمن بعدکم اشد اختلافاً" - یعنی ہرگاہ شما مردم کہ از اصحاب بدر ہستید باہم اختلاف رائے داشتہ باشید - کسانیکہ بعد از شما بیایند لاریب اختلاف شان سخت تر خواہد بود - بنا بران این مسئلہ را از ازواج مطہرات دریافت نمود و رائے شان را قطعی قرار دادہ شائع فرمود[۱] - درباب تکبیر جنازہ خیلے اختلاف آراء بودہ حضرت عمر رض صحابہ را جمع کردہ این مسئلہ را طے فرمود و بر چہار تکبیر اتفاق رائے شد -

(۳) وقتیکہ در اضلاع و مضافات مملکت عمال و حکام را

---

[۱] ازالۃ الخفا صفحہ ۸۸ - ۱۲ منہ

اجماع در مسائل فقہ

مامور میفرمود این امر را مدام ملحوظ خاطر عاطر میداشت کہ عالم و فقیہ باشند - چنانچہ در مواقع عدیدہ اعلان این امر فرمودہ - یار سے در مجمع عام خطبہ خواند کہ متضمن بہ الفاظ ذیل بود :-

"إِنِّي أُشْهِدُكُمْ عَلَى أُمَرَاءِ الْأَمْصَارِ - إِنِّي لَمْ أَبْعَثْهُمْ إِلَّا لِيُفَقِّهُوا النَّاسَ فِي دِينِهِمْ" یعنی من شما مردم را شاہد میگردانم بر اینکہ من سرکردگان را باین غرض مامور نمودہ ام کہ مردم را احکام و مسائل تعلیم کنند[1] - این التزام نہ فقط با فسران ملکی محدود بودہ - بلکہ در تقرر منصبداران فوجی ہم این امر را ملحوظ میداشت - از قاضی ابو یوسف منقول ہست "ان عمر ابن الخطاب کان اذا اجتمع الیہ جیش من اہل الایمان بعث علیہم رجلا من اہل الفقہ والعلم" در عہد حضرت فاروق رض در ذیل منصبداران ملکی و نظامی اشخاص خاص مثل ابو عبیدہ و سلمان فارسی و ابو موسی اشعری - و معاذ ابن جبل وغیرہ بنظر مے آیند کہ علاوہ از قابلیت ملکی و فوجی در علم و فضل نیز ممتاز بودند و در کتب حدیث و فقہ اکثر اسمائے گرامی شان مندرج ہست -

(۴۰) در ممالک مفتوحہ فقہا و معلمین را متعین فرمود کہ مردم را تعلیم احکام و مسائل مذہبی بدہند - اگرچہ مورخین اسلام

[1] کتاب الخراج صفحہ ۶۷ - ۱۲ منہ

این امر را در ذیلِ عنوانِ خاص بیاوردہ اند بنابران عدّۂ صحیح از معلمینِ فقہ معلوم نمے شود لاکن از تصریحاتے کہ در بعض کتب تواریخ مندرج است اندازہ مے توان سنجید کہ در امصار و بلاد فقہائے متعدد بریں خدمت مامور بودند۔ مثلاً در بیانِ حالات عبد اللہ ابن معقل صاحبِ اسد الغابہ آوردہ کہ او از جملۂ دہ نفرات کہ حضرت عمر رض آنہا را برائے تعلیمِ فقہ بہ بصرہ فرستادہ۔ در باب عمران ابن الحصین کہ از صحابۂ جلیل القدر بودہ علامہ ذہبی در طبقات الحفاظ آوردہ "وکان ممن بعثھم عمر ابن الخطاب الی اھل البصرۃ لیفقھم"[1] یعنی این شخص از کسانے بودہ کہ حضرت عمر رض آنہا را برائے تعلیمِ فقہ بہ بصرہ فرستادہ۔ در حالاتِ عبد الرحمٰن ابن غنم در طبقات الحفاظ منقول است کہ حضرت عمر رض او را بغرض تعلیم فقہ در شام فرستاد۔ و صاحب اسد الغابہ در ذیلِ حالاتِ او آوردہ کہ این ہمان شخص است کہ کل تابعین را در شام تعلیمِ فقہ کردہ۔ در ذیلِ حالاتِ عبادہ ابن الصامت منقول است کہ چون ملکِ شام فتح شد حضرت عمر رض او را با معاذ ابن جبل و ابو دردا فرستاد۔ کہ مردم را قرآن تعلیم دہند و فقہ بیاموزند۔ از جلال الدین سیوطی در حسن

---

[1] اصل عبارت این است:۔ کان احد العشرۃ الذین بعثھم عمر رض الی البصرۃ یفقھون الناس ۱۲ منہ

المحاضرہ فی اخبار مصر و القاہرہ درباب حبان ابن ابی جبلہ منقول ست کہ حضرت عمرؓ او را در مصر از برائے تعلیم فقہ مامور فرمود۔

طریقۂ درس فقہائے مذکور این بود کہ در صحن مساجد در یک کنج مے نشستند و شائقین علم گرد شان حلقہ زدہ درباب مسائل فقہی استصواب مے نمودند و اوشان جواب میدادند۔

از ابو مسلم[3] خولانی روایت ست کہ من در مسجد حمص در آمدم دیدم کہ ۳۰ نفر از صحابۂ جلیل القدر در آنجا حضور داشتند۔ و در مسائل دینی گفتگو میکردند۔ و چون در کدام مسئلۂ دقیق شک پیدا مے شد۔ از شخصے نوجوان استصواب میکردند۔ وقتیکہ نام آن جوان را پرسیدم معلوم شد کہ معاذ ابن جبل بود[1]

از لیث ابن سعد منقول ست کہ چون ابو درداؓ رونق افروز بمسجد مے شد ازدحام شاگردانش بحدے مے بود کہ گویا جماعہ ایست از خدم کہ ہمراہ پادشاہے مے آیند۔ این ہمگی مردم از و درباب مسائل استفتاء مے نمودند[2]۔

مشاہرات فقہاء

از تصریح ابن جوزی معلوم مے شود کہ حضرت عمرؓ از بہر فقہا نیز مواجب مقرر فرمودہ۔ و شک نیست کہ جز این طریق سلسلۂ[3] تعلیم مرتب و منظم نمیگردد۔

---

[1] تذکرۃ الحفاظ ذکر معاذ ابن جبل ۱۲ [2] تذکرۃ الحفاظ ذکر ابو درداءؓ ۱۲ منہ

این امر بالخصوص قابل اظہار ست کہ اشخاصے را کہ حضرت عمرؓ
برائے تعلیم فقہ منتخب فرمود۔ مثلاً معاذ ابن جبل۔ ابو درداء
عبادہ ابن الصامت۔ عبدالرحمٰن ابن غنم۔ عمران ابن حصین۔
عبداللہ ابن مغفل در تمام جماعۂ اسلامیان متخصص و یکتائے فن
بودند۔ و اگر تصدیق این دعوٰے میخواہید بائست ترجمۂ ہر یک را
در اسد الغابہ و اصابہ وغیرہ مطالعہ کنید۔ امرے دیگر ہم قابل
توجۂ ناظرین ہست و آن اینکہ حضرت عمرؓ درین باب احتیاطِ
تام فرمود۔ و ہر شخص بہ تعلیم فقہ مجاز نبودہ و معلمین عموم نداشتند

ہر شخص مجازِ تعلیم فقہ نبود۔

و بالخصوص ہمان مسائل را تعلیم میدادند کہ بر آن اتفاقِ صحابہ
بودہ و یا در مجمع صحابہ بمعرضِ بحث آمدہ و طے گشتہ بود۔ چنانچہ
در ازالۃ الخفا شاہ ولی اللہ محدث دہلوی تفصیل این اجمال را
بہ اسلوبِ خوب بیان نمودہ و درین مقام بعض فقرات کتابِ
مذکور را ہدیۂ ناظرین مے نمائیم۔

"معہذا بعزمِ خلیفہ بر چیزے مجالِ مخالفت نبود۔ در تسبیع
این امور شذر و مذر ہمیر فتند و بدون استطلاع رائے خلیفہ
کارے را مصمم نمے ساختند۔ لہٰذا درین عصر اختلافِ مذاہب
و تشتتِ آراء واقع نشد۔ ہمہ بر یک مذہب متفق و بر یک
راہ مجتمع۔ چون ایامِ خلافتِ خاصہ منقرض شد و خلافتِ عامہ
ظہور نمود۔ علماء در ہر بلدے مشغول بہ افادہ شدند۔ ابن عباس

در مکہ فتوے میداد و عائشہ صدیقہ و عبداللہ ابن عمرؓ در مدینہ حدیث را روایت مینماید۔ و ابو ہریرہ اوقات خود را بہ اکثار روایت حدیث مصروف مے سازد۔ بالجملہ درین ایام اختلاف فتاوے پیدا شد یکے را بر رائے دیگرے اطلاع نہ و اگر اطلاع شدہ مذاکرہ واقع نہ و اگر مذاکرہ بمیان آمد ازاحت شبہ و خروج از مضیق اختلاف بفضائے اتفاق میسر نہ۔ اگر تتبع کنی روائت علمائے صحابہ کہ پیش از انقراض خلافت خاصہ از عالم گذشتہ اند بغایت کم یابی و جمعے کہ بعد ایام خلافت ماندہ اند ہرچہ روایت کردہ اند۔ بعد ایام خلافت خاصہ روایت کردہ اند۔ ہرچند جمیع صحابہ عدول اند و روایت ایشان مقبول و عمل بموجب آنچہ بروایت صدوق از ایشان ثابت شود لازم اما در میان آنچہ از حدیث و فقہ در زمن فاروق اعظمؓ بود و آنچہ بعد وے حادث شدہ فرق ما بین السموٰت والارض است۔[1]

انتظام علمی

جمیع امور فوق باسلسلۂ علمی تعلق داشت۔ قطع نظر ازین بہ بہ نیۂ عملی ہم توجہ خاص خود را مبذول فرمود۔ و ہرگونہ انتظامات ضروریہ را قائم نمود۔ یعنی در ہر شہر و قصبہ امام و موذن را مامور فرمود۔ و تنخواہ شان را از بیت المال مقرر نمود۔ علامہ ابن الجوزی در سیرۃ

تقرر امام و موذن

العمرین سے آورد کہ ان عمر ابن الخطاب و عثمان ابن عفان

---

[1] ازالۃ الخفا جلد دوم صفحہ ۱۴۶۔ ۱۲ منہ

کانا یرزقان المؤذنین والائمۃ"- از مطالعۂ موطائے امام محمد معلوم مے شود کہ در مسجد نبوی صلعم از برائے درستی صف ہائے نماز چند شخص مخصوص[۱] مامور بودند و در ایام حج نیز چند نفر متعین[۲] بودند کہ حجاج را بمقام منا تا بہ آنطرف عقبہ مے رسانند[۳]- وغرض از تقرر شان این بود کہ بعض مردم از سبب عدم اطلاع بر این طرف عقبہ قیام مے نمودند حالانکہ قیام در آنجا از مناسک حج محسوب نبوده-

قافلہ سالاری حج

ازآنجا کہ خود حضرت فاروق اعظم رض در عہد خلافت خود ده بار حج کرد بنابران خود بالذات میر حاج مے بود- و خدمت خبرگیری حجاج را ہم خود بہ نفس انجام میداد- در تمام ممالک مفتوحہ مساجد بکثرت تعمیر نمود- ابوموسے اشعری نائب الحکومۂ کوفہ را بذریعۂ

تعمیر مساجد

فرمان والا تاکید فرمود کہ در بصره یک مسجد جامع بسازد[۴] و از برائے ہر قبیلہ مساجد جدا گانہ تعمیر کند- از برائے سعد وقاص و عمرو ابن العاص نیز بہمین مضمون فرامین فرستاد- جمیع عمال شام را فرمان داد کہ در ہر شہر و بلاد مسجدے تعمیر شود[۵]- و مساجد مذکور تا حال بجوامع عمری شہرت دارند- ہر چند از عمارات اصلی نشانے باقی نمانده- در جامع عمری کہ در بیروت واقع است راقم از نیز شہر[۶]

---

[۱] موطائے امام محمد صفحہ ۸۶- [۲] موطائے امام محمد صفحہ ۸۶- [۳] موطائے امام محمد صفحہ ۲۲۹- [۴] مولانا شبلی نعمانی اصل مولف کتاب رحمۃ اللہ علیہ ۱۲ منہ

ادائے نماز حاصل شدہ۔ از جمال الدین محدث در روضۃ الاحباب منقول است کہ در عہد حضرت فاروق اعظم رضی اللہ عنہ چہار ہزار مسجد تعمیر شد۔ وہر چند کہ این عددِ خاص قطعی نباشد۔ لاکن شک نیست کہ عدۂ مساجدِ فاروقی از ہزار ہا کم نبودہ۔

حضرت فاروق اعظم رضی اللہ عنہ عمارت حرم محترم راہم وسعت داد و بہ زیب و زینت وے توجہ فرمود۔ تفصیل این اجمال اینکہ از بسکہ اہلِ اسلام ترقی روز افزون میکردند نظر باین ترقی عمارت حرم محترم کافی نبود۔ بنا بران در سنہ ۱۷ھ جا ہہائے دور و پیش را خرید و مسمار نمود۔ و زمین آنہا را بہ صحن حرم شامل فرمود۔ تا این عصر دیوارے گردِ حرم نبود و بنا بران حدودش از منازلِ عامہ ممتاز نبود۔ حضرت فاروق اعظم رضی اللہ عنہ دیوارِ احاطہ بنا نہاد و فرمان داد کہ بوقتِ شب چراغہا بر سر دیوار بیفروزند[1]۔ کعبہ را بدام جامہ مے پوشانند۔ چنانچہ در ایامِ جاہلیت جامع اش از نطع بود حضرت فاروق اعظم رضی اللہ عنہ فرمان داد کہ جامۂ کعبہ از قباطی تیار شود۔ و قباطی یک قسم رخت اعلے بودہ کہ در مصر مے بافتند۔ حدودِ حرم از بعض اطراف ۳ میل و از بعضے ۷ و ۹ میل است۔ و چون بسیارے از احکام شرعی تعلق بحدود مذکور دارد۔

[1] الاحکام السلطانیہ للماوردی صفحہ ۱۴۵ و فتوح البلدان صفحہ ۴۶ -

[2] فتوح البلدان صفحہ ۴۷ - ۱۲ منہ

حضرت فاروق اعظمؓ امر فرمود که بهر طرف سنگها نصب شود که به انصاب حرم شهرت داشتند۔ و در سنہ ۱۷ھ نهایت باهتمام و احتیاط بتجدید آن آغاز نمود و از صحابهٔ کرام اشخاصے که از حدودِ حرم اطلاع کامل داشتند یعنی مخرمه ابن نوفل ازهر ابن عبد عوف ۔ حویطب ابن عبد العزّے ۔ سعید ابن یربوعؓ را به تعیینِ حدود آن مامور فرمود ۔ و آنها بکمالِ حزم و احتیاط سنگها را نصب کردند ۔

ترمیم و توسیع مسجد نبوی صلعم

حضرت فاروق اعظمؓ مسجدِ نبوی را هم ترمیم نموده وسعت و رونق بیشتر داد ۔ عمارتِ مسجد که در عهدِ مبارک جناب رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم بنا یافته بود از برائے همان عصر کفائت میکرد و چون در آبادی مدینه منوره یوماً فیوماً ترقی شد و عدّهٔ نماز خوانان زیاده تر گشت ۔ در سنہ ۱۷ھ حضرت فاروق اعظمؓ عزم بالجزم فرمود که عمارتِ مسجد وسعت یابد و تمام مکانهائے دور و پیش را به قیمتِ نقد خرید ۔ حضرت عباسؓ خانهٔ خود را نمیفروخت و حضرت عمرؓ قیمت کافی میداد ۔ حضرت عباس قبول نمی کرد ۔ آخر به پیشِ ابیّ بن کعب مرافعه بردند و او فیصله کرد که خلیفه ابداً اختیار ندارد که به جبر خرید کند ۔ بعد از صدور این فیصله حضرت عباس گفت که من بدونِ قیمت برائے فائدهٔ عامهٔ مسلمین میدهم ۔ الغرض بدون از حرم سراهائے ازواج

مطہرات جمیع مکانات مسمار[۳] شد و عمارت مسجد وسعت یافت۔ نخستین طول مسجد ۱۰۰ ذرعہ بود۔ و بعد ۱۴۰ ذرع گردید و عرض آن ہم بقدر ۲۰ ذرعہ وسعت گرفت۔ ولے در طرز عمارت ہیچگونہ تکلّف نکرد۔ مثلاً در عہد مبارک جناب رسول اللہ صلعم ستونہا وغیرہ از چوب بود۔ حالا ہم از چوب ساختند۔

انتظام فرش و روشنی در مسجد نبوی صلعم

حضرت فاروق اعظم رضی اللہ عنہ ہنگام تجدید و ترمیم مسجد چیزے نو نیز نمود۔ یعنی در یک گوشہ اش صفہ بنا کرد۔ و فرمود کہ اگر شخصے بخواہد شعر خواند یا سخن دنیوی بزند برین صفہ بنشیند۔[۱]

قبل از عہد حضرت فاروق اعظم رضی اللہ عنہ در مسجد نبوی صلعم ہیچگونہ سامان تنویر نبود و این سررشتہ ہم در عہد جناب ممدوح انجام گرفت و بہ اجازۂ او رض تمیم داری در مسجد چراغہا برافروخت۔ برعلاوہ حضرت فاروق اعظم رضی اللہ عنہ انتظام خوشبوئی و بخور ہم در مسجد نبوی صلعم فرمود۔ آغاز این طور شد کہ در جمع مال غنیمت یک بار عود در آمد۔ حضرت فاروق اعظم رضی اللہ عنہ خواست کہ بر اہل اسلام تقسیم بفرماید۔ و کافی نبود۔ بنابران فرمان داد کہ در مسجد صرف شود تا ہمہ مسلمانان از آن متمتع شوند چنانچہ آنرا بموذن سپرد و امر فرمود کہ بروز جمعہ در منقل بیندازد و پیش روئے نمازخوانان دور داده جاہا و دماغہا را معطر کند۔[۲] فرش مسجد را ہم

۱؎ خلاصۃ الوفا باخبار دار المصطفیٰ مطبوعہ مصر صفحہ ۱۳۲ و ۱۴۲ [illegible] ۲؎ خلاصۃ الوفا صفحہ ۱۶۷-۱۶۸

نخستین حضرت عمر رض (فاروق اعظم رض) سررشته فرمود ولے تکلّفے نداشت - قالین یا شطرنجی نبود - بلکه بتقاضائے سادہ وضعیِ اسلام آن عصر از بوریا بوده و مقصودش محض صیانتِ جامه از خاک بوده -

انتظاماتِ متفرقه

صیغه ہائے اہم که تعلّق به انتظام حکومت دارد در صدر بیان گردید - ولے علاوه جزئیاتِ دیگر ہم بسیار ہست - اگر ہر کدام را به عنوانِ جداگانه بیان کنم موجب تطویل مے شود - ازین جہت ہمه را یک جا شرح دادن خیلے موزون و مناسب مے نماید -

از جمله ترتیب دفتر و اوراق و تعیینِ سنه و سال است - قبل از عہد حضرت فاروق اعظم رض این امور وجود نداشت - گاہے از برائے ضبط سنه و سال واقعۂ مخصوصی از عہدِ جاہلیت را معیار حساب قرار میدادند - چنانکه مدّتے سنه را از وفاتِ کعب ابن لوے شمار میکردند - و بعد ہا عام الفیل سنه مقرر شد - و این ہمان سال است که ابرہته الاشرم بر کعبه حمله آورد - بعد از آن عام الفجار و دیگر سنه ہائے مختلفه تعیین یافت

و فاروق اعظم رض ہمہ را موقوف نمودہ یک سنہ مستقل معین
کرد کہ تا حال جاری است۔
و آغازش این طور است کہ در سنہ ۱۶ھ براتے حوالہ را
بحضور حضرت عمر رض آوردند۔ و در آن تنہا لفظ شعبان مندرج
بود۔ حضرت فاروق اعظم رض فرمود کہ ازینقدر لفظ چہ معلوم میشود
کہ آیا شعبان سال گذشتہ مراد است یا شعبان امسال۔ و
فوراً مجلس شورائے منعقد شد و جمیع صحابہ کرام حاضر آمدند۔
و این مسئلہ در معرض بحث در آمد۔ اکثرے از حاضرین بر آن
رفتند کہ از اہل فارس تقلید شود و ہرمزان شاہ خوزستان
را کہ بدولت اسلام مشرف شدہ در مدینہ مقیم بود و بدربار خلافت
حاضر آوردند مشار الیہ گفت۔ در مجوس حسابے است کہ آن را
ماہ روز میگویند و در آن ذکر ماہ و تاریخ ہر دو موجود مے باشد۔
بعد این امر در معرض بحث در آمد کہ ابتدائے سنہ از کدام وقت
قرار یابد۔ حضرت علی رض گفت کہ از ہجرت نبوی صلعم ابتدا شود
و جمیع حاضرین بر ہمین رائے اتفاق نمودند۔ ہجرت جناب
رسول اللہ صلعم در ماہ ربیع الاول روئے دادہ بود یعنی دو ماہ
و ہشت روز از سال گذشتہ بود و بنا بران آغاز سال از ربیع
الاوّل لازم بود۔ و چون در عرب ابتدائے سال از محرم میشود
از تفاوت دو ماہ و ہشت روز صرف نظر نمودہ سنہ را از اول

سالِ ہجری آغاز نمودند و سنہ ہجری را مبدأ[1] ساختند۔

رواجِ کتابت در عرب فی الجملہ از قدیم بودہ۔ چنانکہ از آغازِ اسلام در کل قبیلۂ قریش ۱۷ نفر بودند کہ بر نوشتن و خواندن قدرت داشتند۔ لیکن از حساب و کتاب مردم بالعموم بے بہرہ بودند بلکہ در سنہ ۱۴ھ اُبلّہ فتح شد و در کلِ فوج یک شخص ہم نبود کہ در حساب مہارت داشتہ باشد و مالِ غنیمت را بقاعدۂ حساب تقسیم[2] نماید۔ و ازیں جہت مردم از مجبوری بطرف یک جوانِ چہاردہ سالہ یعنی زیاد ابن ابی سفیان رجوع نمودند۔ و در جلدوئے این خدمت دو درہم یومیہ تنخواہ از بہرِ او مقرر کردند۔ روزے بود کہ در کلِ فوج اسلام یک نفر ہم حساب دان موجود نبود و الحال از برکتِ وجودِ مسعودِ حضرت فاروقِ اعظم رضی اللہ عنہ ہر گونہ اوراق و نقشہ ہائے مفصل تیار شد و سررشتۂ دفاتر انجام یافت۔

کتاب ہائے اقسامِ مختلفہ

از ہمہ پیچیدہ تر و مشکل تر حساب روزینہ داران یعنی جیرہ خوران بود کہ در اصطلاح بہ اہلِ عطا مشہور بودند۔ و ہر قسم افواج نیز درین ذیل داخل بودند۔ و عدۂ این جماعت از لک ہا ہم علاوہ بود۔ و طوائفِ مختلفہ را بہ حیثیت ہائے مختلفہ تنخواہ میدادند مثلاً بلحاظِ شرافتِ خاندانی و حیثیتِ شجاعتِ ذاتی و اعتبارِ کارگزاری و خدماتِ سابقہ۔ بر علاوہ تفریقِ قبائل ہم ملحوظ بودہ۔ یعنی کتاب ہر قبیلہ

---

[1] مقریزی جلد اول صفحہ ۲۸۴ - ۱۲۔ [2] طبری صفحہ ۲۳۸۸ - ۱۲ منہ

جداگانہ بودہ و آن ہم نظر بہ وجوہِ مختلفہ مرتب شدہ بود۔ از برائے درستیِ حساب این صیغہ فاروق اعظم رض اشخاصِ قابل را مامور فرمود کہ در فنِّ حساب دانی نظیر نہ داشتند۔ مانند عقیل بن ابیطالب۔ و مخرمہ ابن نوفل و جبیر ابن معطم را در مدینہ منوّرہ و مغیرہ ابن شعبہ را در بصرہ و عبد اللہ بن خلف را در کوفہ مقرّر کرد۔

دفترِ خراج

دفاترِ خراج چنانکہ در صدر مذکور شد ہمہ در زبانہائے فارسی و شامی و قبطی بر حال ماند۔ زیرا کہ این فنّ در عرب چندان ترقی نکردہ بود کہ دفترہا بزبانِ عربی منتقل مے شد۔

کاغذات حساب بیت المال

حساب و کتاب بیت المال بہ منتہائے صحت مرتّب نمودند۔ و مواشیِ زکوٰۃ و صدقہ ہم تعلّق بہ بیت المال داشتند۔ و کتابہائے حساب آنہا را بغایت تفصیل مرتب نمودند۔ و عمر و رنگ و حلیۂ مواشی ہمہ را در آنہا درج مے نمودند۔ و بعض اوقات خود فاروق اعظم رض بدستِ مبارک تحریر مے فرمود۔[۱]

کاغذات مصارفِ جنگ

حساب مالہائے غنیمت و مصارفِ جنگ را مدام از سرِ عسکران میخواست۔ چنانچہ نخستین عزلِ خالد رض از ہمین جہۃ بودہ۔ چرا او از تعہدِ ارسال اوراق حساب ابا ورزید[۲]۔ در فتح جلولا کہ در سنہ ۱۶ھ بوقوع پیوستہ زیاد ابن ابی سفیان اوراق حساب را با خود گرفتہ بہ مدینہ منوّرہ آمد و فاروق اعظم رض ملاحظہ فرمود[۳]۔

---

[۱] طبری صفحہ ۲۴۳۶ ۔ [۲] اصابہ فی اصول الصحابہ تذکرہ خالد ابن ولید ۱۲ [۳] طبری ۲۴۶۵۔

از بهر تشخیص جزیه و زکوٰة فرمان داد که نفوس شماری از هر قریه و بلده شود - اوراق نفوس را نهایت باحتیاط محفوظ داشتند - چنانچه حالاتِ نفوس شماری مصر و عراق را علامه مقریزی و طبری به تفصیل بیان کرده اند -

جدولهائے متخصصین نیز ترتیب یافت - چنانکه سعد وقاص را فرمان کرد که جدولِ اسمائے قرآن خوانان ترتیب یابد - بارے جدولِ شعراء نیز خواسته و در آتیه ازان بحث میرانیم -

معاهداتِ تحریری و قرار دادنامه ها که با اقوام و ممالکِ مفتوحه وقتاً فوقتاً بحیّزِ تحریر درآمده در یک صندوق خاص باکمال احتیاط محفوظ بوده و صندوق را خود نگهبانی[1] داشت و اهتمام مے نمود -

طرز تحریر کاغذاتِ حساب

درین مقام باید بگوئیم ورقِ حساب در آن عصر این جور بود که بر کاغذ مستطیل مے نوشتند - و آن را ته کرده مے بستند و مانند بوده بکتابهائے حساب که درین عصر مردم بقال پیشه ترتیب مے دهند - طرزِ حساب و کتاب را در عهدِ خلیفه سفاح عباسی مدار المهامش خالد برمکی ایجاد کرده -

سکه

در باب سکه عام مورخین بر آن رفته اند که اولین کسیکه در عرب سکه بزر زد عبدالملک ابن مروان بوده - لاکن از تحریر علامه مقریزی ثابت مے شود که موجدِ سکه هم حضرت فاروق اعظم رض

[1] مقریزی جلد اول صفحه ۲۹۵ - منه

بوده - چنانچه درین مقام ترجمۂ عبارت علامۂ موصوف را ہدیۂ ناظرین میکنیم -

چون امیر المومنین عمر رض بر مسند خلافت نشست و از الطاف خداوندی مصر و شام و عراق در تصرّف اہل اسلام در آمد جناب ممدوح در معاملۂ سکّہ مداخلت نفرمود بلکه سکّہ ہائے قدیمہ را که قبل از آن عصر رائج بوده بر حال گزاشت - در سنہ ۱۸ھ چون از مقامات مختلفہ ہیئت سفارتہا آمدند از بصره ہم چند نفر سفیر حاضر حضور شدند و احنف ابن قیس در آن جمله بود - و چون بحضور خلیفه مہمات و حاجات سکنائے بصره را عرض کرد - فاروق اعظم رض حسب درخواست او معقل ابن یسار را فرستاده او در بصره نہرے احداث نمود که به نہر معقل موسوم ہست - و راجع به نہر مذکور این مثل مشہور شد "اذا جاء نهر الله بطل نهر معقل" حضرت فاروق اعظم رض در ہمین وقت برائے شخصے از سکنائے بصره یک جریب غلّه و دو درہم نقد ماہوار مقرر فرمود و در ہمین وقت سکّه بر درہم زد که به سکّهٔ نوشیروانی مشابه بود - ولے در نقش تفاوت داشت - یعنی بر بعض سکّه ہا الحمد لله و بر بعض محمد رسول الله و بر بعض لا اله الا الله وحده نقش بود و در اخیر عہد حضرت فاروق اعظم رض وزن ده درہم مجموعی مساوی

کتاب النقود الاسلامیه للمقریزی مطبوعه مطبع جوائب سنه ۱۲۹۸ صفحه ۴ و ۵ - ۱۲ منه

۶ مثقال بود۔

این روایت خاص از مقریزی ست۔ لاکن این قدر بالعموم مسلّم ست کہ حضرت فاروق اعظم رضؓ در سکّہ ترمیم و اصلاح فرمود۔ علامہ ماوردی در احکام السلطانیہ مے آورد کہ در ایران سہ قسم درہم بود یعنی بغلی کہ برابر ۸ دانگ بود و طبری کہ مساوی ۴ دانگ بود۔ و مغربی کہ برابر ۳ دانگ بود۔ فاروق اعظم رضؓ فرمان داد کہ چون رواج بغلی و طبری زیادہ تر ست۔ باید کہ مجموعۂ ہر دو را نیم نمودہ درھم اسلامی قرار دادہ شود۔ چنانچہ درہم اسلامی بوزنِ ۶ دانگ قرار دادہ شد[1]۔

حقوقِ رعایائے ذمّی[2]

سلوک حضرت فاروقؓ بہ نصاریٰ و مجوس۔

حقوقیکہ حضرت عمر رضؓ با دیگر اقوام بخشید اگر با دیگر سلطنت ہائے آن عصر موازنہ شود۔ ہیچگونہ تناسب نخواہد بود۔ سلطنت ہائے ہمسایۂ فاروق اعظم رضؓ روم و فارس بود۔ و در ہر دو سلطنت حالِ اقوام غیر بدتر از غلامی بودہ۔ نصرانیانِ شام با اینکہ در مذہب اختلاف با رومانہ اشتند ایذا برای اراضی خود مالک نبودند

---

[1] الاحکام السلطانیہ للماوردی صفحہ ۱۶۷۔ [2] ذمّی عبارت اقوام غیر مسلم ست کہ در تابعیتِ حکومت اسلامی بودند۔ ۱۲ منہ

بلکہ خودشان نیز یک گونہ مِلکِ اہلِ روم تصوّر مے شدند۔ چون اراضیِ ایشان بدیگرے منتقل مے شد۔ خودشان نیز با راضی منتقل مے شدند۔ و قابضِ جدید را بالائے شان ہمان قسم اختیاراتِ مالکانہ حاصل مے شد۔ کہ مالکِ سابق را حاصل بود۔ حالتِ یہود بحدّے ذلیل بودہ کہ اطلاقِ لفظِ رعایا ہم برآنہا صحیح نبود۔ زیرا رعایا را بعض حقوق حاصل مے باشد و آنہا بلفظِ حق ہم آشنا نبودند۔ نصارائے کہ در فارس مقیم بودند حالتِ شان خیلے ذلیل و قابلِ ترحّم بودہ۔

حضرت فاروقِ اعظم رضہ چون این ممالک را زیرِ نگین درآورد دفعتہً حالتِ رعایا بدل شد و نظر بہ حقوقے کہ بہ آنہا داد اطلاقِ لفظِ رعایا برآنہا درست نمے آید۔ بلکہ حیثیّتِ شان کمتر از یک فریقِ معاہد نبودہ کہ با فریقِ ہم رتبہ و مساوی خود قرارداد میکند۔ از برائے اثباتِ این دعوائے بعضے معاہدات را کہ با اقوامِ ممالکِ مفتوحہ بوقوع آمدہ بالفاظہا درین مقام نقل میکنیم۔ و بر ناظرینِ کتاب آشکار خواہد شد کہ اروپا با این ہمہ دعاویِ تہذیب این گونہ حقوق در ہیچگاہ بہیچ قوم از اقوامِ مفتوحۂ خود ندادہ۔

مخفی مباد کہ معاہداتے کہ در تواریخِ اسلام منقول ہست بعضے مفصّل و بعضے مجمل ہست و از انجا کہ اعادۂ شرائطِ مفصّل

موجب تطویل مملّ بودمن در اکثر معاہدات بہ معاہدۂ مفصّل حوالہ نمودہ ام - معاہدۂ بیت المقدّس کہ بمواجہ خود حضرت فاروق اعظم رضہ و برطبق املائے خود جناب ممدوح رقم پذیرفتہ حسب ذیل ہست :-

معاہدۂ بیت المقدّس

هٰذَا مَا اَعْطَى عَبْدُ اللهِ
اَمِيْرُ الْمُؤْمِنِيْنَ اَهْلَ اِيْلِيَا
مِنَ الْاَمَانِ اَعْطَاهُمْ اَمَانًا
لِاَنْفُسِهِمْ وَاَمْوَالِهِمْ وَ
لِكَنَائِسِهِمْ وَصُلْبَانِهِمْ
وَسَقِيْمِهَا وَبَرِيْئِهَا وَسَائِرِ
مِلَّتِهَا اَنَّهُ لَا يُسْكَنُ كَنَائِسُهُمْ
وَلَا تُهْدَمُ وَلَا يُنْتَقَصُ مِنْهَا
وَلَا مِنْ حَيِّزِهَا وَلَا مِنْ صُلُبِهِمْ
وَلَا مِنْ شَيْءٍ مِنْ اَمْوَالِهِمْ
وَلَا يُكْرَهُوْنَ عَلٰى دِيْنِهِمْ
وَلَا يُضَارُّ اَحَدٌ مِنْهُمْ وَلَا
يُسْكَنُ بِاِيْلِيَا مَعَهُمْ اَحَدٌ
مِنَ الْيَهُوْدِ عَلٰى اَهْلِ اِيْلِيَا
اَنْ يُعْطُوا الْجِزْيَةَ كَمَا يُعْطِيْ اَهْلُ

این خط امانی ہست کہ بندۂ خدا
امیر المومنین عمر رضہ اہالی ایلیا را
دادہ - این امان ہست در باب
جانہا و مالہا و کلیساہا و صلیبہائے
اہالی ایلیا - و کسانے کہ تندرست
یا رنجور ہستند - و از برائے جمیع
ہم مذہبان شان - و مشروط
ہست بدین شرط کہ کلیساہائے
آنہا سکونت جا نگردد و مسمار نشود
و عمارات و احاطۂ آنہا را نقصان
نرسد و نہ در صلیب ہا و مالہائے
شان نقصان وارد آید - و در
باب مذہب برایشان ہیچگونہ
جبر نشود - و ہیچیک از ایشان ضرر
نرسد و نہ یہود در ایلیا ہمراہ شان سکونت

الْمَدَائِنِ وَعَلَيْهِمْ اَنْ يُّخْرِجُوْا
مِنْهَا الرُّوْمَ وَاللُّصُوْتَ فَمَنْ
خَرَجَ مِنْهُمْ فَهُوَ اٰمِنٌ عَلٰى
نَفْسِهٖ وَمَالِهٖ حَتّٰى يَبْلُغُوْا
مَاْمَنَهُمْ وَمَنْ اَقَامَ مِنْهُمْ
فَهُوَ اٰمِنٌ وَعَلَيْهِ مِثْلُ اَهْلِ
اِيْلِيَا اَنْ يَّسِرَّ بِنَفْسِهٖ وَمَالِهٖ
مَعَ الرُّوْمِ وَيُخَلِّيْ بِيَعَهُمْ وَ
صُلُبَهُمْ حَتّٰى يَبْلُغُوْا مَاْمَنَهُمْ
وَعَلٰى مَا فِيْ هٰذَا الْكِتَابِ
عَهْدُ اللّٰهِ وَذِمَّةُ رَسُوْلِ
اللّٰهِ وَذِمَّةُ الْخُلَفَاءِ وَ
ذِمَّةُ الْمُؤْمِنِيْنَ اِذَا اَعْطُوا
الَّذِيْ مِنَ الْجِزْيَةِ۔ شَهِدَ
عَلٰى ذٰلِكَ خَالِدُ بْنُ الْوَلِيْدِ
وَعَمْرُو بْنُ الْعَاصِ
وَعَبْدُ الرَّحْمٰنِ بْنُ عَوْفٍ
وَمُعَاوِيَةُ بْنُ اَبِيْ سُفْيَانَ
وَكَتَبَ وَحَضَرَ سَنَةَ ۱۵ھ[۱]

نمایند۔ وبر اہالی ایلیا فرض
است کہ مثل دیگر بلاد جزیہ ادا کنند
واہل یونان را از شہر خود بکشند۔
واز اہل یونان کسانے کہ ازین شہر
برآیند جان ومال شان بہ امن
است تا در کدام جائے پناہ
برسند وکسانے کہ سکونت ایلیا
را اختیار کنند با آنہا نیز امن است لاکن
ادائے جزیہ بر آنہا لازم خواہد بود۔
واگر بعض اشخاص از اہالی ایلیا با اہل
یونان ترک شہر کردہ بروند با آنہا و
کلیساہا وصلیب ہائے شان نیز امن
است تا بجا امن خود برسند۔ وچیزے
کہ درین معاہدہ تحریر شد خدا ورسول خدا
وخلفائے اسلام واہل اسلام تعہد آنرا میکنند
بشرطیکہ این مردم جزیہ مقررہ را ادا کنند۔
وبرین تحریر شہادت میدہند خالد ابن الولید وعمرو
ابن العاص عبدالرحمن بن عوف معاویہ ابن
ابی سفیان ونوشتہ شدہ در سنہ ۱۵ھ۔

[۱] مطالعہ کنید تاریخ ابو جعفر جریر طبری۔ فتح بیت المقدس ۱۲ منہ

درین فرمان مبارک بہ تصریح موجود ست کہ بر جان و مال و مذہب نصارےٰ تعرّض نخواہد شد - و این ظاہر ست کہ ہر قسم حقوق در ذیلِ این ہر سہ عنوان داخل شدہ می تواند - در باب معابد بہ تصریح مرقوم ست کہ مسمار نخواہد شد و لعمارات آنہا نقصانے نمیرسد - در بابِ آزادیِ مذہب بتکرار تصریح فرمودہ کہ لَا یُکْرَھُوْنَ عَلٰی دِیْنِھِمْ - و چون بزعم نصارےٰ یہود حضرت عیسےٰ علیہ السلام را مصلوب نمودہ اند و این واقعہ خاص در بیت المقدّس وقوع یافتہ بپاس خاطر ایشان این شرط منظور فرمود کہ یہود از بیت المقدّس بر آیند - در بابِ اہالی یونان ہر چند کہ با اہلِ اسلام صفِ پیکار آراستہ بودند - و در حقیقت دشمنانِ جانیِ مسلمانان بودند - با این ہمہ با آنہا مراعاتِ بسیار کرد یعنے ایشان را اجازہ داد کہ خواہ در بیت المقدّس سکونت دارند - و خواہ از آنجا بر آیند - در ہر دو صورت با آنہا امن خواہد بود - و بہ کلیسا ہا و معبد ہائے ایشان تعرّض نمے شود - طرفہ ترین شرائط اینکہ اگر نصرانیان بیت المقدّس ترکِ وطن گویند و با اہلِ روم بہ پیوندند در آن صورت نیز با آنہا تعرّض نمے شود بلکہ کلیسا ہائے شان کہ در بیت المقدّس ہست ہمہ محفوظ خواہد ماند - آیا قومے از اقوامِ عالم ہست کہ با اقوامِ مفتوحہ بیش ازین رعایت کند ؟ -

مقدم ترین مراعات این بود کہ جان و مالِ اہلِ ذمّہ را مساوی

بجان ومال اہلِ اسلام قرار داد مثلاً اگر مسلمانے شخصے را از اہلِ ذمّہ قتل مے کرد۔ حضرت فاروق اعظم رضؓ فی الفور آن مسلمان رابقتل مے رسانید۔ از امام شافعی مروی است کہ شخصے از قبیلۂ بکر ابن وائل یکے از نصرانیانِ حیرہ را کشت وچون حضرت فاروق اعظم رضؓ خبر شد فرمان داد کہ قاتل بہ ورثۂ مقتول سپردہ شود تا اورا بہ قتل برسانند[1]۔ درباب مال واملاکِ اہلِ ذمّہ حفاظتِ حقوق بیش ازین چہ خواہد بود۔ کہ جمیع اراضی کہ در تصرّف آنہا بودہ بحالِ سابق گذاشتہ شد حتّٰی کہ مسلمانان ابداً اجازہ نداشتند کہ اراضی راخریدکردہ بتوانند۔ و این بحث بابسط وتفصیل درذیلِ محاصلِ ملکی رقم پذیرفت۔

توجہ بحالِ اہلِ ذمہ بوقتِ جمع بست

مقدارِ مالیہ درعصرِ فاروق اعظم رضؓ بسیار خفیف وسبک بود وبا این ہمہ حضرت عمر رضؓ مدام این امر را ملحوظِ خاطرِ عاطر مید اشت کہ بر مردم رعایا تشدّد نشود چنانچہ تا دمِ واپسین ہمین خیال دردل داشت وہر سال معمولِ خود کردہ بود کہ چون خراجِ عراق مے آمد دہ نفر را از کوفہ ودہ نفر را از بصرہ میخواست وبہ آنہا چہار بار سوگند میداد کہ در ایصالِ مالیہ بر مردمِ زراعت پیشہ تشدّد نشدہ باشد[2]۔ ودو سہ روز قبل از وفاتِ خود سرکردگانِ حذیفہ کہ جمع بست را بہ حضور خواستند درباب تشخیص جمع

[1] الدرایہ فی تخریج الہدایہ مطبوعہ دہلی صفحہ ۳۶۶ – ۱۲ [2] کتاب الخراج صفحہ ۶۵ – ۱۲

با ایشان گفتگو کرد و از آنہا بار بار استفسار مے نمود کہ آیا مقدار مالیہ بسیار نیست؟[1]-

مشورہ با اہل ذمہ در باب معاملات ملکی

اعلیٰ ترین حقوقیکہ برعایا حاصل شود این ست کہ آنہا را در ادارۂ ملکی شریک سازند۔ حضرت فاروق اعظم رضی اللہ عنہ در اموریکہ تعلق با اہل ذمہ داشت بدون از مشورہ و استصواب اہل ذمہ کار نمیکرد۔ مثلاً وقتیکہ مسئلہ جمع بست عراق پیش آمد روسائے عجم را در مدینہ منورہ بہ حضور خواستہ کوائف مالیہ را دریافت نمود۔ و وقتیکہ ادارۂ مالیہ مصر فرمود در اکثر معاملات با مقوقس مشورہ کرد۔[2]

حقوقیکہ اہل ذمہ را راجع بملک و مال و جان ایشان عطا کرد محض زبانی نبود بلکہ در پابندی آنہا خیلے اہتمام داشت چنانکہ یکے از کاشتکاران شام شکایت بدربار خلافت آورد کہ فوج اسلام زراعت مرا پامال نمودہ اند۔ فاروق اعظم رضی اللہ عنہ بمجرد استماع این شکوہ او را دہ ہزار درہم از بیت المال عطا فرمود۔[3] بنام حکام اضلاع متواتر احکام تاکیدی میفرستاد کہ بر اہل ذمہ ہیچگونہ دست تعدی دراز نکنند و بواجہ خود ہم مردم را درین باب قدغن تام میفرمود۔ از قاضی ابو یوسف در کتاب الخراج باب الجزیہ مروی ست کہ فاروق اعظم رضی اللہ عنہ در اثنائے معاودت از سفر شام چند نفر را دید کہ در آفتاب ایستادہ اند و بر سر ایشان روغن سیاہ

[1] کتاب الخراج صفحہ ۲۱ - ۱۲ [2] مقریزی جلد اول صفحہ ۷۴ - ۱۲

[3] کتاب الخراج صفحہ ۶۸ - ۱۲ منہ

مے اندازند۔ فاروق اعظمؓ استفسار فرمود کہ این چہ ماجراست؟ معلوم شد کہ جزیہ را ادا نہ کردہ اند و در پاداش این جرم مستوجب سزا شدہ اند۔ حضرت فاروق اعظمؓ فرمود کہ در باب عدم ادائے جزیہ چہ عذر دارند۔ عرض کردند کہ ناداری۔ امیر المومنین فرمود کہ ایشان را رہا کنید و تکلیف ندہید زیرا کہ من از رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم شنیدہ ام کہ

لَا تُعَذِّبُوا النَّاسَ فَاِنَّ الَّذِيْنَ يُعَذِّبُوْنَ النَّاسَ فِي الدُّنْيَا يُعَذِّبُهُمُ اللّٰهُ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ۔

یعنی از رسول اللہ صلعم مروی است کہ مردم را عذاب مکنید و کسانے کہ درین دنیا مردم را عذاب میکنند خدا تعالےٰ در روز قیامت آنہا را عذاب خواہد کرد۔

ایفائے شرائط اہل ذمہ

فرمانے کہ بعد از فتح شام بنام حضرت ابو عبیدہ تحریر فرمود در آن عبارت ذیل درج بود:۔

وَامْنَعِ الْمُسْلِمِيْنَ مِنْ ظُلْمِهِمْ وَالْاِضْرَارِ بِهِمْ وَاَكْلِ اَمْوَالِهِمْ اِلَّا بِحِلِّهَا وَوَفِّ لَهُمْ بِشَرْطِهِمُ الَّذِيْ شَرَطْتَ لَهُمْ فِيْ جَمِيْعِ مَا اَعْطَيْتَهُمْ۔[1]

اہل اسلام را منع کنید کہ بر اہل ذمہ تعدی نکنند و ضرر نرسانند و مال شان را بے سبب نخورند و بہ جمیع شرائط کہ با آنہا بستہ اید ایفا کنید۔

فاروق اعظمؓ قبل از وفات خود بحق خلیفہ وقت یک وصیت

---

[1] کتاب الخراج صفحہ ۸۲ - ۱۲

مفصّل فرمود و آن وصیت نامہ را امام بخاری و ابو بکر بیہقی و حافظ ابو
دیگر مورّخین بہ بسط و تفصیل نقل نمودہ اند۔ و فقرۂ اخیر آن این ست:۔

وَاُوْصِیْهِ بِذِمَّةِ اللهِ وَذِمَّةِ رَسُوْلِهٖ اَنْ یُّوْفٰی لَهُمْ بِعَهْدِهِمْ وَاَنْ یُّقَاتَلَ عَنْ وَّرَآئِهِمْ وَاَنْ لَّا یُکَلَّفُوْا فَوْقَ طَاقَتِهِمْ[1]	من درحقّ کسانے کہ ذمّہ خدا و رسول بآنہا دادہ شدہ ست وصیّت میکنم کہ بہ عہد ایشان وفا شود و در حمایت شان جنگ شود و آنہا را از وسع تکلیف دادہ نشود۔

ازین زیادہ مراعات با اہلِ ذمّہ چہ خواہد بود کہ بوقتِ واپسین ہم حضرت فاروق عظم رض اہلِ ذمّہ را فراموش نفرمود۔

غرفہ نام شخصے از صحابہ بود۔ نصرانی رو بروئش جناب رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم را نعوذ باللہ دشنام داد۔ غرفہ بر رخسارہ اش سیلی زد۔ نصرانی استغاثہ بحضور عمرو ابن العاص برد و او غرفہ را بمحکمہ عدالت جلب نمودہ باز خواست کرد۔ غرفہ حقیقت واقعہ را باز گفت عمرو ابن العاص گفت کہ با اہلِ ذمّہ معاہدۂ امن شدہ۔ غرفہ عرض کرد کہ این مردم کجا اجازہ دارند کہ نعوذ باللہ جناب رسالت مآب صلی اللہ علیہ وسلم را آشکارا سبّ کنند۔ معاہدۂ اسلام با آنہا ہمین قدر ست کہ در کلیسا ہائے خود ہر چہ میخواہند بکنند۔ و اگر دشمنے بر ایشان تعرض کند با از ایشان حمایہ کنیم و این قسم بار گران بر گردن ایشان نہ نہند کہ تحمل آن نتوانند۔ عمرو ابن العاص گفت راست ست[2]۔ ازین واقعہ

[1] صحیح بخاری صفحہ ۱۸۷ مطبوعہ میرٹھ ۱۲ [2] اسد الغابہ تذکرۂ غرفہ ۱۲ منہ

معلوم مے شود کہ پاسِ حقوق اہل ذمّہ تابکدام حد بودہ۔

آزادی در امور مذہبی

در باب امور مذہبی اہل ذمّہ را آزادی کامل حاصل بودہ۔ و ہرگونہ رسوم مذہبی را ادا کردہ مے توانستند۔ و علے الاعلان ناقوسہا میدمیدند و صلیبہا مے برآوردند۔ و ہر قسم مجلسہا میکردند و اختیاراتِ مذہبی کہ روحانیونِ نصاریٰ را حاصل بود بدستورِ سابق برحال ماند قیس اعظم اسکندریہ بنیامین بمدت ۱۳ سال از ترسِ اہل روم آوارۂ دشت ادبار بود و چون عمرو ابن العاص مصر را فتح کرد در سنہ ۲۰ھ از بہرِ او خطِ امان فرستاد و او بکمال آزادی باز آمد۔ و بارِ دیگر بر منصبِ قسیسی مامور شد چنانچہ علامہ مقریزی در کتاب خود (جلد اول صفحہ ۴۹۲) این واقعہ را بہ بسط و تفصیل نوشتہ۔ در معاہداتِ صلح علاوہ از دیگر امور حقِ آزادیِ مذہبی التزاماً درج مے شد۔ چنانچہ الفاظِ اصلی بعض معاہدات را دریں موقع نقل میکنم۔

تحریرے کہ حذیفہ ابن الیمان بہ مردم ماہ دینار فرستادہ عبارتش حسب ذیل ست:۔

لَا يُغَيَّرُوْنَ عَنْ مِلَّةٍ وَلَا يُحَالُ بَيْنَهُمْ وَبَيْنَ شَرَائِعِهِمْ۔	نہ در ملتے تغییر دادہ خواہد شد و در بین ایشان و بین امور مذہبی ایشان حائلے خواہد آمد۔

لہ طبری صفحہ ۲۶۳۳ - ۱۲ منہ

در فتح جرجان معاہدہ حسب ذیل نوشتہ شد:-

لَهُمُ الْاَمَانُ عَلٰی اَنْفُسِهِمْ وَاَمْوَالِهِمْ وَمِلَلِهِمْ وَشَرَائِعِهِمْ وَلَا يُغَيَّرُ بِشَیْءٍ مِّنْ ذٰلِكَ۔	از بہر جان و مال و مذہب و شریعت شان امان ہست و ہیچ چیز از این امور تغییر نمے شود۔

در معاہدۂ آذربیجان حسب ذیل تصریح شدہ:-

اَلْاَمَانُ عَلٰی اَنْفُسِهِمْ وَاَمْوَالِهِمْ وَمِلَلِهِمْ وَشَرَائِعِهِمْ۔	جان و مال و مذہب و شریعت شان را امان ہست۔

در معاہدۂ موقان الفاظ ذیل مندرج بود:-

اَلْاَمَانُ عَلٰی اَمْوَالِهِمْ وَاَنْفُسِهِمْ وَمِلَّتِهِمْ وَشَرِيْعَتِهِمْ۔	جان و مال و مذہب و شریعت شان را امان ہست۔

ہر چند کہ فاروق اعظمؓ در اشاعت اسلام سعی بسیار مے کرد و نظر بہ منصب خلافت این امر از جملۂ فرائض عین بود۔ لاکن در ادائے این فریضہ خود جناب ممدوح تا بہمان حد سعی مے فرمود کہ بذریعۂ وعظ و پند امکان داشت۔ و الا مدام ہمین خیال را ظاہر مے فرمود کہ در قبول مذہب بر کسے جبر نیست۔ استق نام یکے از غلامان فاروق اعظمؓ بود کہ آئین نصاریٰ مے داشت جناب ممدوح او را ترغیب بقبول اسلام مے فرمود۔ و چون او انکار مے کرد مے فرمود۔ لَا اِكْرَاهَ فِی الدِّیْنِ۔ یعنی در باب مذہب

لہ طبری صفحہ ۲۶۵۸ - ۱۲ لہ طبری صفحہ ۲۲۶۲ - ۱۲ منہ

زبردستی روا نیست[1]۔ حقیقت امر این ست کہ نتیجہ کہ از واقعات استنباط مے شود جز این نیست کہ حضرت فاروق اعظم رضی اللہ عنہ بلحاظ حقوقِ ملکی مابین اہلِ ذمہ و اہلِ اسلام تمیز نمے کرد۔ و اگر مسلمانے کدام ذمی را میکشت در قصاص وے بے دریغ بقتل مے رسید۔ و ہرگاہ اہل اسلام با اہلِ ذمہ سخن درشت مے زدند۔ در پاداش مستوجب سزا تصور مے شدند۔ از اہلِ ذمہ بدون از جزیہ و عشور ہیچ گونہ محصول و جرمانہ نمے گرفتند حالانکہ از اہل اسلام زکوٰۃ نیز تحصیل مے شد۔ و مقدار ش از جزیہ و عشور ہر دو بیشتر بود۔ بر علاوہ عشور ہم از اہل اسلام تحصیل مے کردند و مقدارش البتہ از جزو اہلِ ذمہ کم بود۔ فوج مطوعہ (والنٹیر) را کہ از بیت المال تنخواہ میدادند۔ اہل ذمہ راہم در آن استحقاقِ مساوی بود۔ و طرفہ اینکہ حقیقۃً از ہمین یک مثال تصفیہ این بحث مے شود چنانکہ در بین مسلمانان اشخاصیکہ ضعیف و بیکس مے بودند و بر کسب معاش قدرت نمیداشتند۔ از بیت المال وظیفہ برائے ایشان مقرر میشد ہمچنان سلوک و مراعات با اہلِ ذمہ ہم می شد۔ بلکہ مدارات و فیاضی با اہلِ ذمہ بیشتر مرعی بود۔ تخستین این قاعدہ در عہد خلافت حضرت ابوبکر رض مقرر شد۔ چنانچہ معاہدہ کہ خالد

مساوی اہل اسلام با اہلِ ذمہ

[1] کنز العمال بحوالہ طبقات ابن سعد جلد پنجم صفحہ ۳۰۹ - ۱۲ منہ

ابن الولید بعد از فتح حیرہ نوشتہ حسب ذیل است :-

وَجَعَلْتُ لَهُمْ اَيُّمَا شَيْخٍ ضَعُفَ عَنِ الْعَمَلِ وَاَصَابَتْهُ اٰفَةٌ مِنَ الْاٰفَاتِ اَوْكَانَ غَنِيًّا فَافْتَقَرَ وَصَارَ اَهْلُ دِيْنِهٖ يَتَصَدَّقُوْنَ عَلَيْهِ طُرِحَتْ جِزْيَتُهٗ وَعِيْلَ مِنْ بَيْتِ الْمَالِ الْمُسْلِمِيْنَ وَعِيَالِهٖ مَا اَقَامَ بِدَارِ الْهِجْرَةِ وَدَارِ الْاِسْلَامِ فَاِنْ خَرَجُوْا اِلٰى غَيْرِ دَارِ الْهِجْرَةِ وَدَارِ الْاِسْلَامِ فَلَيْسَ عَلَى الْمُسْلِمِيْنَ النَّفَقَةُ عَلٰى عِيَالِهِمْ[1]

من این مردم یعنی اہلِ ذمّہ را حق دادم کہ اگر کدام شخص از ایشان از سبب ضعف و پیری در حصولِ معاش معذور باشد یا بکدام آفت مبتلا شود یا بعد از توانگری مفلس شود و نوبت بانجا رسد کہ ہم مذہبان وے اورا خیرات بدہند۔ جزیہ از وے گرفتہ نخواہد شد و با اولادش از خزینۂ بیت المال مسلمانان نفقہ دادہ خواہد شد تا وقتیکہ در ملک اسلام سکونت بدارد و اگر در ملک غیر برود بر اہلِ اسلام نفقہ اش واجب نخواہد بود۔

قاعدۂ مذکور در عہد حضرت فاروق اعظم رض ہم بر حال ماند بلکہ جناب ممدوح این حکم را از آیۂ کریمہ استنباط نمود و دارو غۂ بیت المال را بذریعۂ فرمان مبارک اطلاع داد کہ در آیۂ کریمۂ اِنَّمَا الصَّدَقَاتُ لِلْفُقَرَآءِ وَالْمَسَاكِيْنِ - (صدقہ و خیرات از برائے فقراء و مساکین است -) از فقراء مراد مساکین اہل اسلام

[1] کتاب الخراج صفحہ ۸۵ - ۱۲

و از مساکین مراد مساکین یہود و نصاریٰ است۔ تفصیلِ این واقعہ بدین منوال است کہ بارے حضرت فاروق رض پیرے کہن سال را دید۔ دریوزہ میکند۔ پرسید[3] چرا دریوزہ میکنی - ؟ گفت بر من جزیہ مقرر شدہ است۔ و من استطاعتِ آن ندارم - فاروق اعظم رض او را با خود گرفتہ بخانہ آمد۔ و چیزے نقد از خود او را مرحمت فرمود۔ و بہ دارو غۂ بیت المال فرمان فرستاد کہ از برائے کسانیکہ باین طور مفلوک الحال باشند از بیت المال اسلام وظیفہ مقرر شود۔ و درین حکم آیۂ کریمۂ فوق را سند گرفت۔ و فرمود۔ واللہ از جادۂ انصاف دور است کہ ما از جوانی این مردم متمتع شویم و در پیری ایشان را از خود برانیم[1]

پاسِ ناموسِ اہلِ ذمّہ

حضرت فاروق اعظم رض پاسِ ننگ و ناموسِ اہلِ ذمّہ را مثلِ اہلِ اسلام ملحوظ خاطر عاطر میداشت و گاہے روا دار نہ بود کہ در حقّ ایشان حرفے ناسزا و حقارت آمیز استعمال شود۔ عمرو ابن سعد کہ حاکم حمص بود و در زہد و تقویٰ و ترکِ دنیا از جمیع اقران یعنی عہدہ داران خلافت گوئے سبقت ربودہ بود بارے در حقّ یک ذمّی از زبانش بر آمد اَخْزَاكَ اللّٰهُ یعنی خدا ترا رسوا کند۔ و برین حرکتِ خود بحدّے اظہارِ تاسّف و ندامت کرد کہ خود بحضورِ فاروق اعظم رض حاضر آمدہ از ماموریتش استعفا نمود۔ و گفت کہ از سبب ماموریت مرتکب این حرکت شدہ ام[2] -

[1] کتاب الخراج صفحہ ۷۲ - [2] ازالۃ الخفا صفحہ ۲۰۳ - ۱۲ منہ

سلوک با اہل ذمّہ بحالت سازش و بغاوت خلافِ حکومت

وطرفہ آنکہ اہل ذمّہ سازش ہا و بغاوت ہا میکردند و باز با ایشان
بروتیرۂ سابق مراعات مرعی مے شد - سلطنتہائے کہ درین عصر
ادعائے تہذیب و ترقی میکنند با رعایائے خود طریق مراعات
و مدارات مرعی میدارند و لے تا وقتیکہ بر خلافِ شان شبہ
پیدا نشود - ہمینکہ شبہ پیدا شد دفعۃً ہمہ لطف و مراعات
بہ قہر و غضب بدل مے شود و بہ آن قدر خونخواری و غیظ انتقام
میگیرند کہ اقوامِ وحشی نیز بآن درجہ انتقام نمیگیرند - بخلافِ این
فاروق اعظم رض در ہیچ حال از جادۂ عدل و انصاف سرِموئے
تجاوز نفرمودہ - در منتہائے سرحدِ شام شہرے بود عربسوس
نام و سرحدِ دیگرِ شام بہ ایشیائے کوچک ملحق بود - وقتیکہ شام فتح
شد - این شہر ہم در ذیل مقبوضاتِ اسلامی در آمد و معاہدۂ صلح
نوشتہ شد - لاکن سکنائے آن دیار با اہل روم مخفیانہ سازش
داشتند و از حالات و حرکاتِ اہل اسلام آنہا را ہر وقت
اطلاع میدادند - حاکم آنجا عمرو ابن سعید حضرت فاروق اعظم رض
را برین حال اطلاع داد - و چون خلیفہ مجسم عدل و انصاف
بود - در پاداشِ این جرم فقط ہمینقدر سزا داد کہ فرمانے
بنام عمرو ابن سعید فرستاد متضمّن بر اینکہ جمیع املاک آن مردم
از قسم اراضی و مواشی و اسباب و خانہ وغیرہ قیمت شود و
دو چند قیمت باو شان دادہ شود و ہمہ را از آنجا اخراج کنند - کہ جائے

دیگر بروند - و اگر این سزا را قبول نکنند یک سال مُہلت داده بعد از آن ایشان را جلاوطن کند - و چون از شرارت و خُبثِ باطن خود باز نماندند ہمہ را بر طبقِ فرمانِ مبارک از شہر اخراج نمود[۱]۔ آیا درین عصر قومے از اقوام شائستہ و مہذب عالم در تواریخ خود نظیرِ اینگونہ عفو و مسامحت را نشان داده مے توانند؟

مراعاتے کہ با اہلِ ذمّہ مرعی شد برہانِ قاطع آن جز این چہ خواہد بود کہ اہلِ ذمّہ در ہر موقعہ بمقابلۂ سلطنتہائے ہم مذہب خود پائے ثبات بر رفاقتِ اہلِ اسلام فشردند - چنانچہ سررشتۂ تہیۂ رسد و ارد و بازار بدست اہلِ ذمّہ بود و از پولِ خود جسرہا و راہ ہا را درست مے نمودند - و طرفہ آنکہ خدماتِ جاسوسی و خبر رسانی را ہم بجا مے آوردند - یعنی از اسرارِ مخفی مدعیان مسلمانان را اطلاع میدادند - حالانکہ با دشمنانِ اسلام در مذہب و ملّت شان شریک بودند - از حسنِ سلوکِ اسلامیان در دلِ اہلِ ذمّہ بحدّے اخلاص پیدا شده بود کہ چون بہنگامِ جنگِ یرموک اہلِ اسلام از حمص بر آمدند - مردم یہود توریت را در دست گرفتہ گفتند کہ تا وقتیکہ جان در بدن باقی ست از اہلِ روم سدّ راه خواہیم شد - و خود نصارٰے با نہایت حسرت میگفتند - واللہ شما مردم نسبت بہ اہلِ روم در دلِ ما

[۱] فتوح البلدان بلاذری صفحہ ۱۵۷ - ۱۲

بیشتر محبوب ہستند۔

و درینجا ضروریست رفع شبہ نمائیم از گمان باطلے کہ گفتہ اند یا میگویند کہ حضرت فاروق اعظمؓ با خوند ہیب اسلام در رفتار با اہلِ ذمّہ از جادۂ انصاف تجاوز کردہ است۔

تقریر اعتراض از طرفِ مخالف

این مسئلہ را مخالف این طور تقریر مے تواند کہ یعنی فاروق اعظمؓ اہلِ ذمہ را قدغن ساخت کہ در وضع و لباس با اہلِ اسلام تشبّہ نکنند و در کمر زنّار بہ بندند و کلاہ ہائے دراز بپوشند و بر اسپ زین نزنند۔ و معبد ہائے جدید بنا نکنند و خنزیر و شراب نفروشند و ناقوس نزنند و صلیب نہ بندند۔ و برعلاوہ قبیلۂ بنو تغلب را از اصطباغ اولاد نہی فرمود۔ طرفہ آنکہ در آبادی وسیع عرب یک متنفس را از یہود و نصارا ہے نگذاشت و خانہائے قدیم را کہ از صدہا سال در عرب آباد بودند جلائے وطن نمود۔

بلے این اعتراضہا خیلے قابلِ توجہ و بایست از ینہا بہ تفصیل جواب دہیم۔ چہ بمرورِ ایّام این حقائق در حجاب تقلید و تعصّب پنہان گشتہ۔ شک نیست کہ فاروق اعظمؓ اہلِ اسلام را از تشبہ با اقوام غیر مدام نہی مے کرد۔ و اقوام غیر را از تشبّہ با اہلِ اسلام منع میفرمود۔ و لے غرضِ او محض قوامِ خصوصیّاتِ قومی بود کہ قائم بمانند۔ در بابِ لباس این امر تحقیق طلب است کہ آیا لباسے را مخصوص باہلِ

ذمہ ساخت - آیا آن لباس از قدیم مخصوص باہل ذمہ بودہ - یا لباس جدیدے رامحض از بہر تحقیر بآنہا تجویز نمود شخصیکہ تاریخ قدیم عجم را مطالعہ نمودہ باشد بہ یقین مے داند کہ لباس مذکور ہمان لباس قدیم عجم بود - در معاہدۂ فاروق اعظمؓ کہ در کنز العمّال وغیرہ منقول ست و از طرف رواۃ تصرّفات بسیارے نیز درآن شدہ الفاظ درج ذیل ست[۱]:- وان نلزم زینا حیث ما کنّا - یعنی ما ہمان لباس را مے پوشیم کہ از قدیم رواج بودہ - و در معاہدۂ خود شرط کردہ اند کہ لباس قدیم خود را بپوشند - و اگر معاملہ برعکس و موافق بزعم مخالف مے بود بایست این طور شرط میکردند و میگفتند ما ابداً فلان قسم لباس را نمے پوشیم - و ازاین ظاہر میگردد کہ لباسے یکہ فاروق اعظمؓ امر فرمودہ لباس قدیم عجم بودہ -

راجع بہ لفظ زنّار کہ در فرمان والائے فاروق اعظمؓ مندرج ست فقہائے اسلام اکثر بر غلط رفتہ اند و گمان کردہ اند کہ زنّار بقدر یک انگشت ضخامت داشت و از آن تحقیر اہل ذمہ مقصود بود - و این خیال باطل محض ست - زیراکہ زنّار در لغت بمعنے کمربند ست و در عرب این لفظ درین عصر نیز بہ ہمین معنی مستعمل ست - کمربند را در لغت عرب منطقہ

[۱] کنز العمّال جلد ۲ صفحہ ۳۰۲ - ۱۲ منہ

ہم میگویند و بنائے علیہ زنّار و منطقہ باہم مترادف۔ و از کتب حدیث ثابت ست کہ این دو لفظ یک معنے دارند۔ در کنز العمال از بیہقی وغیرہ منقول ست کہ فاروق اعظم رض این فرمان را تحریرے بنام سر عسکران فرستادہ "وتلزموہم الناطق یعنی الزنانیر" لفظ زنار را بہ لفظ کستیج[۳] ہم تعبیر مے کردند۔ چنانچہ در جامع صغیر وغیرہ بجائے زنار لفظ کستیج مذکور ست۔ و این لفظ غالبًا عجمی ست۔ بہرحال عجم از قدیم عادت بکمر بند داشتند۔ علامہ مسعودی در کتاب التنبیہ والاشراف[۱] میگوید کہ من در کتاب مروج الذہب کیفیت آن نوشتہ ام کہ یعنے عجم بچہ سببے از قدیم باین شیوہ عادت داشتند۔ و برہان قاطع برین دعوے کہ این لباس از قدیم مخصوص عجم بودہ این ست کہ لباسے کہ خلیفہ منصور عباسی برائے اہل دربار خود تجویز نمود۔ تقریبًا ہمین لباس بود یعنی کلاہ ہائے دراز کہ از رسل تیار میکردند و این ہمان کلاہ عجمی مے باشد کہ نمونہ آن را درین عصر نیز قوم پارسی[۲] بسر میکنند درین لباس درباری کمربند ہم داخل بودہ۔ این ہمان زنار یا منطقہ یا کستیج ست کہ وضع قدیم عجم بودہ۔ و در باب

---

[۱] کنز العمال صفحہ ۱۰۷۔ [۲] اشخاص قوم فارسی کہ در بلاد بمبئی و کراچی وغیرہ سکونت دارند ہمین قسم کلاہ دراز مے پوشند ۱۲ منہ

ذمہ ساخت۔ آیا آن لباس از قدیم مخصوص باہل ذمہ بودہ۔ یا لباس جدیدے را محض از بہر تحقیر بآنہا تجویز نمود۔ شخصیکہ تاریخ قدیم عجم را مطالعہ نمودہ باشد بہ یقین مے داند کہ لباس مذکور ہمان لباس قدیم عجم بود۔ در معاہدۂ فاروق اعظمؓ کہ در کنز العمال وغیرہ منقول ہست واز طرف رواۃ تصرفات بسیارے نیز در آن شدہ الفاظ درج ذیل است[1]:۔ وان نلزم زینا حیث ما کنا۔ یعنی ما ہمان لباس را مے پوشیم کہ از قدیم رواج بودہ۔ و در معاہدۂ خود شرط کردہ اند کہ لباس قدیم خود را بپوشند۔ و اگر معاملہ برعکس و موافق بزعم مخالف مے بود بایست این طور شرط میکردند میگفتند ما ابداً فلان قسم لباس را نمے پوشیم۔ و از این ظاہر میگردد کہ لباسیکہ فاروق اعظمؓ امر فرمودہ لباس قدیم عجم بودہ۔ راجع بہ لفظ زنّار کہ در فرمانِ والائے فاروق اعظمؓ مندرج ہست فقہائے اسلام اکثر بر غلط رفتہ اند و گمان کردہ اند کہ زنّار بقدر یک انگشت ضخامت داشت و از آن تحقیر اہل ذمہ مقصود بود۔ و این خیال باطل محض ہست۔ زیرا کہ زنار در لغت بمعنے کمر بند ہست و در عرب این لفظ درین عصر نیز بہ ہمین معنی مستعمل ہست۔ کمر بند را در لغت عرب منطقہ

---

[1] کنز العمال جلد ۲ صفحہ ۳۰۲ - ۱۲ منہ

هم میگویند و بنائے علیه زنّار و منطقه با هم مترادف - و از کتب حدیث ثابت است که این دو لفظ یک معنے دارند - در کنز العمال از بیهقی وغیره منقول است که فاروق اعظم رض[1] هم این فرمان را تحریر کرده بنام سرعسکران فرستاده "وتلزموهم المناطق یعنے الزنانیر" لفظ زنار را به لفظ کستیج[2] هم تعبیر میکردند - چنانچه در جامع صغیر وغیره بجائے زنار لفظ کستیج مذکور است - و این لفظ غالباً عجمی است - بهر حال عجم از قدیم عادت بکمر بند داشتند - علّامهٔ مسعودی در کتاب التنبیه والاشراف ص ۹۲ میگوید که من در کتاب مروج الذهب کیفیت آن نوشته ام که یعنے عجم بچه سببے از قدیم باین شیوه عادت داشتند - و برهان قاطع برین دعوے که این لباس از قدیم مخصوص عجم بوده این است که لباسے که خلیفه منصور عباسی برائے اهل دربار خود تجویز نمود - تقریباً همین لباس بود یعنی کلاه هائے دراز که از نرسل تیار میکردند و این همان کلاه عجمی مے باشد که نمونهٔ آن را درین عصر نیز قوم پارسی[3] بسر میکنند درین لباس درباری کمربند هم داخل بوده - این همان زنار یا منطقه یا کستیج است که وضع قدیم عجم بوده - و در باب

---

[1] کنز العمال صفحه ۱۰۷ - [3] اشخاص قوم فارسی که در بلاد بمبئی و کراچی وغیره سکونت دارند همین قسم کلاه دراز مے پوشند ۱۲ منه

این لباس کہ خلیفہ منصور تجویز کرد جمیع مورخین عرب تصریح کردہ اند کہ او تقلید از عجم نمود۔ شخصیکہ دارائے عقل سلیم باشد بہ آسانی فہمیدہ مے تواند کہ لباسے راکہ فاروق اعظم رضی اللہ عنہ از برائے اہل ذمّہ قرار داد۔ اگر چہ مبنی بر غرض تحقیر اہل ذمّہ مے بود خلیفہ منصور عبّاسی چرا برائے اہل دربار خود تجویز آن مے نمود۔

بحث صلیب و ناقوس

شک نیست کہ اہل ذمّہ را از تعمیر معابد و فروش شراب دیر آوردن صلیب و دمیدن ناقوس و اصطباغ منع فرمودن دست اندازی ست در امور مذہبی۔ لاکن من ازین راز بے باکانہ پردہ دری میکنم۔ این احکام باقیود و شرائطے کہ در عہد حضرت ابوبکر صدیق رضی اللہ عنہ و حضرت عمر فاروق رضی اللہ عنہ جاری شد بجلے مناسب حال بود۔ لاکن مورخین در عصر ہائے بعد ذکر آن قیود را ترک نمودند و بنابران یک مغالطۂ عظیم پیدا شد۔

درباب صلیب الفاظ معاہدہ حسب ذیل است:۔

وَلَا يَرْفَعُوْا فِيْ نَادِيْ اَهْلِ الْاِسْلَامِ صَلِيْبًا۔ یعنی در مجالس اہل اسلام صلیب بر نیاورند۔

درباب ناقوس تصریح امر شدہ۔ يَضْرِبُوْا نَوَاقِيْسَهُمْ فِيْ اَيِّ سَاعَةٍ شَاءُوْا مِنْ لَيْلٍ اَوْ نَهَارٍ اِلَّا فِيْ اَوْقَاتِ الصَّلٰوةِ۔ یعنی اہل ذمّہ اختیار دارند کہ جز اوقات نماز در شب یا روز

لہ کتاب الخراج صفحہ ۸۰ - ۱۲ منہ

هر وقت که بخواهند ناقوس زنند[1]-

در باب خنزیر الفاظ معاهده حسب ذیل است :-

وَلَا يُخْرِجُوا خَنَازِيرًا مِّنْ مَّنَازِلِهِمْ إِلَى أَفْنِيَةِ الْمُسْلِمِينَ

یعنی اہل ذمّہ خنزیر را در احاطۂ مسلمانان نبرند-

بعد از تصریحاتِ فوق چگونه مجالِ شک می ماند که آوردنِ صلیب و دمیدنِ ناقوس بالعموم منع بوده بلکه حقیقتِ امر این است که در حالاتِ مخصوص و اوقاتِ مُعیّن ممنوع بود- و درین عصر نیز در بعضی اوقاتِ مخصوص این گونه ممانعت خلافِ انصاف معلوم نمی شود- از جمله مسائل این امر قابلِ لحاظ است که نصاریٰ بنی تغلب را قدغن نمود که اولادِ خود را اصطباغ نکنند بلکه در مردم نصاریٰ رواج است که اولادِ خود را قبل از سنِّ بلوغ اصطباغ کنند- و این یک گونه تفاول است تا اولاد بعد از بلوغ آئین دیگری نگیرند- و این بعینہ مانند سنت ختنه که اہلِ اسلام پسران را میکنند- شک نیست که فاروقِ اعظم استحقاقِ این امر نداشت که این رسم را عموماً موقوف کند لاکن در آن عہد یک صورتِ نو پیدا شده بود یعنی شخصی از نصاریٰ که در حلقۂ اسلام داخل شود و اولادِ نابالغ گذاشته بمیرد اولادش بکدام مذہب پرورش یابد؟ - آیا مسلمان تصور شوند- یا والی

بحث اصطباغ

[1] کتاب الخراج صفحہ ۸۶ - ۱۲ منہ

اختیار دارد که این جور یتیم‌ها را اصطباغ داده در سلک نصاریٰ داخل سازد؟ - فاروق اعظم رضی اللہ عنہ این صورت خاص را نظر داشته امر فرمود که اولاد را اصطباغ ندهند - و نصرانی نسازند و این گونه حکم عین قرین انصاف است - چه وقتیکه پدر در حلقهٔ اسلام داخل گردد اولاد صغیر او نیز بظاهر از زمرهٔ اسلامیان شمرده شود - علامهٔ طبری در کتاب خود در جائیکه از واقعهٔ بنو تغلب ذکر میکند - در ذیل شرائط صلح این الفاظ آورده[۱]

عَلٰی اَنْ لَّا یُنَصِّرُوْا وَلِیْدًا مِّمَّنْ اَسْلَمَ اٰبَاؤُهُمْ بَنِیْ قَبِیْلَةِ بَنِیْ تَغْلَبَ - یعنی قبیلهٔ بنو تغلب اختیار ندارند که کسانیکه در حلقهٔ اسلام داخل شده باشند اولاد آنها را نصرانی بسازند بجای دیگر الفاظ ذیل وارد است - اَنْ لَّا یُنَصِّرُوْا اَوْلَادَهُمْ اِذَا اَسْلَمَ اٰبَاؤُهُمْ[۲]

درین صورت البته مخالفین را مجال اعتراض است که گویند چرا فاروق اعظم رضی اللہ عنہ یک صورت فرضی قائم کرده شرائط معاهده را سخت کرد؟ - لاکن در جواب میگوئیم که این صورت فرضی نبود - بلکه بسیار از قبیلهٔ بنو تغلب در حلقهٔ اسلام داخل شده بودند و نظر بحال مخصوص ایشان ذکر این صورت ضرور بود - بلکه علامهٔ طبری بعبارت واضح [?] تصریح نموده که

---

[۱] طبری صفحه ۲۵۱۰ [۲] طبری صفحه ۲۴۸۲ [۳] طبری صفحه ۲۵۱۰ - ۱۲ [illegible]

کسانیکه مشرف به اسلام شدند خود شان این ماده را
در ضمن معاهده عرضه داوند.

اکنون هر شخص صاحب انصاف خود قیاس می تواند کرد
که از برای قیام امن عمومی اگر نصارای را حکم شود که در مجالس
اهل اسلام خنزیر و صلیب نیاورند و در اوقات نماز ناقوس
نزنند و اولاد نصرانیان نومسلم را اصطباغ ندهند. آیا
این حکم را مبنی بر تعصب می توان گفت - ولی خیلی
جای افسوس است که مورخین متاخرین اسلام قیود و خصوصیات
مذکوره را ترک کرده اند. بلکه بعضی از متقدمین هم که طبعاً حس
تعصب داشتند. در روایات خود ذکری از اینگونه
خصوصیات نکرده اند. اگرچه همچه مسامحات ممکن است
منجر به نتائج وخیم گردد ولی چون بظاهر خفیف بوده. ابن
الاثیر و دیگر مورخین نیز توجهی بدان نکردند. و این روایات
بحدی انتشار گرفت که زبان عربی سراسر از آنها مملو گردید
و فقهای کرام که چندان اطلاعی از تواریخ ندارند همان
روایات مختصر را قبول و مسائل فقهیه را بر بنای
آنها تفریع نمودند.

معامله جلاوطنی نصاری

درحقیقت معامله در جلای وطن نصاری و یهود این است
که بعلت دلهای یهود از غبار کدورت هیچگاه خالی نشده

و در وقتِ فتح خیبر بآنہا گفتند کہ ہر وقت مصلحت شد شما
ازین جا اخراج خواہید شد۔ و در عہد فاروق اعظم رضہ
بسیارے از شرارتہائے شان ظاہر گشت۔ یکبار
عبداللہ ابن عمر رضہ را از بالاخانہ انداختند و دستش زخمی شد۔
آخر فاروق اعظم رضہ ناچار شدہ در مجمع عام فساد و مکاید
ایشان را یک بیک شرح داد و بعد آنہا را از جزیرۂ عرب اخراج کرد۔[1]
چنانچہ در صحیح بخاری در کتاب الشروط این واقعہ بتفصیل
مذکور است۔

نصرانیان نجران در یمن و مضافات آن سکونت داشتند
و ہیچ تعرضے بہ ایشان نشد۔ و لے آنہا پنہانی از جنگ
تہیّہ کردند و خیلے اسپ و اسلحہ مہیّا نمودند۔ ازینجہت حضرت
عمر رضہ فرمان کرد کہ یمن را ترک دادہ بسوئے عراق بروند۔[2]
غرض این امر از جمیع شہادتہائے تاریخی بپایۂ ثبوت رسیدہ
کہ نصارائے و یہود را بمقتضائے مصلحت و سیاست جلائے
وطن فرمودہ و بنا بران این عمل از فاروق اعظم رضہ بہیچ وجہ قابل
اعتراض نمی تواند شد۔ البتہ این امر قابل لحاظ است
کہ درین حال نیز چگونہ مراعاتے با ایشان مرعی داشت۔

[1] فتوح البلدان بلاذری صفحہ ۲۵۔ [2] کتاب الخراج صفحہ ۴۲۔ [3] کتاب الخراج صفحہ ۴۲ – ۱۲ منہ

وقتیکہ یہود فدک اخراج مے شد۔ فاروق اعظم رضی اللہ عنہ تحقیقات از واقف کار یہود امر کرد و اراضی و باغات ایشان را قیمت کرد و وجہ قیمت حسب الحکم فاروق اعظم رضی اللہ عنہ از بیت المال داد و شد۔ بہ یہود حجاز نیز وجہ نقد در بدل قیمت اراضی دادند۔

چون فاروق اعظم رضی اللہ عنہ نصرانیان نجران را از آبادی عرب اخراج و در شام و عراق آباد فرمود۔ در خط امانی کہ بآنہا عطا فرمود شرائط ذیل مندرج بود:

(۱) بہر جائیکہ این مردم بروند سرکردگان ملکی عراق و شام برائے سکونت و زراعت ایشان زمین بدہند۔

(۲) ہر حاکم مسلمان کہ پیش وے دادخواہ شوند بہ داد ایشان برسد۔ (دادخواہ ایشان را حاکم خود رسی نماید)

(۳) دو سال کامل مطلقاً از جزیہ معاف اند۔

این معاہدہ بہ احتیاط و تاکید تمام بہ دستخط ہائے صحابۂ جلیل الشان مزین شد۔ چنانچہ قاضی ابو یوسف در کتاب الخراج این معاہدہ را بالفاظہا نقل کردہ است۔

قومیکہ از ایشان بغاوت و سازش بہ ثبوت قطعی رسیدہ باشد در حق آنہا چہ مراعات بیش ازین امکان دارد؟۔

---

[۱] فتوح البلدان صفحہ ۲۹ - ۱۲ [۲] کتاب الخراج صفحہ ۱۴۲ - ۱۲ منہ

اکنون محض معاملۂ جزیہ باقی ماند - و اگرچہ یک رسالۂ مستقل درین خصوص تصنیف نمودہ ام و بزبانہاے ہندی و انگریزی و عربی طبع و شائع شدہ است - مگر درینجا نیز مختصرے از آن بحث میرانم کہ خیلے ضروری است -

بحث جزیہ

اگرچہ در آغاز اسلام ظاہر گشت کہ مقصد و موضوع جزیہ محض صیانت از اہل ذمہ است ولے در عہد فاروق اعظم رض ہم این مسئلہ بحدّے حل گردید کہ گنجائش احتمال باقی نماند یعنی اول جناب ممدوح مانند نوشیروان شرح جزیہ را بمقدار مختلف مقرر نمود - و باین طریق آشکارا کرد کہ اینگونہ محصول از ایجادات غریبہ نبودہ بلکہ ہمان محصول نوشیروانی است - برعلاوہ در مواقع عدیدہ بہ طریق عمل این امر را ظاہر کرد کہ جزیہ فقط عوض حفاظت است -

در جلد اول این کتاب بر ناظرین ظاہر شدہ باشد کہ چون بتقریب معرکۂ پُرخطر یرموک افواج اسلام از حصۂ مغربی شام باز آمدند و بہ یقین دانستند کہ بعد از آن حفاظت اہل حمص را در دمشق تعاہد نمے توانند ہر قدر وجہ نقد کہ از ذریعہ جزیہ تحصیل گشتہ بود بے کم و کاست پس دادند و لعبارت واضح بر سکناے آن دیار بالّل نمودند کہ با حفاظت جان و مال شما از الله تعالیٰ نمیتوانم کرد - و بنا بران حق گرفتن جزیہ را

ہم نداریم ۔ و خوبتر شہادت قطعی درین باب آنست کہ شخاصیکہ در وقتے از اوقات عہدہ برآ از خدمات عسکری شدند از جزیہ معاف گردیدند۔ اگرچہ بر دین خود بودند۔ چنانچہ خود فاروق اعظم رضہ در ۱۷ھ فرمانے بنام سرکردگان عراق فرستاد و دران الفاظ ذیل نوشت :۔

يَسْتَعِينُوا بِمَنِ احْتَاجُوا إِلَيْهِ مِنَ الْأَسَاوِرَةِ وَيَرْفَعُوا عَنْهُمُ الْجَزَاءَ ۔[1]	از اساورہ باشخاصیکہ احتیاج دارند استعانت نمایند۔ و جزیہ را از ایشان بردارند۔

و این رعایت بحدے وسعت یافت کہ اگر قومے از اقوام مفتوحہ یک بار با اہل اسلام اشتراک ورزید جزیہ اش در آن سال معاف شد۔ مثلاً در ۲۲ھ کہ آذربیجان فتح شد۔ اہل شہر را فرمانے دادند کہ الفاظش حسب ذیل ست :۔

وَمَنْ حَشَرَ مِنْهُمْ فِي سَنَةٍ وُضِعَ عَنْهُ جَزَاءُ تِلْكَ السَّنَةِ ۔	کسانے کہ در کدام سال با فوج شریک شوند جزیہ آن سال ایشان را معاف میشود۔

و معاہدہ کہ باشہر براز رئیس آرمینیہ درین سال بوقوع آمد دران الفاظ ذیل مندرج بود :۔

---

[1] طبری صفحہ ۲۴۶۹ ۔ ۱۲ منہ

وَعَلٰی اَھْلِ اَرْمِیْنَۃَ اَنْ یَّنْصَحُوْا لِکُلِّ غَادِرَۃٍ وَّیَنْفُذُوْا لِکُلِّ اَمْرٍ نَابٍ اَوْ لَمْ یُنِبْ رَاٰہُ الْوَالِیْ صَلَاحًا اَنْ تُوْضَعَ الْجَزَآءَ[1]۔

در سنہ مذکور جرجان فتح شد و در فرمان امن عبارت ذیل تحریر یافت:-

اَنَّ لَکُمُ الذِّمَّۃَ وَعَلَیْنَا الْمَنْعَۃَ عَلٰی اَنَّ عَلَیْکُمْ مِّنَ الْجَزَآءِ فِیْ کُلِّ سَنَۃٍ عَلٰی قَدْرِ طَاقَتِکُمْ وَمَنِ اسْتَعَنَّا بِہٖ مِنْکُمْ فَلَہٗ جَزَاءُہٗ فِیْ مَعُوْنَتِہٖ عِوَضًا عَنْ جَزَآئِہٖ[2]۔

یعنی ما ذمہ دار حفاظت شما ہستیم بشرطیکہ شما ہر سال بقدر طاقت جزیہ بدہید و اگر از شما اعانت گیریم در عوض آن جزیہ از شما معاف مے گردد۔

الغرض از اقوال فاروق اعظم رض و معاہدات و طرز عمل سرکردگان اسلام این امر مانند روز روشن ظاہر شد کہ موضوع جزیہ چیست و از برائے کدام غرض مقرر شدہ۔ وجہ جزیہ بر مصارف فوجی محدود بود یعنی وجہ نقدکہ از این درک تحصیل مے شد۔ مصرف آن محض آذوقہ و لباس و دیگر ضروریات فوج بودہ۔ چنانچہ فاروق اعظم رض بہر جائیکہ جزیہ مقرر فرمودہ۔ جنس و غلہ راہم شامل نمود۔ در مصر

[1] طبری صفحہ ۲۶۶۷ - [2] طبری صفحہ ۲۶۶۵ -- ۱۲

جزیہ فی نفر چہار دینار بودہ و از جملہ دو دینار نقد بودہ و عوض دو دینار باقی غلۂ گندم و روغن زیتون و شہد و سرکہ وصول میکردند و ہمین آذوقۂ فوج بود۔ و چون بمرور زمان رسد مستقلاً ادارہ شد۔ کُل مقدار جزیہ وجہ نقد بستہ شد۔ و چہار دینار نقد میگرفتند[1]

مساعیٔ فاروق اعظم رض

درباب نسخ رواجِ غلامی

ہرچند کہ فاروق اعظم رض رواج غلامی را بکلّی منسوخ نکرد۔ و این کارِ خطیر دفعۃً امکان ہم نداشت لاکن شک نیست کہ جناب ممدوح بطرقِ مختلفہ این رواج را خیلے کم کرد۔ و آنچہ باقی ماند ہم بطور نیکوئے باقی ماند۔ چہ غلامی نبودہ بلکہ یک گونہ رابطۂ برادری و برابری بودہ۔ در ملک عرب این رواج را استیصال نمود و درین باب سعیِ بلیغ کرد کہ چون عنانِ خلافت بدست گرفت نخستین کارے کہ کرد این بود کہ اشخاصے را کہ از قبائلِ مرتدہ در عہدِ خلافت حضرت ابوبکر رض

---

[1] فتوح البلدان صفحہ ۲۱۶ - ۱۲ منہ

بغلامی گرفته بودند قاطبۃً آزاد فرمود۔ و فوراً این قاعدہ گذشت که عرب ابداً غلام شدہ نمے تواند۔ قولِ اوست رضی اللہ عنہ که لا یسترق العرب۔ یعنی از عرب ہیچکس غلام شدہ نمیتواند[1]
اگرچہ بعضے از مجتہدین و ائمۂ فن این اصول حضرت فاروق اعظم رض را تسلیم نہ کردہ اند۔ چنانچہ از احمد حنبل منقول ست که لَا اَذْهَبُ اِلٰی قَوْلِ عُمَرَ لَیْسَ عَلٰی عَرَبِیٍّ مِلْکٌ[2]۔ یعنی من این رائے فاروق اعظم رض را قبول ندارم که عرب غلام نمے گردد۔ بحث این مسئله درین مقام چندان موزون نمے نماید۔ چه درین موقع فقط ہمینقدر مقصود ست که در خصوص عرب فاروق اعظم رض چه فیصله فرمودہ۔

در باب اقوام غیر فاروق اعظم رض ہیچ قاعدۂ عام مقرر نفرمود۔ و ہرگاہ کدام ملک غیر در تصرفِ اسلام مے آمد۔ اہالی فوج اصرار مے نمودند که با ملکِ مفتوحہ جمیع رعایائے آن دیار غلام گردند۔ و بفاتحین تسلیم شوند۔ در باب تقسیم ملک چنانکه قبل ازین مذکور شد فاروق اعظم رض بآیۂ کریمه استدلال نمودہ اعتراض مردم را جواب ناطق داد۔ و چون در باب غلامی استدلالے صریح در نص موجود نبود و مخالفت رائے جمیع اہالی فوج از امکان خارج بود۔ با این ہمه عملاً رواج غلامی

(حاشیه: غلام شدہ نمے توانند۔)

---

[1] کنز العمال جلد دوم صفحه ۳۱۲ – [2] منتقی الاخبار لابن تیمیہ – ۱۲ منہ

حتے الامکان خیلے کم کرد۔ وسعتِ ممالکِ مفتوحۂ فاروقِ اعظمؓ تا ہزارہا میل رسید و در آن کرورہا نفوس آباد بودند۔ لاکن مقاماتے کہ دران رواجِ غلامی جاری باشد خیلے شاذ و نادر بود۔ و دران مقامہا نیز اشخاصے را غلام مے ساختند کہ در معرکۂ جنگ ہمراہِ فریقِ مخالف شراکت داشتند۔ در عراق و مصر کہ سلطنتہائے مستقل بود باآنکہ افواجِ اسلام از حد زیادہ اصرار نمودند یک شخص را ہم غلام نساختند۔ بلکہ برخے از قریہ جاتِ مصر کہ در مقابلِ اسلام صفِ قتال آراستند در وقتیکہ اسیر و غلام شدند و ایشان را بہ عرب فرستادند۔ فاروقِ اعظمؓ ہمہ را جمع نمودہ باز بہ مصر فرستاد و فرمان داد کہ غلام ساختنِ اینہارا روا نیست۔ چنانچہ مورخ مقریزی اسمائے دہات و کوائفِ این واقعہ را بتفصیل بیان نمودہ[1]۔

در بلادِ شام مثل بصرے۔ فحل۔ طبریہ۔ دمشق حمص حماۃ۔ عسقلان۔ انطاکیہ وغیرہ کہ نصاریٰ بکمالِ سرگرمی دادِ مقاتلہ دادند شاذ و نادر معلوم مے شود کہ اہلِ اسلام کسے را بغلامی گرفتہ باشند۔ در مقاماتِ مفتوحۂ شام تنہا قیساریہ ہست کہ در آنجا اسیرانِ جنگ را بغلامی گرفتند۔ در جبینِ فتوحاتِ فارس۔ خوزستان۔ کرمان۔ جزیرہ وغیرہ در معاہداتِ

[1] مقریزی جلد اول صفحہ ۱۶۶۔ ۱۲ منہ

صلح تصریح نوشتہ شد کہ بجان و مال اقوام مفتوحہ تعرض نمی شود
در معاہدات صامغان - جندی سابور - شیراز - وغیرہ در
عبارت معاہدہ صریح تر تحریر یافتہ کہ لا یسبو یعنی اسیرانِ
جنگ را بغلامی نگیرند -

درمناذر با آنکہ فوجِ اسلام اسیرانِ جنگ را غلام گرفتند
و در آنہا تصرف نمودند - فاروق اعظم رض فرمان داد کہ ہمہ را
از بندِ غلامی آزاد کردہ جزیہ و خراج بر آنہا مقرر شود[1] - بہ ابو موسیٰ
اشعری فرمان فرستاد کہ ہیچکس را از کاشتکاران و اہلِ جزیہ
غلام نسازند[2] - فاروق اعظم رض بطریقۂ دیگر ہم این رواج را
عملاً متروک نمود - و قاعدۂ عام مقرر کرد - کہ امِ ولد را کسے خرید
و فروخت کردن نمے تواند - و حاصلش اینکہ جاریہ بعد از
تولدِ اولاد جاریہ نمے ماند - این قاعدہ ایجادِ خاصِ فاروق اعظم رض
است - زیرا کہ قبل از آن خرید و فروخت کنیزانِ صاحبِ
اولاد ہم جاری بود - چنانچہ مورخین و محدثین این قاعدہ را
در ذیل اولیاتِ فاروق اعظم رض مے آورند - در باب
آزادیِ غلامان طریقۂ دیگر ہم مروج بود کہ در اصطلاح بہ مکاتبت
شہرت داشت یعنی غلام معاہدہ مے نوشت مشعر بر اینکہ
از بہرِ آزادیِ خود در ظرفِ اینقدر مدت اینقدر روجہ را نقد ادا

[1] فتوح البلدان صفحہ ۳۷۷ - [2] کنز العمال جلد دوم صفحہ ۳۱۲ - ۱۲ منہ

ببکنم - وچون وجہ معینہ را ادا میکرد بکلی آزاد مے شد - این قاعدہ از احکام قرآنی ست فَکَاتِبُوْهُمْ اِنْ عَلِمْتُمْ فِیْهِمْ خَیْرًا - لیکن فقہا این حکم را در احکام وجوبی قرار نہ دادہ اند - یعنی آقا اختیار دارد کہ معاہدہ را قبول کند یا مسترد سازد و فاروق اعظم رضہ وجوبی قرار دادہ - در صحیح بخاری کتاب المکاتب وارد ست کہ سیرین نام غلام حضرت انس درخواست مکاتبت کرد - حضرت انس انکار نمود - سیرین استغاثہ بہ حضور فاروق اعظم رضہ آورد - و جناب ممدوح انس را دُرّہ زد و بآیہ کریمہ استدلال جُست - آخر انس جز قبولِ درخواستِ مکاتبت چارہ ندید -

قصۂ حضرت شہر بانو

درین مقام ذکر قصۂ حضرت شہر بانو کہ محض غلط شہرت یافتہ خیلے ضرور ست - عموماً مشہور ست کہ چون فارس فتح شد - دختران یزدجرد شہنشاہِ فارس اسیر گشتہ بمدینہ منورہ آمدند - و فاروق اعظم رضہ فرمان داد کہ در جمع کنیزانِ عام بہ سیر بازار فروش شوند - و حضرت علی رضہ منع کرد - و گفت اینگونہ شیوہ با خاندانِ شاہی جواز ندارد مصلحت آنست کہ این دختران خیلے بہ نرخِ اعلے قیمت گردند - و بعد بکسے سپردہ شوند و حضرت علی رضہ آنہا را در اہتمامِ خود گرفت و یکے را بہ امام حسین رضہ و دیگرے بہ محمد ابن ابی بکر و یکے را بہ عبد اللہ

ابن عمرؓ عنایت فرمود - حقیقتاً این قصہ بے اصل بودہ علامۂ زمخشری ناقل آنست - و در ربیع الابرار آوردہ - و زمخشری در فنِ تاریخ پایۂ بلندی ندارد - و ابن خلکان نیز در ضمن حالاتِ امام زین العابدین این روایت را از زمخشری نقل میکند ولے این روایت غلطِ محض ست چراکہ بدون از زمخشری دیگر مورخینِ نامور مانند طبری و ابن الاثیر و یعقوبی - و بلاذری و ابن قتیبہ این واقعہ را در تواریخہائے خود ابدًا بیان نکردہ اند و در فنِ تاریخ پایۂ اعتبار زمخشری معلوم ست - بر علاوہ از قرائنِ تاریخی این واقعہ بکلّی خلاف معلوم مے شود - در عہدِ فاروق اعظمؓ یزدجرد و ارکانِ خاندانش ابدًا در تصرّف اسلام نیامدند - در معرکۂ مدائن یزدجرد با تمام عائلہ از دار السلطنۃ برآمدہ بہ حلوان رفت و چون افواجِ اسلام بر حلوان تعرّض کردند بہ اصفہان گریخت و بعد ازاں کرمان وغیرہ گذشتہ بہ مرو رسید و در سنہ ۳۰ھ در عہدِ خلافتِ حضرت عثمانؓ کشتہ شد - اگر عیال و اطفالش در قید اسیر آمدہ باشند در عہدِ خلافتِ عثمانی اسیر شدہ باشند - گمان میرود کہ علامۂ زمخشری اینقدر ہم اطلاع نداشت کہ قتلِ یزدجرد در کدام عہد بودہ -

قطع نظر از تحقیقاتِ فوق در وقوعِ این واقعہ حضرت

امام حسین رض بعمر ۱۲ سالگی بود - زیراکہ ولادت جناب ممدوح در پنجم سال ہجری شدہ و ملک فارس در سنہ ۱۷ھ فتح گردید - بنابران این امر مستبعد و خیلے دور از قیاس بنماید کہ حضرت علی رض با حضرت امام حسین رض در صغر او این معاملہ کردہ باشند - و قطع نظر ازین قیمت اولادِ شہنشاہ فارس بسیار گران قرار دادہ شدہ باشد - حضرت علی رض را طرز معاشرت خیلے زاہدانہ بودہ - پس وجہ قیمت را از کجا دادہ باشند - غرض ہیچ نوع این واقعہ بر معیار صحت درست نمے آید - ہر معاملہ کہ فاروق اعظم رض با اقوام مفتوحہ نمودہ و در تاریخ بہ ثبوت رسیدہ در ہر یک طورے طریق مدارات را مرعی داشتہ کہ مقتضائے تہذیب و لازمۂ انسانیت بودہ و درین ایام ہم در ممالک مہذّب اینچنین مروج ست -

سلوک اسلام با اسیرانِ خاندانِ شاہی

چون عمرو ابن العاص بر مصر تعرّض کرد - اولاً بر بلبیس حملہ آورد و بعد از معرکہ شدید فاتح و مظفّر گردید - و سہ ہزار نصارائے بقید اسر آمدند و اتفاقاً ارمانوسہ دختر مقوقس شاہِ مصر ہم در اُسارائے بودہ - عمرو ابن العاص آن دختر را خیلے بعزت و احترام پیش مقوقس فرستاد و احتیاطاً قیس ابن عاص سہمی را کہ از اُمرائے فوج بود برائے حفاظت

اومقرر فرمود[۱]۔

از کارنامہ ہائے فوق ظاہر مے شود کہ فاروق اعظم رض سعی بسیارے درانسداد رسم غلامی فرمود ودرحق اشخاصیکہ غلام گشتہ بودند نیز منتہائے مراعات ومدارات نمود۔ و غلامی را بدرجۂ برادری رساند۔

مراعات باغلامان

در ذیل ادارۂ فوجی مذکور شد کہ چون فاروق اعظم رض تنخواہ مجاہدین بدر وغیرہ مقرر فرمود۔ تنخواہ غلامان را نیز مساوی بہ تنخواہ خواجگان شان معین نمود وبعدہا در جمیع کارہا ہمین اصول را مدّنظر داشت۔ ازحالات عمال اضلاع استفسار میفرمود۔ ومخصوصاً تفحص میکرد کہ باغلامان خود چگونہ رفتار میکنند۔ واگر اطلاع میرسید کہ فلان عامل از رنجوران عیادت نمیکند محض در پاداش ہمین تقصیر او را معزول میفرمود[۲]۔ و اکثر غلامان را بہ سفرۂ طعام خود شریک میفرمود۔ ومردم را خطاب نمودہ میگفت کہ لعنت برکسانیکہ از یکجا طعام خوردن باغلامان خود عار میکنند۔ درفرامین خود بسر عسکران برنگاشت کہ اگر کدام غلام شما قومے را امان بدہد آن امان ازطرف جمیع اہل اسلام معتبر وجمیع قوم اسلام را پابندئ آن لازم است۔ الفاظ فرمان کہ بنام یکے از سرعسکران ارسال فرمودہ حسب ذیل است:۔

[۱] مقریزی جلد اول صفحہ ۱۸۴۔ [۲] طبری صفحہ ۲۷۷۵۔ ۱۲ منہ

ان عبد المسلمین من المسلمین وذمته من ذمتهم یجوز امانه[1]۔

قدغن فاروق اعظم در باب اینکہ اولاد را از پدر و مادر جدا نکنند

چیزے کہ بر غلامان بیشتر شاق میگذشت این بود کہ آنہا را از خویش و اقارب جدا میکردند۔ مثلاً پسر از پدر و دختر از مادر جدا مے شد و کسانیکہ در عصر حاضر ازین رواج تنقید میکنند راجع بآن مقالات رقت آور مے نگارند۔ ولے حضرت فاروق اعظمؓ قاعدہ مقرر فرمود کہ ہیچ غلام از خویش و اقارب جدا نشود۔ یعنے کسے را مجال نخواہد بود کہ پسر را یک شخص بغلامی بگیرد۔ و پدر را شخصے دیگر یعنی پسر را از پدر و برادر را از خواہر و مادر را از دختر جدا نفروشند۔ و ہر جا کہ بمانند یکجا بمانند۔ احکام فاروق اعظمؓ کہ درین باب ورود یافتہ در کنز العمال مذکور و بمستدرک حاکم۔ بیہقی۔ مصنف ابن شیبہ وغیرہ حوالہ بیدہد و الفاظش حسب ذیل است:۔

لَا یُفَرَّقُ بَیْنَ الْاَخَوَیْنِ اِذَا بِیْعَا ۔ لَا تُفَرِّقُوْا بَیْنَ الْاُمِّ وَ وَلَدِھَا لَا یُفَرَّقُ بَیْنَ السَّبَایَا وَاَوْلَادِھِنَّ ۔	درمیان دو برادر تفریق نکنند در وقتیکہ بفروش میرسند۔ فرزند را از مادر جدا نسازید۔ درمیان زنان اسیر و اولاد ایشان جدائی نیفگنند۔

فاروق اعظمؓ در باب این مسئلہ جمیع مہاجرین و انصار

[1] کتاب الخراج صفحہ ۱۲۶ - ۱۲ منہ

را بحضور خواستہ در جلسۂ عام بآیۂ کریمہ۔ لَا تَقْطَعُوْا اَرْحَامَکُمْ استدلال نمود و فرمود کہ ازین بیشتر قطع رحم چہ خواہد بود۔ چنانچہ این واقعہ را حاکم و بیہقی در تصانیف خود بہ بسط و تفصیل نقل کردہ اند۔[1]

فاروق اعظم رض مسمط ابن اسود را بمہمات شام مامور فرمود و فرزندش شرجیل را در کوفہ بخدمتے متبلیٰ نمود۔ مسمط عرض کرد کہ جناب امیر المومنین غلام را نمیخواہند کہ از خویش و اقارب جدا باشد۔ پس جدائی مرا از پسرم چگونہ روا میدارند۔[2]

ابل کمال در جماعۂ غلامان

از آنجا کہ فاروق اعظم رض غلامان را بہ پایۂ بلند رسانید در عرب عملاً آشکارا نمود کہ غلام با خواجۂ خود در رتبہ مساوات دارد۔ اثرش این شد کہ در خیل غلامان بعض اشخاص صاحب کمال پیدا شدند و تمام عرب آنہا را بدیدۂ اعتبار و عزت میدیدند۔ مثلاً عکرمہ از ائمۂ فن حدیث شمارے شود و حضرت عبد اللہ ابن عباس رض اورا اجازۂ فتوائے داد و نافع استاد امام مالک بودہ و روایتش را در سلسلۂ محدثین بہ سلسلۃ الذہب یعنی زنجیر طلاء تعبیر میکنند۔ این ہر دو غلام در عہد فاروق اعظم رض تربیت یافتہ بودند۔ علامۂ ابن خلکان در ذیل حالات امام زین العابدین رض آوردہ کہ مردم در مدینۂ منورہ کنیزان و کنیز زادگان را بچشم حقارت

---

[1] فتوح البلدان صفحہ ۱۳۸ - ۱۲ [2] فتوح البلدان صفحہ ۱۳۸ - ۱۲ منہ

میبدیدند و چون قاسم نبیرۂ حضرت ابوبکر صدیق رض و سالمہ
نبیرۂ حضرت فاروق رض و امام زین العابدین بہ سن رشد
رسیدند و در علم و فضل از جمیع اہل مدینہ گوے سبقت
ربودند خیالات مردم متغیر شد و اعتبار غلامان وکنیزان
در نظر شان بیشتر گردید و بزعم من باعث برین تعظیم و توقیر
محض طریق عمل حضرت فاروق اعظم رض بودہ و بس - لاریب
فضل وکمال قاسم و سالم زچراکہ اسم مبارک حضرت
امام زین العابدین را درین سلسلہ آوردن ترک ادب
احتمال میکنم -) درین مسئلہ اثر کردہ ولے اگر فاروق اعظم رض
در کنیزان امّ ولد را رتبۂ بلند نمیداد - از کجا این ہر دو شخص موقع
بتحصیل فضل وکمال مے یافتند -

قطع نظر از امور فوق درین مقام اظہار این امر خیلے ضرورت
کہ گوئیم - این مسئلہ تو ایجاد فاروق اعظم رض نبودہ و این
حق راہم نداشت بلکہ حقیقۃً خود بانیٔ اسلام علیہ السلام ملحوظ
داشت کہ رواج غلامی حتی الوسع کم شود و باغلامان طریق
مساوات مرعی گردد - و طریق عمل حضرت فاروق اعظم رض
تعمیل از فکر او صلے اللہ علیہ وسلم بودہ - از افعال و
اقوال جناب رسول اللہ صلعم کہ در کتاب المفرد صحیح بخاری
مذکور است - این دعوے بخوبی تصدیق مے شود -

سیاست و تدبیر و عدل و انصاف

طریق سیاست فاروق اعظمؓ و دیگر سلاطین

خلافت فاروق اعظمؓ در بسیط عالم از کجا تا بکجا رسید و چه قدر ممالک مختلفه و اقوام متفرقه در دائرۂ حکومتش داخل شد۔ لاکن در جمیع قلمرو سربسر امن و امان و سکون و اطمینان ثابت و قائم بود۔ بر صفحۂ ہستی دیگر سلاطین صاحب عظمت و جبروت خیلے ظہور کرده که در عہد خود ضبط و ربط را بمنتہا درجه رسانیده اند و کسے را با آنہا مجال دم زدن نبوده و لے سیاست آنہا مبنی بر تشدّد بوده و در شائبۂ احتمال بغاوت قانون انصاف را خیرباد میگفتند۔ و بجرم یک شخص خاندانہا را برباد میکردند۔ و در ثبوت جرم احتیاج به علم الیقین نبود۔ بلکه فیصله محض بر گمان و قیاس مے شد و سزا ہائے وحشیانه میدادند و قریے و قلاع را آتش میزدند و این سیاست و تشدّد منحصر بعصر قدیم نبوده بلکه دول اروپا با این ہمه دعوائے تمدّن و تہذیب درین عصر نیز از بہر اظہار جاه و جلال برہمین اصول وحشت کاربند مے شوند۔

لاکن در خلافت فاروقی ہیچگاه و سر موئے از جادۂ انصاف تجاوز نیا مده چنانچه اہالی عربسوس بعد از آنکه کرۃً بعد اخرے

ارتکابِ بدعہدی نمودہ آنہا را جلائے وطن ساخت۔ و
سیاہۂ مفصّل ملک و مال و اسباب ایشان را خواست
و دو چند قیمت بہ ایشان عطا فرمود۔ نصرانیان نجران
کہ بغاوت و طغیان نمودہ چہل ہزار نفر فراہم آوردند آنہارا
از جزیرۂ عرب بدر کردہ در ممالکِ دیگر آباد کرد و بہائے
املاکِ شان را نیز ادا کرد و بعمّال فرمان فرستاد کہ از بہرِ
فراریان در عرضِ راہ بہر جا اسبابِ راحت مہیّا نمایند
و بہر جا کہ توطن اختیار کنند تا ظرف ۲۴ ماہ از آنہا
جزیہ نگیرند[1]۔

مشکلات فاروق اعظم

شاید ناظرین گمان کنند کہ از حسنِ اتفاق کہ فاروق اعظمؓ
را چنین رعایا بدست آمد کہ مادۂ انقیاد و اطاعت بیشتر داشتند۔
و بنابران جنابِ ممدوح را بسیاستِ جابرانہ ضرورت
نیفتاد۔ لیکن این گمان صحیح نیست۔ حقیقۃً فاروق اعظمؓ
را ہر گونہ اشکالات پیش آمد۔ اقوام غیر کہ در حلقۂ اطاعت
آمدند پارسی یا نصرانی بودند۔ و مدّتِ مدیدے ہوائے شاہنشاہی
در دماغ مے پروراندند۔ و ازین جہت قبولِ اطاعت بر
ایشان خیلے شاق مے نمود۔ و نظر بہ امورِ داخلی عرب
نیز حالتِ سلطنتِ فاروق اعظمؓ خالی از خطرہ نبودہ۔

[1] این واقعات در ذیل حقوق اہل ذمہ مذکور شدہ است ۱۲ منہ

چہ در عرب بسیار اشخاص صاحب ادعا بودند کہ خلافت فاروقی را بنظرِ رشک و رقابت میدیدند۔ مثلاً یک گروہ مولفۃ القلوب بود و این گروہ اصرار میکردند کہ استحقاقِ خلافت بنو ہاشم یا بنو امیہ دارند و فاروق اعظم رض در بابِ خراج مصر مواخذۂ شدید فرمود و او در لہجۂ حسرت آمیزے گفت یا للعجب !! وقتیکہ در ایامِ جاہلیت پدرِ من قبائے کمخواب مے پوشید خطاب پدرِ فاروق اعظم رض پشتۂ ہیزم بر پشت ہر سو میگشت و امروز فرزند ہمان خطاب برمن حکمرانی میکند۔ افرادِ بنو ہاشم بدیدۂ استعجاب میدیدند کہ در وقتیکہ با ہاشم تیمی و عدوی چہ طور مسندِ خلافت را متصرف شدہ۔ بلکہ در عہدِ فاروق اعظم رض مجالس شورائے آشکارا در باب نقضِ خلافتِ فاروقی منعقد شد۔ چنانچہ شاہ ولی اللہ محدث دہلوی در ازالۃ الخفا آوردہ۔ زبیر و جمعے از بنو ہاشم در خانۂ حضرت فاطمہ جمع شدہ در بابِ نقضِ خلافت مشورہ با بکار می بردند۔[1] ہر چند کہ از سطوتِ فاروق اعظم رض نائرۂ ادعائے بنو ہاشم منطفی شد لاکن بکلی محو نہ گشت۔ و مفقودیت آن از امکان ہم خارج بود۔ بر علاوہ در عرب بالطبع حسِ آزادی

[1] ازالۃ الخفا جلد دوم صفحہ ۲۹ - ۱۲ منہ

وخودسری بود - و ازیں جہت ہیچگاہ عرب ربقۂ اطاعت ہیچ فرمانروائے را قبول نہ کردہ بودند - اگر فاروق اعظم رضی اللہ عنہ بطور امیر معاویہ حس خودسری و آزادی عرب را جبراً محو و رعب حکومت را قائم میکرد - چندان تعجب نبود - لیکن رائے جناب ممدوح بر آن رفتہ بود کہ این جوہر ذاتی عرب زائل نشود بلکہ بیشتر ترقی کند - اکثر اتفاق افتادہ کہ مردم در مجامع عام بکمال آزادی و گستاخی بکارِ فاروق اعظم رضی اللہ عنہ نکتہ گیری مے نمودند و جناب ممدوح گوارا مے فرمود مثلاً در سفر شام وقتیکہ فاروق اعظم رضی اللہ عنہ در مسئلۂ عزل خالد برأت خود را بیان فرمود - شخصے از حاضرین بجائے خود ایستادہ گفت :-

وَاللّٰہِ مَا عَدَلْتَ یَا عُمَرُ لَقَدْ نَزَعْتَ عَامِلًا اِسْتَعْمَلَہٗ رَسُوْلُ اللّٰہِ وَغَمَدْتَ سَیْفًا سَلَّہٗ رَسُوْلُ اللّٰہِ وَلَقَدْ قَطَعْتَ الرَّحِمَ وَحَسَدْتَ ابْنَ الْعَمِّ -

اے عمر! بخدا کہ انصاف نکردی عامل رسول اللہ صلعم را معزول نمودی و تیغے کہ جناب رسول اللہ صلعم آختہ بود بمیان انداختی - قطع رحم نمودی و بر عمزادِ خود حسد بُردی -

فاروق اعظم رضی اللہ عنہ بجواب این کلمات ہمینقدر فرمود کہ تو در حمایتِ برادرِ خود بجوش و قہر آمدہ[52]

له ازالۃ الخفا جلد دوم صفحہ ۲۹ - [52] اسد الغابہ تذکرہ احمد ابن حفص المخزومی) ۱۲ منہ

با این ہمہ تحمل و بردباری سطوت و رعب فاروق اعظمؓ بحدّے بود کہ حضرت خالد را عین در وقتیکہ جمیع مردم عراق و شام بطوعِ خاطر منقاد او بودند معزول فرمود۔ و کسے مجالِ دم زدن نداشت و خود حضرت خالد دم خورد۔ حضرت معاویہ و عمرو ابن العاص باآن جاہ و جلال از نامِ فاروق اعظمؓ برخود مے لرزیدند۔ چنانچہ عبداللہ فرزند عمرو ابن العاص شخصے را بے وجہ زدوکوب کردہ بود۔ فاروق اعظمؓ بحضور عمرو ابن العاص خودِ مضروب را امر فرمود کہ عبداللہ را درّہ بزند و پدر و پسر ہردو این منظرِ عبرت انتما تماشا کردند۔

سعد وقاص فاتح ایران را وقتیکہ از و بدربارِ خلافت شکائت آوردند۔ فے الفور بحضور طلب نمودہ بازخوست فرمود۔

از واقعات فوق شخصِ صاحب عقل سلیم[۳] اندازہ مے تواند کرد کہ پایۂ کمالِ فاروق اعظمؓ در فنِ تدبیر و سیاست از جمیع مدبّران و فرمانروایانِ عالم برتر بودہ و در تواریخ عالم نظیرش نیست۔

در حکومتِ فاروق اعظم خصوصیّات این بود۔ کہ شاہ و گدا۔ و شریف و وضیع و خویش و بیگانہ ہمہ را یک مرتبہ حاصل بود۔

خصوصیاتِ حکومتِ فاروق اعظمؓ

جبلہ ابن الایہم غسانی کہ یکے از رؤسائے عظام بلکہ از

شاہانِ نامورِ شام بود بہ حلقۂ اسلام داخل شدہ بود۔ بارے
در اثنائے طوافِ کعبۃ اللہ دامنِ چادرش زیرِ پائے شخصے
شد۔ جبلہ بر رخسارہ اش سیلی زد و او نیز جواب ترکی بہ ترکی
داد۔ جبلہ را آتشِ غضب شعلہ ور شد و از قہر بے اختیار
شدہ شکایت بحضورِ فاروق اعظمؓ آورد۔ جنابِ ممدوح
چون بر حقیقتِ واقعہ اطلاع یافت فرمود کہ ہر چہ کردی پاداشِ
آن بتو رسید۔ جبلہ خیلے متحیر شدہ گفت کہ پایۂ ما مردم بحدے
بلند است کہ اگر شخصے بمقابلۂ ما از راہِ گستاخی در آید مستوجب
قتل میگردد۔ فاروق اعظمؓ بجواب فرمود کہ بیشک در ایام
جاہلیت ہمین حال بود۔ لیکن اسلام پست و بلند را یکسان کرد۔
جبلہ گفت کہ اگر در مذہبِ اسلام امتیاز باین شریف و رذیل
نیست من از اسلام ابا میکنم۔ غرض پنہانی بصوب قسطنطنیہ
گریخت۔ لاکن فاروق اعظمؓ بپاسِ خاطرِ او از قانونِ
انصاف تجاوز نفرمود۔

بارے در ایامِ حج جمیع عہدہ دارانِ ملکی را خواست
و در مجمعِ عام ایستادہ بہ آوازِ بلند گفت کہ اگر کسے را بخلافِ
این مردم شکایتے باشد بحضور عرض کند۔ در مجمع مذکور عمرو
ابن العاص نائب الحکومۂ مصر و دیگر عمّال جلیل القدر ہم
حاضر بودند۔ شخصے ایستادہ گفت کہ فلان عامل مرا بے وجہ

یکصد درّہ زدہ است۔ فاروق اعظمؓ فرمود برخیز و انتقام خود
بگیر۔ عمرو ابن العاص عرض کرد کہ اے امیر المومنین ازین معاملہ
جمیع عُمال بیدل خواہند شد۔ فاروق اعظمؓ فرمود چارہ
نیست۔ این بگفت و دادخواہ را فرمود کہ برخیز و کار خود بکن۔
آخر عمرو ابن العاص با دادخواہ مدارات نمود و او را راضی کرد کہ
یکصد دینار بگیرد و ابراء کند[1]۔

وقتے روسائے قریش از برائے ملاقات فاروق اعظمؓ
آمدند و اتفاقاً صہیب۔ بلال۔ و عمار وغیرہ ہم حاضر بودند و اکثر
اینہا غلام آزاد شدہ بودند و از حیثیت دنیوی درجہ معمولی
داشتند۔ فاروق اعظمؓ اول ہمین مردم را بحضور خواست
و روسائے قریش منتظر ماندند۔ ابوسفیان (کہ در جاہلیت
رئیس کل قبیلہ قریش بود) را این امر خیلے ناگوار آمد۔ و با
ہمراہان خود گفت سبحان اللہ غلامان را اجازہ شرفیابی
دربار خلافت حاصل شد۔ و ما ہمچنان رنج انتظار می کشیم۔
ہر چند کہ از برائے بعضے کہ ہم مذاق ابوسفیان بودند این امر
ناگوار آمد۔ لیکن بعضے دیگر کہ حق شناس بودند گفتند اے
برادران حق این است ما از فاروق اعظمؓ شکوہ نکنیم۔ اسلام
ہمہ را بیک آواز دعوت کرد و ہر کہ از شومی بخت پس ماند امروز

[1] کتاب الخراج صفحہ ٦٦ - ١٢ منہ

ہم باید کہ پس بماند۔[1]

بعد از معرکۂ قادسیہ کہ تنخواہ جمیع قبائل عرب و صحابہ را رضوان اللہ علیہم مقرر فرمود۔ موقع رشک و مناقشت پیش آمد۔ و روسائے قریش و افراد قبائل کہ بہ امتیاز و اعزاز خوگر بودند بہ دعوائے بسیار در انتظار این امر بودند کہ حفظ مراتب قومی ملحوظ خواہد شد و در بود جا اسمائے شان از ہمہ بالاتر بنظر خواہد آمد۔ لاکن فاروق اعظم رضی زعم ایشان را باطل ساخت و خصوصیات جاہ و دولت و زور و قوت و ناموری و شہرت و اعزاز و امتیاز ہمہ را بر طاق نسیان گذاشت۔ و تنہا خصوصیات اسلامی را نظر داشت و بہمین اعتبار تنخواہ مقرر فرمود۔ کسانے کہ پیشتر بدولت اسلام مشرف شدہ بودند یا در جہاد کارہائے نمایان کردہ بودند۔ یا بذات قدسی صفات جناب رسالتمآب صلعم تعلق خصوصیت داشتند آنہا را بر دیگران ترجیح داد و کسانے کہ درین خصوصیات درجہ مساوات داشتند تنخواہ شان را نیز مساوی مقرر فرمود۔ بلکہ در آقا و غلام امتیاز نگذاشت۔ حالانکہ بزعم عرب ذلیل ترین نوع انسان غلام بود۔ و در ہنوقت تنخواہ اسامہ بن زید را از عبد اللہ فرزند خود بیشتر مقرر فرمود و عبد اللہ عذر کرد۔ و گفت واللہ

[1] اسد الغابہ تذکرہ سہیل ابن عمرو ۱۲ منہ

اُسامہ در ہیچ موقعہ و در ہیچ مقدمہ از من سبقت نہ بردہ۔ فاروق اعظمؓ فرمود راست است لاکن جناب رسالتمآب صلعم اورا از تو بیشتر دوست داشت۔[۱]

شعار عرب بود کہ در معرکہ ہا بفخر و مباہات نام قبائل خود را بر زبان مے آوردند۔ فاروق اعظمؓ این رسم را کہ ناشی از غرور و تکبر بود انسداد نمود و فرمانہا فرستاد و سر عسکران اسلام را متنبہ فرمود کہ اگر شخصے از تکاب این حرکت کند بہ سزائے سخت میرسد۔

بارے شخصے از قبیلۂ ضبطہ ہنگام جنگ نعرۂ یا آل ضبطہ بر زبان آورد۔ و فاروق اعظمؓ اطلاع یافت و یک سال تنخواہش را معطل کرد۔[۲] از مطالعۂ تاریخ خیلے ازین قبیل وقائع معلوم مے شود۔ لاکن بیانِ ہمہ درین مختصر گنجائش ندارد۔

اصولِ مساوات

بنابر ہمین اصول مساوات فاروق اعظمؓ از برائے ہیچکس ہیچگونہ امتیازے روا نداشت۔ و چون عمرو ابن عاصؓ در جامع مصر منبر بناکرد باو فرمان نوشت کہ آیا روا داری کہ دیگر مسلمانان فروتر نشستہ باشند۔ و خود ت بالاتر بنشینی۔ و در فرامین اسمی عُمّال و حکام مدام قدغن میفرمود کہ ہیچگونہ امتیاز و نمود را اختیار نکنند۔

---

[۱] فتوح البلدان صفحہ ۴۵۶ – [۲] کنز العمال جلد ۳ صفحہ ۱۶۷ – ۱۲ منہ

وقتے با ابی ابن کعب نزاع پیش شد و بہ محکمۂ قضا رفتند۔ زید ابن ثابت قاضی بود و بہ تعظیم خلیفہ برخاست۔ فاروق اعظم رضی اللہ عنہ فرمود کہ این نخستین ظلم ست کہ درین مخاصمہ نمودی۔ و بافریقِ ثانی برابر نشست۔ برہمین اصول طرزِ معاشرت سادہ و بے تصنّع میداشت۔ در سفر و حضر خلوت و جلوت۔ مسکن و بازار یکرنگ بود۔ و امتیازے نداشت کہ کس میگفت این خلیفۂ وقت ست۔

سفرائے قیصر و کسرٰے در مسجد نبوی صلعم مے آمدند و مے پرسیدند کہ شہنشاہِ اسلام کجاست حالانکہ شہنشاہ ہمانجا در کنج مسجد نشستہ و در لباسِ مبارک رقعہا دوختہ بود۔ عمالِ اسلام در خطوطِ خود بہ ہمان الفاظِ مساوات خطاب می نمودند کہ خود فاروق اعظم رضی اللہ عنہ آنہا را خطاب میفرمود۔

ازین اصول انصاف اگرچہ بعض اشخاص صاحب ادعا مثل جبلہ غسانی وغیرہ مکدر مے شدند۔ ولے داب اصلی عرب ہمین بود۔ ازین جہت بر کافۂ انام اثرِ خوبی بخشید۔ و در ظرفِ اندکے تمام عرب گرویدۂ انصاف فاروقی شد۔ و در خواص ہم اشخاصیکہ حق شناس بودند بہ تدریج معترف شدند۔ و خودپرستان و متکبران نیز در برابر سیلان عامہ جرأت خودرائی نداشتند۔

پابندی باصول مساوات فائدۂ دیگرے بخشید۔ قبائل عرب کہ ہمیشہ باہم تفاخر و مباہات داشتند۔ و بایکدیگر برسر پیکار بودہ بازار قتال راگرم میداشتند۔ و تمام عرب را میدان کارزار ساختہ بودند۔ ہمہ خیالات باطلۂ رقابت و مفاخرت را ترک دادند۔

لقب امیر المومنین از چہ سبب اختیار فرمود۔

درین مقام خیلے ضرورست کہ گوئیم۔ با اُصول مساوات چگونہ فاروق اعظم رض لقب پُر فخر امیر المومنین برائے خود ایجاد نمود؟۔ حقیقت این ست کہ در آن عہد این لقب را موجب فخر و مباہات نمی پنداشتند۔ بلکہ فقط یک گونہ نشان عہدۂ خدمت بود۔ سرکردگان فوج را بالعموم بہ لفظ امیر خطاب مے نمودند و کفّار عرب جناب رسول اللّٰہ صلعم را امیر مکہ میگفتند۔ و سعد وقاص را مردم عراق بہ لقب امیر المومنین خطاب میکردند[1]۔

فاروق اعظم رض را ابداً این خیال در دل خطور نہ کردہ بود۔ و آغازش چنین بود کہ نوبتے لبید ابن ربیعہ و عدی ابن حاتم در مدینہ آمدند و خواستند بحضور خلیفہ شرفیاب شوند۔ و از سبب سکونت در کوفہ لفظ امیر المومنین بر زبان آنہا نشستہ بود۔ چون باستانۂ خلافت رسیدند۔ گفتند کہ امیر المومنین را

[1] مقدمۂ ابن خلدون فصل فے اللقب بامیر المومنین۔ ۱۲ منہ

احوالِ ما اطلاع دہید۔ عمرو ابن العاص اطلاع داد۔ و ہمین خطاب را استعمال نمود۔ فاروق اعظم رض فرمود کہ این چہ خطاب است کہ استعمال کردی۔ عمرو ابن عاص کیفیت ماجرا بیان نمود۔ پس فاروق اعظم رض این لقب را پسند فرمود و ہمان روز لقب مذکور شہرت عام گرفت[1]۔

شاید درین موقع کوتہ نظران این خیال کنند کہ اگر فاروق اعظم رض ہیچگونہ ہوائے جاہ و عزت نداشت۔ چرا خلافت راقبول کرد۔ و ازین منصب چہ منظورِ خاطرش بود؟۔ درصورتے کہ اقتضائے بے غرضی وکم نفسی آن بود کہ بااین خوانِ نعمت ابدائے نشست۔ ولے این خیال محض عامیانہ است۔ شک نیست کہ فاروق اعظم رض از منصب خلافت دست بردار مے شد۔ فاروق اعظم رض یقین میداشت کہ جز خودش دیگرے یارائے تحملِ این بارِ گران ندارد۔ ولے درآن ہنگامِ نازک مقتضائے راستبازی ہمین بود کہ از ہمچہ احتمالات نیندیشد و بارِ خلافت بردوشِ خود بگیرد۔ واگر پہلوتہی میکرد روزِ قیامت بحضور رب الارباب چہ جواب میداد؟۔ جناب ممدوح روز اول خطبہ فرمود:۔

---

[1] صحیح بخاری کتاب آداب المفرد مطبوعہ مطبع آرہ صفحہ ۱۸۴۔ ۱۲ منہ

لَوْلَا رَجَائِیْ اَنْ اَکُوْنَ خَیْرَکُمْ لَکُمْ وَاَقْوَاکُمْ عَلَیْکُمْ وَاَشَدَّکُمْ اَضْلَاعًا بِمَا یَنُوْبُ مِنْ مُهِمِّ اَمْرِکُمْ مَا تَوَلَّیْتُ ذٰلِکَ مِنْکُمْ۔	اگر امیدم نمے بود کہ من از برائے شما مردم از ہمہ بیشتر کار آمد و قوی و از برائے مہمات امور زیادہ تر قوی بازو ہستم من این منصب خلافت را ابدا قبول نمیکردم۔

الفاظ خطبۂ فاروق اعظمؓ کہ امام محمدؒ در موطائے خود روایت کردہ زیادہ تر صریح و واضح است۔

لَوْعَلِمْتُ اَنَّ اَحَدًا اَقْوٰی عَلٰی هٰذَا الْاَمْرِ مِنِّیْ لَکَانَ اَنْ اُقَدَّمَ فَیُضْرَبُ عُنُقِیْ اَهْوَنُ عَلَیَّ۔	اگر مے پنداشتم کہ شخصے برائے این منصب خلافت از من زیادہ تر قوت دارد۔ از برائے من نسبت باینکہ منصب خلافت را قبول میکردم این امر سہل تر بود کہ سرم از تن جدا شود۔

بانست الفاظ فوق بغور مطالعہ شود تا معلوم گردد کہ در بیان واقع فاروق اعظمؓ یک سر مو از اصل حقیقت تجاوز نفرمودہ۔ جناب ممدوح باصول سیاست بخوبی میدانست (باست) و درین وصف لاریب از جمیع صحابہ علانیۃ ممتاز بود۔ ممالکے کہ در دائرۂ خلافت در آمد در بر ۴ قسم بود عرب۔ ایران۔ شام و مصر۔ فاروق اعظمؓ از برائے سررشتۂ ہر ملک

لہ انساب الاشراف بلاذری ۱۲ منہ

تدابیر جداگانہ اندیشید کہ مقتضائے آن ملک بود۔ مثلاً در ممالک
عراق و ایران مدت مدیدے سلسلہ مرزبان و دہقان جاری
ماند۔ و بعد از فتح اسلام نیز قوہ و اقتدار شان قائم بود۔ بنابران
برائے شان وظائف سیاسی مقرر فرمود۔ و ہمہ را بکلی رام
و منقاد ساخت۔ چنانچہ برائے روسائے عراق مانند ابن النخیر
جان۔ بسطام ابن نرسی۔ رفیل۔ خالد۔ جمیل۔ وظائف
معقول مقرر فرمود۔ در شام و مصر دست اہالی را از تصرف
در املاک شان کوتاہ کرد و بنابران اندیشہ از ایشان نبود۔
و نیز اہالی بجائے حکومت جابرانہ روم یک حکومت عادل
و منصف را از دل خواہش داشتند۔ فاروق اعظم رض
بمدارات و مراعات بسیارے با ایشان مرعی داشت
چنانچہ خود اعتراف نمودند و بارہا گفتند کہ سلطنت اسلام را
بیشتر از حکومت روم دوست داریم۔ اگرچہ شیوہ حضرت
فاروق رض نسبت بہ ہمہ رعایا فیاضی بود چنانکہ در بحث اہل ذمہ
مذکور شد۔ لیکن از تفحص تام معلوم مے شود کہ بر رعایائے
شام و مصر نظر خاصی داشت۔ مقوقس باشندۂ مصر
و از طرف دولت روم در آنجا نائب الحکومہ بود و از آغاز
کار با او آنقدر مراعاۃ مرعی داشت کہ او را مفت غلام خود
ساخت و ازین جہت کل رعایائے مصر از دل حلقہ بگوش

اسلام شدند۔ فاروق اعظمؓ برین نیز اکتفا نفرمود۔ بلکہ در جمیع مقامات جنگی با قبائل عرب را آباد کرد با قشون ہائے جنگی قائم کرد۔ ازین سبب اثر حکومت و سیاست او بحد کامل میرسید۔ و کسے جرأت بغاوت نداشت۔ کوفہ و بصرہ کہ مرکز قوۂ عرب گردید محض برائے ہمین غرض آباد شد۔ در شام و مصر در ہمہ بندر ہائے سواحل از برائے ہمین ضرورت قشون ہائے فوجی قائم فرمود۔

در خود عرب نیز بسیار تدابیر مختلفۂ سیاسی بکار آورد۔ یہود و نصاریٰ را از جزیرۂ عرب بکلّی اخراج نمود۔ و سرکردگان عظام ملکی را ہر وقتہ از جائے بجائے تبدیل مینفرمود۔ و جز عمرو ابن عاص ہیچ حاکم یا نائب الحکومہ نبودہ کہ در صوبجات مختلفہ تبدیل نشدہ باشد۔ در منصبداران ملکی ہر کرا صاحب ادّعا میدید معزول مینفرمود۔ و صاحبان اثر و اقتدار را بدار الخلافہ پیش خود نگہ میداشت۔ چنانچہ نوبتے اجازۂ شرکت جہاد خواستند۔ بجواب فرمود کہ شما ازین سعادت بہرۂ وافی یافتہ اید و بعد گفت: "لا تخرجوا فتسلّلوا یمیناً و شمالاً"[1] نوبتے عبدالرحمٰن ابن عوف پرسید کہ چرا مردم را از بیرون رفتن منع مینفرمائید؟ فرمود کہ در جواب این سوال

[1] تاریخ یعقوبی صفحہ ۱۸۱ - ۱۲ منہ۔

سکوت از تکلم بہتر ست[1]۔ از قبیلۂ خود کسے را بمنصب ملکی
مقرر نفرمود۔ محض نعمان ابن عدی را نوبتے حاکم ضلع مقرر فرمود
و دلیل معقولے یافتہ معزول نمود۔ بنو ہاشم را بر مناصب
ملکی مامور نفرمود و درین امر ہم ہمین مصلحت ملحوظ خاطر بودہ۔
در آن عصر در کل عرب سہ نفر خیلے مدبر و صاحب ادعا
بودند۔ امیر معاویہ و عمرو ابن عاص و مغیرہ ابن شعبہ۔ و چون
در ادارۂ مہمات ملکی در دیار عرب نظیر نداشتند ہر کدام را
بمنصبہائے بزرگ ملکی ممتاز فرمود و لے از حرکات و سکنات
ایشان ہمیشہ باخبر بودہ و نگذاشتے کہ از قبضہ بر آیند۔
بعد از وفات فاروق اعظم رضہ شخصے نبود کہ از آنہا جلوگیری
مے توانست۔ چنانچہ ہنگامہ ہائے کہ در عہد خلافت خلیفہ سوم
و چہارم برپا شد از تحریکات ہمین اشخاص بودہ۔
سیاست و مصلحت اندیشی لازمۂ حکومت و سلطنت
است۔ و درین خصوص حضرت فاروق اعظم رضہ را فضیلتے
است کہ دیگر شاہان عالم ندارند۔ چہ تدابیرے کہ از برائے
مصلحت حکومت اختیار کردہ اند۔ میتوان بعبارت دیگر
آن تدابیر را خدع۔ مکر۔ فریب۔ ظاہرداری۔ نفاق
مے توان گفت و این امر مخصوص بہ سلاطین نبودہ۔ بلکہ در سیاست

[1] تاریخ یعقوبی صفحہ ۱۸۱ - ۱۲ منہ

نابان بلکہ مصلحانِ عظیم الشان ہم ہیچکس ازین شائبہ خالی نیست ولے کارنامہ ہائے فاروق اعظم رضی اللہ عنہ ست کہ ازفریب و حکمت عملی بکلّی پاک بودہ۔ ہر کارے کہ میکرد علی رؤس الاشہاد میکرد و مردم را صریح از مصلحت آن کار مطلع میفرمود۔ خالد ابن ولید را کہ عزل کرد در تمام قلمرو فرمانے بعبارت ذیل فرستاد:۔

انی لم اعزل خالدًا عن سُخطةٍ ولا خیانةٍ ولکن الناس فتنوا به فخفتُ اَنْ یُوکَلُوا الیه۔	من خالد را از ناخوشنودی یا بجرم خیانت معزول نکردہ ام۔ بلکہ مردم بسوئے او مائل مے شدند۔ بنابران اندیشہ کردم کہ مبادا امرِ مہمّ ارکار را کلّی براو نہند۔

در معزولی مثنیٰ نیز ہمچہ اظہار کرد و فرمود: لَمْ اَعْزِلْهُمَا عن رِیبَةٍ ولکن الناس عَظَّمُوهُمَا فخشیتُ ان یُوکَلُوا الیهما۔

بنوہاشم را کہ بر خدماتِ ملکی مامور نفرمود وجۂ آنرا بالفاظ صریح بہ عبداللہ ابن عباس ظاہر فرمود۔ و در آئندہ ازان بہ تفصیل بحث میرانیم ان شاء اللہ تعالیٰ۔

اعظم ترین کارنامہ ہائے حسن سیاست فاروق اعظم رضی اللہ عنہ واہم ترین اسباب کامیابی او در امورِ خلافت این بود کہ مانند صناعت پیشۂ ماہر در ساختن ادارۂ حکومت

لہ طبری صفحہ ۲۵۲۸ – ۲ طبری صفحہ ۲۳۹۳ – ۱۲ منہ

پرزہ ہائے موزون و مناسب راچیلے بجا استعمال کرد۔
مسلّم است کہ در جوہر شناسی پایۂ بلندی داشت۔ و بنابران از حالات و اوصاف خاص اشخاص قابل اطلاعے کامل حاصل کرد و نظر بہ قابلیت ہر یکے را بر عہدۂ مناسب ممتاز فرمود۔ در فن سیاست و ادارہ در کل جزیرہ عرب چہار کس ممتاز بودند۔ یعنی امیر معاویہ، عمرو ابن عاص۔ مغیرہ ابن شعبہ۔ زیاد ابن سمیّہ۔ و ہر چہار را بخدمات عظیم ملکی مامور فرمود۔ و حقیقۃً جز این اشخاص کس نمی توانست شام و مصر و کوفہ را در حوزۂ تصرف بدارد۔ از برائے مہمات جنگی عیاض ابن غنم سعد وقاص۔ خالد۔ نعمان ابن مقرن را منتخب فرمود۔ عمرو ابن معدیکرب۔ طلیحہ ابن خالد اگرچہ در فن پہلوانی و سپاہی گری نظیر نداشتند۔ و چون قابلیت سپہ سالاری نداشتند فرمان کرد کہ ابداً بمنصب سر عسکری مقرر نشوند۔ زید ابن ثابت و عبد اللہ ابن ارقم در انشاء و تحریر بے نظیر بودند۔ و ہر یک را سرمنشی معین فرمود۔ قاضی شریح۔ کعب ابن سور۔ سلمان ابن ربیعہ۔ عبد اللہ ابن مسعود در فصل قضایا ممتاز بودند و ہر یکے را بخدمت قضا مامور فرمود۔ غرض ہر شخصے را بہر کارے کہ مامور فرمود گویا او از برائے ہمان کار آفریدہ شدہ بود۔
(ع) کار ہر مرد و مرد ہر کارے۔ یکے از مورخین نامور

اروپا کہ آئینِ عیسوی دارد اعتراف میکند کہ عمر (فاروق اعظم رض) در انتخاب سر عسکران و حکام صوبجات و اضلاع ہیچ رو و رعایت نکردہ - و جز مغیرہ و عمار تقرر ہر کدام مناسب و موزون بودہ -

اہم ترین اسبابے کہ حکومت فاروق اعظم رض را بحلیۂ قبولِ عامہ آراست و عرب احکامِ شدیدِ او را بجان پذیرفتند - عدل و انصافِ فاروقی بودہ کہ ہمیشہ از طرفداری و رو و رعایت پاک بودہ و در معدلت رانی بین دوست و دشمن فرقے نمے کرد - و چون در پاداشِ جرائم عظمت و شانِ مجرمان را ابداً لحاظے نمیکرد - ممکن بود سببِ رنجشِ اشخاص صاحب نفوذ گردد - ولے مردم دیدند کہ با آل و اولاد و قوم خود نیز ہمان طریق انصاف را مرعی دارد - پس دلیلے برائے رنجشِ ایشان باقی نماند - ابوشحمہ فرزند خود فاروق اعظم رض بجرم مے نوشی گرفتار شد و بدستِ خود خلیفہ ۸۰ درّہ خورد - و در زیر درّہ[1] مرد - و قدامہ ابن مظعون را نیز کہ برادر زن و جدّ او و از جملۂ صحابۂ عالی مرتبت بودہ - بجرم بادہ خواری علانیہ ۸۰ دُرّہ زد -

وقوف فاروق اعظم رض بر انتظامات و حالاتِ سلطنتہائے قدیم

اہم اصولِ سیاست او عبارت از اطلاع بودہ بر اصول و

[1] در قصۂ ابوشحمہ واعظان بسیار رنگ آمیزی ہا را بکار بردہ اند - لاکن شک نیست کہ فاروق اعظم رض آنرا سزائے شرعی داد و او جان بحق سپرد - (معارف ابن قتیبہ - ذکر اولاد عمر رض) - ۱۲

قواعد سلطنت ہائے قدیم و پادشاہان پیشین و برطبق خُذ ما صفیٰ ودع ما کدر عمل مے کردہ۔ چنانچہ در ادارۂ خراج وعشور و دفتر و رسد و اوراق حساب بر قواعد قدیمۂ ایران و شام عمل نمود۔ ولے نقص آنرا اصلاح کرد۔ چون خواست جمع بست عراق شود بنام حذیفہ و عثمان ابن حنیف فرمان فرستاد متضمن برانیکہ دو نفر از جملۂ زمینداران بزرگ عراق را بدربار خلافت روانہ کنند وایشان باترجمان بدربار خلافت حاضر آمدند۔ فاروق عظم رضی استفسار فرمود کہ در عہد سلاطین عجم تشخیص مالیہ چگونہ بودہ[1]۔ جزیہ اگرچہ تعلق بمذہب داشت۔ در تشخیص آن اصول نوشیروان را کاربند شد۔ علامہ ابوجعفر محمد ابن جریر طبری در ذیل عنوان ادارۂ نوشیروانی کہ تعلق بہ جزیہ دارد مے آورد:۔

وھی الوضائع التی اِقتدٰی بھا عُمر بن الخطاب حین افتح بلاد الفرس[2]۔	یعنی این ہمان قاعدہ است کہ حضرت عمر ابن الخطاب بعد از فتح بلادِ فارس اقتدا بآن کرد۔

علامہ ابن مسکویہ بعبارت صریح تر این مضمون را نقل میکند۔ این علامہ حکیم فلسفی و ہمعصر و ہمپایۂ شیخ بوعلی سینا بود۔ کتابے موسوم بہ تجارب الامم در علم تاریخ نوشتہ و در

[1] کتاب الخراج صفحہ ۲۱ - [2] تاریخ طبری صفحہ ۲۶۲ - ۱۲ منہ

کتاب مذکور[1] در ذیلِ ذکرِ ادارہ ملکی فاروق اعظم رضی اللہ عنہ آوردہ۔

وكان عمر يكثر الخلوة بقوم من الفرس يقرءون عليه سياسات الملوك ولا سيما ملوك العجم الفضلاء وسيما انوشيروان فانه كان معجبا بها كثير الاقتداء بها۔

یعنی فاروق اعظم رضی اللہ عنہ چند نفر از مردم فارس را در صحبت خود میداشت وایشان بحضور او آئین حکومت شاہان عظام و بالخصوص از شاہان عجم و اکثر از نوشیروان میخواندند زیرا کہ آئین نوشیروانی حضرت عمر رضی اللہ عنہ خیلے پسند میکرد و اکثر اقتدائے آن میفرمود۔

بیانِ علامۂ موصوف ازین واقعہ ہم تصدیق مے شود کہ عموم مورخین اسلام باتفاق بیان نمودہ اند کہ چون رئیسِ فارس ہرمزان مشرف باسلام شد۔ فاروق اعظم رضی اللہ عنہ او را در زمرۂ اہلِ دربار داخل فرمود۔ و در ادارہ ملکی اکثر با وے مشورہ مے نمود۔

تقرر پرچہ نویسان از برائے وقوف بر معاملات ملکی

فاروق اعظم رضی اللہ عنہ جہد بلیغ داشت کہ بر تمام واقعات مملکت اطلاع داشتہ باشد و از برائے حصول این مدعا در ہر صیغہ از ادارہ ملکی واقعہ نگاران را مقرر فرمودہ بہ حسن این تدبیر از جمیع واقعات جزئی ممالک مفتوحہ ہر وقتہ وارسی میکرد۔ چنانچہ امام طبری در کتاب خود آوردہ :۔

[1] این کتاب در کتب خانہ مسجد ایا صوفیہ قسطنطنیہ موجودست ۱۲ منہ

وَكَانَ عُمَرُ رض لَا يَخْفٰى عَلَيْهِ شَيْءٌ فِي عَمَلِهٖ كُتِبَ اِلَيْهِ مِنَ الْعِرَاقِ بِخُرُوْجِ مَنْ خَرَجَ وَمِنَ الشَّامِ بِجَائِزَةِ مَنْ اُجِيْزَ فِيْهَا۔[1]	ہیچ واقعہ بر عمر فاروق رض مخفی نبود کسانیکہ در عراق خروج نمودند وشخاصے راکہ در شام انعام دادہ شدند احوالات تحریری ہمہ بہ حضرت عمر رض میرسید۔

دریک معرکۂ عراق سرعسکر اسلام عمرو معدیکرب را دو چند حصہ از مال غنیمت نداد۔ عمرو معدیکرب سبب بپرسید سرعسکر گفت اسپت مخلوط النسل است۔ معدیکرب از غرور پہلوانی خود گفت بلے مخلوط النسل است۔ آیا اسپ مخلوط النسل راشناختہ بتوانی۔ ؟ وفاروق اعظم رض فوراً از این واقعہ اطلاع یافت وعمرو معدیکرب راتنبیہ فرمود واوتازندہ بود جرأت بہ گستاخی نہ کرد۔ نعمان ابن عدی حاکم میسان وقتیکہ از نشۂ دولت ونعمت مست شد نامہ بنام زوجۂ خود نوشت ودر آن شعر ذیل مندرج بود۔

لعل امیر المؤمنین یسوءہ[2] تُنَادِمُنَا بِالْجَوْسَقِ الْمُتَهَدِّمِ	غالباً اگر امیر المؤمنین برین حال اطلاع یابد کہ در حرم سرائے خود صحبت رندانہ داریم موجب ملال خاطر او خواہد شد۔

فاروق اعظم رض فوراً برین حال اطلاع یافت واورا معزول نمود

---

[1] طبری صفحہ ۲۵۲۶ – ۱۲ [2] اسد الغابہ ذکر نعمان ابن عدی ۱۲ منہ

ونامہ بوے نگاشت کہ بیشک این حرکت تو در نظرِ من قبیح آمد۔

حذیفہ ابن الیمان یکے از صحابۂ کرام بود۔ واکثر از اسرار مخفی خبر میداشت۔ در عہد نبوّت محرم راز جناب رسول اللہ صلعم بود وازینجہ بہ لقب صاحب السّر شہرت داشت۔ فاروق اعظم رضہ بارے ازو پرسید کہ از عمال وحکام من ہم کسے در گروہِ منافقین داخل خواہد بود؟ ۔ حذیفہ بجواب گفت بلے یک شخص ہست۔ فاروق اعظم رضہ پرسید او کیست؟ لاکن حذیفہ بہ لحاظ رازداری نامش نہ گرفت۔ وبعدہٗ فاروق اعظم رضہ او را معزول فرمود۔ واز حذیفہ منقول ہست گفت من قیاس کردم کہ البتہ فاروق اعظم رضہ بکدام ذریعۂ دیگر او را شناخت[1]۔ نتیجہ ہمین بیدار مغزی بود کہ حکام وعمال فاروقی ہیچ کار را بدون از مشورہ واجازہ او نمیکردند۔ چنانچہ از علامہ طبری منقول ہست :- وَكَانُوا لَا يَدَعُوْنَ شَيْئًا وَلَا يَأْتُوْنَهٗ اِلَّا وَاٰمَرُوْا فِيْهِ[2]۔ (یعنی حکام بدون از اجازۂ فاروق اعظم رضہ کارے نمیکردند۔ فاروق اعظم رضہ اکثر بہ سررشتۂ بیت المال توجہ مبذول میفرمود وہیچ رقمے را از احاطۂ بیت المال خارج نمیدانست۔ در خانۂ کعبہ زرِ کثیر از نذر ونیاز از مدتے جمع شدہ بود ودر باب آن فرمود:-

خیال بیت المال

[1] اسد الغابہ ذکر حذیفہ بن الیمان ۱۲ [2] طبری صفحہ ۲۴۸۷ - ۱۲ منہ

من عزم کردہ ام کہ جمیع زر و سیم را کہ درین جا موجود است بر مردم تقسیم[۳] کنم۔	لَقَدْ هَمَمْتُ أَنْ لَا أَدَعَ فِيهَا صَفْرَاءَ وَلَا بَيْضَاءَ إِلَّا قَسَمْتُهُ[۱] ۔

بارے مال غنیمت آمد و حضرت حفصہ (بنت فاروق اعظم و زوجہ مطہرۂ جناب رسول اللہ) اطلاع یافت و بحضور فاروق اعظم رض آمدہ عرض کرد۔ اے امیر المومنین چیزیکہ حق من است مرا عنایت بفرمایید زیرا کہ من از ذوی القربے ہستم۔ فاروق اعظم رض فرمود اے جان پدر حق تو در مالِ خاص من است و این مال غنیمت است۔ تو میخواہی کہ پدر خود را در مغالطہ بیندازی۔ حضرت حفصہ حیران ماند و از جائے خود برخاست[۲]۔

بعد از فتح شام با قیصر روم رابطۂ اتحاد پیدا شد۔ و اکثر در بینِ ہر دو دولت سلسلۂ خط و کتابت جاری بود۔ بارے حضرت ام کلثوم زوجۂ فاروق اعظم رض چند شیشہ عطر لطیف بطور تحفہ برائے حرم قیصر فرستاد و او در عوض شیشہ ہا را بجواہرات پُر کردہ فرستاد۔ و فاروق اعظم رض اطلاع یافت و فرمود کہ اگرچہ عطر مالِ شما بود و لے قاصد سرکاری بودہ و مصارف رفت و آمدِ او از وجہ بیت المال شدہ۔ پس جواہر را داخل

---

[۱] صحیح بخاری باب کسوۃ الکعبۃ ۱۲ [۲] مسند امام احمد حنبل ۱۲ منہ

بیت المال فرمود۔ و حضرت ام کلثوم را چیزے بطور عوض داد۔ بارے خود فاروق اعظم رض رنجور شد و مردم شہد برائے او تجویز نمودند۔ شہد در بیت المال موجود بود مگر بے اجازت گرفتہ نتوانست۔ خود بنفس نفیس در مسجد نبوی صلعم رونق افروز شد و مردم را خطاب کردہ فرمود۔ اگر از طرف شما اجازہ باشد قدرے شہد از بیت المال بگیرم؟[1] و درین استجازہ فقط میخواست اظہار کند کہ خلیفۂ وقت در بیت المال چہ قدر اختیار دارد۔

فاروق اعظم رض پیش از خلافت اوقات بہ تجارت بسر مے برد۔ و وجہ معاش ازین ہم پیدا مے نمود۔ و چون در مہمات امور مملکت مشغول شد۔ قیام بشغل تجارت از امکان خارج بود۔ پس صحابہ را بحضور خواست۔ و مصارف خود را بیان نمود و گفت از بیت المال چہ قدر وجہ از برائے مصارف خود گرفتہ مے توانم؟ - حاضرین دربار درین باب آرائے مختلفہ دادند۔ و حضرت علی رض بحالت سکوت بود۔ فاروق اعظم رض بجانب جناب امیر التفات نمود و او گفت کہ خوراک و لباس درجۂ معمولی بس است۔ چنانچہ از برائے عائلہ فاروق اعظم رض از وجہ بیت المال مصارف خوراک و پوشاک مقرر شد[2]۔

---

[1] تاریخ طبری واقعات سنہ ۱۵ھ - [2] کنز العمال جلد ۶ صفحہ ۳۵۳ - ۱۲ منہ

وقتیکہ در جمع وظیفہ خواران فوجی از برائے اصحاب بدر تنخواہ مقرر شد تنخواہِ حضرت فاروق رضؓ نیز مانند سائر اہل بدر پنجہزار درہم سالانہ مقرر شد۔ مقام غور است کہ عائد ملک بہ کرورہا سالانہ میرسید۔ وحصۂ فاروق اعظمؓ از آن پنجہزار درہم بود۔

در ذیل حالات معاشرتِ فاروق اعظمؓ بر ناظرین آشکارا خواہد شد کہ اکثر لباس فاروق اعظمؓ کہنہ و دریدہ مے بود و بر سرِ خاک خواب مے نمود و تا ماہ ہا بخانہ اش نان از آرد گندم نمے پختند۔ وعلت این بود کہ طرز معاشرت او بطریقِ رہبانی بود بلکہ حقیقت این است کہ در عائدِ ملک بیش ازین نصیبے نداشت۔ اگر گاہے اتفاقاً کدام رقم کثیر بدست مے آمد بیدریغ صرف مے نمود۔ چنانچہ حضرت ام کلثوم را کہ بحبالۂ نکاح خود آورد۔ نظر بر شرفِ خاندانی وتعلقِ او کہ با دودمانِ نبوّت داشت مہرش چہل ہزار درہم مقرر فرمود و فے الفور ادا کرد۔

حضرت فاروق اعظمؓ کہ از راہ دور اندیشی ارکانِ بنو ہاشم را بر عہدہ ہائے ملکی ممتاز نفرمود۔ یک علتش این بود کہ بنو ہاشم استحقاقِ خود را در مالِ خمس از حقوق شرعی مے پنداشتند و ازینجہت اگر دولتمند ہم مے بودند

بائیست از خمس سہم خود رامیگرفتند۔ بنابرآن باآنکہ خود صاحب دولت ومال باشند۔ درخمس قسمت خود خواہند گرفت حالانکہ رائے مبارک فاروق اعظم رضؓ ہم این بود کہ بائست خمس قرار رائے امام وقت بمصرف رسد۔ ودرین باب در صفحات آئیۃ مفصل بحث مے نمائیم۔ فاروق اعظم رضؓ ہم دربارۂ بنی ہاشم این رائے خود را اظاہر ہم کردہ بود۔ چون عامل حمص وفات یافت خواست کہ عبد اللہ ابن عباس را بجائے او مقرر کند ولے خاطر مبارک جناب فاروق اعظم رضؓ مطمئن نبود واورا بحضور خواستہ فرمود۔ فی نفسی منك شئی[1] یعنی در دل من از طرف شما اندیشہ ہست۔ عبد اللہ عرض کرد کہ از چہ سبب۔ فرمود۔ "انی خشیت علیك ان تاتی علی الذی ہو آت" یعنی اندیشہ دارم کہ تو بر مداخل ملکی تصرف کنی۔

این خیال فاروق اعظم رضؓ ہم از سوء ظن نبود۔ بلکہ وقوعی بود وچون حضرت علی رضؓ در عہد خلافت خود حضرت عبد اللہ را عامل مقرر فرمود۔ عبد اللہ مبلغ کثیرے از بیت المال بہ تصرف خود آورد۔ وچون حضرت علی رضؓ باز خواست فرمود بجواب نوشت کہ ہنوز حق خود را بوجہ اکمل واتم نگرفتہ ام مخفی نماند

[1] کتاب الخراج قاضی ابو یوسف صفحہ ۶۳ و ۶۵ – ۱۲ منہ

کہ کفائت شعاری و اقتصاد حضرت فاروق اعظم رض در باب
بیت المال یکے از اسباب اہم کامیابی خلافت فاروقی
بودہ۔ در اواخر عہد خلافت حضرت عثمان رض کہ شورشہائے
بسیار بوقوع آمد وجہ موجّہ اش ہمین بود کہ جناب ممدوح
در باب بیت المال طرز قدرے فیاضانہ بکار بردہ۔ و عزیزان و
اقارب خود را بنا بر ذوی القربے بودن مبالغ کثیرے عطا فرمودہ
خیلے طرفہ از کارنامہ ہائے فاروقی این است کہ با آنکہ کارہائے
بے انتہا در پیش بود۔ و تا صدہا بلکہ ہزارہا میل افواج اسلام
ہرجا منتشر بودند۔ باز ہم حرکات فوج بر وفق اشارات
او موقوف و منحصر بودہ۔ و علاوہ اکثر توجہ بر شعبہ ہائے مختلفہ
حکومت داشتہ چنانچہ قبل ازین مذکور شد۔ ترتیب و
افتائے فقہ کہ کارے اہم و بالاستقلال بود شعبۂ
جداگانہ بودہ و اشغال ذاتی او علیحدہ بودہ۔ با این کم فرصتی
ہر کار بوقت مناسب انجام مے یافت۔ و در ہیچ کار شائبہ
از فتور رو نمیداد۔ مثلاً چون معرکۂ نہاوند پیش آمد و کل
افواج ایران دفعۃً در استیصال اسلام کمر ہمت چست
بر بستند۔ و درین فرصت نازک از سعد وقاص نائب الحکومۃ
کوفہ شکائت بدربار خلافت میرسد۔ و فاروق اعظم رض
میفرماید۔ اگرچہ موقع خیلے نازک است ولے ابداً از باز خواست

جمیع کارہا عین بر وقت انجام مے پذیرفت

وتحقیقِ معاملہ سعد مانع نمے شود۔ چنانچہ سررشتۂ افواج شد
و از کوفہ حرکت کردند۔ و بہ کاوش بسیارے از معاملہ سعد
تفتیش و تحقیق فرمود۔ وقتیکہ اہالی جزیرہ با قیصر روم سازش
نمودند۔ و خواستند بشام حملہ کنند۔ افواج را بسرعت تمام
از جمیع اضلاع گسیل فرمود و کُل منافذ را مسدود نمود و نگذاشت
اہالی جزیرہ با قیصر پیوست شوند۔

زیاد ابن حدیر کہ در عراق تحصیل عُشر مامور بود اسپ یک
نصرانی را بست ہزار قیمت کرد و محصول خواست۔ نصرانی گفت
کہ اسپ را خود شما بگیرید و مرا ۱۹ ہزار بدہید۔ و چون نوبتِ
دیگر نصرانی از حدودِ عراق گزشت عامل باز مطالبۂ محصول
نمود۔ و او بمکہ معظمہ آمدہ شکایت بحضور فاروق اعظم رض
آورد۔ فاروق اعظم رض فرمود کہ مطمئن و خاطر جمع باش۔
نصرانی بحضور زیاد پس آمد و خواست یکہزار دیگر از خود بدہد
و اسپ را پس بگیرد۔ ولے قبل از آن فرمان فاروق اعظم رض
رسیدہ بود مشعر بر اینکہ در یک سال ہیچ مال زیادہ از یک بار
محصول ندارد۔ نصرانی دیگرے را نیز ہمچو واقعہ پیش آمد۔
و ایں در وقتیکہ فاروق اعظم رض در حرم محترم خطبہ مے خواند
بحضور حاضر آمد و در ہمان حال شکایت پیش کرد۔ فاروق
اعظم فرمود کہ دو بار محصول جبراً گرفتہ نمے شود۔ نصرانی چند روز در

نگہ قیام داشت - روزے بحضور مبارک حاضر آمدہ عرض کرد کہ من ہمان نصرانی ہستم کہ درباب محصول بدربار خلافت شکوہ کردہ ام - فاروق اعظم رضہ بجواب فرمود کہ من ہمان حنیفی (مسلمان) ہستم کہ کار ترا انجام دادم - وچون نصرانی معلوم کرد فاروق اعظم رضہ ہمان روز اول شکایت فرمانے بنام زیاد اصدار فرمودہ بود - [1]

فاروق اعظم رضہ اہتمام تمام فرمود کہ در ممالک محروسہ ہیچکس بہ بلاے فقر و فاقہ مبتلا نگردد. و حکم عام بود کہ در کل قلمرو اشخاص ناقص الخلقت و ضعیف از کار رفتہ و مفلوج تنخواہ و وظائف از بیت المال بخورند - از لک ہا نفوس یاد در فوج اسلام داخل بودند و جیرۂ شان علاوہ بخانہ ہای شان میرسید

رفاہ عام

در آغاز این سررشتہ فرمان کرد کہ یک جریب آرد را نان بپختہ کنند و بعد امتحاناً ۳۰ نفر را بحضور خواست و از ہمان نان داد و شبانگہ نیز یک جریب آرد را نان پختند و سی نفر را بخوردن نشاندند و معلوم شد دو جریب آرد برائے خوراک سی نفر دو وقتہ در یک روز کفایت میکند پس فرمان داد کہ براے نفری سپاہ ماہ دو جریب آرد غلہ گی مقرر شود و از بہر اعلان عام بر منبر برآمد و پیمانہ را بدست مبارک خود

[1] این ہر دو روایات در کتاب الخراج صفحہ ۷۸ و ۷۹ مندرج است ۱۲ منہ

گرفت و فرمود کہ من از برائے شما مردم اینقدر غورا کے مقرر نمودہ ام۔ وشخصیکہ ازین مقدار کم کند خدا تعالے او را بروز محشر مے شناسد۔ و در روایتے دیگر است کہ پیمانہ بدست خود گرفتہ الفاظ ذیل فرمود:-

انی قد فرضت لکل نفس مسلمۃ فی شہر مُدّی حنطۃ وقسطی خل۔	یعنے برائے ہر مسلمان فی ماہ دو مد گندم و دو قسط سرکہ مقرر کردہ ام۔

وظائف غربا و مساکین

بمجرد استماع این کلمہ یکے از حاضرین گفت کہ آیا برائے غلام نیز ہمین مقدار است۔ فرمود۔ بلے۔ برائے غلام ہم[a] از برائے غربا و مساکین بدون تخصیص مذہب امر فرمود کہ وظائف از بیت المال مقرر شود۔ وچنانکہ قبل ازین مذکور شد سرکردہ بیت المال را فرمان داد کہ در آیۂ کریمہ انما الصدقات للفقراء والمساکین از لفظ فقراء اہل اسلام و از مساکین اہل کتاب مراد است۔

در اکثر بلاد مہمانخانہ ہا تعمیر فرمود و مسافران و واردان را از بیت المال طعام میداد۔ چنانچہ مہمانخانۂ کوفہ را در ذیل عنوان آبادی کوفہ ذکر نمودیم۔ در مہمانخانۂ مدینۂ منورہ اکثر

[a] تفصیل این واقعہ در فتوح البلدان صفحہ ۴۶۴ مذکور است و در جمیع کتب تواریخ بہ اختلاف جزئی مندرج است ۱۲ منہ

خود بنفس نفیس میرفت و اهتمام طعام را بدست خود میفرمود۔
درباب اطفال لقطه یعنی بچه هائے گمنام که مادران شان
آنها را در شوارع وغیره جا ها مے انداختند۔ در سنه ۱۸ھ انتظام
فرمود که بهر جا اینطور طفل لاوارث بیابند۔ سررشتهٔ شیر
و دیگر مصارف او از وجه بیت المال مقرر شود و از برائے
اینگونه مصارف اول یکصد درهم سالانه مقرر مے شد و بعد
سال بسال افزون مے نمودند۔[۱]

پرورش یتامیٰ را اینطور سررشته فرمود که اگر صاحب
املاک مے بودند املاک شان را جمله با اهتمام حفاظت میفرمود
و اکثر بذریعهٔ تجارت آنرا ترقی میداد۔ بارے حکم ابن ابی العاص
را فرمود که مال یتامیٰ که در تصرف تست مبادا بسبب زکوٰة
یوماً فیوماً کم شده میرود۔ باید که بتجارت مشغول سازی
و منفعت آنرا بدهی چنانچه مبلغ ده هزار درهم باو سپرده
و بواسطهٔ تجارت ترقی نموده تا بیک لک رسید۔

انتظام قحط

در سنه ۱۸ھ در عرب خشک سالے آمد و او منتهاے درجه از
قحط چاره فرمود۔ اول کل غله را که در بیت المال ذخیره بود
صرف نمود۔ و بعد سرکردگان و حکام جمیع صوبجات را فرمان
داد که از هر جا غله روان کنند چنانچه حضرت ابوعبیده چهار هزار

۱ بلاذری صفحه ۴۵۲ و یعقوبی جلد دوم صفحه ۱۶۷ — ۱۲ منه

شتر غلّہ بدار السّلطنۃ فرستاد۔ و عمرو ابن عاص از راہ بحر
قلزم بست جہاز غلّہ فرستاد و در ہر جہاز ۳ ہزار اردب
غلّہ بار بود۔ فاروق اعظم رضہ برائے معائنہ جہازہائے غلّہ
خود بہ نفسِ نفیس تا بہ بندرگاہ جار رفت۔ این بندر از مدینہ منورہ
بمسافتِ ۳ منزل واقع ہست۔ در بندر مذکور دو خانہ نہایت
وسیع بنا کرد و زید ابنِ ثابت را فرمود کہ قحط زدگان را فہرستے
ترتیب دہد و برطبق آن فرمان کتابے بقیدِ نام و مقدار غلّہ
مرتب شد و ہر شخص را تکس دادند و بقرار ہمان تکس با غلّہ روزانہ
تقسیم مے شد۔ بر تکس مہر مبارک فاروق اعظم رضہ امضا
بود[۱]۔ بر علاوہ روز بست راس شتر خود ذبح کردہ بر قحط زدگان
طعام تقسیم میفرمود۔

درین موقع اظہار این امر خیلے ضروریست کہ گوئیم۔ اگرچہ
فاروق اعظم رضہ باہتمام تمام توجہ نمود و بہ غور یک یک شمّہا
در جہ پرداخت ولے این توجہ فیاضی بر رسم ایشیا نبودہ
کہ نتیجہ از ترویج کاہلی و مفت خوری مے باشد۔ در ممالک
ایشیا بالعموم بکمال ذوق و شوق فیاضی امرا و سلاطین
ذکر مے شود لیکن شاید بدلِ مداحان این خیال پیدا نمے شود
کہ ہرچند از یک طرف مدح و ثنائے سلاطین ایشیا ظاہر میشود

[۱] الاحکام السلطانیہ مطبوعہ مصر صفحہ ۲۳۵ – ۱۲ منہ

ولے از طرف دیگر معلوم مے شود کہ قوم بہ دریوزہ گری عادت
گرفتہ بود و مدام منتظر بہ انعاماتِ شاہی مے ماند و از نتائج
ہمین گونہ فیاضی ہا است کہ درین عصر در قوم اسلام لک ہا
نفوس پیدا شدہ کہ دست را حرکت نمیدہند و اوقات
بنذر و نیاز بسر[3] مے برند۔

لیکن فاروق اعظم رض ازین نکتۂ اہم بے خبر نبود و اگر صرف
مساعی مے نمود کہ در اسلام مادۂ کاہلی و مفت خوری پیدا
نشود و برائے اشخاصے تنخواہ و وظائف مقرر فرمود کہ در وقتے
از اوقات از آنہا توقع خدمات فوجی ممکن بود یا برائے اشخاصے
مقرر بود کہ قبل از آن خدمات نمایان انجام دادہ بودند۔ و یا
از سبب ضعف و رنجوری بر کسب معاش قدرت نداشتند
و چون بہ این نوع اشخاص برائے طریق فیاضی را مرعی میداشت
ابن الجوزی محدث در سیرۃ العمرین[3] آوردہ کہ یکبار سائلے
بحضور فاروق اعظم رض آمد و سوال کرد۔ فاروق اعظم رض
دید کہ دامنش از آرد پر است آرد را از وی بزور گرفت و پیشِ
شتران انداخت و فرمود کہ الحال ہر چہ حاجت داری سوال
بکن علامہ ماوردی در کتاب السلطانیہ آوردہ کہ این فرض
محتسب است کہ اشخاصیکہ قابلیت کسب معاش داشتہ
باشند و از کسے صدقہ و خیرات بگیرند آنہا را تادیب

بکنند و در سند این قول بفعل فاروق اعظم رض استدلال
نموده می‌نویسد: - وَقَدْ فَعَلَ عُمَرُ مِثْلَ ذٰلِكَ بِقَوْمٍ مِّنْ
اَهْلِ الصَّدَقَةِ[1] فاروق اعظم رض این امر معمول داشت
که چون شخصی را بظاهر آسوده حال میدید استفسار میفرمود
که این شخص چه پیشه دارد -؟ - و چون مردم میگفتند نه خیر
پیشه ندارد - میفرمود که این شخص در نظر من از رتبهٔ اعتبار افتاد.
مقولهٔ فاروق اعظم رض بود "مَكْسَبَةٌ فِيْهَا دَنَاءَةٌ خَيْرٌ مِّنْ
مَسْأَلَةِ النَّاسِ" یعنی هرچند که پیشه ذلیل باشد بهتر است
ازینکه از مردم سوال کنند. موقع مفت خوری بیشتر علماء
و صوفیه را بدست می‌آید - در عصر فاروق اعظم رض صوفیه
بوجود نیامده بودند ولی علماء را علانیه مخاطب نموده فرمود.
"لَا تَكُوْنُوْا عِيَالًا عَلَى الْمُسْلِمِيْنَ" یعنی بار خود را بر اهل اسلام
نیندازند.[2]

توجه بجزئیات امور

در واقعات فاروق اعظم رض طرفه این است که اگرچه اکثر اوقات
او در مهمات امور سلطنت مصروف بوده - لیکن کارهای
جزئی را هم بدست خود انجام میداد و با این همه گاهی شکایت
از بی فرصتی نه کرد - در کارهای جزئی بعضی بحدی خفیف
بود که اختیار هیچ کار بمقتضای مصلحت وقت شایان شان

[1] الاحکام السلطانیه مطبوعهٔ مصر صفحه ۲۳۵ - [2] سیرة العمرین ابن جوزی ۱۲ منه

حکومت نبود۔ لیکن جناب ممدوح را از ہیچ کار عار نبوده۔ وظائف وظیفه خواران را اکثر بذاتِ خود تقسیم مے فرمود۔ قدید و عسفان دو قصبه از مدینه بمسافتِ چند منزل واقع و در آنجا قبیلۂ خزاعه آباد بودند۔ در این ہر دو قصبه خود به نفسِ نفیس تشریف ارزانی میفرمود۔ سپاہیه روزینه واران بدستِ مبارک مے بود۔ مردم قبیله از صغیر و کبیر از خانه ہائے خود مے بر آمدند۔ و فاروق اعظم رضی الله عنه روزینه را بدستِ خود تقسیم میفرمود[۱]۔ اکثر اوقات اتفاق مے افتاد که خود فاروق اعظم رضی الله عنه در دار الصدقه رونق افروز مے شد و پیش ہر شتر ایستاده تعداد دندان و حلیه اش را ثبت مے نمود۔

از صحیح طبری بحوالۂ ابو حذیفه منقول ست که فاروق اعظم رضی الله عنه عادت داشت که بخانه ہائے مجاہدین میرفت و از عیال ہائے شان استفسار میفرمود که اگر چیزے از بازار میخواہید بگوئید که خریده بیاورم۔ و آنہا کنیز ہائے خود را ہمراہِ فاروق اعظم رضی الله عنه میفرستادند و خود خلیفة المؤمنین اسباب فرمائشی ایشان را از بازار خریده به کنیزان مے سپرد۔ ہرگاه قاصدے از میدانِ جنگ مے آمد و از طرفِ اہالی فوج بنام متعلقین و خویش و اقاربِ شان خطوط مے آورد خود به نفس بخانه ہائے شان

[۱] فتوح البلدان صفحہ ۴۵۲ - ۱۲ منہ

رفتہ خطوط را تقسیم مے نمود و میفرمود کہ قاصد فلان تاریخ پس میرود شما باید کہ جواب خطوط را نوشتہ آمادہ بدارید۔ اکثر اوقات کاغذ قلم و دوات از خود مہیّا میفرمود۔ و اگر در خانۂ کدام مجاہد نویسندہ نمے بود خود میرفت و بر آستانۂ خانہ نشستہ بہر مضمون کہ صاحبِ خانہ میگفت خط می نوشت

بیشتر توجہ فاروق اعظم رض باین امر مبذول بود کہ رعایا را بآزادیِ تمام موقع دادہ شود کہ شکایت را بحضور عرض کنند۔ و از برائے حصولِ این مدّعا معمولِ خود کردہ بود کہ بعدِ ہر نماز در صحنِ مسجد مے نشست و ہر کس عرضِ حال میکرد۔ و اگر ہیچ عارض نمی بود۔ بعد از چند دقیقہ انتظار بر خاستہ خانہ میرفت[1]۔ در شب اکثر دورہ میفرمود و در اثنائے سفر از متردّدین جویائے احوال مے شد۔ و از قاصدانے کہ از اضلاع متفرق مے آمدند ہر گونہ پرس و جو میفرمود۔

وسائلِ وقوف حالِ رعایا

عمدہ ترین طریقۂ تفتیش از احوالِ رعایا این بود کہ ہر سال از کل اضلاع سفارت ہا مے آمد و این سفراء امورِ ضروری را عرض میکردند۔ این سفارت را در اصطلاح وفد میگفتند۔ وفد از دستور ہائے قدیمہ عرب بود۔ لاکن فاروق اعظم رض در عہدِ مبارکِ خود سلسلۂ وفد را طورے انجام

[1] کنز العمال جلد دوم صفحہ ۳۲۰ - ۱۲ منہ

داد کہ در عصرِ حاضر در سلطنتہائے جمہوری وکلائے رعایا بانجام میرسانند۔ سفارتہائے کہ در عصر فاروق اعظم رضا از اضلاع مختلفہ آمدہ و ضروریاتِ ملک خود را بدربارِ خلافت عرض کردہ اند حالاتِ ہمہ در عقد الفرید وغیرہ بہ تفصیل مندرج است۔

سفرِ شام و خبرگیری رعایا

فاروق اعظم رضا با این ہمہ احتیاط و اہتمام ابداً مطمئن نبود۔ و اکثر میفرمود کہ عمال از رعایا پرواہ نمیکنند۔ و ہر شخص بمن رسیدہ نمیتواند و خواست کہ خود بنفس بہ شام۔ جزیرہ۔ کوفہ۔ بصرہ۔ دورہ کند و بہر جا دو ماہ قیام بفرمائد۔ لاکن اجل فرصت نداد۔ باز ہم در سفرِ آخری شام در ہر ضلع قیام فرمود و عرضِ رعایا را شنید و دادرسی فرمود۔ درین سفر واقعۂ عبرت انگیزے پیش آمدہ۔ وقتے کہ بسوئے دار الخلافہ نہضت فرمود در اثنائے راہ یک خیمہ دید و از سواری فرود آمد و نزدیک بہ خیمہ رفت۔ در خیمہ پیرہ زالے را دید۔ از و پرسید کہ از احوالِ عمر رضا چیزے خبر داری؟ زال بجواب گفت۔ آرے از شام روان گشتہ۔ ولے خدا او را غارت کند۔ تا امروز بمن یک حبہ ہم از و نرسیدہ۔ فاروق اعظم رضا فرمود کہ از ینقدر جائے دور و دراز چگونہ احوالِ تو باو معلوم نشود۔ زال گفت کہ اگر از حالِ رعایائے خود خبر ندارد۔ چرا بارِ خلافت را بر دوش گرفتہ؟ فاروق اعظم رضا از استماع این حرف متاثر شدہ خیلے رقت نمود و بے اختیار بگریست۔

اکنون درین مقام حکایات و روایاتے متعدد از و نقل میکنم۔ تا معلوم گردد کہ فاروق اعظمؓ در آرامی و آسائش و خبر گیری رعایا چہ قدر سعی مے فرمود و با افراد جامعہ تا کجا ہمدردی داشت۔

یکبار قافلۂ بمدینہ آمد و بیرون شہر نزول کرد۔ و خلیفہ خود بحفاظت و خبر گیری آن بر آمد و در قافلہ مے گشت۔ از یک طرف آوازِ گریہ بگوشش رسید۔ بعد از تحقیقات معلوم شد کہ یک بچۂ شیر خوار در برِ مادر گریہ میکند۔ پس بمادرِ او گفت کہ بچۂ خود را دلاسا کند و بعد از چند دقیقہ باز فاروق اعظمؓ را با آنطرف گذرے افتاد۔ و شنید کہ کودک ہنوز گریہ میکند خلیفہ بغیظ و غضب فرمود کہ تو مادر بسیار بیرحم ہستی۔ مادر بجواب گفت کہ از اصلِ کیفیت خبر نداری و مرا ناحق آزار میدہی۔ اصل واقعہ این ست کہ عمرؓ فرمان کردہ ست کہ تا وقتیکہ بچہ از شیر مادر جدا نشود وظیفہ برائش مقرر نشود۔ از ینجہت سعے میکنم کہ کودک را از شیر جدا کنم۔ و او گریہ میکند۔ از استماع این کلمہ فاروق اعظمؓ رقت نمود و فرمود کہ افسوس اے عمر! چہ قدر اطفال شیر خوارہ از دستِ تو ہلاک شدہ باشند۔ ہمان روز فرمان داد و منادی کرد کہ تنخواہِ اولاد از روزِ تولد مقرر شود۔

از اسلم غلام فاروق اعظم رضی روائت است کہ یکبار خلیفہ شب از برائے گشت بر آمد۔ از مدینہ بمسافت ۳ میل مقامے است کہ بہ صرار شہرت دارد۔ در آنجا رسید دوید زنے دیگ بار کردہ و اطفالش گریہ میکنند۔ نزدیک رفت و حقیقت پرسید۔ زن گفت کہ چند وقت مے شود کہ اطفال من طعام نیافتہ اند و از برائے تسلی ایشان آب خالی در دیگ بار کردہ ام۔ فاروق اعظم رضی فوراً برخاست و بشہر آمد و از بیت المال آرد و گوشت و روغن و خرما گرفتہ با اسلم فرمود کہ بر پشت من بار کن۔ اسلم گفت من خود بہ پشت مے برم۔ فرمود راست است۔ ولے روز قیامت بار مرا تو نخواہی برداشت۔ غرض خود ہمہ را برداشت و بُردہ در پیش آن زن نہاد۔ زن آرد را خمیر و دیگ را بار کرد و خود فاروق اعظم رضی آتش را پُف میکرد۔ طعام پختہ شد۔ اطفال نان شکم سیر خوردند و طرب کنان بہ بازیچہ مشغول شدند۔ و فاروق اعظم رضی از مشاہدۂ این حال خیلے مسرور شد۔ زن گفت۔ جزاک اللہ خیر الجزاء۔ حق این است کہ تو قابلیت مسند خلافت داری نہ عمر رضی۔

نوبتے شب برحسب معمول گشت میکرد۔ اعرابی را دید بیرون از خیمہ نشستہ۔ نزدیک او رفتہ نشست و سخن

آغاز نمود۔ ناگہان از درونِ خیمہ آوازِ گریہ برآمد۔ فاروق اعظمؓ پرسید کیست کہ گریہ میکند۔؟ اعرابی گفت زوجۂ من است۔ کہ بدردِ زہ مبتلا گشتہ۔ فاروق اعظمؓ برخاست و بخانہ آمد و ام کلثوم زوجۂ خود را ہمراہ گرفتہ در خیمۂ اعرابی آورد۔ و بہ اذنِ اعرابی ام کلثوم را درونِ خیمہ فرستاد۔ بعد از چند دقیقہ وضعِ حمل شد و فرزندِ نرینہ پیدا گشت۔ حضرت ام کلثوم از درونِ خانہ ندا کرد۔ اے امیر المومنین! رفیقِ خود را مبارکباد بگوئید۔ چون لفظِ امیر المومنین بگوشِ اعرابی رسید برخود بلرزید و مودّبانہ بنشست۔ فاروق اعظمؓ فرمود۔ ہیچ جائے ترس نیست۔ فردا پیشِ من بیا کہ تنخواہ برائے این پسر مقرر کنم۔

از عبد الرحمن ابن عوف منقول است کہ یکبار حضرت فاروق اعظمؓ ہنگامِ شب بخانۂ من آمد۔ گفتم اے امیر المومنین چرا خود زحمت کشیدی؟ مرا طلب نمودی۔ فاروق اعظمؓ فرمود۔ کہ من الآن اطلاع رسید کہ بیرون از شہر قافلہ فرود آمدہ است۔ مردم از تکانِ سفر ماندہ شدہ باشند بیا کہ من و تو ہر دو برویم و ایشان را پاسبانی بکنیم۔ پس ہر دو رفتند و ہمہ شب خدمتِ پاسبانی را بجا آوردند۔

در خشک سالیِ عرب حالتِ فاروق اعظم رضی اللہ عنہ خیلے عجیب بود و تا اختتامِ ایامِ قحط گاہے گوشت و روغن و ماہی و دیگر اطعمۂ لذیذہ نخورد و مدام بکمالِ خضوع دعا میکرد - کہ اے ربّ العلمین امتِ محمدیہ را از شامتِ اعمالِ من تباہ نکنی -

از اسلم غلام فاروق اعظم رضی اللہ عنہ مروی ہست کہ در ایامِ قحط فکر و تردّد جنابِ ممدوح بحدّے رسیدہ بود کہ اگر قحط رفع نمی شد احتمال بود کہ از اندوہ ہلاک گردد[له] - ادارۂ کہ در بابِ قحط فرمود - در صدر مذکور شد - یکبار اعرابی بحضورِ فاروق اعظم رضی اللہ عنہ آمدہ اشعارِ ذیل خواند :-

یَا عمر الخیر خیر الجنۃ
اکْسُ بُنیّاتی واُمّہنّہ
اَقْسِمُ باللہِ لتفعلنّہ

اے عمر رضی اللہ عنہ - لطف لطفِ جنت ست -
دختران مرا و مادر آنہا را لباس بپوشان
بخدا کہ این کار را بکنی -

فاروق اعظم رضی اللہ عنہ فرمود کہ اگر من این آرزوئے ترا نہ برآورم چہ خواہد شد ؟ - گفت -

تکون عن حالی لتُسْئَلَنّہ
والواقف المسئول یبہتنّہ
امّا الی نارٍ وامّا جنّتہ -

بروزِ قیامت ترا از حالِ من سوال خواہند کرد
و تو حیران و پریشان خواہی ماند
بعد از آن یا بطرفِ دوزخ و یا بطرفِ بہشت
راہ خواہد بود -

له این ہمہ روایات از کنز العمال جلد ۶ صفحہ ۳۴۳ ۳۴۴ بحوالہ ماٰخذ مستند منقول ہست ۱۲ منہ

بمجرد استماع این اشعار فاروق اعظم رض بحدّے بگریست که ریش مبارک تر شد۔ بعد غلام را امر کرد که ہمین قمیص را که دربر دارم باو بده چرا که درین وقت چیزے دیگر حاضر ندارم۔

شبے بشہر مے گردید۔ شنید که زنے بر بالا خانہ خود اشعار ذیل میخواند:-

تَطَاوَلَ هٰذَا اللَّيْلُ وَازْوَرَّ جَانِبُهُ	شب تاریک است و بسیار دراز شده است
وَلَيْسَ عَلٰى جَنْبِي خَلِيلٌ اُلَاعِبُهُ	و من یار در پہلو ندارم که ہمراہ آن لعب کنم

شوہر این زن بجہاد رفته بود و او در فراق وے اشعار درد انگیز مے خواند۔ فاروق اعظم رض خیلے مضطرب شد و گفت که بر زنان عرب جفائے شدید روا داشته ام و فوراً پیش حضرت حفصه آمد و پرسید که زن چند روز در فراق مرد تحمل مے تواند؟ گفت چہار ماه۔ علی الصباح بنام جمیع سرکردگان افواج فرمان فرستاد که سپاہی بیش از چہار ماه از خانه خود جدا نباشد۔ سعید ابن یربوع از صحابه بود۔ و از بصارت معذور شد۔ فاروق اعظم رض پرسید که چرا برائے نماز جمعه نمے آئی۔؟ عرض کرد که من خادم ندارم که عصا کش من گردد۔ از ہمان روز فاروق اعظم رض شخصے را مقرر فرمود که مدام در رفاقت وے باشد۔[2]

---

[1] سیرۃ العمرین وازالۃ الخفاء۔ [2] اسد الغابہ تذکرہ سعید ابن یربوع ۱۲ منہ

بارے مردم سرِ طعام نشستہ بودند و فاروق اعظم رضؓ خود برائے خدمتِ شان کمر بستہ بود۔ شخصے را دید کہ بدستِ چپ میخورد۔ نزدیکِ او رفت و گفت کہ بدستِ راست بخور۔ عرض کرد کہ در جنگِ موتہ دستِ راستِ من قطع شد۔ فاروق اعظم رضؓ خیلے رقّت کرد و روبروئے او نشستہ گریہ بسیار کرد و گفت کہ باین حال کیست کہ ترا وضو دہد و سرت را بشوید۔ و رخت بپوشاند؟ از آن تاریخ خدمتگارے را مامور فرمود کہ مدام ہمراہِ او مے بود و جمیع مایحتاجش را مہیّا میکرد۔

امامت و اجتہاد

منصب امامت در حقیقت عکسے از پرتو نبوّت است۔ و فطرتِ امام بلحاظِ نوعیّت قریب بہ فطرتِ نبیؑ مے باشد۔ چنانچہ شاہ ولی اللہ محدّث دہلوی میفرمایند: "و از میانِ امت جمعے ہستند کہ جوہر نفسِ ایشان قریب بجواہر انبیاء مخلوق شدہ۔ و این جماعت در اصلِ فطرت خلفائے انبیا اند در امّت۔[1]"

احکام و عقائدِ مذہبی اسلام اگرچہ بظاہر حال سادہ و صاف

[1] ازالۃ الخفاء جلد اول صفحہ ۹۔ ۱۲ منہ

است زیرا کہ اصلِ اصول و احکامِ جمیع مذاہب اعتقاد
بہ توحیدِ صانعِ عالم است و اعتراف بہ اوصافِ کمالِ او و یقین
بروزِ جزا و سزا - و تحلّی بزہد و عبادت و محاسنِ اخلاق ولے
درین مسائل ابہام و اشتباہ را بحدّے گنجائش است
کہ اگر بغایت نکتہ سنجی و دقیقہ رسی عمل نہ گردد حقیقت بہ کلّی
متغیّر مے شود و ازہمین سبب با آنکہ مسائلِ مذکور تقریباً در
جمیع مذاہب مشترک بودہ پیروانِ ہر مذہب کما ینبغی مرتکب
خطاہا شدہ اند و مدّعا از بعثتِ اسلام اصلاحِ غلط فہمی ہا
بود و شارع علیہ السلام باہتمامِ تمام و تاکیدِ بالا کلام مردم
را باین طرف متوجہ نمود - ولے طبائعِ عوام نکتہ سنج نمی باشند
در ہر زمانہ اکثر مردم از اصلِ حقیقت دور مے افتادند - و از
ہمین جہت ضرورت بہ ائمہ و مجدّدین باقی ماند تا بر اسرارِ مذکور
پردہ نیفتد - مثلاً اگرچہ اسلام بغایت اہتمام مردم را از شرک
منع فرمود لاکن از طرزِ عملی کہ عوام بلکہ بعض خواص ہم با قبور
و مزارات دارند معلوم مے شود - کہ آثارِ شرکِ خفی در آن ہم
موجود است - اگرچہ از سخنانِ خوش آیند مانند استفادہ عن
القبور و حصولِ برکت بر آن پردہ انداختہ اند -

حضرت فاروقِ اعظم رض ازین مسائلِ نازک و مشتبہ
اصلِ حقیقت را بخوبی فہمید و بکمالِ جرأت بر مردم ظاہر کرد

کہ نظیرِ آن در عہدِ صحابہ ہم شاذ و نادر بنظر مے آید۔

مسئلۂ قضاء و قدر

نازک ترین مسائلِ الہیات[3] مسئلۂ قضاء و قدر ست و در آن بعضے از ائمۂ کبار مشتبہ شدہ و بلکہ بعضے از اکابرِ صحابہ را ہم اشتباہ شدہ۔ در طاعونِ عمواس فاروقِ اعظم رض سفرِ شام را اختیار فرمود و بمقام سرغ رسید[3]۔ شنید کہ در آنجا وبا خیلے بشدت منتشر شدہ۔ بمجرد استماع عزمِ معاودت فرمود۔ حضرت ابو عبیدہ کہ عقیدہ داشت بر اینکہ ہر چہ بوقوع مے آید بہ مشیتِ خداوندی مے باشد طیش آمد و گفت أَفِرَارًا مِّنْ قَدَرِ اللهِ۔ یعنی آیا از قضائے الٰہی میگریزی؟۔ فاروقِ اعظم رض این مسئلۂ نازک را بالفاظِ بلیغ و مختصر حل فرمود[1]۔ نَعَمْ نَفِرُّ مِنْ قَدَرِ اللهِ إِلَى قَدَرِ اللهِ۔ بلے از تقدیرِ خدا بطرفِ تقدیرِ خدا مے گریزیم۔

یکے از اصولِ اسلام تعظیمِ شعائر اللہ ست۔ و بہ بنائے ہمین اصول اہلِ اسلام بر احترامِ کعبۃ اللہ و حجرِ اسود وغیرہ مکلف اند۔ ولے صورتِ این مسئلہ ظاہراً بہ بت پرستی مانندست۔ از ینجہ در کل مذاہب بمرورِ زمان بت پرستی رواج یافتہ۔ فاروقِ اعظم رض در مواقعِ عدیدہ مردم را ازین غلط فہمی باز داشت۔ یکبار پیشِ حجرِ اسود ایستاد و گفت:۔

---

[1] این واقعہ بتفصیل در صحیح مسلم بابِ الطاعون مذکورست ۱۲ منہ

اِنّیْ اَعْلَمُ اِنَّکَ حَجَرٌ وَّ اِنَّکَ لَا تَضُرُّ وَ تَنْفَعُ - [ولہ]	من میدانم کہ تو یک سنگ ہستی و نہ فائدہ رسانده مے توانی و نہ ضرر-

این فعل فاروق اعظم رض بذوقِ عام موافق نبود چنانچہ اکثرے از محدثین بجائیکہ این قول فاروق اعظم رض را نقل نموده اند این روایت را ہم اضافہ کرده اند کہ فوراً حضرت علی رض اعتراض کرد و گفت حجر اسود ہم فائده رسانده مے تواند و ہم ضرر زیرا روزِ قیامت درباب مردم شہادت خواہد داد ولے این اضافہ غلطِ محض بوده چنانچہ ناقدین فن تصریح نموده اند-

بارے جناب رسول اللہ صلعم زیر یک درخت از مردم بر جہاد بیعت گرفت - بعدہا مردم آن درخت را بنظرِ تبرک مے دیدند و در آنجا از برائے زیارت مے آمدند- فاروق اعظم رض این حال را مشاہده نموده فرمان داد کہ درخت را پے کنند[۵۱]-

یکبار فاروق اعظم رض از سفرِ حج پس مے آمد- در میانِ راه مسجدے بود کہ جناب رسول اللہ صلعم بارے در آن نماز ادا فرموده بود- مردم تبرکاً بسوئے آن مسجد دویدند- حضرت فاروق اعظم رض آنہا را مخاطب نموده فرمود کہ اہل کتاب از ہمین گونہ عمل تباه شدند یعنی آنہا یادگار ہائے پیغمبران خود را عبادتگاه ساختند[۵۲]-

---

[۵۰] این واقعہ بہ تفصیل تمام در صحیح مسلم مذکور ہست ۱۲ [۵۱] ازالۃ الخفا حصۂ دوم صفحہ ۹۱ - [۵۲] ازالۃ الخفا حصہ دوم صفحہ ۹۱ - ۱۲ منہ

اقوال و افعال نبی تا کدام حد تعلّق بمنصب نبوّت دارد۔

درحقیقتِ نبوّت عموماً در ہر عصر غلط فہمی بوقوع آمدہ۔ و در عہد اسلام نیز این سلسلہ منقطع نشد۔ اکثر مردم این عقیدہ دارند کہ ہر فعل و قولِ نبیؐ از طرف خدا مے باشد و بعضے امور معاشرت را مستثنیٰ نمودہ اند۔ لاکن حقیقت این ست کہ ہر حکمے کہ نبی علیہ السلام بہ حیثیتِ منصب نبوّت میکند لا ریب از طرفِ خدا مے باشد و باقی امور بلحاظِ وقت و ضرورت مے باشد و در ذیل تشریعی و مذہبی نمے آید۔ این مسئلہ را نیز فاروق اعظم بدرجۂ اتم توضیح نمود۔ در تشخیص خراج و تعیینِ جزیہ و خرید و فروختِ اُمِ ولد و دیگر مسائل امام شافعی در کتب خود بہ دعوائے تمام استدلال باحادیث میکند و در مسئلہ کہ با فاروق اعظمؓ اختلاف دارد بکمال جرأت رائے او را مجروح میکند۔ و غالباً ازین نکتہ صرفِ نظر کردہ کہ این امور بہ منصب نبوّت تعلّق ندارد و بنابران در ہمچہ مسائل از خود شارع علیہ السلام بہر شخص اجازۂ اجتہاد و قیاس ست چنانچہ بتفصیل تمام بحث مے شود۔

اصل اصول فاروق اعظمؓ در احکام شرعی این بود کہ جمیع احکام بر مصالح عقلی مبنی می باشد۔ در احکام مذہبی از ابتداء مردم بر دو خیال بودہ اند۔ برخے عقل را در احکام مذہبی دخلے نمیدادند و برخے جمیع احکام مذہب را بر اصولِ عقلی مبنی می دانستند

واین خیال مبنیٰ علیہ علم اسرار الدین است - اگرچہ این علم در عصر حاضر حیثیتِ فن مستقل گرفتہ وکتاب مشہور حجۃ اللہ البالغہ تصنیف شاہ ولی اللہ محدّث دہلوی مشتمل بر مسائل ہمین فنِ خاص است - با این ہمہ در ہر عصر اندکے از مردم این اصول را تسلیم نمودہ اند و انکار شان از دو سبب خالی نبودہ - اول اینکہ این فن بحدے دقیق است کہ از دسترس طبائع عوام دور مے ماند دوم - اینکہ ظاہراً شیوۂ محویت و دلدادگی آن است کہ ہر امر را بغیر چون وچرا تسلیم شوند ورائے وعقل را دخل ندہند -

بانیٔ علم اسرار الدین اعظم فاروق است ۱۲

فاروق اعظم رض بر اصولِ دوم کاربند بود و نخستین کسیکہ بنائے علم اسرار الدین نہادہ او بودہ چنانچہ شاہ ولی اللہ محدّث دہلوی در حجۃ اللہ البالغہ مے آورد کہ حضرت فاروق اعظم رض وحضرت علی رض و زید ابن ثابت و عبد اللہ ابن عباس وحضرت عایشہ رض در بابِ این علم بحث فرمودہ و وجوہِ آنرا ظاہر نمودہ اند[1] - اگرچہ شاہ صاحب دہلوی در کتابِ خود ازین حضرات نام مے برد ولے وقتیکہ بہ تعیینِ سن وسال مے آئیم مے بینیم کہ عبد اللہ ابن عباس رض در وقتِ وفات جناب رسالتمآب صلعم ۱۳ سالہ وحضرت علی رض بوقتِ بعثت دہ یازدہ سالہ بود وسنِ زید ابن ثابت بوقتِ ہجرت نبوی بہ ۱۱ سال میرسید

[1] حجۃ اللہ البالغہ صفحہ ۶ - ۱۲ منہ

و عمر حضرت عائشہ رض بہنگام انتقال جناب رسالت پناہی صلعم
فقط بہ ۱۸ سال بالغ مے شد۔ و ازین تحقیق ثابت مے شود
کہ اگرچہ ہمہ آن بزرگواران در ذیل ترقی دہندگان این علم بشمار
میروند منصب اولیت فقط فاروق اعظم رض را حاصل بود۔
حضرت فاروق اعظم رض در باب مسائل شرعی مدام بر
مصالح و وجوہ غور میفرمود و اگر در رائے صائب او کدام مسئلہ
خلاف عقل مے نمود۔ از جناب رسالت مآب صلعم مے پرسید
حکم قصر نماز در سفر مبنی بر این بود کہ در آغاز اسلام شوارع با امن نبودہ۔
و اہل اسلام از کفار خوف و خطر داشتند۔ چنانچہ در خود قرآن مجید
اشارت باین رفتہ۔ لَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَنْ تَقْصُرُوا مِنَ الصَّلٰوةِ
إِنْ خِفْتُمْ أَنْ يَفْتِنَكُمُ الَّذِينَ كَفَرُوا۔ و چون شوارع با امن شد
و شائبۂ اندیشہ باقی نماند و حکم قصر ہنوز باقی ماند فاروق اعظم رض
استعجاب نمود و از جناب رسالت مآب صلعم پرسید
اکنون چرا نماز قصر شود؟ جناب رسول اللہ صلعم فرمود کہ قصر
از انعامات[1] الٰہی ست۔ رمل رکنے ست از ارکان حج و عبارت
ست از طواف کہ بطور پہلوانی بجا مے آورند و در آغاز علتش
آن بودہ کہ چون جناب رسول اللہ صلعم از مدینہ منورہ بمکہ معظمہ
رونق افروز شد۔ کفار شہرت دادند کہ اہل اسلام سخت

[1] صحیح مسلم احادیث نماز سفر ۱۲ منہ

نحیف و لاغر شده اند که قدرتِ طوافِ کعبه ہم ندارند۔ چون این سخن بسمع مبارک جناب رسول اللہ صلعم رسید فرمان داد که رمل کنند و بعد ہا این فعل معمول ماند و ائمۂ اربعہ از سُنن ضروریۂ حج مے پندارند۔ لاکن فاروق اعظم رضہ بہ الفاظِ صریح فرمود۔ وما لنا وللرمل انما کنا رایناباه المشرکین وقد اھلکھم اللہ۔ یعنی اکنون ما بہ رمل چہ کار داریم چہ غرض نمائش بود بہ مشرکین والحال خداوند آنہا را ہلاک ساختہ۔[1]

و در حجۃ اللہ البالغہ مذکورست کہ فاروق اعظم رضہ میخواست رمل را ترک دہد و چون از یادگار ہائے جناب رسول اللہ صلعم بود ترک نفرمود۔ عبد اللہ ابن عباس رضہ را کہ خاص بسایۂ تربیت حضرت فاروق اعظم رضہ پرورش یافتہ گفتند کہ مردم رمل را سُنت مے پندارند۔ بجواب فرمود کہ خیالِ شان باطل ست۔[2]

فاروق اعظم رضہ مسائلِ فقہ را باین کثرت بیان فرمود کہ اگر یکجا جمع شود یک رسالۂ مستقل مے شود و این خصوصیت روشن میگردد کہ تمام آن مسائل مطابق و موافق است بمصالح عقلی و از آن بداہتہً ثابت مے شود کہ جناب ممدوح مہارتے کامل در علم اسرار الدین داشتہ۔[3]

محفوظ داشتن و ترقی دادن اخلاقِ اسلامی

بلحاظِ منصبِ امامت اہم ترین کارنامہ ہائے او این بود

---

[1] صحیح بخاری باب الرمل ۱۲ [2] ازالۃ الخفا جلد دوم صفحہ ۱۹۵- ۱۲ منہ

کہ محاسنِ اخلاق را کہ جناب رسول اللہ صلعم بمردم تعلیم فرمود۔ ومقصدِ اصلی بعثت بفحوائے حدیث شریف بُعِثْتُ لِاُتَمِّمَ مَکَارِمَ الْاَخْلَاقِ جز این نبود۔ از مساعیِ فاروق اعظم رض ہمہ آن فضائل انتشار یافت واقوام جدید کہ ہر روزہ در حلقۂ اسلام داخل مے شدند بدان اثر متاثر شدند۔

خود فاروق اعظم رض مجسمۂ مکارم اخلاق ومحاسنِ عادات بودہ وخلوص وانقطاع الی اللہ واجتناب از لذائذِ دنیا وحفظِ لسان وحق پرستی وراست گوئی وغیرہ اوصافِ حمیدہ اش در دلِ مردم اثرے کرد وہر کہ بشرفِ صحبتش رسید کم وبیش باخلاقِ او متاثر شدہ بآن اوصاف موصوف گردید۔ از مسور ابن مخرمہ منقول است کہ ما از برائے کسبِ اخلاقِ حمیدہ مثل زہد۔ تقوائے اکثر اوقات بحضور حضرتِ فاروق اعظم رض بسر مے بردیم۔ مورخ یعقوبی ذکر حالات فاروق اعظم رض را باین فقرہ آغاز میکند کہ "از اخلاقِ حسنۂ فاروق اعظم رض جمیع سرکردگان ومنصبداران دولت متاثر شدہ بودند"۔ وبعد بطورِ نمونہ اسمائے سلمان فارسی وابو عبیدہ وسعد ابن عامر وغیرہ را با اوصافِ شان بیان مے نماید۔

استیصالِ فخر وغرور

اخلاقِ ذمیمہ کہ از عہدِ جاہلیت درعرب یادگار ماندہ بود۔ فخر وغرورِ نسب وتحقیرِ عوام وہجو وبدگوئی وعشق وہوا پرستی

و بادہ نوشی بود۔ فاروق اعظم رض جمیع اخلاق سیئہ استیصال فرمود و اسباب فخر و غرور را بکلی محو نمود۔ مثلاً این رسم را کہ بہادران عرب در معرکہ اکثر نام قبائل خود را فخریہ بر زبان مے آوردند حکماً منسوخ کرد و تمیز بین خادم و مخدوم را بکلی برداشت۔ یکبار صفوان ابن امیہ جناب فاروق اعظم رض و دیگر اعیان را دعوت نمود۔ چون بر سر طعام نشستند خادم ہا را بحلقۂ طعام شریک نہ کردند۔ بمجرد این حال فاروق اعظم رض بطیش آمد و فرمود کسانیکہ مردم را بنظر حقارت می بینند خدا آنہا را سے شناسد۔

بارے جمعے از مردم از برائے ملاقات حضرت ابی ابن کعب رفتند و او از صحابۂ عالی مرتبت بود و چون حضرت ابیؓ از مجلس برخاست مردم بہ تعظیم و تکریم او برخاستند و بر فاقتش روان شدند۔ اتفاقاً فاروق اعظم رض را بدانصوب گذر افتاد و صورت حال را مشاہدہ نمودہ ابی ابن کعب را یک ضرب دُرّہ زد۔ اُبیؓ خیلے بہ تعجب گفت خیر است موجب این دُرّہ زدن چیست؟ فرمود اَوَمَا تَرٰی فِتْنَةً لِلْمَتْبُوْعِ وَ مُذَلَّةً لِلتَّابِعِ[1]۔ یعنی تو نمیدانی کہ این امر از برائے متبوع باعث فتنہ است و از برائے تابع موجب ذلت۔

---

[1] مسند دارمی ۱۲ منہ

ممانعتِ ہجو

ذریعۂ ہجو و بدگوئی شعر و شاعری بود - و غالباً شعراء اوقات خود را بہجو لب[۳] سرے برو ند و در جزیرۂ عرب رواج شعر بکثرت بود و ہجو خیلے بسرعت اشتہارے یافت و علت صدہا مفاسد مے شد - فاروق اعظم رضہ ہجو را از جملہ جرائم قرار داد - و سزا برآن مقرر کرد و این امر از جملۂ اولیاتِ فاروقی شمردہ مے شود - حطیئہ از شعرائے نامدارِ آن عہد بود و مانند سودا (ملک الشعراء ہند) در فنِ ہجو کمال داشت - فاروق اعظم رضہ او را بحضور خواست و در یک تہ خانہ اسیر کرد - و اخیراً او را قدغن نمود کہ ابداً ہجو نگوید - و بعد رہا داد - قریش در عہد نبوی صلعم کہ از جمیع تدابیر عاجز آمدند ہجو اہل اسلام و خود جناب رسول اللہ صلعم شروع کردند - جناب رسالت مآب صلعم حسان ابن ثابت را نیز بہجو قریش امر کرد - و بعد از آنکہ قریش بحلقۂ اسلام داخل شدند نیز اشعار مذکور متداول بود - فاروق اعظم رضہ در عہد خلافت خود قدغن فرمود - کہ اشعار مذکور را نخوانند زیرا کہ رنجش قدیم تازہ مے شود[۵] -

فنِ شعر و شاعری و ممانعت ہوا پرستی

فنِ شعر و شاعری ذریعۂ عشق و ہوا پرستی بود و اکثر شعراء اشعار رندانہ میگفتند - و اسمائے معشوقانِ خود را بتصریح در اشعار مے آوردند و مذاق شعر در کل ملک رواج داشت

سلہ[۵] اغانی تذکرہ حسان ابن ثابت ۱۲ منہ

پس اشعارِ مذکور زبان زدِ اطفال مے شد و در نتیجہ رندی و آوارگی سرشتِ شان میگردید - فاروق اعظم رضہ فرمان ناطق صادر فرمود کہ شعراء در بارۂ مستورات مضامین عشقیہ نظم نکنند - چنانچہ اسد الغابہ در ضمنِ تذکرۂ حمید ابن ثور این واقعہ را بالفاظ ذیل آوردہ

تقدم عمر ابن الخطاب الی الشعراء ان لا یشبب احدٌ بامراۃٍ الا جلدہ -

ممانعتِ شراب خوری

تعزیر شراب خوردن را افزون ساختند و بجائے چہل درّہ ہشتاد درہ مقرر فرمود - حسن انتظامے کہ در امور فوق نمود نتیجہ آن داد کہ با وسعتِ فتوحات و کثرتِ دولت و سامانِ عیش و عشرت جبات زہد و ورع کہ شارع علیہ السلام بنا نہادہ بود ہم بہمان استواری قائم ماند -

قائم داشتن آزادی و حق گوئی -

اصل نمو و استواریِ اخلاق آزادی و خودداری است - و فاروق اعظم رضہ اکثر باین امر توجہ فرمود و درین خصوصیت جناب ممدوح از جمیع صحابہ و خلفاء ممتاز بودہ و بنو امیہ از ابتدائے خلافت خود دشمن آزادی برآمدند بلکہ عبد الملک حکم قطعی کرد - کہ ابداً بر احکام او زبان ایراد نکشائید - و حضرت عثمان رضہ و حضرت علی رضہ اگرچہ بآزادیِ رعایا تعرض نفرمودند ولے از سوء خطرات آن تدارک نتوانستند و بسبب آن نوبت بہ شہادتِ حضرت عثمان رضہ رسید و جناب امیر علیہ السلام

رامعرکہ ہائے جمل وصفین پیش آمد۔ برعکس فاروق اعظمؓ آزادی رامنتہادرجہ رواج دادودرجبروتِ حکومت او ہیچگونہ خلل واقع نشد۔

درمواقع عدیدہ بہ تقریرے وتحریرے ظاہر فرمود کہ ہر شخص از شکم مادرِ خود آزاد پیدا شدہ۔ وادنیٰ ترین انسان ہم باید درنظرہا ذلیل نباشد۔ وقتیکہ پسر عمرو ابن العاص بے سبب قبطی را لت وکوب کرد۔ خلیفہ قبطی راحکم کرد کہ درمجمع عام باو سزا دہد وعمرو ابن العاص وفرزندش را خطاب نمودہ فرمود:

مُذْکَمْ تَعَبَّدْتُمُ النَّاسَ وَقَدْ وَلَدَتْهُمْ اُمَّهَاتُهُمْ اَحْرَارًا۔[1]	از کدام وقت شما مردم را غلام خود تصور نمودہ اید؟ حال آنکہ از شکم مادر آزاد پیدا شدہ اند۔

درعرب اشخاص صاحبِ عزت ایا سید القوم یا سیدکم وزیرستان راہِ تعظیم بیہودہ بالیشان خطاب مے نمودند۔ جعلنی اللہ فداک بابی وامی۔ یعنی خداوند مرا فدائے تو سازد۔ پدر ومادرِ من قربانت شوند۔

چون ازین الفاظ بوئے غلامی وآقائی مے آمد درمواقع مختلفہ از استعمال ہمچہ الفاظ اظہار نارضامندی فرمود۔ شخصے درحقِ خود فاروق اعظمؓ گفت۔ جعلنی اللہ فداک بجوابش فرمود۔ اذا یھنیک اللہ۔ یعنی درآن وقت کہ خدا

[1] کنز العمال جلد ۶ صفحہ ۳۵۵۔ ۱۲ منہ

تراذلیل خواہد ساخت - ازین روش فاروق اعظمؓ مردم خیلے آزاد و حقیقت گو شدند واز وقائع ذیل روشن میگردد:-
یکبار بمنبر برآمد و مردم را خطاب نمودہ گفت اے صاحبان! اگر من بدنیا میل کنم شما چہ خواہید کرد؟ شخصے از حاضرین برخاست و شمشیر از نیام کشیدہ گفت کہ سرت را از تن جدا میکنیم - فاروق اعظمؓ امتحاناً بروے نعرہ زد و گفت در حق من این کلمہ بر زبان آوردہ - آن شخص گفت بلے در حق شما بر زبان آوردم - فاروق اعظمؓ فرمود - الحمد للہ کہ در قوم من این جور اشخاص موجود ہستند کہ اگر کج شوم مرا براہ راست مے آورند - بعد از فتح عراق اکثر مسلمانان زنانِ نصرانی را ازدواج نمودند - فاروق اعظمؓ نامۂ بنام حذیفہ ابن الیمان فرستاد کہ من این معاملہ را نمے پسندم - داو بجواب نوشت کہ این حکم از رائے شخصی امیر المؤمنین است یا حکم شرعی است؟ فاروق اعظمؓ پیغام فرستاد کہ رائے شخصی من است - باز حذیفہ بجواب عرض کرد کہ انقیاد برائے شخصی خلیفہ بر ما لازم نیست - چنانچہ باوجود ممانعت فاروق اعظمؓ اکثرے زنانِ نصرانی را بحبالۂ نکاح در آوردند - بقول مورخ یعقوبی وقتیکہ فاروق اعظمؓ مال و اسباب عمال را بفروش رساند و نیمہ را در بیت المال داخل کرد - یکے از جملۂ عمال بالفاظ صریح

عرض کرد که اگر این مال از خداوند است پس بایست همهٔ آن در بیت
المال داخل می‌شد- و اگر از بابت وجه حقّی داشتی که از ما میگرفتی-
نتیجهٔ تعلیم و تربیت و تقلید فاروق اعظم رض این شد که
جمیع اسلامیان در پاکیزه سرشتی و نیک خوئی و حلم و تواضع
و جرأت و آزادی و حق پرستی و بے نیازی فرد بر آمدند-
و هرگاه در مرقع تاریخ صفحهٔ تصویر مجالس آن عهد معائنه شود
در حلیهٔ هر شخص همین فضائل تجسّم میکند-

حیثیت اجتهاد و مرتبهٔ محدّث و فقیه

حق این است که بانی مبانی فن حدیث و فقه فاروق اعظم رض
است- در صحابهٔ کرام دیگر اشخاص هم محدّث و فقیه بودند و عدّه
شان از ۲۰ نفر متجاوز نبوده- لاکن آغاز این فن از فاروق اعظم رض
شده و او قواعد و اصول آن را اساس نهاده- در باب حدیث
نخستین عمل فاروق اعظم رض است که تفحّص و تحقیق از روایات میکرد-
در عهد مبارک نبوی صلعم صحابهٔ کرام بطرف استقصای حدیث
توجه نکردند و هرگاه مسئله پیش می‌شد از حضرت پیغمبر صلعم
می‌پرسیدند و از نتیجهٔ حدیثهای متعلقهٔ همهٔ ابواب فقه را
هیچکس از صحابهٔ کرام یاد نداشتند- در عهد حضرت ابوبکر رض
که در روایات مختلفه پیش آمد و ضرورت افتاد که از صحابه
بپرسند و از برای استقرای حدیث راهی پیدا شد
و لازم افتاد که در احادیث نبوی صلعم بیشتر تفحّص و تفتیش

نمایند تا مسائلِ جدیده بروفقِ ارشادِ نبوی صلعم طے شود۔ اکثر اتفاق مے افتاد کہ صورتِ جدیدے پیش مے آید۔ و فاروق اعظم رضہ در مجمعِ صحابہ صورتِ مسئلہ را عرضہ میکرد و بہ آوازِ بلند میفرمود کہ اگر کسے حدیثِ نبوی صلعم راجع باین مسئلہ یاد داشتہ باشد بگوید۔ چنانچہ در کتبِ احادیث بہ تفصیل مذکور است کہ فاروق اعظم رضہ در بابِ تکبیرِ جنازہ غسلِ جنابت جزیۂ مجوس در مجمعِ عام صحابہ استفسار فرمود و تفحّص از احادیثِ نبوی نمود۔

اشاعتِ حدیث

وچون حدیث از شیوع و اشتہار قوی میگردد از برائے نسلہائے آیندہ قابلِ استشہاد میگردد در نشر و اشاعتِ احادیث تدابیرِ بسیار بکار برد۔

(۱) احادیثِ نبوی را بہ الفاظہا نقل نمود و بجہتِ حکّامِ اضلاع ارسال فرمود و باین تدبیر اشاعتِ عام یافت این احادیث اکثر تعلّق بہ مسائل و احکامِ شرعی داشتہ۔

(۲) محدّثین صحابہ را کہ در فنِّ حدیث بمنزلۂ ارکان بودند در ممالکِ مختلفہ برائے تعلیمِ حدیث فرستاد۔ شاہ ولی اللہ محدّثِ دہلوی مے نویسد "چنانچہ فاروق اعظم رضہ عبداللہ ابن مسعود را باجمعے بہ کوفہ فرستاد و معقل ابن یسار و عبداللہ ابن مغفل و عمران ابن حصین را بہ بصرہ و عبادہ ابن

صامت و ابو درداء را بشام - و به معاویہ ابن ابی سفیان که امیر شام بود قدغن بلیغ نوشت که از حدیث ایشان تجاوز نکنند[1]"

یک نکتۂ دقیق

درین مقام نکتۂ دقیقے قابلِ توجہ ست یعنی اکثر مردم گمان مے کنند که اگرچہ فاروق اعظم رضی درا شاعت و اشتہار حدیث اہتمام تام فرمودہ لے خودِ او حدیث کمتر روایت نمود - چہ احادیث مرفوعے که بروایتِ صحیح از حضرتِ او مروی ست باہمہ جہد از ہفتاد حدیث بیشتر نباشد - اگرچہ این گمان ظاہراً صحیح مے نماید و لے در واقع این گمان مبنی ست بر غلط فہمی چہ در نزدِ محدثین این اصول مسلّم ست که ہرگاہ صحابہ مسئلہ را بیان کند و در آن رائے و اجتہاد او داخل نباشد - و نام پیغمبر صلعم را ہر و باز بدعائش جز این نیست که وے از حضرتِ رسالت پناہی صلعم شنیدہ و در واقع این ہم مطابق عقل ست - مثلاً فاروق اعظم رضی در جمیع ممالک فرمان فرستاد که در فلان چیز اینقدر زکوٰۃ فرض ست - پس احتمال نمیرود که فاروق اعظم رضی خودش شارع بودہ و احکامِ شرعی از طرفِ خود صادر فرمودہ - بلکہ لامحالہ این قصد داشتہ که از شارع علیہ السلام در بابِ زکوٰۃ این احکام صدور یافتہ و اگر توقیع

[1] ازالۃ الخفاء حصۂ دوم صفحہ ۶ - ۱۲ منہ

احتمال رو وہم جز این نباشد کہ گویند کہ فاروق اعظم رضی شاید غرض حدیث نبوی صلعم را صحیح نفہمیدہ و بنابران امکان دارد کہ جناب رسول اللہ صلعم این مقدار و تعداد را فرض نگفتہ باشد۔ بلکہ فاروق اعظم رضی بگمانِ خود آنرا فرض دانستہ ولے این احتمال در احادیثے کہ صحابہ علانیہ اسم مبارک جناب رسول اللہ صلعم را بر زبان آوردہ باشد ہم باقی مے ماند۔ پس بنا برین قاعدہ مسائل اصولی کہ فاروق اعظم رضی در خطب و ہدایت نامجات و فرامین در باب روزہ و حج و زکوٰۃ وغیرہ بیان فرمودہ حقیقۃً احکامِ خودِ شارع علیہ السلام بود۔ اگرچہ نامِ پیغمبر صلعم را بر زبان نیاوردہ باشد۔

شاہ ولی اللہ محدث دہلوی میفرماید "ہفتم آنکہ مضمونِ احادیث در خطب خود ارشاد فرمایند تا اصلِ احادیث بآن موقوفِ خلیفہ قوت یابد یاد آنے کہ بغور سخن بہم رسند دریابند آنکہ در متفق علیہ از حضرت صدیق رضی صحیح نشد مگر شش حدیث و از فاروق اعظم رضی بصحت رسید مگر قریب ہفتاد حدیث این رانمی فہمند و نمے دانند کہ حضرت فاروق رضی تمام علم حدیث را اجمالاً تقویت دادہ و اعلان نمودہ[1]۔ انتہے۔"

[1] ازالۃ الخفا حصۂ دوم صفحہ ۶ - ۱۲ منہ

فرق مراتب در احادیث

در باب تفحص و جستجو و اشاعت و ترویج حدیث کارہائیکہ فاروق اعظم رض انجام نمود خودش بالذّات مہتم بالشان بوده ولے کارنامۂ اصلی فضیلت او درین باب امر دیگرے ست کہ بذاتِ خود او مخصوص ست۔ میلان عامے کہ در آنوقت بطرفِ احادیث شد۔ باعثِ اشاعت احادیث گردید ولے جز فاروق اعظم رض دیگرے بطرفِ فرقِ مراتب احادیث توجّہ نہ کرد و او نخستین توجہ نمود باینکہ دربین احادیث کدام نوع بیشتر قابلِ اعتبار ست۔ زیرا کہ اگرچہ ہر قول و فعلِ رسول اللّٰہ صلعم از برائے عقیدت کیشان گنجینۂ مُرادست ولے ظاہر این ست کہ الاہم فالاہم۔ بنابران فاروق اعظم رض بیشتر توجہ خود را بطرفِ روایت و اشاعت آن احادیث مبذول فرمود کہ مسائلِ عبادات و معاملات و اخلاق ازان مستنبط مے شد و باحادیثیکہ تعلّق بموضوع مذکور نداشت چندان اعتنا نفرمود۔ نکتۂ اہم درین احتیاط آن بود کہ اقوال و افعال متعلّق بمنصبِ رسالت او را جدا سازد۔ شاہ ولی اللّٰہ محدّث دہلوی میفرماید "بہ استقرائے تام معلوم شد کہ فاروق اعظم رض نظرِ دقیق در تفریق میانِ احادیثیکہ بہ تبلیغِ شرائع و تکمیلِ افرادِ بشر تعلّق دارد و از غیرِ آن مصروف مے ساخت۔ لہذا احادیثِ شمائلِ آنحضرت صلعم و احادیثِ سنن زوائد

در لباس و عبادات کمتر روایت میکرد - بدو وجہ - یکے آنکہ اینہا از علوم تکلیفیہ و تشریعیہ نیست - سیم ایں کہ چون اہتمام تام بر روایت آن بکار برند بعضے اشیاء از سنن ز وائد بہ سنن ہدی مشتبہ گردد -[1]"

فاروق اعظم رضی اللہ عنہ بروایت احادیثے کہ در موضوع ادعیہ ماثورہ بہ الفاظ مخصوص منقول است ہم اہتمام نفرمود حالانکہ در روایات اکثرے از صحابہ این قسم احادیث مروی گشتہ و سببش چنانکہ شاہ ولی اللہ محدث دہلوی می نویسد این است کہ فاروق اعظم رضی اللہ عنہ میدانست کہ مدار قبول دعا بر خلوص و تضرع است نہ بر الفاظ -[2] اہم ترین کارہائے کہ فاروق اعظم رضی اللہ عنہ در باب این فن کرد تحقیق و تدقیق احادیث و ایجاد فن جرح و تعدیل بودہ -

غور و بیداشت روایات

درین روزہا بلکہ از مدت مدیدے این دستور جاری شدہ کہ قولے یا فعلے کہ بجناب رسول اللہ صلعم منسوب شود فوراً مقبول و مروج مے گردد - و ازین جہت تمام مزخرفات بیہودہ در مجموعہ احادیث نبوی شمول یافتہ - البتہ محدثین اینقدر سعی نمودہ اند کہ بواسطۂ جرح و تعدیل احادیث را از تعمیم مانع شدہ اند مگر وقتیکہ بقرار رائے محدثین تعدیل کدام راوی ثابت می شود

---

[1] ازالۃ الخفا جلد دوم صفحہ ۱۴۲ - ۱۲ [2] ازالۃ الخفا جلد دوم صفحہ ۱۴۲ - ۱۲ منہ

دنبالۂ بیشتر پرس و جستجو را مے گزارند۔ برعلاوہ در خصوص
قرنِ اول قاعدۂ کلیہ گذشتہ اند کہ در ہیچ روایتِ قرنِ مذکور
احتمالِ ضعف نمے توان بود۔ لاکن فاروق اعظم رض این
نکتہ را بخوبی میدانست کہ ہیچ وقت و زمانہ از خصائصِ بشری
مستغنی نمی شود و در غور و پرداختِ احادیث ہمان احتمالات
را ملحوظ میداشت کہ بعد ہا محدثین پیدا کردہ اند۔ یکبار ابوموسے
اشعری از برائے ملاقات بحضورِ فاروق اعظم رض حاضر آمد و سہ
بار بطریقِ استیذان گفت السلام علیکم ابوموسے حاضر است
فاروق اعظم رض در آنوقت بکارے مشغول بود و التفات
نفرمود و چون فارغ شد فرمود کہ ابوموسے کجا است؟
و چون حاضر آمد پرسید چرا پس رفتہ بودی۔ عرض کرد کہ من
از رسول اللہ صلعم شنیدہ ام کہ سہ بار اذن بخواہ و اگر اجازہ
ندہند بایست باز گردی۔ فاروق اعظم رض فرمود کہ این روایت
را ثبوت کن ورنہ ترا گوشمالِ بواجبی خواہم داد۔ ابوموسے
پیشِ صحابۂ کرام رفت و حقیقتِ حال را بیان کرد۔ و ابوسعید
بحضورِ فاروق اعظم رض حاضر آمد و شہادت داد کہ من این
حدیث را از رسول اللہ صلعم شنیدہ ام۔ حضرت ابی بن کعب
گفت کہ اے عمر رض! آیا میخواہی کہ اصحابِ رسول اللہ را
عذاب کنی؟ ۔ فرمود کہ من یک روایتے را شنیدم و خواستم

کہ تصدیق آن شود۔[1]

در مسائل فقہیہ این مسئلہ مختلف فیہ ست کہ زنے را کہ طلاق بائن دہند آیا تا انقضائے ایامِ عدت باو نان نفقہ وسرائے برائے سکونت دادہ شود یا نہ؟ آیۂ کریمہ ست۔ کہ اَسْکِنُوْهُنَّ مِنْ حَیْثُ سَکَنْتُمْ۔ وازین ثابت بشود کہ برائے زنِ مطلّقہ مسکن دادہ شود۔ ونفقہ از لوازمِ سکونت ست۔ فاطمہ بنت قیس از صحابیہ بود۔ شوہرش اورا طلاق بائن داد۔ واو بحضور نبوی صلعم حاضر آمد وعرض کرد کہ آیا استحقاق نان ونفقہ دارم یا نہ؟ بقولِ فاطمہ جناب رسالت مآب صلعم فرمود کہ نہ۔ فاطمہ این روایت را بحضور حضرت فاروق اعظمؓ بیان کرد واو فرمود۔ لَا نَتْرُكُ كِتَابَ اللهِ بِقَوْلِ اِمْرَاَةٍ لَا نَدْرِیْ لَعَلَّهَا حَفِظَتْ اَوْ نَسِیَتْ۔ یعنی ما قرآنِ کریم را ترک نمے کنیم بگفتۂ زنے کہ نمیدانیم کہ حدیثِ نبوی بیادش ماندہ یا فراموش کردہ۔

وقتیکہ مسئلۂ نفط پیش آمد فاروق اعظم با صحابۂ کرام مشورہ نمود۔ مغیرہ حدیثے روایت کرد۔ فاروق اعظمؓ فرمود کہ اگر راست میگوئی شاہد بیار۔ پس محمد ابن اسلمہ تصدیق کرد وفاروق اعظمؓ تسلیم نمود۔ این جور در مقدمۂ حضرت عباس

[1] این واقعہ بتفصیل تمام در صحیح مسلم باب الاستیذان در ذیل حالات فاروق اعظم مذکور ست ۱۲

حدیثے روایت شد۔ فاروق اعظم رضی اللہ عنہ فرمود کہ شہادت تائیدی عرضہ شود و چون اکثر اشخاص شہادت دادند۔ فاروق اعظم رضی اللہ عنہ فرمود کہ من در باب شما مردم یعنی صحابۂ کرام بدگمانی ندارم ولے خواستم کہ راجع بہ حدیث نبوی صلعم اطمینانِ کلی حاصل کنم۔[1]

و چون فاروق اعظم رضی اللہ عنہ بہ یقین میدانست کہ در روایت خواہ مخواہ احتمالِ کمی بیشی میرود پس خیلے باحتیاط قیود وے از بہرآن گذاشت کہ امروز چندان باور نمی شود کہ این قیود را فاروق اعظم رضی اللہ عنہ وضع کردہ باشد۔ پس میخواہم درین موقع بنویسم بلکہ آنچہ از ائمۂ محدثین منقول است نقل و ترجمہ کنم و ہدیۂ ناظرین سازم۔ علامۂ ذہبی کہ متاخرین باز در فن حدیث بپایۂ او نرسیدہ اند و شیخ الشیوخ حافظ ابن حجر و سخاوی وغیرہ بودہ در تذکرۃ الحفاظ در ذیلِ حالاتِ فاروق اعظم رضی اللہ عنہ نقل میکند:۔

منع فرمودن از کثرت روایت

وَقَدْ كَانَ عُمَرُ مِنْ وَجَلِهٖ أَنْ يُّخْطِيَ الصَّاحِبُ عَلٰى رَسُوْلِ اللّٰهِ يَأْمُرُهُمْ أَنْ يُّقِلُّوا الرِّوَايَةَ عَنْ نَبِيِّهِمْ وَلِئَلَّا يَتَشَاغَلَ	فاروق اعظم رضی اللہ عنہ از خوف آنکہ مبادا صحابہ در روایت حدیث خطا شوند صحابہ را امر کرد کہ از رسول اللہ صلعم کم روایت کنند تا مردم بشغل

[1] این روایت در تذکرۃ الحفاظ در ذیل حالات فاروق اعظم رضی اللہ عنہ مذکور است ۱۲

بالاحادیث عن حفظ القرآن
عن قرظة بن کعب قال لما
سیّرنا عمر الی العراق مشی
معنا عمر وقال اتدرون
لم شیّعتکم قالوا نعم مکرمة
لنا قال ومع ذلک فانکم
تأتون اهل قریة لهم
دویّ بالقرآن کدویّ النحل
فلا تصدّوهم بالاحادیث
فتشغلوهم جرّدوا القرآن
واقلّوا الروایة عن رسول اللہ
وانا شریککم فلمّا قدم
قرظة قالوا حدّثنا فقال
نهانا عمر - عن ابی سلمة
عن ابی هریرة قلت له کنت
تحدّث فی زمان عمر هکذا
فقال لو کنت احدّث فی زمان
عمر مثل ما احدّثکم لضربنی
بمخفقته - انّ عمر حبس ثلاثة

حدیث از قرآن باز نماند -
از قرظه ابن کعب مروی است کہ
چون فاروق اعظمؓ ما را بسوئے
عراق فرستاد خود از بہر مشایعت
ہمراہ ما بر آمد و فرمود شما میدانید
کہ من چرا از شما مشایعت کردم
مردم عرض کردند آرے از برائے
اعزاز ما - فرمود بلے لیکن یک غرض
دیگر ہم دارم و آن اینکہ شما مردم بجائے
میروید کہ آواز مردم آنجا مانند مگس
عسل در خواندن قرآن بطور طنین
مے بر آید - شما آن مردم را باحادیث
مشغول نکنید و بقرآن آمیزش نکنید
و از رسول اللہ صلعم کم روایت کنید -
و من شریک شما ہستم - پس چون
قرظہ در آنجا رسید - مردم گفتند حدیث
بیان کنید قرظہ گفت عمرؓ ما را منع فرمودہ -
از ابو سلمہ مروی ہست کہ من از ابو ہریرہؓ
پرسیدم کہ آیا در عہد فاروق اعظمؓ ہمچنین

ترجمه	متن
قسم روایت میکردی - گفت اگر من باین آزادی روایت میکردم عمرؓ مرا دُرّہ میزد۔ حضرت عمرؓ عبداللہ ابن مسعود و ابو درداء و ابو مسعود را محبوس کرد و گفت شما مردم در روایتِ حدیث از رسول اللہ صلعم بکثرت شروع نمودہ اید۔	ابْنُ مَسْعُوْدٍ وَّ اَبَا الدَّرْدَاءِ وَ اَبَا مَسْعُوْدٍ الْاَنْصَارِیْ فَقَالَ قَدْ اَکْثَرْتُمُ الْحَدِیْثَ عَنْ رَسُوْلِ اللّٰهِ صلعم۔

مسند دارمی روایت قرظہ ابن کعب را نقل میکند کہ مدعائے فاروق اعظمؓ این بود کہ در باب غزوات کم روایت شود چہ فرائض و سنن از آن مقصود نمے باشد۔ شاہ ولی اللہ محدث دہلوی قول دارمی را نقل میفرماید۔ نزدِ من مراد از انہا شمائل و عادات است چرا کہ ہیچ غرض شرعی بآنہا تعلق ندارد یا احادیثے کہ در حفظ و ضبطِ آنہا اہتمام تام نشدہ است۔[1] بخیالِ من اینگونہ تاویلات ضرور نیست چرا کہ مقصد فاروق اعظمؓ از تصریح خودش معلوم مے شود۔ از مورخ بلاذری کہ در سلکِ محدثین ہم ہست در انساب الاشراف منقول است کہ مردم مسئلہ از وے پرسیدند بجواب فرمود:-

ترجمه	متن
یعنی اگر خوف نداشتہ باشم کہ در روایت حدیث زیادت یا نقصان میکنم حدیث را بیان میکردم۔	لَوْلَا اِنِّیْ اَکْرَهُ اَنْ اَزِیْدَ فِی الْحَدِیْثِ اَوْ اَنْقُصَ لَحَدَّثْتُکُمْ بِهٖ

[1] ازالۃ الخفا جلد دوم صفحہ ۱۴۱ - ۱۲ منہ

مورخ مذکور این روایت را بسند متصل آوردہ و در رواۃ
محمد ابن سعد۔ عبدالحمید ابن عبدالرحمٰن۔ نعمان بن ثابت
(امام ابوحنیفہ) موسے ابن طلحہ۔ ابوالحوتکیہ مے باشند۔
خوشی کہ فاروق اعظمؓ در روایت حدیث از خود داشت
بائست از دیگران نیز میداشت۔ تصدیق این فکر ازین واقعہ
مے شود کہ در باب عبداللہ ابن مسعود کہ در مقامات علمی
خاص تربیت یافتۂ فاروق اعظمؓ بود از محدثین منقول است:۔

يُشَدِّدُ فِي الرِّوَايَةِ وَيَزْجُرُ تَلَامِذَهُ عَنِ التَّهَاوُنِ فِي ضَبْطِ الْأَلْفَاظِ۔

یعنی در روایت تشدد میکرد و شاگردان خود را از تدعن می نمود کہ در حفظ الفاظ حدیث نبوی غفلت نورزند[1]

بر علاوہ از محدثین منقول است کہ عبداللہ ابن مسعود خیلے
کم حدیث روایت میکرد۔ بلکہ در تمام سال الفاظ قال رسول
اللہ شاذ و نادر از زبانش مے برآمد۔ غرض فاروق اعظمؓ
را در روایت حدیث احتیاط تام مدِّ نظر بود۔ اگرچہ قبل از
عہد او دیگر اکابر صحابہ نیز درین باب احتیاط بسیارے ملحوظ
داشتہ اند۔ چنانچہ علامہ ذہبی در تذکرۃ الحفاظ در ذیل حالات
ابوبکرؓ مے نویسد کہ نخستین کسیکہ در احادیث احتیاط
نمود ابوبکرؓ ہست۔ علامہ موصوف بروایت حاکم بیان

[1] تذکرۃ الحفاظ تذکرہ عبداللہ ابن مسعودؓ ۱۲ منہ

میکنند کہ حضرت ابوبکر رض ۵۰۰ حدیث جمع کردو لے بعد ازاں ہمہ را بسوختند و فرمود کہ امکان دارد من یک شخص را ثقہ دانستہ بواسطۂ او روایت کردہ باشم و او در حقیقت ثقہ نباشد و لے در احتیاط فاروق اعظم رض و دیگر صحابہ فرق بود۔ زیرا صحابہ دیگر محض وثوق و عدم وثوق راوی را ملحوظ میداشتند و لے فاروق اعظم رض بر علاوۂ وثوق این امر ملحوظ میداشت کہ راوی مذکور حقیقت واقعہ را بوجہ اتم و اکمل فہمیدہ یا نہ۔ و بر ہمین بنا حضرت عائشہ رض از حضرت ابوہریرہ رض اکثر مواخذات فرمود ورنہ در وثوق ابوہریرہ رض سخن ندا شت۔ اگرچہ از سبب احتیاط و ضبط فاروق اعظم رض احادیث کمتر روایت شد و لے مرویات او از ہر گونہ احتمالات مبرّا بود۔ و بعد از وے ہرچند روایت احادیث خیلے وسعت یافت لیکن در قوت و اعتماد بآن مرتبہ نرسید شاہ ولی اللہ محدث دہلوی خیلے خوب گفتہ بلکہ در سفتہ است "ہرچند کہ جمیع صحابہ عدول اند و روایت ہمہ مقبول و عمل بموجب آنچہ بروایت صدوق از ایشان ثابت شود لازم اما در میان حدیث و فقہ کہ در زمن فاروق اعظم رض بود و آنچہ بعد وے حادث شدہ فرق ما بین السموات والارض است[1]۔

---

[1] ازالۃ الخفا صفحہ ۱۴۱ - ۱۲ منہ

از جملۂ صحابہ کسانیکہ روایت [illegible] ند

اگرچہ فکرِ احتیاط و تشدد حضرت فاروق اعظم رضہ رواج نیافت ولے در محققین صحابہ این فکر بے اثر محض ہم نماند۔ درباب عبداللہ ابن مسعود رضہ بالعموم مشہور ہست و در مسند دارمی جا بجا تصریح یافتہ کہ در وقتِ روایتِ حدیث رنگ چہرہ اش متغیر مے شد و چون عبارتِ حدیث را نقل میکرد مے گفت کہ جناب رسول اللہ صلعم این لفظ فرمودہ یا شائد مشابہ و قریب و مثل این فرمودہ ابو درداء و حضرت انس کہ از صحابۂ عالی مرتبت بودند نیز بہمین حال بودند۔ از امام شعبی منقول ہست کہ من یک سالِ کامل برفاقتِ عبداللہ ابن عمر رضہ بودم و درین مدت فقط یک حدیث ازو شنیدم از ثابت ابن قطبہ انصاری مروی ہست کہ عبداللہ ابن عمر رضہ در یک ماہ فقط دو یا ۳ حدیث روایت میکرد۔ از سائب ابن یزید منقول ہست کہ من از مکہ تا مدینہ برفاقتِ سعد و قاص رفتم و در مدتِ سفر یک حدیث ہم روایت نہ کرد۔ چنانچہ جمیع این روایات در مسندِ دارمی بہ سندِ متصل منقول ہست۔[1]

اصول مقدم و اہم کہ فاروق اعظم رضہ در سند و روایتِ حدیث قائم فرمودہ بطریقِ اجمال درین مقام بیان مے شود:-

---

[1] مسندِ دارمی مطبوعۂ نظامی کانپور از صفحہ ۶۵ تا صفحہ ۶۸ - ۱۲ منہ

(۱) روایت حکماً باللفظ باشد۔

(۲) محض وثوقِ راوی در اعتمادِ روائت کفائت نمیکند۔

(۳) در خبرِ واحد شہادتِ تائیدی بکار مے باشد. و آنرا در اصطلاحِ محدثین تابع و شاہد میگویند۔

(۴) خبرِ واحد ہمیشہ قابلِ حجت نمے باشد۔

(۵) در اعتبارِ روائت لحاظِ خصوصیاتِ موقع و محل شرط است۔

علم فقہ

فن فقہ کاملاً ساختہ و پرداختۂ فاروق اعظمؓ ست و درین فنِ خاص جمیع صحابہ بتخصیصِ او اعتراف داشتند۔ در مسندِ دارمی منقول ست کہ حذیفہ ابن الیمان مے گفت کہ فتوٰے دادن شخصے را مسلّم ست کہ امام باشد و از ناسخ و منسوخِ قرآن باخبر بود۔ گفتند کدام کس باین اوصاف موصوف ست؟۔ حذیفہ گفت عمر ابن الخطاب۔ از عبداللہ ابن مسعودؓ مروی ست کہ اگر علمِ جمیع جزیرۂ عرب را در یک پلّۂ ترازو بنہند و علمِ عمرؓ در پلّۂ دیگر باشد علمِ عمرؓ گران تر خواہد بود[۱]۔ علامۂ ابو اسحاق شیرازی کہ مدرّسِ بزرگ مدرسۂ نظامیۂ بغداد بود کتابے متضمن بحالاتِ فقہا نوشتہ و در آن در ذیلِ ترجمۂ فاروق اعظمؓ اقوالِ بسیارے از صحابہ و تابعین نقل کردہ و در آخر مے نویسد:۔

---

[۱] استیعاب قاضی ابن عبدالبر و ازالۃ الخفا جلد دوم صفحہ ۱۸۵۔ ۱۲ منہ

وَلَوْلَا خَوْفُ الْاِطَالَةِ لَذَكَرْتُ مِنْ فِقْهِهٖ مَا يَتَحَيَّرُ فِيْهِ كُلُّ فَاضِلٍ -

یعنی اگر خوف تطویل نمی بود من آنقدر از فتاوٰی و فقهٔ فاروق اعظمؓ ذکر میکردم که از زیر آن فضلائے عالم موجب تحیر میشد۔

مرجع جمیع سلسلہائے فقہ فاروق اعظم است۔

آنچه را علامهٔ موصوف مجملاً بیان کرده ما به صفحات آئینه مفصّلاً از آن بحث میرانیم ولے درین مقام ضروریست بیان کنیم که جمیع سلسله ہائے فقه که در عصر حاضر در اسلام قائم و موجود است مرجع همه ذات بابرکات فاروق اعظمؓ بوده مقاماتے که در بلاد اسلام مرکز فقه تسلیم میشود عبارت است از مکه معظمه - مدینه منوره - بصره - کوفه - شام و وجه مرکزیت آنکه شیوخ عظام و بانیانِ فن از ساکنین ہمین بلاد بودند مثلاً شیخ عبداللہ ابن عباس ساکن مکه معظمه و زید ابن ثابت و عبداللہ ابن عمر ساکن مدینه منوره و حضرت علی و عبداللہ ابن مسعود و ابوموسیٰ اشعری ساکن کوفه و ابودردا و معاذ ابن جبل ساکن شام بودند و همه این متخصصین به استثنائے حضرت علی رضؓ از صحبت فاروق اعظمؓ مستفید شده اند و بالتخصیص عبداللہ ابن عباس و عبداللہ ابن مسعود گویا ساخته و پرداختهٔ او بودند - از عبداللہ ابن مسعود منقول است که من یک ساعت صحبت فاروق اعظمؓ را از عبادت یک سال بهتر میدانم عبداللہ ابن عباس را فاروق اعظمؓ

در کنار تربیت خود پرورده بحدی که مردم را موجب رشک
گردید۔ در صحیح بخاری از عبداللہ ابن عباس مروی است
که فاروق اعظم رض مرا در جمع شیوخ بدر جای نشاند۔ بعضی
از بزرگان گفتند ای امیر المومنین این پسر کم سن را
چرا در صف ما می نشانی۔ حضرت فاروق اعظم رض فرمود
که این جوانی است که قابلیتش بخود شما معلوم است۔
از عبدالبر محدث در کتاب استیعاب منقول است
که کان عمر رض یحب ابن عباس و یقربه یعنی فاروق اعظم رض
ابن عباس را محبوب میداشت و او را موقع تقرب می بخشید
اکثر اتفاق می افتاد که در مجلس فاروق اعظم رض مسئله
پیش می شد۔ و عبداللہ ابن عباس میخواست که جواب بگوید
ولی از سبب صغر سن جرات نمیکرد۔ فاروق اعظم رض
برای ترغیب و دلدهی وی میفرمود که مدار علم بزرگی بیشی
عمر نیست۔ بزرگی بعلم است نه بسال۔ اگر شخصی مجتهدات
عبداللہ ابن عباس را با مسائل فاروق اعظم رض مطابق
کند روشن میگردد که بین هر دو نسبت استادی
و شاگردی است۔ عبداللہ فرزند فاروق اعظم رض و زید ابن
ثابت سالها در صحبت او بکار تحریر مامور بودند۔ از امام شعبی
منقول است که عمر فاروق رض و عبداللہ ابن مسعود و زید ابن

ثابت از یکدیگر استفادہ میکردند و ازہمین سبب مسائل شان باہم مشابہت دارد۔[1]

> از جملہ صحابہ ۶ نفر ائمہ فقہ بودند

عموماً از محدثین منقول است کہ در صحابۂ کرام ۶ نفر مدار علیہ علم فقہ بودند۔ یعنی عمر رض۔ علی۔ عبداللہ ابن مسعود۔ ابی ابن کعب۔ زید ابن ثابت۔ ابوموسیٰ۔ از امام محمد در کتاب الآثار منقول است۔ ستۃ من اصحاب النبی صلی اللہ علیہ وسلم یتذاکرون الفقہ بینھم علی ابن ابی طالب۔ و ابی و ابوموسیٰ علی حدۃ و عمر و زید و ابن مسعود۔ یعنی از صحابۂ کرام شش نفر بودند کہ باہم درباب مسائل فقہ بحث و مذاکرہ میکردند یعنی حضرت علی رض با ابی و ابوموسیٰ و حضرت عمر رض با زید و ابن مسعود۔ از صفوان ابن سلیم منقول است:۔ لم یکن یفتی فی زمن النبی صلی اللہ علیہ وسلم غیر عمر و علی و معاذ و ابوموسیٰ[2]۔ یعنی در عہد آنحضرت صلعم ہیچکس فتوے نمیداد بجز عمر۔ علی۔ معاذ۔ ابوموسیٰ۔ از امام شعبی منقول است کہ کان العلم یوخذ عن ستۃ من الصحابۃ[3] یعنی مردم علم از ۶ نفر صحابہ مے آموختند۔

---

[1] فتح المغیث صفحہ ۳۸۱ - [2] تذکرۃ الحفاظ علامہ ذہبی ذکر ابوموسیٰ اشعری ۱۲ [3] فتح المغیث صفحہ ۳۸۱ - ۱۲ منہ

ظاہراً این تحدید مستبعد مے نماید چہ در ہزار ہا نفر صحابۂ کرام اینقدر عدد مفتی اندک یعنی ۲۰ یا ۶ نفر خلاف قیاس است۔ ولے حقیقت امر این است کہ در اکثر مسائل حدیث صحیح ومصرح موجود است و حدیث دیگر معارض ہم ندارد۔ در ہمچہ مسائل فقط علم حدیث کفایت میکند ولے خیلے مسائل دیگر ازین قبیل است کہ در حکم آن حدیثے صریح موجود نبودہ و بلکہ از روئے قواعد استنباط حکم شرعی آن استخراج میشود۔ یا حدیث صحیح موجود است۔ ولے حدیث دیگر معارض گشتہ درین صورت ہا از اجتہاد و استنباط گزیر نباشد۔ و فقہ در اصل عبارت ازہمین استنباط مسائل است۔ پس در قسم نخستین از مسائل اکثر صحابہ فتوے میدادند و بہ مفتی شہرت داشتند و عدہ شان بہ ۲۰ میرسد ولے در قسم دوم ہمان صحابہ تخصیص و مسلمی یافتند کہ بانی و امام فن بودند و این قسم اشخاص فقط ۶ نفر بودند کہ در فوق مذکور شد۔ شاہ ولی اللہ محدث دہلوی اسمائے چہار نفر یعنے عمر۔ علی۔ ابن مسعود۔ ابن عباس را ذکر نمودہ میفرماید:۔

اما غیر ہؤلاء الاربعۃ	یعنی غیر ازین چہار صحابہ دیگران
فکانوا یروون دلالۃ ولکن	مطالب را مے فہمیدند ولے
ما کانوا یمیزون الرکن	در آداب و سنن و ارکان

والشرط من الآداب و السنن و لم یکن لهم قول عند تعارض الاخبار و تقابل الدلائل الا قلیلا کابن عمر و عائشة و زید ابن ثابت ۔	و شرائط قدرت امتیاز و تفریق نداشتند و ہرگاہ کہ حدیث متعارض مے بود و دلائل و وجوہات تقابل پیدا مے شد بہ استثنائے بعض مواقع خاص دخل نمیدادند مثلاً ابن عمر۔ عائشہ۔ زید ابن ثابت ۔

بہرحال مجتہدین صحابہ از ۶ نفر علاوہ نبودند و کیفیت شان بدینمنوال است کہ اشخاصیکہ در صحبت حضرت علی رض بودند در فن حدیث و روایت پایہ بلند نداشتند چنانچہ در مقدمۂ صحیح مسلم آوردہ است کہ بہ استثنائے عبداللہ ابن مسعود کسانیکہ از حضرت علی رض روایت حدیث نمودہ اند برآنہا اعتبار نمے توان کرد۔ معاذ ابن جبل را خود فاروق اعظم رض از برائے تعلیم و روایت بسوئے شام فرستاد۔ ولے معاذ در سنہ ۱۸ھ داعی اجل را لبیک گفت و بنابران چنانکہ شاہ ولی اللہ محدث دہلوی مے نویسد حدیث او چندان باقی نماند[۲] عبداللہ ابن مسعود و ابوموسیٰ اشعری از شاگردان خاص فاروق اعظم رض بودند۔ ابوموسیٰ را اکثر جناب ممدوح بذریعۂ تحریر تعلیم مسائل حدیث و فقہ میفرمود۔ زید ابن ثابت

[۱] حجۃ اللہ البالغہ صفحہ ۱۳۷ – ۱۲ [۲] ازالۃ الخفا جلد دوم صفحہ ۸۱ – ۱۲ منہ

ہم در اصل مقلّدِ فاروق اعظم بودہ چنانچہ شاہ ولی اللہ
مے نویسد:- "و زید ابن ثابت در اکثر متبع اوست[1]"- ازین
واقعات معلوم خواہد شد کہ در صحابہ کسانے کہ رواج
فقہ دادند ہمہ شان تربیت یافتہ دبستانِ فاروقی بودند-

فاروق اعظمؓ در مسائل فقہیہ بے فکر و خوض فرمود-
کہ در صحابہ دیگرے را این رتبہ میسر نشد- جناب ممدوح
از آغاز اسلام فقہ را مطمحِ نظر ساخت و مسائل فقہیہ را کہ
در قرآن کریم ذکر یافتہ و ابہامے داشتہ- از حضرت پیغمبر
صلی اللہ علیہ وسلم مے پرسید و تا وقتیکہ اطمینانِ کامل دست
نمیداد در پئے تحقیق مے ماند- این شرفِ خاص دیگر صحابۂ
کرام را حاصل نبود زیرا کسے مانندِ او مجالِ استفسار و جرأتِ
عرض بحضورِ انور جناب رسالت پناہی صلعم نداشت-
در بابِ کلالہ کہ از جملۂ مسائل دقیق و نہایت مختلف فیہ ست
حضرت فاروق اعظمؓ کرۃً بعد اخرے از جناب رسول اللہ
صلعم چندان استفسار نمود کہ جناب رسالت مآب صلعم
برآشفت و فرمود کہ آیۂ آخر سورۂ نساء ترا کفایت میکند[2]-

تحریر نمودن مسائل دقیق و اہم

عادت فاروق اعظمؓ بود کہ مسائل دقیق را مے نوشت
و نگہ میکرد و مدام در آن غور و فکر مے فرمود و ہر بارے کہ

[1] ازالۃ الخفا جلد دوم صفحہ ۸۳ - ۱۲۔ [2] مسند امام احمد حنبل ۱۲ صفحہ ۱۸

وقت بوقت در آن مسائل قائم مے شد آنرا در چیزے تحریر مے
آورد و بعد از غور و فکر تحریرات خود را محو یا اثبات مے نمود -
چنانچہ یادداشتے کہ در موضوع میراث عمہ نوشتہ - و آخر
آنرا محو نمودہ ذکرش در موطائے امام محمد[۱] منقول ست -
قسطلانی در شرح صحیح بخاری بحوالہ مسند نقل کردہ کہ فاروق
اعظم رضہ در موضوع میراث جد یک صد رائے مختلفہ قائم نمود
ولے ہیچ رائے قطعی قائم نکرد - در سنن دارمی آوردہ کہ در
باب میراث جد فاروق اعظم رضہ یادداشتے بچیزے تحریر آوردہ
چون وقت وفات او قریب شد - آنرا خواستہ محو فرمود
و گفت خود شما مردم این مسئلہ را حل کنید - در ہمین کتاب
منقول ست کہ چون فاروق اعظم رضہ مجروح شد صحابہ را
بحضور خواست و فرمود کہ من در باب میراث جد رائے خود
را قائم کردہ ام اگر شما بخواہید آنرا قبول کنید - حضرت
عثمان رضہ گفت اگر رائے شما را قبول کنیم ہم بہتر است -
و اگر بر رائے ابوبکر رضہ کار بند شویم او نیز صاحب الرائے
عظیم بودہ - فاروق اعظم رضہ اکثر میفرمود کہ کاش جناب
رسول اللہ صلعم در باب سہ مسئلہ چیزے تحریر مے فرمود -
یعنی کلالہ - میراث جد - بعض اقسام ربا - کاوشے کہ فاروق

در باب مسائل دقیق وقت بوقت غور و فکر میکرد

[۱] موطائے امام محمد صفحہ ۳۱۶ - ۱۲ منہ

اعظم رض در مسائل فقہیہ مے نمود قیاس مثال ذیل بہ آسانی میشود۔ در آیۂ میراث نوعے از ورثہ در کلام مجید بہ لفظ کلالہ تعبیر یافتہ و قرآن کریم از کلالہ تعریفے مفصّل نہ کردہ ۔ و از ینجہت صحابہ در کلالہ اختلاف داشتند۔ فاروق اعظم رض مرۂ بعد اخرے این مسئلہ را از حضرت نبوی صلعم پرسید وچون تسکین نیافت صورت مسئلہ را نوشت و بہ حضرت حفصہ سپرد و گفت کہ در وقت فرصت بحضرت نبوی صلعم عرضہ دارد۔ و بعد ہا در عہد خلافت خود جمیع صحابہ را بحضور خواست و در مجمع عام این مسئلہ را عرضہ داد۔ ولے ہیچ صورت تسلّی کامل نشد و اکثر اوقات میگفت کہ اگر جناب رسول اللہ صلعم حقیقت سہ مسئلہ را بیان میفرمود مرا از دنیا و ما فیہا عزیز تر مے بود و سہ مسئلہ عبارت است از خلافت کلالہ ۔ ربا۔ چنانچہ این واقعات را مفصلاً عماد الدین ابن کثیر محدث در تفسیر خود نقل کردہ و حوالہ باحادیث صحیحہ نمودہ۔

در عہد فاروق اعظم رض کہ ممالک مفتوحہ خیلے وسعت یافت و تمدّن بالمرّہ ترقی نمودہ باوج کمال رسید و معاملات خیلے صورت جدید اختیار کرد باوجود آنکہ در ہر بلدہ و قریہ قاضی و مفتی مقرر بود و اکثر صحابہ بودند ولے در اکثر مسائل عاجز مے آمدند۔ و لاجرم ببارگاہ خلافت رجوع مے نمودند و بنا بران

حضرت فاروق اعظم رضی اللہ عنہم را در بسیارے از مسائل غیر منصوص و پیچیدہ موقعہ غور و فکر پیدا شد و اکثرے از فتاوٰے فاروقی کہ در کتب فقہ و حدیث بکثرت موجود است در جواب ہمان مسائل مے باشد کہ از ممالک مختلفہ برائے استفتاء بحضور اوفرستادہ اند۔ چنانچہ مصنف ابن ابی شیبہ فتاوٰے مذکور را نقل میکند و از استفتا کنندگان ہم نام مے برد مانند عبداللہ ابن مسعود۔ عمار ابن یاسر ابو موسٰے اشعری۔ و ابو عبیدہ جراح و مغیرہ ابن شعبہ وغیرہ۔

استفتاء مردم از فاروق اعظم رضی اللہ عنہم

اگرچہ فاروق اعظم رضی اللہ عنہم بذاتِ خود فقیہ جید بودہ و رائے خودش برائے فتوٰے کفایت میکردہ لیکن نظر بہ مزید احتیاط اکثر مسائل را در مجالس صحابہ پیش میفرمودہ و مردم بہ آزادی و نکتہ سنجی تمام اظہار رائے میکردند۔

تصفیۂ مسائل بہ مشورۂ صحابہ

از علامہ بلاذری در کتاب الاشراف منقول است کہ فاروق اعظم رضی اللہ عنہم ہیچ مسئلہ را کہ قبل از عہد خودش طے نشدہ بود بدون از مشورۂ صحابہ تصفیہ نے فرمود۔ شاہ ولی اللہ محدث دہلوی در حجۃ اللہ البالغہ میفرماید:۔

کان من سیرۃ عمر انہ	از عادت فاروق اعظم رضی اللہ عنہم
کان یشاور الصحابۃ	بود کہ با صحابہ مشورہ و مناظرہ
ویناظرھم حتّٰی تنکشف	میکرد۔ تا پردۂ شک دور شدہ

الغنمۃ و یاتیہ العلم فصار	نوبت بہ یقین میرسید و از ہمین
غالب قضایاہ و فتاواہ	سبب فتاوائے جناب ممدوح
متبعۃ فی مشارق الارض و مغاربھا	را از شرق تا غرب پیروی میکنند۔

مسائل اجماعیہ

مسائلے راکہ حضرت فاروق اعظمؓ در مجمع صحابہ پیش کردوطی فرمود تعداد آن کم نیست و در کتب احادیث و آثار بہ تفصیل مذکور است۔ مثلاً از بیہقی مروی است کہ در یک صورت خاص غسل جنابت (بیہقی تصریح آنرا ہم کردہ است) صحابہ مختلف الرائے بودند۔ فاروق اعظمؓ امر کرد کہ مجمع مہاجرین و انصار حاضر حضور شوند و در مجلس صحابہ مسئلہ مذکور طرح شد۔ جمیع صحابہ بہ استثنائے حضرت علیؓ و معاذ اتفاق رائے نمودند۔ بمجرد این حال فاروق اعظمؓ فرمود ہرگاہ شما مردم کہ از جملۂ اصحاب بدرمے باشید باہم اختلاف رائے دارید۔ کسانے کہ بعد از شما بر صفحۂ ہستی بیایند چگونہ خواہند بود۔ الغرض تصفیۂ مسئلہ بر رائے ازواج مطہرات موقوف ماند و بقرار رائے ایشان مسئلہ را نافذ فرمود۔ ہمچنان در باب تکبیر جنازہ صحابہ اختلاف رائے داشتند فاروق اعظمؓ مجلس صحابہ منعقد فرمود و فیصلہ نمود کہ درین باب عمل اخیر حضرت نبوی صلعم معلوم گردد چنانچہ بعد از دریافت این امر بپایۂ ثبوت رسید کہ جنازۂ کہ اخیراً

آنحضرت صلعم ادا فرمودہ۔ چہار تکبیر بودہ۔ ازین قبیل مسائل دیگر در مجالس صحابہ طے شدہ۔ وتفصیل آنہا درین مقام موجب تطویل مے شود۔

تعداد مسائل فقہیہ فاروق اعظم رض

مسائل فقہیہ کہ از حضرت فاروق اعظم رض بروایات صحیحہ منقول ہست بہ شمار ہزارہا میرسد۔ از انجملہ قریب یکہزار مسئلہ مقدم و اہم ترین مسائل فقہ مے باشد و در جمیع این مسائل ائمہ اربعہ تقلید جناب ممدوح نمودہ اند چنانچہ شاہ ولی اللہ محدث دہلوی می نویسد۔ "وہمچنین مجتہدین در رؤس مسائل فقہ تابع مذہب فاروق اعظم رض اند و این قریب ہزار مسئلہ ہست تخمیناً[1] مسائل مذکورہ در مصنف ابن شیبہ وغیرہ منقول ہست۔ وشاہ ولی اللہ محدث دہلوی بحوالۂ آنہا در فقہ فاروقی یک مجلہ مستقل نوشتہ وآنرا در ازالۃ الخفا شامل کردہ۔

اصول فقہ

این بحث محض در تدوین مسائل بود لاکن در فن فقہ کارنامۂ اصلی فاروق اعظم رض چیزے دیگر ہست یعنی حضرت او محض بر تدوین جزئیات قناعت نکرد۔ بلکہ اصول وضوابط از برائے تفریع و استنباط مسائل قرار داد کہ در عصر حاضر آنرا بہ اصول فقہ تعبیر میکنند۔ اولین مراحل این بود کہ آیا اقوال

[1] ازالۃ الخفا جلد دوم صفحہ ۸۳۔ ۱۲ منہ

و افعال کہ از جناب رسول اللہ صلعم منقول ہست۔ کلیۃً
ماخذ مسائل می‌شود۔ یا در آنہا تفریق امکان دارد۔؟ شاہ
ولی اللہ محدث دہلوی در حجۃ اللہ البالغہ در باب این مسئلہ
مضمونے خیلے مفید و دلکش نوشتہ و خلاصہ اش اینکہ
"افعال و اقوال کہ از جناب رسول اللہ صلعم مروی ہست
از دو قسم می‌باشد۔ (اوّل) آنکہ بمنصب نبوت تعلق
دارد و در بارۂ ہمین قسم افعال و اقوال ارشاد خداوندی
وارد شدہ کہ مَا آتَاكُمُ الرَّسُولُ فَخُذُوهُ وَمَا نَهَاكُمْ
عَنْهُ فَانْتَهُوا۔ یعنی چیزے کہ پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم
شما را بدہد آنرا بگیرید یعنی قبول کنید۔ و چیزے کہ شما را
ازان منع کند از آن باز آئید (دوم) آنکہ تعلق بمنصب
رسالت ندارد۔ چنانچہ در باب این قسم دوم جناب
رسول اللہ صلعم فرمودہ:۔

انما انا بشر مثلکم
اذا امرتکم بشیٔ من
دینکم فخذوا بہ واذا امرتکم
بشیٔ من رائی فانما انا بشر۔

یعنی من بنی آدم ہستم و بنابرآن من
در باب دین حکم کنم آنرا قبول کنید و چون
از رائے خود چیزے بگویم پس جز این نیست
کہ من ہم از جملہ بنی آدم ہستم۔

بعد از آن شاہ ولی اللہ محدث دہلوی می‌نویسد کہ
ارشادات جناب رسول اللہ صلعم در باب مسائل طب

واقعاتے کہ از جناب ممدوح صلعم عادةً صادر شد نہ عبادةً یا اتفاقاً بوقوع آمدہ بود نہ قصداً یا سخنہائے کہ موافق معتقدات عرب بیان فرمود مثلاً حدیث ام زرع وخرافہ یا امورے کہ بربنائے کدام مصلحت جزئی اختیار فرمود مثلاً لشکرکشی و دیگر احکام ازین قبیل درذیل قسم ثانی داخل می باشد[1]

فرقِ مراتبِ احادیث کہ شاہ ولی اللہ محدث دہلوی در حجۃ اللہ البالغہ ظاہر کردہ ست و ہیچ صاحب نظر را از آن مجالِ انکار نمے توان بود در اصل موجد این فرق مراتب فاروق اعظمؓ بود چنانچہ در اکثر کتب سیر و حدیث منقول ست کہ در اکثر مواقع جناب رسول اللہ صلعم ارادۂ کدام امر فرمودہ و فاروق اعظمؓ بخلافِ آن رائے خود ظاہر کردہ۔ مثلاً در صحیح بخاری ست کہ چون جناب رسول اللہ صلعم خواست کہ جنازۂ عبداللہ ابن ابیؓ را بخواند فاروق اعظمؓ عرض کرد کہ آیا رسول صلعم نماز جنازہ بر منافق ہم میخوانند۔

درباب اسیرانِ جنگ رائے فاروق اعظمؓ از تجویز جناب رسول اللہ صلعم بکلی جدا بود و در موقع صلح حدیبیہ بخدمتِ جناب رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم عرض کرد کہ چرا باین ذلت صلح شود؟۔

---

[1] حجۃ اللہ البالغہ صفحہ ۱۳۳ - ۱۲ منہ

از امثلۂ مذکورہ بالا ناظرین کتاب اندازہ مے توانند کرد کہ فاروق اعظم رض این امور را از منصب نبوت جدا تصور میکرد۔ و اگر امور مذکورہ را از منصب نبوت دانستہ و در آنہا دخل میداد۔ ما او را از دائرۂ اسلام خارج مے پنداشتیم چہ جائے کہ در زمرۂ بزرگان دین شمار شود۔ بنا بریں ہمین اصول فرق مراتب فاروق اعظم رض در اکثر امور کہ تعلق بہ مذہب نداشت بر رائے خود عمل فرمود مثلاً تا عہد حضرت ابوبکر رض اُمہات اولاد یعنی کنیزان صاحب اولاد بالمرۃ خرید و فروخت مے شد۔ فاروق اعظم رض این رواج را بکلی منسوخ کرد۔ جناب رسول اللہ صلعم در جنگ تبوک مقدار جزیہ را فی نفر یک دینار مقرر فرمود و فاروق اعظم رض در ممالک مختلفہ بمقدار مختلفہ مقرر کرد۔ در عہد مبارک جناب رسول اللہ صلعم در خوردن شراب حد خاص مقرر نبود و حضرت فاروق اعظم رض ۸۰ دُرہ مقرر فرمود۔ ظاہر است کہ اگر در معاملات فوق افعال و اقوال جناب رسول اللہ صلعم بہ حیثیت تشریعی بودے فاروق اعظم رض را چہ یارا بود کہ در آن کمی و بیشی مے نمود و اگر خدا نخواستہ ارادہ ہم میکرد گروہ صحابۂ کرام کہ روز و شب بدور و پیش او بودند یک لحظہ گوارا نمید اشتند کہ بر مسندِ خلافت قرار گیرد۔

فاروق اعظم رضی اللہ عنہ در امتیاز مراتب حدیث ازین سبب جرأت پیدا کرد که در چند حکم جناب رسول اللہ صلعم دخل فرمود و آنحضرت صلعم اظہار ناخوشنودی نفرمود - بلکه در معاملات متعدد رائے فاروق اعظم رضی اللہ عنہ را اختیار فرمود - در بعض مواقع از خود وحی الہی تائید رائے فاروق اعظم رضی اللہ عنہ شد - مثلاً در باب اسیران بدر - حجاب ازواج مطہرات - نماز جنازۂ منافق وحی الہی موافق رائے فاروق اعظم رضی اللہ عنہ نازل شد - ازین تفریق و امتیاز بر مسائل فقه اثرے عظیم افتاد زیرا در امورے که ارشادات جناب رسالت مآب صلعم به حیثیت رسالت نبود در آنہا موقع این امر باقی ماند که به لحاظ حالات زمانه قوانین جدید وضع شود - چنانچه در اکثر معاملات فاروق اعظم رضی اللہ عنہ نظر بحالات وقت و ضروریات عصر بسیارے از قواعد جدید وضع نمود و تا امروز در فقه حنفی بکثرت موجود است بخلاف این امام شافعی رحمۃ اللہ علیہ بحدے رسیده که در باب ترتیب فوج و تعیین شعار و تشخیص محاصل نیز اقوال جناب رسول اللہ صلعم را تشریعی قرار میدهد و در باب این افعال فاروق اعظم رضی اللہ عنہ مے نویسد که بمقابلۂ ارشاد جناب رسول اللہ صلعم قول و فعل هیچکس را هیچ وقعت نمی‌توان داد -

بعد ازین بحث مرحلۂ دوم خبر احاد است یعنی

بحث درباب قابل احتجاج بودن خبر احاد

حدیثے[1] کہ راویش از یک شخص زیادہ نباشد۔ اکثر اکابر ائمہ دین درباب اینقسم حدیث میگویند کہ منصوصات قرآن کریم از خبر واحد متاثر مے شود۔ یعنی اگر کدام حکم قرآن عام باشد از خبر احاد تخصیص مے یابد بلکہ بذریعۂ آن حکم قرآن نیز منسوخ مے توان شد۔ و ہمین مذہب امام شافعی است۔ ودر رائے حضرت فاروق رض خبر احاد در ہر موقع قابل احتجاج نمیتوان بود و برہمین بنا جناب ممدوح روایات عمار بن یاسر۔ ابوموسیٰ اشعری۔ مغیرہ ابن شعبہ۔ ابیؓ ابن کعب را درباب اذن ملاقات اسقاط جنین۔ خریداری مکان عباس ابن عبد المطلب تیمم جنابت قابل حجت قرار نداد۔ تا وقتیکہ شہادت تائیدی پیش نشد۔ چنانچہ این واقعہ بہ تفصیل تمام در تذکرۃ الحفاظ مذکور است۔ و برہمین بنا جناب فاروق اعظم رض از خبر احاد نسخ یا تخصیص قرآن مجید را جائز خیال نمیکرد۔ چون فاطمہ بنت قیس درباب سکونت و نفقۂ زن مطلقہ روایتے خود حدیث جناب رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم بیان نمود روایت اورا مخالف نص قرآن مجید دانستہ قبول نہ کرد۔ و فرمود کہ بگفتۂ یک زن حکم قرآن تغیر نمے پذیرد۔

[1] از روئے اصول حدیث حدیثے کہ راویانش از یک علاوہ نباشند لاکن بحد شہرت تواتر کمتر باشند تاہم در ذیل خبر احاد مے باشد لیکن این اصطلاح بالیقین در زمانۂ فاروق اعظم رض وجود نداشت ۱۲ منہ

امام شافعی و دیگر ہمخیالان وے استدلال میگیرند کہ خود فاروق اعظم رضی اللہ عنہ در اکثر واقعات بر خبر احاد اعتماد فرمود۔ لیکن امام موصوف شاید خیال نہ کردہ کہ ازین طرزِ عمل ایگاد در اصول فاروق اعظم رضی اللہ عنہ فرقے نیایدہ زیرا کہ مذہب فاروقِ اعظم رضی اللہ عنہ این است کہ ہر خبر احاد قابل احتجاج نمے باشد۔ نہ اینکہ ہیچ خبر احاد قابل احتجاج نیست۔ و درین دو صورت خیلے فرق ظاہر ست۔ اکثر واقعات باین قسم مے باشد کہ در آنہا شہادت یک شخص واحد کفایت میکند چنانچہ در کارہائے روزمرہ ہر شخص بر ہمین طریق کاربند مے شود۔ لیکن بعض واقعات بحدے اہم و نازک مے باشد کہ درباب آنہا شہادت یک شخص یا دو شخص کفایت نمیکند۔ بلکہ گنجائش احتمال میباشد کہ آنہا در روایتِ الفاظ و فہمِ کیفیت واقعہ خطا شدہ باشند۔ الغرض حیثیت و حالتِ ہر واقعہ و ہر راوی مختلف بودہ۔ و بنابران ہیچ قاعدۂ کلیہ نمے توان نہاد۔ شک نیست کہ فاروق اعظم رضی اللہ عنہ در اکثر مواقع بہ اخبارِ آحاد استدلال نمود لاکن در مواقع عدیدہ از آن خلاف رائے ہم ظاہر فرمود۔ ازین طریقِ عمل ظاہر مے شود کہ جناب ممدوح در خبر آحاد خصوصیت حالات را مدِ نظر میداشت۔ درباب اخبار آحاد فقہا و محدثین خیلے باہم اختلاف رائے داشتہ اند۔ و درین باب

بحث ہائے طویل پیدا شدہ - لیکن از مطالعۂ این ہمہ مباحثات ظاہر مے شود کہ آنقدر نکتہ سنجے و دقیقہ رسے کہ در مذہب فاروق اعظم رضی اللہ عنہ بودہ نظیر آن ہیچ جائے نظر نمے آید - لاکن درین مقام اظہار این امر بسیار ضرور است کہ بگوئیم - اصولیکہ فاروق اعظم رضی اللہ عنہ در قبول و عدم قبول خبر احاد مد نظر داشت - فقط بر تحقیق حق مبنی بودہ و مانند آزادمنشان این عصر پیروی نفس مقصود نبود کہ ہر حدیثے را کہ میخواہند قبول میکنند و اگر نمیخواہند رد میکنند ؎

کار پاکان را قیاس از خود مگیر ؁ گرچہ ماند در نوشتن شیر و شیر

بغرض توسیع فقہ و حصول این مدعا کہ از برائے تکمیل ضروریات فقہ کفایت میکند قیاس از جملہ ضروریات است و این امر ظاہر است کہ تمام جزئیات مسائل در قرآن مجید و احادیث مذکور نیست - بنابران ضرور است کہ در تصفیۂ امور جزئی قیاس شرعی بکار آوردہ شود - از برائے ہمین ضرورت ائمۂ اربعہ یعنی امام ابوحنیفہ - امام مالک - امام شافعی - امام احمد حنبل باتفاق قائل قیاس بودہ اند و ماخذ عظیم مسائل شان قیاس است - لیکن تحقیق این کہ بنائے قیاس نہاد فاروق اعظم رضی اللہ عنہ بود - مردم بالعموم خیال میکنند کہ موجد قیاس معاذ ابن جبل است و استدلال شان

این ہست کہ چون جناب رسول اللہ صلعم معاذ را بسوئے یمن فرستاد از و استفسار فرمود کہ اگر کدام مسئلہ پیش بیاید چہ خواہی کرد۔ معاذ عرض کرد کہ از قرآن جواب میدہم۔ و اگر صورت مسئلہ در قرآن و حدیث موجود نباشد اجتہاد میکنم[۱] لاکن ازین واقعہ استدلال نمے توان کرد باینکہ مراد معاذ قیاس بودہ۔ چہ اجتہاد بر قیاس منحصر نیست۔ ابن حزم و داؤد ظاہری مطلقاً قائل قیاس نبودند۔ حالانکہ خودشان درجۂ اجتہاد داشتند۔ و در مسائل شرعیہ اجتہاد میکردند۔ و در[۳] مسند دارمی بسند[۳] مذکور ہست کہ حضرت ابوبکر رض را معمول بود کہ چون کدام مسئلہ پیش مے آمد رجوع بقرآن مے فرمود۔ و اگر صورت مسئلہ در قرآن مذکور نمے بود از روئے حدیث جواب میداد۔ و اگر حدیث ہم در آن باب ساکت مے بود اکابر صحابہ را جمع کردہ باتفاق آرا تصفیہ میفرمود[۵]۔ ازین ہم ثابت مے شود کہ در عہد ابوبکر صدیق رض ہم در جواب مسائل شرعی رجوع بہ قرآن مجید و حدیث و اجماع میکردند و قیاس وجود نداشت۔

در نامۂ کہ فاروق اعظم رض در موضوع منصب فقہا بہ جہت ابوموسیٰ اشعری فرستادہ بود در باب قیاس بالفاظ صریح

۱؎ این حدیث در مسند دارمی مطبوعہ نظامی صفحہ ۳۴ موجود ہست ۱۲ ۵؎ مسند دارمی صفحہ ۳۰ - ۱۲ منہ

قدغن فرمود۔ چنانچہ الفاظ آن نامہ حسب ذیل است:۔

الفهم الفهم فيما يختلج في صدرك مما لم يبلغك في الكتاب والسنة واعرف الامثال والاشباه ثم قس الامور عند ذلك۔

امریکہ در قرآن و حدیث بنظر نیاید و در آن امر شبہ باشد بر آن غور کن و خوب غور کن و واقعات ہمشکل آنرا دریافت کن بعد ازان قیاس کن۔

در کتب اصول فقہ تعریف قیاس حسب ذیل مذکور ست:۔

تعدية الحكم من الاصل الى الفرع لعلة متحدة۔

یعنی حکم اصل را تا بفرع آن رسانیدن از سبب کدام علتے کہ در ہر دو یعنی اصل و فرع مشترک باشد۔

مثلاً جناب رسول اللہ صلعم نام گندم و جو وغیرہ را گرفتہ فرمود کہ این اجناس را ہر قدر کہ بدہید ہمانقدر بگیرید و کمیکہ زیادہ از وزن مساوی بگیرد سود مے شود۔ درین مسئلہ قیاس این طور جاری مے شود کہ اگرچہ جناب رسالت مآب صلعم چند جنس خاص را ذکر فرمودہ لاکن این حکم بر جمیع اشیائی کہ مقدار و نوعیت داشتہ باشد شامل است۔ مثلاً اگر شخصے یک سیر آہک کسے را بدہد و در عوض آن ہمان قسم آہک یک سیر و یک چارک بگیرد و یا یک سیر از قسم اعلے بگیرد این سود است

ل؎ این روایت در دارقطنی مذکور ست۔ ملاحظہ کنید ازالۃ الخفا صفحہ ۸۶ - ۱۲ منہ

می شود -

نزد اصولیین مقدم ترین شرائطِ قیاس دو ہست -

(۱) ہمہ مسائل کہ بقیاس ثابت شود منصوص نباشد یعنی در آن باب کدام حکم خاص در کتاب و سنت موجود نباشد -

(۲) در مقیس و مقیس علیہ علت مشترک موجود باشد -

در ہدایت نامۂ فاروق اعظم رضی اللہ عنہ باین ہر دو امر اشارہ بلکہ تصریح موجود ہست یعنی شرطِ اول را بدین الفاظ ظاہر کردہ کہ مما لم یبلغک فی الکتاب والسنۃ - و شرط دوم را باین عبارت واعرف الامثال والاشباہ ثم قس الامور -

علاوہ از مہمات اصول فاروق اعظم رضی اللہ عنہ از برائے استنباطِ احکام و تفریع مسائل قواعد بسیار مقرر فرمود کہ در عصر حاضر آن قواعد را بنیادِ علمِ اصولِ فقہ مے توان گفت لیکن قبل از تفصیل آنہا اظہار این نکتہ خیلے ضروری ست -

مسلّم ہست کہ امام ابو حنیفہ و امام مالک وغیرہ در مسائل فقہیہ خیلے اختلاف دارند و وجہ این اختلاف را سبب در بعض مسائل آن ہست کہ یکے را حدیث رسیدہ و دیگرے را نرسیدہ - لیکن بالعموم وجہ اختلاف این ہست کہ در اصولِ استنباط و اجتہاد مختلف و متغایر اند چنانچہ در کتب اصول فقہ اصول مختلفہ شان بتفصیل مرقوم ہست - ولے گمان نکنید کہ ائمہ موصوف

اصول خود را بصراحت بیان نمودہ اند۔ شک نیست کہ امام
شافعی رسالۂ مستقلے تصنیف کردہ و در آن بعض اصولِ
فقہ را منضبط نمودہ۔ لیکن از امام ابوحنیفہ و امام مالک وغیرہ
یک قاعدہ ہم صراحۃً منقول نیست۔ مگر از طریق استنباطِ
مسائل و تقریرہائے شان متعلق بہ مسائل معلوم مے شود۔
کہ استنباطِ ہر یک بر اصولے مبنی بود۔ مثلاً امام ابوحنیفہؒ
از آیۂ کریمہ اِذَا قُرِئَ الْقُرْاٰنُ فَاسْتَمِعُوْا لَهٗ وَاَنْصِتُوْا استدلال
نمود کہ مقتدی در عقب امام ابداً قراءت فاتحہ نکند۔ کسے گفت
این آیہ در باب خطبہ نازل شدہ بود۔ امام بجواب فرمود کہ
اگرچہ نزولِ آیہ بغرض خاص شدہ باشد لاکن حکم عام است
و ازین آشکار مے شود کہ امام موصوف قائل این اصولِ
فقہ است۔ العبرة لعموم اللفظ لا لخصوص السبب۔
یعنی از خصوصیتِ سبب تعمیمِ حکم متاثر نمے شود۔

اصول استنباط احکام

اصولِ فقہ کہ در کتبِ اصول از امام ابوحنیفہ وغیرہ مذکور است
در اصل از ہمین قسم صورت ہا مستنبط شدہ۔ و قواعدِ
مذکور از ائمۂ موصوف ہیچ جا صراحۃً منقول نیست۔ در باب
فاروق اعظمؓ ادعائے ما این است کہ جناب ممدوح اصول
استنباطِ مسائل قائم فرمود و بنائے این دعوے این است
کہ اکثر مسائلے کہ فاروق اعظمؓ طے فرمود در مجمع صحابہ

بہ بحث و مناظرہ طے نمود و تقریرہائے کہ در آن مواقع فرمود اگر استقصائے آنہا شود بسیارے از اصول فقہ قائم بیشود در اکثر مسائل روایات متناقض یا ماخذ ہائے استدلال از ہم جدا بود - پس فاروق اعظم رضہ فیصلۂ آنرا ضرور دانست تا از ہر دو صورت کدام ترجیح باید یعنی کدام را ناسخ و کدام را منسوخ و کدام را عام و کدام را خاص قرار دہد و کدام امو ثقت و کدام را موید تسلیم نمودہ شود و باین طریق بسیارے از اصول نسخ و تخصیص و تطبیق وغیرہ قائم شد - چون فاروق اعظم رضہ بطریق عام فتوائے میداد اکثر کدام اصول خاص را مدنظر میداشت مثلاً شخصے بحضور مبارک آمد و استغاثہ کرد - کہ غلام مرا بحکم قطع ید شود - چراکہ آئینۂ زوجہ ام را سرقہ کردہ - کہ ۶۰ درہم قیمت داشتہ - فرمود کہ مال مسروقہ ہم از آن شما بود و غلام ہم از شما است - سزائے قطع ید دادہ نمیشود - ازین فیصلۂ فاروق اعظم رضہ این اصول مستنبط شد کہ در معاملۂ سرقہ ضرور یست کہ سارق در مال مسروقہ ہیچگونہ استحقاق نداشتہ باشد - شخصے دیگر چیزے از بیت المال سرقہ کرد - و فاروق اعظم رضہ او را بر ہمین بنا رہا فرمود کہ در بیت المال ہر شخص حق دارد - یکبار در اثنائے سفر نزدیک یک تالاب

[1] موطائے امام مالک ۱۲ منہ

نزول فرمود عمرو ابن عاص که در آن سفر رفیق بوده از مردم
پرسید که درین تالاب سباع آب می‌خورند؟ فاروق
اعظم رض مردم را منع فرمود که جواب این فقره را نگویید- و ازین
دو اصل ثابت مے شود (اول) اینکه اصل در اشیاء
اباحت است- (دوم)[1] اینکه اگر ظاهر حال صحیح باشد ما مکلف
به تفحص و جستجو نیستیم- یکبار در رمضان شریف روی آفتاب
را ابر گرفت و در غروب مغالطه شد- فاروق اعظم رض روزه
افطار کرد- بعد چند دقیقه آفتاب پدیدار شد- و مردم خیلے
متردد شدند- فاروق اعظم رض فرمود الخطب یسیر وقد
اجتهدنا[2]- یعنی معامله سهل است بقدر امکان سعی کرده ایم
امثلهٔ دیگر هم بسیار است و اگر شخصے بخواهد خیلے از کلیات
اصول فقه از آنها استنباط مے تواند- در اکثر مسائل فقهیه
که فاروق اعظم رض بیان فرموده صحابهٔ دیگر با وے اتفاق
رائے فرمودند- و ائمهٔ مجتهدین تقلید وے نمودند- شاه ولی الله
محدث دهلوی از استقرائے خود عدهٔ این قسم مسائل را
یک هزار کما بیش نوشته ولے اکثر مسائل باین قسم هم
است که در آنها دیگر صحابه با جناب ممدوح متفق الرائے نبودند
و در بعض مسائل صحابه که اختلاف رائے نموده بر حق بوده-

تعداد مسائل فقهیهٔ فاروق اعظم رض

[1] موطا امام محمد صفحه ۶۶ - [2] موطا امام محمد صفحه ۱۸۴ - ۱۲ منه

چنانچہ در مسئلۂ تیمم جنابت منع تمتع حج طلاقِ ثلاثہ وغیرہ اجتہاد صحابہ دیگر از اجتہادِ جناب فاروق اعظم رضؓ بیشتر صحیح معلوم میشود۔ لاکن در اکثر مسائل وبالخصوص در مسائلے کہ معرکۃ الآرا بودہ وتعلّق بہ تمدّن وامورِ ملکی داشتہ عموماً معلوم مے شود کہ اجتہاد فاروق اعظم رضؓ بر کمال نکتہ سنجی ودقّتِ نظر مبنی بودہ۔ واز ہمین مسائل کمال اجتہاد فاروق اعظم رضؓ ظاہر مے شود۔

از آنجملہ بعض مسائل را درین مقام بیان میکنم۔ اہم ترین مسائل کہ معرکۃ الآرا بودہ خمس است۔ در قرآن کریم وارد است:۔

مسئلہ خمس

وَاعْلَمُوْٓا اَنَّمَا غَنِمْتُمْ	بدانید کہ چیزے از مالِ غنیمت بدست
مِّنْ شَيْءٍ فَاَنَّ لِلّٰهِ خُمُسَهٗ وَ	شما بیاید پس تحقیق برائے خدا ہست پنجم آن و
لِلرَّسُوْلِ وَلِذِي الْقُرْبٰى وَ	از برائے رسول واز برائے صاحبانِ قرابت
الْيَتٰمٰى وَالْمَسٰكِيْنِ وَابْنِ السَّبِيْلِ	ویتیمان ومسکینان ومسافران۔

ازین آیہ ثابت مے شود کہ در خمس اقربائے رسول اللہ صلعم ہم حصّہ دارا اند چنانچہ حضرت عبداللہ ابن عباس کہ در صحابہ بہ دریائے علم شہرت داشت باصرار ازین آیہ بر خمس استدلال میکرد۔ حضرت علی رضؓ اگرچہ مصلحۃً بنوہاشم را از خمس حصہ ندادلاکن بقرار رائے جناب امیر ہم بنوہاشم فی الحقیقت مستحقِّ خمس[۱] بودند۔

[۱] ابن اسحاق ۱۲ محمد روایت صفحہ ۱۱ کتاب الخراج

عبداللہ ابن عباس و حضرت علی رضؓ تنہا باین خیال نبودند بلکہ جمیع اہل بیت براین مسئلہ اتفاق داشتند۔ در ائمہ مجتہدین امام شافعی نیز قائل باین مسئلہ بود و در کتب خود خیلے بشدّ و مدّ براین استدلال میکند۔

درباره فاروق اعظم رضؓ مردم میگویند کہ قرابت داران رسول اللہ صلعم را مطلقاً او مستحق خمس نمے پنداشت چنانچہ در خلافت خود اہل بیت را گاہے از خمس حصّہ نداد۔ در ائمہ مجتہدین امام ابو حنیفہ نیز قائل حصّۂ ذوی القربےٰ در خمس نبود و استدلال نمود براینکہ بعداز وفات جناب رسول اللہ صلعم حصۂ آنحضرت صلعم ساقط شد۔ حق قرابت داران جناب رسالت پناه صلعم ہم زائل شد۔ بنابران باید بغور تمام دیده شود کہ از قرآن کریم چہ حکم مستنبط مے شود۔ و طریق عمل رسول اللہ صلعم چہ بود۔

از نصّ قرآن مجید صرف ہمینقدر ثابت است کہ بطریق مجموعی پنج گروه مصرف خمس مے باشند۔ لیکن از الفاظ قرآن این امر حتماً ثابت نمے شود کہ تقسیم مال خمس بہر گروه فرداً فرداً فرض است۔ و در آیۂ کریمہ کہ مصارف زکوٰۃ بیان شده نیز الفاظ بعینہٖ ہمین قسم وارد شده:۔

اِنَّمَا الصَّدَقٰتُ لِلۡفُقَرَآءِ وَالۡمَسٰكِيۡنِ وَالۡعٰمِلِيۡنَ عَلَيۡهَا

وَالْمُؤَلَّفَةِ قُلُوْبُهُمْ وَفِی الرِّقَابِ وَالْغَارِمِیْنَ وَفِیْ سَبِیْلِ اللّٰہِ وَابْنِ السَّبِیْلِ - درین آیہ ہشت[۸] گروہ مستحق[۳] زکوٰۃ قرار یافتہ یعنی فقیر و مسکین - عاملین یعنی تحصیلداران زکوٰۃ - مؤلفۃ القلوب - اسیران - قرضداران - مسافران - و بہر طائفہ ازین طوائف زکوٰۃ دادہ مے شود - و در صورتے کہ ہمہ طوائف حاضر باشند ملحوظ شود کہ کدام طائفہ بیشتر محتاج اند - و کدام طائفہ کمتر و کدام بکلّی محتاج نیست - و ہمین اعتبار فرقۂ را زیادہ و فرقۂ را کم دہند و فرقۂ را مطلقاً ندہند - این لزوم بالا یلتزم را فقط امام شافعی اختراع نمودہ است کہ مالِ خمس بر دو حصۂ مساوی تقسیم[۳] شود و بہ ہر فرقہ حصۂ برابر دہند قطع نظر از ضرورت و عدم ضرورت - ہمین طریق از مصارف خمس کہ در آیۂ کریمہ ورود یافتہ مفہوم مے شود کہ مالِ خمس مخصوص ہمین مردم دادہ شود نہ اینکہ خواہ مخواہ آنرا بر پنج حصہ مساوی تقسیم نمودہ ہر پنج فرقہ را حصۂ برابر دادہ شود - اکنون باید دید کہ طریق عمل جناب رسول اللہ صلعم چگونہ بودہ - چیزے کہ از استقرائے احادیث و روایات ثابت مے شود این است :-

(۱) آنحضرت صلعم در ذوی القربےٰ مخصوص بنو ہاشم و بنو عبد المطلب را حصۂ خمس عطا فرمود - و بنو نوفل -

وبنو عبد الشمس را با آنکه ذوالقربیٰ بودند و درخواست ہم نمودند عطا نفرمود۔ چنانچہ این واقعہ را علامہ ابن القیم در زاد المعاد بہ تفصیل نقل کردہ[1] و بہ کتب حدیث حوالہ نمودہ۔

(۲) چیزے کہ بہ بنو ہاشم و بنو المطلب عطا مے فرمود بحصۂ مساوی تقسیم نمیفرمود۔ علامۂ ابن القیم در زاد المعاد آوردہ :-

ولكن لم يكن يقسمه بينهم على السواء بين الاغنياء هم و فقراء هم ولا كان يقسمه قسمة الميراث بل كان يصرفه فيهم بحسب المصلحة والحاجة فيزوج منهم اعزبهم ويقضي منهم عن غارمهم ويعطي منه فقيرهم كفائته[2]۔ یعنی بر توانگران و مسکینان بحصص مساوی برابر تقسیم نمیفرمود و در تقسیم خمس قاعدۂ مراتب را ہم نظر نمیداشت۔ بلکہ بتقاضائے مصلحت و ضرورت عطا میفرمود یعنی ناکتخدایان را عروسی میفرمود و مقروضان را از قرض نجات میداد و غربا را بقدر حاجت عطا میفرمود۔

از واقعات فوق اولاً ثابت مے شود کہ در لفظ ذوی القربیٰ تعمیم نیست ورنہ بنو نوفل و بنو عبد الشمس را جناب رسول اللہ صلعم ہم از خمس محروم نمیفرمود۔ زیرا کہ ایشان نیز داہل قرابت

[1] زاد المعاد جلد دوم صفحہ ۱۶۱۔ [2] زاد المعاد جلد دوم صفحہ ۱۶۲ - ۱۲ منہ

داخل بودند۔ دوم آنکہ جمیع افراد بنو ہاشم و بنو المطلب را بحصص مساوی تقسیم نمیفرمود۔

فاروق اعظم رضی سمجھتے کہ از روایات صحیحہ ثابت بہشود حقوق بنو ہاشم و بنو المطلب را بحال داشت ولے در دو چیز با آنہا اختلاف داشتہ (۱) اینکہ کامل پنجم قسمت حق ذوی القربیٰ نمے پنداشت۔ (۲) اینکہ بلحاظ مصلحت و ضرورت حصہ ہا راکم و بیش میفرمود و این دو امر را بر اقتضائے رائے خلیفۂ وقت منحصر میدانست۔ برعکس ادعائے عبداللہ ابن عباس وغیرہ این بود کہ کامل در پنجم حصّہ بے کم و کاست ذوی القربیٰ استحقاق دارند و کسے را درین استحقاق مجال تصرف نیست چنانچہ قاضی ابو یوسف در کتاب الخراج و نسائی در صحیح خود این قول را از عبداللہ ابن عباس نقل کردہ:۔

عرض علینا عمر ابن الخطاب ان نزوّج من الخمس ایّمنا ونقضی منہ عن مُغرمنا فابینا الّا ان یسلّمہ لنا وابی ذلک علینا[1]۔

عمر ابن الخطاب بر ما عرضہ کرد کہ ما از مال خمس از برائے مصارف نکاح بیوگان و ادائے قرض قرضداران خود بقدر ضرورت بگیریم لاکن ما برین اتفاق ننمودیم و میخواستیم کہ ہمہ آنرا بما تسلیم کند لاکن عمر ابن حرف ما را قبول نکرد۔

---

[1] زاد المعاد جلد دوم صفحہ ۱۶۲ - ۱۲ منہ

ازین قبیل روایات دیگرے ہم موجودست و فقط کلبی روایت کردہ کہ حضرت ابوبکرؓ و عمرؓ حق ذوی القربے را مطلقاً ساقط کردند و چون کلبی خیلے ضعیف الروائت ست روائتش قابل اعتبار نمی توان شد۔

اگر فحوائے قرآن و طریق عمل حضرت نبوی صلعم باہم منطبق گردد بہ ثبوت میرسد کہ طریق عمل فاروق اعظمؓ مطابق بقرآن و حدیث بودہ۔ امام شافعی و دیگر ہمخیالانش ہیچ دلیل ثابت نمے توانند کرد کہ جناب رسول اللہ صلعم ہمیشہ قسمت پنجم را تمام و کمال بہ ذوے القربے عطا میفرمود۔ چہ از عبارت نصِ قرآنی ابداً این تعیین و تحدید ثابت نمے شود۔ البتہ از عبارتِ قرآن برائے ذوی القربے حقے غیر معیّن ظاہر میشود و از آن فاروق اعظمؓ مطلقاً انکار نکردہ۔ اکنون بایست این مسئلہ را از روئے اصولِ عقلی ببینیم یعنی از برائے رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم و قرابتیانِ جناب او صلعم بر کدام اصول مبنی بودہ۔؟ ظاہرست کہ جناب رسول اللہ صلعم از سبب تبلیغ احکام و سرانجام مہمّات رسالت بہ شغل معاش نمیرسید۔ پس لازم بود کہ از عائدِ ملک حصۂ خاص از برائے مصارف او صلعم مخصوص شود و عائدِ ملک در آنوقت ہمین سہ قسم بودہ۔ مالِ غنیمت۔ فئے۔ انفال۔ و خدائے کریم

از ہر یک حصّہ برائے او صلعم مقرر فرمود چنانکہ در آیاتِ متعدّد مذکور ست و نظیرش بعینہ ہمین خالصہ ست کہ در عصر حاضر از برائے مصارفِ ذاتی پادشاہ وقت مقرر میگردد و آنرا بعین المال ہم تعبیر میکنند۔ حقّ ذوی القربے از ینجہت مقرر شد کہ در بدو اسلام بر رفاقتِ او صلعم ثابت قدم ماندند۔ و چون کفّار مکہ بیشتر در پیے آزارِ ایشان شدند تمام بنو ہاشم دم از رفاقتِ او صلعم زدند (اگرچہ درینوقت برخے از ایشان مسلمان ہم نشدہ بودند) و چون او صلعم از مکّہ بر آمدہ در درۂ کوہ پناہ گرفت کل افراد بنو ہاشم ہمرکابی پیغمبر صلعم حاضر بودند۔

بنابران چیزے کہ از برائے جناب رسول اللہ صلعم و ذو القربے مقرر شد بنا بر اقتضائے وقت و مصلحت بودہ و لے این قاعدہ مطلقاً منافی اصولِ تمدّن ست کہ تا روزِ قیامت از برائے اقربائے او صلعم پنجم حصۂ کامل مقرر باشد و ہمیشہ بایشان برسد۔ اگرچہ نسل او صلعم باوج ترقی رسیدہ و منتہا درجہ توانگر و مرفہ الحال ہم باشند۔ شخصیکہ صاحبِ عقلِ سلیم باشد کے باور کردہ میتواند کہ بانی شریعت ھٰذا این قسم قاعدہ تجویز کند کہ از برائے اولادِ خویش یک رقم خاص تا روزِ قیامت معیّن نماید۔ اگر کدام بانی شریعت اینگونہ اصول اساس نہد عیاذاً باللہ فوقیّت او بر برہمنانِ خود

غرضِ ہند بچہ چیز خواہد بود۔

حضرت علی رضؓ و حضرت عبداللہ ابن عباس کہ مدعی خمس بودند۔ خیالِ شان ابدًا این نبود کہ حقّ خمس تا روزِ قیامت برائے شان ثابت ست بلکہ ادّعا داشتند کہ برائے ہمان اشخاص است کہ از عصر مبارک جناب رسول اللہ صلعم باقی ماندہ بودند۔

مسئلۂ فے

امرے دیگر کہ خیلے شان اہم دارد مسئلہ فے است و عبارت ست از اراضی و املاکے کہ بعد از فتح در تصرّف اہلِ اسلام در آمدہ۔ این مسئلہ بجدّے معرکۃ الآرا ست کہ از عہدِ صحابۂ کرام تا این عصر حل نگردید و فیصلۂ قطعی نشدہ و بحث عظیم الشانِ فدک از فروعاتِ این مسئلہ است۔

خلط مبحثے کہ درین مسئلہ واقع شدہ وجہ موجّہ اش آن ست کہ مردم در الفاظ نفل و غنیمت کہ قریب المعنائے فے بود تفریق نتوانستند۔ و ما این بحث را بتفصیل تمام ہدیۂ ناظرین میکنیم۔

حق این است کہ قبل از ظہورِ اسلام در عرب دستور بودہ کہ چیزے کہ بعد از فتح بدست مے آمد ہمۂ آن بر نبرد آزمایان علی السّویّہ تقسیم میشد مگر سردارِ قبیلہ بیشتر حصہ داشت یعنی چہارم حصہ را او میداوند۔ چون جناب رسالت مآب صلعم مبعوث شد این قاعدہ را نیز مانند دیگر رسوم با تغیّر جزوی

قائم داشت۔ و از ینجہ مردم زعم کردند کہ جز غازیان اسلام کسے را بر مالِ غنیمت استحقاق نیست۔ چنانچہ بعد از فتح چیزے کہ بدست مے آمد بر غازیان تقسیم مے شد۔ از آنجا کہ این طریق از قدیم الایام جاری بود و در عہد جناب رسول اللہ صلعم ہم قائم ماند در اہلِ اسلام بالعموم این خیال پیدا شد کہ مالِ غنیمت حقِ ذاتیِ غازیان است و آنہا بہر صورت ادعائے آن کردہ مے توانند۔ بلکہ نوبتے درین امر خصومت پیدا شد۔ وقتیکہ غزوۂ بدر فتح شد۔ بعضے از غازیان تا مسافہ دور کفار را تعاقب نمودند و بعضے در حضورِ نبوی صلعم حاضر ماندند و چون متعاقبین باز آمدند دعوےٰ نمودند کہ مالِ غنیمت حقِ ما است زیرا کہ کفار را تعاقب نمودہ ایم و جنگ کردہ باز آمدہ ایم۔ فریقِ ثانی بجواب گفت کہ ما در محافظت جناب رسول اللہ صلعم پائے استقلال محکم فشردہ ایم۔ پس ما بیشتر استحقاق داریم۔ بنا بران آیۂ ذیل نازل شد[1]۔

وَاعْلَمُوْٓا اَنَّمَا غَنِمْتُمْ مِّنْ شَيْءٍ فَاَنَّ لِلّٰهِ خُمُسَهٗ وَلِلرَّسُوْلِ وَلِذِي الْقُرْبٰى وَالْيَتٰمٰى وَالْمَسٰكِيْنِ وَابْنِ السَّبِيْلِ ۔	بدانید کہ جز این نیست کہ چیزے کہ از مالِ غنیمت بدستِ شما بیاید پس تحقیق برائے خداست خمسِ آن و از برائے رسول و قرابتیان و یتیمان و مسکینان و مسافران ۔

[1] زاد المعاد جلد ثانی صفحہ ۱۵۸۔ در کتب حدیث ہم این روایت مذکور ہست ۱۲ منہ

از آیۂ فوق این قاعدہ بر آمد کہ مالِ غنیمت بر پنج قسمت شود و چہار حصہ بر مجاہدین تقسیم شود و حصۂ پنجم باز بر پنج قسمت شود و در مصرفِ جنابِ رسول اللہ صلعم و ذوی القربےٰ و مساکین وغیرہ خرچ گردد۔ ولے جملہ این احکام بہ زرِ نقد و اسبابِ منقولہ بودہ۔ در بابِ اراضی و املاکِ غیر منقولہ ہیچ قاعدہ قرار نیافت۔ در غزوۂ بنی نضیر کہ در ۵ھ بوقوع آمد آیۂ ذیل کہ از آیاتِ سورۂ حشر است نازل شد۔

مَآ اَفَآءَ اللّٰهُ عَلٰى رَسُوْلِهٖ مِنْ اَهْلِ الْقُرٰى فَلِلّٰهِ وَ لِلرَّسُوْلِ وَلِذِى الْقُرْبٰى وَ الْيَتٰمٰى وَ الْمَسٰكِيْنِ وَ ابْنِ السَّبِيْلِ۔ لِلْفُقَرَآءِ الْمُهٰجِرِيْنَ الَّذِيْنَ اُخْرِجُوْا مِنْ دِيَارِهِمْ وَ الَّذِيْنَ جَآءُوْ مِنْ بَعْدِهِمْ۔

آنچہ عاید گردانید خدا تعالےٰ بر پیغمبر خود از اموالِ ساکنانِ دیہات پس خدائے راست و پیغمبر را و خویشاوندان را و یتیمان را و فقیران را و مسافران را از برائے آن فقیران ہجرت کنندہ است آنانکہ بیرون کردہ شد ایشان را از خانہ ہائے ایشان و نیز آنان راست کہ آمدند بعد از مہاجرین و انصار۔

از آیۂ کریمہ معلوم شد کہ اراضی مفتوحہ را تقسیم ننمایند بلکہ بطورِ وقف نگہدارند و از منافعِ آن جمیع نسلہائے آتی و مسلمانانِ مستقبل متمتع گردند۔ این ست حقیقتِ نفل و غنیمت و فے در احکامِ فوق اکثر مسلمانان را سخے مغالطہ پیش آمد اولاً غنیمت و فے را مترادف گمان کردند۔ چنانچہ در ائمہ مجتہدین

امام شافعی بر ہمین رائے بود واز روئے مذہب وے زمین مفتوحہ باید ہمانوقت بر مجاہدین تقسیم گردد۔ وقتیکہ ممالک شام و عراق فتح شد مردم بر ہمین بنا از فاروق اعظم رض التماس نمودند کہ ممالک مفتوحہ برآنہا تقسیم گردد۔ چنانچہ از جملۂ صحابہ عبد الرحمن ابن عوف و زبیر ابن العوام و بلال ابن رباح اصرار شدید نمودند و فاروق اعظم رض قبول نفرمود و چنانکہ در ذیل شعبۂ محاصل مذکور شد کہ مجلس عامی از صحابہ منعقد گردید۔ و چند روز متواتر این مسئلہ زیر بحث ماند۔ و اخیراً فاروق اعظم رض بآیۂ فوق استدلال نمود۔ و الفاظ آیہ وَالَّذِيْنَ جَآءُوْا مِنْ بَعْدِهِمْ۔ قراءة کرد و فرمود:۔

فَكَانَتْ هٰذِهٖ عَامَّةً لِمَنْ جَآءَ مِنْ بَعْدِهِمْ فَقَدْ صَارَ هٰذَا الْفَيْءُ بَيْنَ هٰؤُلَاءِ جَمِيْعًا فَكَيْفَ نُقَسِّمُهٗ لِهٰؤُلَاءِ وَنَدَعُ مَنْ تَخَلَّفَ بَعْدَهُمْ۔	این ہمہ از برائے نسلہائے آیندہ است و بر ہمین بنا این ممالک مفتوحہ حق جمیع اہل اسلام است۔ درین صورت چگونہ امکان دارد کہ من بر مسلمانانِ حاضر تقسیم کنم۔

امام شافعی و دیگر ہمچنالانش ازین امر استدلال میکنند کہ جناب رسول اللہ صلعم اراضی خیبر را بر مجاہدین تقسیم فرمود۔ ولے نمی بینند کہ بعد از خیبر خیلے علاقہ جات دیگر نیز فتح شد

لہ کتاب الخراج صفحہ ۱۵۔ تفصیل این معرکہ در کتاب الخراج صفحہ ۱۴ و ۱۵ مذکور است ۱۲

وبلکہ بر تمام عرب استیلا نمودند ولے در حیاتِ نبوی صلعم یک وجب زمین ہم بر غازیان قسمت نشد۔ مسئلۂ باغ فدک نیز درین مسئلہ داخل است۔ و از مدت ہائے دراز معرکۃ الآراء بودہ۔ یک فرقۂ اہل اسلام برین خیال است کہ باغ مذکور جائداد خاص جناب رسول اللہ صلعم بود زیرا کہ صاحبانِ باغ بدون مقدمہ وجنگ باغ مذکور را بحضرت نبوی تسلیم کردند پس در حکمِ آیۂ ذیل داخل است:۔

مسئلہ فدک

وَمَآ اَفَآءَ اللّٰهُ عَلٰى رَسُوْلِهٖ	و آنچہ عاید گردانید خدا یتعالے
فَمَآ اَوْجَفْتُمْ عَلَيْهِ مِنْ خَيْلٍ	بر پیغمبر خود از اموالِ بنی نضیر پس نتاختہ
وَّلَا رِكَابٍ وَّلٰكِنَّ اللّٰهَ يُسَلِّطُ	بودید بر آن اسپان را و نہ شتر ہا را
رُسُلَهٗ عَلٰى مَنْ يَّشَآءُ وَاللّٰهُ عَلٰى	ولاکن خدا غالب میگرداند پیغمبرانِ خود را
كُلِّ شَيْءٍ قَدِيْرٌ۔	بر ہر کہ خواہد و خدا بر ہر چیز توانا است۔

وقتیکہ باغ فدک ملکِ خاصِ حضرتِ نبوی صلعم گردید۔ بالسنت بحکمِ آیۂ میراث بورثۂ نبوی تسلیم وترکہ مے شد۔ وفاروق اعظم رض باوجود طلب وتقاضائے جناب امیر علیہ السلام آلِ نبی صلعم را از جائداد مذکور محروم داشت۔

این مسئلہ را اگرچہ فریقین طول دادہ اند و در آن طبع آزمائیہا کردہ اند در حقیقت خیلے روشن ومختصر بود وہیچگونہ پیچیدگی نداشت و امروز کہ اصولِ سیاست وتمدن بیشتر روشن

و عام فہم شدہ ابداً این مسئلہ درخورِ این نیست کہ درمعرضِ بحث بیاید۔ اصلِ حقیقت این ست کہ مال و جائداد یکہ در دست نبی یا امام یا پادشاہ باشد دو نوع ست ۔ (۱) مالِ مخصوص کہ منصب نبوّت و امامت و پادشاہی درحصولِ آن دخلے ندارد مثلاً حضرت داؤد ؑ از زرہ سازی کسبِ معاش خود مے فرمود یا عالمگیر اورنگ زیب کتابت قرآن شریف میکرد۔ دراینگونہ اختیارِ کامل دارند و مے توانند بہر مصرف خرچ کنند و (۲) مالِ حکومت مانندِ ممالکِ مقبوضۂ حضرت داؤد کہ بعدہا در تصرف حضرت سلیمان علیہ السّلام درآمد و درقسمِ دوم قاعدۂ وراثت جاری نمے شود بلکہ مالک یا متولیِ آن شخصے تصور مے شود کہ در نبوّت یا امامت یا پادشاہی خلیفہ باشد۔ این مسئلہ از روئے مذاقِ عصرِ حاضر خیلے بدیہی ست مثلاً بعد از سلطان عبدالمجید خان ممالکِ مقبوضۂ دولتِ عثمانیہ بر فرزندان و برادرانِ او قسمت نیافت بلکہ جانشین او در آن تصرّف نمود و از حیثیّتِ مذہبی نیز این قاعدہ در جمیع فرقِ اسلام مسلّم بودہ۔ مثلاً فرقہ کہ باغِ فدک را بہ نوبت حقِ ائمہ اثنا عشر (دوازدہ امام) مے پندارند نیز قاعدۂ ترکہ را در آن جاری نمیکنند۔ چہ خلیفۂ چہارم در عہدِ خود مالکِ باغِ فدک بود و بائست بعد از وفاتِ او بقاعدۂ میراث بر امام حسین و عباس و محمد ابن حنیفہ و زینب وغیرہ قسمت

می شد ولے در تصرف امام حسن علیہ السلام در آمد چہ او خلیفہ از حضرت علی رض بود - غرض این قاعدہ عام و مسلّم است کہ ملک و جایداد متعلّق بہ مقام نبوت یا امامت یا پادشاہی مال مخصوص بہ شخص نباشد - اکنون بائست بہ بینیم - آیا باغ فدک چگونہ بحضرت نبوی صلعم رسید - کیفیت این واقعہ بدینمنوال است کہ حضرت نبوی صلعم بعد از فتح خیبر عودت فرمود و محیصہ ابن مسعود انصاری را تبلیغ اسلام باہل فدک فرستاد و فدک بہ تصرف یہود بود و سردار ایشان یوشع ابن نون بودہ - یہود التماس صلح نمودند و پیام دادند کہ عوض صلح نیمہ از زمین خود بدہند[1] - و از آنوقت باغ فدک در تصرف اسلام آمد - پس شخص دارائے عقل سلیم میداند کہ این قسم جایداد ملک مخصوص حضرت نبوی صلعم تصور نمی شود - و فرقہ کہ ادعائے ملکیت خاص میکنند نیز آیہ کریمہ (فَمَا أَوْجَفْتُمْ عَلَيْهِ مِنْ خَيْلٍ وَّلَا رِكَابٍ) را دلیل میگیرند و میگویند باغ فدک بواسطہ قوہ عسکری تصرف نیامدہ ولے من از ایشان می پرسم کہ آیا علاقہ کہ بواسطۂ صلح بدست بیاید ملک مخصوص امام یا پادشاہ قرار می یابد یا خیر؟ - اگر جاہا دیگر نیز از جزیرۂ عرب بدون جنگ بدست آمدہ ملک مخصوص حضرت نبوی صلعم نگردیدہ بائست

[1] فتوح البلدان بلاذری صفحہ ۲۹ - ۱۲ منہ

تعمق نمود که چون درخصوص دیگر املاک مفتوحہ این جور وہم پیدا نشد۔ فدک چه خصوصیتے داشته که در آن غلط فہمی پیدا شد؟ حقیقت این است که دیگر اراضی مقبوضه را بطور وقف عام گزاشتند و فدک را جناب رسالت مآب صلعم از برائے مصارف خود مخصوص فرمود۔ پس موقع این خیال پیدا شد که شاید فدک ملک خاص او صلعم بوده و عدم لشکرکشی فدک تائید از آن خیال نمود۔ پس گمان کردند که دیگران را بر فدک بهیچگونه حق حاصل نبوده - ولے این خیال اصلاً صحیح نبوده۔ بلے حضرت نبوی صلعم فدک را از برائے مصارف خود مخصوص فرمود ولے چگونه مخصوص فرمود؟ درین باب روایات مفصّل موجود است :-

فکان نصف فدک خالصا لرسول الله وکان یصرف ما یاتیه منها الی ابناء السبیل[1]

یعنی نیمه فدک برائے رسول الله صلعم خاص بوده و او صلعم حاصلش را به مسافران صرف می‌فرمود۔

در روایت دیگر آمده :-

ان فدک کانت للنبی صلعم وکان ینفق منها ویاکل ویعود علی فقراء بنی هاشم ویزوج ایامٰهم[1]

یعنی فدک از جناب رسول الله صلعم بود و آنحضرت صلعم عائد آن را خرج می‌فرمود و بر فقرائے بنی هاشم تقسیم می‌فرمود و بیوه‌هائے ایشان را به پول آن تزویج می‌فرمود

[1] فتوح البلدان صفحه ۳۱ - ۱۲ منه

در بخاری وغیرہ تصریح است کہ حضرت نبوی صلعم خرچ سالانۂ خود را از باغ فدک میگرفت و باقی را بر مصالح عامۂ مسلمین صرف مے فرمود۔

از روایات فوق ظاہر است کہ ملکیت باغ فدک از بہر حضرت نبوی صلعم بطور خالصۂ شاہی بودہ کہ از بہر سلاطین برخے از املاک مخصوص میگردد۔ پس باوجودیکہ از بہر مصارف او صلعم مخصوص بودہ نیز از دائرۂ وقف بر آمدہ نمے تواند۔

اکنون بائست غور نمود کہ آیا فاروق اعظمؓ بر این اصول اطلاع داشت و بربنائے ہمین اصول در باغ فدک حکم میراث را جاری نفرمود یا این معاملہ از جملۂ نکات بعد الوقوع است؟ بوقت فتح عراق و شام تقریرے کہ فاروق اعظمؓ در مجمع صحابہ فرمودہ بہ آیۂ کریمہ مَا أَفَاءَ اللَّهُ عَلَىٰ رَسُولِهِ مِنْ أَهْلِ الْقُرَىٰ الخ استدلال نمودہ بہ الفاظ صریح گفت کہ املاک مفتوحہ ملک مخصوص یک شخص نمی باشد بلکہ در وقف عام داخل است چنانچہ در ذکر فے درین باب مبسوطاً ازان بحث رفت۔ البتہ این شبہہ ممکن است کہ گویند از آیۂ دیگر کہ قبل ازین آیہ است ثابت مے شود کہ باغ فدک وغیرہ ملک مخصوص حضرت پیغمبر صلعم بودہ و خود فاروق اعظمؓ نیز آن آیہ را بہ ہمین معنی محمول نمودہ و آیۂ کریمہ این است :-

وَمَا اَفَآءَ اللّٰهُ عَلٰى رَسُوْلِهٖ مِنْهُمْ فَمَا اَوْجَفْتُمْ عَلَيْهِ مِنْ خَيْلٍ وَّلَا رِكَابٍ وَّلٰكِنَّ اللّٰهَ يُسَلِّطُ رُسُلَهٗ عَلٰى مَنْ يَّشَآءُ ؕ وَاللّٰهُ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيْرٌ

و آنچہ عاید گردانید خداے تعالیٰ بر پیغمبر خود از اموال بنی نضیر پس نتاختہ بودید بر آن اسپان را و نہ شتر ہا را و لاکن خدا غالب میگرداند پیغمبران خود را بر ہر کہ خواہد و خدا بر ہر چیز توانا است۔

و فاروق اعظم رضی این آیۂ کریمہ را قرائت کرد و گفت فکانت خالصة لرسول اللّٰہ صلعم۔ این واقعہ در صحیح بخاری در باب الخمس و باب المغازی و باب المیراث بتفصیل مذکور۔ پس در جواب گوئیم کہ بلے فاروق اعظم رضی بحکم آیۂ مذکور باغ فدک را خالصۂ آنحضرت صلعم میدانست و لے بطور خالصہ نہ ملک شخصی چنانکہ از براے مصارف شخصی سلاطین ملکی مخصوص مے شود و حکم میراث در آن جاری نمیگردد۔ بلکہ تنہا خلیفہ و جانشین در آن تصرف میکند و مے توان دلیل قطعی اقامہ کرد برینکہ فاروق اعظم رضی برہمین خیال بودہ چہ وقتیکہ بحکم آیۂ کریمہ فدک را خالصۂ جناب رسول اللّٰہ صلعم تصور نمود الفاظ ذیل را بر زبان مبارک آورد چنانکہ در صحیح بخاری در باب الخمس و المغازی مذکورست :۔

فکان رسول اللّٰہ ینفق علی اھلہ نفقة سنتھم من ھذا المال ثم یاخذ

جناب رسول اللّٰہ صلعم از آمد باغ مذکور خرچ یک سالہ خود را میگرفت و باقی ماندہ را بطور مال خداوند تعالیٰ

مَا بَقِیَ فیجعله مجعل مال اللّٰه فعمل رسول اللّٰه بذلك حیاته ثم توفی اللّٰه نبیّه صلی اللّٰه علیه وسلم فقال ابوبکر رض انا ولیّ رسول اللّٰه فقبضها ابوبکر فعمل فیها کما عمل رسول اللّٰه ثم توفی اللّٰه ابی بکر فکنتُ انا ولی ابی بکر فقبضتها سنتین من امارتی اعمل فیها بما عمل رسول اللّٰه صلی اللّٰه علیه وسلم وبما عمل فیها ابوبکر۔

خرچ میفرمود۔ جناب رسول اللّٰه در ایام حیات خود برہمین کار بند باند بعد از وفات جناب رسالت پناہی حضرت ابوبکر رض گفت کہ من جانشین رسول اللّٰه صلعم ہستم پس قابض شد و طریق عمل وہمان بود کہ خود جناب رسول اللّٰه صلعم مرعی میداشت چون حضرت ابوبکر وفات یافت من جانشین وے شدم پس من تا دو سال برآن قابض بودم وہمان کار کردم کہ رسول اللّٰه صلی اللّٰه علیہ وسلّم وخلیفۂ اول مے نمودند۔

از تقریر فوق روشن میگردد کہ فاروق اعظم رض باوجودیکہ فدک وغیرہ را خالصہ تصور مے نمود ملک ذاتی جناب رسول اللّٰه نمیدانست کہ در آن میراث جاری شود و مستحق تصرّف در آن تنہا خلیفہ را بنوبت خلافت میدانست وبرہمین بنا استحقاق قبضۂ خود را ثابت فرمود۔

این تقریر را فاروق اعظم رض وقتے فرمود کہ حضرت علی وحضرت عباس دعوائے فدک را بحضرت او آوردند واو آشکارا فرمود۔

کہ حکم میراث درآن جریان نمے یابد۔

حاصل اینکہ بنزدیک فاروق اعظم رضؓ فدک وغیرہ از طرفے درجمع خالصۂ جناب رسول اللہ صلعم داخل بودہ و از طرفے وقف بودہ۔ چنانچہ بوقت فتح عراق آیہ را کہ حکم خالصہ بودن فدک ازان ظاہر مے شود قرارت کرد و الفاظِ ذیل فرمود:۔

"فهذه عامة في القرى كلها۔ یعنی حکم این آیہ بر این املاکِ فدک وغیرہ مخصوص ومحدود نیست بلکہ بر جمیع آبادیہا مشتمل ست۔

حقیقت این ست کہ فدک ذوجہتین بودہ۔ و از نتیجۂ منشاء اینقدر غلط فہمی شدہ چنانچہ حافظ ابن قیم در زاد المعاد این معنی را بہ پیرایۂ لطیف ادا میکند[1]۔

فهو ملك يخالف حكم غيره من المالكين وهذا النوع من الاموال هو القسم الذي وقع بعده فيه من النزاع ما وقع الى اليوم ولولا اشكال امره عليهم لما طلبت فاطمه بنت رسول الله ميراثها من تركته وظنت انه يورث عنه ما كان ملكا له كسائر المساكين وخفي عليها رضي الله عنها حقيقة الملك الذي ليس مما يورث عنه۔

ازین واقعات ناظرین اندازہ بتوانند کہ فاروق اعظم رضؓ مسائلی کہ از آغاز اسلام تا حال معرکۃ الآرا ماندہ واکابر صحابہ را نیز درآن اشتباہ افتادہ بچہ اسلوب خوش طے فرمودہ کہ از یک طرفِ فیصلہ محملِ صحیح قرآن وحدیث گردید و از طرفِ دیگر با اصول سلطنت و نظامِ تمدن مطابقت بہم ساند۔

[1] زاد المعاد جلد دوم صفحہ ۱۶۳ - ۱۲

حالاتِ ذاتی

و

اخلاق و عادات

اگرچہ تربیتِ روحانی در عرب از ابتدائے اسلام آغاز یافتہ ولے قبل از ظہورِ اسلام نیز عرب بعض از فضائل متصف بودند کہ مے توان آن فضائل را منشائے شرافت تصور کرد۔ واز بہر ملتے در ہر عصر سرمایۂ فخر و مباحات شمرد۔ اگرچہ تمام عرب بہیئتِ مجموعی دارائے این اوصاف بودہ ولے بعض اشخاص بیشتر ممتاز بودند و ہمین اشخاص بمقام بزرگ منصب امامت و حکومتِ قوم رسیدند۔ اقدم اوصاف فصاحت۔ بلاغت۔ قوتِ تقریر۔ شاعری۔ نسابی۔ سپہگری۔ بہادری۔ آزادی بود۔ و در رتبۂ ریاست نیز ہمین اوصاف ملحوظ خاطر مے بود۔ فاروقِ اعظمؓ رامشیتِ ایزدی از جمیع این اوصاف حصۂ وافی ارزانی داشت۔

بلکہ تقدیرِ خداوا دبود و در معرکہ ہائے عکاظ این جوہرِ ذاتی ترقی یافت وازسببِ ہمین قابلیت قریش او را منصب

سفارت برگزیدند و این منصب به اشخاصے مخصوص بود که در زبان آوری فرد و ممتاز مے بودند۔ در سخنان معمولی فاروق اعظم رض اثر فصاحت موجود بود و فقراتے که از زبان مبارکش مے بر آمد روح بلاغت داشتند۔ مثلاً نوبتِ اول که عمر ابن معدی کرب را دید از قد و بالائے او متحیّر شده فرمود۔ اللّٰہ اکبر آیا آفریدگار او و ما یکے ست؟ یعنی در این جسمِ من و بدنِ او چندان تفاوت است که گویا صانعِ هر دو (عیاذاً باللّٰہ) یکے نباشد۔

در ایامِ وبائے عمواس حضرت ابو عبیده بطریق اعتراض گفت آیا شما از قضائے الٰہی مے گریزید۔ جواب این فقره را به الفاظ خیلے فصیح ادا فرمود که بلے از قضائے الٰہی بسوئے قضائے الٰہی میگریزیم۔

قوتِ تقریر

خطبه هائے که در مواقعِ مختلفه خوانده بود در کتب سیر و حدیث موجود ست اگر قارئین مطالعه کنند قوهٔ نطق و برجستگی کلام او را تقدیر مے توانند۔ خطبهٔ که در وقتِ جلوس بر مسندِ خلافت خوانده فقراتِ ابتدائی آن این ست:۔

خطبات

اللّٰهم انی غلیظ فلیّنی اللّٰهم انی ضعیف فقوّنی۔ الا وانّ العرب جملٌ انفٌ وقد اعطیت خطامه الا وانّی حامله علی المحجّة۔

اے خدا من سخت مزاج هستم مرا نرم کن۔ من ناتوان هستم مرا توانائی بخش (قوم را خطاب نموده) آگاه که عرب بسان شتران جرون هستند که مهار شان بدست من داده شد لاکن من آن ها را براه خواهم

بروزِ سوم خلافت عزمِ لشکر کشی عراق نمود و مردم را بحضور خواست و عرب عموماً از نام ایران مے ترسیدند بتخصیص که حضرت خالد را ازان دیار پس خواسته بود - ولے درین موقع مردم از اثرِ بیانِ فاروق اعظم رضی اللہ عنہ بحدّے متاثر شدند که مثنیٰ شیبانی یکے از بهادرانِ نامی عرب بے اختیار از جائے برخاست و در مجمع حاضرین آتشِ جوشِ قومی شعله ور شد -

در حالین سفرِ دمشق بمقام جابیہ مردم از هر قوم و ملّت جمع بودند و قسیس اعظم نصاریٰ نیز حضور داشت و از بهر این اقوام مختلف لازم بود مطالب متنوّع ایراد میکرد یعنی مسلمانان را تعلیم اخلاق حسنه میداد - و بر اقوام حقیقت اسلام و اغراض صلح و جنگ آشنا بیان میکرد و در پیش فوج معذرتے از عزل خالد مے نمود - فاروق اعظم رضی اللہ عنہ همه این مطالب را چنان بخوبی و درستی ادا نمود که مدّت مدیدے بعض از فقرات برجسته نطق او زبان زدِ خلائق گردید - فقها از آن مسائلِ فقهی استنباط نمودند متخصصین ادب را امثله از برائے قواعدِ فصاحت و بلاغت گردید و متصوّفه و اخلاقیون از مطالب تصوّفی و اخلاقی آن بهره گرفتند -

چون فاروق اعظم رضی اللہ عنہ در ۲۳ھ عزمِ حج نمود و این حج آخری بود شخصے بطورِ تذکره گفت که چون عمر رضی اللہ عنہ وفات کند

من بہ طلحہ بیعت میکنم۔ فاروق اعظمؓ بمقام منے بود کہ
این واقعہ پیش آمد۔ وچون اطلاع یافت برآشفت
وفرمود کہ امروز درین موضوع خطبہ مے خوانم۔ عبدالرحمن
ابن عوف عرض کرد کہ در مجمع حج ہر نوع اشخاص مے باشند
اگر درینجا تقریر کنید مردم پیرایۂ صحیح آنرا نمی فہمند ونہ براوائے
مدعا قادر مے شوند مصلحت درین می بینم کہ چون بمدینہ رفتید
در مجمع خواص تقریر کنید زیراکہ آن مردم ہر پہلوئے سخن را
فہمیدہ میتوانند۔ فاروق اعظمؓ این رائے را مقرون بصواب
دانستہ قبول فرمود ودر آخر ذی الحجہ بمدینہ رسید روز جمعہ
مردم خیلے بشوق وانتظار قبل از وقت در مسجد گرد آمدہ بودند
حضرت عبداللہ ابن عباس کہ بیشتر مشتاق بود نزدیک
منبر نشست وبہ سعید ابن زید گفت کہ امروز فاروق اعظمؓ
تقریرے خواہد کرد کہ نظیرش در تقریرہائے سابقہ نباشد۔
سعید از راہ استعجاب گفت کہ کدام مضمون جدید ست کہ سابق
ازین در ضمن تقریر نیامدہ باشد ؟ ۔
غرض چون اذان گفتہ شد۔ فاروق اعظمؓ خطبہ خواند۔
تفصیل این واقعہ وخطبہ بہ لفظہا در صحیح بخاری[1] مذکور است۔
در ضمن این تقریر واقعۂ بنی ساعدہ وخیالات انصار وجواب

---

[1] صحیح بخاری جلد دوم مطبوعہ احمدی میرٹھ صفحہ ۱۰۰۹ - ۱۲ منہ

حضرت ابوبکر رض وکیفیت نبوت وحقیقت خلافت نبوت چندان بخوبی وبرجستگی بیان نمود که بهتر ازان ممکن نبود از مطالعهٔ خطبهٔ مذکور این امر بپایهٔ یقین میرسد[۳] که کارے که در آنوقت بظهور آمد مقتضائے مصلحت بود وغیر ازآن چاره نبود —

هرگاه که در مجمع حاضرین اقوام غیر شریک مے بود ترجمان نطق او را ترجمه میکرد چنانچه در دمشق بمقام جابیه خطبه خواند و ترجمان ترجمهٔ تقریر را لفظ به لفظ میکرد[۱] —

اگرچه خطبه ہائے فاروق اعظم رض اکثر برمحل و برجسته می بود ولے در خطبه ہائے مخصوص ومهم قبل از وقت غور و فکر میکرد چنانچه در باب سقیفه بنی ساعده خود بزبان مبارک فرمود — که من برائے خطبهٔ مذکور زمینهٔ خاصے تهیّه کرده بودم —

وقتیکه حضرت عثمان بر مسند خلافت نشست بمنبر برآمد و خواست خطبه خواند دفعةً خموش ماند و زبان او بند شد و عذر کرد که ابوبکر رض و عمر رض خطبه را قبل از وقت تهیّه مے نمودند در آینده من هم همین طریق عمل خواهم کرد —

خطبهٔ نکاح را بوجهٔ احسن ادا نمیتوانست کرد —

اگرچه فاروق اعظم رض بر هر مضمون خطبهٔ مؤثر میداد ولے خود اعتراف فرموده که خطبهٔ نکاح را به اسلوب خوش ادا نمیکرد — از عبدالله ابن المقفع که در دولت عباسیّه ادیب وفاضل نامی

---

[۱] ازالة الخفا جلد دوم صفحه ۱۳۵ — ۱۲ منه

گذشتہ پرسیدند کہ از چہ سبب فاروق اعظمؓ دریں باب اظہارِ معذوری فرمود و گفت[5] سبب آنست کہ حاضرین مجلس نکاح ہمہ درجۂ مساوات دارند و حالت خطیب بہیچ صورت ممتاز نمے باشد و در خطبہ ہائے دیگر وقتیکہ خطیب بمنبر بالا مے شود حضار ہمہ زیر دستِ او مے نمایند و بنابران در تقریرش طبعاً قوة و بلندی پیدا مے شود۔ و لے بخیالِ من سبب این است کہ در خطبۂ نکاح موضوعِ سخن تنگ و محدود میباشد و خطیب ناچار مے شود کہ سخنانِ مروجہ را بار بار بر زبان بیارد۔

خطبۂ سیاسی

قبل از عہدِ فاروق اعظمؓ خطباء در موضوعِ موعظت و فخر و ادعاء و واقعاتِ قدرتی و اظہارِ رنج و راحت خطبہ میخواندند و ہیچکس در موضوعِ ملک و سیاست خطبہ نخوانده۔ و نخستین کسیکہ در موضوعِ سیاست خطبہ ہا خوانده فاروق اعظمؓ است۔ و خطبہ ہائے او اگرچہ ظاہراً ساده و بے تصنّع بوده و لے در حقیقت خیلے پر مغز و معنی دار بود۔

اوصافیکہ از برائے خطیب ضروری است

قطع نظر از ملکۂ تقریر امور یکہ در خطبہ از جملہ لوازم مے باشد در ذاتِ فاروق اعظمؓ موجود بود۔ مثلاً آوازش بلند و پُر رعب بود و قامتش آنقدر بلند بود کہ چون بر زمین ایستاده مے مردم گمان مے بردند کہ بر منبر ایستاده است۔ دریں مقام

[5] کتاب البیان والتبیین للجاحظ مطبوعہ مصر صفحہ ۵۰ ـ ۱۲ منہ

مناسب ہست۔ برخے از خطبہ ہاے او را نقل کنیم:۔ نوبتے عمال را مخاطب نمودہ خطبہ خواند و الفاظش حسب ذیل ہست:۔

انی لا اجد ھذا المال یصلحہ الا خلال ثلث ان یؤخذ بالحق و یُعطی بالحق و یُمنَع من الباطل ولست ادع احدًا یَظلِمُ احدًا حتّٰی اضع خدہ علی الارض و اضع قدمی علی خدہ الاٰخر حتّٰی یذعن للحقّ۔ یا ایھا الناس ان اللہ عظم حقہ فوق حق خلقہ فقال فیما عظم من حقہ ولا یأمُرکُم ان تتخذ وا الملائکۃ اربابًا اَلَا وانی لم اَبعَثکُم امراءً ولا جبّارین ولاکن بعثتکم ائمۃ الھدٰی یھتدٰی بکم و لا تُغلِقوا الابواب دونھم فیاکل قویُّھُم ضَعیفَھُم۔

برخے فقرات از خطبۂ دیگر:۔

فانتم مُستخلفونَ فی الارض قاھرون لاھلھا۔ قد نصر اللہ دینکم فلا تُصبِحُ امۃٌ مُخالفۃً لدینکم الا امتان امّۃٌ مستعبدۃ الاسلام و اھلہ یتجرون لکم علیھم المؤنۃ ولکم منفعۃ وامۃ ینظرون وقائع اللہ وسطواتہ فی کل یوم ولیلۃٍ قد ملاء اللہ قلوبھم رعبًا وقد ھَمَّتْھُمْ جنود اللہ ونزلت بساحتھم مع رفاھۃ العیش و استفاضۃ المال وتتابع المبعوث وسد الثغور۔ الخ[1]

---

[1] ازالۃ الخفا ماخوذ از تاریخ طبری ۱۲ منہ

خاتمۂ خطبات فاروق اعظم رضی اللہ عنہ مدام بر فقرات ذیل می بود:-

اللّٰھم لا تدعنی فی غمرۃٍ ولا تاخذنی علیٰ غرّۃٍ ولا تجعلنی مع الغافلین[1]۔

قوتِ تحریر

قطع نظر از ملکۂ تقریر فاروق اعظم رضی اللہ عنہ را در تحریر ہم درجۂ کمال حاصل بود چنانچہ فرامین و مکاتیب و دستور العمل ہا و توقیعات و تحریرات ہر قسم او تاکنون موجود است و ہر تحریرش بہر مضمون کہ باشد در آن مضمون نظیر ندارد۔ چنانچہ بعض از تحریرات او را ہدیۂ ناظرین میکنم:-

مکتوب بنام ابو موسیٰ اشعری۔ امّا بعد۔ فان للناس نفرۃً عن سلطانھم فاعوذ باللہ ان تدرکنی وایاک عمیاء مجھولۃ وضغائن محمولۃ واھواء متبعۃ۔ کن من مال اللہ علیٰ حذر و دخف الفساق واجعلھم یداً یداً ورجلاً رجلاً واذا کانت بین القوم نائرۃ یا لفلان فانما تلک نجوی الشیطان فاضربھم بالسیف حتّٰی یفیؤ الی امر اللہ ویکون دعوتھم الی الاسلام۔

مکتوب دیگر بنام ابو موسیٰ اشعری۔

امّا بعد۔ فان القوۃ فی العمل ان لا تؤخروا عمل الیوم لغدٍ فانکم اذا فعلتم ذلک تدارکت علیکم

[1] عقد الفرید۔ خطبات عمر رضی اللہ عنہ۔ ۱۲ منہ

الاعمال فلم تدعوا ابہا تاخذون فاضعتم۔

وقتیکہ عمروابن عاص را نائب الحکومۃ مصر مقرر فرمود و در فرستادن خراج توقف نمود فاروق اعظمؓ او را قدغن بلیغ نوشت۔ و عمرو عاص لیت و لعل کرد۔ فاروق اعظمؓ بغیظ آمدہ بمکتوبے مضمون بہ زجر و تہدید بر نگاشت و عمرو عاص نیز خیلے بہ آزادی جواب مکتوب نوشت۔ مکتوب مذکور را علامہ مقریزی بعینہٖ در تاریخ مصر نقل میکند۔ از مطالعۂ آنہا ہر شخص صاحب نظر قوۂ قلم فاروق اعظمؓ را تقدیر میتواند بعضے از فقرات مکتوب تہدید این است:۔

وقد علمت انہ لم یمنعک من ذلک الا ان عمالک عمال السوء۔ اتخذوک کہفا وعندی باذن اللہ دواء فیہ شفاء۔ انی عجبت من کثرۃ کتبی الیک فی ابطائک بالخراج وکتابک الیّ بثنیات الطرق عما اسئلک فیہ فلا تجزع ابا عبد اللہ ان یوخذ منک الحق وتعطاہ فان النہر یخرج الدر۔

شعروشاعری

اگرچہ شہرت فاروق اعظمؓ در شعروشاعری نسبتاً کمتر است و شک نیست کہ جناب ممدوح بسیار کم شعر مے گفت ولے ذوق شعروشاعری بحدے داشت کہ نمے شود در سوانح عمری او از ان صرف نظر رود۔ اکثرے از اشعار شعرائے نامدار عرب

را بیاد داشتند و اور اور کلامِ ہر شاعرے نظریہ مخصوصی بودہ۔ علمائے ادب عمومًا تسلیم[1] میکنند کہ در عصرِ او ہیچکس در امتحان شعر و سخن بروے فوقیّت نداشتند۔ علامۂ ابن رشیق القیروانی در کتاب العمدہ کہ نسخۂ قلمی آن بنزدِ این عاجز[2] موجود است مے نویسد:۔

وکان من انقدِ اهل زمانه للشعر وانفذهم فیه معرفةً[2]۔	یعنی حضرت عمرؓ در عصر خود از ہمہ زیادہ تر نقاد و نیکو دانائے شعر بود۔

نجاشی نام شاعرے خاندانِ تمیم ابن مقبل را ہجو کرد۔ ارکانِ خاندانِ مذکور بحضور فاروقِ اعظمؓ شکایت آوردند۔ و او حسان ابن ثابت را حکم واد تا ہرچہ فیصلہ کند۔ او با میگویند:۔
فاروقِ اعظمؓ حسان را از سببے حکم ساخت کہ منحوست در بین شعرائے گستاخ خودش بالذّات مداخلہ کند۔ ورنہ دقائقِ شعر را ہیچکس از خودش بہتر نے فہمید[3]۔

فاروقِ اعظمؓ زہیر را اشعر الشعرا میگفت

فاروقِ اعظمؓ کلامِ جمیع شعرائے مشہور را مطالعہ کردہ واز جملہ سہ[3] نفر را منتخب فرمودہ کہ عبارت ست از امرء القیس۔ زہیر۔ نابغہ۔ وکلامِ زہیر را بیشتر[3] پسند میفرمود و او را بہ اشعر الشعراء ملقب نمود۔ عرب عربا و علمائے ادب این مسئلہ را تا حال

---

[1] اصل مصنف کتاب علامہ شبلی نعمانی مرحوم ۱۲ [2] کتاب العمدہ ذکر اشعار الخلفاء ۱۲
[3] مطالعہ کنید کتاب البیان و التبیین للجاحظ صفحہ ۹۷ و کتاب العمدہ باب تعرض الشعراء ۱۲ منہ

طے نکردہ اند کہ آیا اعظم شعرائے عرب کیست؟ ولے ہمہ اتفاق دارند کہ افضلیت بایں سہ نفر محدود بود۔ ورائے فاروق اعظم رض بہ افضلیت زہیر رفتہ بود۔ جریر نیز بایں رائے اتفاق داشتہ۔ نوبتے در یک غزوہ حضرت عبداللہ ابن عباس رض برفاقت فاروق اعظم رض بود و فاروق اعظم رض او را مخاطب نمودہ گفت کہ چیزے از اشعارِ اشعر الشعراء بخوان۔ عبداللہ ابن عباس رض گفت اشعر الشعراء کیست؟ فرمود زہیر۔ عبداللہ ابن عباس رض گفت وجہ ترجیح او چیست؟ فاروق اعظم رض فرمود:۔

رائے فاروق اعظم در باب زہیر

لانہ لا یتبع حوشی الکلام ولا یعاظل من المنطق ولا یقول الا ما یعرف ولا یمتدح الرجل الا بما یکون فیہ۔

چہ او از الفاظِ غیر مانوس پیروی نمیکند در کلامش پیچیدگی نیست و نگوید جز آنکہ بدان معرفت دارد و ہیچ نگوید شخصے را جز بمدحے کہ شخصے دارائے آن است۔

ودر سندِ آن این ابیات بخواند:۔

اذا ابتدرت قیس بن عیلان غایۃً   من المجد من یسبق الیہا یسوّد

ولو کان حمدٌ یخلّد الناس لم تمت   ولکن حمد الناس لیس بمخلّد

ناقدین فن شعر در کلام زہیر تعمق نمودہ و خصوصیاتے چند در کلام او یافتہ اند کہ حسب آتی است کلامش صاف و زبانش بحدّے شستہ است کہ با آنکہ از شعرائے عہد جاہلیت بودہ مانند شعرائے اسلامی معلوم مے شود و برعلاوہ مبالغہ بیجا

نمے کند و فاروق اعظمؓ ہمہ خصوصیات او را بہ الفاظ مختصر بیان فرمود۔

ممدوحِ زہیر ہرم ابن سانان یکے از روسائے عرب بودہ و از حسنِ اتفاق وقتی اولادِ زہیر و ہرم ہر دو بدربار خلافت باریافتند۔ و فاروق اعظمؓ فرزند ہرم را مخاطب نمودہ فرمود کہ کدام شعرے از زہیر کہ در مدحِ پدرت گفتہ باشد بخوان واو حسب الامر شعرے خواند فاروق اعظمؓ فرمود کہ زہیر درشانِ خاندانِ شما خوب میگوید۔ او عرض کرد۔ ما ہم صلۂ خوب میدادیم۔ فاروق اعظمؓ فرمود۔ بلے ولے چیزے کہ شما دادید فنا گشتہ و چیزیکہ زہیر بشما داد تا حال باقی است۔ باز فرزند زہیر را مخاطب نمودہ فرمود کہ خلعت ہائے کہ پدرت را ہرم عطا نمودہ بود چہ شد۔ عرض کرد کہ پوسیدہ شد۔ فرمود کہ خلعت ہائے کہ پدرت بہ ہرم عطا کردہ بمرورِ زمانہ پوسیدہ نخواہد شد۔[۱]

تعریف نابغہ

بعد از زہیر فاروق اعظمؓ نابغہ را مے ستود و اکثر اشعار او را بیاد داشت۔ از امام شعبی منقول است کہ نوبتے مردم را خطاب نمودہ فرمود کہ فائق ترین شعرا کیست؟ مردم بجواب عرض کردند کہ کیست کہ از خود امیر المومنین بہتر بداند۔ باز فرمود

---

[۱] آغانی تذکرہ زہیر ۱۲ منہ

کہ این شعر از کیست؟

الا سلیمان اذ قال الالٰہ لہٗ	قم فی البریۃ فاحددھا عن الفند
مردم عرض کردند کہ از نابغہ است	باز فرمود کہ این شعر از کیست؟
اَتَیْتُکَ عَارِیًا خَلِقًا ثِیَابِی	عَلٰی خَوفٍ تُظَنُّ بِیَ الظُّنُوْنَ
مردم گفتند از نابغہ است۔	باز گفت این بیت از کیست؟
خَلَفْتُ فَلَمْ اَتْرُکْ لِنَفْسِکَ رِیْبَۃً	ولیس وراء اللہ للمرء مذہب
سامعین گفتند از نابغہ است	پس فرمود نابغہ شعر عرب است[1]۔

با این ہمہ فاروق اعظمؓ از جوہر قابلیت و قوۂ ایجاد مضامین امرء القیس ہم منکر نبود۔ نوبتے عبداللہ ابن عباسؓ در خصوص شعرائے عرب نظریۂ فاروق اعظمؓ را دریافت مے کرد و او در خصوص امرء القیس الفاظ ذیل فرمود:-

نظریۂ فاروق اعظمؓ درباره امرء القیس

سابقھم خسف لھم عین	او سابق شعرا است۔
الشعر وافتقر عن معانٍ	از چشمۂ شعر آب کشید۔
عورٍ اَصَحّ بَصَرٍ۔	و مضامین کور را بینا کرد۔

فقرۂ اخیر را بدین لحاظ فرمود کہ امرء القیس یمنی بود۔ و اہل یمن را عرب در فصاحت و بلاغت چندان رتبہ نمیدادند۔ چنانچہ علامہ رشیق معنی قول فاروق اعظمؓ را ہمین قسم بیان نمودہ ست فاروق اعظمؓ بحدّے شوق شعر داشت

ذوق سخن

[1] اغانی تذکرہ نابغہ ۱۲ منہ

کہ چون کدام شعرِ خوب مے شنید بار بار و بکرّر آنرا میخواند
نوبتے از اشعار زہیر بحضورِ او میخواندند۔ چون برین شعر رسیدند:۔

وانّ الحقّ مقطعہٗ ثلاثٌ یمینٌ او نفارٌ او جلاءٌ

از حسنِ تقسیمِ او خیلے محظوظ گردید و تا دیر این شعر را مکرّر
میخواند۔ نوبتے قصیدۂ لامیہ عبدہ ابن الطیب را بحضورِ او
میخواندند۔ چون نوبت بر شعرِ ذیل رسید:۔

والمرءُ ساعٍ لِامرٍ لیس یُدرِکُہٗ والعیش شحٌّ واشفاقٌ وتامیلٗ

بہ جوش آمد و مصرعۂ دوم را چند بار مکرّر خواند۔ ہمچنین وقتے
قصیدۂ ابوقیس ابن الاصلت را شنید و بعض اشعارِ او را
خود مکرّر میخواند[1]۔

اگرچہ از کثرتِ مشاغل و استغراق در مہماتِ خلافت فرصت
باینگونہ اشتغال نداشت ولے چون ذوقِ شعر طبعی او بود ہزارہا
شعر از اشعارِ عرب حفظ داشت۔ از علمائے ادب منقول
است کہ فاروق اعظم رضی اللہ عنہ آنقدر اشعارِ عرب یاد داشت
کہ ہر وقت معاملہ را فیصلہ میکرد حکماً شعرے مناسبِ حال
میخواند۔

فاروق اعظم رضی اللہ عنہ اشعارے را پسند میفرمود کہ متضمّن
مے بود بر مضامینِ خودداری و آزادی و شرفِ نفس و حمیّت

[1] این ہمہ روایات را جاحظ در کتاب البیان والتبیین صفحہ ۹۷ و ۹۸ نقل کردہ است۔

وغیرت واز ینجہ بنام عمّالِ اضلاع فرمان فرستاد کہ مردم را بحفظِ اشعار مکلّف سازند چنانچہ فرمانے کہ بنامِ ابو موسےٰ اشعری فرستاد حسب ذیل ست:-

مُرْ من قبلك يتعلّم الشعر فانه يدُلُّ علےٰ معانی الاخلاق وصواب الرأيِ و معرفة الانساب -	مردم را بحفظِ اشعار امر کن چہ شعر دلالت میکند بسوئے معانیٔ اخلاق ورائے صواب وشناخت انساب -

داخل فرمودن اشعار در نصاب تعلیم

فرمانے کہ بنامِ جمیع حکامِ اضلاع فرستاد در آن الفاظِ ذیل مندرج بود:-

علموا اولادکم العوم و الفروسية ورَوُّهم ما سار من المثلِ وحَسُنَ من الشعر -	اولادِ خود را شناوری وشہسواری بیاموزید و امثال و اشعارِ خوب یاد بدہید -

اصلاحِ شاعری

درین مقام بائست گفت کہ فاروق اعظمؓ اکثرے از عیوبِ فنِّ شاعری را اصلاح فرمود- در تمام جزیرۂ عرب در آن عہد عادتے بود کہ شعراء در اشعارِ خود از زنانِ شریفہ نام مے بردند و ہر یک را معشوقہ تصوّر میکردند و اظہارِ عشق مے نمودند- فاروق اعظمؓ این رسم را بکلّی منسوخ فرمود و در پاداشِ این جُرم سزائے سخت مقرر کرد- ہمچنین ہجو را جُرم قرار داد و حطیہ را کہ در فنِّ ہجو شہرت عام داشت در پاداش

این جرم اسیر نمود۔

لطیفہ — بنو العجلان یک قبیلۂ صاحب عزت بود شاعرے در ہجو ایشان شعرے چند گفت اہالی قبیلہ بحضور فاروق اعظم رض استغاثہ آوردند واو پرسید کدام شعرے سبب ہتک عزت شما شدہ۔ اہالی شعر ذیل را خواندند:۔

اذا اللّٰہ عادیٰ اھل لؤم و رقۃ　فعادیٰ بنی العجلان رھط ابن مقبل

حضرت عمر رض فرمود کہ این شعر ہجو نیست بلکہ دعائے بد است ممکن کہ مستجاب شود یا نہ۔ ایشان شعر دیگر خواندند وہو ہذا:۔

قبیلتھم لا یغدرون بذمۃ　ولا یظلمون الناس حبۃ خردل

یعنی این قبیلہ با کسے از ارتکاب بدعہدی نمیکند۔ و بر کسے برابر دانۂ خردل ظلم نمیکند۔ فاروق اعظم رض فرمود۔ کاش جمیع خاندان من باین اوصاف موصوف باشند۔ حالانکہ شاعر این مضمون را بدین لحاظ بستہ بود کہ در عرب این اوصاف را نشان ضعف گمان میکردند۔

ولا یردون الماء الا عشیۃ　اذا صدر الوراد عن کل منہل

یعنی این مردم بوقت شب بر چشمہ یا چاہ مے روند وقتیکہ دیگر مردم باز پس مے آیند۔

این مضمون را ہم شاعر بہمین خیال بستہ بود کہ بعقیدۂ عرب اینگونہ کارہا مردم ضعیف و بیکس میکنند۔ چون فاروق اعظم رض

لطیفہ

این شعر را شنید فرمود احتراز از ہجوم مردم بہتر است - اہالی قبیلہ شعر دیگر را خواندند -

وماسمّی العجلان الا لقولھم خذ القعب احلب ایھا العبد اعجل

وعُجلان را ازینجہتہ عجلان نامیدند کہ مردم اورا مے گفتند اے غلام پیالہ بگیر و زود شیر دوشیدہ بیار فاروق اعظم رضی فرمود - سید القوم خادمھم -

علم الانساب

علم الانساب یعنی یاد داشتن نام ونسب قبائل خانہ زاد فاروق اعظم رضی بود یعنی از چند پدر میراث باو رسیدہ بود - پدرش خطاب نسّاب مشہور بود و خودش در معلومات این فن اکثر حوالہ بہ پدر خود میفرمود - جد امجد فاروق اعظم رضی نفیل ہم درین فن شہرت کامل داشت چنانچہ این واقعات را در حالات ابتدائی فاروق اعظم رضی نوشتہ ایم -

واقفیت زبان عبرانی -

چنانکہ در آغاز کتاب مذکور شدہ فاروق اعظم رضی قبل از اسلام خط و سواد خوانی را یاد گرفتہ بود - از قرائن معلوم مے شود کہ بعد از ورود بمدینہ منورہ زبان عبرانی را ہم آموخت - از روایات ثابت است کہ تا آنعہد توریت در زبان عربی ترجمہ نشدہ بود و در عہد پیغمبر صلعم ہر وقت بہ توریت احتیاج مے افتاد - بہ نسخۂ عبرانی رجوع میکردند و چون اہل اسلام از زبان عبرانی نابلد محض بودند یہود آنرا میخواندند و بزبان عربی ترجمہ می نمودند

در صحیح بخاری از ابوہریرہ مروی ست۔

كان اهل الكتاب يقرؤن التوراة بالعبرانية ويفسرونها بالعربية لاهل الاسلام۔[1]	یعنی اہل کتاب توراۃ را بزبانِ عبرانی میخواندند و از برائے مسلمانان بزبانِ عربی ترجمہ مے کردند۔

در مسندِ دارمی[2] مروی ست کہ نوبتے فاروق اعظمؓ یک نسخۂ توریت را بحضور مبارک جناب رسول اللہ صلعم بردہ خواندن گرفت۔ در اثنائے خواندنِ او چہرۂ مبارکِ جناب رسالت مآب صلعم متغیر شد[3]۔ ازین قیاس بیشود کہ فاروق اعظمؓ در زبانِ عبرانی تا حدّے مہارت پیدا کردہ و بر قرأت توراۃ قادر شدہ بود۔

این ہم از روایاتِ صحیحہ ثابت ست کہ یہود روزے را برائے درسِ توریت مقرر داشتند و فاروق اعظمؓ در آن جلسہ شریک مے بود۔ خود بزبانِ مبارک فرمود کہ من بروزِ درسِ توریت در مجلسِ یہود مے رفتم و یہود میگفتند کہ با از جملۂ اہلِ اسلام ترا عزیز تر مے دانیم کہ تو در مجالسِ ما رفت و آمد میکنی[4]۔

---

[1] صحیح بخاری مطبوعۂ احمدی میرٹھ صفحہ ۱۰۹۴ - ۱۲ [2] مسند دارمی مطبوعہ کانپور صفحہ ۶۲ - ۱۲ [3] کنز العمال روایت بیہقی وغیرہ جلد دوم صفحہ ۲۲۳ - ۱۲ منہ

نقّادیِ طبع و نکتہ سنجی فاروق اعظم رضؓ در ینجا نیز کارِ خود را کرد۔ ہر قدر کہ بکتب یہود اطلاع پیدا کرد ہمانقدر از قصص و افسانہائے لایعنی شان نفرت او بیشتر شد۔ از اکثر روایات ثابت است کہ چون کتب یہود در شام و عراق بدستِ مسلمانان افتاد فاروق اعظم رضؓ قدغن فرمود کہ از مطالعۂ کتب احتراز کنند۔

جدّتِ طبع وجودتِ ذہن فاروق اعظم رضؓ

اگرچہ جدّتِ طبع وجودتِ ذہنش از اجتہاداتِ فقہی شے بخوبی معلوم مے شود چنانکہ در ذیل کمالاتِ علمی مذکور شدے و در سخنہائے مروّجہ او نیز نشانِ ذہن و طبع خداداد ش آشکار مے گشت و ما بطورِ نمونہ دو سہ مثال ہدیۂ ناظرین میکنیم :۔

عمار ابن یاسر را بر حکومتِ کوفہ مامور فرمود و سالے برین نگذشت کہ اہالیِ کوفہ شکایت بدربار خلافت آوردند و گفتند عمار صاحبِ رُعب وداب و سیاست نیست۔ فاروق اعظم رضؓ او را پس خواست و فرمود کہ من نیز ازین سخن بے خبر نبودم و لے خیال کردم کہ شاید خدا ترا مصداقِ این آیہ بسازد۔[۱]

وَنُرِيدُ أَنْ نَمُنَّ عَلَى الَّذِينَ اسْتُضْعِفُوا فِي الْأَرْضِ وَنَجْعَلَهُمْ أَئِمَّةً وَنَجْعَلَهُمُ الْوَارِثِينَ	ومیخواہیم کہ نعمت فراوان دہیم برآنانکہ زبون گرفتہ شدند در زمین و پیشوا سازیم ایشانرا و وارث کنیم ایشان را۔

نوبتے شخصے را شنید کہ دعا میکرد الٰہی مرا از فتنہ نگہ دار۔ فرمود

---

[۱] تاریخ طبری واقعۂ عزلِ عمار ابن یاسر ۱۲

آیا دولت آرزو دارد کہ خدا ترا آل و اولاد دہد در قرآن شریف خدائے تعالےٰ اولاد را بہ لفظِ فتنہ تعبیر فرمودہ۔ اِنَّمَآ اَمْوَالُكُمْ وَاَوْلَادُكُمْ فِتْنَةٌ۔)

نوبتے شخصے پرسید کہ آیا در سفرِ دریا قصر ہست یا نہ؟ مدعائش این بود کہ سفرِ دریا سفرِ شرعی ہست یا نہ؟ فاروق اعظم رضی فرمود چرا نیست۔ خود خداوند میفرماید۔ هُوَ الَّذِیْ یُسَیِّرُكُمْ فِی الْبَرِّ وَالْبَحْرِ۔ اوست آن ذاتے کہ روان میکند شمارا در خشکی و در دریا۔

مقولاتِ حکیمانہ

مقولاتِ حکیمانۂ فاروق اعظم رضی اکثر در کتبِ ادب و بالخصوص در خاتمۂ مجمع الامثال بکثرت منقول ست و برخے از آن بطورِ نمونہ ہدیۂ ناظرین مے شود۔

۱ مَن كتم سرّه كان الخيار في يده	۱ شخصیکہ اخفاء راز خود میکند اختیار خود را بدست خود دارد
۲ اتقوا من تبغضه قلوبكم۔	۲ بترسید از کسیکہ دلہائے شما او را مبغوض میدانند
۳ اعقل الناس اعذرهم للناس۔	۳ عاقل ترین اشخاص کسے ست کہ افعالِ خود را تاویل کردہ تواند
۴ لا تؤخر عمل يومك الى غدك۔	۴ کار امروز بفردا میندار۔
۵ ابت الدراهم الا ان يخرج اعناقها۔	۵ وار ہم از سر بلند کردن باز نے ماند۔
۶ ما ادبر شئ فما اقبل۔	۶ چیزیکہ پس شد باز پیش نمیگردد۔
۷ من لم يعرف الشرّ يقع فيه۔	۷ ہر کہ شر را نشناخت بشر مے افتد۔

---

۱ ازالۃ الخفا صفحہ ۲۰۵۔ ۱۲ منہ

مَاسَالَنِیْ رَجُلٌ اِلَّا تَبَیَّنَ لِیْ فِیْ عَقْلِہٖ۔　　عقلِ شخصے از سوالِ او برائے من معلوم میگردد۔

بواعظ خطاب فرمودہ گفت۔

لَا یُھْمِلُكَ النَّاسُ عَنْ نَفْسِكَ۔	شغلِ مردم ترا از خودت باز نماند۔
اَقْلِلْ مِنَ الدُّنْیَا تَعِشْ حُرًّا۔	اندکے کم دنیا بگیر تا با آزادگی حیات بسر بری۔
تَرْكُ الْخَطِیْئَۃِ اَسْھَلُ مِنْ مُعَالَجَۃِ التَّوْبَۃِ	ترکِ گناہ آسان تر ست از تدارکِ توبہ۔
لِیْ عَلٰی كُلِّ خَائِنٍ اَمِیْنَانِ الْمَاءُ وَالطِّیْنُ۔	بر ہر خائنے از طرفِ من دو امین مقرر است کہ
لَوْ اَنَّ الصَّبْرَ وَالشُّكْرَ بَعِیْرَانِ	اگر صبر و شکر دو شتر مے بود بر ہر کدام کہ
مَا بَالَیْتُ عَلٰی اَیِّھِمَا رَكِبْتُ۔	سوار میشدم پرواہ نمید اشتم
رَحِمَ اللّٰهُ امْرَءً اَھْدٰی اِلَیَّ عُیُوْبِیْ	رحمتِ خدا باد بر کسیکہ عیوبِ مرا بمن تحفۃً فرستد یعنی؛

؎ جز آنکس ندانم نکوگوئے من　　کہ ظاہر کند بر من آہوئے من

صواب رائے فاروق اعظمؓ

فاروق اعظمؓ خیلے رائے صائب داشتہ۔ از عبداللہ ابن عمرؓ مروی ست کہ ہر وقت فاروق اعظمؓ در معاملہ میفرمود کہ بخیالِ من این طور ست مدام مطابقِ گمان شے بظہور مے آمد[1] صیابت رائے بیش ازین چہ مے باشد کہ اکثر آرائے او صورتِ احکامِ مذہبی اختیار نمود و تا حال قائم ست۔ مثلاً در تعیینِ اعلانِ نماز اختلافِ آرا روا قع شد برخے میگفت ناقوس زنند بعضے میگفت نے زنند۔ فاروق اعظمؓ گفت

[1] صحیح بخاری باب اسلام عمرؓ۔ ۱۲ منہ

چرا یک شخص مقرر نشود تا بوقت نماز منادی کند و حضرت پیغمبر صلعم فوراً این رائے را مقرون بہ صواب دانست و بلال را فرمان داد کہ اذان بدہد۔ و این روز اول بود کہ اذان مقرر شد و در حقیقت برائے یک فرض مذہبی ہیچ طریقے بہتر و مؤثر تر از آن نمے شود۔ در معاملۂ اسیران بدر اختلافِ رائے پیدا شد و وحی آلٰہی بر وفق رائے حضرت فاروق اعظمؓ نازل گشت۔ ازواجِ مطہرات جنابِ رسول اللہ صلعم حجاب نمیکردند۔ فاروق اعظمؓ بارہا باین خیال بود۔ و نوبتے بحضرت پیغمبر صلعم عرض ہم کرد و او صلعم انتظار وحی میفرمود تا آیۂ حجاب نازل شد۔ عبداللہ ابن ابی سرگروہِ منافقین وفات کرد۔ حضرت پیغمبر صلعم از اخلاقِ کریمانہ کہ لازمۂ ذاتِ مقدس بود خواست نمازِ جنازہ او را بخواند فاروق اعظمؓ گستاخانہ عرض کرد کہ آیا جنابِ رسالت مآب صلعم بر منافق نمازِ جنازہ مے خوانند؟ پس آیۂ لَا تُصَلِّ عَلٰی اَحَدٍ نازل شد۔ ہمہ این واقعات در صحیح بخاری و مسلم وغیرہ مذکور است۔

بقرار رائے صائب فاروق اعظمؓ قرآن کریم مرتب و مدوّن شد چہ حضرت ابوبکر صدیق و زید ابن ثابت (کاتبِ وحی) نخستین ہر دو این نظریہ ندا شتند۔ در جمیع مسائل مذہبی و ملکی کہ با دیگر صحابہ اختلاف داشتند بہ استثنائے بعض مواقع

معدودہ عموماً رائے فاروق اعظمؓ صائب برآمد۔ درباب ممالکِ مفتوحہ اکثر صحابہ متفق الرائے بودند کہ بر فوج تقسیم[۱] شود۔ و فاروق اعظمؓ تنہا برخلاف این رائے بود۔ اگر مردم این رائے را قبول نمیکردند حالتِ مملکت ہائے اسلامی درین عصر از یک کاشتکار ہم بدتر مے بود۔ حضرت ابوبکرؓ و حضرت علیؓ برین رائے بودند کہ سہم ہر شخص در عائدِ فتوحات مساوی باشد۔ فاروق اعظمؓ بلحاظ رعائتِ حقوق و فرقِ مراتب کار مقدار مختلفہ قرار داد۔ حضرت ابوبکرؓ و حضرت علیؓ خرید و فروختِ اُمّہاتِ اولاد را جائز قرار دادند فاروق اعظمؓ مخالفتِ این رائے نمود در جمیع معاملاتِ مذکور فوقیتے کہ رائے فاروق اعظمؓ را بہ آرائے صحابۂ دیگر حاصل شد محتاجِ دلیل نیست۔

وقتیکہ بحث از خلافت شد کہ یعنی بعد از فاروق اعظمؓ کہ متحملِ این بارِ گران شود؟ فاروق اعظمؓ ۶ نفر را نام گرفت و دربارۂ ہر کدام اظہار رائے فرمود و رائے رزینِ او صائب برآمد۔

نکتہ سنجی و غور رسی

فاروق اعظمؓ در ہر معاملہ غور و فکر کامل میکرد و بر امورِ

[۱] قاضی ابویوسف در کتاب الخراج آوردہ۔ ان عمر ابن الخطاب استشار الناس فی السواد حین افتتح فرائی عامتہم ان یقسمہ بجائے دیگر آوردہ از اصحاب الرسول صلعم و عامۃ المسلمین ارادوا عمر ابن الخطاب ان یقسم الشام الخ کتاب مذکور صفحہ ۱۵

ظاہری حصرے نمود و مقوله اش این بود لا یعجبنّکم من الرجل طنطنته یعنی بہ آوازۂ شہرت ہیچکس مفتون نشوید۔ واگر میفرمود بر نماز و روزه کدام شخص نظر نکنید بلکه عقل و صداقتِ آن را بہ بینید۔

نوبتے شخصے بحضور او از کسے مدح کرد۔ فاروق اعظم رضی فرمود ترا گاہے با او معامله اتفاق افتاد۔ گفت نہ۔ باز پرسید کہ گاہے در سفر رفیق او بودی۔ گفت نہ۔ باز فرمود کہ سخنے میگوئی کہ خود نمیدانی[1]۔ مغالطۂ عظیمے کہ در بارۂ احادیث افتاده آنست کہ مردم ہر کسے را بظاہر زاہد و پارسا میدیدند او را ثقہ تصور میکردند و بروایتِ حدیث از و آغاز مے نمودند۔ نوبتے امام مالک از عبد الکریم ابن ابی المخارق کہ خیلے ضعیف الروایہ بود روایت کرد۔ مردم گفتند کہ آیا از چنین شخص روایتِ حدیث میکنی۔ امام بجواب گفت غرّنی بکثرتِ جلوسه فی المسجد۔ از بسکہ در مسجد بکثرت نشیند من مغالطہ خوردم[2] از آنجا کہ روز بہ مہماتِ ملکی مشغول مے بود و فرصت کمتر دست میداد۔ شب از برائے اوقاتِ عبادت مخصوص فرمود و معمول داشت کہ بوقتِ شب نوافل مے خواند و چون سحر مے شد اہل و عیال خود را از خواب بیدار میکرد و در حالیکہ آیۂ شریفہ وَاْمُرْ اَهْلَكَ بِالصَّلٰوةِ[3] بر زبانش میبود

زندگی مذہبی

[1] ازالۃ الخفا جلد دوم صفحہ ۱۹۷ — [2] فتح المغیث صفحہ ۱۲۸ — [3] موطائے امام مالک ۱۲ منہ

در نمازِ فجر سورہ ہائے طویل میخواند ولے ہیچگاہ از یکصد بست (۱۲۰) آیہ بیشتر قراءت نکردہ۔ از عبداللہ ابن عامر منقول است کہ نوبتے نمازِ فجر را در عقبِ فاروق اعظمؓ ادا کردم۔ وا و سورۂ حج و سورۂ یوسف را خواند۔ در روایتِ دیگر آمدہ کہ سورۂ حج و سورۂ یوسف و سورۂ یونس و کہف و ہود را مے خواند۔ نماز جماعت را بسیار پسند میفرمود و میگفت کہ من جماعت را بر قیامِ لیل ترجیح میدہم۔ اگر وقتیکہ کارِ ضرور پیش مے آمد و خوفِ تاخیرِ وقت نمے بود اول کار را بہ انجام میرسانید۔ تا بہ اطمینان و فراغِ خاطر نماز را ادا کند۔ نوبتے صف ہائے نماز درست شدہ و اقامت ہم گفتہ بودند۔ شخصے از میانِ صف برآمد و پیش رفت۔ فاروق اعظمؓ باو متوجہ شد و خیلے با او در سخن مشغول ماند[۱]۔ اکثر میفرمود کہ از اکلِ طعام فارغ شدہ نماز ادا کنید۔ بعض اوقات در اہتمامِ جہاد وغیرہ بحدّے مصروف بودہ کہ در عینِ نماز ہمان خیال بر خاطرش مستولی مے بود۔ چنانچہ خود میفرمایدکہ من در حالتِ نماز ہم بصف بندیٔ افواج امرمیکنم در روایتِ دیگر ہست کہ روزے بحالتِ نماز جزیۂ بحرین را حساب کردم۔ نوبتے نماز میخواند و اتفاقاً آیۂ فَلْيَعْبُدُوا رَبَّ هٰذَا الْبَيْتِ قراءت کرد۔ پس سرِ انگشت بالا کرد و بطرف

نماز

[۱] ازالۃ الخفا بحوالہ ابن شیبہ صفحہ ۹۔ [۲] ازالۃ الخفا بحوالہ ابن شیبہ صفحہ ۹۳-۱۲

آب گرفت و وضو کرد - امام بغوی از فاروق اعظم رض نقل میکند که گفته پنیرے راکہ نصارٰے تیار میکنند بخورید[51]- طعام نصارٰے را درین روزہا مکروہ و ممنوع میگویند - لیکن فاروق اعظم رض در عہدنامہ ہا این قاعدہ را داخل کردہ بود کہ چون کدام مسلمان را در آنجا گذر افتد نصرانیان او را سہ روز مہمانی بدہند در عصر حاضر علمائے اسلام تعلیم میکنند کہ بائست با اقوام اجنبی ضد و عداوت نمود و فاروق اعظم رض بحدّے ساعی تالیف قلوب بود کہ در دم واپسین ہم رعایائے نصارٰے و یہود را فراموش نفرمود - چنانچہ وصیّتیکہ در ترحّم و ہمدردی ایشان فرمودہ ہمہ آن در صحیح بخاری و کتاب الخراج وغیرہ مذکور ست - شاہ ولی اللہ محدث دہلوی این امر را از محاسن و فضائل فاروق اعظم رض شمار کردہ و گفتہ کہ جناب ممدوح در باب مراعات و مدارات با رعایائے یہود و نصارٰے قدغن بلیغ فرمود الفاظ شاہ صاحب موصوف حسب ذیل ست :-

"و از انجملہ اینکہ باحسان با اہل ذمہ تاکید فرمود[52]- از محب طبری وغیرہ مروی ست کہ فاروق اعظم رض اکثر منصبداران و حکام را از ملازم گرفتن نصارٰے منع فرمود - مقام تاسف ست کہ شخصے محقق مانند شاہ ولی اللہ محدث دہلوی نیز این روایات را

[51] ازالۃ الخفا صفحہ ۱۳۸ - [52] ازالۃ الخفا جلد دوم صفحہ ۷۳ - ۱۲ منہ

قبول کردہ است - لیکن شخصیکہ کتاب ریاض النضرہ مصنفۂ محب طبری را مطالعہ کردہ باشد در نظر اول میداند کہ روایات او از روئے اعتبار چہ پایہ دارد - شاید این بزرگان از این امر ہم خبر ندارند کہ تمام دفتر مالیہ در عراق و مصر و شام در زبانہائے سریانی و قبطی بودہ و ازینجہۃ جمیع مامورین دفاتر مجوسی یا نصرانی بودند - قطع نظر از ملازمت و خدمت دفاتر فاروق اعظم رضہ شخصے را از نصرانیان روم برائے ترتیب و درستی فن فرائض بمدینہ منورہ خواست - چنانچہ علامۂ بلاذری این واقعہ را در کتاب الاشراف بہ تصریح آوردہ و الفاظش حسب ذیل است:-

اَبْعَثْ اِلَیْنَا بِرُوْمِیٍّ یُقِیْم لنا حساب فرائضنا -	شخصے را از اہل روم بحضور من روان کنید کہ حساب فرائض را درست کند -

درین عصر شخصے اجنبی بہ مکۂ معظمہ رفتن نمے تواند و این امر را اہل اسلام از جملۂ مسائل شرعیہ خیال میکنند - ولے در عہد فاروق اعظم رضہ مردم اجنبی بے تکلف در مکۂ معظمہ رفت و آمد میکردند و تا وقتیکہ دل شان میخواست در آنجا اقامت میکردند - چنانچہ قاضی ابو یوسف در کتاب الخراج درین باب واقعات متعددہ نقل کردہ است[1] -

اہل اروپا کہ درین روز ہا دین اسلام را الزام وہم پرستی

---

[1] کتاب الخراج صفحہ ۷۸ و ۷۹ - ۱۲ منہ

دستگیری می‌بینند باید بدانند که عصر حاضر تصویر اصلی اسلام نیست بلکه تصویر اصلی اسلام در آئینۂ حالات خلفائے راشدین باید دید۔

به مجلس فاروق اعظم رضی الله عنه در اکثر مسائل علمی گفتگو میکردند۔ روزے اصحاب بدر شریک مجلس بودند۔ فاروق اعظم رضی الله عنه جمیع صحابه را مخاطب شده گفت که از آیه اذا جاء نصر الله چه مراد است؟ بعضے گفتند که خدا تعالی به پیغمبر امر فرموده وقتیکه فتح حاصل شود باید که شکرانۂ باری تعالی بجا آرند و بعضے سکوت کردند۔ بعد از عبدالله ابن عباس پرسیده۔ او گفت این آیه اشاره است بوفات حضرت پیغمبر صلی الله علیه وسلم وقتیکه فتح و نصرت رسید علامت آنست که تو از این دار فانی بیرون می شوی بنابران باید که حمد خدا بگوئی و طلب مغفرت کنی ولاریب خدا قبول کنندۂ توبه است۔

فاروق اعظم رضی الله عنه گفت من هم بهمین خیال هستم۔ روزے جمیع صحابه حاضر بودند عبدالله ابن عباس هم در آن جلسه شریک بود۔ فاروق اعظم رضی الله عنه از صحابه معنی این آیه پرسید۔ أَيَوَدُّ أَحَدُكُمْ أَن تَكُونَ لَهُ جَنَّةٌ۔ حاضرین عرض کردند که خدا بهتر میداند۔ فاروق اعظم رضی الله عنه از این جواب بی حاصل برآشفت و فرمود که اگر شما میدانید و الّا بگوئید که نمیدانیم۔ عبدالله ابن عباس معنی این آیه میدانست ولے از سبب صغر سن تامل کرد۔ فاروق

اعظم رض بسوئے او التفات فرمود و گفت: خویشتن را حقیر
مپندار و ہرچہ در دولت باشد بیان کن۔ عبداللہ ابن عباس
گفت کہ خداوند تعالیٰ[1] تمثیل یک شخص کارکن را بیان فرمودہ
و چون جواب ناتمام بود فاروق اعظم رض بدین قناعت نفرمود۔
و عبداللہ ابن عباس ازین بیشتر نتوانست فاروق اعظم رض فرمود
کہ این تمثیل آن شخص است کہ خداوند تعالیٰ او را نعمت و دولت
بخشیدہ باشد کہ عبادت خداوند بجا آرد و او از فرمان خداوندی
عدول کند و اعمال حسنۂ او برباد رود۔[2]

نوبتے شخصے از مہاجرین صحابہ شراب خورد و در پاداش این جرم ماخوذ
شدہ بحضور فاروق اعظم رض حاضر آمد۔ فاروق اعظم رض خواست
او را سزا دہد۔ صحابہ عرض کردند کہ از آیۂ قرآن ثابت می شود
کہ او را ارتکاب این جرم مستوجب سزائے نشود و باین آیہ
استدلال نمودند:

لَيْسَ عَلَى الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ جُنَاحٌ فِيمَا طَعِمُوا۔	نیست بر کسانے کہ ایمان آوردند و عملہائے شائستہ کردند گناہے در آنچہ خوردند۔

و گفت کہ من در بدر و حدیبیہ و خندق و غزوات دیگر برفاقت
رسول اللہ صلعم بودم و از ینجہت در زمرۂ اشخاصے داخل ہستم
کہ اعمال حسنہ کردہ اند۔ فاروق اعظم رض بسوی صحابہ نگریست

---

[1] صحیح بخاری تفسیر اذا جاء۔ [2] صحیح بخاری مطبوعہ میرٹھ صفحہ ۱۵۶ - ۱۲

عبداللہ ابن عباس گفت کہ این معانی تعلق بہ زمان پیشتر دارد یعنی کسانے کہ قبل از نزولِ آیۂ خمر بادہ نوشی کردند اگر دیگر اعمالِ شان حسنہ باشد بر آنہا مواخذہ نیست و بعد ہا این آیہ را خواند کہ از شراب صراحۃً نہی میکند۔ یٰٓاَیُّهَا الَّذِیْنَ اٰمَنُوْٓا اِنَّمَا الْخَمْرُ وَالْمَیْسِرُ وَالْاَنْصَابُ وَالْاَزْلَامُ رِجْسٌ مِّنْ عَمَلِ الشَّیْطٰنِ فَاجْتَنِبُوْهُ۔

ارباب صحبت

اربابِ صحبتِ فاروقِ اعظمؓ بالعموم اہلِ علم و فضل بودند و جنابِ ممدوح بینِ اشخاص کمسنّ و معمرّ تمیز نمی کرد۔ در صحیح بخاری ہست :-

کان القُرّاءُ اصحابُ مجالسِ عمرؓ ومشاورتہ کھولًا کانوا اوشبّانًا۔	اہلِ مجلس و اہلِ مشورۂ فاروقِ اعظمؓ علماء بودند۔ جوان ہے بودند یا پیر۔

جزوِ اعظم فقہ کہ منقّح شدہ و بہ فقہِ عمری شہرت دارد نتیجۂ ہمین مجالسِ علمی بودہ۔ ارکانِ اعظمِ این مجلس ابی ابن کعب زید ابن ثابت۔ عبداللہ ابن مسعود۔ عبداللہ ابن عباس۔ عبدالرحمن ابن عوف۔ حُر ابن قیس بودند۔ فاروقِ اعظمؓ ہمہ این اشخاص را بسببِ فضائلِ علمی خیلے عزیز میداشت و معمولِ او بود کہ چون مجلس را منعقد میفرمود ہر شخص را بلحاظ ترتیبِ مراتب

لہ صحیح بخاری جلد دوم صفحہ ۶۶۹ - ۱۲ منہ

اجازۂ باریابی میداد۔ پس اول قدمائے صحابہ مے آمدند و بعد دیگر صحابہ و علٰے ہذا القیاس۔ و لے بعض اوقات لحاظِ این ترتیب نمیفرمود و اشخاصے را کہ در علم و فضل ممتاز بودند بر دیگران ترجیح میداد۔ چنانچہ عبداللہ ابن عباس را با قدمائے صحابہ شامل کرد و با این ہمہ امر فرمود کہ در سوال و جواب با دیگر بزرگان ہمسری نکند ہر چہ بگوید بعد از ہمہ بگوید[1]۔ اکثر صحابہ کم سن[3] در باب مسائل بر اظہار رائے خود تامل میکردند و فاروق اعظمؓ ایشان را جرأت و دلداری میکرد و میفرمود کہ مدارِ علم بر کمی و بیشیٔ عمر نمے باشد۔ عبداللہ ابن عباسؓ در آنوقت نوجوان بود۔ بعضے از صحابہ از اشتراکِ او در مجالس شکایت نمودند۔ فاروق اعظمؓ وجہِ خصوصیّت او را بیان نمود و یک مسئلۂ علمی پیش کرد۔ و جز عبداللہ ابن عباس کسے نتوانست صحیح جواب بدہد۔ فاروق اعظمؓ عبداللہ ابن مسعود را نیز بچشمِ اعتبار و عزّت میدید و در ۲۱ھ او را در کوفہ مفتی و رئیسِ خزانہ مقرر فرمود و بہ اہالیٔ کوفہ نوشت کہ من او را از طرفِ خود معلّم و وزیر مقرر کردہ روان میکنم و من پاسِ خاطرِ شما را بر خود مقدّم داشتہ ام کہ او را از خود جدا کردہ بشما مے سپارم۔ بارہا اتفاق مے افتاد کہ چون عبداللہ ابن مسعود کدام مسئلہ را حل میکرد در شانِ او میفرمود: کُنَیْفٌ مُلِئَ عِلْمًا یعنی ظرفیست مملوّ از علم

---

[1] فتح الباری شرح صحیح بخاری تفسیر اذا جاء نصر اللہ ۱۲ منہ

اگرچہ ازروئے فضل و کمال شخصے را جز حضرت علی رض با فاروق اعظم رض دعوائے ہمسری نبود با این ہمہ جناب ممدوح با اہل کمال اینگونہ مدارات مے نمود کہ خورد و بزرگ و صغیر و کبیر میکنند از علامۂ ذہبی در تذکرۃ الحفاظ منقول ہست کہ فاروق اعظم رض ابی ابن کعب را خیلے تعظیم و اکرام میفرمود و بسیار پاس خاطر او میکرد۔ وقتیکہ حضرت ابی ازین دار فانی رحلت کرد فرمود کہ امروز سرکردۂ مسلمانان ازین عالم انتقال کرد۔ زید ابن ثابت را اکثر در ایام غیاب خود وکیل مقرر فرمود و چون از سفر باز میگشت اورا چیزے بطور جاگیر عطا میفرمود۔ ہمین طور ابو عبیدہ۔ سلمان فارسی۔ عمار ابن سعد۔ ابو موسے اشعری۔ سالم۔ ابو درداء عمران ابن حصین وغیرہ را بچشم عزت و اعتبار میدید۔ برائے اکثر صحابۂ خاص از جہۃ فضل و کمال وظائف مقرر فرمود۔ اگرچہ ابو ذر غفاری از اہل بدر نبود ولے وظیفۂ او را مساوی بہ اصحاب بدر مقرر فرمود چہ او در فضل و کمال از صحابۂ دیگر کمتر نبود۔

قدر دانی اہل کمال

قدردانی فاروق اعظم رض بگروہِ خاصے محدود نبودہ بلکہ ہر کہ دارائے صفت خصوصی بودہ مورد عنایات او مے شد۔ عمیر ابن وہب الجمحی را دو صد دینار وظیفہ سالانہ از جہتہ مقرر نمود[1] کہ او در معرکہ ہائے پر خطر و ہیبت و استقلال را از دست نمیداد[2]

---

[1] سیرۃ العمرین لابن جوزی۔ [2] فتوح البلدان صفحہ ۴۵۶۔ ۱۲ منہ

خارجہ ابن حذافہ وعثمان ابن ابی العاص را از ین سبب ظائف مقرر نمود کہ خارجہ بہادر وعثمان خیلے فیاض بود۔[1]

لطیفہ

یک بار فرمان بنام مغیرہ ابن شعبہ فرستاد متضمن برا ینکہ اشعارِ شعرائے کوفہ را کہ در عہد اسلام گفتہ باشند نقل وارسال حضور کند۔ بر طبقِ این فرمان مغیرہ نخستین اغلب عجلی را بحضور خواست و تکلیف بہ انشاء اشعارِ خودش نمود و او شعر ذیل خواند۔

لقد طلبت هينًا موجودًا	ہمانا تو چیزے آسان را فرمائش نمودۂ
ارجزًا تريدُ ام قصيدًا	بگو قصیدہ بگویم یا رجز۔

بعد لبید را بحضور خواست و از فرمانِ خلیفہ اطلاع داد۔ او سورۂ بقر را نوشتہ آورد و گفت خدا تعالےٰ مرا در عوضِ شعر این نعمت بخشیدہ است۔ مغیرہ کیفیت را بہ فاروق اعظم رضی مفصّل عرض کرد۔ واز دربارِ خلافت جواب آمد کہ وظیفہ اغلب را کم کردہ در وظیفہ لبید پنجصد درہم سالانہ اضافہ سازد۔ اغلب عریضہ بدربارِ خلافت نمود و عرض کرد کہ آیا صلۂ اطاعتِ حکم ہمین است؟ فاروق اعظم رضی بعد از اطلاع بمضمونِ عریضہ تنخواہش را بہ حال فرمود و افزونیِ تنخواہ لبید نیز برقرار ماند۔ اشخاص صاحب کمال از قبیلِ شاعر۔ خطیب۔ نساب۔ پہلوان۔ بہادر ہمہ بدربارِ خلافت حاضر مے آمدند و موردِ عنایاتِ فاروقی

[1] کنز العمال جلد دوم صفحہ ۳۱۷ – ۱۲ منہ

مے شدند۔ ملک الشعرائے آن عصر متمم ابن نویرہ بود کہ برادرش
را در عہدِ ابوبکر صدیق رض حضرت خالد خطاءً کشتہ بود۔ ازین
واقعہ چنان بر دلش صدمہ رسیدہ بود کہ اکثر میگریست و مرثیہ ہا
مے گفت و ہر طرفے کہ میرفت زن و مرد دورِ او جمع مے آمدند۔
و مرثیہ ہائے او را مے شنیدند و او مرثیہ میخواند و میگریست
و سامعین را نیز بگریہ مے آورد۔ وقتے بحضور فاروق اعظم رض متمم
حاضر آمد و او امر کرد کہ مرثیہ بخوان متمم بر طبقِ ارشادِ خلیفہ شعر
انشاء کرد کہ بیتِ آخرِ آن این است:-

وكنّا كندمانيْ جذيمة حقبةً	مدت مدیدے ما ہر دو بخدمتِ جذیمہ (نام پادشاہ)
من الدّهر حتى قيل لن يتصدّعا	بطور ندیمان درگاہ بسر بردیم حتّٰی کہ مردم گفتند
فلمّا تفرّقنا كأنّي ومالكًا	کہ ابداً جدا نخواہیم شد چون ہر دو از ہم جدا شدیم
لطول اجتماعٍ لم نبت ليلةً معًا	گویا کہ یک شب ہم در صحبتِ یکدگر بسر نکردہ بودیم۔

فاروق اعظم رض متمم را خطاب فرمودہ گفت کہ اگر من این طور
قصیدہ مے توانستم بر وفاتِ زید برادرِ خود مرثیہ میگفتم۔ متمم
بجواب عرض کرد کہ اے امیر المومنین اگر برادرم مثلِ زید جامِ
شہادت مے نوشید من ابداً بر ماتمش نمے نشستم۔ فاروق
اعظم رض اکثر میفرمود کہ مانند متمم ہیچکس حقِ تعزیتِ برادرم ادا
نکردہ است۔

در عہدِ فاروق اعظم رض خنسا نام یک شاعرہ بود کہ در فن

مرثیہ نظیر نداشت - دیوانش تاکنون موجود است - و ہمہ مرثیہ
است - و علمائے ادب متفق اند کہ در مرثیہ گوئی خنسا نظیر ندارد -
فاروق اعظم رض او را در کعبۃ اللہ گریان و نالان دید - نزدیک
او رفت و تعزیت و دلجوئی کرد - و مواسات نمود - و چہار پسر او
در جنگ قادسیہ[۳] جام شہادت نوشیدہ بودند - پس تنخواہ
ہر چہار نفر را بنام خنسا جاری فرمود -

در فن پہلوانی دو شخص یعنی طلیحہ ابن خالد و عمرو معدیکرب
در تمام جزیرۂ عرب ممتاز بودند چنانکہ مسلّم بود کہ ہر یک برابر یک
ہزار سوار است - فاروق اعظم رض ہر دو را بدربار خود بار داد
و چون ہر دو را بمعرکۂ قادسیہ[۳] فرستاد بسعد وقاص نوشت
کہ دو ہزار سوار از برائے کمک روان میکنم - عمرو معدیکرب بر
علاوۂ پہلوانی خطیب و شاعر ہم بود - فاروق اعظم رض اکثر در فنون
حرب با او مباحثہ میکرد - چنانکہ در یک جلسۂ بزرگ در بارۂ قبائل
عرب و اسلحۂ جنگ از و سوال کرد و عمرو معدیکرب جواب ہر
سوال را بہ الفاظ مختصر و بلیغ ادا نمود و جواب او را متخصصین ادب
عموماً در کتب خود ذکر میکنند و مسعودی در مروج الذہب بہ تفصیل
تمام نقل کردہ است -

وقتیکہ از نیزہ سوال کرد جواب داد :-

اَخُوکَ وربّما خانَکَ | برادر تست ولے گاہے دغا میکند -

وچون از تیرہا سوال کرد۔ جواب داد کہ

بُرُد المنایا تخطی وتُصِیبُ۔ وپیک اجل اندکہ گاہے بمنزل میرسند وگاہے راہ گم میکنند در بارۂ سپر گفت کہ علیہ تدا و د الدوائر۔ ہمین طریق از ہر گونہ سلاح بفقرات فصیح و بلیغ جواب داد کہ تفصیل آن درین مقام موزون نیست

ازین معاملۂ فاروق اعظم رض بود کہ جمیع اشخاص قبائل عرب بدربار خلافت جمع آمدند واز جوہر قابلیت ہر یک ملک و قوم را استفیض فرمود۔

پاس خاطر متعلقین رسول اللہ صلعم

فاروق اعظم رض پاس خاطر تعلق وقرابت جناب رسول اللہ صلعم را خیلے ملحوظ میداشت۔ چون وظائف صحابہ را مقرر فرمود عبد الرحمن ابن عوف و دیگر صحابہ برین رائے بودند کہ نام فاروق اعظم رض برہمہ مقدم باشد وخودش ابا فرمود وگفت کہ از ہمہ پیشتر اقربائے پیغمبر صلعم باشند بہ ترتیب نسبت۔ چنانکہ نخستین قبیلۂ بنی ہاشم و نخستین در آن از نام عباس رض وعلی رض آغاز نمود۔ بعد از بنو ہاشم بنو امیہ وبعد بنو عبد الشمس وبنو نوفل وبنو عبد العزّٰے رقم پذیرفت ودر درجۂ پنجم قبیلۂ خود او کہ بہ بنو عدی شہرت دارد قرار یافت۔ ہمین ترتیب نامہائے اشخاص و قبائل تحریر یافت ووجہ تنخواہ نیز قرار این ترتیب مقرر گردید۔ واہل بدر را از ہمہ افزونتر تنخواہ داد وحضرت حسنین رض باآنکہ در زمرۂ

اہلِ بدر نبودند تنخواہِ ہر دو را مساوی بہ تنخواہِ اہلِ بدر مقرر فرمود۔ تنخواہِ ازواجِ مطہرات دوازدہ ہزار سالانہ و از ہمہ افزونتر بود۔ تنخواہِ اسامہ ابن زید را نسبت بہ تنخواہِ عبداللہ فرزندِ خود بیشتر مقرر کرد و چون عبداللہ التماس زیادت کرد۔ فرمود کہ رسول اللہ صلعم اسامہ را از تو و پدرش را از پدرت بیشتر عزیز میداشت[1]۔

دربین فاروق اعظم رض و حضرت علی رض در آغاز خلافت حضرتِ ابوبکر رض قدرے شکر رنجی بودہ چنانکہ قبل مذکور شد وسبب شکر رنجی آن بود کہ تا شش ماہ حضرت علی رض بحضرت ابوبکر رض بیعت نہ کرد۔ چنانچہ در صحیح بخاری در بابِ غزوۂ خیبر مذکور است کہ بعد از شش ماہ حضرتِ فاطمہ زہرا رحلت نمود حضرت علی رض حضرت ابوبکر رض را از بہرِ مصالحت و بیعت بجائے خود طلب نمود و پیغام فرستاد کہ تنہا بیاید چہ در آن وقت فاروق اعظم رض را نمیخواست کہ ہمراہ باشد[2]۔ و لے بمرورِ زمان این ملال برطرف گشت و بہمہ جہتہ صلح نمود چنانچہ فاروق اعظم رض مہماتِ اہم را بے مشورۂ حضرت علی رض انجام نمیداد و مشورۂ جناب امیر علیہ السلام نیز مبنی بر نہایت اخلاص و خیرخواہی می بود۔ در سفر کہ نہاوند فاروق اعظم رض خواست کہ حضرت علی رض را

---

[1] تفصیل این واقعہ در کتاب الخراج صفحہ ۲۴ و ۲۵ مذکور است ۱۲ منہ

[2] الفاظِ بخاری این ست کراھیة لمحضر عمر ۱۲ منہ

بمنصب سپہ سالاری مقرر کنند لاکن جناب امیر قبول نہ کرد۔ چون فاروق اعظم رضہ بہ بیت المقدس نہضت کرد امور خلافت را بہ جناب امیر تفویض نمود و آخر کار رابطۂ اتحاد بحدّے مستحکم شد کہ حضرت علی رضہ حضرت ام کلثوم را کہ از بطن فاطمہ زہرا بودہ بحبالۂ نکاح فاروق اعظم رضہ در آورد۔ چنانچہ تفصیل این واقعہ بعد ازین مے آید۔

اخلاق و عادات تواضع و سادگی۔

مورخین اسلام در ذیل اخلاق و عادات فاروق اعظم رضہ تواضع و سادگی اورا بعنوان مستقل مے نویسند۔ و حقیقۃً درّۃ التاج عظمت و شان فاروق اعظم رضہ طرّۂ سادگی بودہ و خیلے موزون و خوشنما افتادہ۔ اگر تصویر حیات اورا بہ دقت معاینہ کنند۔ از یک رخ بنظر مے آید کہ افواج اسلام را بہ روم و شام گسیل مے نماید و با سفرائے قیصر و کسرائے در امور سیاست سخن میزند و خالد و امیر معاویہ را بہ سختت باز خواست مے آورد و احکام والا بنام سعد وقاص و ابو موسے اشعری صادر مے نماید۔ و از رخ دیگر آشکار مے گردد کہ پیراہن پارۂ دوازدہ پیوند در تن و عمامہ پارہ شدہ بسر و کفش کہنہ و پاشنہ نشستہ بپائے دارد۔ و در ہمچہ حال گاہے مشک آب بشانہ بردا شتہ بخانۂ بیوگان آب مے بردو با در کنج مسجد بر سر خاک افتادہ و قدرے خواب کردہ ماندگی را از خود دور میکند۔ بارہا تا مدینہ سفر

کردو ابداً خیمہ یا سراپردہ با خود نبرد بہر جا کہ فرود آمد بزیر درختے
قدیفہ انداخت و بسایۂ درخت استراحت نمود۔ از ابن سعد مروی
است کہ خرچ خانۂ فاروق اعظم رضی اللہ عنہ روز دو درہم بود کہ تخمیناً
دہ آنہ کلدار یا چہار عباسی کابلی مے شود۔ نوبتے احنف ابن قیس
کہ از رؤسائے عرب بود بملاقات پیش فاروق اعظم رضی اللہ عنہ
رفت و دید کہ آستین ہا را بالا کردہ ہر طرف مے دود۔ چون
احنف را دید فرمود کہ بیا با من کمک بکن شترے از بیت المال
گریختہ است ہمیدانی کہ در یک شتر چند نفر مسکین حق دارند شخصے
گفت اے امیر المؤمنین چرا خود زحمت مے کشی غلامے را بفرما کہ
جستجو کند۔ فرمود کہ ای عبدٍ اعبدُ منّی کدام غلام است کہ
بیشتر از من غلامی کند۔ در موطائے امام محمد[۱] مروی است کہ
در سفر شام فاروق اعظم رضی اللہ عنہ نزدیک شہر رسیدو از قضائے
حاجت فراغت یافت و باز خود سہواً یا مصلحۃً بر شتر اسلم سوار شد
از طرف دیگر اہالی شام باستقبال بر آمدند و ہر کسے کہ مے آمد
اول بطرف اسلم متوجہ مے شد و اوبسوئے فاروق اعظم رضی اللہ عنہ
اشارت مے نمود۔ مردم خیلے متحیر شدند و از راہِ استعجاب
سرگوشی مے کردند۔ فاروق اعظم رضی اللہ عنہ فرمود کہ چشمہائے این مردم
نگران در پئے شان و شوکت است و لے نشانے از شان و شوکت

[۱] کتاب مذکور صفحہ ۳۸۷ باب الزہد ۱۲ منہ

درا ینجا نیست ۔

نوبتے در اثنائے خطبہ فرمود کہ وقتے آنقدر نادار بودم کہ برائے مردم آب بشانہ مے بردم و مردم مرا خرما میداد ند و من بخرما اوقات بسر مے کردم ۔ این بگفت و از منبر فرود آمد ۔ مردم از راہِ استعجاب گفتند کہ چہ حاجت بود کہ این کلمہ بر سرِ منبر گفتہ شود فرمود کہ در دلِ من قدرے نخوت پیدا شدہ بود و این دوائے مرض غرور بود۔

در ۲۳ھ سفرِ حج فرمود و این وقتے ست کہ آفتاب سطوت و جبروتِ فاروقی بر نصف النہارِ عدالت رسیدہ بود ۔ از سعید ابن المسیّب کہ تابعی مشہور و درین سفر ہمرکاب بودہ مروی ست کہ چون فاروقِ اعظم رضہ در ابطح رسید سنگریزہ ہا را جمع کرد و بر وے چادر انداخت و بر آن تکیہ کردہ بر فرشِ خاک استراحت فرمود ۔ بعد از ان دستہائے خود را بطرفِ آسمان برداشت و گفت

" الٰہی الحال مسن شدہ ام و در قوائے من ضعف پدید آمدہ است اکنون مرا ازین عالم برداری "[1]

زندہ دلی

اگرچہ افکارِ خلافت مزاجش را خیلے خشک ساختہ بود و لیکن عادتِ طبعی او نہ بود و اگر گاہے فرصت مے یافت باشتغالِ زندہ دلی نیز مشغول مے شد ۔ نوبتے تمام شب از حضرت عبد اللہ ابنِ عباس اشعار شنید و چون ہنگامِ سحر فرا رسید فرمود کہ اکنون

[1] موطائے امام محمد صفحہ ۳۰۴ - ۱۲ منہ

قرآن بخوان - از محدّث ابن جوزی در سیرۃ العمرین منقول است که نوبتے بوقتِ شب گشت میکرد از یک طرف آوازِ سرود بہ سمعِ مبارک رسید و توجہ خود را بدان طرف مبذول فرمودند تے متوجہ سرود باند -

نوبتے در سفرِ حج حضرت عثمان و عبد اللہ ابن عمر و عبد اللہ ابن زبیر وغیرہ ہمرکاب بودند عبد اللہ ابن زبیر با ہمسالانِ خود بازی میکرد و دانہ ہائے حنظل را بالا مے انداخت فاروق اعظم رض فقط ہمینقدر فرمود کہ ہوش کن شتران مستی نکنند - مردم رباح را تکلیف بحدی نمودند و رباح از خوف فاروق اعظم رض تامل کرد - و چون دید کہ او نارضامندی نفرمود رباح سرائیدن آغاز کرد - فاروق اعظم رض ہمہ شب شنید - و چون وقتِ صبح فرا رسید فرمود کہ ''بس کنید - اکنون وقتِ ذکرِ الٰہی رسیدہ است'' نوبتے در سفرِ حج سواری نغمہ سرائی میکرد مردم بہ فاروق اعظم رض گفتند کہ امیر المومنین این را منع نمیفرمائی؟ فرمود کہ ''نغمہ سرائی زادِ راہِ شتر سواران است'' - از خواۃ ابن جبیر منقول است کہ نوبتے در سفر شرفِ رفاقتِ فاروق اعظم رض داشتم و ابو عبیدہ و عبد الرحمن ابن عوف نیز ہمرکاب بودند - مردم بمن تکلیف کردند کہ اشعارِ ضرار بخوانم - فاروق اعظم رض فرمود کہ بہتر ہمین است کہ اشعارِ خود بخواند

لہ ازالۃ الخفا صفحہ ۲۰۶ - ۱۲ منہ لہ ازالۃ الخفا صفحہ ۱۹۸ - ۱۲ منہ

ومن بخواندن شعر شروع کردم و ہمہ شب در ہمین شغل مصروف بودم[1]۔

مزاج مبارک طبعاً خیلے تند و تیز بودہ و زود مشتعل می شد۔ در عہدِ جاہلیت گویا مجسمۂ قہر بود و بعد از قبولِ اسلام نیز مدتے بدید این اثر از طبیعتِ او نرفت۔

در غزوۂ بدر حضرت پیغمبر صلعم فرمود کہ من میدانم کہ کفار بنو ہاشم را مجبور کردہ ہمراہِ خود آوردہ اند۔ ورنہ آنہا بطوع رفاقتِ ایشان را اختیار نمیکردند۔ بنابران اگر ابو البختری یا عباس وغیرہ بنظر بیایند آنہا را نکشید۔ ابو حذیفہ گفت کہ ما از پدر۔ و پسر و برادرِ خود در گذر نمیکنیم۔ بنو ہاشم چہ خصوصیتے دارند واللہ اگر عباس بدستِ من بیاید۔ من او را چاشنیٔ شمشیرے میچشانم۔ جنابِ رسول اللہ صلعم را این کلمۂ گستاخانہ گوارا نیامد و فاروق اعظم رضی اللہ عنہ را مخاطب نمودہ۔ ابو حفص (کنیت حضرتِ عمر رض) ببین آیا چہرۂ عمِّ رسول اللہ قابلِ زخمِ شمشیر است۔ بمجردِ این حال فاروق اعظم رضی اللہ عنہ بہم بر آمد۔ وگفت اگر اجازہ مرحمت شود فوراً سرش را از تن جدا کنم۔ حذیفہ از صحابۂ جلیل القدر بود و این سخن اتفاقاً از زبانش بر آمد چنانچہ حضرت پیغمبر صلعم از وے مواخذہ نفرمود۔

حاطب ابن ابی بلتعہ صحابۂ معتبر و از اہلِ بدر بود۔ نوبتے بمقتضائے

[1] ازالۃ الخفا بحوالۂ ابو عمر صفحہ ۲۰۸ – ۱۲ منہ

ضرورت با کفار نکہ قصد خط وکتابت نمود و این راز آشکار اشد۔ فاروق اعظمؓ خیلے برآشفت و بحضور جناب رسول اللہ صلعم حاضر آمد و عرض کرد کہ فلان مرتد شدہ ہست اگر اجازہ باشد اورا بقتل برسانم۔ جناب رسول اللہ صلعم فرمود اے ابن الخطاب تو چہ خبر داری شاید باریتعالےٰ اہل بدر را گفتہ باشد کہ ہر چہ خواہید بکنید قلم عفو بر خطاہائے شما میکشم۔ شخصے ذوالخویصرہ نام نوبتے بحضور جناب رسول اللہ صلعم گستاخانہ عرض کرد۔ اے محمدؐ! عدل اختیار کن۔ فاروق اعظمؓ از غضب بیتاب شدہ خواست اورا بقتل رساند۔ و حضرت پیغمبر صلعم منع فرمود۔

از واقعات فوق ناظرین قیاس مے توانند کہ در ہر موقع شمشیر فاروقی چگونہ از نیام مے برآمد و رفتار او با خود اہل اسلام چسان بود۔ چہ جائے آنکہ کفار باشند و لے از برکت اسلام و انحطاط عمر و مہمات خلافت طبع مبارک بتدریج خیلے نرم و حلیم شد۔ بلکہ در عہد خلافت سلوک و مراعاتے کہ با کفار نمود درین عہد اہل اسلام باہم ندارند۔

محبت آل و اولاد

حالات حیات خانگی فاروق اعظمؓ چندان معلوم نیست و لے از قرائن ثابت مے شود کہ بسیار دلدادۂ ازواج و اولاد نبود و تخصیص با ازواج خود مطلقاً شغف نداشت و سبب آن بود کہ نسوان در دلش چندان وقعتے نداشتند۔ در صحیح بخاری

درباب اللباس قولِ خود فاروق اعظمؓ مذکور ہست کہ با مردم در عہدِ جاہلیت نسوان را محض ہیچ تصور میکردیم۔ وچون قرآن کریم نازل شد و در آن ذکرِ نسوان آمد دانستیم کہ نسوان ہم در عالمِ ہستی وجود دارند۔ با این ہمہ با آنہا را در معاملات مطلقاً دخیل نمیکردیم۔ در ہمین روایت ہست کہ نوبتے فاروق اعظمؓ زوجۂ خود را سخت گفت او نیز جواب برابر داد۔ باز فرمود کہ الحال نسوان این رتبہ حاصل کردہ اند۔ او بجواب گفت کہ دخترت (حضرت حفصہ) بحضورِ رسول اللہ صلعم این چنین کلمات بزبان مے آرد۔

جمیلہ نام نیز زوجۂ فاروق اعظمؓ بودہ و عاصم پسر او از بطنِ ہمین جمیلہ ہست و در صغرِ عاصم او را در عہدِ خلافتِ صدیق اکبر طلاق داد۔ و فاروق اعظمؓ از قبا کہ مسکنِ اولِ و بود نقلِ مکان کردہ در مدینہ آمد۔ نوبتے اتفاق گذرش بہ قبا افتاد و عاصم را با اطفالِ ہمسالِ او مصروف بازی دید۔ فاروق اعظمؓ او را گرفت و بر اسپ در عقب خود ردیف ساخت و میخواست کہ آنرا با خود ببرد۔ والدۂ عاصم اطلاع یافت و مزاحم گردید و گفت این فرزندِ من ہست من او را پیشِ خود نگہ میکنم و دعوے طول کشید و جمیلہ بحضورِ ابوبکرؓ دادخواہ آمد۔ حضرت ابوبکرؓ برخلاف فاروق اعظمؓ فیصلہ کرد و جنابِ ممدوح را جز سکوت چارہ نبود۔ این واقعہ

در موطاے امام مالک مذکور ست۔

ازین واقعات معلوم مے شود که سلوک محبّت و شفقتِ
فاروق اعظمؓ با ازواج بدان پایه نبود که از بزرگانِ دین بوده۔
واو را با اہل و اولاد و ارکانِ خاندانِ خود جز محبّتِ معمولی نبوده۔
البته با زید برادر عینیِ خود خیلے الفت داشت و چون زید در مقدمهٔ
یمامه شهید شد فاروق اعظمؓ[۲] بسیار نوحه کرد۔ و اکثر میفرمود
که چون باد از طرفِ یمامه مے وزد بمشامم خوشبوئے زید مے
آید۔ متمم ابن نویره شاعرِ مرثیه گوئے عرب که از شعرائے نامدار بود۔
وقتیکه بحضور حاضر آمد۔ فاروق اعظمؓ او را بمرثیهٔ زید تکلیف کرد
و فرمود که اگر خود من ملکهٔ شعر گوئی میداشتم مرثیهٔ برادرِ خود را
نظم میکردم۔

فاروق اعظمؓ (چنانکه در جلد اول مرقوم ست) از مکه هجرت
نموده اول در عوالی مقیم شد که از مدینه بمسافتِ ۳ میل واقع
است۔ بعد که زمامِ خلافت بدست گرفت سکونتِ آنجا را بکلّی
ترک نموده در شهر سکونت اختیار فرمود۔ و محلِّ سکونتِ او متصل
مسجدِ پیغمبر صلعم در بابِ السلام و بابِ الرحمة بود۔ و چون فاروق
اعظمؓ بوقتِ وفاتِ خود وصیّت فرمود که خانهٔ مذکور بفروش
برسد[۳] امیر معاویه آن را خرید و پول قیمتِ آن را در وجهٔ
قرضهٔ فاروق اعظمؓ پرداختند۔ مکان مذکور مدّتِ

مدیدے بہ دار القضا[1] شہرت داشت۔

وسائلِ معاش

ذریعۂ اصلی معاش فاروق اعظم رضی اللہ عنہ از تجارت بود چنانچہ در صحیح بخاری است کہ در حدیث استیذان عذر از بے علمی خود میکند کہ من از سبب شغل در خرید و فروختِ مالِ تجارت بحضورِ پیغمبر کمتر شرفیاب مے شدم و لے علاوہ از عمر[1] تجارت از وسائطِ دیگر نیز گاہے فتوحات حاصل مے شد قاضی ابو یوسف در کتاب الخراج آوردہ کہ جناب رسول اللہ صلعم در مدینہ منورہ رسیدہ حضرت ابوبکر رضی اللہ عنہ و عمر رضی اللہ عنہ را جاگیر ہا عطا فرمود۔ و چون خیبر فتح شد جناب رسول اللہ صلعم آنرا بر جمیع صحابہ کہ شریک معرکہ بودند تقسیم فرمود۔

جاگیر

زمینے کہ بہ سہم فاروق اعظم رضی اللہ عنہ رسیدہ بود بہ ثمغ شہرت داشت و خیلے[3] سیر حاصل بود۔ از بلاذری منقول است کہ حضرت پیغمبر صلعم اسمائے جمیع مشرکین اراضیِ خیبر را در یک کتاب نوشتہ بود از یہود بنی حارثہ نیز یک قطعۂ زمین بدست فاروق اعظم رضی اللہ عنہ آمدہ بود و آن زمین نیز بہ ثمغ مشہور بود[1] فاروق اعظم رضی اللہ عنہ ہر دو قطعۂ زمین را در راہِ خدا وقف کرد۔ و قصۂ وقف زمین خیبر در صحیح بخاری در باب الشروط فی الوقف

---

[1] مطالعہ کنید خلاصۃ الوفا فی اخبار دار المصطفیٰ صفحہ ۱۲۹ و ۱۷۹ مطبوعہ مصر۔ و حاشیۂ موطائے امام محمد صفحہ ۲۷۲ - ۱۲ [2] خلاصۃ الوفا و لفظ ثمغ -۱۲ منہ

مذکور ست - شرائطے کہ در باب وقف فرمود حسبِ ذیل بوده :-

(۱) این زمین نہ فروختہ مے شود نہ ہبہ میگردد ونہ بمیراث میرسد -

(۲) وچیزیکہ ازان حاصل شود بر فقراء - ذوی القربیٰ - غلام مسافر خرچ میگردد -

مشاہرہ

فاروق اعظم رضؓ چند سال بعد از جلوس بر مسندِ خلافت برائے مصارفِ ضروری خود از صحابہ درخواست نمود و بر طبق رائے حضرت علی رضؓ تنخواہے بقدرِ خوراک و پوشاکِ ضروری او مقرر گشت - و در ۱۵ھ وظائف برائے جمیع غازیان معیّن ومقرر شد - درینوقت برائے خود فاروق اعظم رضؓ مانند دیگر صحابہ پنجهزار درہم سالانہ مقرر گردید -

زراعت

از قرائن معلوم مے شود کہ بعد از ورود بمدینہ نخستین شغلِ زراعت کردہ ولے بدستِ خود کشت نمیکرد بلکہ زمین را بدہقان دادہ وحاصل را در بین خود ودہقان قسمت میکرد - تخم گاہے خود تہیّہ میکرد وگاہے بذمۂ دہقان بودہ - چنانچہ در صحیح بخاری درباب الزراعت بتصریح مذکور ست -

غذا

غذائے فاروق اعظم رضؓ خیلے سادہ وبے تکلف بود - نان وروغن زیتون اکثر بر دسترخوان مے بود - نان اکثر از گندم بود ولے از آردِ ناپختہ - در عام القحط ہمیشہ نانِ جوین میخورد - گاہے اطعمۂ متعدد بر دسترخوان مے بود از قبیل گوشت وروغن

زیتون۔ شیر و سبزی و سرکہ و اینگونہ تکلّف در ورودِ مہمان یا سفرائے دولِ خارجہ مے بود چہ سفرا عادت بہ غذائے سادہ و بے تکلّف نداشتند۔

لباسِ فاروقِ اعظمؓ نیز خیلے سادہ و بے تکلّف بودہ۔ اکثر تنہا یک پیراہن مے پوشید۔ یک قسم کلاہِ مخصوص کہ بہ برنس شہرت داشت و درویشانِ نصارا مے می پوشیدند و در مدینہ نیز رواج داشت فاروقِ اعظمؓ نیز گاہے آنرا مے پوشید۔ نعلینِ او از قسمِ چپلی و بقرارِ نمونۂ عربی بود۔

سادگی و بے تکلّفی

فاروقِ اعظمؓ اوقات را خیلے بہ بے تکلّفی و سادہ وضعی بسر مے برد و بہ لباسِ مبارک اکثر رقعہ ہا دوختہ بود۔ نوبتے مردم بر درِ خانۂ او دیری منتظر بودند و او از خانہ نے برآمد۔ و اخیراً سببِ توقف معلوم شد کہ رختِ خود را شستہ و در آفتاب انداختہ بود کہ خشک شود۔ و چون رختِ دیگر نداشت کہ بپوشد تاخیر واقع شدہ بود۔

از وقائعِ فوق گمان نرود کہ فاروقِ اعظمؓ رہبانیت و تقشّف و خشونتِ عیش را پسند میفرمود۔ نے نے این جور نبودہ۔ ورائے او از معاملہ اش با عاملِ یمن خوبتر روشن میگردد۔ نوبتے عاملِ یمن با لباسِ فاخرہ و کاکلِ چرب کردہ بحضورِ او آمد۔ فاروقِ اعظمؓ برآشفت و فرمود کہ لباسش را از تن

بکشند و لباس سادہ و بے تکلّف اورا پوشانند۔ عامل مذکور نوبت دیگر با موئے ژولیدہ و لباسِ کہنہ حاضرِ دربارِ خلافت شد۔ فاروق اعظم رض فرمود این ہم مقصودِ من نبود۔ مرد باید نہ ژولیدہ مو باشد و نہ مانندِ زنان خود را بیارایئد۔ غرض فاروق اعظم رض نہ تکلّفاتِ بیہودہ و آرائش زنانہ را پسند داشت و نہ حیات راہبانہ را بنظرِ استحسان مید ید۔

حلیہ

حلیۂ فاروق اعظم :- رنگِ او گندم گون و قد خیلی بلند بودہ و چون باصدہا و ہزارہا نفر ایستادہ مے شد قدش از ہمہ بالاتر مے نمود۔ رخسارہ ہائے او کم گوشت و ریش پُر مُو و بروت ہائے دراز و موہائے سر از فرق پریدہ بود۔

ایجاداتے کہ فاروق اعظم رض در ہر شعبہ کردہ بود مورخین ہمہ را یکجا مے نویسند و بہ اولیاتِ فاروقی تعبیر میکنند و من نیز حالات و سوانح او را بر اولیاتِ او ختم میکنم کہ اوّل بہ آخر نسبتے دارد :-

(۱) بیت المال یا خزانہ را اساس نہاد۔

(۲) محکمہ ہائے عدالت واز فرمود و قضاۃ را از برائے تصفیۂ مقدّمات مامور فرمود۔

(۳) تاریخ و سنہ معیّن کرد و تا حال جاری ست۔

سلہ اکثر از اولیات فاروقی۔ ۱۲

(۴) لقب امیر المومنین اختیار نمود۔

(۵) دفتر فوجی را مرتب نمود۔

(۶) برائے فوج مطوّعہ (والنیٹر) تنخواہ مقرر فرمود۔

(۷) دفتر شعبۂ مالیہ معیّن کرد۔

(۸) مساحت اراضی فرمود۔

(۹) سررشتۂ نفوس شماری در بلاد فرمود۔

(۱۰) از برائے آبپاری و سہولت مردم رعیہ نہرہا احداث فرمود۔

(۱۱) بلادِ جدید بنا نہاد یعنی کوفہ۔ بصرہ۔ جیزہ۔ فسطاط۔ موصل۔

(۱۲) ممالکِ مفتوحہ را بصوبجات تقسیم کرد۔

(۱۳) عشور یعنی دہ یک مقرر نمود۔ (تفصیل این واقعہ در ذیل عنوان شعبۂ محاصل مذکور شد)

(۱۴) بر محاصل یعنی حاصلات دریا مانند عنبر وغیرہ محصول مقرر فرمود و از برائے ایصالِ محصول خراجگیران را مامور نمود۔

(۱۵) تجار حربی را اجازہ داد کہ در ممالکِ اسلام برائے تجارت تردد کنند

(۱۶) زندان ہا را بنا نہاد۔

(۱۷) دُرّہ را آلۂ تعزیر مقرر کرد۔

(۱۸) شب گشت میکرد و از احوالِ رعایا اطلاع حاصل می نمود۔

(۱۹) ادارۂ کوتوالی (پولیس) دائر فرمود۔

(۲۰) فوجی چھاونیاں جابجا بنا نہاد۔

(۲۱) در نسلِ اسپان مابین اصیل و مخنّس تمیز گذاشت و قبل ازان در عرب این تمیز نبوده۔

(۲۲) شعبۂ راپورٹ مقرر نمود۔

(۲۳) از مکہ معظمہ تا مدینہ منوّرہ برائے آرام مسافران مکانہا تیار کرد۔

(۲۴) ازبرائے پرورشِ اطفال مجہول الحال کہ از شوارعِ عام یافت می شدند وظائف مقرر کرد۔

(۲۵) در بلادِ مختلفہ مہمانخانہ ہا تعمیر فرمود۔

(۲۶) قاعدہ کلّیہ مقرر کرد کہ عرب اگر کافر ہم باشند غلام نمیگردند۔

(۲۷) ازبرائے یہود و نصاریٰ مفلوک الحال وظائف مقرر فرمود۔

(۲۸) مکاتب تاسیس کرد۔

(۲۹) تنخواہ برائے معلّمین و مدرّسین معیّن کرد۔

(۳۰) حضرت ابوبکرؓ را بر ترتیب قرآن باعث شد۔ و بہ اہتمام خود این کار را انجام نمود۔

(۳۱) اصولِ قیاس را بنا کرد۔

(۳۲) در فرائض مسئلہ عول را کشف کرد۔

(۳۳) در اذانِ نمازِ فجر اَلصَّلٰوةُ خَيْرٌ مِّنَ النَّوْمِ زیادہ فرمود۔ تفصیلِ این واقعہ در موطائے امام مالکؒ مذکور ست۔

(۳۴) برائے نمازِ تراویح جماعت مقرر کرد۔

(۳۵) سہ طلاق را کہ متواتر و در یک وقت دادہ شود طلاقِ بائن قرار داد۔

(۳۶) حد شراب خواری ۸۰ دُرّہ مقرر فرمود۔
(۳۷) بر اسپانِ تجارت زکوٰۃ مقرر کرد۔
(۳۸) بر نصرانیانِ بنو تغلب عوضِ جزیہ زکوٰۃ مقرر کرد۔
(۳۹) طریقۂ وقف ایجاد کرد۔
(۴۰) در نمازِ جنازہ باجماعِ صحابہ چہار تکبیر معیّن کرد۔
(۴۱) طریقۂ وعظ در مساجد ایجاد کرد و باذنِ او تمیم داری وعظ گفت و این وعظِ اول در اسلام است۔
(۴۲) برائے امامان و موذنانِ مساجد تنخواہ مقرر کرد۔
(۴۳) در مساجد چراغ و تنویر سر رشتہ کرد۔
(۴۴) برائے ہجو تعزیر مقرر کرد۔
(۴۵) شعراء را از ذکر اسمائے نسوان منع کرد و این طریق از مدّت مدید در عرب جاری بودہ بر علاوہ خیلے اولیات است کہ از خوفِ تطویل ترک دادم۔

ازواج و اولاد

فاروق اعظم رض در جاہلیّت و اسلام چند نکاح کرد۔ و نکاحِ اولِ او با زینب خواہر عثمان ابن مظعون بود۔ و عثمان از صحابہ سابقین بودہ و چہاردہم شخص است کہ اسلام

آوردہ در سنہ ۲ ہجری وفات یافت و حضرت نبوی پیشے از وفاتش ملول گردید چنانکہ نعش او را بوسہ میداد و بے اختیار میگریست - برادر دیگر عثمان قدامہ ہم از اکابر صحابہ بود - زینب در حلقۂ اسلام داخل شدہ بود و در مکۂ معظمہ وفات یافت -

حضرت عبد اللہ و حضرت حفصہ از بطن ہمین زوجہ بودند -

ازواج

زوجۂ دوم قریبۃ بنت ابی میۃ المخزومی و خواہر حضرت ام سلمہ زوجۂ مطہرۂ جناب رسول اللہ صلعم بود و چون قریبہ مشرف بہ اسلام نشد و نکاح با مشرکہ جائز نبود بعد از صلح حدیبیہ در سنہ ۶ھ او را طلاق داد -

زوجۂ سوم ملیکہ بنت جرول الخزاعی بود و بہ ام کلثوم شہرت داشت و او نیز مسلمان نشد و در سنہ ۶ھ طلاق گردید -

عبید اللہ از بطن ہمین زوجہ بودہ -

زینب و قریبہ از خاندان قریش و ملیکہ از قبیلۂ خزاعہ بود -

فاروق اعظم رض بعد از ورود در مدینۂ منورہ با انصار قرابت پیدا کرد یعنی در سنہ ۷ھ جمیلہ بنت عاصم ابن ثابت ابن ابی الافلح را کہ انصاری معتبر و اہل بدر بود بہ حبالۂ نکاح آورد جمیلہ اول عاصیہ نام داشت و چون بہ اسلام مشرف شد جناب رسول اللہ صلعم آنرا بہ جمیلہ موسوم فرمود - و جمیلہ را نیز بسببے طلاق داد -

در آخر عمر فاروق اعظمؓ را این خیال پیدا شد کہ تعلّق ازدواج با خاندانِ نبوّت پیدا کند کہ موجب مزید شرف و باعث بر برکات بسیار بود و از جناب امیر علیہ السّلام التماس کرد تا حضرت ام کلثوم را در حبالۂ نکاح او در آورد۔ جناب امیر علیہ السّلام اوّل از سبب صغارتِ ام کلثوم ابا کرد و چون فاروق اعظمؓ بیشتر اظہارِ تمنّا نمود و گفت کہ مدعائے من ازین تعلّق محض حصولِ شرف است و بس۔ جناب امیر قبول فرمود و در ۱۷ھ حضرت ام کلثوم در حبالۂ نکاح فاروق اعظمؓ بہ عوضِ چہل ہزار درہم مہر آمد[۱]۔

[۱] واقعۂ تزویج حضرت ام کلثوم بنت فاطمۃ الزہرا را جمیع مورخین بتفصیل بیان نمودہ اند۔ علامۂ طبری در تاریخ کبیر و ابن حبان در کتاب الثقاۃ و ابن قتیبہ در معارف و ابن کثیر در کامل بہ تصریح آوردہ کہ ام کلثوم بنت فاطمۃ الزہرا زوجۂ فاروق اعظمؓ بود در ازواجِ او زوجۂ دیگر ہم ام کلثوم نام داشت۔ لیکن درین ہر دو تفریق واضح نمودہ اند علامہ طبری و ابن حبان و ابن قتیبہ در تاریخ ہائے خود تصریح نمودہ اند و از تصانیفِ آنہا بہتر سندے در معاملاتِ تاریخی نیست و در ینجا از عبارہ ہائے ایشان می نویسیم۔ ثقاۃ ابن حبان ذکر خلافتِ عمر واقعات ۱۷ھ ثم تزوج عمر ام کلثوم بنت علی بن ابی طالب وھی من فاطمہ و دخل بھا فی شھر ذیقعدہ و در معارف ابن قتیبہ در ذیل ذکر اولادِ عمر مذکور است و فاطمہ و زید و امھا ام کلثوم بنت علی ابن ابی طالب من فاطمہ بنت رسول اللہ صلعم۔ در اسد الغابہ فی احوال الصحابہ لابن اثیر در ذیل ذکر حضرت ام کلثوم واقعۂ تزویج وے را بتفصیل بیان کردہ و ہمچنین طبری

بقیہ بر صفحہ ۳۹۱

فاروق اعظم رض ازواجِ دیگر ہم داشت یعنی اُم حکیم بنت الحارث ابن ہشام المخزومی۔ فکیہہ یمینہ عاتکہ بنت زید ابن عمرو ابن نفیل۔ عاتکہ عم زاد فاروق اعظم رض ونخستین بہ عبداللہ ابن ابی بکر رض ازدواج نمود و خیلے خوشکل بود۔ و از ینجہة عبداللہ با او محبّت بسیار داشت و چون عبداللہ در غزوۂ طائف شہید شد عاتکہ مرثیۂ خیلے درد انگیز گفت کہ یک بیتش این است:۔

فاٰلیتُ لا تنفکّ عینی حزینةً سوگند خوردہ ام کہ چشمانِ من بدام درعشق تو کنما

علیك ولا ینفك جلدی اغبرا خواہد بود و ہمیشہ بدنِ من خاک آلود خواہد ماند۔

فاروق اعظم رض در ۱۲ھ او را در حبالۂ نکاح خود آورد۔ و در دعوتِ ولیمۂ او حضرت علی رض حضور داشت۔

فاروق اعظم رض اولاد بسیار داشت و از جُملہ حضرت حفصہ ممتاز ست۔ چہ او را شرفِ زوجیّتِ جنابِ رسول اللہ صلعم حاصل شدہ۔ حضرتِ حفصہ اولاً در عقدِ خنیس ابن خذافہ در آمد۔

(متعلقہ صفحہ ۳۹۰) جا بجا تصریح نمودہ و از خوفِ تطویل ترک شد۔ بلکہ در خود صحیح بخاری ضمن یک واقعۂ دیگر ذکر حضرت ام کلثوم آمدہ و آن اینکہ نو بتے عمر فاروق رض بردہا را بر ازواجِ خود تقسیم فرمود و بعد تقسیم یکے باقی ماند فاروق اعظم رض متردد بود کہ بردِ باقی ماندہ را بکہ بدہد و شخصے جناب ممدوح را مخاطب نمودہ عرض کرد کہ یا امیر المومنین اعط ھٰذا بنت رسول اللہ صلعم التی عندك یریدون ام کلثوم (صحیح بخاری باب الجہاد مطبوعہ میرٹھ صفحہ ۴۰۳) درین تصریح است ام کلثوم زوجہ حضرت عمر از خاندانِ نبوت بود ۱۲ منہ

خنیس از مہاجرین صحابہ بود و چون در غزوۂ اُحد شہید شد در ۳ھ در عقدِ جناب رسول اللہ صلعم آمد۔ از حفصہؓ احادیث بسیار مروی ست و اکثر صحابہ از و احادیث روایت کردہ اند۔ در ۴۵ھ بعمر ۶۵ سالگی ازین جہانِ فانی رحلت فرمود۔

ولادِ ذکور

اسمائے اولادِ ذکورِ فاروقِ اعظمؓ این است:-

عبید اللہ - عاصم - عبد اللہ - ابو شحمہ - عبد الرحمٰن - زید - مجیر

د اللہ
ن عمرؓ

از جملہ عبید اللہ - عاصم - عبد اللہ بیشتر شہرت دارند۔ حضرت عبد اللہ ابن عمر از ارکانِ اعظم فقہ و حدیث بشمار میرود۔ و در بخاری و مُسلم مسائل و روایاتش بکثرت مذکور است۔ و او در مکۂ معظمہ با فاروقِ اعظمؓ مشرف باسلام شدہ و در اکثر غزوات شرفِ حضور برکابِ پیغمبر صلعم داشتہ۔ علامۂ ذہبی در تذکرۃ الحفاظ و ابن خلکان در وفیات الاعیان احوالش بہ تفصیل مے نویسند۔ قارئین کرام از مطالعۂ آنہا رتبۂ زہد و پرہیز و علم و فضل او را تقدیر مے توانند۔ علاوہ بر علم و فضل خیلے حق گوئے بودہ۔ نوبتے حجاج یوسف در کعبہ خطبہ میخواند عبد اللہ برخاست و در رویش ایستاد و گفت کہ این دشمن خدا است کہ دوستانِ خدا را بقتل رسانیدہ و حجاج از بہر انتقام شخصے را مامور ساخت و او را بہ آلۂ مسموم زخمی کرد و آخر از صدمۂ ہمان زخم شہید شد۔

از علامۂ ذہبی منقول است کہ چون حضرت علی رضہ و امیر معاویہ معاملۂ خود را بہ حکم تفویض نمودند - مردم بحضور حضرت عبداللہ حاضر آمدہ عرض کردند کہ جمیع مسلمانان بر خلافت شما راضی ہستند - اگر شما آمادہ باشید بشما بیعت میکنیم - حضرت عبداللہ سر باز زدہ گفت من بخونِ مسلمانان خلافت نمی خرم -

سالم ابن عبداللہ

سالم ابن عبداللہ از فقہائے سبعہ یعنی از جملہ ہمان ہفت نفر شمردہ میشود کہ در مدینہ مدار علیہ حدیث و فقہ بودند - و بدون از فتواے ایشان احدے از قضاۃ مجاز تفیصلہ نبودہ - علاوہ از سالم اسمائے فقہائے دیگر حسب ذیل است :-

خارجہ ابن زید - عروہ ابن الزبیر - سلیمان ابن یسار - عبیداللہ ابن عبداللہ - سعید ابن المسیّب - قاسم ابن محمد - و استنی است کہ نزد ایمہ محدثین دو سلسلۂ حدیث بیشتر مستند و معتبر است - و محدثین این سلسلہ را بہ سلسلۃ الذہب یعنی زنجیر زر تعبیر میکنند - (اول) حدیثے کہ در سلسلۂ روایت آن امام مالک نافع - عبداللہ ابن عمر باشند - (دوم) حدیثے کہ در سلسلۂ روایت آن زہری - سالم - عبداللہ ابن عمر باشند - و بجز امام مالک و زہری باقی رواۃ مذکور از خاندان فاروق اعظم رضہ بودند یعنی عبداللہ ابن عمر و سالم نبیرۂ فاروق اعظم رضہ و نافع غلام او -

عبیداللہ

فرزند ثانی فاروق اعظم رضہ عبیداللہ در شجاعت و پہلوانی

شہرت خاص دارد۔

عاصم — عاصم فرزند ثالث فاروق اعظمؓ خیلے پاکیزہ نفس و عالم و فاضل بود۔ در ۷۰ھ ازین جہان فانی رحلت نمود و حضرت عبداللہ ابن عمرؓ مرثیہ برائے او گفتہ یک بیت آن این ست:۔

فلیت المنایا کن خلفن عاصماً — کاش موت عاصم را بگذشتے تا با او وقت
فعشنا جمیعاً او ذھبنا بنا معاً — بیکجا بسر بردیم و اگر مے بردیم با لہ مے برد

عاصم خیلے بلند بالا و جسیم بود و در فن شعر کمالے بسزا داشت چنانچہ از اہل ادب منقول ست کہ ہر شاعر در نظم خود بعض الفاظ خارج از مقصود مے آرد جز عاصم کہ ازین کلیہ مستثنیٰ ست۔ حضرت عمر ابن عبدالعزیز نواسۂ عاصم بود[۱]۔

ابن قتیبہ در کتاب المعارف حالات اولاد و احفاد فاروق اعظمؓ بہ تفصیل آوردہ و بلحاظ اختصار ازان صرف نظر شد۔
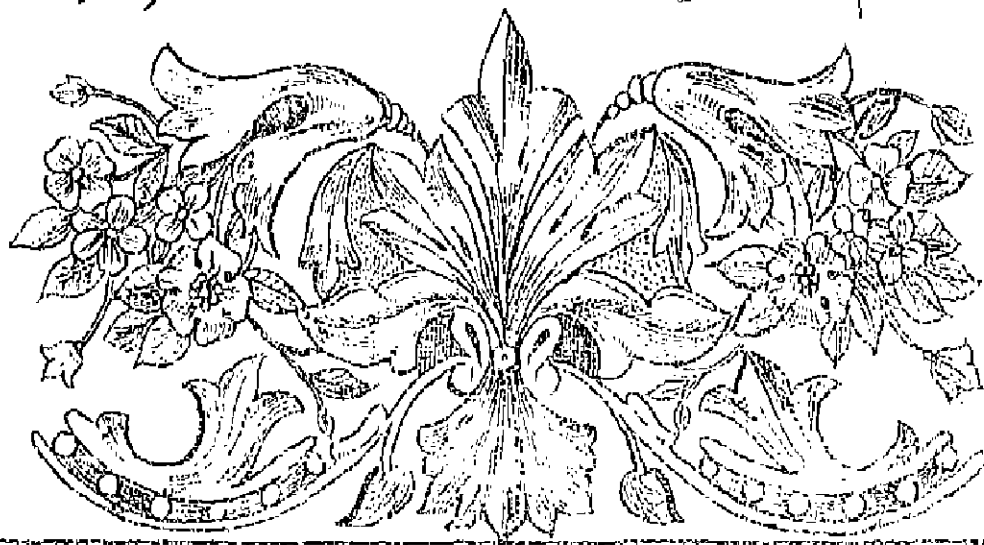
[۱] حالات اولاد و ازواج فاروق اعظمؓ را از اسد الغابہ۔ کتاب المعارف۔ ابن خلکان۔ کامل ابن الاثیر۔ فتح المغیث نقل کردہ ام ۱۲ منہ

خاتمہ

لیس علی اللہ بمستنکر ان یجمع العالم فی واحد

از قدرت خداوند عجیب نیست که جمیع عالم را در یک فرد گنجائش دہد

سوانح حالاتِ فاروق اعظم رضی اللہ عنہ آنقدر بتفصیل و صحت رقم پذیرفت که گویا منتہائے صحتِ تاریخی ہمین است نامورانے که بر صفحۂ ہستی جلوہ گر شدہ اند از سوانح عمری شان بیشتر موجود ست اکنون سوانح فاروق اعظم رضی اللہ عنہ نیز بوجود آمدہ و قارئین را موقع آن رسید که تصفیہ نمایند که آیا در نامورانِ عالم شخصے ہمپایۂ فاروق اعظم رضی اللہ عنہ گذشتہ است یا خیر؟ نکتہ شناسانِ قانونِ فطرت میدانند که فضائلِ انسانی انواعِ متنوع دارد و ہر فضیلت را راہے جداگانہ است امکان دارد و اکثر بوقوع آمدہ که یک شخص در یک فضیلتِ خاص در تمام عالم نظیر نداشتہ باشد ولے از فضائلِ دیگر چندان بہرہ ور نمی باشد۔ مثلاً اسکندر فاتحِ بزرگے بود ولے حکیم نبود۔ ارسطو حکیم بود لیکن کشورستان نبود۔ قطع نظر از ینہا فضائلِ یک شخص مشکل است که در جزویاتِ فضائل ہم جامع گردد۔ بسیارے از نامورانِ گذشتہ اند که شجاع بودند لاکن پاکیزہ اخلاق نبودند و بسیار پاکیزہ اخلاق بودند لاکن صاحبِ تدبیر نبودند۔ اکثر دارائے این دو فضیلت بودند ولے از علم و فضل بہرہ ندا شتند۔

اکنون اگر بر حالات فاروق اعظم رض به اعتبارات مختلفه تأمّل رود روشن میگردد که جناب ممدوح هم اسکندر بود و هم ارسطو ـ هم مسیح بود و هم سلیمان ـ هم تیمور بود و هم نوشیروان ـ هم امام ابو حنیفه بود و هم ابراهیم ادهم ـ

از همه پیشتر بحیثیت حکمرانی و کشورستانی تأمّل شود ـ فرمانروایانی که در عالم گذشته اند در اصل مدارِ حکومت شان بر کدام مدبّر و شخصیم یا سپه سالارِ نامی دائر بوده و چون اتفاقاً آن مدبّر یا سپه سالار از صفحۂ هستی ناپدید گشته دفعتاً سلسلۂ فتوحات قطع گردیده ـ و نظام حکومت از هم گسیخته ـ

سکندر در هر موقع مدارِ کارِ خود را بر هدایاتِ ارسطو گذاشته ـ اکبر و رانتظام حکومت بر ابوالفضل و تودرمل نظر داشته ـ عظمت و شانِ دولتِ عباسیه بوجود برامکه منحصر بوده لیکن فاروق اعظم رض را مدارِ کارِ خلافت محض بقوّۂ بازوئے خویش بوده ـ مردم معرکه آرائی خالد را از عجائبات تصوّر کردند و گمان بردند که کلیدِ فتح و ظفر همین در دستِ اوست ـ ولے فاروق اعظم رض اورا معزول میکنند و هیچکس نمی فهمد که کدام پرزه را از ماشینِ سلطنت کشیده اند ـ درباره سعد وقاص فاتح ایران نیز این خیال پروریدند و فاروق اعظم رض اورا از ماموریت سبکدوش ساخت و در سلسلۂ نظم و نسق سلطنت هیچگونه خللے راه نیافت ـ شکے نیست که فاروق اعظم رض جمیع کاروبار

سلطنت را خود انجام نمیداد و بشریت نیز این تقاضا ندارد ولے
اشخاصے را کہ بر خدمات مخصوص مقرر میفرمود بر آنہا منحصر نمے بود۔
فاروق اعظم رضی اللہ عنہ ماشین حکومت طورے بحرکت در آورد کہ ہر پرزہ
را از ہر جا در ہر وقت کہ میخواست میکشید و ہر جائیکہ میخواست
می نشاند و اگر مصلحت میدید بعض پرزہ را بکلی میکشید و باقتضائے
وقت پرزۂ جدیدے میساخت۔

در فرمانروایان عالم ہیچکس نبودہ کہ باقتضائے سیاست از حدود
عدل و انصاف تجاوز نکردہ باشد مثلاً نوشیروان را پیغمبر عدل و
انصاف تسلیم میکنند ولے دامنش از لکۂ این داغ پاک نیست۔
برعکس اگر تمام واقعات عصر فاروق اعظم رضی اللہ عنہ تأمل رود یک معاملہ
بنظر نمے آید کہ باقتضائے مصلحت ملکی از جادۂ انصاف انحراف ورزیدہ باشد۔
سلاطین نامور عالم در ہر ملکے ظہور کردند در آنجا قواعد حکومت از مدتے
قائم بودہ و احتیاج نداشتند کہ اساس تازہ بنا نہند۔ و اکثر صورت
سررشتہ و ادارۂ قدیم بذات خود کفایت میکرد و اگر چیزے نقص پیداشت
تکمیل میکردند ولے حالت فاروق اعظم رض برعکس بودہ چہ سرزمین عرب
نام این چیزہا را نمے شناخت۔ خود فاروق اعظم رضی اللہ عنہ تا پنجاہ سالگی
حکومت و سلطنت را بخواب ہم ندیدہ و آغاز شباب او در شتربانی گذشتہ
بود۔ درین صورت تاسیس یک سلطنت وسیع عظیم الشان سررشتۂ
انتظام ملک از قبیل تقسیم صوبجات و اضلاع۔ و انتظام محاصل و ترقی

دادنِ صیغهٔ عدالت و کوتوالی و نظارتِ نافعه و معارف (تعلیم) و صیغهٔ فوج و مقرر نمودنِ اصول و ضوابطِ هر یک جزو فاروق اعظم رض هیچ کس اسلم نبود.

آیا در تاریخِ عالم کس نشان داده می تواند که حیاتِ شخصی این چنین باشد که قمیص او دوازده پینه دوخته باشد و مشکِ آب بشانه خود بخانه مسکینان و بیوگان برد و بر فرشِ خاک استراحت کند و در کوچه و بازار بهر جائے که بخواهد پیاده و تنها بگردد و بر بدنِ شتران بدستِ خود روغن مالد و نام دربار و نقیب و چاوش و حشم و خدم را نشناسد و با این همه رعب و سطوتِ او بحدّے باشد که عرب و عجم از نامش لرزان و هراسان باشد و بهر جانب که توجه کند در زمین لرزه بیفتد. سلطان سکندر و تیمور بهر جا که مے بر آمدندی با چهل هزار فوج در رکاب میبداشتند و از همین سبب رعبِ ایشان بدلها می افتاد. فاروق اعظم رض در سفرِ شام جزو یک شتر سواری هیچ ساز و سامان نداشت اما در چهار دانگِ عالم غلغله افتاد که مرکزِ عالم بجنبش آمده است.

اکنون بحیثیتِ علمی فاروق اعظم رض نظر کنید. در صحابه اشخاصے که روز و شب بمشاغلِ علمی مشغول بودند عبدالله ابن عباس. زید ابن ثابت. ابوهریره. عبدالله ابن عمر. عبدالله ابن مسعود بودند. و اگر مسائل یا اجتهاد آن بزرگواران با مسائل و اجتهاداتِ فاروقی مقابله و موازنه گردد. صراحةً فرق در بینِ مجتهد و مقلّد بنظر مے آید. در عصر ما بعد علوم اسلامی بنهایتِ اوجِ کمال رسید و در علوم دین ترقیات علی انتها بظهور آمد و مجتهدین عظام و ائمهٔ کرام مانند ابوحنیفه. شافعی. بخاری.

غزالی - رازی ظهور کردند ولے اگر بدیدهٔ انصاف به بینید - چیزیکه فاروق اعظم رض در کدام مسئلهٔ خاص ارشاد فرمود محققین آن اضافه نه نموده مسئله قضا و قدر تعظیم شعائر الله - حیثیت نبوت - نقلی یا عقلی بودن احکام شریعت درجهٔ اعتبار احادیث - قابلیت احتجاج خبر احاد - احکام خمس و غنیمت و مسائل دیگر از آغاز اسلام تا این زمانه معرکه آرا بوده و ائمهٔ فن از جدت ذهن و طبع خود هیچ دقیقه را فرو نگذاشتند ولے اگر بچشم انصاف به بینید طوریکه فاروق اعظم رض این مسائل را حل کرد اهل تحقیق یک قدم هم از و پیش نه رفته اند - اکثرے ائمهٔ فن پیروی او نموده اند و کسانیکه انحراف ورزیده اند سراسر غلط رفته اند -

اگر بلحاظ اخلاق بینیم جز انبیاء کسے همپایهٔ فاروق اعظم رض بنظر نمے آید و با وصاف زهد و قناعت و تواضع و انکسار و خاکساری و سادگی و راستی و حق پرستی و صبر و رضا و شکر و توکل آنقدر متصف بود که لقمان ابراهیم ادهم - ابوبکر شبلی و معروف کرخی از و بیشتر نبودند -

شاه ولی الله محدث دهلوی این خصوصیت یعنی جامعیت کمالات فاروق اعظم رض را به اسلوبے بیان نموده میخواهیم به بیان او ختم کتاب کنیم:

سینهٔ فاروق اعظم رض را بمنزلهٔ خانهٔ تصور کن که درهائے مختلف دارد و در هر درے صاحب کمالے نشسته در یک در مثلاً سکندر ذوالقرنین با آنهمه سلیقه

ملک گیری و جہان ستانی و تجہیز جیوش و برہم زدن اعدا و در دیگر نوشیروانے با آن ہمہ رفق و لین رعیت پروری و داد گستری۔ (اگرچہ ذکر نوشیروان در مبحث فضائل حضرت فاروق رض سوء ادب است) و در دیگر امام ابوحنیفہ یا امام مالکے با آنہمہ قیام بعلم فتوےٰ و احکام و در دیگر مرشدے مثل سیدی عبدالقادر جیلانی یا خواجہ بہاء الدین و در دیگر محدثے بروزن ابوہریرہ و ابن عمر و در دیگر حکیمے مانند مولانا جلال الدین رومی یا شیخ فرید الدین عطار و مردمان گرداگرد این خانہ استادہ اند و ہر محتاجے حاجت خود را از صاحب فن درخواست مے نماید و کامیاب مے گردد"۔

المترجم

عاصی پر معاصی نجف علی عفی عنہ
یوم جمعۃ المبارک ۲۰ قوس سنہ ۱۳۰۹ھ ش
مطابق ۲۰ رجب المرجب سنہ ۱۳۴۹ھ ق

التماس بخدمت قارئین کرام

در طباعت سنگین (یعنی لیتھو) ہر چند کہ در تصحیح تحریر سعی نمودہ آید و کاپی و پروف ہا را مکرراً تصحیح کردہ شود لا محال در اعراب و نقاط سہوے ماند لہذا قارئین کرام اگر قبل از مطالعہ بقرار غلطنامہ ہمہ کتاب را تصحیح کردہ شروع بمطالعہ بفرمایند انشاء اللہ حظ وافی خواہند برداشت

(غلط نامہ الفاروق حصۂ اوّل)

صفحہ	سطر	غلط	صحیح	صفحہ	سطر	غلط	صحیح	صفحہ	سطر	غلط	صحیح
۸	۱	ثمار	شمار	۶۵	۱۳	مثارٌالیہ	مشارٌالیہ	۱۷۰	۱۵	مدرگار	مددگار
۱۵	۱	اِذَاعْتَمَدَ	اِذَاعْتَمِدَ	۶۷	۱	غزاعہ	خزاعہ	۱۷۲	۹	این زید	ابن زید
〃	۳	اُصُوْلِ	اُصُوْلُ	۸۱	۵	فَاذْکُرُوْھُمْ	فَاذْکُرُوْھُمْ	۱۸۵	۱۲	جمالھا	اَجْمَالِھَا
〃	۴	السِّیَاسِیَّۃَ	السِّیَاسَۃِ	۸۳	۶	نَبِیِّہٗ	نَبِیَّہٗ	۱۸۶	۱۹	الا الحقُّ	الا الحقَّ
۱۶	۱۱	التبیّن	التبیین	〃	۹	وَذُبْیرُ	وذُبَیْرٌ	〃	〃	ابنَ	ابنُ
۲۵	۱۷	مے پیوند	مے پیوندد	〃	۱۲	ازبان	اززبان	۱۸۷	۲	الملئکۃِ	الملٰئکۃُ
۲۷	۷	اَوْسَمُ	اَوْسَمُ مِنْکَ	۸۴	۷	یُبَایِعَ	یُبَایِعَ	۱۹۰	۱۷	زادۃِ العرب	زادۃُ العرب
۲۸	۸	آدَبُنْ	آدِبُنْ	۱۰۵	۱	اسیر	امیر	〃	〃	زادۃِ الروم	زادۃُ الروم
۳۳	۱۴	عمرو	عمر	۱۱۲	۱۷	ینقدر	اینقدر	۱۹۱	۶	اطرافِ	اطرافَ
۳۴	۸	لِعِمْرَابْنِ	لِعُمَرَابْنِ	۱۲۰	۳	وازلاد	وازاولاد	۱۹۲	۱۵	رمیتُ	رُمِیْتَ
〃	۹	کُثَیْرٌ	کُثَیِّرَۃُ	۱۳۲	۱۵	ابن النہبل	ابن الذہل	۲۱۶	۳	یا بُنَیِّ	یا بُنَیَّ
۴۱	۶	جلالتُ قدر	جلالت قدر	۱۳۳	۵	فارسلی	فارسلوا	〃	〃	الحَقِّ	الحقُّ
۴۴	۵	پراجَعَت	مُرَاجَعَت	۱۳۷	۱۳	عَلَمَ	عَلِمَ	〃	۱۷	معاد	معاذ
۴۵	۱۵	سراست	راست	〃	〃	اَنَّا	اَنِّیْ	۲۲۱	۳	تکریب	تکریت
۵۲	۲	ررہ	زرہ	۱۳۸	۶	وأُتْرُکْ	وَاُتْرُکْ	۲۲۶	۴	اسرشن	اشرس
〃	۱۳	جنک	جنگ	۱۳۹	۸	السِّنَہ	السَّنَۃُ	〃	۶	〃	〃
۵۴	۸	عمرو	عمر	〃	۱۰	وَاللّٰہُ	وَاللّٰہِ	〃	۱۰	〃	〃
۵۵	۱۲	علی ابنِ	علی ابنُ	〃	۱۴	اَوَّلَ	اَوَّلُ	۲۲۷	۳	اذین	آذین
〃	۱۳	ابوبکر ابنِ	ابوبکر ابنُ	〃	〃	وآخِرُہٗ	وآخِرَہٗ	۲۳۲	۱۵	اسپیدجان	اسپیدہان
〃	۱۴	وعمر ابنِ	وعمر ابنُ	۱۴۲	۱۶	نز	نیز	۲۳۸	۲	مشتغل	مشتعل
〃	۱۵	وطلحۃ ابنِ	وطلحۃُ ابنُ	۱۴۷	۳	نَصْرُہٗ	نَصَرَہٗ	۲۴۳	۸	رفافت	رفاقت
〃	۱۶	والزبیر ابنِ	والزبیرُ ابنُ	〃	۵	امنت	آمت	۲۵۴	۷	حرکت	حرکت کرد

صفحہ	سطر	غلط	صحیح
۲۵۵	۳	یخضب	یَخضِبُ
۲۵۷	۸	ام دیبان	ام دنیان
〃	۱۳	عمر	عمرو
۲۶۶	۳	برفاقت	برفاقت
۲۶۹	۱۹	انتحار	افتخار

غلط نامہ الفاروق حصۂ دوئم

صفحہ	سطر	غلط	صحیح
۱	۷	تابحدہ	تا بجدّہ
۹	۱۴	جدع	خدع
〃	۱۶	تعذ روا	تغذروا
۱۷	۱۰	فلا یخبرنّ	فلا یغترنّ
〃	〃	امرؤ	امرأ
〃	〃	فلتتہٗ	فلتۃً
۲۱	۱	عن مشوکۃ	عن مشورۃ
〃	۱۲	ویجدنهم	ویجلّنهم
۲۲	۸	رجل	رجلاً
〃	〃	واصلحهم	وَاَصْلِحهم
〃	۹	اهل الکوتۃ	اهل الکوفۃ
〃	۱۰	غثمان ابن	عثمان ابن
〃	〃	اهل النام	اهل الشام
〃	〃	معن ابن	معن ابن
〃	۱۱	الحجاج بن	الحجاج ابن
〃	〃	کلّهم	کلُّهم
〃	۱۲	کلّواحد	کلُّ واحدٍ
۲۳	۹	عَمّال	عُمّال
۲۴	۶	کولی	کولیّ
〃	۷	اَنْ	اِنْ
〃	۱۵	اعطیاتکم	عطیّاتکم
۲۴	۱۷	القیکم	اُلقیکم
۲۵	۱	اے عمر	یا عمر
۲۶	۶	امینہ	اُمینّۃ
۳۲	۵	وہات	وُہاۃ
۳۶	۱۶	لم ابعثکم	لم اَبعثکم
〃	〃	اُمَرَاۃ	اُمَرَاءَ
۳۷	۱	آئمّۃ	آئِمّۃ
〃	〃	بھتدی	یھتدی
۳۸	۶	الی جزو	الی جزءٍ
〃	۱۳	عیسابہ	عیابۃ
〃	۱۴	فسئلہ	فسلہ
〃	〃	واذکر	ذاذکر
〃	۱۵	ابو	آبوا
〃	〃	وسنا	ولسنا
〃	۱۶	تجر	تجری
۴۸	〃	درآغار	درآغاز
۴۹	۱۴	شکالے	اشکالے
۵۳	۳	وریا	دریا
۵۵	۱۷	یجیب	یجبی
〃	〃	مَابِہٖ	مِائَۃ
۵۸	۱۹	مشیّص	مشخّص
۶۴	۲	اپن	ابن
۶۸	۱۴	جناب	خبّاب
۶۹	۱۱	عثور	عشور
۷۴	۷	مسوّ	فسوّ
۷۵	۸	اوبد طینا	اوطینا
〃	۹	وورولار	ودرولار
۷۷	۱۵	اِن جارک	اِنجاءک
۸۳	۱۷	قتار	گفتار
۹۳	۱۶	وجمعہ	وجمعتہ
۱۰۲	۱	مزاق	مذاق
۱۰۶	۷	کھینۃ	جُھینۃ
〃	۱۹	ھشم	ہشتم
۱۱۸	۷	شام	الشام
۱۲۲	۱۳	خزابن معاویہ	جزابن معاویہ
۱۳۱	۱۰	لاتقط	لاتُعط
۱۳۵	۹	کَوْرِۃ	کَوْدَۃ
۱۴۰	۷	دماۃّ	رُماۃ
〃	۱۴	منخیق	منجنیق
〃	۱۵	〃	〃
〃	۱۸	〃	〃
۱۴۱	〃	اوساء	رؤساء
۱۴۳	۱۵	عتبہ	عتبۃ
۱۴۴	〃	تقلین	تلقین
۱۵۰	۷	سیاہ	سپاہ
〃	۸	امپریل	امپیریل
۱۵۲	〃	افتخ	افتتح
۱۶۲	۲	معقل	مغفل
۱۶۵	۱۰	انطلقتم	اختلفتم
۱۶۶	۴	الایفقہ	الّا لیفقهوا
〃	〃	اشهد کم	اشهدکم
۱۶۷	۵	مُعقل	مُغفّل
〃	۶	لیفقهم	لیفقههم
۱۷۰	۱۸	صفّان	عفّان
۱۷۲	۱۵	قیاطی	قباطی
۱۷۵	۱۶	امرصہ	ابرھہ
۱۷۶	۱۱	مشاذالیہ	مشارالیہ
۱۷۸	۴	مُعطِم	مُطعِم

صفحہ	سطر	غلط	صحیح	صفحہ	سطر	غلط	صحیح	صفحہ	سطر	غلط	صحیح
۱۸۳	۶	اعلی	اعلیٰ	۲۰۵	۶	//	//	۲۶۹	۱	إِنَّكَ	أَنَّكَ
//	۹	صَلْبِهِمْ	صُلْبِهِمْ	۲۰۶	۱۹	نمیتوانم	نمیتوانیم	//	۲	//	//
//	۱۰	وَبَرِّيهَا	وَبَرِّيهَا	۲۰۷	۷	مِنَ الْاَسَاوِرَةِ	مِنَ الْاَسَاوِرَةِ	//	//	وَتَنْفَعُ	وَلَا تَنْفَعُ
//	۱۲	لَا يُسْكَنُ	لَا يُسْكَنُ	۲۰۸	۱	اَرْمَنِيَّةَ	اَرْمِينِيَّةَ	//	۴	عظم	اعظم
//	۱۸	عَلَى	وَعَلَى	//	۲	تَاب	تَاب	۲۷۴	۵	الاجلدة	الاجلدة
//	۱۹	يَعْطُو	يُعْطُوا	//	//	لَمْ يُنِبْ	لَمْ يَنِبْ	۲۸۲	۴	ہدی	هُدَى
//	//	يَعْطِي	يُعْطِي	۲۱۵	۳	مُسْتَعْبِدُ	مُسْتَعْبِدُ	۲۸۴	۱۱	لَا نَتْرُكُ	لَا نَتْرُكُ
۱۸۴	۱	يَخْرُجُوا	يُخْرِجُوا	۲۲۱	//	بخران	نجران	//	۱۵	نفط	سقط
//	۷	يَسُرُّ	يَسِيرُ	۲۳۲	۳	وَاَشَدُّ كُمْ	وَاَشَدُّكُمْ	۲۸۵	۱۶	وَجْلِ تَجَلِّى	وَجَلَّ اَنْ تَجَلَّى
//	۱۰	صَلْبُهُمْ	صُلْبُهُمْ	۲۳۳	۳	تاند	ماند	//	۱۸	عَنْ بَيْنِهِمْ	عَنْ بَيْنِهِمْ
//	۱۱	عَمْدِ الله	عُمْدُ الله	۲۳۴	۱۱	مَعْدِ يَكْرِبُ	مَعْدِ يَكْرِبَ	۲۸۶	۷	اهلُ	اهلَ
//	//	ذِمَّتِهِ	ذِمَّةٌ	۲۳۸	۱۴	مطعون	مظعون	//	۸	كَدُوِى	كَدَوِيِّ
//	۱۲	//	//	۲۴۱	۵	بِجَائِزَةٍ	بِجَائِزَةٍ	//	//	الْخَلّ	النَّحْل
//	۱۵	خَالِدِ ابْنِ	خَالِدُ ابْنُ	//	۱۰	نُورًا	فورًا	//	۱۰	جَرَّدُوا	جَرِّدُوا
//	۱۶	عَمْرِو ابْنِ	عَمْرُو ابْنُ	//	۱۵	لَسُوءٌ	يَسُوءُ	//	۱۳	قَدَمَ	قَدِمَ
//	۱۸	مُعَاوِيَةِ	مُعَاوِيَةُ	//	۱۶	تُنَادِمُنَا	تُنَادِمُنَا	//	۱۶	تُحَادِثُ	تُحَدِّثُ
۱۸۵	۱	لَا يَكْرَهُونَ	لَا يُكْرِهُونَ	۲۴۸	۳	خربره	جزیره	//	۱۸	اَحَلَّ ثُكُمْ	اُحَلِّثُكُمْ
۱۸۹	۵	عَنْ	مِنْ	۲۴۹	۷	عظم	اعظم	۲۸۷	۱	ابن مسعود	ابن مسعود
//	۶	لَا يُكَلِّفُوا	لَا يُكَلَّفُوا	//	۱۴	آردزا	آردرا	۲۸۸	۳	الحوالحوتکیه	ابوالحوتکیه
۱۹۱	۳	مَلَكِهِمْ	مَلِكِهِمْ	۲۵۱	۲	لفظ	لقطه	//	۹	تلامیذه	تلامذه
//	۴	لَا يُعْبَرُوا	لَا يُعْبَرُوا	۲۵۴	۲	مثلُ	مثلَ	۲۹۲	۳	مَا يَتَجَرَّ	مَا يَتَخَيَّرُ
۱۹۳	۲	شَيْخٌ	شَيْخٍ	//	۱۳	مینداز ند	میندازید	۲۹۴	۱۲	يُفْتِي	يَفِي
۱۹۴	۲	منسوال	سوال	۲۵۵	۲	فدیه	قدید	۳۱۴	۷	مُوَيَّدٌ	مُؤَيَّدٌ
۱۹۷	۱۰	طرقہ	طرفہ	//	۳	عسقان	عسفان	۳۲۹	۱۱	عَامِرُ	عَائِشَةُ
۲۰۰	۱۶	نُوَابِيسُهُمْ	نَوَاقِيسُهُمْ	۲۶۴	۱۲	اَتَسِمُ	اُقْسِمُ	۳۳۲	۱۸	سِنَتِهِمْ	سُنَّتِهِمْ
۲۰۱	۳	لَا يَخْرُجُوا	لَا يُخْرِجُوا	//	//	اِكْيس	اِكْس	۳۳۳	۸	اَبِي بَكْرٍ	اَبَا بَكْرٍ
۲۰۲	۸	قِبْلَتَهُ	قَبِيلَةَ	//	//	بَنِيَاتِى	بُنَيَّاتِى	//	۹	سِنَتَيْنِ	سَنَتَيْنِ
//	۱۱	لَا يَنْصُرُوا	لَا يُبْصِرُوا	//	۱۶	جَنَّتَهُ	جُنَّةً	۳۳۵	۶	مباهات	مباهات
۲۰۴	۹	بخران	نجران	۲۶۵	۶	سَرَعِ	مرغ	۳۳۶	۱۸	خُطَامُهُ	خِطَامُهُ

صفحہ	سطر	غلط	صحیح	صفحہ	سطر	غلط	صحیح	صفحہ	سطر	غلط	صحیح
۳۴۱	۹	اُمَرَاءً	اُمَرَاءَ	۳۷۰	۹	بطول	لطول	۱۶	۱۷	اَلطَّمْعُ	اَلطَّمَعُ
〃	۱۴	اَلْاِسْلَامِ	لِلْاِسْلَامِ	〃	۱۹	حنساء	خنساء	۱۷	۳	اَلسَّوْءِ	اَلسُّوْءِ
〃	۱۸	اَلْبُعُوْثِ	اَلْبُعُوْثِ	۳۷۱	۲	〃	〃	۲۲	۲	اَللّٰہُ	اَللّٰہَ
۳۴۲	۱۲	وَآخَفِ	وَخِفِ	〃	۶	〃	〃	〃	۷	بُجَز	بُجُز
〃	۱۳	ثائرہ	ثائرہ	〃	۱۹	خَائِلَکَ	خَائِکَ	۲۲	۱۳	اَلْمَوْتَ	اَلْمَوْتُ
〃	۱۴	یفیرہ	یَفِیْئُوْا	۳۷۷	۹	رِیَاح	رِبَاح	۲۳	۹	اَشْکُوا	اَشْکُو
۳۴۳	۷	مقریزی	مقرِیزی	۳۷۸	۸	ابوالبجزی	ابوالبختری	〃	〃	خِیَانَۃٍ	خِیَانَۃً
〃	۱۵	یُخْرِجُ	یَخْرُجُ	۳۸۸	۱۶	مطعون	مظعون	۲۴	۶	مَحَاسِنَ	مَحَاسِنِ
۳۴۴	۹	اُدْبَار	اَدْبَار	۳۹۱	۲	المخرومی	المخزومی	〃	۱۶	تَعَلَّمُوْا	تَعَلَّمُوْا
۳۴۵	۱۵	یُخَلَّدُ	یَخْلُدُ	〃	〃	عامکہ	عاتکہ	〃	۱۷	لَایَزِیْدُوْا	لَاتَزِیْدُوْا
〃	〃	بِمُخَلَّدٍ	بِمُخْلِدٍ	〃	۳	〃	〃	۲۵	۵	اَکْرِمُوْاھُمْ	اَکْرِمُوْھُمْ
۳۴۷	۲	فَاحْدُوْھَا	فَاعْدُوْھَا	〃	۴	نوشکل	خوش شکل	〃	۱۷	اَیُّھُمَا	اِیْھَمَا
〃	۱۳	بیناد	بیناء	〃	۶	عامکہ	عاتکہ	۲۶	۹	تُخِیْفُکُمْ	یُخِیْفُکُمْ
۳۴۸	۳	مَنْطَعَۃ	مَقْطَعَۃ	۳۹۴	۵	خَلَفْنَ	خَلَفْنَ	〃	۱۴	یَحِقّ	یُحَقّ
۳۴۹	۱۹	حتبہ	خُتبہ	غلط نامہ مجموعہ اقوال				〃	〃	لَاانْفَادَ	لَانَفَادَ
۳۵۰	۸	لَاتُظْلِمُوْنَ	لَاتُظْلَمُوْنَ					۲۷	۲	مُوَاخَاتِ	مُوَاخَاۃَ
۳۵۳	۱۶	اِسْتَضْحَفُوْا	اِسْتُضْعِفُوْا	حضرت عمر فاروق رض				〃	۳	یَنْفَعُکَ	یَنْفَعَکَ
۳۵۴	۱۶	اَلدَّاھِمُ	اَلدَّارِھِمُ					〃	〃	اَضَرُّکَ	اَضَرَّکَ
〃	〃	دراھم	دَارِھِمُ	۲	۱۳	تُخْرِجُ	تَخْرُجُ	۲۹	۱	شَرَارُ الْاُمُوْرِ	شَرُّ الْاُمُوْرِ
۳۵۵	۴	لَایُکْمِلُکَ	لَایُلْہِکَ	۳	۶	حَفِظ	حَفَظ	〃	۶	عَاقِبَتِہ	عَاقِبَتَہٗ
۳۵۷	۱۸	فِی السَّوَاءِ	فِی السَّوَادِ	۷	۱۴	وَعَد	وَعَدَّ	〃	۱۶	مُجْتَھِدٌ	مُجْتَھِدًا
۳۵۹	۲	قَرَائِت	قَرَائِتَ	۸	۱	مُبَجَرَۃ	مَجْزَرَۃ	〃	〃	فَالْفِرَاغِ	فَالْفَرَاغُ
۳۶۱	۷	نفسی	لنفسی	〃	〃	مَحْفَرَۃ	مَجْفَرَۃ	۳۰	۲	اَسْتَخِفُّ	اَسْتَخِفَّ
〃	۸	مُسْلِمٌ	سُلَّمٌ	〃	۱۶	جَابِر	جَاثِر	۳۱	۳	لَنْ تَجُوْرُ	لَنْ تَجُوْدَ
〃	۱۴	جَیْئَ	جِیْئَ	۹	۱۵	لِلّصّ	لَصّ	〃	〃	قُوِی	اَلْقَوِی
۳۶۶	۱۰	اَصْحَابُ	اَصْحَابُ	۱۲	۶	تَبْرُو	تَبْرُزَ	۳۲	۷	حَبَلُ	جَبَلُ
۳۶۹	۳	ابن سبیہ	ابن سعید	〃	۱۶	اَشْفُو	اَشْفِی	〃	〃	اَصِحَّاءُ	اَصِحَّاءَ
۳۷۰	۱	لویزہ	نویرہ	۱۳	۱۴	شِدَّۃ	شَدَّۃ	〃	۱۵	اَللَّبِنُ	اَللَّبَنُ
〃	۹	شقیقۃ	جہمۃ	۱۶	۶	اَیْمَا	اَیُّمَا	۰	۰	تمام	شد

تقریظ از مولانا اصغر علی صاحب روحی

پروفیسر السنۂ مشرقیہ اسلامیہ کالج لاہور

زرنگ آمیزیِ نقّاشِ چین از خویشتن رفتی
کجا تابِ شکرفیہائے نقشِ نغز ما داری

عادتِ مؤلّفانِ کتبِ سیر ہر زمان بر آن رفتہ کہ پایۂ پیشینیان را
در بابِ حصرِ فضائل و مزایا از پسینیان بالاتر مے نہند و بہ اتصاف
ہر گونہ کمال در مدح ایشان بہ مبالغہ ہا حرف میزنند۔ ہر چند منتسبان این
معنی را خالی از شائبۂ تکلّف گمان نہ بردہ اند۔ امّا اہلِ بصیرت کہ نظرِ تحقیقِ
حقائقِ حق وا از باطل و مجاز را از حقیقت امتیاز مید ہند در ہر جا اینگونہ
کلام را محمول بر تصنّع نداشتہ اند۔ مصداقِ این سخن کارنامہ ہائے بزرگ
و مہمّاتِ سترگ حضرت امیر المؤمنین عمرؓ بن الخطاب خلیفۂ ثانی جناب
رسالت مآب صلے اللہ علیہ وسلم را تجویز نمودن اولے تر است از
دیگران۔ زیرا کہ احدے را از اعیانِ محققین و اکابر مصنفین در قبول محامد
و مناقبش مجالِ انکار نیست۔ فکیف کہ در احصائے خصوصیّاتِ ملیّہ و
سیاسیّۂ آن بزرگوار محققانِ اروپا کہ غث را از سمین و سبک را از سنگین
باز دانند در تفصیل مآثر فضائل و تبیینِ محاسن کمالات اطناب و اسہاب جائز

شمرده اند و اگر کسے از بے بصیرتان کہ آئینۂ خاطرش بہ زنگ تعصب صافی نیفتاده از درِ انکار در آید و از مسلکِ حق انحراف نماید۔ ہر آئینہ آنرا بسنگِ ملامت بشکنند و از پایۂ اعتبار بیفگنند۔ بنائے علیٰ ہذا سوانح حضرت امیر المومنین را کہ در کتبِ سِیَرِ عربیہ چون سلکِ مروارید از ہم گسستہ متفرق افتاده بود۔ علامہ شبلی نعمانی کہ یکے از مشاہیر علمائے قرنِ حاضر بوده است بزبانِ ہندی بہ تفصیل تمام شرح داده و الحق کارے شگرف انصرام داده کہ مقبولِ طبائع خاص و عام افتاده۔ وچون اکثرے از سُکّانِ دیارِ افغانستان و ایران بزبانِ ہندی آشنا نبودند ہمّتِ والا نہمت ملکۂ عُلیا جناب والده ماجدۂ سردار اسد اللہ خان عنی خواہر عفّت مآب اعلیحضرت **غازی محمد نادر شاه پادشاهِ افغانستان** دامت دولتہ اقتضائے آن نمود کہ این شاہدِ رعنا را بہ بزمِ اعاظمِ ارکان دولتِ علیّہ جلوه داده آید۔ چنانچہ خود بہ نفسِ نفیس کہ در زبانِ اُردو مہارتِ تامہ داشتند بہ ترجمۂ آن پرداختند و بہ اندک مدّتے بیشتر حصّۂ این کتاب را از ہندی بزبانِ پارسی در کشیدند۔ امّا مشیّتِ ازلی بہ اختتامِ این مہم موافق نیفتاد کہ ہم در آن ایّام بمرضے صعب مبتلا بوده داعیِ اجل را لبّیک گویان بحظیرۂ جوارِ رحمتِ حق بیارمیدند۔

اَللّٰهُمَّ اغْفِرْ لَهَا

نظر بہ علم پروری کہ شیوۂ این دودمانِ عالی است ہمین یادگار پاسداشتا نیاں فاضلِ شہیر و مولائے کبیر مولوی نجف علی خان صاحب را

کہ از وابستگان دامانِ دولتِ علیہ افغانستان اند اشارت فرمودند
کہ کارِ ترجمہ را بہ تکمیل برساند۔ مولانائے موصوف بجرد صدورِ امر والا
دامنِ ہمت بر چید و بہ تحمل لوازم مشقت کہ لازم این مہم بزرگ بود
کتابِ مذکور را بہ پایہ تکمیل رسانید۔ اما در اوائل حال از رہگذرِ عوائق
مختلفۂ سیاسیہ مسودۂ ترجمہ تا دیر بمعرضِ التوا و بر طاقِ فراموشی نسیًا
منسیًا افتادہ بود۔ درین ایامِ میمنت فرجام اعلیحضرت غازی امان اللہ
بجناب مولانائے موصوف فرمانِ عالی صادر فرمود کہ انسب آنست
کہ نظر بہ نفعِ عامۂ خلائق و بہ حفظِ یادگار علیا جناب نَوَّرَ اللہُ روحَہا
فی رِیَاضِ الجَنَّۃِ کہ از قبیلِ باقیاتِ صالحات باشد بہ حلیۂ طباعت
متحلی گردد۔ فالحمد للہ علیٰ ذٰلک کہ درین جزو زمان بہ تعجیل تمام از ادائے
لوازم انقیادِ این ارشاد کما ینبغی بپرداخت و در تکمیل این مہم مشقت زائد
را کہ در پیرانہ سالی بر خود متحمل شدہ حسبۃً للہ ضمیمۂ خدماتِ قدیمہ نمودہ
ہدیۂ دعاگویانِ بارگاہِ عالی ساخت ؎

گر حقیر است تو حقیر مگیر
کہ حقیر است از فقیر کبیر

الراقم

اصغر علی روحی
پروفیسر السنہ مشرقیہ
اسلامیہ کالج لاہور

تاریخ طبع کتاب از ابو سعید محمد عبد الرشید محبوب القلم کاتب

مشتمل بر سیرت فاروق اعظم این کتاب — در زبان پارسی ترجمہ بس لاجواب

یادگار یادر سردار اسد اللہ خان — شاہ نادر را کہ بودہ خواہر عفت مآب

تا ابد ماند بعالم ہمچو خیرے جاریہ — باقیات صالحات حضرت علیا جناب

بعضے از اقوال فاروق اہم ملحق بآن — ہست در باب نصائح پند در یک گونہ آب

از پئے تعلیم اطفال مکاتب در وطن — ہر کہ از فرمان شہ داخل شود اندر نصاب

بہر حکام ولایت طرفہ دستور العمل — در امور دین و دنیا بس عجب فصل الخطاب

از پئے تاریخ طبعش خواند از عبد الرشید

وجہ احسن طبع الفاروق شد با آب و تاب

۱۳۵۱ھ

دنیای اسلام

قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم لو کان بعدی نبیا لکان عمر

تتمہ
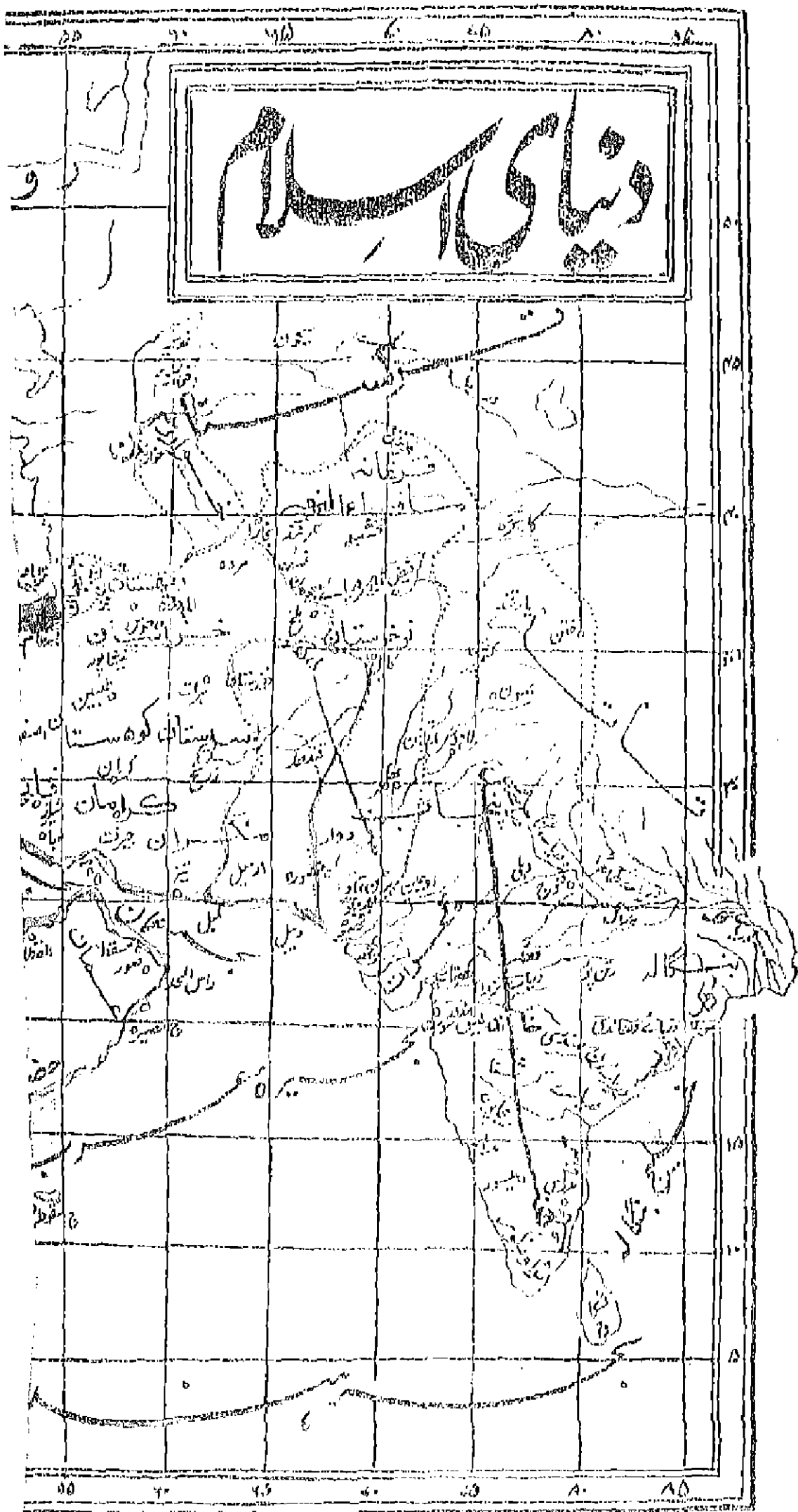
مجموعہ

اقوال حضرت عمر فاروق (رض)

ماخوذ از اطواق الذہب علامہ زمخشری

مع

ترجمہ فارسی منظوم از محمد بن عبد الرشید الوطواط کاتب

مشتہرہ

عاصی نجف علی عفی عنہ

در مسلم پریس لاہور طبع گردیدہ مطبوع طبائع گردید

قیمت ۴ر

بِسْمِ اللّٰہِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

(۱)

تَفَقَّهُوْا قَبْلَ اَنْ تُسَوَّدُوْا

پیش از کتخدا شدن از تحصیل علم فارغ شوید۔

قطعہ

علم آموز و انگہے زن کن　　گر توئی طالبِ نصابِ علوم
زانکہ اندیشۂ مصالحِ زن　　باز دارد ز اکتسابِ علوم

(۲)

مَنْ ذَهَبَ حَيَاءُهٗ مَاتَ قَلْبُهٗ

ہر کہ بیحیائی پیش گیرد دلش بمیرد

قطعہ

مردِ بےشرم مردہ دل باشد　　از رسومِ کرم نداند ہیچ
ہر کرا شرم رفت از دیدہ　　در دلش زندگی نماند ہیچ

(۳)

اِنَّ الْعَمَلَ كَثِيْرٌ فَانْظُرْ كَيْفَ تَخْرُجُ مِنْهُ

کارہائے بسیار است اما ببین کہ چہ طور از عہدۂ کار بر آمدن می توانی یعنی نشیب و فراز کار را فکر کردہ شروع کن

قطعہ

اے کہ جوئی عمل ہمے بنگر　　تا ز شاخِ عمل چہ خواہی چید
راہ اندر شدن ہمے بینی　　راہِ بیرون شدن بباید دید

(۴)

لِكُلِّ شَيْءٍ شَرَفٌ وَشَرَفُ الْمَعْرُوْفِ تَعْجِيْلُهٗ

ہر چیز در نفسِ خود شرفے دارد و شرفِ نیکی در عجلتِ عمل است۔

قطعہ

ہر چہ اندر ممالکِ یزدان — گشت موجود از کثیر و قلیل

ہست ہر چیز را ازان شرفے — شرفِ خیر نیست جز تعجیل۔

(۵)

اَفْلَحَ مَنْ حَفِظَ عَنِ الطَّمَعِ وَالْغَضَبِ وَالْهَوٰى نَفْسَهٗ

ہر کہ خود را از غضب و طمع و ہوائے نفس باز گرفت فلاح یافت

قطعہ

ہر کہ راہِ ہوا و خشم و طمع — بر دل و طبعِ نفسِ خویش ببست

بسرور و حضور و ناز رسید — وز بلا و عنا و رنج برست

(۶)

لَا يَنْبَغِيْ لِمَنْ اَخَذَ بِالتَّقْوٰى وَتَزَيَّنَ بِالْوَرَعِ اَنْ يَتَوَاضَعَ لِصَاحِبِ الدُّنْيَا

اہلِ تقوے و ورع را خوشامد و تملقِ اہلِ دنیا بکار نیست یعنی

کسیکہ متقی و پرہیزگار باشد او را چہ حاجت کہ تملقِ دنیاداران بکند

قطعہ

اے کہ ذاتت خزانۂ ورع است — وے کہ شخصت نشانۂ تقوے است

خویشتن را خلف نباید کرد — بہر آنکس کہ صاحبِ دنیا است

(۷)

لَا خَيْرَ فِيْمَا دُوْنَ الصِّدْقِ مِنَ الْحَدِيْثِ

در کذب و سخن دروغ خیرے نیست

قطعہ

درسخن راستی ہمے باید کار در تازہ و کہن نبود۔
ہر سخن کاندران نباشد صدق ہیچ خیر اندران سخن نبود۔

مَنْ كَذَبَ فَجَرَ وَمَنْ فَجَرَ هَلَكَ

ہر کہ دروغ گفت از تکاب فجور کرد و ہر کہ فاجر شد ہلاک شد۔

قطعہ

مرد پاکیزہ نفس آن باشد کہ زبان از دروغ دارد پاک
در دروغ است ازتکاب فجور در فجور است اکتساب ہلاک

(۹) يَنْبَغِي لِلرَّجُلِ اَنْ يَكُوْنَ فِي اَهْلِهٖ كَالصَّبِيِّ فَاِذَا الْتُمِسَ مَا عِنْدَهٗ وُجِدَ رَجُلًا

مرد را باید کہ با اہل بیت خود مانند کودک زندگی کند یعنی بے تکلف
گذران کند اما در موقع طلب چیزیکہ نزد اوست مردانہ وار حاجت براری شان بکند

قطعہ

با عیالانِ خود چو کودک باش جز بہ لطف و معاشرت مفرار
چون کنند از تو التماس انگہ مردمی مردمی خود بنمار

(۱۰) رَيْحَانَةٌ اَشُمُّهَا وَعَنْ قَرِيْبٍ وَلَدٌ بَارٌّ اَوْ عَدُوٌّ حَاضِرٌ

یک چیز خوشبوی را بوسے میکنم و در عرصۂ قلیل یک مولود مسعود خواہد گشت یا دشمن مکار۔

قطعہ

بچہ ریحان بود ز اوّلِ عہد باز انسان شود بہ آخر کار

یا ترا دوستے بود مشفق   یا ترا دشمنے بود مکّار

(۱۱) يَا مَعْشَرَ الْقُرَّاءِ ارْفَعُوا رُءُوسَكُمْ لَا يَزِيدُ الْخُشُوعُ عَلَىٰ مَا فِي الْقَلْبِ

اے گروہ قاریان یعنے اے جماعۂ علماء و صوفیا سرہا را بلند بگیرید

زیرا خشوع بدل است نہ بزیر انداختن سرہا یعنی از سر بزانو فرو بردن خشوع قلب نیفزاید

قطعہ

زاہدا سر بر آر و تازہ بزی   سیرت شاہدان چنین شاید

سر فرو بردنت بظاہر تو   در خشوع دلت نیفزاید

(۱۲) حِرْفَةٌ يُعَاشُ بِهَا خَيْرٌ مِّنْ مَّسْئَلَةِ النَّاسِ

دستر نجے و محنتے کہ کفیل معاش یومیہ بود از گدائی پیش مردم بہتر است۔

یعنی از مزد دست خود نان پیدا کردن بر آن کفایت کردن بہتر از دست حاجت پیش مردم دراز کردن

قطعہ

حرفتے گرچہ نیک مختصر است   کہ بدان قوت روز بتوان ساخت

بہتر است از سوال صد سالہ   کہ بدان قوت عمر بتوان ساخت

(۱۳) ثَلَاثُ خِصَالٍ مَنْ لَمْ يَكُنْ فِيهِ لَمْ يَنْفَعْهُ الْإِيمَانُ۔ حِلْمٌ يَرُدُّ بِهِ جَهْلَ جَاهِلٍ وَوَرَعٌ يَحْجِزُهُ عَنِ الْمَحَارِمِ۔ وَخُلُقٌ يُدَارِي بِهِ النَّاسَ۔

ہر کہ دارائے این سہ خصلت نباشد ایمانش ہیچ نفع نرساند۔

(۱) حلمے کہ با وتحمل جہالت جہال بتواند۔ (۲) تقوے کہ مانع از ارتکاب معاصی باشد۔

(۳) خلقے کہ بوسیلۂ او با عموم خلائق مدارا کردہ بتواند۔

قطعہ

مرد را سُود کے کند ایمان گرچہ ایمان اوست بالستہ
تا نباشد در وسہ خصلت خوب ورع و خُلق و حلم شائستہ

اِذَا تَوَجَّہَ اَحَدُکُمْ فِی الْوَجْہِ مَرَّاتٍ فَلَمْ یَرَ خَیْرًا فَلْیَدَعْہٗ۔

کارے کہ مکرّر بنا کامی انجامد ترکش اولےٰ تر است۔ یعنی اگر چند بار در کارے سعے کردہ شود و ہر مرتبہ نتیجہ اش ناکامی باشد ترکِ آن کار بہتر است۔

قطعہ

ہر کہ او بار ہا بکارے رفت جُست و زانکار ہیچ نفع نیافت
دست زان مطلبش بباید داشت روئے زان مقصدش بباید تافت

(۱۵) عَلَیْکُمْ بِالْاَبْکَارِ فَاِنَّھُنَّ اَشَدُّ حُبًّا وَاَقَلُّ خِبًّا۔

باید کہ زنانِ بکر را نکاح کردہ باشید زیرا کہ زنانِ باکرہ خیلے محبّت میکنند و خیلے کم مکر میکنند۔

قطعہ

تا توانی مخواہ جز زنِ بکر تا نمانی بداغ محنت در
بکر را دوستی بود افزون بکر را گر بزی بود کمتر

(۱۶) مَنْ عَرَضَ نَفْسَہٗ لِلتُّھْمَۃِ فَلَا یَلُوْمَنَّ مَنْ اَسَاءَ بِہِ الظَّنَّ۔

ہر کہ از محلّ تہمت اجتناب نورزد مردم را بہ بدگمانی در حق خود ملامت نکند۔

قطعہ

ایکہ ہستی بموقفِ تہمت تا نگردد عفافِ تو معلوم
گر برو عاقلے گمانِ بد ورنہ نبود بنزدِ عقل ملوم

(۱۷)

لَا تُبَغِّضُوا اللّٰہَ اِلٰی عِبَادِہٖ

علماء و قاریان را باید کہ در وعظ ہائے خود در صفاتِ جبّاری و قہاری ذات باریتعالےٰ مبالغہ نکنند و در دلِ مردم نفرت پیدا نکنند و وظائف و اوراد طولانی مردم را تلقین نکنند تا کہ در دلِ مردم از عبادتِ الٰہی نفرت پیدا نشود - در حضور خداوند عبادتِ کم با حضورِ دل بس نیکست

قطعہ

ہر امامیکہ ہست پیشِ نماز ہم مذکّر اگر نہ اند احمق
ہر دو موجب کنند تا ندہند خلق را نفرت از عبادتِ حق

(۱۸)

اَلْعَبْدُ اِذَا تَوَاضَعَ لِلّٰہِ رَفَعَ اللّٰہُ حِکْمَتَہٗ

ہر کہ با بندگان نظر بہ رضا جوئی حقتعالےٰ تواضع کند خدائے کریمش سرفرازی دہد - یعنی تواضع برائے خوشنودیِ خداوند موجب سرفرازی و عزت است -

قطعہ

از برائے خدائے با خلقش در تواضع فرا و لطف نما
کہ خدائت بزرگوار کند چون تواضع کنی برائے خدا

(۱۹)

اَلْعَبْدُ اِذَا تَعَظَّمَ وَعَدَا طَوْرَہٗ نَهَضَهُ اللّٰہُ اِلَی الْاَرْضِ

چون شخصے بہ تکبر سرافرازد خداوند بے نیازش بخاکِ ذلّت فرونشاند -

قطعہ

ہر کہ چون دولتش بدست آید با خلائق تکبّر آغازد
باز گیرد خدا ازو دولت پس ز جاہش بچاہ اندازد

(۲۰)

إِيَّاكُمْ وَنَوْمَةَ الْغَدَاةِ فَإِنَّهَا مَبْخَرَةٌ مَجْفَرَةٌ

از خواب صبح مدام پرہیز داشتہ باشید زیرا موجب گندہ دہنی و قاطع قوائے رجولیّت ہست۔ یعنی از خواب قبل از چاشت بپرہیزید زیرا کہ در دہان بوئے بد پیدا میشود و در قوۂ رجولیّت ضعف مے آرد۔

قطعہ

دست از خواب بامداد بدار　　کہ حلاوت ز جانِ تو ببرد
بیخ نسل از نہالِ تو بکند　　بوئے خوش از دہانِ تو ببرد

(۲۱)

كَذِبُ بَكْرٍ وَبُخْلُ تَمِيمٍ

قبیلۂ بکر در عرب بہ کذب و قبیلۂ تمیم بہ بخل شہرت دارد۔ اہل عرب را باید کہ بر قولِ بکر اعتماد کم کنند و از تمیم امیدِ مروّت قطع کنند و کسیکہ این ہر دو عادت ذمیمہ داشتہ باشد زنہار دوستی را نشاید۔

قطعہ

ہست بکر و تمیم را ز عرب　　کذب و بخل آن دو ہست صفتِ ذمیم
آہ زان سفلہ کہ مجتمع ہست　　نزدِ او کذبِ بکر و بخلِ تمیم

(۲۲)

لَا حِلْمَ أَحَبُّ إِلَى اللّٰهِ مِنْ حِلْمِ إِمَامٍ عَادِلٍ وَرِفْقِهِ وَلَا جَهْلَ أَبْغَضُ إِلَى اللّٰهِ مِنْ جَهْلِ إِمَامٍ جَائِرٍ وَخُرْقِهِ

امیرے و پادشاہے کہ عادل و حلیم باشد نزدِ خدا تعالے محبوب ترینِ خلائق ہست و امیرے کہ جاہل و جابر باشد نزدِ بارتعالے مبغوض ترین بندگان ہست۔

قطعہ

نیست نزدِ خدائے عزّ و جلّ　　ہیچ خصلت چو بکر و عاقل
بدتر از جہلِ والیِ جاہل　　بہتر از حلمِ والیِ عادل

(۲۳) مَا وُلِّیَ اَحَدٌ اِلَّا حَامَ عَلٰی قَرَابَتِہٖ وَ قَرعَمِیَ فِیْ غَیْبَتِہٖ

ہر کسیکہ بمرتبۂ ولائت و حکومت فائز گردد باید کہ بر خویشاوندان خود مہربان بود و در غیابِ شان ہم حقوقِ خویشی و صلۂ رحم را مراعات کردہ باشد۔

قطعہ

ہر کرا دولتے بدست آمد　　لازم ست این کہ ظلم فانش زنخست
غمِ خویشان خورد ز اوّل عہد　　باز باز بہست کار درست

(۲۴) اِذَا رَاَیْتُمُ الْقَارِیَ یُحِبُّ الْاَغْنِیَاءَ فَهُوَ صَاحِبُ الدُّنْیَا

وقتیکہ عالمے را بہ بینید کہ با توانگران اُلفت دارد دلیل را از اہلِ دنیا یعنی دنیا پرست باید شمرد۔

قطعہ

زاہدان را بصدق باید بود　　از وداد توانگران یک سُو
ہر کہ حُبّ توانگری جوید　　نیست زاہد کہ ہست دنیا جو

(۲۵) اِذَا رَاَیْتُمُوْہُ یَلْزَمُ السُّلْطَانَ مِنْ غَیْرِ ضَرُوْرَۃٍ فَهُوَ لِصٌّ

شخصے کہ با سلطان بے ضرورت مصاحبت و ملازمت پیش گیرد دزدوش باید پنداشت۔

قطعہ

زاہدے کو ہست ہمنشین ملوک　　بے ضرورت نہ طالبِ خرد است
او نہ صادق کہ فاسق رند است　　او نہ صائم کہ خائن و دزد است

(۲۶) لَا تُكْرِهُوا فَتَيَاتِكُمْ عَلَى الرَّجُلِ الْقَبِيحِ فَإِنَّهُنَّ يُحْبِبْنَ مَا تُحِبُّونَ

دختران و خواہرانِ خود را بمناکحت با آدم بدشکل مجبور نکنید زیرا آنہا نیز آنچہ شما دوست دارید ہمان را دوست دارند۔

قطعہ

گر دہی دختر کسی بشوہر زشت ... بہ ستم زان فساد افزاید
دختر کس آدمیست او را نیز ... چون تو ہمخوابہ نکو باید

(۲۷) قَلَّ مَا أَدْبَرَ شَيْءٌ فَأَقْبَلَ

چیزے از دست رفتہ باز کمتر بدست مے آید یعنے دولتے کہ از دستت رفت باز بدست آمدنش از جملہ نوادر است۔

قطعہ

دولت یافتہ ز دست مدہ ... کہ بدان دولتت نیاز آید
کم بود دولتے کہ رفت از دست ... بار دیگر بدست باز آید

(۲۸) رَحِمَ اللّٰهُ امْرَءًا أَهْدَى إِلَيْنَا مَسَاوِيَنَا

خدا رحمت کند کسے را کہ عیوب ما را بما عرضہ کند بقول سعدی علیہ الرحمۃ

؎ جز آن کس ندانم نکوگوے من + کہ ظاہر کند بر من آہوے من

قطعہ

رحمت ایزدی بر آنکس باد ... کہ مساوی ما بما بنمود
یا ز افعال زشت ما کم کرد
یا بر افعال خوب ما افزود

(۲۹)

أَعْقَلُ النَّاسِ أَعْذَرُهُمْ لِلنَّاسِ

دانا ترینِ مردم آن ست کہ عذرِ مردم بپسندد۔ زیرا کہ خطا و سہو در سرشت بنی آدم ہست و اگر شخصِ خطا کار عذر کند باید کہ بتقاضائے بشریت او را معذور پندارید

قطعہ

ہست عاقلترین خلق کسے کز رہِ مردمی نباشد دور
چون ببیند ز دیگرے سہوے دارد او را بمردمی معذور

(۳۰)

اَللّٰهُمَّ أَصْلِحْ بَيْنَ نِسَائِنَا وَعَادِ بَيْنَ إِمَائِنَا

الٰہی زنانِ ما را توفیقِ صلح و آشتی بہ بخش و کنیزانِ ما را از ہمدگر مخالف ساز زیرا کہ اتفاق و اتحادِ زنان موجب راحتِ صاحب خانہ ہست و کنیزان ہرگاہ باہمدگر متفق باشند مالِ خانہ را تلف خواہند کرد کہ یکے دزد باشد دگر پردہ دار

قطعہ

یارب از لطف اتفاق بخش در حرم خانہ ام عیالم را
در کنیزانِ من خلاف انداز تا نہ باہم خورند مالم را

(۳۱)

لَا تُؤَخِّرْ عَمَلَ يَوْمِكَ إِلَى غَدِكَ

کارِ امروز بفردا میندار

قطعہ

زود زود تر بسامان کن ہمہ احوالِ نابسامان را
آنچہ امروز کردنی ست ترا
تا بفردا نیفگنی آن را

(۳۲) مَنْ لَمْ یَعْرِفِ الشَّرَّ یَقَعْ فِیْہِ

ہر کہ بدی را نشناسد بہ بدی گرفتار آید یعنی ہر کہ تمیز خیر و شر ندانستہ باشد لامحال بشر مبتلا میگردد۔

قطعہ

بیخودی را بہان کہ در دنیا ۔ ہمہ آفت ز بیخودی افتد
ہر کہ او بد ز نیک نشناسد ۔ بیم باشد کہ در بدی افتد

(۳۳) اَبَتِ الدَّنَانِیْرُ اِلَّا اَنْ تَبْرُزَ اَعْنَاقَھَا

سیم و زر مخفی نمی ماند۔ آخر اثر خود را ظاہر مے کند

قطعہ

زر نہان داشتن بود مشکل ۔ گرچہ دارندہ حیلہ ہا سازد
زر اگر در زمین کند پنہان ۔ گردن از زیر خاک افرازد

(۳۴) اِتَّقُوْا شَرَّ مَنْ یُبْغِضُھُمْ قُلُوْبُکُمْ

کسانیکہ ایشان را از دل بد میدانید از ضرر ایشان خود را محافظ کنید۔

قطعہ

در دل خویش ہر کرا یابی ۔ دوستے اہل دشمنداری او ست
پر حذر باش از برآنکس ۔ کہ دل تو ندارد او را دوست

(۳۵) اَشْقَی الْوُلَاۃِ مَنْ شَقِیَتْ بِہٖ رَعِیَّتُہٗ

بدترین حکام آن ست کہ باعث زحمت رعیت باشد

قطعہ

سختی دوزخ ست قسم کسے ۔ کہ از و قسم مردمان سختی است

نیک بدبخت والی باشد کہ رعیت از وبہ بدبختی است

(۳۶) إِذَا أَذَّنْتَ فَتَرَسَّلْ وَإِذَا أَقَمْتَ فَاجْزِلْ

اذان بہ تانّی وطوالت بگوئید و در اقامت وتکبیر عجلت ورزید

قطعہ

ایکہ بانگِ نماز خواہی گفت — بکش آواز وقت بانگ نماز
در اقامت بکش کہ نیکو نیست — در اقامت کشیدن آواز

(۳۷) عَلَيْكَ بِإِخْوَانِ الصِّدْقِ تَعِشْ فِي أَكْنَافِهِمْ
فَإِنَّهُمْ زِينَةٌ فِي الرَّخَاءِ وَعُدَّةٌ فِي الْبَلَاءِ

برائے خود دوستانِ مخلص وصادق پیدا کنید و در سایۂ حمایتِ ایشان زندگانی کنید چہ در زمانِ آسائش موجبِ آرائش وزینتِ مجلس وہنگامِ سختی معاونِ جان نثار اند۔

قطعہ

صحبت آن گزین کہ سینۂ او — با تو آراستہ بصدق وولاء
با تو در زینتِ تو روزِ نعیم — با تو در عدّۂ تو روزِ بلاء

(۳۸) أَمْرَانِ لَا يَنْفَكَّانِ مِنَ الْكَذِبِ كَثْرَةُ الْمَوَاعِيدِ وَشِدَّةُ الْاِعْتِذَارِ

دو چیز از کذب و دروغ جدا نمی شوند دائم کثرتِ وعدہ (۲) شدّتِ معذرت یعنی ہر کسیکہ دروغ را عادت کند لامحال وعدہ ہا بکثرت میکند وعذر ہائے بسیار پیش مے آرد۔

قطعہ

ہر کسے کو دروغ پیشہ بود — وعدہ اش باد فا نگردد بار
این دو کار از دروغ نیست جدا — شدّتِ عذر و وعدہ ہا بسیار

(۳۹)

مُرُوْا ذَوِی الْقَرَابَاتِ یَتَزَاوَرُوْا وَلَا یَتَجَاوَرُوْا

با اقارب تحریص کنید که باہم قطع سلسلۂ ملاقات نکنند الا از مجاورت احتراز کنند یعنی ہمسایۂ یکدگر نباشند

قطعہ

درمیانِ دو خویش پیوستن رسمِ دین سنت و سُنّتِ اسلام
باز ہمسایہ بودنِ ایشان اصلِ کین است و مایۂ دشنام

(۴۰)

اَقِلُّوْا مِنَ الذُّنُوْبِ یَهُنْ عَلَیْکَ الْمَوْتُ

از ارتکابِ معاصی کمتر کن تا مرگ بر تو سہل گردد

قطعہ

ہر کہ او از گناہ پاک بود نبود او را ز ہولِ مردن باک
گر بترسی ز حالِ مرگ ہمے تن ز آلائشِ گناہ کن پاک

(۴۱)

اِبْتَغُوا الرِّزْقَ مِنْ خَبَایَا الْاَرْضِ

از جوفِ زمین رزق حاصل کنید یعنی از ہمہ مخزوناتِ ارضی استفادہ کنید یعنی در کشت و کار سعی کنید و از معادن زر و سیم و سنگہائے گران قیمت مثلِ الماس و یاقوت وغیرہ بکشید

قطعہ

اے کسانیکہ طالبِ رزق اید عملِ ناصواب بگذارید
رزق از داخلِ زمین طلبید تخم کارید و وغل بردارید

(۴۲)

اِیَّاکُمْ وَلَعْنَ الْاَرْضِ

زنہار زمین را لعنت نکنید و از وے استفادہ کامل کنید زمینے را کہ در آن کفار زیست میکنند لعنت نکنید بلکہ از آنجا ہم اگر ممکن باشد کسب کمال بکنید و خوبیہائے آن مردم را اخذ کنید و از بدیہائے شان عبرت بگیرید۔

قطعہ

در زمینے کہ کارِ تو نبود - برو از وے نہ تنگ شد آفاق
مگذران لعنتِ زمین بزبان - کہ زمین ہست موضعِ ارزاق

(۱۴۳) عَلَيْكَ بِالصِّدْقِ وَإِنْ قَتَلَكَ الصِّدْقُ

از راہِ راستی نگذرید اگرچہ کشتہ شوید۔

قطعہ

راست گفتن گزین در دو جہان - نیست اندر دروغ ہیچ فروغ
مرد را مرگ با مثوبتِ راست - بہتر از عمر با وبال دروغ

(۱۴۴) لَوْ كُنْتُ تَاجِرًا مَا اخْتَرْتُ عَلَى الْعِطْرِ إِنْ فَاتَنِي رِبْحُهُ لَمْ يَفُتْنِي رِيحُهُ

اگر من تاجر بودمے غیر از عطر فروشی تجارتے دیگر اختیار نہ کردمے زیرا کہ این تجارت اگر منافع نرسد بوئے خوشش بیقین میرسد۔

قطعہ

از بضاعات در خرید و فروخت - نیست از عطر بہتر اندر شہر
گر نہ گیری ز سودِ او بہرہ - بارے از بوئے او بگیری بہر

(۱۴۵) أَقْلِلْ مِنَ الدَّيْنِ تَعِشْ حُرًّا

وام کم بگیر تا آزاد و آسودہ زیست کنی۔

قطعہ

تا توانی بگردِ وام مگرد - تا نگردی چو مرغِ پرکندہ
وام آباد را کند ویران - وام آزاد را کند بندہ

(۴۶) أُنْظُرْ فِيْ أَيِّ نِصَابٍ تَضَعُ وَلَدَكَ فَإِنَّ الْعِرْقَ دَسَّاسٌ

غور و فکر کن درین امر کہ پسرِ خود را باکہ پیوند میدہی زیرا رگِ خاندانی بے اثر نمی ماند۔

قطعہ

اے خردمند جُفت نیک طلب　　گرت فرزند نیک مے باید
ہر زمینے کہ آن تباہ بود　　ہر چہ کاری دران تباہ آید

(۴۷) أَيُّمَا وَالٍ ظَلَمَ أَحَدًا ظُلَامَةً فَرُفِعَتْ إِلَيَّ فَلَمْ أُغَيِّرْهَا فَأَنَا ظَلَمْتُهُ۔

اگر بر مظلومے از کدام حاکم من ستمے رسیدہ باشد و من مسبوق شوم
و دادرسیِ مظلوم نکنم گویا بر آن شخص خودم ظلم کردہ باشم۔

قطعہ

گر بدانم کہ از حواشیِ من　　ستمے دید ہیچ بیچارہ
پس من آن را تدارکے نکنم　　بودہ باشم خودم ستمگارہ

(۴۸) مَنْ يُنْصِفُ النَّاسَ فِيْ نَفْسِهٖ يُعْطِي الظَّفَرُ فِيْ أَمْرِهٖ

ہر کہ بذاتِ خود با مردم انصاف کند حقتعالے او را در مقاصدِ خویش مظفر و منصور گرداند۔

قطعہ

ہر کہ مردم از وضرر یابند　　در مکافاتِ خود ضرر یابد
ہر کہ داد کسان خود بدہد　　در ہمہ کار ہا ظفر یابد

(۴۹) اَلطَّمَعُ فَقْرٌ وَالْيَأْسُ غِنًى

طمع نیازمندی و یاس بے نیازی ست۔ یعنی شخص طامع مدام نیازمند و محتاج است
و شخصیکہ از دُنیا مایوس شدہ قطعِ علائق کردہ باشد توانگر و بے نیاز است۔

قطعہ

دل بدست طمع نباید داد　　کہ طمع کیمیائے درویشی است
یاس باید گزید کاندر عقل　　یاس را با توانگری خویشی است

(۵۰) فِي الْعُزْلَةِ رَاحَةٌ عَنْ خُلَطَاءِ السُّوْءِ

در انزوا و گوشہ نشینی راحت ہست اندر رفاقت رفیق بد۔

قطعہ

گر زیاران بد بخواہی رست　　ہیچ راہے ندان بہ از عزلت
ہر کہ عزلت گزید گوئی کرد　　از جوار ہمہ بدان رحلت

(۵۱) لَا تَظُنَّنَّ بِكَلِمَةٍ خَرَجَتْ مِنْ مُسْلِمٍ شَرًّا وَأَنْتَ تَجِدُ لَهَا فِي الْخَيْرِ مَحْمَلًا

اگر مسلمان سخنے بگوید کہ مفہوم معنی خوب و بد ہر دو داشتہ باشد زنہار بر معنی بد حمل نکنی۔

قطعہ

ہر چہ گوید برادر مومن　　عمر تاویل آن بباید خورد
تا ز نیکیش محملے یابی　　بر بدی حمل آن نشاید کرد

(۵۲) اَلْمُرُوَّةُ الظَّاهِرَةُ فِي الثِّيَابِ الطَّاهِرَةِ

شرفِ ظاہری انسان در لباس پاکیزہ است

قطعہ

اے کہ شغل تو ہست غواصی　　دُر فاخر ز بحر زاخر جوئے
اے کہ کار تو ہست مداحی
جو دِ ظاہر ز نفس طاہر جوئے

(۵۳)

لَوْ أُطِيقُ الْأَذَانَ مَعَ الْخِلَافَةِ لَأَذَّنْتُ

اگر با منصب خلافت وظیفۂ موذنی را نیز می توانستم بعهدۂ خود می گرفتم۔

قطعہ

هر که شد مبتلائے کار صعب — چون در آن کار صعب مجبور است
گر بکار دگر نه پردازد — نزد ارباب عقل معذور است

(۵۴)

اَلدَّيْنُ مَيْسَمُ الْكِرَامِ

مقروض بودن علامۂ مردم سخاوت پیشه است

قطعہ

باشد اندر بلائے وام مدام — هر کرا پیشه بخشش درم است
مال دادن علامت مجد است — وام کردن امارت کرم است

(۵۵)

مَنْ يَعْمَلْ بِالْعَفْوِ فِيمَنْ هُوَ بَيْنَ ظَهْرَانَيْهِ يَأْتِهِ الْعَافِيَةُ مِنْ فَوْقِهِ

هر که با رفقائے خود با عفو و صفح رفتار کند حق تعالیٰ او را صحت و عافیت بخشد۔

قطعہ

هر که با ساکنان منزل خویش — پیشه عفو و مسامحت دارد
بر سر او ز ابر رحمت حق — همه باران عافیت بارد

(۵۶)

ضَعْ أَمْرَ أَخِيكَ عَلَى أَحْسَنِهِ
حَتَّى يَجِيئَكَ مَا يَغْلِبُكَ مِنْهُ

کار برادر مسلمان را بر درستی و خوبی حمل کنی تا اینکه کار تو سر بمجبوری بکشد یعنی تا که مجبور نشوی کار برادر مسلمان را بر خوبی حمل کن۔

قطعه

هرچه از حالِ دوستان بینی — محملے باید نہادن خوب
تا بدانگاه که زشتیِ اعمال — محملِ خوب را کند مغلوب

(۵۷) مَنْ كَتَمَ سِرَّهُ كَانَ الْخِيَارُ بِيَدِهٖ

هرکه سِرّ خود مستور دارد سر رشتۂ کار بدستِ اختیار خود دارد۔

قطعه

هرکه اسرار خود نگه دارد — رشتۂ اختیار در کفِ اوست
گر بخواهد بپوشد از دشمن — ور بخواهد برون نهد با دوست

(۵۸) اَعَزَّكُمُ اللّٰهُ بِالْاِسْلَامِ فَمَهْمَا تَطْلُبُوْنَ الْعِزَّةَ بِغَيْرِهٖ يُذِلُّكُمُ اللّٰهُ

خدائے تعالے شما را بدولتِ اسلام عزت بخشیده۔ هرگاه طلبِ عزت بدون از اسلام کنید خداوند شما را ذلیل و رسوا خواهد کرد

قطعه

ما به اسلام گشته ایم عزیز — مردم عاقل اینقدر دانند
هرکه عزت بجست جز اسلام — کردگارش ذلیل گرداند

(۵۹) مَنْ مَلَأَ عَيْنَيْهِ مِنْ قَاعَةِ بَيْتٍ قَبْلَ اَنْ يُّؤْذَنَ لَهٗ فَقَدْ فَسَقَ

هرکه بدون از رخصتِ صاحبِ خانه بدرونِ خانه نظر کند چشم وا کرده ببیند فاسق است

قطعه

هرکه در خانۂ کسے نگرد — پیش از آن کش دهند دستوری
فاجر و فاسق است در رهِ شرع — جست باید ز فسقِ او دوری

(۶۰) اِحْذَرْ صَدِيْقَكَ اِلَّا الْاَمِيْنَ وَلَا اَمِيْنَ اِلَّا مَنْ خَشِيَ اللهَ

غیر از شخص امین از دوست خود باک دار و هیچکس امین نمی باشد الا شخصیکه از خدا تعالیٰ خائف باشد۔

قطعہ

از همہ دوستان حذر میکن جز از آن کس کہ ناصح ست و امین
بر زمین ناصح و امین آن ست کہ بترسد ز کردگار مبین۔

(۶۱) خُذِ الْاِخْوَانَ عَلَى التَّقْوٰى

اشخاص متقی را بدوستی بگیر یعنی لائق دوستی همان کس ست کہ متقی و پرہیزگار باشد۔

قطعہ

دوستی دار از رہ تقویٰ باکسے کو بدوستی شاید
نے باول بلا متے باشد نے بآخر ملالتے آید۔

(۶۲) لَا تَتَهَاوَنُوْا بِالْحَلْفِ بِاللهِ فَيُهِيْنَكُمُ اللهُ

بہ سوگند اسمائے باریتعالےٰ جسارت و بے پرواہی مکن

کہ خدا ترا بذلت و خواری مبتلا خواہد کرد۔

قطعہ

کار سوگند بس بزرگ آمد خورد کارے نباشدش پیدا
خوار شد خوار شد بنزد خدا ہر کہ سوگند را عزیز نداشت

(۶۳) كَفٰى بِكَ عَيْبًا اَنْ يَّبْدُوَ لَكَ مِنْ اَخِيْكَ مَا يَخْفٰى عَلَيْكَ مِنْ نَّفْسِكَ

بزرگترین عیبہا این است کہ عیبے کہ در دیگران بیابی در نفس

تو ہمان عیب موجود بود و درک آن نکنی۔

قطعہ

ہیچ عیبے از آن زیادہ نیست — در رہِ دین کہ اہلِ دینی تو
گر تو بینی ز دیگران عیبے — کہ بود در تو و نہ بینی تو

(۶۴) لَا تَسْئَلْ عَمَّا لَمْ يَكُنْ فَإِنَّ فِيمَا قَدْ كَانَ شُغْلًا عَمَّا لَمْ يَكُنْ

از چیزیکہ در عالم تکوین وجود نگرفتہ سوال مکن زیرا آنچہ موجود ست بکار تو کفایت دارد۔

قطعہ

اینکہ در شاہراہِ کون و فساد — موئے چون قیر کردہ چون شیر
چند پرسی ز حال نابودہ — نکتے از حال بودہ عبرت گیر

(۶۵) مَا الْخَمْرُ صِرْفًا بِأَذْهَبَ لِلْعَقْلِ مِنَ الطَّمَعِ

عقل انسان را شرابِ ناب آنگونہ فاتر و عاطل نکند کہ طمع۔

قطعہ

از طمع دور باش تا نشوی — ہمچو آشفتگان قرین جزع
مے اگرچہ فاتر عقل است — نزدِ عاقل چنان بد ان کہ طمع

(۶۶) مَنْ كَثُرَ ضِحْكُهُ قَلَّتْ هَيْبَتُهُ

ہر کہ بسیار خندہ کند وقار و ہیبتش کم شود۔

قطعہ

چون نشینی بمجلسے کم خند — اگرت آبروئے ہست بکار
کہ برد آبروئے مردم را
ہمہ جا ہائے خندہ بسیار

(۷۴) إِنَّ الْإِنْسَانَ لَا يَهْلِكُ عَلَىٰ نِصْفِ شِبَعِهِ

آدم بہ نیم شکم خوردن ہلاک نمی شود یعنی نیم سیری موجب ہلاکت نمے گردد۔

قطعہ

گرچہ باشد کفایت خودت است — در بلندی بجو ز راہِ ہوس
ما حضر پیشِ میہمان بگذار — کہ بمیرد ز نیم سیری کس

(۷۵) اِقْرَؤُا الْأَشْعَارَ فَإِنَّهَا تَدُلُّ عَلَىٰ مَحَاسِنِ الْأَخْلَاقِ

اشعارِ عرب بخوانید کہ بہ محاسنِ اخلاق دلالت مے کند۔

قطعہ

گر باخلاق خوب میخواہی — کہ شوی نامدار در آفاق
شعر ہائے عرب بخوان کہ درو است — ہر چہ ہست از محاسنِ اخلاق

(۷۶) تَعَلَّمُوا النَّسَبَ فَرُبَّ رَحِمٍ وُصِلَ لِعِرْفَانِ النَّسَبِ

علم الانساب بیاموزید زیرا کہ اکثر تعلقاتِ قرابت بشناختن نسب قائم میشود۔

قطعہ

سوئے علم نسب گر ایکہ نیست — جز بدین علم افتخارِ عرب
بس رحم کان شدہ است پیوستہ — چون بدانستہ اند علم نسب

(۷۷) تَعَلَّمُوا النُّجُومَ مَا يَدُلُّ عَلَىٰ سَبِيلِكُمْ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ وَلَا يَزِيدُوا عَلَيْهِ

علم نجوم آنقدر بیاموزید کہ شمارا براہ ہائے برّ و بحر راہنمائی کردہ بتواند وزائد ازین حاجت ندارد۔

قطعہ

اے کسے کز مصالح خویشت ۔۔۔ در سفر ماندہ گہ و بیگاہ
اینقدر کسب کن ز علم نجوم ۔۔۔ کہ ببرّ و بہ بحر دانی راہ

(۷۸) اَلَا اِنَّ اللّٰہَ خَلَقَ وُجُوْھًا یَرْفَعُوْنَ حَاجَۃَ الضَّعِیْفِ فَاَکْرِمُوْاھُمْ

بدانکہ اللہ تعالےٰ بعض اشخاص وجیہ و باعزت را پیدا کردہ است
کہ حاجات ضعفا را عرضہ میکنند۔ ایچنین مردم را از دل حرام داشتہ باشید

قطعہ

چون وجیہے بحق ضعیفے را ۔۔۔ داشت تیمار دل بدان دارید
گفتۂ آن وجیہ بنیوشید ۔۔۔ حاجت آن ضعیف بر آرید

(۷۹) اَکْثِرُوْا مِنَ الْعِیَالِ فَاِنَّکُمْ لَا تَدْرُوْنَ بِمَنْ تُرْزَقُوْنَ

در ترقی و تزائد عیالِ خود سعے کنید زیرا کہ شما
چہ میدانید کہ بسبب کہ شما را رزق میرسد؟

قطعہ

در عیالان فزا و پاک بدار ۔۔۔ گرچہ ہستی زبالِ دنیا طاق
برکات یکے بود کہ کسے ۔۔۔ بر تو افزون وظائف ارزاق

(۸۰) لَوْ اَنَّ الشُّکْرَ وَالصَّبْرَ بَعِیْرَانِ مَا بَالَیْتُ اَیُّھُمَا رَکِبْتُ

اگر صبر و شکر دو شترے بود بر ہر کدام کہ سواری شدم
مضائقہ نبود زیرا بہر حال بمنزلِ مقصود نائل مے شدم

قطعہ

صبر و شکر ار دو راحلہ گردند ہر دو را من بطبع گیرم دوست
گر بود شکر مرکبم زیباست ور بود صبر مرکبم نیکو است

(۸۱) لَا يَدْخُلَنَّ رَجُلٌ عَلَى امْرَأَةٍ وَإِنْ قِيلَ حَمُوهَا - أَلَا إِنَّ حَمُوهَا الْمَوْتُ

شخص نامحرم بدرون خانہ ہیچ زنے داخل نشود اگرچہ ایور ش باشد زیرا کہ ایور مرگ است

قطعہ

ہیچ مردے بہم زنِ دگرے مشود او اگرچہ خویش ویست
کہ زنان را دریں جہان محرم بجز از مرگ او و خویش کے است

(۸۲) أَخِيفُوا الْهَوَامَ قَبْلَ أَنْ تُخِيفَكُمْ

حشرات موذی را بترسانید (بکشید) قبل از آنکہ شما را اذیت برسانند

قطعہ

آلۂ دفعِ خصم ساختہ دار تا ترا ناگہان نرنجاند
تو بترسان جہندہ را از ان پیش کہ جہندہ ترا بترساند

(۸۳) لَا يَنْفَعُ تَكَلُّمٌ بِحَقٍّ لَا نَفَاذَ لَهُ

اظہارِ حق نفع ندارد وقتیکہ طاقتِ اجرائش نباشد۔ یعنی از امر بالمعروف چہ فائدہ اگر برائے اجرائے آن طاقت نداشتہ باشید۔

قطعہ

تو نصیحت بکن کہ بنیوشند تا بگیرد نصیحتت در حلق

گفتنِ حق چہ سود مند بود　　چون نیابد رواجے بر خلق

(۸۴) اِيَّاكَ وَمُوَاخَاتَ الْاَحْمَقِ فَاِنَّهٗ رُبَّمَا اَرَادَ اَنْ يَّنْفَعَكَ اَضَرَّ لَكَ

از مودّتِ ابلہ احتراز کنید زیرا کہ بسا اوقات ارادۂ نفع شما میکند و شما را ضرر میرساند

قطعہ

دور باش از مودّتِ احمق　　کہ از و جملہ درد سر باشد

اے بسا گاہ کاندر و احمق　　خواہدت نفع و خود ضرر باشد

(۸۵) حُسْنُ الْخُلْقِ خَيْرُ قَرِيْنٍ

ہیچ رفیقے از خلقِ نیک نیکوتر نیست۔

قطعہ

گر نمائی تو صدقِ قول نما　　ور گزینی تو حُسنِ خلق گزین

صدقِ قولے است بہترین رفیق　　حُسنِ خُلق ست بہترین قرین

(۸۶) اَلْاِجْتِهَادُ خَيْرُ بِضَاعَةٍ

جد و جہد بہترین دولت و سرمایہ است

قطعہ

جہد کن جہد کن بکسب اندر　　تا نمانی بدستِ فاقہ رہین

یک بضاعت بدان ہم کسبِ حلال　　یا بضاعت بدان کہ کند ہمین

(۸۷) اَلْاَدَبُ خَيْرُ مِيْرَاثٍ

ادب یعنی تہذیبِ اخلاق بہترین ارث است۔

قطعہ

ذہب از دستِ وارثان برود
کہ ذہاب است ختم کارِ ذہب
گر میراث زیست خواہی تو
ہیچ میراث نیست بہ ز ادب

(۸۸) صَاحِبُ الْحَاجَةِ اَبْلَهُ لَا يَرَى الرُّشْدَ اِلَّا فِي قَضَاءِهَا

شخص محتاج دیوانہ ہست کہ محض رفع احتیاج خود را رشد مے پندارد۔

قطعہ

ہر کہ او ہست صاحب حاجت
نیست جز ابلہ آن محال اندیش
او نہ بیند بہر مصلحتے
مگر اندر قضائے حاجت خویش

(۸۹) مَا رَفِقَ اَحَدٌ بِاَحَدٍ اِلَّا رُفِقَ بِهٖ يَوْمَ الْقِيَامَةِ

ہر کہ با خلائق برفق و ملائمت رفتار کند روز قیامت با او نیز حلم و نرمی خواہد شد۔

قطعہ

اے کہ جوئی سعادت عقبیٰ
رفق ورزو ز خوئے بد بگریز
ہر کہ امروز رفق پیشہ کند
رفق بیند بروز رستا خیز

(۹۰) مُرَاجَعَةُ الْحَقِّ خَيْرٌ مِّنَ التَّمَادِيْ فِي الْبَاطِلِ

بجانب حق رجوع کردن بہتر است از اینکہ آدم بہ بحث باطل اصرار کند۔

قطعہ

چون ترا باطل تو شد معلوم
سوئے حق باز گرد و شرم مدار
بہتر است از شتافتن بر باطل
باز گشتن بسوئے حق صد بار

(۹۱)

شَرُّ الْاُمُوْرِ مُحْدَثَاتُهَا

بدتر از سائر امور بدعت است۔

قطعہ

راہِ پیغمبر و صحابہ گزین کاں رساند ترا بحور و قصور
دست از ہر محدث ست بدار کہ بود محدثات شر امور

(۹۲)

اُحَذِّرُکُمْ عَاقِبَةَ الْفَرَاغِ فَاِنَّهٗ اَجْمَعُ اَبْوَابِ الْمَکْرُوْهِ مِنَ السُّکْرِ

از انجام بیکاری باید ترسید زیرا کہ از خمر ہم بیشتر منجر بہ آفات است۔

قطعہ

پیشہ ورزو و اشئے آموز اگرت باید ت سلامت ذات
پر حذر باش از فراغ کہ او ہمچو خمر است مایۂ آفات

(۹۳)

مَنْ يَّئِسَ مِنْ شَيْءٍ اِسْتَغْنٰى عَنْهُ

ہر کہ نا امید شود از چیزے از و مستغنی و بے نیاز میگردد

قطعہ

ہر کرا یاس آمد از چیزے او از آنچیز گشت مستغنی
باز از بہر جستن آں چیز نگزرد بر در شریف و دنی

(۹۴)

اِنْ کَانَ الشُّغْلُ مَجْهَدًا فَالْفَرَاغُ مَفْسَدَةٌ

شغل اگر مایۂ زحمت است بے شغلی سرمایۂ فساد است۔

قطعہ

اے خردمند سر متاب از شغل تا توانی فراغ را مگزین

کہ بشغل اندر است محنتِ تن بفراغ اندر است آفتِ دین

(۹۵) مَنْ مَازَحَ اُسْتُخِفَّ بِہٖ

ہر کہ مزاح کند حقیر شود

قطعہ

تا توانی صلاح ورز کہ ہست عزِّ دنیا و دین قرینِ صلاح

دور باش از مزاح از پئے آنکہ ہر چہ خواری ست ہست جفتِ مزاح

(۹۶) اِذَا تَنَاجَی الْقَوْمُ فِیْ دِیْنِھِمْ دُوْنَ الْعَامَّۃِ فَھُمْ فِیْ تَاسِیْسِ الضَّلَالَۃِ

چون قومے بخلافِ آرائے جمہورِ ملّت بخوی و سرگوشی کند بدانکہ اساسِ گمراہی مے نہد۔

قطعہ

چون ببین در خواص سرگوشند کہ نباشند در میانِ عوام

آن نہ رشد است ہست ہیچو ضلال آن نہ نور است ہست ہیچو ظلام

(۹۷) اِقْتِصَادٌ فِیْ سُنَّۃٍ خَیْرٌ مِّنْ اِجْتِھَادٍ فِیْ بِدْعَۃٍ

اعتدال در پیروی سنت بہتر ازین است کہ در بدعت مبالغہ کردہ شود۔

قطعہ

ہر طرف خود کہ بدعت آموز است لیکن اندر سلوک آن سرعت

مر ترا اقتصاد در سنت بہتر از اجتہاد در بدعت

(۹۸) مِنْ حَظِّ الرَّجُلِ نِفَاقُ اَیِّمِہٖ وَمَوْضِعُ حَقِّہٖ

خوش قسمت است کسیکہ دختر یا خواہر جوانِ خود را بجبالۂ نکاح شخصِ موزون درآرد و موقعِ حقِ خود را بشناسد۔

قطعہ

اے خوشا بخت آنکہ دختر را داد با شوہر شرف آئین۔
ہم ز بہر رضائے ربّ جلیل موضع حق شناخت از رہِ دین

(۹۹)

لَنْ تَخُوْرَ قُوَى مَا دَامَ صَاحِبُهَا يَنْزِعُ وَيَنْزُو

قوائے ضعیف نمے شود تا وقتیکہ انسان ورزش جسمانی کردہ باشد یعنی بر اسپ بے رکاب سوار شود و کمان ابزہ برساند

قطعہ

نتوان مرد ناتوان گفتن تا نگردد سرش ز ضعف نگون
تا کمان را بزہ تواند برد تا نشیند بہ پشت اسپ حرون

(۱۰۰)

لِيْ عَلٰى كُلِّ خَائِنٍ أَمِيْنَانِ اَلْمَاءُ وَالطِّيْنُ

بر ہر خائن من دو نفر امین مقرر کردہ ام کہ مرا بر بدعنوانی اش اطلاع میدہند۔ یعنی آب وگل۔ یعنی چون حاکم یا والی بنائے رشوت ستانی بگذارد لامحال تعمیرات را بنا کند۔

قطعہ

عاملے را کہ مال مردم خورد روزہ باشد و یا شب دیجور
نزدِ من آب گل بیانش کہ بہ تفتیش میکنم مامور

(۱۰۱)

مَنْ لَّمْ يَنْفَعْهُ ظَنُّهُ لَمْ يَنْفَعْهُ عَيْنُهُ

شخصے کہ رائے و فکرش او را نفع نمیدہد۔ از مشاہدۂ عینی ہم ہیچ نفع نخواہد یافت۔

قطعہ

ظنّت ار پایۂ یقین دارد — دیدنت علم را کند افزود
لیک آنرا کہ قدر صائب نیست — رؤیت عین ہم ندارد سود

لَسْتُ بِخَبٍّ وَلَا الْخَبُّ يَخْدَعُنِي

خودم فریب کار نیستم امّا ہیچ خادع ہم مرا فریب نمی تواند داد۔

قطعہ

در سرشتم نیافرید فریب — خالق جنّ و انس ربّ ودود
لیک خادع نمے تواند نیز — بخدا فہم راہ حیل پیمود

(۱۰۳) لَا تَزَالُونَ أَصِحَّاءَ مَا نَزَعْتُمْ وَنَزَوْتُمْ

شما مدام تندرست خواہید بود تا وقتیکہ مشق تیر اندازی و سواری اسپ کردہ باشید

قطعہ

از پئے صحّتِ بدن لازم — ہست مشق تفنگ و تیر مدام
التزاماً بوقتِ صبح و مسا — ہم سواری اسپ چابک گام

(۱۰۴) لَا يَصْلُحُ لِهٰذَا الْأَمْرِ إِلَّا اللَّيِّنُ مِنْ غَيْرِ ضَعْفٍ وَالْقَوِيُّ مِنْ غَيْرِ عُنْفٍ

حکومت را ہمان شخص سزاوار مے باشد کہ لیّن و نرم طبع باشد مگر ازین باعث ضعف نباشد و قوی باشد مگر با وصف قوّت در طبع وے تشدّد و درشتی نباشد۔

قطعہ

لائق تخت خسروی باشد — تاج زیبد بفرق مرد سعید
آنکہ لیّن بود مگر نہ ضعیف — وانکہ باشد قوی مگر نہ شدید